

АЛЕКСИНАЦ

1876–2026.

Људи – прошлост – сећање

150 година од ратова за ослобођење и независност

АЛЕКСИНАЦ

1876–2026.

Људи – прошлост – сећање

150 година од ратова за ослобођење и независност

Главни и одговорни уредник

проф. др Сузана Рајић

Уредници

проф. др Алексеј Ј. Тимофејев

проф. др Урош С. Шешум

доц. др Александар М. Савић

Рецензенти

проф. др Јарослав Вишњаков

проф. др Саша Станојевић

др Владан Јовановић

ISBN 978-86-81328-35-4 (ПНИ)

https://doi.org/10.56461/ZR_2026.naucniskupaleksinac2026

АЛЕКСИНАЦ 1876–2026.

Људи – прошлост – сећање
150 година од ратова за ослобођење и независност

тематски зборник радова

Београд, 2026.

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	9
------------------	----------

ПРОЛОГ	14
---------------	-----------

Први део РАТОВИ ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ И НЕЗАВИСНОСТ

Сузана Рајић	21
---------------------	-----------

КНЕЗ МИЛАН ОБРЕНОВИЋ КАО ВРХОВНИ КОМАНДАНТ
У РАТОВИМА ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ И НЕЗАВИСНОСТ (1876–1878)

Анатолиј Семенович Аникеев, Людмила Васильевна Кузьмичева	65
--	-----------

СЕРБО-ТУРЕЦКАЯ ВОЙНА В ЖИЗНИ И КАРЬЕРЕ ГЕНЕРАЛА М. Г. ЧЕРНЯЕВА

Людмила Васильевна Кузьмичева	79
--------------------------------------	-----------

ФЕНОМЕН ДОБРОВОЉЧЕСКОГО ДВИЖЕНИЯ
В СЕРБО-ТУРЕЦКИХ ВОЙНАХ 1876–78 ГОДОВ

Александар М. Савић	99
----------------------------	-----------

ОБАВЕШТАЈНА ДЕЛАТНОСТ АЛЕКСИНАЧКОГ ОКРУЖНОГ
НАЧЕЛНИКА СТЕВАНА ЛУКИЋА 1875–1876.

Зоран Стевановић	119
-------------------------	------------

МОРАВСКИ (БУГАР-МОРАВСКИ) СРЕЗ ОКРУГА АЛЕКСИНАЧКОГ
У ПРВОМ СРПСКО-ТУРСКОМ РАТУ 1876. ГОДИНЕ

Оливера Милосављевић	149
-----------------------------	------------

ЧАЧАНСКА ОКРУЖНА ВОЈСКА У ПРВОМ
СРПСКО-ТУРСКОМ РАТУ 1876. ГОДИНЕ

Зорица Петровић	177
------------------------	------------

АРАНЂЕЛОВАЦ И АРАНЂЕЛОВЧАНИ
У СРПСКО-ТУРСКИМ РАТОВИМА (1876–1878)

Милош Јагодић	219
----------------------	------------

ПОСЛЕДИЦЕ СТРАДАЊА АЛЕКСИНАЧКОГ ОКРУГА
У СРПСКО-ТУРСКОМ РАТУ 1876–1877. ГОДИНЕ

Урош Шешум	237
-------------------	------------

ДВА СПИСКА ХРАМОВА ТИМОЧКЕ ЕПАРХИЈЕ СТРАДАЛИХ
ТОКОМ СРПСКО-ТУРСКОГ РАТА 1876–1877. ГОДИНЕ

Други део ПОЛИТИКА И ИДЕОЛОГИЈА

Данко Леовац	263
ИЗМЕЋУ НЕУТРАЛНОСТИ И СОЛИДАРНОСТИ: ПОЛИТИКА РУМУНИЈЕ НА ПОЧЕТКУ ВЕЛИКЕ ИСТОЧНЕ КРИЗЕ (1875–1876)	
Чедомир Антић	277
ВЕЛИКА БРИТАНИЈА И СРБИЈА 1876.	
Јелена Пауновић	299
СРБИЈА У БРИТАНСКИМ ИЗВЕШТАЈИМА (1880–1883): ДИПЛОМАТСКА СЛИКА У ДОБА ПОЛИТИЧКИХ ПРЕОКРЕТА	
Тамара Бошковић	315
СУКОБ ИМПЕРИЈА: ПОЛИТИЧКА И ВОЈНА ДИМЕНЗИЈА ОДНОСА ОСМАНСКОГ И РУСКОГ ЦАРСТВА ТОКОМ ВЕЛИКЕ ИСТОЧНЕ КРИЗЕ (1875–1878)	
Давор Лазаревић	333
ВЕШТИНА (НЕ)МОГУЋЕГ – ПРЕДРАТНИ ПИРОТСКИ ПОЛИТИЧАРИ У „ЗАГРЉАЈУ” КОМУНИСТА	
Предраг М. Видановић	355
КОНФИСКАЦИЈА ИМОВИНЕ ОД „НАРОДНИХ НЕПРИЈАТЕЉА” У ГРАДУ ПИРОТУ	

Трећи део ЛИЧНОСТИ И ПОЛИТИЧКИ ЖИВОТ АЛЕКСИНЦА

Нинослав Станојловић	381
КАПЕТАН ЖИВАН С. ПРОТИЋ (1843–1876) – ЈУНАК СА ШУМАТОВЦА	
Данијела Поповић Николић	391
ЗА ВРЕМЕ ПРВОГ ТУРСКОГ РАТА - ПОРОДИЧНА ПРЕПИСКА КАО ИЗВОР ЗА ДОПУНУ БИОГРАФИЈЕ ТИХОМИРА Р. ЂОРЂЕВИЋА	
Жарко Илић	409
МИЛОЈКО ВЕСЕЛИНОВИЋ (1850–1913) – ЖИВОТ И ДЕЛО НАЦИОНАЛНОГ РАДНИКА	
Зоран Стевановић, Нинослав Станојловић	443
(А)РАНЂЕЛ РАША МИЛОШЕВИЋ (1851–1937) – ПРИЛОЗИ ЗА БИОГРАФИЈУ	
Александар Никезић	475
ПРИЛОЗИ ЗА БИОГРАФИЈУ ДОКТОРА ДОБРОСЛАВА КНЕЗМИЛОЈКОВИЋА	

<u>Александар Динчић</u>	493
НИКОДИЈЕ АРАНЂЕЛОВИЋ КОДЕ: УЧИТЕЉ, РАТНИК И СТРАДАЛНИК	
<u>Мирослав М. Поповић</u>	511
ТИХОМИР Р. ЂОРЂЕВИЋ У АЛЕКСИНЦУ (КРАЈ 1870-ИХ-1905): ПОЧЕЦИ ЈЕДНОГ ОД ПРВИХ СРПСКИХ ИСТОРИЧАРА КУЛТУРЕ	
<u>Зоран Стевановић</u>	527
ПОСЛАНИЦИ ЗА ВАРОШ АЛЕКСИНАЦ У СКУПШТИНАМА КНЕЖЕВИНЕ И КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ (1870-1918)	
<u>Мирослав Радивојевић</u>	571
ДНЕВНИЦИ ГЕНЕРАЛА ПАВКОВИЋА ДО ПОЧЕТКА НАТО БОМБАРДОВАЊА КАО ИСТОРИЈСКИ ИЗВОР	

Четврти део КУЛТУРА СЕЋАЊА, НАСЛЕЂЕ И ИДЕНТИТЕТ

<u>Алексеј Тимофејев</u>	591
СУДБИНА ПОТОМАКА МИХАИЛА ЧЕРЊАЈЕВА И УСПОМЕНЕ НА РУСКЕ ДОБРОВОЉЦЕ СРПСКО-ТУРСКОГ РАТА 1876. У XX ВЕКУ У СРБИЈИ	
<u>Данијел Радовић</u>	615
„ЈУЖНА СРБИЈА” ИЛИ „СЕВЕРНА” / „ЗАПАДНА БУГАРСКА”? ЈУЖНО ПОМОРАВЉЕ У ДЕЛИМА ФЕЛИКСА КАНИЦА	
<u>Ђорђе Стошић, Никола Миловановић</u>	633
ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ГРАДИТЕЉСКОГ НАСЛЕЂА АЛЕКСИНЦА НА ПРИМЕРУ УЛИЦЕ 13. ОКТОБАР	
<u>Теодора Брадић Јовановић, јеромонах Игњатије Ђорђевић</u>	649
ХРАМ ПРЕОБРАЖЕЊА ГОСПОДЊЕГ У СОКОБАЊИ	
<u>Алекса Ђорђевић</u>	667
ЗАНИМАЊА И ПРИВРЕДНА АКТИВНОСТ СТАНОВНИШТВА ВАРОШИ АЛЕКСИНАЦА ПРЕМА ПОПИСУ ИЗ 1884. ГОДИНЕ	
<u>Небојша Ђокић</u>	691
АНАХОРЕТИ, МЕКА МОЋ И МОЈСИЊСКА СВЕТА ГОРА	

*Српска историја није само сећање на прошлост,
већ темељ на коме српски народ гради своју будућност.*

ПРЕДГОВОР

Ратови за ослобођење и независност Србије (1876–1878) представљају један од оних историјских тренутака у којима се сабирају векови страдања, надања и стремљења једног народа. У њима су се укрстили оружје и дипломатија, пожртвовање и државничка мудрост, локална искуства и велики светски процеси. Њихов исход није био само војна победа, већ историјско остварење – међународно призната, независна и територијално проширена српска држава.

Од стицања аутономије 1830. године, када је Кнежевина Србија обухватала 24.044 km², српска држава је постепено ширила своје границе и учвршћивала своју политичку позицију. Проширењима из 1832/33. године достигла је 37.642 km², да би након ратова 1876–1878. године и одлука Берлинског конгреса (1878) била увећана за нових 10.597 km², што је представљало повећање од 28,15%. Тако је Србија, упркос бројним изазовима и ограничењима, заокружила свој државни простор, који је до балканских ратова (1912–1913) обухватао 48.239 km².

Иако Први српско-турски рат 1876. године није донео непосредан успех, његов историјски значај далеко превазилази његов исход. Током четири тешка и неизвесна месеца српска војска, под заповедништвом врховног команданта кнеза Милана Обреновића, упркос надмоћи Османског царства, показала је изузетну издржљивост, храброст и способност отпора. На бојиштима широм источне и југоисточне Србије – код Књажевца, Алексинца, на Шуматовцу, Делиграду и Ђунису, те на дринском и јаворском војишту – вођене су жестоке борбе које су однеле више хиљада живота и оставиле дубоке ожилеке у народу. Управо у тим окршајима, упркос страдањима и привременом војном неуспеху, изграђена је борбена снага српске војске и учвршћена свест о нужности ослобођења још неослобођених сународника. Први рат је, стога, представљао темељ на коме је настављена борба – искуство из којег је Србија изашла снажнија, одлучнија и спремнија да се бори за слободу, која ће за део српског народа бити извојевана већ крајем наредне године. Овај рат представља наставак

државничког самопрегоревања, започетог још 1804. године, избијањем Српске револуције, а чији је циљ била снажнија, увећана и независна српска држава. За пола stoleћа, од тридесетих до краја седамдесетих година 19. века, српска држава је удвостручила своју територију (56, 55%), изградивши у њој одбрамбени, просветни, духовни, културни систем, који су је водили путем поступног и непрестаног прогреса.

Посебну снагу и историјску тежину овим процесима дао је победоносни поход српске војске у Другом српско-турском рату (1877–1878). У снажном налету, крајем 1877. и почетком 1878. године, српске трупе су ослободиле читав низ градова и њихову околину од турске власти – Прокупље, Куршумлију, Лесковац, Пирот, Белу Паланку, Власотинце, Врање, Гњилане – продирући дубоко у унутрашњост Балкана. Ослобођење Ниша 10. јануара 1878. представљало је један од највећих тренутака српске војничке историје. Српске снаге стигле су на домак Софије, Куманова и Приштине, носећи са собом не само оружану победу, већ и оснажену идеју ослобођења и уједињења. Иако су коначне границе одређене у сложеним геополитичким и дипломатским околностима, управо су успеси на бојном пољу представљали темељ на коме је изграђена нова, независна међународна позиција Србије.

У Манастиру Свети Роман обележава се прсте 2026. године други по реду јубилеј, у знак сећања на ове знамените историјске догађаје и положене жртве за слободу српског народа. Прва и једина таква манифестација одржана је пре равно стотину година (1926). Од тада до данас на значај ратова за ослобођење и независност наука није указивала са аспекта српске државности и њеног развика, већ их је смештала најпре у широки контекст Источног питања и Велике источне кризе (кроз борбу балканских хришћана за ослобођење од турског ропства), да би потом, у југословенској држави, њихов значај маргинализовала одузимајући им епитете „ослобођење и независност”, који су аутентични јер су настали у самом историјском процесу. Паралелно са том неправдом, у идеолошко-ревизионистичком налету пострадале су и многе историјске личности чија прегнућа и заслуге до данас нису адекватно представљене научној и широкој јавности. На сву срећу, ово није генерална појава. Захваљујући појединим срединама попут алексиначке, оне у Нишу, Врању и Новој Вароши, последњих двадесетак година са успехом је обновљена култура сећања на Ратове и њихове борце и место и улогу коју заузимају у историјском и идентитетском смислу. Локалне средине и истраживачи

ентузијаста дале су већи допринос горњем процесу, него централне националне и научне институције.

Полазећи са становишта да свака генерација носи одговорност да поправи и надомести пропусте, да истражи и донесе нове научне резултате, латили смо се посла да дамо скроман допринос расветљавањем више питања која су у узрочно-последичним везама са главном темом.

*

Обележавање сто педесетогодишњице ратова за ослобођење и независност (1876–2026) наметнуло је потребу за дубљом анализом и новим научним увидима, што се јасно огледа у тематском и методолошком богатству радова сабраних у зборнику *Алексинац 1876–2026. Људи – прошлост – сећање*. Научни скуп, као и овај зборник, полазе од настојања да се ослободилачки ратови сагледају кроз савремену историографску призму – не као низ изолованих догађаја, већ као сложен, динамичан и вишеслојан процес у коме се преплићу војни, политички, друштвени и културни токови. Такав приступ омогућио је отварање нових истраживачких питања, преиспитивање постојећих тумачења и плодну размену научних искустава, доприносећи целовитијем разумевању једног од кључних периода у историји модерне српске државности.

О томе сведочи и структура зборника, који обухвата тридесет радова распоређених у четири тематске целине. У првој целини, посвећеној ратовима за ослобођење и независност, пажња је усмерена на војне и друштвене аспекте ратовања – од улоге кнеза Милана Обреновића као врховног команданта, преко значаја добровољачког покрета и учешћа добровољаца (српских, руских, бугарских), до конкретних истраживања локалних прилика, организације окружних војски и последица ратних разарања по становништво и православне храмове. Радови и прилози те целине зборника пружају драгоцен увид у ратну свакодневицу и омогућавају да се ратови сагледају и из перспективе локалне заједнице. Уједно и показују како се историја обликује и на великим бојиштима и у малим срединама.

Целина „Политика и идеологија” доноси анализу ширег међународног контекста Велике источне кризе, осветљавајући односе великих сила и дипломатске оквире у којима се Србија кретала. Радови посвећени политици Румуније, односима Велике Британије према Србији, као и дипломатским представама Србије у британским извештајима, показују

сложеност политичке сцене у којој су се одвијали ослободилачки ратови. Посебан допринос дају и истраживања која анализирају однос Османског и Руског царства, указујући на шири геополитички значај ових сукоба.

У оквиру целине „Личности и политички живот Алексинца” историја добија људско обличје. Биографске студије посвећене војницима, интелектуалцима и јавним радницима, попут капетана Живана Протића, Милојка Веселиновића, Тихомира Р. Ђорђевића и других значајних личности, откривају сложене и често драматичне животне путеве појединаца. Посебну вредност имају радови засновани на личним препискама, дневницима и архивској грађи, који омогућавају дубљи увид у друштвене и културне прилике времена. Истовремено, анализе деловања Алексинчана у парламентарном животу указују на улогу ове вароши у ширем политичком животу Кнежевине и Краљевине Србије.

Завршна тематска целина, посвећена култури сећања, наслеђу и идентитету, указује на трајање историјских искустава и њихову рефлексију у каснијим периодима. Радови у овом делу зборника обухватају различите аспекте културне и друштвене историје – од сећања на руске добровољце и њихове потомке, преко интерпретација српског етничког простора у делима страних путописаца, до истраживања градитељског наслеђа, сакралних објеката и привредне структуре Алексинца у 19. веку. На тај начин, прошлост се сагледава као жива и трајно присутна компонента савременог идентитета.

Зборник радова који је пред читаоцем представља плод научних резултата професора и истраживача са Филозофског факултета Универзитета у Београду и Универзитета у Нишу, Историјског факултета Московског државног универзитета „М. В. Ломоносов”, Института за славистику Руске академије наука, као и Универзитета Метрополитен. Значајан допринос овом научног подухвату дали су и научни радници из Међуопштинског историјског архива Чачак, Историјског архива Пирот, Народног музеја у Аранђеловцу, Завичајног музеја у Алексинцу, Народног музеја Ниш и Завода за заштиту споменика културе Ниш. Велики допринос дали су и представници црквених институција, као и истраживачи завичајне прошлости из Београда, Алексинца и Јагодине.

Аутори су у својим радовима посебан акценат ставили на резултате својих најновијих истраживања, ослањајући се на разноврсну архивску грађу, штампу и релевантну литературу, чиме су дали значајан допринос дубљем разумевању теме. Резултате овог научног подухвата

предајемо научној и широј јавности са уверењем да ће подстаћи даља истраживања и продубити сазнања о једном од најзначајнијих раздобља модерне српске историје – ратовима за ослобођење и независност.

Овај зборник није само збир научних радова. Он је сведочанство о једном времену, подсећање на цену слободе и опомена да се историја мора разумети да би се будућност могла градити. У њему се преплићу научна анализа и култура сећања, локално и национално, прошлост и садашњост.

Обележавајући сто педесет година од почетка ратова за ослобођење и независност, не обележавамо само један јубилеј, већ потврђујемо трајну вредност борбе за слободу и државност. Управо зато овај зборник представља не само научни допринос, већ и културни чин сећања и разумевања.

ПРОЛОГ

У процесу обнове и стварања модерне српске државе алексиначки крај заузима посебно место. Управо овде, на овом простору, одиграле су се неке од најжешћих борби Првог српско-турског рата 1876. године. Алексинац је постао симбол отпора, а Шуматовац место колективног сећања и националног поноса. Судбине људи овог краја – војника, цивила, свештеника, сведоче о цени слободе и дубини историјског искуства које је обликовало српски народ.

У том контексту посебан значај има Манастир Свети Роман, једно од најстаријих духовних средишта овог краја. Током векова, ова светиња била је место молитве, сабирања и духовне снаге, али и уточиште у временима страдања. У доба ратова за ослобођење и независност, био је непосредно повезан са ратним збивањима, што му даје посебну симболику као месту где се сусрећу историја, вера и идентитет.

Средњовековни Манастир Свети Роман, на самом улазу у Сталаћку клисуру, важан је део духовно-културне целине Мојињске Свете горе. На геостратешком месту, сам положај му је одредио кључно место у националним, духовним и културним борбама српског народа на овим просторима. У позадини делиградског утврђења на коме се одлучивала судбина Устаничке Србије с почетка 19. века, Манастир Свети Роман имао је кључну улогу као лечилиште, одмориште и прибежиште српских бораца. Од овог доба, у модерној српској историји, у обновљеној Србији, он постаје један од кључних тоposa у процесу даље националне консолидације и ослобођења јужних српских крајева од османске власти. У првом територијалном проширењу Кнежевине Србије 1832/33. године манастир и његов игуман Сава Петровић, својим ауторитетом омогућили су успешну и брзу акцију присаједињења алексиначког и моравског краја српској држави. Храм је учврстио своју позицију националног и државног интеграционог центра и у наредним деценијама, уз подршку владара, почевши од кнеза Милоша. Препознавши његов значај, кнез је у склопу своје политике обнове српских светиња, даровао Манастиру Свети Роман звоно, које и данас позива верне на молитву. До седамдесетих година 19. века манастир је увећао своје приходе и поседе, које је ставио у службу националног ослобођења.

У првом рату за ослобођење и независност, под старешинством игумана Данила Недељковића, манастир је службу српском народу наставио са подједнаком ревношћу. Тешке и крваве борбе вођене од 2. јула до последњег дана октобра 1876. поново су овај храм учиниле прибежиштем народа и војске, местом саветовања Врховне команде и ратним превијалиштем. У њему се у најтежим ратним тренутцима нашао и врховни командант српске војске кнез Милан Обреновић. Када је првог дана септембра у оближњем Горњем Адровцу јуначки страдао руски пуковник Николај Рајевски, у манастирској порти сахрањено је његово страдално тело.

Од ових важних догађаја дели нас равно једно и по столеће, стога није случајно што се управо у Манастиру Светог Романа, 2. јула 2026. године – на дан када су отпочела ратна дејства 1876. – одржава научни скуп *Алексинац 1876–2026. Људи – прошлост – сећање*. Организатори скупа су Катедра за историју српског народа, Центар за српске студије Филозофског факултета Универзитета у Београду и Руски научни институт из Београд. Скуп се одржава уз благослов Његовог Високопреосвештенства Архиепископа и Митрополита нишког Господина Арсенија. Посебну захвалност организатори дугују јеромонаху оцу Николају, који нас је примио и угостио, уступивши нам на овај историјски дан манастирски простор за излагања и научну дискусију. Символика времена и места дала је овом научном сабрању додатну инспирацију и дубљи смисао.

У Београду,
Уочи Видовдана 2026. године

Уредништво

Манастир Свети Роман 1876.

Манастир Свети Роман (данашњи изглед)

Први део

РАТОВИ ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ И НЕЗАВИСНОСТ

Др Сузана Рајић
редовни професор
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за историју
srajic@f.bg.ac.rs
ORCID: 0000-0002-8044-9814

КНЕЗ МИЛАН ОБРЕНОВИЋ КАО ВРХОВНИ КОМАНДАНТ У РАТОВИМА ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ И НЕЗАВИСНОСТ(1876–1878)*

Апстракт: Рад анализира Милана Обреновића као врховног команданта српске војске у ратовима за ослобођење и независност 1876–1878. године, са краћим освртом на институционални развој позиције врховног војног команданта у аутономној Кнежевини Србији. Даје се преглед уставног и законског регулисања врховне команде над војском за време владавина Милоша и Михаила Обреновића, уз указивање на промене које су наступиле ступањем на престо Милана Обреновића. Посебна пажња посвећена је стварном домету уставне функције врховног заповедника у ратним условима. Анализом архивске грађе, законских аката и савремених сведочанстава показује се да је кнез Милан у својој двадесет и другој години преузео врховну команду уочи рата 1876. године, али да је у доношењу стратешких одлука био ограничен утицајем владе и сопственим неискуством. Насупрот томе, у поновљеном ратном сукобу 1877–1878. године успео је да у пракси у потпуности оваплоти своја уставна овлашћења, учврстивши тиме и сопствени владарски положај. Током ратних година може се пратити постепена трансформација улоге врховног војног команданта Милана Обреновића – од формалног носиоца врховне команде до стварног чиниоца у процесу војног одлучивања.

Кључне речи: Милан Обреновић, врховна команда, српска војска, српско-турски ратови 1876–1878, војна организација, уставни положај владара, модернизација Србије.

* Реализацију овог истраживања финансијски је подржало Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије у склопу финансирања научноистраживачког рада на Универзитету у Београду – Филозофском факултету (број уговора 451-03-33/2026-03/200163).

Модерна војска у Србији настајала је паралално са државом и у ходу од почетка Српске револуције. Ангажовањем кнеза Милоша Обреновића током његове прве владавине предузети су неки од кључних корака на том пољу. Најпре је регрутовао младиће – војнике старије од осамнаест година. До тренутка кад се повукао са престола 1839. године, овај владар је успео да у шест касарни окупи и уреди два батаљона пешадије, Коњичку гарду, две, а потом и четири топовске батерије са педесетак топова, чак и војну музику. Редовна војска је тада имала 4.000 припадника, а прве офицере, које је произвео из редова питомца, претходно је слао на школовање у руске војне школе. Од 1834. године, када је формирано Министарство војно, војском је управљао Тома Вучић Перишић, који се потписивао као „главни сердар воени и шеф књажевске гарде”, али је и он био потчињен кнезу Милошу. У Сретењском уставу из 1835. војска се не помиње ни у једном члану. И поред тога, члан 16 гласи: „Књаз Србски глава је државе”,¹ те се и сва стајаћа војска, преко Војно-полицијске канцеларије, налазила под његовом непосредним влашћу. То се види из недавно публикованих извора/регеста, на основу којих закључујемо да је кнез Милош именовао обласне војне команданте, да је имао и врховног команданта, али да је свима издавао заповести, док су му они слали редовне извештаје.²

Како је Сретењски устав ускоро суспендован, а на снагу ступио Устав из 1838, у члану 3 новог највишег закона султан је управу војске

1 Наставак истог члана Устава: „Њему пристоји право, по преслушанију државнога Совјета, давати законе и уредбе и извршивати их посредством надлежни Попечитеља разни струка дјела народни, и именовати све власти и све чиновнике Србске.”

2 Р. Љушић, *Кнез Милош (1783–1860). Државотворни владар*, Нови Сад, 2021, 232, 336, 432. После Другог хатишерифа из 1830. године поједностављено је оснивање нових војних јединица, будући да је, уз право на унутрашњу аутономију, кнезу Милошу припало право да у својој служби држи потребан број војника у циљу одржавања поретка у земљи. Стварајући стајаћу војску, кнез је од 1831. подизао и касарне за њихов смештај: у Крагујевцу, Пожаревцу, Београду (Савамала и Палилула, Топчидер) и у Ђуприји. Р. Ј. Поповић, *Тома Вучић Перишић*, Београд, 2003, 34–38, 51–56, 61–72, 90; *Књажевска канцеларија. Регеста за грађу несталу у Првом светском рату*, прир. Ј. Рељић, Београд, 2024, бр. док. 1287. помиње „команданта целе Србије”, док се у бр. док. 1288, 1300, 1308, 1312, 1321, помињу војни команданти који седмично достављају рапорте кнезу и команданту целе Србије.

поверио кнезу.³ Кнез Милош је током своје прве владавине и пре овог документа у обновљеној Србији ударио темеље за развој професионалне војске, која је постала стуб одбране земље и очувања поретка. Оданост кнезу у војсци је била већинска, али не и потпуна, те је опозицији успела да преко војних команданата Томе Вучића Перишића и Илије Гарашанина свргне владара, њеног оснивача.⁴ Војска се после тога фактички распала.

После абдикације кнеза Милоша у јуну 1839, а убрзо и протеривања из земље његовог наследника (1842), уставобранитељи уводе посебан вид војске – *гарнизонско војинство* – а војска је тада прешла у надлежност полицијског ресора. Главни војни штаб стављен је под управу Министарства унутрашњих дела и директно је био везан за Централно правленије, односно владу. Ускоро је формацијско стање стајаће војске преполовљено, што је извршено доношењем *Устројенија гарнизонног воинства* из 1845, а дошло је и до скраћења војног рока. То је уједно и потпуни крах регуларне војске, какву је кнез Милош основао. Стављена под врховну команду министра полиције, те то више и није била војска, већ помоћна организација полиције за граничне послове.⁵

Чим се одлуком Велике народне скупштине вратио на престо, међу првим корацима које је учинио кнез Милош Обреновић било је да Војно одељење из Министарства унутрашњих дела поново стави под своју надлежност. Наново је установио Главну војну управу 26. маја 1859. Позвао се на члан 3 Устава из 1838, по ком је заповедништво над војском дато кнезу владаоцу. Главна војна управа тако постаје „орган књаза врховног заповедника војске” за вршење свих војних послова у Србији. Под њеном управом се налази сва војска и сви војни заводи. Затим је обеснажио *Устројеније гарнизонног воинства* из 1845. и 5. јуна 1860. издао *Устројеније војске*, чији први члан гласи: „За сигурност земље устројава се војска. Ова ће се састојати из стојећег и народњег воинства.” Овим законом уређена је само стајаћа војска, док је народна уређена годину дана касније. Овај владар је 23. јуна 1860. издао и *Устројеније*

3 Члан 3 Устава из 1838. године гласи: „Ја Ти налажем у исто време: врховно повелителство над војскама гарнизона, нужднима за полицију и за предохраненије доброг поредка и мира Земље од сваког нападения и сваког нарушенија.”

4 Р. Марковић, *Војска и и наоружање Србије кнеза Милоша*, Београд, 1957, 146–153.

5 Гарнизонно војинство је бројало 2.529 људи, од чега је половина била увек на одсуству, те се у гарнизонима није налазило више од 1.500 војника *Сборник закона и уредба и уредбени указа издани у Књажеству србском од 1. јануара 1845. до конца декембра 1846*, Београд, 1847, 1–24; Р. Марковић, *нав. дело*, 156–157, 166–174).

*Управитељства главног војеног арсенала у Крагујевцу, те Устројеније Управитељства оружнице у Крагујевцу, два војна завода.*⁶

Кнез Милош је, заправо, за годину и по дана од повратка на престо успео да војску поново стави под контролу владајућег кнеза, као што је било и до 1839. године. Како се налазио већ у годинама и често је побољевао, стари кнез је врховну команду над војском намерио да повери сину Михаилу, кнезу наследнику. Како је то могао да учини – било је питање од немале важности. Определио се да то оствари преко народне скупштине, за коју је кнез Милош одувек сматрао да је најзначајнији орган.⁷

Кнез Милош је сазвао Народну скупштину у Крагујевцу и посланици су се окупили 21. септембра 1859. у скупштинској сали код старе цркве. У суботу 1. октобра председник скупштине Живко Карабиберовић изјавио је пред свим посланицима како је „с поуздане стране разумео” да је светли кнез и господар вољан да врховно заповедништво над стајаћом и народном војском преда свом сину, престолонаследнику кнезу Михаилу. Скупштина је са задовољством примила ову вест и одлучила да из својих редова пошаље кнезу владоцу и кнезу наследнику депутацију, која ће им предати писмену сагласност у виду *адресе*. У њој је писало да скупштина „са највећим одушевљењем и задовољством” прихвата кнежеву жељу да кнезу наследнику преда врховно заповедништво и управу над „свом војском гарнизом и народном”. Приде, скупштина одмах изјављује верност врховном заповеднику „војске отечествене” и поздравља га као свог будућег господара, уверавајући га у безграничну љубав и непоколебљиву верност српског народа.⁸

6 *Сборник закона и уредба и уредбени указа издани у Књажеству Србији од почетка до конца 1859. године*, Београд, 1859, 41–44; *Сборник закона и уредба и уредбени указа издани у Књажеству Србији од почетка до конца 1860. године*, Београд, 1861, 77–87, 119–129, 439–450.

7 „После кнеза и његове канцеларије најважнији орган власти била је Народна скупштина, која је редовно одржавана. Њу је потиснуо Државни савет тек после примене Устава из 1838. године. За 24 године прве кнежеве владавине одржано је око 38 народних скупштина; само током четири године нису се састајале”, Р. Љушић, *Кнез Милош*, 423–425.

8 *Протокол србске народне скупштине држане у месецу септемвру 1859. године у Крагујевцу*, 28–29.

Тако је кнез Михаило, по очевој жељи и одлуци Малогоспојинске скупштине,⁹ постао врховни командант војске. Сигурно је да је ово био смишљен потез како би кнез Милош обезбедио наследство престола сину јединцу. *Закон о наследству књажеско-србског престола* из 1859. године донет је такође на Малогоспојинској скупштини, месец дана након што му је отац предао врховно заповедништво над целокупном војском, што је Народна скупштина и потврдила. Кнезу Милошу се очигледно журило јер је сазвао скупштину да реши најважнија државна питања, попут оног о повратку команде над војском у руке владара, те о наследству престола.¹⁰ Кнез наследник је дао почетком фебруара 1860. оставку на ту дужност због могућног сукоба Двора, односно кнеза Милоша Обреновића, са Младеном Жујовићем начелником Главне војне управе.¹¹

Ово је био крајње непромишљени потез кнеза наследника, који је на Жујевећеву жалбу поднео оцу, кнезу Милошу, оставку на врховно заповедништво над војском, уз објашњење да он нема било какав званичан положај у земљи, што није одговарало стварном стању будући да је законом био утврђен за наследника престола. Ово се догодило 8. фебруара, а два дана касније је кнез Михаило, вероватно на очево инсистирање, повукао своју оставку. Тај потез је образложен потребом да наследник престола узме официре у заштиту будући да су га лично молили „да их не оставља олујним интригама”. Жујовић је такође остао на свом месту, а Комисија која је састављена да извиди поступак и утврди кривицу начелника Главне војне управе је распуштена.¹²

9 Малогаоспоинска скупштина, радила је од 9/21. септембра 1859, када су се посланици окупили у Крагујевцу и пошто је одређена комисија да прегледа њихова пуномоћја.

10 *Сборник закона и уредба и уредбени указа издани у Књажеству Србији од почетка до краја 1859. године*, 67–69. Престо су могли да наследе мушки потомци „племена Милоша Обреновића I” по реду прворођења. Право наследства престола проширено је на бочну мушку линију, односно на мушке потомке Јована и Јеврема, браће кнеза Милоша. Тек ако не би било мушког потомка „у владајућем племену” Обреновића, кнез је могао, у договору са Саветом и Скупштином, за живота и да усвоји сина који би му постао наследник. Опширније у: С. Рајић, *Кнез Михаило Обреновић и наследство престола у Кнежевини Србији – обичаји, закони и пракса (1859–1868)*, Кнез Михаило Обреновић – владар, личност и дело. Тематски зборник радова I, ур. Д. Леовац, Н. Кршљанин, Београд, 2024, 13–32.

11 Н. Крстић, *Дневник. Приватни и јавни живот I*, 31. децембар 1859 – 31. децембар 1862, прир. М. Јагодић, А. Вулетић, Београд, 2005, 53. М. Жујовић (1811–1894) се нашао на челу Главне војне управе од 9/21. фебруара до 19/31. децембра 1860, али је и пре формалног постављења вршио ту дужност.

12 Н. Крстић, *Приватни и јавни живот I*, 57.

Проблеми су се, међутим, за врховног заповедника војске само нагомилавали. Михаило је говорио да ће „нешто да умноже војску”, али да не зна које личности да постави на место заповедника регименти. Нико од официра, сматрало се, није способан, иако се они грабе да добију звања, а таквих је било до двадесетак, са којима нису знали шта да раде. Кнез Милош је ускоро преминуо и истог дана, 26. септембра 1860, изашла је Прокламација кнеза Михаила којом преузима престо и власт. Војска му се одмах заклела на верност, а топови су огласили да је Србија добила новог кнеза.¹³

Од ступања на престо, кнез Михаило је имао намеру да сва главна питања у држави реши уставом као највишим законом. Главни циљ му је био да државне власти буду „саједињене у књазу, и истичу из ње”. У томе за живота није имао успеха. Идеју је остваривао постепено, али и опрезно. Законима на Ванредној преображенској скупштини 1861. године обавио је део посла, радећи на чвршћој државној централизацији.¹⁴

Устројством народне војске од 29. августа 1861. године она је постала саставни део српске војне организације, али кнез Михаило јој се није ставио на чело. Основао је Министарство војно 17. маја 1862. и препустио му врховну команду. У новооснованим одељењима ове установе (општевојно, административно и војно-контролно) биле су концентрисане све гране војне управе. Чланом 1 наглашено је да „Под војеним министарством стоји сва земаљска војска како народна тако и стојећа”.¹⁵

Војска се даље није развијала под директним упливом владара, иако јој је материјално и морално свим силама помагао. То би могло бити и разумљиво да је Србија шездесетих година имала искусне и обучене офицере и чврсту војничку организацију. Нажалост, није било ничега од наведеног. Кнез је сваки час уносио измене и допуне у војним законима – неке добре, а неке не. Шестог новембра 1862. унео је измене и допуне у закон из 1861. како би се обе класе народне војске могле одједном покренути и ступити у дејства, што је било добро. До тог тренутка је непосредно дејствовала само прва класа, која је чинила половину укупних

13 Н. Крстић, *Приватни и јавни живот I*, 123, 127–128; Д. Леовац, *Кнез Михаило Обреновић (1823–1868)*, Београд, 2023, 208–219.

14 Д. Леовац, *Кнез Михаило*, 238–247.

15 *Сборник закона и уредба и уредбени указа издани у Књажеству Србији од почетка до конца 1862.године*, Београд, 1863, 111–118. Министарство војно образовано је на основу Закона о централној државној управи од 10/22. марта 1862.

снага. Одмах затим, кнез Михаило је потписао закон о уређењу Војног штаба стајаће војске, чиме је укинуо очев закон о Главној војној управи из 1859. године, по којем је владајући кнез био и врховни командант. Начелник Војног штаба командовао је стајаћом војском, али је артиљерија остала под Министарством војним. Две године касније је новим војним законом укинут Војни штаб.¹⁶

Лутања праћена честим законским изменама била су присутна током читаве друге владавине кнеза Михаила.¹⁷ Илија Гарашанин, председник владе, сматрао је да је нужно да српска војска, која је у почетном стадијуму организације, усвоји француски модел, што је изазвало отпор малобројних српских официра школованих у Немачкој. Неодговорност млађих официра, који су олако напуштали службу, без осећаја одговорности према отечеству које их је школовало, створило је неред у војсци, а то је посебно било забрињавајуће јер је на омладини почивала будућност ове установе. Било је проблема и при састављању спискова за регрутацију, неодазивању регрута, својеволјног напуштања служења војног рока. Зато су кнез и влада и довели Француза Иполита Мондена за министра војног, не би ли се ти силни недостаци уклонили из војске. На тој дужности је овај странац остао непуне четири године (1861–1865).¹⁸

Највише је на војном плану урађено 1864. године. Кнез Михаило је делимично повратио свој утицај *Законом о устројству војске* од 10. маја 1864. године, који има чак стотину и пет чланова. „Кнез је поглавар

16 Српске новине, бр. 126, 27. октобар / 8. новембар 1862; бр. 127, 30. октобар / 11. новембар 1862; Н. Крстић, *Приватни и јавни живот I*, 344.

17 Закони о војсци из 1859, 1860, 1861, 1864, те они о Министарству војном из 1862. и 1864, кретали су се ка ширењу надлежности министра војног и усложњавању ове установе, која је одређивала све кључне аспекте распоређивања војске у циљу одбране земље, као и друге сегменте њеног функционисања.

18 Архив Српске академије наука и уметности (даље: АСАНУ), Историјска збирка (даље: ИЗ), бр. 14.893/71, 2/14. децембар 186; опширније у: С. Рајић, *У сенци великог оца. Милутин Гарашанин и породично наслеђе*, Илија Гарашанин (1812–1874) – великан српске земље, ур. С. Рајић, Аранђеловац, 2024, 468–469.

Својом важношћу посебно се истиче *Војено-судски законик* од 28. априла / 1. маја 1864. године, који има чак двадесет глава и 235 чланова. У циљу полушности у војсци, поштовања старешинства, извршавања наредби и стриктног става о оданости и части у мирнодопско и ратно време, овај закон прописује строге казне затвора, робије и заточења за дезертерство, нарочито у рату, али и за мирнодопска бекства. Посебно се „издајство” у ванредном стању кажњава смртном казном, као и бекство са ратног војишта. *Зборник закона и уредаба издани у Књажеству Србији од почетка до краја 1864. године*, Београд, 1865, 178–183.

војске”, стоји у трећем, али већ у следећем члану појашњава се да војском „за књаза и у име књаза” командује министар војни, да он прописује сва правила и администрира војском. Иако је овај закон свеобухватнији од свих претходних и решава бројна кључна питања и у стајаћој и у народној војсци, јасно је да кнез није прихватио одговорност коју носи позиција врховног команданта земаљске силе. Разлози се могу тражити у томе што војна организација није комплетно и свеобухватно била заведена. Кнез Михаило је сматрао, како је често и говорио, да на одговарајуће позиције треба да дођу компетентни људи, они од струке. Кнез није имао никакво војничко образовање, а са својих четрдесетак година није био у прилици да стекне војно, нити ратно искуство.

Из кнежеве уздржаности је проистекло давање широких надлежности министру војном, па је после одласка Мондена на то место дошао Миливоје Петровић Блазнавац. Амбициозан и бескрупулозан, крчио је себи пут свим средствима, а најчешће интригама које је плео у кнежевом непосредном окружењу. Веза између чињенице да је кнез Михаило избегавао директан контакт са војском и његовог убиства до сада није потпуно истраживана. Ипак, уочљив је губитак контроле у установи која је и те како могла допринети безбедности владареве личности.¹⁹

Формални врховни војни заповедник

Устав из 1869. године пресекао је старе недоумице и у члану 7 јасно је дефинисано: „Кнез је врховни заповедник све земаљске силе.”²⁰ Малобројна стајаћа војска је од закона кнеза Милоша из јуна 1860. година требало да постане учитељица народној војсци, а њених 129 официра требало је да буду учитељи народним војним старешинама. Официра је било премало за снагу од 100.000 људи,²¹ јер је Артиљеријска школа

19 Блазнавац се борио за очување своје позиције у војсци нарушене претензијама руског конзула Шишкина и председника владе Илије Гарашанина да га замене руским официрима. С. Рајић, *Радаковићева мисија у Војној граници 1868. године и оперативне и тактичке промене у политици Србије према Босни и Херцеговини*, Срби на простору Босне и Херцеговине од XV до XX века, зборник радова, ур. Д. Микавица, Нови Сад, 2020, 305–331.

20 *Српски уставни од 1835. до 1990. године са уставима Краљевине СХС и Краљевине Југославије*, прир. М. Радојевић, Београд, 2004, 72.

21 Народна војска имала је две класе, а у првој била је четвртина пореских обвезника, њих око 50.000; друга класа је заправо била резерва и бројала је с почетка шездесетих година 19. века 40.000 људи. Официри по позиву заступљени су били само у главним штабовима команди. Обуку су имали да спроводе испуњени војници стајаће војске.

производила једва десетак официра у класи, и то на сваке две године. Још дуго су доминирали официри без стручног образовања, а они су се ослањали на искуства стечена у гарнизонима. Стајаћа војска бројала је 3.779 људи све до седамдесетих година 19. века.

Када је 22. августа 1872. године постао пунолетан, Милан Обреновић је наследио и многе проблеме у војсци. Да подсетимо да је са четрнаест година ступио на српски престо после убиства свог стрица, кнеза Михаила, у атентату 1868. године, што му је омогућио *Закон о наследству престола* из 1859. године. Млад и неискусан, овај владар није имао наменско војно образовање.

Када је са својим васпитачем Франсоа Хиетом силом прилика дошао у Србију, овај Француз је инсистирао да васпитање владара, које је од приоритетног јавног значаја, обухвати хармонију свих способности душе и тела, предложивши уз телесно васпитање и бригу о здрављу, снази и развоју, али и рад на осталим вештинама (грациозност тела, уметничко образовање, култура имагинације и лепих уметности). У средиште задатка Хиет је поставио морално образовање младог владара. И поред тога, главни васпитач кнеза Милана није могао донети коначну одлуку, већ једино изнети свој предлог. Кнежеви старатељи, Срби, захтевали су, чим је Милан приспео у земљу 23. јуна 1868. године, да се до пунолетства удвостручи његово активно време за рад, како би са осамнаест година српски народ на челу имао владара, државника и војника. У њиховој надлежности се налазило и војничко образовање кнеза. На списку предмета за кнежево образовање било је четрнаест општеобразовних, пет војних припремних, шест из области специјалних наука и седам стручних војних предмета. Међу њима су правила војне службе, ратне вештине, артиљерија, фортификација, војна тактика и стратегија. Учио је из пешачких правила о постројавању чете и батаљона, њиховом марширању, јуришу, кареу и разапетом строју, одавању почести, паљби.²²

Не треба доказивати да ова теоријска и скромна практична знања нису била довољна ни за руковођење четом, а камоли слабо обученом и младом војском једног народа коју су чинили углавном слабо увежбани

Народна војска почиње интезивно да се наоружава од 1862. године, када држава почиње да купује пушке у Русији и Америци. Д. Леовац, *Србија и Русија за време друге владавине кнеза Михаила (1860–1868)*, Београд, 2015, 291; *Извештај о војном стању Кнежевине Србије 1868. године*, прир. Д. Леовац, *Српске студије* 16 (2025), 237–258.

22 С. Рајић, *Кнез Милан Обреновић (1854–1881), од бератлије до суверена*, I, Београд, 2024, 132–145.

сељаци. Сматрало се да милицијска војска снагу ипак црпи из моралног извора, из свесног односа према рату и његовом значају за нацију и државу, али такав дух у српској народној милицији још увек није био изграђен. Отуда и апатија у народу према рату 1876. године, која је кнезу Милану била добро позната. Говорио је: „О рату одлучује интелигенција, а народ се, нарочито сељаштво, никад не изјашењава у прилог рата.”

„Главни ђенералштаб” је формиран 5. фебруара 1876. године. Уласком Србије у рат, две наредне године функционисао је као Штаб Врховне команде, да би тек октобра 1878. преузео своје обавезе. На чело Главног генералштаба кнез Милан је поставио Франтишека Заха, кога је као искусног и професионалног официра 1874. узео за свог ађутанта, а 22. августа 1875. га произвео у чин генерала.

Хронични недостатак стручног командног кадра из 1872. поправљен је донекле наредних година.²³ Официра је било укупно 317, али скоро сви без ратног искуства.²⁴ Кнез је новим унапређењима пред рат удвостручио број официра, иако је њихова спремност била неодговарајућа. Отуда је пријем руских добровољаца представљао насушну потребу. Број руских официра који је приспео у Србију није био довољан, али је подигао војнички дух и пробудио наде да ће Бог наградити праведну борбу Срба против турског јарма.²⁵

23 Из Прегледа бројног стања и устројства Српске народне војске за годину 1872. види се да је било четири пуковника, шест потпуковника, шеснаест мајора, свега 26 официра. Када се придодују и нижи чиновници, 29 капетана прве и 42 друге класе, 83 поручника и 68 потпоручника, то је још 222. Државни архив Србије (даље: ДАС), Поклони и откупи (даље: ПО), к. 28, бр. 246.

24 Од тог броја, 23 генералштабних, 37 инжињеријских, 96 артиљеријских, 126 пешадијских, 35 коњичких. Стајаћа војска је пред рат бројала само пет хиљада људи. Војни архив (даље: ВА), Пописник 14, к. 19, ф. 1, д. 1–2, попис официра 1874. по родовима, са описом њихове спремности, стручности и личним особеностима.

25 Л. В. Кузьмичева, „Над Сербией смилуйся ты, Боже!”, *Очерки истории русско-сербских отношений накануне и в годы Великого восточного кризиса 1875–1878 гг.*, Београд, 2022, 219. Број руских добровољаца 1876. године процењује се на 2.645, по Черњајеву (у Моравској и осталим војскама), а по српским изворима 2.718, *Записи Јеврема Грујића. Књига трећа. (Друга влада Обреновића и турски ратови)*, Београд, 1923 (даље: *Записи*, III), 243. По извештајима Комитета, за Србију је отправљено 4.303 добровољаца, с тим што су многи остали у Румунији, чије су власти због прокламоване неутралности у српско-турском рату спречавале прелазак на српску територију. Изасланик српске владе у Русији М. Протић константно је радио на придобијању и слању официра у Србију, у договору са руским министром војним Д. Миљутином, ДАС, Министарство иностраних дела – Благајничко одељење (даље: МИД-Б), 1876, к. 9, тематска целина 2, јул–август 1876.

Услед малобројности српских официра, кнез и влада су месец и по дана пред рат позвали и примили у своје редове руског генерала Михаила Григоријевича Черњајева, који је пристигао са пасошем овереним за путовање у Палестину. На предлог министра војног, кнез и влада су решили да му најпре дају српско држављанство и приме га у државну војну службу, а потом да га поставе за команданта Моравске дивизије.²⁶

Када је Черњајев стигао, његов први извештај с лица места био је неповољан. „За рат им недостаје много, а пре свега новац”, закључио је. Тражио је од словенских комитета (невладиних удружења) помоћ у људству, новцу и оружју, будући да император Александар II и кнез Александар Михајлович Горчаков, глава руског правитељства, нису одобрили његов ангажман у Србији.²⁷

На фронт је послато 124.000 душа, од тога 93.000 бораца. Наоружање је чинило око 65.000 острагуша Пиподи и Грин система, првих две трећине, гриноваче једна трећина. Толико је било и спреда пунећих пушака, углавном руских и венсанки. Домаћа војна индустрија – Војна фабрика у Крагујевцу и Арсенал у Доњем граду Београда – радила је пуним капацитетом, једва подмирујући потребе на ратишту. У јеку борби на моравском војишту нестало је барута и материјала за ливење, а увоз олова и барута преко Румуније и Аустроугарске је обустављен.

Под утицајем министра иностраних дела Јована Ристића, кнез Милан је до последњих дана маја 1876, сматрао да главни правац операција треба да буде усмерен на Босну и „за продор према Сарајеву”. Начелник Главног генералштаба пуковник Љубомир Ивановић и већина у Ратном савету били су за то да се главна дејства усмере ка Нишу, да се најпре победи главнина турских снага. Кнез се приклонио већини. Погрешно су извођени закључци да је његов глас био пресудан јер кнез није био одлучујући чинилац у питању ратног плана и војних питања уопште. Њему су министри пре доношења одлуке наметнули Љубомира Ивановића за начелника Главног генералштаба, приморавши га да смени генерала Заха као „старог” и „странца”. Све команданте дивизија које је кнез поставио у марту влада је по свом нахођењу испремештала. Милан

26 ДАС, ПО, к. 78, бр. 44; ВА, Пописник 1, к. 11, ф. 2, д. 8. Черњајева су позвали кнез и српска влада на предлог Саве Грујића, који је пред рат постао официр, одмах по завршетку војне академије у Петрограду.

27 С. Рајић, *Кнез Милан*, 382, 399–400.

Обреновић је имао само један глас у Ратном савету и само један глас у влади! Због неискуства и младости, превагу у одлукама није имао.²⁸

Суочен са константним претњама од када је сео на престо, плановима опозиције да га збаци и протера из земље, кнезу Милану је рат за ослобођење и независност био неопходан и да би учврстио своју владарску позицију. Био је свестан да у случају неуспеха може све да изгуби, али му се чинило да је узвишеније страдати храбро и у борби за више циљеве, него бити протеран у вртлогу анархије. У рат против Османског царства ушао је свестан свих околности. „Када сам увидео да морам да бирам између револуције у земљи – коју би изазвао део политичара – и борбе са Турцима донео сам одлуку да је рат бољи избор, много часнији и достојнији мене”, писао је кнез.²⁹ Таква одлука захтевала је и велику одговорност. Кнез Михаило се није усудио да крене на турску силу са народном милицијом, а уздржаност према револуционисаним опозиционим захтевима и двоумљење је платио главом. Социјалисти су успели да уђу у Скупштину и предложе револуционарне мере против државних установа и свих носилаца државне власти. Представник супарничке династије Петар Карађорђевић је већ био са својим присталицама у Босни, делећи штампане прогласе у своју корист и подстичући династијски преврат у Србији. У борбеним редовима устаника владао је неред, па је српска влада уочи почетка својих операција пребацила у Босну шездесет и петорицу официра, са задатком да подстакну устанике на јединство и живљи рад, на уједињење са Србијом, те да их војнички организују. Ипак, до краја маја 1876. у Босни је било под оружјем мање од две хиљаде устаника, а способних за борбу је било око десет хиљада. Кнез Црне Горе Никола Петровић имао је аспирација према Херцеговини и деловао је у корист интереса Црне Горе одвојено од Србије. Аустријски агенти су користили ове прилике и протурали гласине да је Босна пред анархијом, да ће јој аутономију издејствовати Петар Карађорђевић и да је кнез Милан убијен.³⁰

28 С. Рајић, *Кнез Милан*, 387.

29 АСАНУ, ИЗ, 14.680, к. 7, ф. 29, д. 131, Милан Обреновић – Наталији, 10/22. јул 1876.

30 С. Рајић, *Кнез Милан*, 392–393; намере српске *Омладине* и њена револуционарна стремљења, у: С. Рајић, *Спољна политика Србије између очекивања и реалности 1868–1878*, Београд, 2015, 247–266; на истом месту и о акцијама Србије у Босни и Херцеговини на обједињавању устаничког покрета у Босни у корист присаједињења Србији, 438–442. За исто питање видети и: А. М. Савић, *Од ратоборног расположења до ратних припрема: Кнежевина Србија и устанак у Босанском вилајету 1875. године*, Српске студије 16 (2025), 122–165.

Прилике у земљи и њеном окружењу су јасно указивале кнезу Милану да се мора одважити и донети одлуку да у рату опстане или нестане!

Поред недостатка новца у каси, неодвољно официра, пушака, још неизграђене војске, са непуне двадесет и две године кнез је прихватио велики ризик да зарати са својим сувереном – османским султаном и његовом професионалном и многобројном армијом. На седници владе од 15. маја, када се говорило о савезима, могло се констатовати да не постоје изгледи нити за савез са Румунијом, а још мање са Грчком, па се тражио „бар формални савез” са Црном Гором. Русија и Аустроугарска су бројним притисцима и упозорењима настојале да спрече кнеза да започне ратна дејства. Упркос свим тим препрекама, одлука о рату је донета на Ратном савету, а делимична мобилазација је отпочета још 27. маја.³¹ Кнез више одлуку о рату није преиспитивао, чак ни у најтежим тренуцима на бојишту. Из строго поверљивог писма³² кнеза Милана Обреновића генералу М. Г. Черњајеву од 17. јуна о изгледима борбе Србије за државну независност видимо да је исправно процењивао тежину околности у којима је морао да делује. Тада је саопштио генералу да је одлука о рату дефинитивна, да је за то вече наређена „тајна мобилизација” и да још треба одредити датум напада. После постигнутог војног и политичког споразума са Црном Гором 15. јуна, решено је да 26. јун буде последњи дан за полазак у акцију. Черњајев му је узвратио да „може отпочети офанзиву” 29. јуна, а онда су обилне кише одложиле почетак рата за још два дана.³³

*

Лако је било Николи Петровићу да се, уз велики број прекаљених и храбрих ратника и људи од поверења, прихвати или препусти врховно заповедништво, како се оно, у случају ратног неуспеха не би директно одражавало на престо и династију. Томе је, рецимо, кнез Никола Петровић прибегао 1877. године, предавши у тешком тренутку врховно

31 ВА, Пописник 1, к. 3. ф. 1, д. 14/9; Меморандум Черњајева о српско-турском рату и његовом исходу, састављен у Бечу крајем 1876. године, у: Д. Мекензи, Черњајев о српско-турском рату 1876. године, Историјски часопис 25–26 (1978–1979), 296.

32 Објављено на изложби Повратак генерала – 145. годишњица доласка руских добровољаца у Србију, каталог изложбе, прир. А. Тимофејев, Београд, 2021.

33 С. Рајић, Кнез Милан, 396.

заповедништво над војском своме тасту војводи Петру Вукотићу.³⁴ Кнез Милан таквих могућности није имао. У време отпочињања рата његова династија фактички није постојала, будући да се тек оженио и да још увек није имао наследника.

Да би такву незавидну позицију променио, кнез је преузео врховну команду и кренуо у рат, који је објављен на Делиграду 30. јуна 1876. године Ратном прокламацијом. Војска је прешла границу у понедељак 2. јула, на дан ступања кнеза Милана на престо 1868. године. Кнез је 29. јуна, у четири сата изјутра, кренуо паробродом са Саве. Уз пучњаву топова са градских бедема кренуо је из двора са седамнаестогодишњом супругом и пратњом. На савском пристаништу чекали су га београдски гарнизон и мноштво света. Кнез је поздравио војнике, нагласио им сложеност околности по српски народ, коме су неопходни слога и заједнички рад како би се дошло до циља. Пољубио је затим заставу, затражио опрост од кнегиње и укрцао се са свим министрима на пароброд „Делиград” до Смедерева. Пут су наставили само министар просвете Алимпије Васиљевић (кога је влада одредила да стално буде уз кнеза и одржава комуникацију са владом у Београду) и чланови Главног штаба. Када су стигли у Параћин, кнез је званично то место прогласио седиштем Главног штаба, који је смештен у кући трговца Димитрија Димитријевића. У Параћину је телеграфом издао објаву да прима врховну команду над целом мобилисаном војском. Тиме је оваплотио своје важно уставно право, али и преузео велики ризик. Истог дана продужио је ка Делиграду, где је стигао пред поноћ. Прегледао је шанчеве и војску и у десет ујутру отишао у Алексинац. Седиште Врховне команде премештено је у Алесинац по отпочињању дејстава како би кнез био ближе војсци, односно њеним командантима, ради саветовања. Налазило се у кући Ристе Прендића, затим на Делиграду у згради школе краће време (до половине јула), да би се после пораза на Великом Извору 18. јула Врховна команда повратила у Параћин. Кнез је и крајем јула, те у октобру боравио више пута у Делиграду како би се саветовао са Черњајевим.

Кнез је 30. јуна обукао генералску униформу и, ступајући пред Врховну команду, узвикнуо: „Помози вам бог, браћо.” Бурно су му отпоздравили са „Бог Вас помогао, Ваша Светлости!” Примео је поздрав стра-

34 *Записи*, (март 1930), 234; *исто*, (јул 1930), 38. Кнежев таст Петар Вукотић је преузео команду над 12 батаљона херцеговачке и осам црногорске војске како би спречио Сулејман-пашу да преко Никшића продре у Црну Гору.

же и отворио разговор о свим кључним питањима, показавши одлично познавање распоређених дужности и функција. Потом се упутио у војни логор на источној падини Рујевице. Под снажним утиском патриотских говора митрополита и начелника Главног генералштаба,³⁵ те ефектно прочитане Прокламације, која се завршава покличом „Пођимо напред моји дични јунаци, у име Свемоћнога Бога, свим народима праведног оца, пођимо у име правде, слободе и просвете”, војска је у рат кренула са песмом на уснама. Са места догађаја кнез је јављао у Београд да су утврђења добра, војска и топови бројни, а противник слаб. „Сви су убеђени у победу. Ентузијазам је неописив”, закључио је.³⁶

Из седишта дивизијског штаба Моравске војске, испред зграде окружног начелства у Алексинцу, пуковник Милутин Јовановић повео је борце првог јула, са планом да већ сутра освану у ослобођеном Нишу. На великој летњој врућини, кнез је чекао предводницу на изласку из града. Био је узбуђен, стежући руку команданту и пожелевши свима срећу. Планирано је да 2. јула у зору отпочну операције у свим правцима и према тој наредби извршено је распоређивање војске. Главнокомандујући Моравском војском генерал Черњајев је 1. јула у један сат поподне изменио план, обавестивши о томе врховног заповедника. Моравску војску је изделио у колоне, усмеривши значајан део трупа на Бабину главу да пресретне Турке и да им онемогући да пошаљу Нишу појачање. Утврђење Бабина глава је заузето.³⁷ Тај ненадани потез руског генерала помео је главни план, угрозивши јединство војске, која је добила задатак да удари у центар противничких снага – Ниш. У рану зору 2. јула, у четири ујутру, одјекнуо је са суповачког виса први српски топ, усмерен ка

35 ВА, Пописник 1, кут. 3, ф. 1, д. 6/13; *Српске новине*, бр. 135, 20. јун / 2. јул 1876.

36 С. Рајић, *Кнез Милан*, 405. Певана је Кнежева химна из 1872, али сада као химна Србије: „Боже спаси, боже храни, српског књаза, српски род”, као и: „Господар Милане, кад ћемо на војску”.

37 Команданти Алексиначке, Ђупријске и Смедеревске бригаде примили су заповест од команданта штаба да у четири сата крену у три колоне преко границе. Док централна, јужноморавска (суповачка) има задатак да заузме турски утврђени логор на Мрамору и да одсече од Ниша Лесковац, десна иде од Вукање на Прокупље, да заузме утврђење под градом и споји се са суповачком, те да се спусте у долину Топлице. Са Грамаде је трећа колона имала задатак да штити Књажевачки округ од упада непријатеља и по успеху суповачке колоне да пресече непријатељску комуникацију Софија–Ниш и да се приближи реци Нишави.

турским караулама. Звона су се огласила на Саборној и у свим црквама и манастирима широм Србије за срећан исход рата.³⁸

Алексиначка бригада првог позива прешла је границу и кренула пут Мрамора. За кратко време, две трећине Јужноморавске дивизије прешло је границу, скупа са дивизијским штабом. Турски стражари су бежали, отварајући простор српској артиљерији, која је силовито деловала, успевајући да подигне морал међу војницима. Заузети су висови Тополнице. Још неколико сати борбе, и победа је била на прагу, проценивали су официри. Војска се, међутим, без команде за повлачење дала у бекство, иако је нико није гонио. Више пута су официри командовали јуриш, али безуспешно.

Кнез је са великим нестрпљењем чекао извештај са бојишта. Када је испратио војску, унервозио се. Целе ноћи није тренуо и раном зором коњима је доспео на Рујевицу да осмотри шта се ради на Мрамору. Чувши прве српске плотуне, послао је ордонансе по вести. У преподневим сатима јављено му је да се у преломном тренутку битке за Мрамор Ђупријски батаљон разбежао. Ову вест допунила је и она да се војска у нeredу повлачи, тачније да у паничном страху бежи ка Морави. После четири дана борби, ни офанзива на западу и југозападу није дала резултата. Врховна команда на челу са кнезом није имала иницијативу, иако је била свесна да је четири дана изгубљено. Черњајев је затражио 6. јула саветовање са врховним командантом кнезом. Врховна команда је потом наредила да се изнова покуша заузимање Ниша 8. јула. Ни та наредба никада није извршена јер је на поновном саветовању у Алексинцу, 9. и 10. јула, по предлогу Черњајева одлучено да се тежиште операција пребаци на Тимок и да се, уместо код Ниша, тамо однесе одлучујућа победа. Противник је искористио оклевање од недељу дана и испланирао да нападом са истока пресече везу између Тимочке и Моравске војске. Српска војска је преуслерена на Велики Извор, где ју је од 12. до 18. јула, затекла катастрофа. Од тада је српска војска у дефанзиви на свим војиштима. Турцима је до 23. јула у Ниш стигло појачање, али су пре одлучујуће борбе на Морави желели да сломер српске снаге код Књажевца. Тај град је после шест дана жестоких борби 5. августа изгубљен, као и Зајечар.³⁹

Кнеза су ови губици потресли, али га нису обезглавили. Са Врховном командом се преместио у Параћин, сагледавајући резултате веома

38 АСАНУ, ИЗ, бр. 14.680/VII-131.

39 С. Рајић, *Кнез Милан*, 408–418.

трезвено. Храброст и јунаштво војника при отпору непријатељу на Књажевцу су га охрабрили. „Трипут нападали и трипут се Срби одбранили. Четврти пут исто тако, а онда је уследио напад прекјуче; битка је почела у седам изјутра и око поднева скоро смо добили битку а Турци се нашли у нeredу између две ватре. Али авај, трупе састављене од Влаха поплаше се и омету готово добијену битку”, писао је, тешећи кнегињу да верује у успех. Додао је: „За нас је боље да смо ратовали него да нисмо ратовали. По мени, све остало је споредно.” Кнез је тврдио да не треба губити веру у исход рата због једне изгубљене битке јер предност Турака није велика. Тих је дана боравио час у Алексинцу, час у Параћину, обављао редовна саветовања у Врховној команди, обилазио трупе и рањенике. Захтевао је више поверења у њега и војску, са чијом се акцијом у потпуности поистоветио.⁴⁰ И поред тога, кнез после ових преломних догађаја није имао јасну идеју шта даље чинити. У недостатку прекаљених официра са којима би се могао посаветовати, обратио се влади у Београду. Тако је дошло до преклапања надлежности војних и цивилних власти и до мешања владе у чисто војна питања. Уочивши то, кнез се одмах обратио командантима свих дивизија како би дошли до решења. Извештаји и прогнозе нису били добри. Кнез је констатовао да мобилисани народ још увек није војска, да му недостају официри, које може само из Русије да добије, да је противник слаб у нападању, али се утврдио на бољим позицијама и има одличну фортификацију, па је, самим тим, у великој предности. Закључио је да Србија не може бити побеђена класичним путем, па неће изгубити, али ни добити било шта, што је опет нека врста пораза. Из дипломатске преписке владе схватио је да би у случају највеће несреће Русија дипломатским путем реаговала за одбрану статуса који је Србија имала пре рата. Није дозвољавао да критикују Черњајева због измењеног ратног плана, тврдећи да је план био добар, али је проблем био у издржљивости трупа. Да су нису повукле барем још сат времена, рат би био завршен, а Турци приморани да се повуку у нeredу. Европа би се умешала да присили Турке на мир који би Србији био користан, а генерал Черњајев би продужио ка Софији, средишту Турске. Из овога проистиче да је кнез као врховни командант одобрио Черњајевљев предлог. „Тај

40 АСАНУ, ИЗ, бр. 14.680/VII-131, кнез Милан – кнегињи Наталији, Параћин, 8/20. јул 1876; Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот II, 1. јануар 1868 - 31. децембар 1876*, прир. М. Јагодић, Београд, 2006, 341; А. Васиљевић, *Моје успомене*, прир. Р. Љушић, Београд, 1990, 113.

храбри генерал је величанствен у својој смирености и храбрости”, тврдио је, подсећајући да је три пута освајао непријатељске положаје, а морао је да одступи када му се лево крило у нереду повукло.⁴¹ Кнез је исказивао највећу захвалност и генералу Заху, који није имао успеха са Јаворском војском, наградивши га медаљом за храброст. Млади врховни командант одликовање није условљавао војном победом, већ максималним залагањем на бојном пољу.⁴²

У Првом српско-турском рату од 2. јула до 1. новембра 1876. године уочљиви су неискуство и несигурност врховног команданта, али и његово челичење, које се одвијало паралелно са искуствима које су стицали његови официри и војска. На вести о дистанцирању официра од обичних војника, наређено им је да чешће буду уз своју војску, а не једино непосредно пред битку и при издавању задатака и заповести.⁴³

Саветовање кнеза са генералом Черњајевим у Врховној команди никако није искључивало тражење мишљења свих команданата дивизија и начелника Главног генералштаба. Недостатак њихове куражи у доношењу одлука истакло је Черњајева у први план.

Војска над којом је преузео команду кнез Милан претрпела је поразе и губитке, плаћајући данак неискуству и слабој организацији. Није примала наредбе официра, бежала је са војишта, чак је дизала и побуне пред рат. И пре објаве рата војска је била инфичирана политиком, што се могло видети у најкритичнијим ратним околностима. После фебруарског Црвеног барјака у Крагујевцу и белих застава,⁴⁴ које су за морал војске и јединство били погубни, догодило се још нешто кобно.

Одрицање послушности уочи рата није се први пут догодило 1877, са децембарском побуном Лепеничког батаљона у Тополској буни.

41 АСАНУ, ИЗ, бр. 14.680/VII-131, кнез Милан – кнегињи Наталији, Параћин, 10/22. јул 1876; Делиград, 19/31. јул 1876; Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот II*, 341.

42 АСАНУ, ИЗ, бр. 14680/VII-131, кнез Милан – кнегињи Наталији, Параћин, 14/26. јул 1876; Делиград, 23. јул / 4. август; В. Жачек, *Улога Франтишкеа А. Заха у Србији*, Глас ССLXL, књ. 1 (1974), 152–194.

43 ВА, Пописник 1, кут. 3, ф. 1, д. 6/14, Министар војни – команданту Моравско-тимочке војске генералу Черњајеву, 10/22. август 1876.

44 Док је позив на свети рат уздизао борбени дух муслимана, у Србији је снажно деловала религиозна секта менонита, која је проповедала да је свако ратовање противно хришћанском учењу, те је учешћу у рату претпостављала самоубиство или моменталну предају (батаљон с белим заставама). *Особое прибавление к описанию русско-турецкой войны на Балканском полуострове*, вып. VI, С. Петербург, 1911, 214.

Уочи поласка на ратиште 1876. године десили су се нереди у Крагујевачкој бригади, која је отказала послушност командантовим наређењима. Черњајев је из Делиграда слао хитну наредбу команданту Шумадијске дивизије, захтевајући да преузме најенергичније мере за успостављање реда у бригади и да што пре крене ка Делиграду.⁴⁵ Упозоравао је на законе и Војни суд, који ће се строго држати законских прописа. Комунизам, разне јереси и политички раздори разједали су млади и неотпорни организам српске војске, док је, истовремено, њен најздравији део израстао у самосвестан стуб државне одбране.

Порази у трећем месецу ратовања, с почетка септембра, дали су кнезу Милану за право када је тврдио да једином али важном победом српске војске (на Шуматовцу 23. августа 1876) треба спречити наставак исцрпљујуће и неравноправне борбе. Али после херојског отпора српских трупа на Бобовишту 11. септембра,⁴⁶ Черњајев је тврдио да му позиције „никада нису биле боље” и да рат треба наставити и одржати се на позицијама до зиме. Прекид дејстава би разочарао руски народ, који је ушао у савез са Србијом, тврдили су словенофили, док је потпуковник Петар Августинович Монтеверди настојао да убеди кнеза Милана да одустане од примирја. Кнез се бранио, пишући Черњајеву да би пристао на сваки његов савет када би га се лично тицао, али да има огромну одговорност пред својом земљом. Уз кнеза као врховног команданта није стао нико из војних редова. Борбе су настављене по убеђивању Черњајева да се приближава час када ће Русија објавити рат султану и прекинути страдања Србије, која се сама на Балкану борила за слободу против моћног царства. Кнез није имао моћи да се супротстави и крвави сукоби су настављени, уз обостране губитке. Два значајна боја вођена су 28. и 30. септембра на Кревету, када је српска војска показала велику срчаност у нападу, потисла Турке и остварила чак и стратегијске добитке. Свеукупни биланс је, међутим, био на штету

45 ВА, Пописник 1, кут. 3, ф. 1, д. 6/1.

46 Првог септембра 1876. отпочиње успешна турска офанзива на Горњи Адровац. Попаљена су сва села до Јастрепца, а 4. септембра непријатељ се устремио да пређе леву обалу Мораве како би прекинуо везу између Алексинца и Делиграда. Вођене су тешке борбе од Алексинца до Шиљеговца, а нарочито на Бобовишту, где се 11. септембра водила одсудна битка пуних дванаест сати, од јутра до мрака. Спречавању продора Турака у Србију моравском долином допринели су храбри руски официри и бугарски добровољци, са војводом и сенатором из Црне Горе при српском штабу Машом Врбицом. Српска одбрана је претрпела велике губитке код Адровца, где је погинуо и руски добровољац пуковник Николај Николајевич Рајевски. Губитака је било и на Бобовишту, Кревету и, напосок, 29. октобра на Ђунису.

Србије. Да кнез као врховни командант није владао ситуацијом видело се и 16. септембра на Делиграду. Тада је генерал Черњајев окупио српске официре и придобио их да га, мимо знања и одобрења врховног команданта, подрже у остварењу плана о проглашењу кнеза Милана за краља. Кнез је 15. септембра отпратио Черњајеву телеграм, којим је затражио од генерала да покрет у војсци у корист прогласа краљевине одложи и да сачека његово писмо са подробнијим овлашћењима. И док је врховни командант писао да ће доћи у Делиград ради саветовања око преорганизације и снабдевања војске за наставка рата, генерал Черњајев је остварио своју наамисао и кнеза ставио пред свршени чин. Догађају проглашења кнеза Милана за краља присуствовали су официри, команданти, њих седамдесетак. Кнез је био приморан да војсци саопшти да се не може примити краљевске титуле јер су томе противне све велике силе. Команданте је упозорио да одступања од реда и правила не треба да буде у будућности. Његови официри се на то нису обазирали.⁴⁷

Месец дана касније на војишту је уследила најтежа ратна епопеја за врховног команданта и његове трупе. Од 19. октобра ујутру, по невремену, непријатељ успешно пробија српски фронт Ђунис–Шиљеговац–Вукања. Продор у моравску долину је био угрожен, а са тим и цела земља. Турци су хтели да освоје Ђунис заобилазећи јако делиградско утврђење, али им није пошло за руком да то постигну једним замахом. Висови Шиљеговца су брзо пали непријатељу у руке и требало их је што пре вратити и стабилизovati фронт. У зору следећег дана Хорватовић је добио појачање у виду руско-српског одреда од око две хиљаде људи, те је са петнаест хиљада бораца у цик зоре напао осамнаест хиљада противничких војника. Борба је трајала до четири сата после поднева, када је наступио преломни тренутак. Хорватовић се морао повући на леву обалу Рибарске реке, до Црквина, јер му помоћ са Ђуниса и Делиграда није стизала. Черњајев је чувао снагу за случај да Турци продру дуж Мораве. Хорватовићу је пресечена одступница ка Делиграду, па се повукао ка Крушевцу. Левом обалом Мораве турски одреди су држали све висове на путу за Крушевац, у ком је завладао панични страх од турског надирања. Преко хиљаду мртвих и дупло више рањених било је само у последња три дана борбених дејстава, до пораза на Ђунису 29. октобра.

47 С. Рајић, *Кнез Милан*, 427–438.

Нове наредбе Черњајева о повлачењу у Ражањ, а потом у Параћин 30. октобра и 1. новембра, довеле су кнеза Милана у прве борбене редове.⁴⁸

У том критичном тренутку, у ноћи 30. октобра, кнез је у пратњи Черњајева најпре стигао у Ражањ. Лично је прегледао положаје на Делиграду 1. новембра, након Ђуниске битке. Војсци је захвалио на јуначком држању и охрабрио ју је за наставак борбе. На свим позицијама војска је свог врховног команданта одушевљено дочекала и поздрављала. Делиграду је тада претио напад јер су Турци доминирали његовим десним крилом због одсеченог Хорватовића. Кнез је видео да спаса нема пошто се Крушевац, Алексинац и Делиград нису могли истовремено бранити. Одбрана је зато постављена на линији Делиград–Крушевац. Команданту Алексинца је наређено да се повуче из града и да брани Бањску клисуру, а два батаљона је послао у Свети Роман, да се затвори сталашки теснац за даље продирање Турака. Кнез је кренуо натраг, преко Ражња за Параћин, где га је на путу ка Београду 2. новембра сустигла депеша да је примирје ступило на снагу првог дана новембра. Руски ултиматум Порти, за који је молила српска влада, довео је до обуставе ватре, мада су Турци ушли у небрањени Алексинац и опустошили га. Званичне новине јављале су да се кнез вратио у престоницу, али ниједом није поменут пораз.⁴⁹

Официри су се у најтежим ратним сукобима борили храбро, дајући све од себе и угледајући се на руске официре добровољце. Мада су били старији од кнеза Милана, врховног команданта, многи од њих су били млади, те нису били спремни да доносе одлуке које су подразумевале огромну одговорност и водиле ка тешким последицама у случају неуспеха. Нико из Врховне команде није имао куражи да предложи решења супротна онима које је нудио Черњајев. Капетани и мајори у окружењу врховног команданта и сами су се први пут нашли у рату. То је разлог што је кнез Милан највише поверење поклатио искусном ратнику и официру Черњајеву. Искуства стечена у првом рату и поразима српске војске уздигнуће ускоро многе српске официре у први план јер ће им врховни командант указати велико поверење.

48 Хорватовићу је пресечена одступница ка Делиграду, па се повукао ка Крушевцу. Левом обалом Мораве турски одреди су држали све висове на путу за Крушевац, у ком је завладао панични страх од турског надирања.

49 Черњајев је наредио да сви руски официри добровољци, до једног, напусте трупе које су још увек водиле борбу, а у ушчекивању примирја наредио је да се Алексинац напусти без борбе. Сам је из Делиграда отишао у Параћин. Ови потези су додатно деморалисали српску војску.

Немоћ кнеза и врховног команданта у првом рату преобратила се после пораза у предност. Искуство стечено те ратне 1876. године представља прекретницу у његовом деловању. Нагло је напустио улогу посматрача, савладавши последице првог ударца. Кнез Милан је у рату стварно упознао своју војску, схватио је њене мане, али и потенцијал.⁵⁰ Наступило је примирје, а потом и мир. Започети послови на националном ослобођењу и државној независности су, по кнезу Милану, морали да се продуже. Зато се јавља као протагониста обнављања ратних дејстава против Османског царства.

Уочи јулске скупштине 1877. године, кнез је говорио да иде у Крагујевац „да брани интересе официра”. Тамо је прегледао цео кор, касарну, услове живота и пре отварања скупштинских заседања упутио им је речи захвалности за све што су учинили за отаџбину. Након службе у старој Милошевој цркви, одржао је „ватрено слово” официрском кору. Похвалио је храброст и ревност свих официра, одао им је признање и са огромним поштовањем поменуо оне који су пали за отаџбину. Дао им је владарску реч да ће се о њиховим интересима лично старати и да ће сви бити задовољени по закону. За многе који су унапређени на јесен и зиму 1876. за заслуге у рату влада није одобрила новац за повишице и протестовала је. Кнез је био одлучан да војску одвоји од цивилних власти и аномалије да се о унапређењима у овој струци расправља на седницама владе. У поподневним сатима 1. јула отворио је скупштинска заседања „историјским” говором, што су пренеле многе стране новинске агенције.⁵¹ Истицао је своју приврженост војсци и официрима, јасно показујући министрима да ће подржати предлог буџета министра војног. Изговорио је судбоносне речи, подсетивши посланике на услуге и заслуге официра за земљу током рата. „Рекао сам им да с обзиром на околности и с обзиром на новчану оскудицу, држава није испунила своју дужност према њима, баш као што су је они испунили према држави”, писао је кнез. Изразио је наду пред посланицима да ће скупштина знати да цени услуге официра, којима је јасно рекао: „МОЖЕТЕ РАЧУНАТИ НА МЕНЕ, КАО ШТО ЈА РАЧУНАМ НА ВАС.” Обећао је да ће увек са поносом и часно заступати и штитити њихове интересе. Тврдио је да

50 С. Рајић, *Кнез Милан*, 439–442.

51 В. Ђорђевић, *Успомене. Културне скице из друге половине деветнаестог века II*, прир. Д. Бедов, Београд, 2022, 383–402; О првим бројнијим унапређењима и одликовањима у војсци: *Српске новине*, бр. 232, 19/31. октобар 1876. и даље.

су официри једини представници реда и интелигенције у Србији, а на отпор посланика при одобравању средстава констатовао је: „Не тражим ништа за себе од Скупштине, већ за земљу, а скупштински буџетски одбор калкулише са српским патриотизмом.” На пријему у двору поводом кнежевог рођендана 22. августа 1877. било је преко две стотине гостију, највише официра. Кнез их није као до тада ословио са „господо официри”, већ знатно присније, са „другови моји” и „драги ратни другови”.⁵²

Прве реформе су обављене управо тада, када је владар на свој рођендан 22. августа 1877. потписао указ на основу кога је нови министар војни Сава Грујић извршио реорганизацију српских снага. У циљу централизације силе, шест дивизија је преуређено у четири корпуса, а у сваком је била по артиљеријска бригада. Активне официре је поставио за команданте народној војсци и тиме поправио ефикасност непрофесионалне војске.⁵³

*

*Реците Његовој Светлости у моје име да му са мојим благословом
и мојим жељама шаљем опште наређење напред.
Бог с кнезом и војском његовом!*

Император Александар II, мај 1877, Кишињев

У другом рату, који је поново отпочет Прокламацијом кнеза Милана од 13. децембра 1877, он је као врховни командант показао много више спретности, храбрости и предузимљивости. То се огледало у доношењу одлука, у наредбама, у комуникацији са војском, а посебно у непосредном општењу са руском врховном командом, односно са ве-

52 АСАНУ, ИЗ, бр. 14.680-VII, 131, кнез Милан – кнегињи Наталији, Крагујевац, 27. јун / 9. јул, 29. јун / 11. јул 1877; *Протоколи Народне скупштине која је држана у Крагујевцу 1877. године*, Београд, 1877, 4–47; М. Ђ. Милићевић, *Дневник III (7. април 1877 – 31. март 1882)*, прир. П. В. Крстић, Београд, 2022, 62.

53 С. Грујић, *Српско-турски рат 1876–77. Операције Тимочко-моравске војске*. Књига IV, св. VIII. *Белешке и успомене ђенерала Саве Грујића*, Београд, 1902, 177–195. Карцовљеви и Никитинови извештаји из Београда из друге половине децембра 1876. и прве половине јануара 1877. похрањени су у РГВИА, Ф. 439, оп. 1, д. 15 (делимично су публиковани). После реорганизације коју је извео Сава Грујић, Србија је имала 85.205 припадника активне војске (пешаци, коњаници, тобције, пионири), за које је на месечном нивоу требало издвојити по 2.300 динара за издржавање, а за војну спремину око шест милиона динара, што је управо она сума коју су тражили од Русије као хитну и неопходну. *Записи*, III, 264.

ликим кнезом Николајем Николајевичем, рођеним братом императора Александра II.

Решен да поново ратује, кнез узима ствари у своје руке. Пуковника Ђорђа Катарџија, рођеног ујака, шаље руском императору, који је дошао својој војсци у Молдавију, са поруком да себе и целокупну војску ставља под цареву команду. Овим храбрим потезом требало је да увери императора да је надвладао проблеме скопчане са маргинализацијом његове личности и да се у влади и у војсци он пита. Постепено, за неколико месеци, успео је да у фокус српско-руских односа постави себе и да са успехом оконча преговоре око обнављања ратних дејстава, у кооперацији са руским трупамa.⁵⁴

„Идем напред ведра срца и с пуним поверењем у свим питањима везаним за војни поход. Турци су у великој снази, али имам разлога да верујем да ће се наша милиција много боље борити. Земља у потпуности разуме потребу за ратом и ништа за жаљење се није догодило у мобилизацији. Изостанци су у просеку прекорачени за свега три до четири одсто... осим Ђуприје, где је неколико стотина пропустило да се одазове на позив, остали су кренули са осећањем дужности. Али оно што ме највише брине то је питање снабдевања, храном, муницијом и обућом. Наше трупе су лоше одевене, опанци су лоши за хладну, влажну и кишну сезону. Замислите моју одговорност као кнеза и као врховног команданта ако војска остане без хране...” Тако су текле мисли врховног команданта пред зиму 1877. године, када се спремао за офанзиву по снегу и великој хладноћи. Официре руске више није тражио. Напротив, ујаку је наложио да како зна убеди великог кнеза и његово окружење да их Србија има довољно.⁵⁵

Владу је 3. децембра 1877. обавестио да ће преузети врховну команду над војском.⁵⁶ Прокламацијом је саопштио народу да је Србија објавила рат Порти са циљем ослобођења поробљене браће и у име независности Србије, „за свету народну и хришћанску ствар”, да се доврше дела таковских јунака „уз победоносне заставе цара Ослободиоца” и с вером у Бога. Истог дана је указом проглашено ванредно стање, а следећег

54 С. Рајић, *Кнез Милан*, 486–512.

55 G-ral R. Rosetti, *Din corespondența inedită a Principelui Milan al Serbiei cu colonelul Gheorghe Catargi în timpul războiului din 1877–1878*, Academia Română, *Memoriile Secțiunii Istorice*, seria III, tomul XVII, mem. 3, București, 1935–1936, 77–78.

56 В. Јовановић, *Успомене*, прир. В. Ђ. Крстић, Београд, 1988, 398.

дана је Београдска општина приредила кнезу и руском конзулу Александру Ивановичу Персијанију бакљаду. Кнез је одлучно одговорио: „Време је сад или никад да Србија постане независна држава.” У дворској соби за министарске седнице окупили су се министри, државни саветници, чланови Касационог суда, чиновници, официри и грађани да га поздраве и испрате. Кнез је само кратко изјавио да би за Србију значило „потписати смртну пресуду” да се није ушло у рат, додавши да један Обреновић не може учинити нешто што би значило пропаст Србије. У Саборној цркви присуствовао је 15. децембра молебану за срећан пут, а сутрадан се по снегу и мразу упутио ка својој војсци.⁵⁷ Из победоносног рата се вратио у престоницу након два месеца, 1. марта 1878. године.

Операциони план од 5. децембра имао је десет тачака, а изradio га је Ратни савет Србије у договору са пуковником Георгијем Ивановичем Бобриковим, кога је велики кнез послао у Главни штаб код кнеза Милана у својству специјалног изасланика. Кнез није само аминовао предлоге, што је чинио годину и по дана раније. Инсистирао је да план обухвати енергичну одбрану западне границе, као меру за одбрану од турског или аустро-турског напада. Својеручно је саставио део плана за заједничку српско-руску операцију и извео тачан рачун о укупној снази српске војске, што је преко Катарџија проследио главнокомандујућем руске дунавске армије. За одбрану земље од Турака са југозапада и запада распоредио је 35.500 људи и седамдесет топова. За офанзивна дејства 76.000 људи, пољских и брдских топова 196, позадинских трупа десет хиљада, укупно око 86.000. Од свог распореда није хтео да одустане ни по коју цену, иако га је Бобриков убеђивао да му није потребно толико војске према Босни и Херцеговини и Новопазарском санџаку. Тврдио је да у војничким стварима следи сопствено убеђење, које се не мора увек слагати са начелима ратне вештине. На Бобриковљево примедбу да је једина нада у успех српске војске да удари масом у правцу операције главне руске војске ка Софији, кнез је ватрено одговорио: „Лако је вама руском официру говорити у интересу помагања руској војсци”, додавши да њему, као врховном поглавару, дужност налаже да брине пре свега о безбедности српских граница. Кнез је доцније попустио и на западној граници је уместо 35.000 оставио 25.000 људи, због чега му је било приписивано да не познаје војничке послове. „Не кривим Русију зато што

57 Прокламацију је саставио Владимир Јовановић, министар финансија, док је ону за рат из 1876. сручио министар иностраних дела Јован Ристић.

увек гледа само своје интересе, иако верујем да заслужујем више њене пажње. Оклевам јер се мој разум не слаже са мојим срцем. Моје срце је потпуно посвећено светој ствари Словена и Руса. Али мој разум, или боље речено, моја дужност ме спречава да игноришем интересе своје земље”, писао је тада овај владар, „русофил колико год се то пожелети може”.⁵⁸

Комуникација кнеза Милана и великог кнеза Николаја Николајевича, двојице врховних војних заповедника, успешно је успостављена телеграфски. Прва тачка Операционог плана је предвиђала да српска војска усагласи своје операције са савезничком руском војском. Рат ће бити офанзиван, али не према Босни, што је изричито наглашено у Русији. Главни правац дејства се поклапао са главним правцем руске војске – ишао је ка Пироту и Софији. Претходне операције су обухватале опкољавање Ниша, како би се створила погодна основа за наставак успешних напада. Војска ће се делити на нападачку (42.686 људи и 128 топова) и одбрамбену (43.007 људи и 104 топа). Турска је према Србији могла да пошаље око осамдесет пет хиљада људи, не рачунајући нередовне трупе. Супарничке војске биле су приближно једнаких снага, али је турска сила заузела одбрамбену стратегијску позицију. Званичан руски позив кнезу и влади да ступе у дејство упућен је 22. новембра. Кнез је одговорио 24. новембра преко конзула Персијанија да ће наредити да Моравски и Тимочки кор буду за десет дана на граници, док ће Шумадијски стићи до 10. децембра јер се прикупља на линији Ђуприја–Параћин. Врховни командант је затражио од главнокомандујућег великог кнеза да му се одреди најближи стратегијски циљ како би распоређивао трупе. Одговора није било недељу дана. Првог децембра стигла је депеша да је најближи

58 Телеграми кнеза Милана Ђ. Катарџију између 8/20. и 18/30. јула 1877, G-ral R. Rosetti, *Din corespondenta inedită a Principelui Milan al Serbiei cu colonelul Gheorghe Catargi*, 73–74; План заједничких операција у целости је написан руком кнеза Милана, највероватније пред мобилизацију у новембру 1877. G-ral R. Rosetti, *Din corespondenta inedită a Principelui Milan al Serbiei cu colonelul Gheorghe Catargi*, 75–76; Ђ. И. Бобриков, *У Србији. Из успомена о рату 1877–1878. године*, 60–61.

Кнез је имао разлога да буде обазрив. Извори говоре да је почетком августа 1877, иако Србија није још учествовала у руско-турском рату, цар Фрања Јосиф наредио министру Андрашију да размотри могућност превентивне мобилизације против Србије. У многим извештајима, од уласка Русије у рат, кнез је обавештаван да је настао хаос у пограничним градовима, нарочито у Тимочној Крајини. Са друге стране, добровољци су прелазили Дрину и преко пограничних прелаза одлазили у Херцеговину. Преурањене акције довеле би Србију у незгодну позицију према Дунавској монархији, која је тражила изговор за слање своје војске на Србију, што је кнез желео да спречи.

циљ српске војске заузимање путева „из Старе Србије у западну Бугарску” како се Турској не би дозволило да пошаље помоћ Плевни. Стога је Србији ваљало надирати из јужног правца, преко Светог Николе и Берковице, а Софија је означена као најважнија зборна тачка. Имајући у виду да је Плевна 170 километара од Софије и 50 километара јужно од Дунава, план је био јасан: српска војска је требало да на себе навуче све турске снаге у долини Нишаве да се не би концентрисале у софијској долини и ту причекале руске трупе, које је генерал Јосиф Владимирович Ромејко-Гурко преводио преко планине Балкан. Да би уопште могла да надире из јужног правца, српска војска је прво морала освојити потез ка Пироту, Мрамору, Лесковцу и Прокупљу.⁵⁹

На Светог Андрију Првозваног, 12. децембра, орна војска је кренула пут Зајечара, певајући из свег гласа:

„Милан зове, круна иште
Да идемо на бојиште!”

Операције су отпочете 15. децембра, када је Моравски корпус прешао границу и кренуо на југ са циљем опсаде Ниша. Кроз три дана српска војска је била у Кули, на Мрамору и у Прокупљу, а 28. децембра у Пироту. Кнез је 19. децембра извршио смотру трупа на Мрамору. Пратио је њено кретање у стопу, био увек на лицу места, директно комуницирајући са владом у Београду, која је била у сталној вези са руским конзулатом, док је кнез путем телеграфа био у контакту са великим кнезом Николајем, главнокомандујућим руских снага. Обе војске наступале су по највећој хладноћи и кроз дубоке сметове.

Кнез је са Врховном командом одсео у Алексинцу, а уз њега су непрестано били у својству војног изасланика пуковник Бобриков и начелник Главног генералштаба генерал Коста Протић. У Главном штабу у Алексинцу била су, поред врховног команданта и начелника Протића и Бобрикова, још шесторица: потпуковници Јован Мишковић и Јован Анђелковић, начелник Санитета и лични кнежев лекар доктор Владан Ђорђевић, те министар просвете Алимпије Васиљевић и два ордонанса.⁶⁰

59 *Дневнички записи генерала Јована Мишковића*, I, Неготин, прир. А. М. Савић, 2020, 276; Ђ. И. Бобриков, *У Србији. Из успомена о рату 1877–1878. године*, 36–37, 58–59, 62–65.

60 А. Васиљевић, *Моје успомене*, 218.

Кнез и цео штаб устајали су рано, у шест изјутра. Сваког дана у десет сати пре подне и у девет увече кнез и Бобриков су над раширеном аустријском генералштабном картом разматрали положаје и кретања војски, а кнез је извештавао о новостима са свих положаја. На десет степени испод нуле и по леденом ветру који је дизао снежну прашину, врховни командант је из дана у дан устајао пре свитања и кретао у обилазак положаја. Бодрио је трупе, захваљивао им на ревносној служби и ванредној издржљивости на снажним мразевима и хладноћи. Изражавао је наду у срећан крај рата. Свако његово појављивање међу војницима изазивало је право одушевљење. Током обиласка је издавао наредбе за наставак дејстава, опомињао команданте корпуса да држе непрекинуту линију међу одељењима војске и да се сваком нападнутом делу одмах упути помоћ. Успеси српске војске у првих десетак дана ратовања изненадили су цео Главни руски штаб. Требало је изнаћи добар оријентир за даља наступања после брзометних успеха. „Кнез Милан се неуморно трудио на месту главнокомандујућег, делећи са војском невоље ратног времена”, била је једна од ретких похвала Бобрикова.⁶¹

После заузећа Мрамора и Прокупља 18. и 19. децембра, кнез је 20. децембра обишао сва одељења војске која су била удаљена и до шест сати од српске границе, долазећи до самих предстража. Свуда су га војници дочекивали са одушевљењем, а он је хвалио војничку издржљивост и храбро држање у бојевима. Кнез Милан обилази положаје трупа концентрисаних за напад на нишка утврђења и 24. децембра наређује артиљеријски напад са севера на Виник. У Штабу Врховне команде већина је заговарала да се даље операције предузму „на све стране у срце Старе Србије”, а да се поред опкољеног Ниша оставе мање снаге, које ће чекати да се изнурени Турци предају. Врховни командант то мишљење није усвојио, захтевајући да се град што пре освоји. То је била исправна одлука, будући да је Нишу у помоћ кренуо Хафис-паша из Митровице.⁶² Кључни дан био је 7. јануар и до предаје града српским трупама 10. јануара владала је константна неизвесност. Кнез је из Главног штаба у Алексинцу писао 7. јануара 1878. пуковнику Кости Бучовићу: „Бивши

61 Ђ. И. Бобриков, *У Србији. Из успомена о рату 1877–1878. године*, 85–87; *Српско-турски ратови 1876–78. у руској штампи*, прир. Д. Стишовић, Чачак, 2001, 170.

62 ВА, Пописник 16, к. 45, ф. 1, бр. 33, „Како сам провео Божић 1877 – из дневника једног ордонанса”. Ради се о успоменама мајора А. Протића који је командовао Браничевском бригадом I класе 1876, као и 1877/1878. године.

данас у вашој околини слушао сам борбу коју водисте са мојим храбрим смедеревцима и колубарцима, па захваљујем и вама и свима војницима смедеревске и колубарске бригаде која овако сјајно оправда моја надања која им ја, при растанку са њима, исказах.”⁶³

Српске трупе су за десетак дана ослободиле значајну територију – од Куле, Светог Николе, Пирота, Лесковца, Куршумлије и Прокупља, а после двадесет и пет дана ратовања Ниш се предао српском владару и војсци, те је тако након скоро пуних шест векова поново постао српски град.⁶⁴

После победа код Пирота 28. децембра, врховни командант се посветио извршавању својих савезничких дужности, иако Ниш није успео да освоји. Доказ лојалности руском главнокомандујућем била је његова наредба да се српске трупе упуте у правцу супротном од непосредних српских ратних циљева, који су били усмерени ка Старој Србији. Упутивши војску ка Софији, у софијску долину, није имао довољно снаге да опколи и стегне прстен око Ниша, али ни да задржи ослобођену Куршумлију. Војском од шездесет хиљада војника, истуреном на источном и југоисточном правцу у помоћ Русима, врховни командант је следио савезничка упутства да се најпре заузму Ак Паланка и Пирот, како се Мехмед-пашине и Хафис-пашине трупе не би спојиле и спречиле продор руској армији.

Допринос српске војске тријумфу руских операција у будућој Бугарској потврдио је извештај главнокомандујућег цару, јер руска победа није била осигурана падом Плевне. Напротив, требало је по најсуровијој зими руске трупе превести преко планинског венца, спустити их у софијску долину и марширати ка Цариграду. Управо у том тешком тренутку су српска војска и њен врховни командант показали да стоје на висини задатка, везавши за себе Мехмед-пашину војску и турску резерву из Софије, чиме је генералу Гурку пролаз био значајно олакшан. По заповести врховног команданта кнеза Милана, свим овим операцијама руководио је генерал Белимарковић, командант Шумадијског корпуса.⁶⁵

63 ВА, Пописник 1, к. 3, ф. 1, д. 9/12, 9/14.

64 ВА, Пописник 1, к. 3, ф. 1, д. 9/12, 9/14; Пописник 16, к. 3, ф. 1, д. 9/14–9/17, списак официра који су се одликовали храброшћу у борбама на Горици, њих 37; *Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–78. године (са две карте)*, Београд, 1879, 71–74.

65 С. Рајић, *Кнез Милан Обреновић*, 520.

Велики кнез и главнокомандујући, изненађен успесима и храброшћу српских трупа, честитао је победе српском кнезу, а брату и императору је написао: „Срби су превазишли сва моја очекивања. Прешавши границу, они су током две недеље постигли озбиљне резултате.” Ипак, након успеха остварених уз помоћ српског савезника, наложио је да српске трупе „напусте све заузето земљиште Бугарске” и да покушају да пресеку пругу Скопље–Митровица, те да се тек након тога посвете извршењу плана у Старој Србији! Захаливши на помоћи, генерал Гурко је 10. јануара одлучио да му савезничке српске јединице више нису потребне, на шта је главнокомандујући поручио кнезу Милану да српска војска убудуће има „потпуну слободу кретања”.⁶⁶

Наглашавамо да је 30. новембра 1877. донета одлука да се граница на истоку пређе 12. децембра.⁶⁷ Влада је тога дана, на кнежево инсистирање, одустала од тражења савезничких односа са Русијом, констатујући да се и без формалног уговора Кнежевина ослања на политику „предања” и „следовању позива” и на „надања од Русије”. Друга битна чињеница је да је у руској врховној команди за српске трупе било планирано да пруже помоћ десном крилу, пошто пређу венац Балканских планина. Дефинитивна одлука и тачан дан уласка у рат, на Светог Андрију Првозваног, одређен је на седници српске владе једанаест дана пре пада Плевне. За тај план су дознале Порта и Аустроугарска. Тополска побуна у другом батаљону Лепеничког среза у Крагујевцу 7. децембра иницирана је тајним деловањем Турске и Аустроугарске, уз ослањање на намере Петра Карађорђевића да изазове побуну у војсци ширих размера која ће свргнути Обреновића са престола. О томе сведоче публиковани дипломатски извори, који истовремено потврђују да је српска војска по одговорности,

66 *Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–1878 гг. на Балканском полуострове, Выпуск XIV. Рапорты Главнокомандующего Великого Князя Николая Николаевича Государю Императору, Санкт Петербург, 1898, 123–124; Ђ. И. Бобриков, У Србији. Из успомена о рату 1877–1878. године, 120, 135.*

67 *G-ral R. Rosetti, Din corespondenta inedită a Principelui Milan al Serbiei cu colonelul Gheorghe Catargi, 77–78; Записи, III, 305–306; Пуковник Бобриков потврђује да је границу требало прећи 12. децембра, У Србији. Из успомена о рат у 1877–1878. године, 62.*

Канцелар Горчаков је поручио да ће новчана помоћ стићи ако Србија прати „назначења”, заправо наредбодавне инструкције Русије: да двадесет пет хиљада војника одмах пређе границу и заузме теснац Свети Никола, а после да се управља по општем плану. Царева потврда новчане субвенције стигла је тек по уласку српских трупа у рат 15. децембра 1877, пошто је војска прешла границу, *С. Рајић, Кнез Милан, 513.*

лојалности врховном команданту и отаџбини очврсла и није хтела да следи издајнике. Народ је одметнике сам хватао и помагао је војним властима да успоставе поредак. Све то се одиграло у преломном тренутку, док су се трупе кретале ка граници како би заузеле борбени положај.⁶⁸ Биће ово, до пуча изведеног 1903. године (који се еуфемизмом назива „Мајски преврат”), последњи покушај у 19. столећу да се војска злоупотребљава за политичке и династичке обрачуне рушењем уставног поретка. Од успеха у Другом српско-турском рату, врховно заповедништво над војском Милану Обреновићу више нико није могао да оспори.

Два битна догађаја потврђују да је овај владар успео да се на тој важној позицији учврсти. Један је улазак врховног команданта у ослобођени Ниш 15. јануара 1878, а други је дочек Милана Обреновића у престоници при повратку из рата 1. марта 1878. као хероја и ослободиоца.

*

*Нека се то што је сада Србија постала своја, слободна и независна,
приписује колико се год хоће стицају повољних околности, а Теби
нека се остави најмањи део, који се мора признати искључиво Твојој
иницијативи и Твојој раду, па и тај је део тако велики да ће српска
повесница Твоје име забележити међу светла и славна имена српских
владаца, и да ће ти благодарношћу привезати срце свију покољења
српског народа.*

Генерал Јован Белимарковић, Београд, 22. август 1878.⁶⁹

Кроз саопштење Врховне команде, кнез је 11. јануара објавио да се на бедемима Ниша вије српска застава, да је јуначка војска однела нову сјајну победу и да је град у рукама српских јунака. Знало се да је тај подвиг за двадесет пет дана извршило петнаест хиљада бораца, са шест ескадрона и 102 топа. Жртве су биле значајне, страдало је 911 старешина и безмало осамсто војника. Војска је у град ушла 12. јануара и истог дана је у Алексинцу уприличено велико славље. Председник општине и народни посланик Васа К. Стошић организовали су свечаност испред

68 Дипломатско представништво Србије у Бечу, Том I (1874–1877), прир. М. Перишић, Ј. Рељић, С. Рајак, Београд, 2018, 508–515.

69 Српске новине, бр. 178, 12/24. август 1878; бр. 179, 13/25. август 1878.

Врховне команде у част врховног команданта и његове храбре војске. Певачка дружина извела је српску химну „Боже правде”, а затим и руску „Боже цара храни”. Командант се појавио на балкону и „величанственим” говором је многима натерао сузе на очи, али услед преплављености емоцијама то нико није забележио.⁷⁰

Затим се прокламацијом обратио свим грађанима Ниша.⁷¹ Већ 13. јануара примио је у Алексинцу неколико депутација нишких грађана, православних, муслимана и Јевреја, који су исказали оданост српском владару и ослободиоцу. Они, муслимани који су желели да остану у Србији, признали су за свог владара српског кнеза и обавезали су се на поштовање српских закона. Поменувши зору лепше будућности „над дивним земљама Душанове Старе Србије”, кнез их је позвао да се покоре српским законима, обећавајући да ће сви грађани Ниша, без обзира на вероисповест, од њега имати сваку заштиту.⁷²

Кнез Милан ушао је са Врховном командом 15. јануара 1878. у Ниш, који је сада постао њено ново седиште. Улазак врховног команданта у ослобођени град био је свечано организован, уз постројену упарађену војску. У поподневним сатима су у срцу града, пред кнежевим дворцем, одмах откупљеним од Мустафе Муста-бега, постројене у кареу све депутације војних јединица које су учествовале у ослобађању Ниша. Кнез је ступио у средишни део испред постројене војске, окружен целим Врховним штабом, и обратио се својим борцима речима:

„Јунаци,

После месец дана љуте и тешке борбе – борбе двоструке, против нашег крвног непријатеља и противу природних елемента, борбе, коју сте ви тако мушки, као прави синови јуначких предака издржали, могу већ да вас поздравим у граду у коме се родио први православни цар Константин, граду, који је наш цар Душан називао Славни Нишки

70 АСАНУ, ИЗ, бр. 8.705, К. Протић – М. Ђ. Милићевићу, Ниш, 8/20. јануар 1882; В. Ђорђевић, *Преко границе. Ослобођење Ниша*, Отаџбина 49–52 (1883), 206–207; *Рат Србије са Турском за ослобођење и независност*, 77–93.

71 *Политика*, бр. 7.077, 11. јануар 1928; *Српске новине*, бр. 5, 6/18. јануар 1878; А. Васиљевић сведочи да је кнез њему поверио састављање прокламације и да је био веома задовољан како је министар извршио поверени задатак. „Та се прокламација кнезу допаде и он ме с благодарношћу пољуби у чело”, *Моје успомене*, 123.

72 В. Ђорђевић, *Преко границе. Ослобођење Ниша*, 208–209; *Српске новине*, бр. 3, 4/16. јануар 1878.

град и који је кључ Старе Србије. Јунаци! Хвала вам у име Србије, хвала вам у име народа српског. Ваше јунаштво не само да цени цео народ наш, него га признаје и моћни заштитник Србије, Цар Ослободилац, Александар II, и ја сам срећан што вас данас могу наградити не само у Моје име, но и у име Његовог Величанства цара Александра, и то оним одличјима, која и у дивној руској војсци добијају само најхрабрији међу храбрима.”

Признање за храброст српским војницима одао је и император Александар II, пославши им одговарајућа одликовања.⁷³ А српског кнеза и врховног команданта наградио је Орденом светог Ђорђа трећег степена.⁷⁴ У писму које му је тим поводом упутио, писало је:

„Желећи наградити у лицу Ваше Светлости херојску храброст Ваше војске која је најсјајније садејствовала с руским војскама у рату за ослобођење наших једновераца, а тако исто исказати поштовање и личним заслугама Ваше Светлости, као врховног Команданта српске војске, увршћујем Вас у ред кавалера императорског ордена нашег светог великомученика и победоносца Ђорђа III степена, којег знаке шаљемо Вашој Светлости.”

Кнез није пропустио да ода дубоку захвалност цару заштитнику, његовом брату и руској војсци.⁷⁵ Преморен али задовољан, по уласку у Ниш није могао да спава. У зору је обилазио нишке батерије, продавнице, складишта. Настанио се у Нишу са скромном пратњом, упркос тешким послератним условима за живот у граду.⁷⁶ И док је прве генералске чинове кнез Милан поделио по окончању Првог српско-турског рата Кости Протићу и Јовану Белимарковићу, а потпуковнике Милојка Лешјанина

73 Пошто је известио императора о „јуначком делу” и „крвавој борби” Срба за Пирот, те о великим губицима, цар је послао 150 Георгијевских крстова за јунаштво, *Сборникъ матеріаловъ по русско-турской войнѣ 1877–1878 г.г. на Балканскомъ полуостровѣ*, XV, 165, 169.

74 Орден светог Ђорђа је највише војно одликовање Руске империје, установљено 1769. за официре и генерале царице Катарине Велике. Орден је у почетку имао четири степена: први и други су добијали искључиво императори, трећи војни команданти, четврти млађи официри, подофицири и војници. Три црне пруге симболизују три смрти Светог Ђорђа, а две златне његова два васкрсења.

75 С. Рајић, *Кнез Милан*, 525–527.

76 *Рат Србије са Турском за ослобођење и независност*, 75, 77; *Српско-турски ратови 1876–78. у руској штампи*, 89, 158, 169–170.

и Тихомиља Николића унапредио у пуковнике, више капетане у мајоре, сада је уручио 302 Златне медаље за храброст, а Сребрних 5.117. Било је то његово признање официрима, али и сељачкој војсци, која се храбро борила усред највеће зиме. Војнике је ословљавао речима „јунаци”, „моји борци”, „моји витешки војници”.⁷⁷ Начелнику Штаба поклонио је посебно украшену сабљу, коју је израдио бечки јувелир и златар Карл Андерсен, са натписом: *Своме началнику штаба, Ђенералу Кости С. Протићу, / Врховни командант, Књаз Српски, Милан М. Обреновић IV. / у знак владалачке признателности / за особиту ревност, неуморан труд и отличну службу / у рату за ослобођење и независност / 1877-1878. године.*⁷⁸

И дочек кнеза и врховног команданта у престоници 1. марта 1878, после два и по месеца, био је искрено срдчан и свечан. Кнез је путовао преко Јагодине, Смедерева и Дунавом, на „Делиграду”, појавио се у Београду. У Београду га је дочекало море људи. Кнез је победнички стајао на палуби „Делиграда”, отпоздрављајући на клицање народа. На градским зградама вијорили су се победоносни натписи њему у част. „У тишини наступајућег сумрака све је то придавало необичну свечаност која се одвијала пред нашим очима као на чаробној слици”, бележи пуковник Бобриков, који је био у кнежевом друштву. Мноштво света тискало се на пристаништу, а када је пароброд допловио до обале, зазвонила су сва црквена звона у престоници, док се изнад града уздизао бели дим од топовских свечаних плотуна. Дочеку су присуствовали сви министри, државни саветници, изасланство Београдске општине. У околним улицама се није могло проћи од гужве. Сви су приметили умор на кнежевом „потавнелом” лицу јер се из рата вратио исцрпљен, али здрав. Упутио се право ка Саборној цркви, а отуда са кнегињом у двор. Те вечери је цела варош била свечано осветљена.

Решење међународног конгреса у Берлину Милан Обреновић је дочекао у Крагујевцу. Отварајући скупштинске седнице 6. јула, рекао је да се Србија морала прикључити „великој и светој борби” и да је он као Обреновић доследно следио задатак своје династије, надахнут осећањима која прожимају српски народ још од Косова. Уз захвалност руском цару и његовој војсци, посебно је нагласио да је „загрљена са храбром

77 Српске новине, бр. 5, 7/19. јануар 1875.

78 Р. Бојовић, *Почасна сабља генерала Косте Протића*, Зборник радова Народног музеја у Чачаку XXIV (1994), 133–142; *Рат Србије са Турском за ослобођење и независност*, 424.

војском рускога цара” Србија извојевала независност, која је потекла из мора јуначке крви. Позвао је историју да занавек слави јунаке који су донели слободу. Његов поглед на српску борбу као часну, слободарску и са посебним местом „у повесници источног препорођења” поклапао се са тежњом да очува тековине својих предака, сада увећане новим жртвама и крвљу. Стога је државни развитак намеравао да усмери ка поступним и мирним токовима.⁷⁹

На јулској скупштини у Крагујевцу прихваћени су сви српски добици на Берлинском конгресу, као и све обавезе према међународној заједници. На Берлинском конгресу Србија је добила задовољење у виду територијалног проширења и признања државне независности. Мада, рекао је кнез, конгрес „није намирио све жеље српске”, услови за даље напредовање земље на националном плану, културном и политичко-војном уздизању знатно су повољнији. Србија је постала пуноправни члан међународне заједнице и субјект међународног права. Свечано проглашење државне независности уследило је на кнежев рођендан 22. августа 1878. Тродневна народна светковина оточета је дан раније, свечаним дефилеима војске и представника грађана, који су се кретали престоничким централним улицама, прекривеним цвећем и украшеним српским тробојкама. Увече је пуцњавом 21 топа са бедема града и звонима са свих црквених звоника оглашен почетак свечаности. У препуној сали Позоришта, у седам увече изведена је апотеоза „Маркова сабља” Јована Ђорђевића, први пут приказана приликом свечаног обележавања кнежевог пунолетства 1872. Бакљама је град осветљен као усред дана. Реке људи су се сливале испред двора, где је певана химна са којом се кретало у бој – *Боже правде*. Кнез се обратио народу са балкона двора снажним порукама, поздрављајући и српски народ, и јуначку своју војску, и житеље престонице. Сутрадан је осванула кнежева *Прокламација моме драгом народу*, а кнез и кнегиња су отпочели обележавање државног празника у Саборној цркви, на литургији. Градом се није могло проћи од гужве. После службе, у двору је организован свечани пријем. Све дипломате, свештенство, високи државни чиновници, судије и грађани нашли су се овог свечарског дана уз кнеза Милана Обреновића. На крају су дошли официри, предвођени генералом Јованом Белимарковићем, који је кнезу честитао стицање независности у име целе војске, свих који су на

79 Скупштинске беседе краља Милана, о стопедесетогодишњици рођења (1854–2004), прир. Д. М. Ковачевић, М. Самарџић, Нови Сад, 2005, 58–60.

мегдану сопственом крвљу исписали „сведоџбу своје верности”. Тада је овај заслужни војник, у име свих официра, изрекао наду да ће кнежево име бити сврстано „у светла и славна имена српских владалаца”, што се није догодило до данашњих дана.⁸⁰

„Књаз наш, оличени представник” српског народа, како се писало и говорило у јавности и међу српском интелигенцијом, надао се и сам да ће га средина, која је до тада на њега гледала са неповерењем, напослетку прихватити. Отуда је црпео сву снагу за решавање сложених проблема који су пред њим стајали.

*

После трогодишњих ратних искустава, кнез Милан Обреновић је постао признати вођа и командант српске војске. Успевао је да много боље заступа пред владом и скупштином њене интересе. У новој влади, коју је поверио Ристићу у октобру 1878. године, за министра војног је узео официра по свом избору – Јована Мишковића. Тиме је, по члану седам устава, напослетку и у стварности спровео Милошеву стратегију да на челу војне силе једне земље мора да стоји владар. По питању нужних улагања у војску и њене даље организације подржавао је министра Мишковића, кога је свакодневно посећивао у Министарству, упкос негодовању председника владе да се сва питања и планови који се тичу војске прво њему доставе на увид. Кнез Милан је у свакој прилици наглашавао да је војска везана за његово име и владарски уставни положај. Ниједна седница владе која би расправљала о војним питањима није више била без владара као председавајућег. У тадашњим расправама, нова организација и наоружање војске налазили су се у самом центру пажње.⁸¹ Кнез, међутим, никада није нарушавао војну хијерархију самосталним одлучивањем. Одбио је предлог пуковника Бобрикова да одмах по окончању ратовања пропише ново војно устројство Србије, са јасним аргументом да то неће учинити без сагласности начелника Главног генералштаба. „Послати извештај генералу Протићу у Ниш на претходно разматрање”, својеручно је написао на предлогу измена. Те 1878. и наредне године извршене су промене по замисли и предлозима генералштабног потпуковника Јована Мишковића, уз сугестије и примедбе начелника Главног генералштаба генерала Косте Протића, које је кнез одобрио. У Мишковићевом пројекту

80 С. Рајић, *Кнез Милан*, 571–572, 577, 581–592.

81 ВА, Пописник 16, к. 45, ф. 1, д. 31.

за ефективу официјерског кора видело се да војсци недостаје најмање још сто и петнаест официра.⁸² За законске измене кнез се добро припремио. На скупштини у Крагујевцу 6. јула 1878. кнез је у престоној беседи још једном нагласио јуначку издржљивост, од највишег официра и старешине до најпростијег војника, захваљујући којој је војска „славно извршила свој задатак”. Народне посланике је позвао да јој одају признање и да подрже Закон о ивалидима, који је 8. јула ступио на снагу.⁸³

Из посланичких клупа се чуо предлог да се из нацрта скупштинске адресе изостави „несрећни тополски догађај”. Појава да војска отказује послушност своме команданту желела се забашурити, а радило се, заправо, о националној срамоти.⁸⁴ До коначног решавања целокупне војне организације, кнез Милан је прописао Формацију целе војске 18. октобра 1878. године, као привремено решење.⁸⁵ Њоме је промењен делокруг надлежности команди, а свака окружна војска је била комплетна за себе.⁸⁶

Под будним оком кнеза Милана и министра војног Мишковића, а на основу нове војне формације, прописане су старешинске дужности, права и власти, почев од начелника Главног генералштаба, потом

82 ДАС, ПО, к. 29, бр. 140, официра је, после страдања у ратовима, остало свега 509; *Дневнички записи генерала Јована Мишковића*, I, 361–362, 377; Ј. Мишковић, *Дневник мога министарског и гувернерског рада и ванредне мисије и дата, у: Дневнички записи генерала Јована Мишковића*, III, прир. А. М. Савић, Неготин, 2020, 436–441; *Српско-турски ратови 1876–78. у руској штампи*, 165.

83 *Скупштинске беседе краља Милана*, 59–60.

84 *Стенографске белешке о седницама народне скупштине за 1877. годину*, Београд, 1878, 64–65; Јован Авакумовић је први затражио озбацивање оног пасуса из нацрта адресе који се односио на Тополску буну, а придружили су му се Милан Кујунџић и Урош Кнежевић.

85 ЗЗУ 33 (1878), 96–104, Указ о формацији војске од 6/18. октобра 1878, Указ о устројству војних комитета, истог датума, ради свестранијих испитивања техничких војних питања и изналажења модуса за комплетну војну реформу, сходно модерним ратним вештинама и техници (Правила за комитете у: ЗЗУ 34 (1879), 215–226). Исте године Указом, а по новој формацији, „прокупљанска окружна војска” постала је „топличка окружна војска”, ЗЗУ 34 (1879), 44.

По окончању ратова стајаћа војска је имала десет пешадијских батаљона и четири коњичка ескадрона. Уз Гардијски ескадрон, двадесет батерија (шеснаест „тешких” пољских и четири брдске), батаљон пионира и батаљон понтонера. Народна војска би се састојала, по мобилизацијском плану, од 200 батаљона пешадије I и II класе, те 40 коњичких ескадрона и артиљеријске батерије и пионирске чете, ДАС, ПО, к. 29, ф. 140.

86 *Српске новине*, бр. 226, 11/23. октобар 1878.

управитеља Војне академије, па до начелника свих одељења и одсека у Министарству војном. Корпусни команданти су били на врху пирамиде и по положају изнад свих окружних грађанских власти. Они су предавали кнезу и министру војном кондуит-листе свих официра у народној војсци, а после сваког вежбања народне војске извештај о успеху на вежбању и целокупним годишњим активностима, са предлозима за унапређење стања војске на свом подручју. По начелу строге субординације, на врху војне пирамиде је владар, а његов непосредни помоћник је министар. Кнез је издејствовао повећање војног буџета са 1,2 на 1,5 милиона динара. Иако се томе противио, председник владе Ристић је на крају морао да попусти. Скупштински одбор је пре коначне одлуке ишао кнезу на консултације. У скупштини је више од тридесет посланика устало против официрског кора, тражећи да се им се укину многи додаци. Осуђивали су почетак реформских акција у војсци, иако нису оспорени бројни недостаци – од снабдевања храном и одећом, па све до савременог наоружања. У то време је само стајаћој војсци, поред сабљи, револвера и ножева, недостајало 17.109 пушака, а народној војсци првог и другог позива чак 180.281. Од овог тренутка и закона донетих 1878/1879. године, кнежева улога у обезбеђивању потреба и издатака за војску постаје неприкосновена. Под његовим покровитељством, у престоници почиње да ради Велика војна комисија од двадесет и шест истакнутих војних представника. Већином гласова је одлучивала о предстојећем војном закону, односу Стајаће и Народне војске у ратно и мирно доба, регрутацији, обуци, резерви, комори, оделу. Струка је била испред свих појединаца, а она је владару као врховном команданту достављала извештаје о војним потребама. Централизација војног сектора српске државе је постала потпуна.⁸⁷

Милан Обреновић је увек поштовао мишљење војних стручњака. Инсистирање на правилу да се у војсци не може било шта радити мимо прописане процедуре, анулира бројна спочитавања Милану Обреновићу да није имао војничког образовања и да је његово мешање у војна питања није било засновано на компетентности.⁸⁸ Одувек је бирао најбоље офицере, непрестано обнављајући њихове редове младим и способним

87 ВА, Пописник 1, к. 4, ф. 1, д. 3/1 и 4/1; *Дневнички записи генерала Јована Мишковића*, I, 385–388.

88 ДАС, ПО, к. 27, бр. 149; Ж. Мишић, *Моје успомене*, прир. С. Скоко, Београд, 1984, 184.

људима.⁸⁹ Осуђиванима због „прљавих” дела у војничком позиву више није било места у овој установи. Следећи савете начелника Главног генералштаба који су били засновани на чисто војничким принципима, престало се са праксом из времена криза у предратно и ратно доба, када је „сав олош светски што га је било код нас, а и око нас, обучен у официрску униформу”. Војничка униформа је почела да означава „истинску честитост” у официрском кору, али и у целокупном јавном простору.⁹⁰

89 Поред Косте Протића и Јована Мишковића, од искуснијих ту су били Милојко Лешјанин, Драгомир Вучковић, Михаило Срећковић. Од млађих, мајори Живојин Мишић, Степа Степановић, Живко Касидолац, Боривоје Нешић, Михаило Рашић, те многи други, доцније прослављени хероји у балканским ратовима и Првом светском рату. Ж. Мишић, *Моје успомене*, 171, 175, 177.

90 ДАС, ПО, к. 70, бр. 412, К. Протић – Р. Милојковићу, Ниш, 1/13. април 1879.

PRINCE MILAN OBRENOVIĆ AS SUPREME COMMANDER DURING THE WARS OF LIBERATION AND INDEPENDENCE (1876–1878)

Summary:

This paper examines the position and activity of Prince Milan Obrenović as Supreme Commander of the Serbian army during the wars against the Ottoman Empire (1876–1878), within the broader context of the long-term process of building a modern military system in Serbia. The analysis begins with the first reign of Miloš Obrenović, who laid the foundations of a standing army and established the principle that the ruler was the supreme commander of the armed forces. Constitutional and legislative changes during the reign of Mihailo Obrenović, as well as the Constitution of 1869, formally reinforced this principle, while simultaneously allowing significant influence of the government and the Ministry of War in operational command.

On the eve of the wars, the Serbian army exhibited numerous structural weaknesses: an insufficient number of professionally trained officers, limited material resources, organisational and recruitment problems, and a lack of combat experience within the officer corps. Milan Obrenović ascended the throne as a minor and without substantial military experience. Although he acquired basic military knowledge during his education, it was insufficient to compensate for the systemic deficiencies of the military organisation.

In 1876, Serbia faced strong internal political pressures, national movements in neighbouring regions, and complex international circumstances. The decision to enter the war was motivated not only by national aspirations but also by the need to preserve internal stability and dynastic legitimacy. Prince Milan assumed supreme command on 29 June 1876, transferred the headquarters of the Supreme Command to the theatre of operations, and actively followed the course of military actions. Nevertheless, during the First Serbo-Turkish War, strategic decisions were taken within a broader circle, under the strong influence of the government and the Russian General Mikhail Grigorievich Chernyaev, commander of the central troops—initially of the Morava, and later of the Timok-Morava Division.

The setbacks of 1876 revealed the limited sphere of action of the Supreme Command, headed by the ruler, within an insufficiently consolidated military system. In the continuation of hostilities in 1877–1878, however, the Prince assumed a more decisive role within the Supreme Headquarters and sought to exert direct influence

over key decisions. During this period, he gradually emerged as the effective bearer of supreme command.

Following the conclusion of the wars and the international recognition of Serbian independence, Milan moved to strengthen his position in the military sphere. By appointing Jovan Mišković as Minister of War in 1878 and introducing a new military organisation in 1879, he reinforced the vertical chain of command and more clearly defined officers' duties and competences, from the Chief of the General Staff to corps commanders. According to the principle of strict subordination, the ruler stood at the apex of the military hierarchy as supreme commander, while the Minister of War acted as his closest associate.

In conclusion, the paper demonstrates that Prince Milan's position as Supreme Commander was initially primarily formal and constitutional in nature, but that through wartime experience and post-war military reorganisation it acquired substantive institutional content. This development sheds light on the gradual consolidation of monarchical authority in the military sphere and its role in the modernisation of the Serbian state in the late 1870s.

БОЈНИ ПОРЕДАК СРПСКЕ ВОЈСКЕ

(ORDRE DE BATAILLE)

ПО ПЛАНУ МОБИЛИЗАЦИЈЕ ОД 6. ЈУНА 1876. ГОД.

ВРХОВНА КОМАНДА

Врховни командант: Његова Светлост Кнез Српски Милан М. Обреновић IV.

Начелник генералштаба: Генералштабни потпуковник, Дубовић Његовић.

Организацје: Артиљеријски мајор, Анта Богдановић.

Главни интендант: Генералштабни мајор, Димитрије Ђурић.

Начелник санитета: Санитетски мајор, Др Сава Петровић.

Предица Веса: Команда: Војско прављеник, Иван Дубац
Камарска пуштина, Чурче Казарна.

Предица Генералштаба: Генералштабни мајор, Јован Петровић.
Пензионерски мајор, Драгутин Франковић.

I. МОРАВСКА ВОЈСКА

Главни командант: Ферал, Мил. Грогоровић, Черајева.

Начелник генералштаба: Генералштабни потпуковник, Власовић Ђево. (дешаје врховни В.В. Комарич, ватарије врховни А. Доктуров).

Генерал за генералштабни мајор: Ђево-тешић ватарије II ка, Јеоран Великировић.

Начелник артиљерије: Артиљеријски мајор, Сава Грђић.

Начелник санитета: Мајор, Др Ђево-тешић Черајева.

Начелник интендантсуре: Мајор, Милојево Керић.

ДУНАВСКА ДИВИЗИЈА

Командант: Његовићем пуштина, Коста Претић.
Начелник санитета: Мајор, Др Ђево-тешић Черајева.
Интендантсуре: Чета Павловић.

3 БРИГАДЕ I КЛАСЕ — 14 БАТАЛИОНА

ПОЖАРИЧКА СМЕРИЧКА ПРАВИРСКА
Пуштина, Јури Јовановић. Мајор Јан. Ђурић. Камарска А. Претић.

3 БРИГАДЕ II КЛАСЕ — 14 БАТАЛИОНА

ПОЖАРИЧКА СМЕРИЧКА ПРАВИРСКА
Камарска А. Претић. Мајор Јан. Ђурић. Камарска Желудан.

3 БРИГАДЕ III КЛАСЕ — 14 БАТАЛИОНА

ПОЖАРИЧКА СМЕРИЧКА ПРАВИРСКА
Камарска Желудан. Мајор Јан. Ђурић. Камарска Желудан.

3 БРИГАДЕ IV КЛАСЕ — 14 БАТАЛИОНА

ПОЖАРИЧКА СМЕРИЧКА ПРАВИРСКА
Камарска Желудан. Мајор Јан. Ђурић. Камарска Желудан.

ШУМАДСКА ДИВИЗИЈА

Командант: Пуштина, Ауб. Урић Милановић.
Начелник санитета: Генералштабни мајор, Радомир Маустић.
Интендантсуре: Мајор, Др Ђево-тешић Черајева.

3 БРИГАДЕ I КЛАСЕ — 14 БАТАЛИОНА

ПОЖАРИЧКА СМЕРИЧКА ПРАВИРСКА
Пуштина, А. Претић. Мајор Јан. Ђурић. Камарска Желудан.

3 БРИГАДЕ II КЛАСЕ — 14 БАТАЛИОНА

ПОЖАРИЧКА СМЕРИЧКА ПРАВИРСКА
Мајор Јан. Ђурић. Камарска Желудан. Мајор Јан. Ђурић. Камарска Желудан.

3 БРИГАДЕ III КЛАСЕ — 14 БАТАЛИОНА

ПОЖАРИЧКА СМЕРИЧКА ПРАВИРСКА
Мајор Јан. Ђурић. Камарска Желудан. Мајор Јан. Ђурић. Камарска Желудан.

3 БРИГАДЕ IV КЛАСЕ — 14 БАТАЛИОНА

ПОЖАРИЧКА СМЕРИЧКА ПРАВИРСКА
Мајор Јан. Ђурић. Камарска Желудан. Мајор Јан. Ђурић. Камарска Желудан.

ЈУЖНО МОРАВСКА ДИВИЗИЈА

Командант: Пуштина, Мајорин Јево-тешић.
Начелник санитета: Генералштабни мајор, Др Ђево-тешић Черајева.
Интендантсуре: Мајор, Др Ђево-тешић Черајева.

3 БРИГАДЕ I КЛАСЕ — 14 БАТАЛИОНА

ПОЖАРИЧКА СМЕРИЧКА ПРАВИРСКА
Пуштина, А. Претић. Мајор Јан. Ђурић. Камарска Желудан.

3 БРИГАДЕ II КЛАСЕ — 14 БАТАЛИОНА

ПОЖАРИЧКА СМЕРИЧКА ПРАВИРСКА
Мајор Јан. Ђурић. Камарска Желудан. Мајор Јан. Ђурић. Камарска Желудан.

3 БРИГАДЕ III КЛАСЕ — 14 БАТАЛИОНА

ПОЖАРИЧКА СМЕРИЧКА ПРАВИРСКА
Мајор Јан. Ђурић. Камарска Желудан. Мајор Јан. Ђурић. Камарска Желудан.

3 БРИГАДЕ IV КЛАСЕ — 14 БАТАЛИОНА

ПОЖАРИЧКА СМЕРИЧКА ПРАВИРСКА
Мајор Јан. Ђурић. Камарска Желудан. Мајор Јан. Ђурић. Камарска Желудан.

Л. Лецтер (L. Letzter), Кнез Милан у генералској униформи, 1878.
(Обреновићи у музејским и другим збиркама Србије, I, 93, оригинал: Историјски музеј
Србије)

Анатолий Семенович Аникеев

кандидат исторических наук
старший научный сотрудник
Институт славяноведения РАН, Москва
dav_bowie@rambler.ru
ORCID: 0000-0001-5945-294X

Людмила Васильевна Кузьмичева

кандидат исторических наук
Доцент
Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова
Исторический факультет
kuzmicheva3@yandex.ru
ORCID: 0000-0001-7671-6492

*«Я, по природному влечению, был лично настроен к войне.
Письменных занятий я не люблю».*
М. Г. Черняев, *Автобиография*

СЕРБО-ТУРЕЦКАЯ ВОЙНА 1876 Г. В ЖИЗНИ И КАРЬЕРЕ ГЕНЕРАЛА М. Г. ЧЕРНЯЕВА

Аннотация: Личность генерала М. Г. Черняева и его роль в сербо-турецкой войне 1876 г. получили в историографии неоднозначную, чаще негативную оценку. М. Г. Черняев, безусловно, не принадлежал ни к выдающимся полководцам, ни к прогрессивно мыслящим общественным деятелям, но ему нельзя отказать в искренности и бескорыстии его намерений, в желании помочь сербскому народу в его справедливой борьбе. В статье анализируется собственный взгляд М. Г. Черняева на характер и ход войны, а также то, как он оценивает свое участие в ней, как объясняет причины таких своих неожиданных инициатив, как признание князя Милана королем Сербии. Особого внимания заслуживает представление Черняева о характере сербского государственного устройства и специфики сербского общества.

Ключевые слова: Сербия, сербо-турецкая война 1876 г., М. Г. Черняев, Милан Обренович, Филипп Солусбери.

Холодной зимой 1922 г. по льду Финского залива, заплатив из последних денег проводнику, бежала из Советской России немолодая женщина – Антонина Михайловна Черняева – старшая дочь генерала Михаила Григорьевича Черняева (1828–1898). Ей, единственной из семьи удалось вырваться из большевистской России, ее мать скончалась в 1919 г., а три ее сестры остались в России и попытки вызволить их не удались.¹

Из Финляндии она обратилась за помощью к югославскому королю Александру Карагеоргиевичу и известному политику Николе Пашичу.² Не получив ответа, она обратилась к архитектору и библиофилу, бывшему управляющему двором в Павловске, служащему теперь при Дворе короля Александра Карагеоргиевича, Сергею Николаевичу Смирнову. Личный секретарь сестры короля Александра, Елены Петровны Романовой, Смирнов оказался с семьей в Королевстве СХС после заключения в тюрьмах Советской России. Шестимесячное заключение в Пермской тюрьме он разделил вместе с арестованной большевистскими властями Еленой Петровной Романовой.³

В Югославии Смирнов был принят на службу при Королевском Дворе в качестве архитектора и библиотекаря. Он пользовался при Дворе авторитетом и уважением, что позволяло ему хлопотать о королевской помощи беженцам из России.⁴ Взялся он и за дело помощи Антонине Михайловне Черняевой, в результате чего она получила денежное вспомоществование, часть которого смогла переправить сестрам в Россию. Она и сестры получили каждая по 3000 динаров.⁵ В 1923 г. Антонина Михайловна переехала в Королевство СХС, где и прожила 20 лет при поддержке Комиссии по делам русских беженцев. С началом войны, в 1941 г., она вновь уехала в Финляндию, где жили ее родственники по матери, урожденной фон Вульферт. Антонина Черняева умерла в возрасте 87 лет в доме престарелых в Финляндии 23 августа 1955 г., завещав весь свой архив, в основном содержащий материалы об ее отце, Обще-

1 D. MacKenzie, *The Lion of Tashkent: The Career of General M. G. Cherniaev*, Athens, 1974, 245.

2 Архив Југославије (=АЈ), Фонд 74, 21–191.

3 С. Смирнов, *В плену у царевубийц*, Белград, 2016.

4 Л. В. Кузьмичева, *Сергей Николаевич Смирнов как организатор помощи русским эмигрантам в Югославии со стороны королевской семьи Карагеоргиевичей в 1919–1941 гг.*, 100-летие русской эмиграции в Сербии: итоги и судьбы: Материалы международной научно-практической конференции, Санкт-Петербург, 2018, 91–103

5 D. MacKenzie, *The Lion of Tashkent*, 245.

ству по сохранению русских культурных ценностей в Париже, откуда эти документы попали в Институт социальной истории в Амстердаме⁶ (Международный институт социальной истории, сокращенно – МИСИ, а по-голландски – Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, сокращенно IISG), где хранятся и сейчас.

Антонина Черняева, любимая дочь генерала, которую он ласково звал Ниной и которой до конца жизни поверял свои размышления, фактически посвятила свою жизнь увековечиванию памяти отца, описанию его жизненного пути и реабилитации его в глазах общественности. Еще до революции она выступила с серией статей о различных этапах жизни и службы своего отца.⁷ В 1906 г. под псевдонимом «А. Михайлов» Антонина Черняева опубликовала о нем биографическую книгу,⁸ половину из которой составили письма и поздравительные адреса Черняеву от лица различных организаций и отдельных личностей с выражением слов восхищения его подвигами и благодарностями за его деятельность. Особого внимания заслуживает написанный ею в конце жизни большой текст «Жизнеописание М. Г. Черняева, составленное его дочерью Антониной Михайловной», рукопись которого хранится в Институте социальной истории в Амстердаме и сравнительно недавно была опубликована.⁹

Безусловно, труды Антонины Черняевой это самое субъективное мнение о деятельности генерала Черняева, но и кроме дочери были защитники его имени. Так, сразу после окончания войны общественное мнение как в России и Сербии, так и в Европе в целом разделилось на защитников и противников генерала. Может быть наиболее ярко мнения защитников Черняева проявились в некрологах по случаю его смерти 4 августа 1898 г. Все центральные периодические издания, такие как «Московские ведомости», «Новое время», «Биржевые ведомости»

6 Ibidem, 248.

7 А. Черняева, *Государь император Александр III и М. Г. Черняев*, Исторический вестник 10 (1909), 152–157; Она же, *О М. Г. Черняеве*, Исторический вестник 12 (1909), 525–528; Она же, *М. Г. Черняев в Кишиневе*, Исторический вестник 6 (1913), 910–917; Она же, «Один из стаи славных (П. Г. Кузьминский)», Исторический вестник 4 (1914) 222–224; Она же, *М. Г. Черняев и сербский митрополит Михаил*, Русский архив 4 (1907), 305–308 и др.

8 А. Михайлов, *Михаил Григорьевич Черняев: биографический очерк А. Михайлова: с приложением выражений общественного к нему сочувствия*, Санкт-Петербург, 1906.

9 *Жизнеописание М. Г. Черняева, составленное его дочерью Антониной Михайловной*, в: М. Г. Черняев, *Статьи, письма, воспоминания*, под ред. А. А. Ширинянца, Москва, 2018, 260–405.

поместили некрологи, в которых высоко оценивали качества Черняева как военачальника, отмечая его решительность, смелость, находчивость и особенно подчеркивая его роль в деле патриотического подъема в России в 1876 г. в поддержку борющейся Сербии. Обзор этих некрологов представил журнал «Исторический вестник».¹⁰

Личности Михаила Григорьевича Черняева посвящено немало воспоминаний, научных статей¹¹ и обширная фундаментальная монография американского ученого Дэвида МакКензи.¹² Появилась монография о М. Г. Черняеве и в Белоруссии,¹³ где находилось его родовое имение Тубышки, ставшее и местом его последнего упокоения. Особое внимание у исследователей вызывало и продолжает вызывать участие М. Г. Черняева в войне Сербии с Османской империей в 1876 г. Эта тема волновала и российского историка А. Л. Шемякина, который не раз обращался к теме деятельности М. Г. Черняева в Сербии, уточняя в своих последних статьях свои предшествующие выводы.¹⁴ Представляется, что наиболее глубоким и всесторонним анализом деятельности М. Г. Черняева во время сербо-турецкой войны 1876 г. стала статья талантливой сербской исследовательницы Сузаны Раич.¹⁵

10 *Исторический вестник* 10 (1898), 401–407.

11 С. А. Кочуков, *Михаил Григорьевич Черняев*, Проблемы истории российской цивилизации. Сборник научных трудов, Саратов, 2009, 149–156; Он же, *Русский Гарибальди (русский военный деятель Михаил Григорьевич Черняев)*, Чтения по военной истории, Санкт-Петербург, 2011, 131–136 О. Червинская, *Писатель как историограф: сербский вопрос и личность генерала М. Г. Черняева в рецепции Ф. М. Достоевского (непрочитанная страница «Дневника писателя»)*, Исторична панорама 10 (2010), 41–66; В. В. Сергеенкова, *Белорусская составляющая биографии российского генерала Михаила Григорьевича Черняева*, Российские и славянские исследования VIII (2013), 304–308.

12 D. MacKenzie, *The Lion of Tashkent*.

13 Э. А. Корнилович, *Генерал славянской рати*, Минск, 2007.

14 А. Л. Шемякин, *Генерал М. Г. Черняев и сербская война*, Русский сборник. Исследования по истории России 2 (2006), 199–217; Он же, *Генерал М. Г. Черняев и Сербская война*, Токови историје 1–2 (2006), 7–28; Он же, *М. Г. Черняев и Сербия*, Величие и языки Российской империи. Международный исторический сборник, состав. В. Б. Каширин, Москва, 2012, 187–200; Он же, *Генерал «от коммерции». М. Г. Черняев в Сербии в 1879–1881 гг.*, Токови историје 3 (2012), 361–378.

15 С. Рајић, „Руски крсташи“ у Србији 1876. године – једина нада за спас, Руски добровольци у Србији 1876. Тематски зборник радова / Русские добровольцы в Сербии 1876.: тематический сборник трудов, гл. и одг. ур. А. Ј. Тимофејев, Београд, 2022, 15–43.

В последнее время жизнь и деятельность Черняева стали предметом исследования коллектива российских ученых,¹⁶ предпринявших в 2014 г. публикацию документов и материалов о жизни и деятельности М. Г. Черняева,¹⁷ куда вошли и материалы архива Антонины Черняевой, хранящихся в Амстердаме. Хотя принципиально новых материалов сборник не содержит, но важно, что в этом первом собрании документов, посвященном М. Г. Черняеву широко представлены взгляды самого Черняева на перипетии его жизни и карьеры. В настоящем очерке мы, опираясь, в частности, и на материалы этого сборника, попытаемся понять, чем руководствовался полководец в своих действиях в ходе сербо-турецкой войны.

Абстрагируясь от морализаторских оценок личности Черняева как современниками, так и исследователями постараемся выслушать его самого. Общеизвестно мнение британского историка Эдварда Карра, о недопустимости историку в его анализе исторических личностей быть «судьей, выносящим смертный приговор», поскольку «те, кто столь яростно настаивают на моральном осуждении индивидуумов, иногда бессознательно обеспечивают алиби для целых групп обществ».¹⁸ Деятельность Черняева согласно этому положению нельзя рассматривать вне исторического контекста и характеристики российского общества в целом, и окружения генерала в частности.

На наш взгляд уничижительные характеристики, которые давали Черняеву исследователи его деятельности в Сербии, во многом определялись и продолжают определяться печальными результатами сербо-турецкой войны. Да, Черняев не был выдающимся полководцем, в чем-то даже авантюристом, но нельзя сбрасывать со счетов царящую в России атмосферу сочувствия славянам, подогреваемую славянскими комитетами. Вполне объяснимым было ожидание героя, «архистратига

16 Ю. А. Курдин, А. Р. Панов, «Что выгодно для России, то выгодно и для серба и для болгарина и для всего славянства» (сербо-турецкая кампания 1876 г. в свете переписки М. Г. Черняева с И. С. Аксаковым), *Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории* 71 (2020), 271–282; Ю. А. Курдин, А. Р. Панов, А. А. Ширинянц, *Поездка М. Г. Черняева по Европе после сербо-турецкой войны (конец 1876 – начало 1877 г.)*, *Российская история* 5 (2022), 108–116; Они же, *Сербо-турецкая война 1876 г. в освещении австралийской прессы (на примере «Sydney Morning Herald»)*, *Вестник Нижегородского университета имени Н. И. Лобачевского* 2 (2023), 39–47.

17 М. Г. Черняев, *Статьи, письма, воспоминания*.

18 Э. Карр, *Что такое история*, Москва, 1988, 69.

славянской рати», рыцаря без страха и упрека. Черняев, казалось, отвечал этим ожиданиям и страна творила себе кумира, которого требовали обстоятельства. Черняев во многом искусственно был воздвигнут в том числе и средствами массовой информации на пьедестал. Но кумиру не прощают поражения. И этот, в общем порядочный, но не очень талантливый полководец и политически узко мыслящий человек стал предметом оголтелой критики.

Даже враждебно настроенные современники Черняева все же не могли отрицать его искренности и самоотверженности. Белорусская исследовательница В. В. Сергеевкова полагает, что «Михаил Григорьевич Черняев — личность неординарная, бескорыстная, правдивая, честная, смелая».¹⁹ Действительно, в честности и бескорыстии генералу отказать нельзя. Его упрекают в тщеславии и амбициозности, в том, что в нем «весьма посредственные способности уживались с крайне гипертрофированным самомнением».²⁰ Но никто из исследователей не пишет о том, как сказала «авантюра» Черняева в Сербии на его фактически погубленной после этого военной карьере.

В качестве альтернативы негативным характеристикам генерала Черняева неожиданно искренне и честно прозвучали слова английского кавалериста-добровольца в сербо-турецкой войне Филиппа Салусбери: «... более добросердечного и мужественного солдата никогда не существовало, и даже его враги признавали, что он никогда не уступал противнику в мастерстве генерала, а просто уступал в численности».²¹ В своей книге о сербо-турецкой войне, в которой он принял активное участие, Салусбери пишет, что в отношении Черняева его трудно заподозрить в предвзятости, поскольку тот — единственный из русских, был с ним строг и никогда не проявлял благосклонности, не сказал ему ни одного доброго слова. И несмотря на это, более чем холодное к нему отношение Черняева, англичанин считает необходимым дать высокую оценку деятельности генерала:

«Генерала Черняева обвиняли на родине и за границей в его безрассудной тактике, но невозможно было бы найти другого человека, который мог бы добиться большего успеха в сложившихся обстоятель-

19 В. В. Сергеевкова, *Белорусская составляющая биографии российского генерала Михаила Григорьевича Черняева*, 308.

20 А. Л. Шемякин, М. Г. Черняев и Сербская война, 213.

21 P. H. B. Salusbury, *Two months with Tchernaijeff in Servia*, London, 1877, 274.

ствах. Он был храбрым, добросердечным человеком и тактиком намного выше среднего уровня. Конечно, он совершал ошибки, но они были такого характера, что, если бы он их не совершал, его бы обвинили в гораздо более серьёзных ошибках, поскольку он не опробовал другие планы, которые, в свою очередь, могли бы привести к провалу».²²

То, что Салусбери назвал свою очень искреннюю и честную книгу «Два месяца с Черняевым в Сербии» очень символично. На самом деле он провел эти два месяца на фронте в качестве помощника начальника штаба Черняева Дмитрия Петровича Дохтурова (1838–1905). В Сербию Дохтуров был командирован под видом добровольца российским военным министерством с тем, чтобы присылать ему донесения из Сербии. Дохтуров очень нравился Салусбери, он свободно владел английским языком и в отличие от Черняева был очень расположен к молодому англичанину. Тем не менее книгу свою он поименовал «с Черняевым», а не «с Дохтуровым».

Как же сам Черняев понимал свою миссию в Сербии, как он объяснял свои неожиданные для многих поступки во время войны? Дадим слово самому генералу Черняеву. Хотя в вынесенном в эпиграф статьи пассаже Черняев признается в своей автобиографии, что «письменных занятий» не любит, однако он оставил довольно обширное письменное наследие, в первую очередь эпистолярное. Оставим военным историкам право оценивать стратегические и тактические решения Черняева во время боевых действий²³, и обратимся к другим не менее важным вопросам деятельности Черняева в ходе сербо-турецкой войны. В автобиографиях и в письмах к своим адресатам он и дает ответы на интересующие нас вопросы:

1. Что заставило его поехать в Сербию в 1876 г.

Черняев неоднократно упоминал, что в Сербию он собирался еще в 60-е годы, написав письмо сербскому князю Михаилу, что собирается принять участие в предстоящей войне Сербии с турками. Письмо он передал через сербского военного, Саву Груича, обучавшегося в Михайловской артиллерийской академии в Санкт-Петербурге. Князь Михаил ответил Черняеву официально через российское посольство в Константинополе, которое переслало письмо в российское министер-

²² Ibidem, 272–273.

²³ П. Опачић, С. Скоко, *Српско-турски ратови 1876–1878*, Београд, 1981.

ство иностранных дел, откуда его передали его разгневанному военному министру Милютину. Черняев благодаря заступничеству императора отделался на этот раз за самоуправство довольно легко:

*«Милютин призывает меня к себе с вопросом: «Вы писали письмо?» — «Я писал.» — «Вы, — говорит, — изменник». Тут произошла между нами такая сцена, после которой мы с Милютиным никогда больше не виделись».*²⁴

Свою поездку в Сербию весной 1876 г. он рассматривал как продолжение предшествующей попытки. В начале 1870-х гг. он, как издатель «Русского Мира», разворачивал на страницах газеты агитацию помощи борющимся славянам. С началом Боснийско-герцеговинского восстания 1875 г. он уже намеревался ехать к повстанцам, но получил строгий запрет со стороны Александра II. В Сербию он отправился при поддержке славянских комитетов и лично И. С. Аксакова, фактически нарушив данное императору слово.²⁵ В своих воспоминаниях и письмах Черняев давал понять, что он собирался заставить активизироваться сербов в их подготовке к войне.

Объясняя свое участие в сербо-турецкой войне, в письме к императору Александру II, Черняев писал: «Не победы и славы искал я, становясь во главе мирных пахарей, взявшихся за оружие против в тридцать раз сильнее врага».²⁶

Абсолютно ясно, что поездка в Сербию Черняева не была спонтанной. Он уже много лет наблюдал за ситуацией на Балканах, помещал в своей газете материалы о происходящих там событиях. Те, кто упрекал его в абсолютном непонимании балканской ситуации были неправы. Вопрос только в том, насколько его видение перспектив военного разрешения этой ситуации было оправданным. Нельзя говорить и об авантюристическом характере решения Черняева, напротив это был шаг, который он обдумывал на протяжении многих лет.

2. Чем объясняется его авантюра с провозглашением Милана королем?

Провозглашение королем Милана Обреновича, князя вассальной Сербии, ведущего войну против своего сюзерена – Османской империи,

24 М. Г. Черняев, *Статьи, письма, воспоминания*, 28–29.

25 Там же.

26 Там же, 556.

означало признание независимости Сербского государства. Это было уже дело международного плана и международного права и, конечно же, далеко выходило за рамки компетенции русского генерала Черняева. Сербское независимое королевство неизбежно должно было встать под дипломатическую и военную защиту Российской империи, что означало не только возможную войну с Османской Турцией, но и угрозу для России со стороны европейских держав. Это решение Черняева в случае принятия его правительством Сербии означало нарушение статей Парижского трактата 1856 г., по которому судьба Европейской Турции решалась при консультации шести великих держав. Первой из великих держав заявила о своем протесте Австро-Венгрия, и это было только начало возможного европейского противостояния.²⁷ Чем же руководствовался, принимая такое решение генерал Черняев и понимал ли он масштабы последствий своего шага? Сербское правительство и сам князь восприняли решение генерала с недоумением, тем более что провозглашению в Делиграде 4 сентября 1876 г. Милана королем от лица Тимоко-Моравской армии предшествовали сведения с театра военных действий о том, что русские добровольцы намерены отменить сербскую Конституцию. Сербский князь направил Черняеву срочную депешу, что считает недопустимым вмешательство армии во внутренние и внешние дела армии.²⁸ Это не остановило Черняева, утроившего в Делиграде торжество провозглашения, но вовлечь в это Ибарскую и Дринскую армии ему не удалось. Сам Черняев так объясняет свои действия:

Армия не видела пред собою цели для продолжения борьбы. Война была объявлена с целью освобождения братьев — братья не шевелились. Надо было указать такую цель, которая бы льстила всем без исключения, объединила бы все партии и заставила бы всех желать продолжения борьбы. В Белграде не сразу поняли значение этого провозглашения, испугались и приняли полицейские меры, чтобы не дать распространиться движению на Ибаре и Дрине. Мои депешы, извещавшие об этом неподомоственные мне войска, были задержаны.²⁹

27 С. Рајић, *Спољна политика Србије између очекивања и реалности 1868–1878*, Београд, 2015, 474–475.

28 Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875–1878*, књига прва, *Први рат*, Београд, 1896, 138.

29 М. Г. Черняев, *Статьи, письма, воспоминания*, 50.

В своей «Автобиографии» Черняев пишет, что Александр при личной встрече спросил его: «Да, но зачем ты провозгласил Милана королем!? Ты мне наделал этим много хлопот и тревог». «Я не видел другого средства заставить сербов драться. Объявив Милана королем, я показал им эту цель, цель полной независимости Сербии, - ответил Черняев.³⁰

Провокационный характер предпринятого Черняевым провозглашения Сербии королевством поставил сербское правительство и князя Милана в крайне тяжелое положение как внутри страны, так и за рубежом. Даже оправдывающая все действия своего отца Антонина Черняева понимала, что это был безумный поступок:

*«Свои смелые, до безумия, казалось бы, смелые решения как в прошлой своей деятельности, так и в настоящем случае, генерал Черняев предпринимал на основании здравого смысла и по зрелому обсуждению, поэтому препоной, поставленной ему князем Миланом, он был крайне недоволен».*³¹

Это его предприятие вполне соотносилось с политическими взглядами монархиста и консерватора М. Г. Черняева, редактора панславистской газеты «Русский Мир», противника военных реформ Милютин, враждебно относящегося к парламентам и конституциям. Поэтому вполне закономерен следующий вопрос.

3. Как воспринимал Черняев государственное устройство Сербии и ее народ?

Русский генерал М. Г. Черняев, зло высмеянный Салтыковым-Щедриным в «Современной идиллии» в карикатурном собирательном образе полковника Полкана Самсоновича Редеди³² и пустившим в ход насмешливое прозвище для всех ретроградов «господа ташкентцы», не случайно был ненавидим либеральной общественностью России, сторонниками реформ, конституции и парламента. Черняев не скрывал своего отношения к либеральным взглядам и институтам и это отразилось на его отношении к сербской действительности. Особенно его настораживало распространение революционно-демократических идей в Сербии, истоки которых он видел в России;

30 Там же, 31.

31 Там же, 324

32 М. Е. Салтыков Щедрин, Современная идиллия, Санкт-Петербург, 1883, Глава XIII.

«Не могу не сказать мимоходом, что все здешние коммунистические и социалистические движения произведены сербами, воспитывавшимися в России и по преимуществу в духовных семинариях и военных училищах и академиях»³³.

В своем неотправленном письме к императору Александру II Черняев откровенно выразил свое негативное отношение к сербскому парламентаризму, считая его порождением западноевропейского влияния:

«Лучшим доказательством несвойственному, вредному влиянию Западной Европы служит существующая правительственная система страны совершенно чуждая духу её. Я говорю о скупшине. Это учреждение, за которое так ревниво держится нынешняя интеллигенция, не может считаться представительницей желаний и стремлений страны. Народ не ведает и не хочет даже знать решений этого своего так называемого представительного учреждения, и не без причины. [...] Чем же является при таких условиях скупщина? Убогим сколком представительных учреждений Западной Европы, убогою комедиею. Члены этого представительного собрания в большинстве содержатели кабаков / меан – придорожных гостиниц / люди обыкновенно пользующиеся в своем околотке влиянием как посредники торгов, сбытчики продуктов и ростовщики. Значительная часть членов Скупщины совершенно безграмотны, так что протоколы этого законодательного собрания подписываются множеством членов, макая пальцы в чернильницу и ставя знак, под которым писарь проставляет фамилию»³⁴.

Критикуя сербское правительство и скупщину. Черняев вместе с тем высоко ценит сербский народ, который принес колоссальные жертвы во время войны. Утверждая, что «сербский народ послушен и вынослив», и что «в Сербии не существует армии, а есть вооруженный народ», Черняев решительно опровергал обвинения сербов в трусости:

«Нападки на сербов также преувеличены донельзя. Сербы сделали столько, сколько можно требовать от крестьянина, которому вместо лопаты дали ружье. Доказательством могут служить бывшие у меня три роты стоячего войска, из которых я сделал три батальона, взяв

33 М. Г. Черняев, Статьи, письма, воспоминания, 37.

34 Руски добровольци у Србији 1876, 389.

в ряды милиционеров. Несмотря на то, что обученных солдат была только 1/4 часть, батальоны эти дрались превосходно»³⁵.

Этим он отвечал на печальные рассуждения И. С. Аксакова, обвинявшего Сербию в неготовности к войне и негостеприимности к русским добровольцам, а сербских солдат в трусости и дезертирстве:

*«Шила в мешке не утаишь и таких фактов не скроешь, что больше трети ран — в левую руку, что русского с поля сражения уносят не иначе как за высокую плату, что русские нищенствовали, когда сербские офицеры благоденствовали на жалованье, что сербы вообще вели себя постыдным образом в битвах (у меня письмо умиравшего Фермора, описывающее го, как он остался один, и за ним никто не пошел) и проч. и проч.»*³⁶

Печальный итог подвел деятельности славянских комитетов и самого Черняева в сербо-турецкой войне этот известный славянофил и сторонник освобождения южных славян от османской зависимости – И. С. Аксаков в письме к Черняеву:

*«Но я, конечно, не могу иначе, как с грустным и тяжелым чувством, смотреть на результаты всей моей лично и вообще нашей деятельности в 1876 году: вместо спасения Сербии — ее чуть не погубили, треть территории в руках неприятеля, истощение, разорение, позор, вместо “братолюбия” чуть не братоненавидение”, ибо масса возвратившихся добровольцев разнесли по всей России такое презрение к сербам, что теперь большая часть пожертвований присылается с надписью: “Только не сербам”, и дамы, собирающие в кружки, должны прикрывать на кружке имя сербов, оставляя имя болгар, черногорцев, вообще славян, — иначе прогонят их вон! Обаяние русского имени утрачено как в Сербии, так и вообще между славянами, а вне России нет будущности для славянства»*³⁷.

На карьере генерала Михаила Григорьевича Черняева его сербская эпопея отразилась крайне негативно, в военных кругах России его принимали враждебно. Финансовое положение его семьи было незavidным, и он неоднократно обращался за помощью к императору Александру III, а затем и его сыну Николаю II за помощью. Недолгое его пребывание на посту туркестанского генерал-губернатора (1882-

35 М. Г. Черняев, *Статьи, письма, воспоминания*, 69.

36 Там же, 53.

37 Там же, 59.

1884) оставило не лучший след в Ташкенте. Военные министры России, начиная с Д. А. Милютина относились к М. Г. Черняеву враждебно. Разочаровавшись в армии, генерал М. Г. Черняев, завещал похоронить его без военных почестей и даже без генеральского мундира:

*«Похороните меня в одном белье, в простом гробу, без всяких отличий за гробом и на гробе, умаляющих значение смерти, без всяких почестей от войска, которого я сделался пасынком с самого взятия Ташкента».*³⁸

Похороны героя сербо-турецкой войны в его белорусском имении в Тубышках были скромными, из родных были только его брат генерал Николай Григорьевич Черняев с сыном и местные крестьяне. Но, важно, отметить, что:

*«На следующий после отпевания день прибыли из Петербурга сербский посланник С. Груич с военным агентом Христичем и возложили на гроб венок от имени своего народа».*³⁹

38 Жизнь и описание М. Г. Черняева, составленное его дочерью Антониной Михайловной, 403

39 Там же.

СРПСКО-ТУРСКИ РАТ 1876. ГОДИНЕ У ЖИВОТУ И КАРИЈЕРИ ГЕНЕРАЛА М. Г. ЧЕРЊАЈЕВА

Резиме:

Рад се бави личношћу руског генерала Михаила Григорјевича Черњајева и његовом улогом у српско-турском рату 1876. године, са посебним освртом на његово виђење сопствене мисије у Србији. Полазећи од његових аутобиографских записа и преписке, аутори анализирају мотиве његовог доласка у Србију, политичке и војне потезе током рата, као и његове ставове о српском друштву и државном уређењу. Посебна пажња посвећена је контроверзним одлукама, попут проглашења кнеза Милана за краља, као и различитим оценама Черњајева у историографији и јавности. Иако често критикован као неуспешан војсковођа и авантуриста, рад указује на његову искреност, пожртвованост и снажан осећај словенске солидарности. У ширем контексту, Черњајевљева делатност сагледава се као одраз политичких идеја, очекивања и противречности руског и српског друштва у доба Велике источне кризе.

Людмила Васильевна Кузьмичева

кандидат исторических наук

Доцент

Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова

Исторический факультет

kuzmicheva3@yandex.ru

ORCID: 0000-0001-7671-6492

ФЕНОМЕН ДОБРОВОЛЬЧЕСКОГО ДВИЖЕНИЯ В СЕРБО-ТУРЕЦКИХ ВОЙНАХ 1876–78 ГОДОВ

Аннотация: В статье анализируется характер добровольческого движения в Сербию во время сербо-турецких войн 1876–78 гг. В страну прибыло около 5000 волонтеров из разных стран. Наиболее многочисленным был отряд русских добровольцев. Активно принимали в войне участие болгарские добровольцы. Среди иностранных участников добровольческого движения из стран Европы и Америки было несколько авторов, опубликовавших книги о событиях войны. Они анализировали характер добровольческого движения, взаимоотношения добровольцев с местным населением, приводили примеры героизма и трусости воевавших. Эти книги, а также корреспонденции иностранных журналистов из воюющей Сербии знакомили читателей с народом и обычаями страны, объясняли характер и цели войны и причины ее неудачи.

Ключевые слова: Сербия, сербо-турецкие войны 1876 г., добровольцы, М. Г. Черняев, Н. В. Максимов, Филипп Салусбери, Николо Ладзарро.

Участие нескольких тысяч иностранных добровольцев в сербо-турецких войнах 1876–1878 годов, по-видимому, явление беспрецедентное в истории нового времени. Речь идет не об отдельных участниках боевых действий, прибывших из-за рубежа для помощи сражающейся Сербии, а о массовом явлении, принявшем в случае, в первую очередь, с российскими добровольцами, во многом с болгарскими добровольцами и частично с итальянскими добровольцами организованные формы. Мы можем говорить о добровольческом движении в Сербию в 1876 г. как о многонациональном отряде, пестрым по социальному и профессиональному составу.

Точного и универсального определения термина «доброволец» в международном праве нет. Сегодня чаще всего применяется следу-

ющая формулировка: «Доброволец – это иностранный гражданин, добровольно поступающий в действующую армию одной из воюющих сторон из политических или иных убеждений (исключая материальные) и включающийся в личный состав вооруженных сил. С точки зрения международного права, осуждающего колониализм и агрессивные войны, действия добровольца будут правомерными, если он вступит в армию, ведущую войну в защиту своей страны от иностранного порабощения».¹ Считается, что впервые понятие это было закреплено в конвенции № 5 «О правах и обязанностях нейтральных держав и лиц в случае сухопутной войны», принятой на Гаагской конференции в 1907 г. В шестой статье первой части этой конвенции говорится: «Ответственность нейтральной Державы не возникает вследствие того, что частные лица отдельно переходят границу, чтобы поступить на службу одного из воюющих».² Добровольцев, безусловно, следует отличать от наемников, которые как раз в различных международно-правовых документах обозначены. В 1989 г. даже была принята ООН «Международная конвенция о борьбе с вербовкой, использованием, финансированием и обучением наемников»,³ где в первой статье дано очень развернутое определение самого термина «наемник». Для девятнадцатого века грань эта была очень хрупкой, но все же главным отличием было то, что у добровольцев не было, или, во всяком случае, не должно было быть желания получить личную материальную выгоду. Предполагалось, что доброволец вступает в вооруженную борьбу, руководствуясь идейными соображениями, на стороне тех, кто борется за справедливость. Насколько это можно применить ко всему разноликому корпусу добровольцев, участвовавших в сербо-турецкой войне 1876 г. определить трудно.

Спектр причин, побудивших приехать в воюющую с Османской империей Сербию чрезвычайно разнообразен от простого любопытства и желания посмотреть, что же такое война (англичанин Салусбери), до искреннего сочувствия борющимся за освобождение от османской

-
- 1 С. В. Голованов, *Средства ведения войны в международном гуманитарном праве и международно-правовой статус участников вооруженных конфликтов*, Вестник Полоцкого государственного университета. Серия D. № 14 (2012), 144.
 - 2 <https://docs.cntd.ru/document/902038157?ysclid=ml6d8fw2sr980023462> (дата последнего обращения 31.01. 2026).
 - 3 Организация объединенных наций. Генеральная ассамблея. Резолюции, принятые Генеральной ассамблеей. [Сессия (44), т. 1, 19 сент. – 29 дек. 1989 г. / 28 см., Нью-Йорк, 1990, 425–428.

власти славянам (значительная часть русских добровольцев) и надежды на восстановление своей собственной государственности (болгарские добровольцы). Вопрос мотивации приезда в Сербию добровольцев был актуальным и спорным уже для современников и, прежде всего, в России. При этом не только российская пресса всех направлений занималась этим вопросом, но и колоссы русской литературы – Федор Достоевский и Лев Толстой. И если Достоевский верил в подлинность сочувствия к борьбе славян у большинства добровольцев, то Толстой свои сомнения в искренности и пользе этого общероссийского энтузиазма выразил в написанной в разгар войны восьмой главе романа «Анна Каренина». Его издатель М. Н. Катков даже отказывался печатать эту главу в своем «Русском вестнике», где публиковался с продолжением роман Толстого. И все-таки даже скептик Толстой, вложил в уста одного из едущих в Сербию в целом очень неприглядных добровольцев слова, определяющие мнение большинства простого народа: *«Да что ж, все едут. Надо тоже помочь и сербам. Жалко»*. Подобным же образом ответил на вопрос, во имя какой идеи он приехал в Сербию, и простой солдат-доброволец, мещанин из Тульской губернии, военному журналисту, добровольцу Н. В. Максиму:

«Какая там идея, никакой тут идеи нет!.. тут просто турка... бить его надо, — вот и все!..

— Что же вам турки худого сделали?..

— Как что худого?.. нешто так можно болгар обижать? !

*А-а-а... вот она, разгадка нашего русского увлечения! Вот как вопрос просто решается. Вот почему поехали в Сербию все мы, русские! Вот почему становятся под знамена все в один ряд, без различия звания, лет, положения, партий и национальностей! Вот почему сошлись на поле битвы: солдаты, полковники, мещане, крестьяне, купцы, студенты, либералы, социалисты и т.д.»*⁴

В зависимости от мотивов приезда в Сербию русские добровольцы, по мнению все того же Максимова, представляли собой разные слои общества:

«Можно сказать, что в Сербии сосредоточились русские люди различного склада. Были тут и пьяные бездомники [...] Были в Сербии и жаждущие военной славы, ордена Такова, медали, увлекшиеся лиши-

4 Н. В. Максимов, *Две войны. Воспоминания из событий последних войн. 1876–1877 гг.* Ч. 1. Война в Сербии, Санкт-Петербург, 1879, 51–52.

ним чином, более возвышенным положением в армии. Были в Сербии и авантюристы, которые струсив на первых порах, уходили из своих батальонов, впрочем, таких было мало. Были в Сербии очень честные молодые люди, которые можно сказать бессознательно явились в Сербию из жажды сильных ощущений. [...] Они вставали во фронт и умирали, умирали только потому, что всегда и при всех обстоятельствах жизни привыкли честно исполнять свои обязанности [...] Были в Сербии и люди, вставшие под ружье просто из чувства сострадания к ближнему: таких людей было большинство. Такие люди вышли из народной среды русского общества и эти люди были самые честные, самые непорочные, самые исполнительные, самые молчаливые, самые храбрые и добросовестные».⁵

При этом Максимов не отрицал, что были среди русских добровольцев и те, кто разочаровался в своем решении. Так, рассказывая о гибели Д. А. Гольдштейна в боях при Алексинаце, Максимов с горечью констатировал, что «он назвал свою смерть “глупой смертью” и заявил, что он ошибся в принципе в той идее, которая влекла его в Сербию». Максимов считал, что Гольдштейн относился к особой группе добровольцев: «...такие люди, явившись в Сербию сознательно, из-за идеи ошиблись в принципе. Они умирали ужасною смертью! Они умирали с ясным сознанием того, что они ошиблись, что они умирают совершенно бесполезно для себя, для сербов, для всего славянского вопроса, для всего человечества».⁶

Были такие же разочаровавшиеся, по свидетельству Максимова, и среди добровольцев из других стран. Так, безымянный французский полковник, волонтер заявил, что не верит больше в необходимость и смысл этой войны, поскольку «сербский народ в этой войне собственно не участвует, потому что для серба эта война неестественна, потому что он ее не понимает, не чувствует в ней потребности, не нуждается в ней».⁷ Он объяснял это тем, «что сербы чувствуют себя свободными настолько, что им нет необходимости воевать и что пока им не надо иной свободы и независимости».⁸

В России официальные круги также пытались выяснить, чем был вызван энтузиазм добровольческого движения. Шефу жандармов

5 Пчела 7 (1877), 109.

6 Там же, 110.

7 Н. В. Максимов, Две войны, 49.

8 Там же, 50.

Н. В. Мезенцеву было дано задание собрать достоверную информацию о том, каковы были побудительные причины сочувствия к славянам, и как относятся к событиям на Балканах разные сословия русского общества. Обобщив все донесения, Мезенцев в докладе Александру II об отношении различных классов России к освободительному движению южных славян и возможной войне России с Турцией подробно разбирает отношение всех сословий, отмечая некоторую индифферентность духовенства, купечества и части дворянства, и приходит к следующему выводу: «...искреннее, сознательное сочувствие балканским славянам проникло во все сословия. Поддерживаемое русской периодической печатью и воззваниями славянских комитетов, чувство это крепло и развивалось и нередко даже в различных слоях общества, особенно в интеллигентной среде, выражалось нетерпеливым ожиданием вмешательства русского правительства в неравную, кровопролитную борьбу».⁹

Всего в войне участвовало свыше 5 тысяч иностранных добровольцев. По численности первое место занимали русские и болгарские добровольцы. Но были и представители других стран и народов. Война велась на четырёх фронтах – Ибарском, Дринском, Тимокском и Моравском. Основная масса русских и болгарских добровольцев была сосредоточена на Тимоко-Моравском направлении войны, где армией руководил российский генерал Михаил Григорьевич Черняев. Движению российских добровольцев посвящено немало воспоминаний, документов и научных работ. Начав заниматься этой темой почти пятьдесят лет назад, я с интересом продолжаю ее исследовать, находя все новые сюжеты.¹⁰

9 Освобождение Болгарии от турецкого ига: документы в трех томах. Том I, Освободительная борьба Южных славян и Россия 1875–1877, под ред. С. А. Никитина и др., Москва, 1961, док. 330.

10 Л. В. Кузьмичева, *Русские добровольцы в сербо-турецкой войне 1876 г.*, Россия и Восточный кризис 70-х гг. XIX в., под ред. И. А. Федосова и др., Москва, 1981, 77–98; Она же, *Руско-српска ратна сарадња у Источној Србији 1876–1878*, Браничево у историји Србије, зборник радова са међународног научног скупа, гл. и одг. ур. Д. Алексић, Пожаревац–Београд, 2008, 517–534; Она же, *Штаб М. Г. Черняева и русские добровольцы в сербо-турецкой войне 1876 года*, Алексинац и околина у прошлости, 500 година од првог писаног помена 1516–2016. Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 3. септембра 2016. године у Алексинцу, гл. и одг. ур. С. Рајић, Алексинац, 2016, 255–280; Она же, *Журнал «Пчела» М. О. Микешина о русском добровольческом движении в Сербию в 1876 г.*, Русские добровольцы в Сербии 1876: тематический сборник трудов, отв. ред. А. Тимофеев, Београд, 2022, 45–62; Она же, *«Над Сербией смилуйся ты, Боже!»: очерки истории русско-сербских отношений накануне и в годы Великого восточного кризиса 1875–1878 гг.*, Београд, 2022.

В апреле 1876 г. в Сербию прибыл генерал-майор М. Г. Черняев, поступивший на сербскую службу, вслед за ним в мае приехало несколько русских офицеров. В недрах русского общества разрасталось добровольческое движение. 6 июля 1876 г. погиб в сражении под Великим Извором активный общественный деятель, славянофил и член Петербургского славянского комитета Н. А. Киреев, хорошо известный широким кругам русской общественности и «...движение добровольцев из России, сначала слабое и боязливое, со смерти Киреева быстро двинулось вперед».¹¹ Примерно с середины июля 1876 г. движение волонтеров в Сербию приобретает массовый характер. Славянские комитеты, руководствуясь просьбами Черняева, постановили, что в первую очередь должны посылаться офицеры и отставные солдаты.¹² В связи с такой направленностью вербовки добровольцев, мы можем разделить добровольческое движение на два этапа. С мая 1876 г. по 27 июля 1876 г., в Сербию ехали преимущественно отставные военные, или офицеры, специально выходившие в отставку для того, чтобы присоединиться к борющимся сербам. Таких военных было немного, а сербской армии были крайне нужны кадровые военные. Второй этап начался 27 июля 1876 г., когда Александр II «открыто объявил в Красном Селе о разрешении офицерам выходить временно в отставку, чтобы ехать на театр войны». Начинается массовое движение русских добровольцев в Сербию. Русские офицеры выходили во временную отставку и партиями уезжали в Сербию. П. А. Гейсман в своих воспоминаниях говорит, что выходя во временную отставку, надлежало было подать установленным порядком прошение об увольнении от службы, а «затем уже отправляться на Балканский полуостров в качестве частных лиц за действия которых правительство не отвечало».¹³ Если на первом этапе в Сербию отправляются такие офицеры, как Н. А. Киреев, Н. Н. Раевский,¹⁴ глубоко верившие в справедливость предстоящей им борьбы, то на втором этапе

11 А. Н. Хвостов, *Русские и сербы в войну 1876 г. за независимость христиан. Письма*, Санкт-Петербург, 1877, 9.

12 *Освобождение Болгарии от турецкого ига*, Т. I, док. 164.

13 П. А. Гейсман, *Славяно-турецкая борьба 1876–1877–1878 гг. и её значение в истории развития Восточного вопроса. Мысли, воспоминания и впечатления П. Гейсмана, бывшего участника войн 1876 и 1877–1878 годов. Часть I: Сербско-турецкая война 1876 года. С тремя картами*, Санкт-Петербург, 1887, 31.

14 Судьбе и героической гибели в Сербии Н. Н. Раевского посвящена монография: А. Л. Шемякин, *Смерть графа Вронского*, Санкт-Петербург, 2007.

в их ряды попали и те, кто, мало что знал как о характере войны, так и о самом Сербском княжестве.

Вопрос о числе русских добровольцев в Сербии остается открытым, цифры разнятся. Доброволец и один из первых исследователей российского добровольческого движения А. Н. Хвостов, основываясь на материалах славянских комитетов, писал: «Русских было поочередно заменяющих опустелые ряды до 4000. Эта цифра самая верная, основанная на расчетах славянских комитетов, как мне известно, в одно и то же время в Моравской армии было не более 2200, в Ибарской до 130, а на Дрине не свыше 50 человек... больше не могло быть по недостатку средств комитетов, хотя являлось и много желающих отправиться».¹⁵

В историографии практически полностью обойдено вниманием участие других иностранных добровольцев в этой войне, а такого массового, пёстрого и многонационального добровольческого движения, пожалуй, прежде не знала военная практика.

Болгарским добровольцам, правда, посвящено немало работ в болгарской историографии и в первую очередь монография Елены Хаджиниколовой «Болгары и сербо-турецкая война 1876 г.».¹⁶ В меньшей мере ученые обращаются к другим волонтерам-иностранцам.

Прибывший в Сербию добровольцем русский художник Василий Дмитриевич Поленов записал в свой дневник: «Каких, каких только национальностей нету в армии. Славяне всех родов и видов, румыны, итальянцы, немцы, прусаки, швейцарцы, шведы, американцы, шотландцы, даже англичане, не знаю, есть ли французы».¹⁷ Среди добровольцев в сербо-турецкой войне были люди разных национальностей, прибывшие из разных стран. Кроме того, значительными были добровольческие отряды, составленные из сербов турецких областей, а частично из «австрийских» сербов.

Пожалуй, наиболее ярко выраженный интернациональный характер среди добровольческих отрядов, в которых находились и русские добровольцы, носил конный эскадрон под командованием полковника Андреева. Из очерка участника боевых операций этого эскадрона Людомира Александровича Ржевусского мы знаем, что в него входили:

15 А. Н. Хвостов, *Русские и сербы в войну 1876 г. за независимость христиан*, 38.

16 Е. Хаджиниколова, *Българите и сръбско-турската война 1876*, София, 1996.

17 А. А. Фомина, *Василий Дмитриевич Поленов на сербско-турецкой войне 1876 г.*, *Славянский альманах* 1–2 (2022), 313.

австрийские сербы (составлявшие главный его контингент), несколько отставных русских солдат, пятеро поляков, датчанин, канадец, австриец. Офицеры же, по сведениям Ржевусского, все были русские, за исключением Крушенбаха из Пруссии и англичанина Салусбери.¹⁸ Примечательно и то, что этот эскадрон был практически единственной боевой кавалерийской частью сербской армии. Эскадрон был сформирован американцем Мак-Ивером,¹⁹ а после того, как он был отозван в штаб Черняева, на его место заступил полковник Андреев, назначенный впоследствии Черняевым командиром всей сербской конницы. В августе к эскадрону присоединились две четы черногорской пехоты.²⁰

Особое место занимают добровольческие отряды, составленные из болгар.²¹ Русско-болгарская бригада под командованием полковника Николая Юлиановича Медведовского приняла участие в кровопролитных сражениях середины сентября первой половины октября.²² Кавалергард, полковник, кавалерист Медведовский был из тех кадровых офицеров, которые намеренно вышли в отставку, чтобы ехать воевать в Сербию.

Добровольцы были разбросаны по разным частям сербской армии. Только к середине сентября 1876 г. началось формирование отдельной добровольческой дивизии, но тяжелые бои у Джуниса, русский ультиматум Турции и прекращение военных действий приостановили этот процесс.

В РГВИА хранится «Строевой рапорт дивизии добровольцев»,²³ датированный декабрем 1876 г. Этот документ дает представление о том, как планировалось ее укомплектование. Дивизия состояла из 8 батальонов: княгини Натальи, 2-х русских батальонов, черногорского батальона, арнаутского батальона, 2-х русско-болгарских батальонов и русско-сербского батальона, а также кавалерии. Из 3313 добровольцев

18 А. А. Ржевусский, *Памятные дни*, Русский вестник 153 (1881), 646–677.

19 См. Х. Мак-Ивер, *Впечатления сербской войны*, Санкт-Петербург, 1876, 7–10.

20 Российский государственный военно-исторический архив (=РГВИА), Ф. 261, Д. 7, Л. 1–2.

21 Ц. Генов, *Добровольческое движение на Балканах во время сербо-турецкой войны 1876 г.*, *Congres ds etu des balkaniques et Sud-Est Europ eenes*. 1–er. 1966. Actes Н 4, Sofia, 1969, 234.

22 О создании бригады см. Е. Хаджиниколова, *Българите и сръбско-турската война 1876*, 117–118.

23 РГВИА, Ф. ВУА, Д. 8977, Л. 6–15.

дивизии – русских 1431, сербов – 924, болгар – 402, черногорцев – 256. В дивизию входили также музыканты и лекари. Командир дивизии – полковник А. П. Меженинов, которому жители Белграда поднесли золотую саблю с надписью «храбрейшему из храбрых», а князь Милан наградил его орденом Такова 1-ой степени.

Болгарское добровольческое движение, безусловно, было самым мотивированным, поскольку речь шла о возможном освобождении болгарских земель от османского присутствия. Оно долго готовилось и финансировалось Болгарским Центральным благотворительным обществом. Подготовка к возможной войне велась уже в 1875 г., в ней участвовали как болгарские воеводы, так и офицеры и унтер-офицеры российской армии, получившие военное образование в России.²⁴ На болгарских добровольцев возлагал большие надежды сам М. Г. Черняев. Он искренне полагал, что с их помощью удастся поднять восстание в Нишской области, а затем и во всей Болгарии. Когда же этого не случилось, он был разочарован в болгарях, о чем писал Аксакову. В ответ тот просил его быть снисходительнее и дал следующую характеристику сербо-болгарским отношениям: *«Ходит молва, что Вы осербились и стали на сербскую точку зрения относительно болгар. Не хочу этого думать. Вы русский и мы, русские, должны стоять выше болгар и сербов и смотреть шире их. Для России болгары и их независимость не менее дороги, чем сербы и их независимость, и страшные бедствия, претерпеваемые болгарями, в сильной степени способствовали сочувствию в России, следовательно, послужили и на пользу сербам. Эти два племени ненавидят друг друга, и одно другого стоит. Я знаю хорошо и тех, и других. Оба испорчены многовековым рабством и растленным влиянием турецкого азиатизма»*.²⁵

На самом деле болгары сражались самоотверженно. Поленов, в частности рассказывает нам о раненом болгарине, которого он видел в палате польского доктора Островского: *«...без руки и с раздробленной*

24 Е. Хаджиниколова, *Братство «Просвещение», Московский Славянский комитет и Българското Централно благотворително общество (1876)*, Россия, славянский мир и их соседи: проблемы политических и культурных связей. Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 360-летию Переяславской рады (15 ноября 2014 г., г. Краснодар), научн. ред. и сост. Э. Г. Варганын, О. В. Матвеев, Краснодар, 2014, 93–101.

25 М. Г. Черняев, *Статьи, письма, воспоминания*, под редакцией А. А. Ширинянца, А. И. Волошина, Москва, 2018, 43.

ногой молоденький болгарин. Островский с ним шутит, обещает скорого выздоровления — тот доверчиво, даже с любовью ему улыбается — мне же Островский говорит, что он почти к смерти приговорен».²⁶

Яркую зарисовку о своей встрече с болгарскими добровольцами и их вождем гайдуком Ильей дал в своем дневнике будущий известный общественный деятель Сербии Пера Тодорович, служивший переводчиком при штабе Черняева. Он высоко оценивал боевой дух и мужество Болгарской дружины, понесшей в боях серьезные потери.

Несколько слов о других иностранных добровольцах.

Американцы

Несколько американцев присутствуют в воспоминаниях и очерках о сербо-турецкой войне. Сербскую армию во время войны инспектировал герой Гражданской войны в Америке генерал Эмори Аптон (1833-1881) из армии Соединенных штатов,²⁷ а американка Жанини, жена итальянского консула в Белграде, устроила за свой счет полевую кухню и ежедневно кормила 100 человек. В очерке сербского ученого Владимира Стоянчевича об американском добровольце в сербской армии в войне 1877-78 гг. Феликсе Вайтере,²⁸ известном в Сербии под именем Сречко Далекевич приводятся данные из воспоминаний Василие Алимпича о безымянном американском добровольце которому ампутировали ногу. Его посетил в госпитале князь Милан среди других раненых и по-французски спросил его откуда он, тот ответил, что из Чикаго и намерен остаться в Сербии для продолжения борьбы. Он остался в Белграде и так освоился со своим деревянным протезом, что практически его увечье было незаметно. Возможно, именно этого раненого американца, у которого была ампутирована правая нога, встретил в первые дни своего пребывания в Белграде Н. В. Максимов. Раненый попросил его по-английски передать сербам просьбу «нести носилки на руках до больницы, а не класть их на телегу».²⁹

26 А. А. Фомина, Василий Дмитриевич Поленов, 325.

27 Р. Н. В. Salusbury, *Two months with Tchernaijeff in Servia*, London, 1877, 109.

28 В. Стојанчевић, *Један Американац, српски добровољац у рату Србије са Турком 1877/78. године*, Зборник Историјског музеја Србије 23 (1986), 93–96.

29 Н. В. Максимов, *Две войны*, 13–14.

Одной из ярких фигур среди иностранных добровольцев был американский полковник, шотландец по происхождению, Генри Мак-Ивер (или Макайвер) (1841-1907). Профессиональный военный, он за свою жизнь воевал в 18 армиях. Участвовал в гражданской войне в Америке, сражался в Мексике, Бразилии, Египте и Аргентине, вместе с будущим королем Сербии Петром Карагеоргиевичем³⁰ участвовал в восстании в Герцеговине в 1875 г. В Сербию он прибыл в самом начале войны, командовал русско-сербской кавалерийской бригадой. Но языка он не знал, понимали его с трудом и в бригаде были рады, когда его сменил полковник Андреев. Князь Милан наградил его Таковским крестом. В 1906 году нью-йоркский журналист Ричард Хардинг Дэвис, включивший его биографию в свою книгу «Настоящие солдаты удачи», писал, что именно в Сербии, в сербской армии Мак-Ивер достиг наивысшего взлета своей карьеры и пережил самый счастливый период своей жизни.³¹

В 1876 г. в Лондоне из под пера Мак-Ивера вышла небольшая книжка «Впечатления сербской войны». Она была сразу же напечатана в русском переводе и была чрезвычайно популярна в России.³² Появившись в канун русско-турецкой войны, она дала новый импульс сочувствия балканским славянам поскольку была переполнена описанием ужасов зверств турецкой армии над мирным населением, глумления и пыток, творимых черкесами и башибузуками над пленными и ранеными, издевательства над сербскими женщинами. В книге давалась высокая оценка русским офицерам и опровергались обвинения сербов в трусости.

Англичане

Львиную долю сведений об участии англичан в качестве добровольцев в сербо-турецкой войне 1876 г. содержится в объемной, в 300 страниц, книги юного, 21-летнего английского офицера Филиппа Салусбери «Два месяца с Черняевым в Сербии».³³ Книга вышла в Лондоне уже весной 1877 г. и познакомила широкую британскую

30 Петр Карагеоргиевич участвовал в Боснийско-герцеговинском восстании в 1875–76 гг. под псевдонимом Петар Мркониц. Это имя легендарного гайдука XVII-го века, который вошел в сербский эпос.

31 R. H. Davis, *Real Soldiers of Fortune*, https://www.gutenberg.org/cache/epub/3029/pg3029-images.html#link2H_4_0001 (дата последнего обращения 31.01. 2026).

32 Х. Мак-Ивер, *Впечатления сербской войны*.

33 P. H. B. Salusbury, *Two months with Tchernaijeff in Servia*.

публику с событиями на Балканах глазами молодого, необстрелянного кавалерийского офицера, впервые увидевшего ужасы войны, страдания мирных сербских жителей, у которых турки сожгли целые села, изуродованные озверевшим противником трупы пленных и раненых сербских и русских воинов. Характерно, что сам автор честно признается, что поехал в Сербию ничего не зная о ней и ее борьбе, и сделал это потому, что *«поскольку мне особенно нечего делать, я мог бы приобрести некоторый опыт ведения реальной войны, если бы отправился в Сербию и присоединился к силам, собранным там против турок...»*.³⁴ Выехав в Сербию, куда он даже дороги не знал, он попал туда 7 августа, в самый разгар тяжелых августовских боев, участником которых он стал. Кавалерии в Сербии практически не было, и он как драгунский офицер был зачислен в кавалерийский эскадрон, а вскоре стал адъютантом начальника штаба Черняева Д. П. Дохтурова.

Сразу по прибытии в Белград он встретил соотечественников. Он представляет их читателю: *«У нас собралась довольно большая английская компания; там был полковник Гурли..., Спунер...; Бойд, мой старый школьный товарищ по Вестминстеру; Брок и Хьюм (эти трое были из медицинского персонала); и Корболд, талантливый художник из Иллюстрейтед Лондон Ньюс»*.³⁵

Вскоре эти молодые хирурги-англичане показали свои профессиональные навыки в санитарной палатке под Заечаром. Салусбери застал их, когда Бойд, Хьюм, Брок и молодой Сандвит, сняв пиджаки и закатав рукава рубашек, работали, демонстрируя покрытые запекшейся кровью руки: *«...извлекали пулю из одного человека, ампутировали руку у другого и перевязывали раны третьему... одного бедолагу раздели, чтобы осмотреть многочисленные раны, от которых он страдал; он был с головы до ног залит кровью, а часть его внутренностей была вырвана разорвавшимся снарядом. Бойд сказал мне, что этот страшно искалеченный человек не мог прожить больше часа: ему было грустно умирать так далеко от дома и друзей, потому что он был одним из немногих русских, которые находились в войсках, окружавших Заечар»*.³⁶

34 Там же, 1–2.

35 Там же, 111–112.

36 Там же, 238.

Голландцы

Среди добровольцев были и женщины, в основном они занимались санитарным делом, но были и женщины-воины. Легендарной сербской Жанной Дарк звали воевавшую в Герцеговине, а затем в Сербии на Дринском фронте голландку Жанну Меркус (1839–1897).³⁷ Свое огромное состояние она пожертвовала на дело повстанцев.

Итальянцы

Целый отряд гарибальдийцев, участников неудавшегося восстания в Болонье в 1873 г. прибыли на Дринский фронт сербо-турецкой войны и доблестно там сражались. Один из них, Джузеппе Барбанти-Бордино (1853–1931), написал две книги о пребывании отряда гарибальдийцев в Сербии.³⁸ Автор принадлежал к леворадикальному революционному крылу итальянских социалистов и даже участвовал вместе с Бакуниным в попытке поднять антиправительственное восстание в Болонье. В книге содержится история Сербии, этнографические и географические описания, ход боевых операций, в которых участвовали гарибальдийцы. Автор был свидетелем похорон и переноса тела русского добровольца полковника Николая Николаевича Раевского. К книге приложена переписка автора с Джузеппе Гарибальди. Барбанти объяснял мотивы приезда гарибальдийцев в Сербию и подчеркивал, что его и товарищей привело сострадание к борющемуся славянскому народу. А вот другой итальянец, двадцатилетний граф Браччиали, который был военным атташе в Великобритании и дослужился до чина капитана итальянской конной артиллерии, участник франко-прусской войны «*приехал в Сербию, чтобы поправить здоровье, которое пошатнулось из-за чрезмерной учебы в Санкт-Петербурге*».³⁹ Полиглот, он один из немногих иностранцев немного знал сербский язык. В Сербии он возглавил батальон, состоящий из итальянцев.

37 R. Grémaux, *Alone of All Her Sex? The Dutch Jeanne Merkus and the Hitherto Hidden Other Viragos in the Balkans during the Great Eastern Crisis (1875–1878)*, *Balkanica* XLVIII (2017), 67–106.

38 G. Barbanti Brodano, *Serbia. Ricordi e studii slavi*, Bologna, 1877; G. Barbanti Brodano, *Su la Drina. Ricordi e studii slavi*, Milano, 1878. Перевод на сербский язык: Ђ. Барбанти-Бродано, *Гарибалдинци на Дрини 1876*, Београд, 1958.

39 P. H. B. Salusbury, *Two months with Tchernaijeff in Servia*, 175.

Французы

Среди французских волонтеров были как старшие офицеры, так и совсем молодые волонтеры. Так, Салусбери пишет о гибели шестнадцатилетнего француза *«разорванного в клочья снарядом»*.⁴⁰ Но не все иностранные добровольцы принимали реалии этой войны. Заслуживает интереса рассказ Н. В. Максимова о встрече в августе 1876 г. с покидающим Сербию французским полковником, упомянутом выше: *«Полковник передал мне, что он служил в армии Черняева и что в настоящее время он совершенно разочарованный положением дел в армии, едет обратно во Францию. Причины разочарования сводились все к одному и тому же: к трусости сербов, к отсутствию энтузиазма в войске, порядков, дисциплины и т. д.»*⁴¹

Черногорцы

Храбрость черногорцев их непримиримость и даже жестокость к врагу нашли отражение во многих воспоминаниях участников войны. Яркие впечатления оставил В. Д. Поленов пишет о двух четах черногорцев.⁴²

Иностранные журналисты

Восточный кризис 1875-78 годов был событием, которое широко освещалось как российской, так и мировой прессой. Особое место среди иностранных добровольцев занимали журналисты. Причем в основном это были профессиональные военные журналисты, принимавшие участие в боевых действиях.

Хорошо известны имена российских журналистов, освещавших эти события сербо-турецкой войны.⁴³ Среди них были и женщины, известно в том числе и громкое имя уголовной преступницы Настасьи Васильевны Каировой, прибывшей в Сербию и освещавшей события войны летом 1876 г. в качестве корреспондентки суворинского «Нового времени», а в 1877-78 г. она писала о событиях русско-турецкой войны уже в газете «Голос».

40 Там же, 185.

41 Н. В. Максимов, *Две войны*, 4.

42 А. А. Фомина, *Василий Дмитриевич Поленов*, 345.

43 См., например: Л. В. Кузьмичева, *Журнал «Пчела» М. О. Микешина о русском добровольческом движении в Сербию в 1876 г.*, 45–62.

Значительно меньше внимания уделялось иностранным корреспондентам периода Великого Восточного кризиса. Пожалуй, в отечественной литературе, наиболее хорошо известна журналистская работа американского военного корреспондента «New York Herald» Януария Мак-Гахана (1844–1878). Его впечатляющие очерки о турецких зверствах при подавлении Апрельского восстания для британской газеты «Daily News» перепечатали не только российские, европейские и американские издания, но и газеты далекой Австралии. Его жизнь оборвалась в 1878 г., когда он освещал события русско-турецкой войны, а дело продолжила его русская жена Варвара Николаевна.⁴⁴

Самый большой корпус военных корреспондентов на сербо-турецкой войне составляли англичане. Яркой личностью был шотландец, профессиональный военный, кавалерист и журналист Арчибальд Форбс (1838–1900), освещавший события франко-прусской войны и трагедию Парижской коммуны. Он и его товарищ Грант представляли в Сербии лондонскую «Daily News». Филипп Салусбери восхищался профессионализмом и мужеством Форбса, считая, что не было таких трудностей и такой опасности, которым он не подвергался бы в поисках материалов для своих ярких и интересных очерков. Он писал: «Те, кто знаком с мистером Форбсом, знают одного из самых выдающихся людей современности»⁴⁵ и восхищался храбростью, которую проявил Форбс при тушении пожара в штабных помещениях.⁴⁶

К числу замечательных добровольцев-журналистов относится и итальянский корреспондент газеты «Illustrazione Italiana» Николо Ладзаро (1842–1919), известный в своей стране серией военных репортажей в 1870-х гг. В 1877 г. в Милане вышла в свет его книга «Сербия в войне 1876 года»,⁴⁷ вобравшая в себя его репортажи и дневниковые записи. Книга его содержит не только картины боевых действий на Ибарском и на Тимоко-Моравском фронтах, где он побывал, но и зарисовки городов и сел Белграда, костюмов сельских и городских

44 С. И. Косарев, И. В. Косарева, *Американский агент «русского влияния» (памяти Я. А. Мак-Гахана)*, Вестник Брянского государственного университета. Исторические науки и археология /литературоведение/языкознание/педагогические науки 4/30 (2016), 43–46.

45 Р. Н. В. Salusbury, *Two months with Tchernaijeff in Servia*, 180–181.

46 Там же, 188.

47 N. Lazzaro, *La Serbia durante la guerra del 1876*, Milano, 1877.

жителей. Некоторая предвзятость итальянца присутствует в описании сербских женщин, которые все кажутся ему некрасивыми, маленькими и толстыми. Впрочем, ему не нравились и русские медицинские сестры, и глаз его порадовала только приехавшая к добровольцу мужу итальянка. Книга содержит рассказы как о подвигах, так и о фактах жестокости и трусости на войне. Нелицеприятные впечатления остались у него от некоторых русских добровольцев, разгульно ведущих себя в кафанах Белграда.⁴⁸ Николо Ладзаро был талантливым художником и его труд богато иллюстрирован. На его рисунках не только виды Белграда, но и портреты полководцев и рядовых воинов, а также журналистов, освещавших события войны. Правда, поначалу ему пришлось объясняться по поводу своих зарисовок в полицейском управлении Белграда, куда его доставили вместе с коллегой, художником и журналистом Диком де Лонле. Зарисовывать местность и здания в условиях военного времени строго запрещалось, но все же им удалось получить на это специальное разрешение сроком на шесть дней.⁴⁹ Ладзаро находился в Сербии четыре месяца, то есть на протяжении всей войны, еженедельно отправляя корреспонденции в свою газету. Они стали основой его книги. Ему, одному из немногих журналистов, удалось получить разрешение от генерала Черняева для пребывания на арене боевых действий в районе Делиграда и Алексинца.⁵⁰

Иностранным корреспондентам из опасения разглашения военных сведений или передачи их противнику было запрещено находиться на боевых позициях. Н. В. Максимов, пишет о своей встрече в Белграде с таким рассерженным *«помощником корреспондента одной венской газеты»*, который рассказал, что *«большинство из корреспондентов немецких газет жило в продолжение войны постоянно в Белграде. Они не ездили в армию, потому что встречали затруднения в министерстве на получение “объявы” и потому, что Черняев не пускал их в армию»*. Корреспонденты вынуждены были довольствоваться сведениями нанятых ими агентов, которые собирали сведения от мирного населения неподалеку от линии фронта. Этот агент австриец, видимо, не мог собрать достаточно информации и поэтому был зол и ругал Черняева. *«Какой порядочный полководец будет запрещать свободное пребывание*

48 Там же, 126–130.

49 Там же, 14.

50 Там же, 71–75.

корреспондентам в армии.... *das ist ja Schweinerei!*... кричал длинный немец». ⁵¹ Эти недоразумения вызывали конфликты, и порой следствием были негативные статьи в изданиях, которые представляли журналисты. Такой стала история с приехавшим в качестве наблюдателя и журналиста английским полковником Гамильтоном, которого поначалу Черняев не пустил на позиции, о чем немедленно появилась статья в «Таймс». ⁵²

Отдельного разговора требует и анализ медицинской помощи в Сербии, оказываемой иностранцами. Безусловно, русские полевые госпитали с соответствующим штатом врачей ⁵³ и сестер милосердия ⁵⁴ по численности превосходили другие иностранные санитарно-медицинские отряды. На 1-е сентября 1876 г. в Сербию только обществом Красного Креста было отправлено 95 врачей, 111 фельдшеров, 60 сестер милосердия. ⁵⁵ В Сербии к началу войны слабо была налажена организация санитарной службы, и заслуга создания госпиталей для помощи раненым принадлежит русским врачам. Однако, как госпитали, прибывшие из других стран, так и медики-энтузиасты, прибывшие самостоятельно, заслуживают уважения, а их трудная работа еще ждет исследователей. Это и медицинские сестры из Цюриха, о которых пишет В. Д. Поленов, и восхитивший Черняева румынский санитарный отряд, и молодой итальянский врач Поджиоли из Болоньи, и уже упомянутые английские хирурги, и польский доктор Островский, и многие-многие другие. О самоотверженной работе на передовой австрийского врача Штинглера пишет Н. В. Максимов: *«Шагах в тридцати от батальона доктор перевязывал раненых. Австрийский еврей смело стоял под огнем, останавливал кровь, клал повязки так же спокойно, как будто в больнице; только усиленный приток раненых заставлял его несколько торопиться. — Вы рискуете, доктор! — Что же делать?... Хуже то, что нет ни людей, ни повозок перевозить эти трупы, заметил врач»*. ⁵⁶

51 Н. В. Максимов, *Две войны*, 54–55.

52 Х. Мак-Ивер, *Впечатления сербской войны*, 21–23.

53 Подробный анализ русской медицинской помощи представил С. П. Коломнин, участник сербо-турецкой войны: С. П. Коломнин, *Общий медицинский очерк сербо-турецкой войны 1876 г. и тыла армии в Бессарабии и Румынии во время турецкой войны 1877 г.*, Санкт-Петербург, 1878.

54 Е. Н. Козловцева, *Русские сестры милосердия в Сербии и Болгарии (вторая половина XIX – начало XX в.)*, Славянский альманах 1–2 (2010), 188–194.

55 *Освобождение Болгарии от турецкого ига*, Т. I, док. 245.

56 Н. В. Максимов, *Две войны*, 188.

Иностранные добровольцы – англичанин Филипп Салусбери, итальянцы Джузеппе Брабанти и Николо Ладзарро, американец Генри Мак-Ивер написавшие книги о войне сразу же по ее окончании способствовали формированию общественного мнения в Европе, Америке и России, призывали к сочувствию делу борьбы балканских славян за независимость. Эти авторы, непосредственно участвовавшие в боевых действиях, видевшие как подвиги, так и трусость воевавших, яростные атаки добровольцев и бегство с поля битвы дезертиров из ополчения, наполнили свои книги любовью к сербскому и болгарскому народу. Они знакомили читателя с жизнью сербских крестьян и объясняли, почему сербские ополченцы еще не могут соответствовать воинским задачам.

Сложные взаимоотношения сербских и русских офицеров, конфликты болгарских добровольцев и сербских солдат, жестокие методы ведения войны черногорцами – все это меркло в конце войны перед катастрофой возможного тотального разгрома Сербии и ее оккупации врагом. На помощь пришла Россия, добившаяся от Порты прекращения боевых действий.

Что же дало добровольческое иностранное присутствие в Сербии? С точки зрения военной организации не так много, ибо добровольческие отряды не успели развернуться, война закончилась через четыре месяца разгромом сербской армии. Столь необходимые артиллеристы прибыли слишком поздно, кавалеристы с изумлением пытались поставить в строй местных маленьких полудиких лошадок, которых англичане прозвали сербскими пони. Но все же этот пестрый многоязычный мир добровольцев не только познакомил сербов с военным опытом разных стран, но и самим добровольцам дал возможность понять сербский народ и его стремления, а вернувшись домой рассказать об этом. Особого внимания заслуживает то, что практически все иностранные добровольцы очень высоко отзывались о русских добровольцах, их мужестве и самоотверженности.

В череде событий Восточного кризиса 1875-78 годов, 150-летие начала которого мы отмечаем, война Сербии и Черногории против Османской империи имеет ключевое значение. Если Боснийско-герцеговинское и Апрельское восстание возмутило мировую общественность и заставило дипломатов великих держав искать способы урегулирования ситуации в Турции, то эта война продолжавшаяся 4 месяца с 18 июня по 18 октября 1876 г., стала поводом и прелюдией к русско-турецкой войне

1877-78 гг. и изменению геополитической обстановки в Юго-Восточной Европе. Войну Сербия вполне ожидаемо проиграла, была спасена от полного разгрома и захвата вражескими войсками только благодаря русскому ультиматуму. Но героическая борьба сербской армии с мощным противником заставила мировое общественное мнение встать на сторону Сербии. Немалую роль в пропаганде идеи помощи борющимся сербам сыграло многонациональное добровольческое движение.

ФЕНОМЕН ДОБРОВОЉАЧКОГ ПОКРЕТА У СРПСКО- ТУРСКИМ РАТОВИМА 1876–1878. ГОДИНЕ

Резиме:

Рад анализира феномен добровољачког покрета у Србији током српско-турских ратова 1876–1878. године, у којима је учествовало више од 5.000 страних добровољаца различитог националног и друштвеног порекла. Најбројнији су били руски и бугарски добровољци, али је покрет имао изразито међународни карактер. Разматрају се мотиви доласка добровољаца, њихов друштвени састав и улога у ратним дејствима, као и однос према српској војсци и становништву. Иако њихов војни значај није био пресудан, добровољачки покрет имао је значајан политички и пропагандни утицај. Закључује се да је добровољачки покрет представљао важан фактор у контексту Велике источне кризе и у обликовању међународне подршке Србији.

Др Александар М. Савић

доцент

Универзитет у Београду

Филозофски факултет

Одељење за историју

aleksandar.m.savic@f.bg.ac.rs

ORCID: 0000-0002-4865-4703

ОБАВЕШТАЈНА ДЕЛАТНОСТ АЛЕКСИНАЧКОГ ОКРУЖНОГ НАЧЕЛНИКА СТЕВАНА ЛУКИЋА 1875–1876.*

Апстракт: Рад се бави обавештајном делатношћу алексиначког окружног начелника Стевана Лукића у периоду од избијања устанка у Босанском вилајету 1875. до почетка Првог српско-турског рата 1876. године. Полазећи од ширег политичког и војног контекста, анализира се изузетно напета ситуација на српско-османској граници, настала услед ширења устанка, ангажовања добровољачких чета из Кнежевине Србије и концентрације значајних османских снага дуж границе са Србијом. У таквим околностима, прикупљање поузданих обавештајних података о кретању и јачини турске војске постало је једно од кључних питања државне безбедности. Рад показује да је Стеван Лукић, као окружни начелник пограничног Алексиначког округа, имао значајну улогу у организовању и спровођењу обавештајне делатности, делујући као важна спона између локалне управе и централних власти у Београду. Резултати истраживања, заснованог на необјављеној архивској грађи српског порекла, указују на значај обавештајне делатности, као важног, али недовољно проученог сегмента државне политике српске кнежевине уочи ратова за ослобођење и независност.

Кључне речи: Стеван Лукић, Алексиначки округ, обавештајна делатност, Кнежевина Србија, Османско царство, Нишки санџак, српско-турски односи, граница.

* Реализацију овог истраживања финансијски је подржало Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије у склопу финансирања научноистраживачког рада на Универзитету у Београду – Филозофском факултету (број уговора 451-03-33/2026-03/200163).

Оружани сукоб у близини села Крекова код Невесиња, 9. јула 1875. године,¹ означио је почетак устанка у Херцеговини, познатог као Невесињска пушка. Овај догађај покренуо је један од најзначајнијих устанака српског народа под османском влашћу у 19. веку и најавио почетак Велике источне кризе (1875–1878). Устанички пламен брзо се проширио и на остале делове Босанског вилајета – Босанску Крајину, Полимље, Стари Влах и Затарје. Српски народ у овим крајевима подигао је оружје у борби за слободу, која је имала значајан одјек у Кнежевини Србији, где је јавност пратила збивања с великим родољубљем и узбуђењем.

У Београду је узбуђење националних осећања расло из дана у дан. Добровољачке чете су се организовале, оружје је стизало из државних магацина, а јавност, подстицана штампом и говорима истакнутих интелектуалаца, све гласније је захтевала отворену акцију. Иако је српска влада, под притиском великих сила, настојала да формално одржи неутралност, подршка устаницима постала је јавна тајна – огледала се у слању добровољаца, оружја и муниције. Циљ је био да се устанак одржи и прошири западно и јужно од граница Србије, како би се сачекао погодан тренутак – пролеће 1876. године, када је Кнежевина намеравала да зарати против Османског царства² ради стицања независности и ослобођења српског народа под османском влашћу.³

Такав развој догађаја није могао остати без одговора Високе Порте. Под утицајем ратоборних кругова у Цариграду, Турска је прибегла мери која је имала и војни и политички карактер – концентрацији значајног броја трупа дуж границе са Кнежевином Србијом. Од Видина и Ниша, преко Новог Пазара, па све до Дрине, турске јединице су рас-

1 Сви датуми у раду су наведени по грегоријанском календару, осим ако није другачије назначено.

2 У раду ће као синоним бити коришћени појмови Османско царство, османска држава и Турска, ради избегавања непотребних понављања.

3 М. Јагодић, *Историја српског народа у Црној Гори, Хабзбуршкој монархији и Османском царству у 19. и почетком 20. века*, Београд, 2022, 481–483; С. Рајић, *Кнез Милан Обреновић (1854–1881), од бератлије до суверена*, I, Београд, 2024, 356–376; А. М. Савић, *За ослобођење и уједињење – добровољачке чете из Србије у устанку у Босанском вилајету 1875. године*, Српски историјски часопис VIII (2025), 115–136; исти, *Од ратоборног расположења до ратних припрема: Кнежевина Србија и устанак у Босанском вилајету 1875. године*, Српске студије 16 (2025), 122–165.

поређиване као отворена претња Србији и њеном активном помагању устаника у Босанском вилајету. Сматрајући српску кнежевину огњиштем револуционарног покрета, Турци би, по речима руског посланика у Цариграду, грофа Николаја Павловича Игњатијева, једва дочекали да им Србија пружи повод да се са њом војно обрачунају. Са друге стране, британски посланик у Цариграду Хенри Елиот претећи је говорио да би, уколико се Србија усуди да са војском пређе границу, волео против ње видети „једну силу турску од 150.000” војника.⁴

Крајем августа и почетком септембра дуж српске границе распоређено је око седамдесет и пет хиљада турских војника. Ратоборни министар војни Хусејин Авни-паша жељно је тражио повод за рат са Србијом, с планом да је са свих страна нападне и уништи, уверен да би после тог удара Турска била мирна најмање двадесет пет година. Уверавао је султана Абдула Азиса да би турска сила у року од петнаест дана прегазила српску кнежевину. Велики везир Махмуд-паша је пак званично тврдио да Османско царство нема нападачких намера, те да је распоређивање војске на граници само мера за спречавање упада добровољачких чета и пресецања тајног преноса оружја и мунције. Међутим, када се садрзаму обратио српски заступник у Цариграду Константин Магазиновић због упада турских чета на српску територију, везир му је претећи одговорио да му са свих страна стижу гласови о узбуђењу које у Србији влада. „Буну у Херцеговини и Црну Гору остављам сада по страни. Србија сама данас даје много повода да се о њој говори. Жели ли она рат? Хоће ли на нас да удари? Али треба да зна да Турска није тако слаба и да има војску која ће савладати и њу и буну.”

Дипломатска уверавања о мирољубивим намерама, како из Београда, тако и из Цариграда, нису имала већег значаја пред чињеницом грозничавог нагомилавања војске с обе стране границе и подједнаке раздражености духова. Упади добровољачких чета и башибозука изазивали су непрестане узајамне оптужбе и јачање војних кордона. Овакво стање довело је односе Србије с Портом до крајње затегнутости. Један корак даље, с једне или с друге стране, и рат би био неизбежан – чинило се великим силама које су по сваку цену настојале да га спрече.⁵

4 Државни архив Србије (=ДАС), Министарство иностраних дела – Политичко одељење (=МИД–ПО), 1875, Ф II, П/5–VII, пов. бр. 341, 348, 351, 352, 359, 361.

5 ДАС, МИД–ПО, 1875, Ф II, П/5–VII, пов. бр. 361, 365, 370, 377–379, 382, 387, 390, 391, 396, 402, 403, 405, 410, 414, 419, 431, 433, 439, 448.

Тако се Србија нашла у изузетно осетљивом положају – притиснута између очекивања сопственог народа, претњи Османског царства и упозорења гарантних сила. У атмосфери сталних гласина, дипломатских криза и граничних инцидената, праћење кретања турске војске постало је питање опстанка и безбедности државе. Управо у том контексту треба посматрати и развој обавештајне делатности српских пограничних органа власти, међу којима је посебно место заузимао рад алексиначког окружног начелника Стевана Лукића,⁶ што представља тему која до сада није привукла пажњу истраживача.

Концентрацију османских трупа дуж граница Кнежевине Србије начелници пограничних округа помно су пратили и о томе редовно и детаљно извештавали своје надређене. У њиховим извештајима налазе се бројни подаци о распореду и кретању османске војске, пограничним инцидентима и упадима башибозука – нерегуларних трупа, углавном Черкеза и Арнаута – на српску територију, као и о устанку српског народа

6 Стеван Лукић (Велико Село код Београда, 1831 – Јагодина, 9. децембар 1892) био је српски државни чиновник и народни посланик. Школовао се у родном месту и Београду, где је завршио гимназију и похађао једну и по годину филозофије на Лицеју. Каријеру је започео 23. октобра 1852. као канцелиста Министарства унутрашњих дела, у коме је провео више од три и по године. Двadesет и осмог јуна 1856. постављен је за млађег писара Окружног начелства у Београду, а 17. фебруара 1859. за ађутанта кнеза Милоша Обреновића. Дужност начелника Моравског среза обављао је од 15. новембра 1860, а од 19. новембра 1864. био је начелник друге класе Звиждског среза Пожаревачког округа. Дана 30. априла 1868. постављен је за помоћника Окружног начелства у Крагујевцу, да би 4. децембра 1869. био именован за начелника треће класе Округа крајинског. На овој дужности остао је до 7. априла 1874. године, када је постављен за начелника треће класе Алексиначког округа. Посебно је значајна његова улога у Алексинцу уочи Првог српско-турског рата 1876. године, када је активно учествовао у организацији управе, безбедности и праћењу војних прилика на југоисточној граници Србије. Године 1877. премештен је за начелника Јагодинског округа, а неколико година потом је пензионисан. Поред административног и политичког рада, Лукић се истицао и као културни посленик, током више деценија био је редован претплатник на српске књиге и учествовао у ширењу читалачке културе. Био је и друштвено ангажован: обављао је дужност председника Српског друштва Црвеног крста од 1886. до 1890. године. ДАС, Министарство унутрашњих дела – Полицијно одељење (=МУД-П), 1875, Ф III, Р 22; Историјски архив „Средње Поморавље” Јагодина (=ИАЈ), Збирка матичник књига (=ЗМК), Матичне књиге умрлих (МКУ), 17, Црква јагодинска Светог Архангела Михаила, 204/314; Д. Илић, *Лукић, Стеван*, Српски биографски речник 5, Кв-Мао, гл. ур. Ч. Попов, Нови Сад, 2011, 666–667.

у Босанском вилајету, преласку добровољачких чета из Србије и контра-мерама османских власти. Посебно место у тим извештајима заузимају гласине о непосредној опасности од турског напада на Србију, које су додатно подстицале атмосферу неизвесности и страха дуж границе. Тако се у једном извештају наводи: „Турци говоре да ће они до неколико дана у један мах од Дрине па до Видина ударити на Србију и поробити је” (подв. у оригиналу – прим. А. М. С.).⁷

О ширењу таквих вести сведочи и извештај Стевана Лукића упућен министру унутрашњих дела Јеврему Грујићу, на самом почетку септембра 1875. године. „Од поузданих људи дознаје се”, наводи Лукић, да су из Кумановске, Врањске, Гњиланске и Лесковачке казе у Ниш пристигле трупе османског резервног састава (редиф), укупне јачине између седам и осам хиљада људи. Оне су биле улогорене у чадорима око града, док су нишки шанчеви, окренути према српској граници, били ојачани топовима и посадом. Истовремено, путници који су из Охрида и Битоља стизали на српску границу преносили су гласине да ће редиф ускоро кренути на Србију, која је, како се говорило, „цару данак одрекла”. Истовремено су ширене и вести да су се нишки Турци, у страху од српског напада, повукли са својим породицама из вароши у тврђаву. Нишки паша настојао је да умири узнемирено становништво, тврдећи да до напада неће доћи јер он „лепо живи са окр[ужним] начелником, који то неће допустити”. Ипак, ни српска страна није препуштала ствари случају. Из предострожности, Лукић је, у договору са командантом Алексиначке бригаде, приступио одбрамбеним припремама и затражио да се део границе који се протезао дуж рубова Алексиначког округа додатно ојача упућивањем још једне пољске артиљеријске батерије.⁸

Нове вести о све интензивнијем прикупљању турске војске у Нишу, праћене гласинама да им је намера да Србију нападне изненада, одједном и из више праваца, озбиљно су узнемириле окружног начелника Стевана Лукића. Суочен са све извеснијом претњом, обратио се министру

7 Архив Српске академије наука и уметности (=АСАНУ), Историјска збирка (=ИЗ), Заоставштина Јеврема Грујића (=ЈГ), бр. 10.025/2–7, 9, 10, 12, 14, 15–18, 21–23, 25–29, 35–37, 40–45, 48, 50–52, 55, 58, 63, 65, 67, 68, 72, 75, 77, 78, 83, 85, 86, 89–91, 93, 94, 97, 101, 102, 105, 107, 116, 117, 122, 124–128, 130–134, 136, 141, 142, 147, 148, 151, 153, 154, 158, 159, 162, 168–170, 173, 176–178, 187, 188, 192, 193, 198, 202–204, 206, 208–210, 214; Заоставштина Драгослава Страђаковића (=ЗДС), 14.556/349.

8 АСАНУ, ИЗ, ЈГ, 10.025/4.

унутрашњих дела захтевом да се граница Алексиначког округа према Нишком санцаку додатно ојача упућивањем Ђупријске бригаде, тражећи и да се обезбеде бојна муниција и артиљерија. Истовремено, Лукић је указао и на потребу да се прибаве поуздане обавештајне информације из самог Ниша. У том циљу тражио је да му се ставе на располагање новчана средства како би могао да ангажује способне и проверене људе, који би му донели веродостојне податке о томе шта османске власти у Нишу предузимају и какве су њихове стварне намере. Министар Јеврем Грујић одобрио је овај захтев, дајући Лукићу слободу да пронађе поуздане извештаче и да га потом обавести о износу који је неопходан за финансирање тог подухвата.⁹

У данима који су уследили, алексиначки окружни начелник наста-вио је да добија узнемирујуће извештаје о прикупљању како регуларних, тако и нерегуларних османских трупа у Нишу. Истовремено, интензивно је радио на предузимању мера предострожности дуж границе и на систематичном прикупљању обавештајних података. Према сазнањима, за која је увек наглашавао да су поуздана, локални мештани пограничних села Бели Брег, Доњи и Горњи Крупац, смештених у непосредној близини српске границе, били су приморавани да припремају коначишта за турску војску, која је требало да се распореди дуж тог дела границе. Турски буљубаша, који је обилазио нишка погранична села, отворено је претио сељацима да ће свакога ко буде ухваћен у комуникацији са Србима са друге стране границе обесити, а његово село спалити. Поред тога, Лукић је располагао подацима да се у Нишу у том тренутку налази око 4.000 редовних војника, 500 башибозука и 45 топова, од којих је 12 било острагана.¹⁰ Истовремено се очекивао долазак још тридесет артиљеријских оруђа, као и око 1.200 Арнаута који су се прикупљали у Прокупљу. Османске власти у Нишу приступиле су и наоружавању целокупног муслиманског становништва старијег од шеснаест година које није поседовало сопствено оружје, док су Турци, како Лукић наводи, „једнако говорили да ће ударити на Србију”.

Суочен са таквим околностима, Стеван Лукић је затражио од министра унутрашњих дела да официри који су недавно са једном ар-

⁹ АСАНУ, ИЗ, ЈГ, 10.025/6, 7, 20, 33.

¹⁰ Под остраганим топовима подразумевају се артиљеријска оруђа са жлебљеном унутрашњошћу цеви, код којих је увођењем пуњења отпозади и затварача знатно повећана борбена ефикасност у односу на дотадашња глаткоцевна оруђа.

тиљеријском батеријом стигли из Крагујевца остану и даље у Алексинцу. Министар Јеврем Грујић одобрио је да батерија тренутно остане на том месту, уз наређење алексиначком окружном начелнику да у Ниш упути поузданог човека ради непосредног извиђања стања на терену. Убрзо потом, Лукић је у свом одговору потврдио раније изнете податке – о доласку турских трупа у погранична села на граници са Србијом и о пристизању прокупачких Арнаута у Ниш, уз напомену да је сазнао и да се ускоро очекује долазак још два табора регуларних трупа – низама.¹¹

Недуго потом, начелник Лукић дошао је до додатних узнемирујућих сазнања: у Нишу се, по свему судећи, већ окупило око десет хиљада војника, а очекивао се и долазак нових трупа. Уз то је дознао да Турци располажу са педесетак топова и да отворено прете нападом на Србију, уз образложење да „цар тражи од нас све оне дације, које му и његова раја даје, а осем тога и оружје”. У селима на граници са Србијом размештани су одреди од по тридесет до четрдесет башибозука, са задатком да надзиру локално српско становништво и спрече сваки покушај побуне, док су истовремено појачане и посаде на турским караулама. О напетости која је владала на терену сведочи и исказ механџије Стојана Јанковића из Суповца. Лукића је обавестио да га је посетио Фејзулах, мулазим са оближње турске карауле, и упутио му недвосмислену поруку: „Ти као паметан човек треба да говориш на ваше добре људе, кад би други који вашом земљом завладао, да се не одупирете, већ да се покорите ма ко био.” Јанковић је, том приликом, обећао окружном начелнику да ће га благовремено обавестити уколико сазна да се Турци припремају да ударе на Србију.¹²

Лукић је и даље редовно извештавао министра унутрашњих дела о све већем гомилању турских трупа у Нишу, као и о фортификационим радовима који су се изводили у околини нишке тврђаве. Главни извор ових података био је његов „дописник из Ниша”, а њихову веродостојност потврдио је и Коста Атанацковић, угледни Србин из Старе Србије, који је, упркос томе што је поседовао уредан пасош, био принуђен да кришом пређе српску границу јер му османске власти нису дозволиле легалан прелазак у Србију. Као и раније, упорно су се шириле гласине да ће добро снабдевена турска војска из Ниша кренути у напад на Србију. Алексиначки окружни начелник није сматрао да такве вести треба олако

11 АСАНУ, ИЗ, ЈГ, 10.025/33, 34, 45, 78, 79, 84.

12 АСАНУ, ИЗ, ЈГ, 10.025/144–146.

одбацити. Напротив, држао је да српске снаге на граници код Алексинца морају бити знатно појачане. Због тога је молио министра Јеврема Грујића да се у Алексинац упуте Ђупријска и Јагодинска бригада, а да топовске батерије из Крушевца и Карановца буду у приправности, спремне да се без одлагања пошаљу у случају турског напада. У својим упозорењима истицао је да османска војска у Нишу већ броји око дванаест хиљада људи и да има дванаест артиљеријских батерија, те да постојеће српске снаге на граници не би биле у стању да такав удар задрже.¹³

Алексиначки окружни начелник Стеван Лукић остао је упоран у настојању да се српске снаге на граници додатно ојачају. Вести о сталном увећавању османских трупа у Нишу стизале су све чешће, а са њима су се умножавале и претње да ће Турци напасти границу Кнежевине Србије. Због тога је од министра тражио да влада, дипломатским путем, издејствује јасно уверење Високе Порте и нишког команданта да до напада неће доћи, по узору на договор који је већ био постигнут са видинским валијом. Као додатну потврду озбиљности ситуације Лукић је навео и свој разговор са београдским трговцем Стојаном Алексићем, родом из Призрена. Алексић му је, поред вести о великој концентрацији османске војске у Нишу и отвореним претњама Србији, саопштио и да Турци прикупљају данак унапред за три године. Осим тога, из сваке српске куће одводили су по двојицу мушкараца у војску као таоце, уз претњу да ће их погубити уколико би локални Срби подигли буну или затражили помоћ од Кнежевине Србије. Посебно узнемирујуће звучала је и напомена да Турци „чисте Косово поље од трња”, што се могло протумачити као алузија на припрему за нови Косовски бој.¹⁴

У таквим околностима, Лукић није остављао ништа случају, већ је настојао да успостави поуздану и дискретну обавештајну мрежу у Нишком санџаку. Њен кључни ослонац био је Таса Узуновић, баштован из Ниша, кога је ангажовао по препоруци Николе Рашића Кола, о коме ће касније бити више речи. Узуновић је имао задатак да окружног начелника редовно и тајно обавештава о свему што се дешава у Нишу – о кретању трупа, војним припремама и расположењу османских власти. Да би се обезбедила сигурност извора и избегла пажња османских власти, успостављен је посреднички систем преноса информација. Узуновић није сваку вест достављао непосредно, већ је извештаје слао преко Јанка

13 АСАНУ, ИЗ, ЗДС, 14.556/356; ЈГ, 10.025/179, 180.

14 АСАНУ, ИЗ, ЈГ, 10.025/191, 195, 197.

Милојковића, надзиратеља Суповачког састанка, пограничне санитарне установе подређене Алексиначком карантину, која је, захваљујући свом положају, служила као прикладна тачка за дискретан контакт. Поред тога, ради додатне предострожности, договорено је да Узуновић не долази увек лично на Суповац, већ да се у преношење података укључе поуздани мештани пограничних села Лалинца и Сечанице. Свакога дана по један од њих одлазио је у Ниш код Узуновића, а потом настављао ка Суповачком састанку, где је Милојковићу преносио прикупљене обавештајне податке.¹⁵ На тај начин створена је вишеслојна и тешко уочљива мрежа, прилагођена условима појачаног надзора дуж границе.

Како би се овај систем одржао и учинио поузданим на дужи рок, Лукић је истовремено покренуо питање његовог финансирања. Обратио се уз молбу да му се стави на располагање новчана сума од двеста дуката, намењена награђивању Срба из Нишког санџака који су достављали податке о османској војсци и њеним кретањима. Посебно је истакао да је најпоузданији међу њима био управо Таса Узуновић, који је достављао најважније и најправовременије вести из Ниша. Поред њега, у овим поверљивим пословима учествовало је још пет лица, која су, како је нагласио, због свог ангажмана свакодневно излагала животе опасности.¹⁶

Из Министарства је уследио одговор да се овакви извештачи не могу награђивати једнократно, већ да им је потребно обезбедити редовно месечно примање, будући да ће њихов рад бити неопходан током дужег периода. Одлуком владе од 26. октобра 1875. Стевану Лукићу је стављена на располагање месечна новчана сума од седамдесет дуката, која је временом повећавана, а с циљем добијања „неопходних извештаја војене и политичке природе са границе”. С обзиром на то је тада одређено да се исплаћивање одређене суме рачуна од 13. септембра исте године, од тог датума се и рачунала плата Лукићевим извештачима, који су исплаћивани из буџета ванредних трошкова Министарства иностраних дела, то јест из диспозционог фонда.¹⁷ У складу с том одлуком, Таса Узуновић је примао десет царских дуката месечно, док су Стојан (Стојанча) Јовић Шишко и

15 АСАНУ, ИЗ, ЗДС, 14.556/356; ЈГ, 10.025/180, 181, 196, 197.

16 АСАНУ, ИЗ, ЈГ, 10.025/180, 196, 197; ЗДС, 14.556/356.

17 Диспозциони фонд Министарства иностраних дела служио је као основни финансијски извор за рад српске обавештајне службе, исплату агентуре и друге поверљиве активности српске владе. Опширније о томе: М. Јагодић, *Обавештајна делатност и припрема устанка против Турске (1840–1867)*, Илија Гарашанин (1812–1874) – великан српске земље, ур. С. Рајић, Аранђеловац, 2024, 382–389;

Стеван Митић Џода из Лалинца код Ниша, Младен Миленковић и Милета Павловић из Сечанице у Прокупачкој кази, као и Мика Петковић и Голуб Мадих (Мада) из прокупачког села Бреснице, добијали месечно издржавање од по шест дуката. Поред њих, преко алексиначког окружног начелника исплаћивани су и Никола Рашић Коле и Тодор Станковић из Ниша. Сви ангажовани су приликом исплате потписивали признанице о пријему новца, при чему је Никола Рашић, осим Узуновића и Станковића, потписивао признанице и у име осталих, јер су били неписмени.¹⁸

Никола Коле Рашић одржавао је поверљиве везе са српском владом још од 1871. године. Током наредне три године повремено је примао новчану помоћ као награду за извештаје које је достављао, да би од пролећа 1874. године почео да прима и редовну плату из диспозиционог фонда, односно из буџета ванредних трошкова Министарства иностраних дела. На тај начин Рашић је постао једна од кључних карика у мрежи поверљивих сарадника српске владе у Нишком санџаку. Током поменуте године, у Нишу је формиран такозвани нишки комитет, чије су уже језгро чинили управо Никола Рашић и Тодор Станковић. Са њима су били повезани угледнији Срби из ширег подручја Ниша, Добрича, Прокупља, Лесковца, Враћа, Трна, Брезника и околних места, међу којима су се налазила и лица укључена у обавештајну мрежу алексиначког окружног начелника Стевана Лукића. На тај начин, локалне обавештајне везе постепено су прерасле у ширу, политички артикулисану мрежу, способну не само да прикупља податке, већ и да припрема активан отпор. Основни циљ нишког комитета био је тајно припремање устанка против османских власти, који је требало да избије у тренутку када се за то стекну повољне међународне и унутрашње околности, уз непосредну помоћ и подршку Кнежевине Србије.¹⁹

исти, *Обавештајна служба Кнежевине Србије (1868–1878)*, Српске студије 17 (2026), рад у припреми за објављивање.

18 АСАНУ, ИЗ, ЈГ, 10.025/180; ДАС, Министарство иностраних дела – Благајничко одељење (=МИД–Б), 1875, кутија (к.) 7, тематска целина (=тц.) 1; *Записници седница Министарског савета Србије 1862–1898*, прир. Н. П. Шкеровић, Београд, 1952, 141.

19 Чланови нишког комитета су полагали заклетву: „Заклињемо се свемогућим Богом Јединим, да ћемо верно и братски, сложено радити противу петовековног крвопије, а у име миле и жељне нам слободе и династије лозе Обреновића.

У складу с тим плановима, одлучено је да Никола Рашић, Тодор Станковић, Голуб Мадих и Риста Симић из села Лукова у Куршумлијској кази отпутују у Београд како би се представили српском кнезу Милану Обреновићу и у име „неослобођеног народа српског” замолили за што скорије ослобођење и уједињење, стављајући му на располагање „живот и имање”. У престоницу Кнежевине Србије стигли су у фебруару 1875. године. Своју мисију започели су сусретима са Милошем С. Милојевићем и Пантом Срећковићем, члановима Одбора за српске школе и учитеље у Старој Србији, Македонији, Босни и Херцеговини, а потом су посетили и министре српске владе. На крају их је примио и кнез Милан, коме су, изражавајући своја очекивања и надања, пожелели да га ускоро виде крунисаног „краљевском круном у Призрену”. Кнез им је на томе захвалио и уверавао их да ће до тога доћи, али да је потребно још мало стрпљења, јер за коначни чин још није наступио прави тренутак.²⁰

Одлуком министра иностраних дела Милана Богићевића, месечна плата „познатом српском патриоти” Николи Рашићу тада је повећана са седам на десет дуката. Истовремено, донета је и одлука да се Тодору Станковићу, који је био „познат као патриота који се јако заузима за српски народ у Турској и који је влади чинио разне услуге”, обезбеди месечно издржавање од осам дуката. Том приликом Рашићу је исплаћено укупно 66 дуката – 21 у име плата за новембар и децембар 1874. и јануар 1875, затим 30 дуката за фебруар, март и април текуће године, као и 15 дуката за путне трошкове. Станковић је добио 30 дуката – 24 у име плате за фебруар, март и април, те шест дуката за путне трошкове. Идентичну новчану суму за трошкове пута добили су и Голуб Мадих и Риста Симић. Опредељен је и трошак од 37 дуката и 15 чаршијских гроша намењен набавци поклона за двојицу истакнутих Нишлија – златан сат и златан прстен за Михајла Адамовића/Адамушевића, те златан сат за Тодора

Тако, браћо, слошки, да ће нама свима Милостиви помоћи, а ускоро нам дати да развијемо победоносну заставу нашег једноверног Обреновића на бедему Нишком. Ура. Ура. Ура! Живио нам наш омиљени витешки Књаз Милан М. Обреновић IV! Живела Мати Србија!” ДАС, Лични фонд Милорада Павловића Крпе (=МП), 996; Ж. Живановић, *Србија у ратовима, сећања*, прир. Ж. Милићевић, Београд, 1958, 80–81; Т. П. Станковић, *Успомене*, прир. Б. Лилић, Пирот, 1996, 14; *Из живота проте Петра Икономовића*, прир. Н. Арсић, Пешчаник 16 (2018), 154–155; С. Рајић, *Кнез Милан*, 350; М. Јагодић, *Обавештајна служба Кнежевине Србије*.

20 ДАС, МИД–Б, 1875, к. 7, тц. 1; Т. П. Станковић, *Успомене*, 14–15.

Спајића. Адамушевић, члан нишког меџлиса, играо је важну улогу као посредник, стално уверавајући нишког пашу у лојалност хришћанског становништва како не би посумњао у тајне активности чланова нишког комитета.²¹

Убрзо након избијања Херцеговачког устанка Коле Рашић је био приморан да побегне у Србију, пошто је сазнао да му у Нишу прети хапшење. Углавном је боравио у Алексинцу, где је био у контакту са окружним начелником Стеваном Лукићем. Двадесет првог августа у Београду му је исплаћено сто дуката као подршка за припрему устанка у Нишком санџаку. Истог дана, у име путних трошкова, десет дуката добио је и Ђорђе Поповић из Ниша,²² који је такође дошао у Београд због „ванредних послова”. Главну улогу у припреми устанка јужно и југоисточно од граница Србије имао је Милош Милојевић, који је због тога крајем августа и почетком септембра боравио на граници Алексиначког и Књажевачког округа, где се састајао са виђенијим људима из Нишког санџака. Међу њима су били и људи из Лукићеве обавештајне мреже – Таса Узуновић, Стојан Јовић, Стефан Митић, Младен Миленковић и Голуб Мадић. С обзиром на то да су биле неповољене прилике за устанак због велике концентрације османске војске у Нишу и околини, рад поменутих лица се у ствари свео на достављање обавештајних података о османским трупама и њиховом кретању.²³

21 У својим *Успоменама* Тодор Станковић не помиње да је добијао било какву новчану подршку од српске владе, нити да је имао обезбеђена месечна примања. Поред тога, ни о новчаним средствима која је примао Никола (Коле) Рашић нема никаквих помена. Ове чињенице се утврђују искључиво из службене архивске документације Министарства иностраних дела. ДАС, МИД-Б, 1875, к. 7, тц. 1; МП, 996; Т. П. Станковић, *Успомене*, 14–15.

22 Највероватније је у питању нишки трговац Ђорђе Поп Манић, који је „дуго година на ослобођењу браће наше у Старој Србији радио” и био члан нишког комитета. У време српско-турских ратова српској влади достављао је поверљиве извештаје о османској војсци. У прилог оваквој претпоставци говори одлука министра иностраних дела Драгутина Франасовића од 29. јуна 1886. године, којом је Поп Манићу одобрена једнократна новчана помоћ у износу од 1.200 динара, уз образложење да је као „наш агент за време Турака”, радећи у корист Србије, упропастио свој иметак и презадужио се. Истом одлуком његово месечно издржавање увећано је са сто на сто педесет динара. ДАС, МИД-Б, 1875, к. 7, тц. 8; 1876, к. 8, тц. 1; 1880, к. 11, тц. 1; 1886, к. 13, тц. 1; МП, 996.

23 ДАС, МП, 996; МИД-Б, 1875, к. 7, тц. 1; АСАНУ, ИЗ, ЈГ, 10.025/8, 46, 49, 56, 124, 180; ЗДС, 14.556/356; Ж. Живановић, *Србија у ратовима*, 81–82; А. М. Савић, „Апостол Српства” – национална делатност Милоша С. Милојевића у Великој

Окружни начелник у Алексинцу био је упознат не само са покушајима припреме устанка, већ и са другим важним обавештајним каналом који је пружао поуздане информације о турској војној снази и плановима Високе Порте. Тај канал били су службеници нишке телеграфске станице – Аракел Варам, руковођа (управник) и телеграфиста Петар Шахин, који су око пет година радили у Нишу. Често су долазили у Алексинац код управника алексиначке телеграфске станице Косте Прендића или до српске границе, па су временом развили пријатељске односе са алексиначким телеграфистом. По националности Јермени, симпатисали су Србе и нису волели Турке, иако су били у њиховој служби. Петар Шахин је чак у два наврата поднео молбу за пријем у српску службу, тражећи састанак са министром унутрашњих дела. Када је избио устанак у Босанском вилајету, ова двојица Јермена почела су Кости Прендићу да достављају важније вести и обавештења. Управник телеграфске станице у Алексинцу их је замолио да му достављају све турске депеше које буду могли да прибаве, обећавајући им одговарајуће награде. Нишки телеграфисти су то и чинили, свесни да могу бити у великој опасности ако их османске власти открију. Шахин је истакао да би његова највећа награда била прилика да добије посао у телеграфској служби Србије, уз плату не мању од 450 талира, коју је тада примао. Иако је сматрао да још није заслужио такву част, веровао је да ће, након што буде примљен, то оправдати. Коста Прендић је нагласио да обојица заслужују да их српска влада награди. Посебно је похвалио Шахина као изузетно вештог телеграфисту који говори француски, италијански, грчки, турски, добро српски, а још боље се служи немачким језиком.²⁴

источној кризи (1875–1878), Тематски зборник међународног значаја *Историја, кутура, идентитет. Историја, историја уметности, филозофија, свеска 1*, ур. Б. Поповић, С. Станојевић, Д. Тешић Радовановић, Косовска Митровица, 2025, 263–266.

- 24 О овом облику сарадње нишких телеграфиста са српским пограничним властима касније је, у мемоарском тону, сведочио и Миливоје Прендић, син Косте Прендића. Према његовом казивању, Коста Прендић је често, преобучен као шнајдер, прелазио границу и одлазио у Ниш, носећи готова одела на пробу и продају службеницима нишке телеграфске станице. На тај начин је успоставио блиске односе са Петром Шахином и Аранђелом (Аракелом) Вахрамом, управником нишког телеграфа, са којима је уговорио да му ноћу откуцавају војне турске депеше које су пролазиле кроз нишку телеграфску станицу. Како наводи Прендић, ова пракса трајала је готово годину дана, а захваљујући тим, често шифрованим телеграмима, српске власти су уочи Првог српско-турског рата

Одлуком Министарског савета Србије Аракел Варам и Петар Шахин награђени су са сто шездесет дуката царских. Новац је послат окружном начелнику Лукићу да им га достави посредством Косте Прендића. Начелнику је поручено да би било добро да обојица потпишу признанице да су исплаћени. Такође, требало је да пренесе да Шахин још увек не може бити примљен, али можда до тога дође наредне године, те да за почетак, поред захвалности, прими новчани дар који му шаље српска влада. Убрзо по приспећу новца, Лукић и Прендић су отишли на Суповац, где је новац предат Шахину, с тим, да шездесет дуката задржи за себе, а стотину да преда Вараму.²⁵ Начин на који је ова предаја извршена био је занимљив, па ћемо се у наставку укратко осврнути на детаље.

Коста Прендић и Петар Шахин су путем телеграфа договорили састанак на Суповцу, где је Прендић требало да га дочека са алексиначким окружним начелником. По доласку, Шахин је требало да позове Прендића да пређе на турску страну границе, где је било планирано да званично поразговарају о својој струци и попију по кафу. Након тога, било је планирано да управник телеграфске станице у Алексинцу позове Шахина на ручак на српску страну, где је, поред Прендића, требало да буде присутан и Стеван Лукић. Да би прикрили своје намере, Коста Прендић је требало да узме неколико одела од једног шнајдера и понесе их Јерменину, тобож да их проба, док је овај њему требало да донесе јорган из Ниша.²⁶

имале бројне податке о кретању и распореду османске војске. Након што је ова делатност откривена, телеграфисти су ноћу побегли из Ниша, прешли Мораву и склонили се у Алексинац. Миливоје Прендић их описује као „одушевљене Јермене”, који су, из мржње према Османском царству и саосећања према сопственом поробљеном народу, били спремни да се излажу тешким опасностима, ризикујући не само службу, већ и живот. Иако поједини детаљи овог казивања носе обележја накнадне наративне драматизације, његова основна структура и кључни актери у потпуности су сагласни са подацима из поверљивог извештаја Косте Прендића српској влади, што овом мемоарском сведочењу даје додатну изворну вредност. Према истом сведочењу, обојица нишких телеграфиста су касније примљена у српску државну службу. АСАНУ, ИЗ, ЈГ, 10.025/8, 46, 56; ДАС, МИД–Б, 1875, к. 7, тц. 1; М. К. Прендић, *Први телеграф и први телеграфисти у Србији*, прир. М. Јовановић, Караџић 8 (2016), 158.

25 ДАС, МИД–Б, 1875, к. 7, тц. 1; *Записници седница Министарског савета Србије*, 142.

26 ДАС, МИД–Б, 1875, к. 7, тц. 1.

Петар Шахин је стигао на Суповац 11. новембра и, у складу са договором, позвао Прендића да пређе границу. Током заједничког одласка на ручак, један турски заптија добио је задатак да прати нишког телеграфисту, наводно ради његове безбедности. Пошто се Турчин није одвајао од Шахина, окружни начелник Лукић одлучио је да се не појављује како не би изазивао сумњу. После ручка Прендић је искористио тренутак и у једно од одеа које је Јерменин понео да проба убацио је новац. Шахин је новац пронашао, вратио одеа која му нису одговарала и дао Прендићу јорган. С обзиром на то да су Турци након преласка границе престали да надзиру телеграфисту, Прендић је уместо начелника Лукића пренео захвалност српске владе за његове услуге и саопштио му је да ће његова молба да пређе у српску службу бити узета у обзир.²⁷

Министар иностраних дела Ђорђе Павловић је преко начелника Лукића у децембру 1875. послао Кости Прендићу педесет дуката за поверљиве потребе, највероватније као награду за нишке телеграфисте. Како су се Аракел Варам и Петар Шахин убрзо нашли у опасности, пребегли су у Србију. Одлуком Министарског савета од 13. фебруара 1876. утврђено је да ће обојица Јермена од 17. децембра претходне године па све док се другачије не одлучи добијати месечно издржавање – Варам по двадесет, а Шахин по дванаест дуката.²⁸ Иако је овај потез пружио уточиште бегунцима, њихово бекство прекинуло је важан обавештајни канал.

Занимљиво је поменути да је у самом жеку Анексионе кризе, у марту 1909. године, Петар Шахин, тада већ пензионисани поштар, био умешан у „шпијунску аферу“. Заврбован од стране аустроугарске обавештајне службе, ухапшен је и изведен пред суд. Један београдски лист је о њему написао да је изневерио државу у којој је рођен, Османско царство, и да је „на крају постао издајник и према Србији, која га је примила и дала му службу”.²⁹ Ову тему нећемо даље разматрати јер излази из оквира нашег рада.

Обавештајна мрежа наставила је с радом и током 1876. године. Главни агенти били су Тодор Станковић и Ђорђе Поповић, које је алек-

27 ДАС, МИД-Б, 1875, к. 7, тц. 1.

28 ДАС, МИД-Б, 1875, к. 7, тц. 1; *Записници седница Министарског савета Србије*, 147.

29 *Правда*, бр. 58, 27. фебруар / 12. март 1909; *Браник*, бр. 137, 13/26. јун 1909.

синачки окружни начелник описао као „честите Србе из Ниша”. Њихови извештаји стизали су до Лукића преко Стојана Јовића, Стевана Митића, Младена Миленковића, Милете Павловића и Маринка Рашића из нишког села Горњег Крупца. Прва четворица су и даље примали месечне плате, док је Рашићу била додељена награда од седам дуката. Поред тога, добио је приде још осам дуката, који су били намењени његовом суграђанину Лазару Качаревићу, од кога се очекивало да се активно укључи у акцију. Два дуката дата су суповачком механици Стојану Јанковићу за трошкове настале у његовој механи приликом „набављања поузданих људи из Турске”.³⁰

Петорица сељака из Лалинца, Сечанице и Горњег Крупца ревносно су све до пред избијања Првог српско-турског рата преносили информације алексиначком окружном начелнику. Тодор Станковић посебно издваја Стојана Јовића и Стевана Митића из Лалинца: „Стојан и Стеван заслужују нарочито признање, јер су они са опасношћу по живот свој преносили важна писма, новине и оружје, увек газећи Мораву у свако доба године.” Током прве половине јуна, када је рат већ био на прагу, сваки дан по један од њих одлазио је у Ниш да од поузданих извора прикупи информације о турској војсци и њеним покретима. Крајем јуна 1876, по одлуци министра иностраних дела Јована Ристића, начелнику Лукићу послата је сума од 105 дуката за исплату овим обавештајцима за период од марта до краја јуна. Након тога требало је да их стави на располагање војним властима, којима ће министар војни, сходно одлуци Министарског савета, наредити да их убудуће они плаћају. Такође, од почетка 1876. до краја јула, преко алексиначког окружног начелника, као и раније, исплаћивани су Коле Рашић, Тодор Станковић и Таса Узуновић.³¹

30 ДАС, МИД-Б, 1876, к. 8, тц. 1.

31 О појединим, знатно ризичнијим обавештајним подухватима уочи избијања Првог српско-турског рата оставио је сведочанство већ помињани Миливоје К. Прендић. Према овом мемоарском казивању, српским војним властима су уочи почетка операција били потребни планови Ниша и његових утврђења, које је Коста Прендић настојао да прибави преко једног османског инжењера у Нишу. У првом случају, планови су, наводно, пренети у Алексинац преко инжењерове супруге, док је у другом покушају Прендић, прерушен у продавца готових одела, уговорио да инжењер током „пробе” сакрије планове у џеп одела. Како наводи Миливоје Прендић, у критичном тренутку план је испао на земљу пред турским пограничним стражарима, али је Коста Прендић, задржавши присебност, узео папире као да су његови и наставио са понудом робе, те је на тај начин успео да их пренесе у Србију. Иако овако драматизовани детаљи не налазе директну

Тих последњих дана јуна 1876. године, када је Стеван Лукић добио налог да исплати своје обавештајце, Алексинац је био препун народа и војске, која је пристизала са свих страна. Последњег јунског дана све је било припремљено за дочек кнеза Милана, за којег се очекивало да ће стићи из правца Делиграда, где је прочитана његова ратна прокламација, којом је Кнежевина Србија објавила рат Османском царству. Доктор Владан Ђорђевић бележи да је тог дана главна улица била „пуна народа, који је било тешко одржати у правилном шпалиру и органима старог, енергичног полицајца као што је алексиначки начелник. Сиромах г. Ст. Лукић! Његова је служба у јуну била врло тешка. Толика војска, толики свет скрцао се у његов иначе мирни Алексинац, и целом том свету морао је он да даје џевапа, сваки се њему обраћао, па је он ипак показао да не уме само састављати поздравне беседе, него да се уме наћи и у тешким околностима.”

Организација кнежевог дочека успешно је окончана, а млади владар се убрзо по доласку у Алексинац одвезао са свитом на источну падину Рујевице, где је започео говор речима којима је и кнез Милош некада огласио почетак Другог српског устанка: „Ево мене и ето вам рата с Турцима!” Два дана касније, 2. јула, отпочела су ратна дејства пуцњем „првог српског топа” на Суповцу – месту које је уочи рата било једно од главних упоришта обавештајне службе алексиначког окружног начелника Стевана Лукића.³²

Обавештајна делатност алексиначког окружног начелника Стевана Лукића није представљала спонтану, ад хок реакцију на кризу, већ релативно организован и институционално подржан систем, где је Лукић

потврду у сачуваној службеној преписци и поверљивим извештајима алексиначког окружног начелника, само постојање интересовања српских власти за планове нишких утврђења, као и Прендићева честа и прикривена кретања преко границе, у складу су са његовом улогом коју документују архивски извори. Стога се ово сведочење може посматрати као наративна и персонализована допуна службених података, са уочљивим елементима ретроспективне драматизације. ДАС, МИД–Б, 1876, к. 8, тц. 1; Т. П. Станковић, *Успомене*, 17; М. К. Прендић, *Први телеграф и први телеграфисти у Србији*, 158–159.

32 В. Ђорђевић, *Српско-турски рат, успомене и белешке из 1876, 1877 и 1878 године. Књига прва, На граници*, Београд, 1907, 1–10, 34–36; С. Рајић, *Кнез Милан*, 402–409.

имао централну улогу као координатор, селектор извора и посредник између терена и централних власти. Анализа кореспонденције са Министарством унутрашњих дела и Министарством иностраних дела показује да је државни врх био свестан значаја оваквих активности и да су њихово финансирање, усмеравање и надзор били део званичне државне политике, а не искључиво резултат личне иницијативе окружног начелника.

Обавештајна мрежа обухватала је више нивоа и различите канале – од локалног становништва у пограничним селима, преко поверљивих агената у Нишу и ширем простору Нишког санџака, до појединих службеника османских институција, укључујући и телеграфску службу. Таква разуђеност извора омогућавала је вишеструку проверу прикупљених података и смањивала ризик од дезинформација, што указује на висок степен практичне прилагођености система условима појачаног надзора и репресије од стране османских власти.

Истраживање показује да обавештајна делатност није била изолована од ширих политичких процеса, већ је била тесно повезана са припремама за могући устанак у Нишком санџаку и са стратешким плановима српске владе у оквиру Велике источне кризе. Прикупљени подаци о концентрацији османских трупа, њиховом распореду, наоружању и намерама представљали су основу за процене одбрамбених могућности Србије, али и за разматрање темпа и обима евентуалних офанзивних потеза. Ипак, услед изразите војне надмоћи Османског царства у посматраном периоду, ова активност је у пракси углавном остала ограничена на информативну и припремну функцију.

У целини посматрано, обавештајна делатност алексиначког окружног начелника Стевана Лукића представља важан и до сада недо-вољно проучен сегмент функционисања државног апарата Кнежевине Србије уочи Првог српско-турског рата. Њено проучавање доприноси бољем разумевању механизма државне безбедности, улоге локалних управних структура и процеса постепене институционализације обавештајних пракси у Србији током друге половине 19. века.

THE INTELLIGENCE ACTIVITIES OF STEVAN LUKIĆ, HEAD OF THE ALEKSINAC DISTRICT, 1875–1876

Summary:

This paper, based on an analysis of unpublished archival materials of Serbian provenance, reconstructs the intelligence activities of Stevan Lukić, Head of the Aleksinac District, in the period from the outbreak of the uprising in the Bosnian Vilayet in 1875 to the beginning of the First Serbo-Turkish War in 1876. The research findings demonstrate that intelligence activities in the Aleksinac District did not constitute a spontaneous, ad hoc response to the crisis, but rather a relatively organized and institutionally supported system, within which Stevan Lukić played a central role as coordinator, selector of sources, and intermediary between the field and the central authorities. An analysis of correspondence with the Ministry of Internal Affairs and the Ministry of Foreign Affairs indicates that the state leadership was aware of the importance of such activities and that their financing, direction, and supervision formed part of official state policy, rather than being exclusively the result of the district chief's personal initiative.

A particular contribution of this study lies in the reconstruction of the structure and functioning of the intelligence network. This network comprised multiple levels and diverse channels – ranging from members of the local population in border villages, through confidential agents in Niš and the wider area of the Sanjak of Niš, to individual officials within Ottoman institutions, including the telegraph service. Such a diversity of sources enabled multiple verification of the collected information and reduced the risk of misinformation, indicating a high degree of practical adaptation to conditions of intensified surveillance and repression by the Ottoman authorities.

The research further demonstrates that intelligence activities were not isolated from broader political processes, but were closely connected with preparations for a possible uprising in the Sanjak of Niš and with the strategic plans of the Serbian government within the framework of the Great Eastern Crisis. The information collected on the concentration of Ottoman troops, their deployment, armament, and intentions provided a basis for assessing Serbia's defensive capabilities, as well as for considering the timing and scope of potential offensive actions. However, owing to the clear military superiority of the Ottoman Empire during the period under consideration, these activities remained in practice largely confined to an informational and preparatory role.

Зоран Стевановић

професор историје

ОШ „Љупче Николић”, Алексинац

zoratilelaaleksinac@gmail.com

МОРАВСКИ (БУГАР-МОРАВСКИ) СРЕЗ ОКРУГА АЛЕКСИНАЧКОГ У ПРВОМ СРПСКО-ТУРСКОМ РАТУ 1876. ГОДИНЕ

Апстракт: По ослобођењу од Турака и прикључења Србији шест отргнутих нахија, на делу Крушевачке нахије (округа) образован је Срез моравски. Чинило га је 1834. године 57 села са 931 кућом и 1.277 породица, на простору између леве обале Јужне Мораве, Малог Јастрепца и слива Рибарске реке. Од 1834. до 1876. године носио је назив Бугар-моравски срез.

Административно-територијалним променама, извршеним крајем педесетих и почетком шездесетих година, сведен је на 41 село и из Крушевачког пребачен је у Алексиначки округ. Од образовања па до проширења Србије 1878. године био је погранични срез према Турском царству. То је одредило његову судбину у ослободилачким ратовима 1876–1878. године. У рату 1876. био је поприште жестоких сукоба српске и турске војске, а највећи су били на Прђиловачким висовима, Горњем Адровцу и Кревету. Турци су до краја сукоба запосели цео његов простор и држали га под окупацијом све до склапања мира почетком марта 1877. године. За то време опљачкали су и потпуно или делимично попалили и разорили сва његова села. Целокупно становништво било је у збеговима, у унутрашњости Србије.

У овом раду даје се преглед стања у срезу пре почетка рата, прате се ратне операције на његовој територији и износе људске и материјалне жртве које је поднео.

Кључне речи: Моравски срез, Бугар-моравски срез, Крушевачки округ, Алексиначки округ, српско-турски рат 1876.

Прилике у срезу уочи избијања рата

Насеља на простору између леве обале Јужне Мораве, Малог Јастрепца и слива Рибарске реке, која су припадала турској Крушевачкој нахији, ослобођена су од Турака почетком децембра 1832. године. Од њих је образована Моравска капетанија, а народ је за свог старешину изабрао

Илију Павића из Трњана. Кнез Милош га је потврдио за капетана 8/20. децембра исте године, заједно са осталим старешинама ослобођених крајева око Крушевца, Параћина, Ражња и Алексинца.

Новообразована Моравска капетанија ушла је у састав Крушевачке нахије, коју су средином 1833. године чиниле још капетаније Крушевачка и Жупска. Средином те године капетанији је припадало 50 села.¹

Од 1834. године капетанија носи назив Бугар-моравска и броји 57 села.² Тада је имала 931 кућу, 1.277 фамилија, 1.175 лица која плаћају порез и 2.210 која плаћају арач.³ Те године у Крушевачкој нахији, поред капетаније Бугар-моравске, налазе се и капетаније: Крушевачка, са 1.517 домова у 57 села, варош Крушевац и Козничка капетанија, што је нови назив за ранију Жупску капетанију у којој је 1.337 домова у 98 села. Тако је у Крушевачкој нахији био 3.751 дом у 212 села и једној вароши.⁴ Три године касније Бугар-моравски срез, нови назив за капетаније, имао је 1.151 кућу и 1.476 пореских глава, у 57 села.⁵

Као што видимо, у Бугар-моравској капетанији су сва насеља била сеоска, па се седиште капетаније, од 1835. седиште среских власти, налазило по селима. Од 1833. до 1836. године било је у Трњану, а срески капетан био је Илија Павић из Трњана. На место Илије Павића за среског капетана дошао је Павле Урошевић, који је седиште среза пренео у Лужане. Када је Илија Павић и други пут дошао на чело среза 1839, сада у звању начелника, како се зову среске старешине, поново га је вратио у Трњане, које ће то остати до 1844. године. Доласком Милоја Васића

1 Бугар-моравску капетанију чинила су села: Бољевац, Велики Дреновац, Велики Шиљеговац, Витковац, Врћеновица, Вукања, Голешница, Горњи Адровац, Горњи Љубеш, Гревце, Гредетин, Грејач, Дашница, Доњи Адровац, Доњи Љубеш, Ђунис, Житковац, Зубовац, Јаковље, Каменица, Каоник, Копривница, Корман, Круше, Кулина, Лознац, Лоћика, Лужане, Љуптен, Мали Дреновац, Моравски Бујмир, Мрсољ (Моравец), Нозрина, Пешчаница, Породин, Прћиловица, Радевце, Рибаре, Рлица, Росица, Срезовац, Срндаље, Суповац, Сухотно, Тешница, Трњане, Трубаревац, Честа, Чукуровац и Шурић. М. Спирић, *Историја Алексинца и околине од краја Првог српско-турског рата 1876–1877. до краја владавине краља Милана Обреновића 1889. године и развој привреде и здравства у Алексинцу и околини у XIX веку*, књига трећа, Алексинац, 2006, 233–234.

2 Села прикључена Бугар-моравској капетанији била су: Беласица, Зебица, Здравине, Крушинце, Мала Река, Позлата и Сушица.

3 *Телефтери пореза и арача за Алексиначки срез и Бугарморавску капетанију из Државног архива Србије*, прир. К. Милојковић, Алексинац, 2025, 272.

4 *Крушевац у једном веку 1815–1915*, прир. Б. Перуничкић, Крушевац 1971, 162.

5 *Исто*, 283–284.

(Василијевића, Васиљевића) за среског начелника 1844. године, до тада среског писара Илије Павића, седиште среза је премештено у Прђиловицу, која је то остала све до 1919. године, када је премештено у Житковац.

Крајем 1859. године на овом подручју догодиле су се значајне административно-територијалне промене. Решењем од 26. новембра Бугар-моравски срез је припојен Алексиначком округу, са 43 села.⁶

Истим решењем издвојено је из ранијег Бугар-моравског среза и прикључено Крушевачком срезу 17 насеља.⁷

Решењем од 22. октобра 1861. године, издвојена су из Бугар-моравског среза и припојена Крушевачком срезу још два села, тако да је срез сада имао 41 село. Тај број села остаће у срезу до проширења Србије 1878. године.⁸

По попису из 1874. године, у срезу је било 2.455 кућа и 2.641 породица. Укупно је било 15.459 становника, 8.124 мушких и 7.335 женских. Од броја мушких, ожењених 2.982, удоваца 385 и разведених 2. Од броја женских, удатих 2.880, удовица 416 и разведених 1. Писмених, који читају и пишу, 412. У Аустроугарској је било рођено 7. Стране вероисповести било је 270 становника. Грађански порез плаћало је 3.447, а бећарски 140 становника.⁹

Те године Бугар-моравски срез је имао седам општина: 1. Прђилувачка, 2. Корманска, 3. Гредетинска, 4. Вукањска, 5. Тешичка, 6. Грејачка и 7. Лоћичка.¹⁰

6 Села умањеног Бугар-моравског среза прикључена Алексиначком округу била су: Адровац, Бујмир (Моравски), Велики Дреновац, Витковац, Врћеновица, Вукања, Голешница, Горње Сухотно, Горњи Адровац, Горњи Љубеш, Гредетин, Грејач, Дашница, Доњи Љубеш, Доње Сухотно, Житковац, Зубовац, Јаковље, Каменица, Копривница, Корман, Крушје, Кулина, Лознац, Лоћика, Лужане, Љуптен, Мали Дреновац, Мрсољ (Моравац), Нозрина, Пешчаница, Породин, Прђиловица, Радевце, Росица, Срезовац, Стублина, Суповац, Тешица, Трњане, Чукуровац и Шурић. *Крушевац у једном веку 1815–1915*, 627.

7 Крушевачком срезу прикључена су села: Беласица, Бољевац, Велики Шиљеговац, Гревце, Ђунис, Здравине, Зебица, Каоник, Крушинце, Мала Река, Мали Шиљеговац, Позлата, Рибаре, Срнадаље, Сушица, Трубареве и Црквина. *Крушевац у једном веку 1815–1915*, 625–626.

8 Издвојена села из Бугар-моравског среза била су Зубовац и Росица, а после ослободилачких ратова прикључени су Сечаница и Дудулајце, па ће Моравски срез поново имати 43 села и тај број ће остати све до његовог укидања 1947. године.

9 *Државопис Србије, свеска 9*, Београд, 1879, 8–11.

10 *Исто*.

По ослобођењу од Турака, на овом простору настала је црквена организација у виду Моравског намесништва Крушевачког протопрезвитеријата, које је кратко било у саставу Београдске митрополије, а од 1834. године, када је образована Тимочка епархија, улази у њен састав. Почетком седамдесетих година у Моравском намесништву биле су четири цркве, од којих су две најстарије биле парохијске, при којима је било седам парохија.

Трњанска црква, посвећена Светој Петки Трновој (8. августа), једина је обновљена на старим темељима у време турске власти. Ферман је добијен 1821, а обновљена је 1822. године. При Цркви трњанској биле су три парохије: *Житковачка*, *Корманска* и *Трњанска*. Свештеници који су служили у Цркви трњанској били су Василије Тривунац, житковачки, Живојин Поповић, кормански, и Тодор Павић, трњански.

Тешичка црква, посвећена Успенију Свете Богородице (28. августа), подигнута је 1838. године на црквишту. При Цркви тешичкој 1874. године биле су четири парохије: *Нозринска*, *Лужанска*, *Кулинска* и *Грејачка*. Свештеници при Цркви тешичкој били су Димитрије Стевановић, нозрински, Радосав Ђорђевић, лужански, Крста Марковић, кулински, и Милета Стевановић, грејачки.

Витковачка црква или Свети Нестор посвећена је рођењу Свете Богородице (21. септембар). Подигнута на старом темељу током 1870. и 1871. године. Године 1874. није имала своју парохију, већ је припадала парохији корманској. Вукањска црква посвећена је Светом Николи (22. мај), а обновљена је 1872. године, „од тврдога материјала. на темељима порушених и разрушених зидина од једне стародревне истога имена цркве. Нема своје парохије већ припада парохији кулинској”, како наводи митрополит Михаило 1874. године.¹¹

До почетка рата са Турцима у срезу су биле оворене три школе: у Тешици, Прђиловици и Корману.

Школа у Тешици почела је са радом на Ђурђевдан 1841. године као општинска и имала је три разреда. Од школске 1857/1858. године постаје државна, такође са три разреда. Школа у Прђиловици почела је да ради у септембру 1860. године као државна, са три разреда. Школа у

11 З. Стевановић, *Српска православна црква у Алексиначком крају од 1833. до 1918. године*, Алексинац, 2015, 19–49.

Корману почела је да ради током школске 1874/1875. године као државна, са три разреда.¹²

Од ослобођења 1832. па до проширења Србије 1878. године, Бугар-моравски срез је био погранична територија према Турском царству. Разграничење између аутономне Кнежевине Србије и Турске на овом делу извршено је у јануару 1834. године. Граница је ишла од Јужне Мораве, код Суповца, грebenом Малог и Великог Јастрепца и даље на Копаоник.

Ради обезбеђења границе од илегалних прелазака, радови на изградњи система караула започети су непосредно након проласка граничне комисије и дефинисања правца граничне линије. У пролеће 1834. биле су постављене карауле код села Вукање (на превоју Гребаци) и на Суповцу. Приликом обиласка граничне линије дуж Бугар-моравског среза од стране Аврама Петронијевића, због велике удаљености између суповачке и вукањске карауле подигнута је нова код села Голешнице у децембру 1836. године.¹³ Четврта караула у Бугар-моравском срезу била је она на Шаревцу, изграђена 1837. године на левој обали Јужне Мораве, преко пута поља испред села Дражевца.¹⁴

У периоду од 1839. до 1841. године у Бугар-моравском срезу подигнуто је још шест караула, па их је сада било укупно десет. Идући од Јужне Мораве ка Великом Јастрепцу, биле су овако распоређене: 1. Шаревац, 2. Дреновац (на Јужној Морави код села Велики Дреновац), 3. Суповац, 4. Змијина Глава (највиши врх изнад села Велики Дреновац и Суповац), 5. Голешница, 6. Јасенова вода (врх Малог Јастрепца), 7. Гребаци (превој између Малог и Великог Јастрепца), 8. Три кладенца (изнад села Вукање), 9. Касапова чука (изнад села Вукање) и 10. Равна гора (Велики Јастребац).¹⁵ Све карауле имале су старешину буљубашу, чија је плата износила четири талира месечно, те по четворицу стражара, сваки је добијао по три талира месечно.¹⁶

12 З. Стевановић, *Основно школство у Моравском срезу од 1918. до 1941. године*, Алексинац, 2021, 10–23.

13 Ж. Илић, *Карауле на граници Кнежевине Србије тридесетих година 19. века*, Београдски историјски гласник XV (2024), 133.

14 Исто, 140.

15 А. М. Савић, *Између уједињене Европе и усамљене Русије. Кнежевина Србија и Османско царство 1839–1858*, Београд, 2024, 274; М. Спирић, *Историја Алексинца и околине до краја прве владавине кнеза Милоша, књига прва*, Алексинац, 1995, 264.

16 А. М. Савић, *Између уједињене Европе и усамљене Русије*, 274.

Основни задатак стражара на караулама било је будно мотрење на безбедност граничне линије и спречавање нелегалних прелазака, а да би у томе успели, било је неопходно да непрестано обилазе половину простора од своје карауле до следеће. Имали су овлашћење да пуцају на сваког ко би у време болести покушао да пређе граничну линију ван карантина. Наравно, служили су и као прва одбрана у случају упада непријатеља.

Буљубаша је био одговоран за чување оружја, надгледање рада стражара и контролу граничне линије у оном домену који је спадао под надлежност његове карауле.

Ове карауле и њихови стражари ипак нису били у могућности да спрече крађу стоке у пограничним селима Крушевачког округа, укључујући и погранична села Бугар-моравског среза, што су радили Арнаути и поједини Срби из Прокупачког и Куршумлијског краја. Када је у лето 1850. године Илија Гарашанин, министар унутрашњих дела Кнежевине Србије, био на одмору у Рибарској бањи, оштећена лица поднела су му жалбу, коју је требало да у њихове име достави кнезу Александру Карађорђевићу. У тужби су навели да им је од 1839. до средине 1850. године покрадено 658 коња и кобила, 546 волова и крава и 1.078 оваца и коза. Због тога су представници српске владе разговарали са турским властима у Нишу, тражећи накнаду за опљачкане и спречавање нових упада лопова.¹⁷ Крађа стоке у пограничним селима није престала све до почетка рата. „Деси се по неки пут, те пређу неколико њих Арнаута, те нам земају по које говече; ал’ си ми на брзо сазнамо, од тамо наши пријатеља, гди је наша стока, и који ју је украа; па одма је или повратимо или наплатимо новцем или њином стоком”, речи су једног мештанина Вукање.¹⁸

Поред карауле, код села Суповац налазио се састанак, као место за прелаз границе и санитарна установа, отворен 1840. године. Ту је за време Нишке буне, у периоду од 24. априла до 7. јуна 1841. у Србију пребегло 1.648 фамилија, односно 11.223 људи, који су са собом превели 58.477 грла крупне и ситне стоке. Уз састанак, на Суповцу је отворен и ђумрук (царинарница). Средином 19. века на граници са Османским царством постојало је тринаест ђумрука (царинарница), а међу њима је

17 А. М. Савић, *Нишки валија Мехмед Хушид-паша и крађа стоке у пограничним селима Крушевачког округа 1850–1851*, Сведок времена 1 (2022), 9.

18 *Ратни дневник једног другокласца (вођен од 10. јуна до 22. октобра 1876. год)*, прир. З. Стевановић, Алексинац, 2021, 17.

био и Суповац.¹⁹ На челу састанка био је надзиратељ, док је ђумруком управљао ђумругџија.

У попису из 1863. године у Суповцу се као житељи овог места наводе: Манојло Митровић, надзиратељ, Рака Јанковић, гвардијан и Мата Дамјановић, латов. Пред почетак рата надзиратељ је био Јанко Милојковић, док је ђумруком руководио ђумругџија V класе Никола Стевановић.²⁰

Проширењем Србије 1878. године укинута су караула, састанак и ђумрук код Суповца јер је престала потреба за њиховим постојањем.

Пут од Суповца до Ђуниса левом страном Мораве био је најважнија комуникација у срезу. Милан Ђ. Милићевић га убраја у најзначајније у Алексиначком округу, па даље каже: „Сви су ти путеви насуте шљунком, и врло су удесни за путовање.”²¹

У време пред и за време рата, начелник среза био је Ђорђе Гајић, начелник II класе. На том положају био је од 1874. до краја 1882. године. Младен Живановић, писар I класе, био је срески писар од 1864. до 1877. године.

По Уставу из 1869. године сваки срез у Србији, зависно од броја пореских глава, имао је једног или два посланика у Народној скупштини. Бирани су посредним путем, преко повереника, јавним гласањем. Бугар-моравски срез је бирао једног народног посланика. На изборима од 3. августа 1875, за годину 1875, 1876. и 1877, за народног посланика Бугар-моравског среза изабран је Недељко Живадиновић, тежак из Трњана.²²

У ратном вихору

Организација народне војске у Србији имала је у основи територијалну поделу на 17 административних округа. Сваки округ, осим пожаревачког, давао је једну бригаду I класе, једну бригаду II класе, те један батаљон III класе. Пожаревачки округ је због великог броја становника давао по две бригаде обе класе и два батаљона III класе.

19 А. М. Савић, *Између уједињене Европе и усамљене Русије*, 285, 393, 441.

20 *Календар са Шематизмом Књажевства Србије за преступну 1876. годину*, Београд, 1876, 63, 76.

21 М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд, 1876, 822.

22 *Српске новине*, бр. 246, 7. новембар 1874.

Почетком марта 1876. године усвојена је нова формација народне војске по којој је подељена у шест дивизија. По овој подели Алексиначки округ, а самим тим и Алексиначка бригада I класе, припадали су Јужно-моравској дивизији. Поред Алексиначке бригаде I класе, која је у свом саставу имала три батаљона I класе (Делиградски, Бањски и Моравски), у састав ове дивизије улазиле су Крушевачка бригада са четири батаљона I класе и Ћупријска бригада са четири батаљона I класе. Дивизија је укупно имала 11 батаљона I класе.

У мају 1876. усвојен је ратни план који није задржао овакав формацијски састав дивизија, већ су образоване од бригада I и II класе. Артиљеријски пукови, уместо три батерије са по осам топова, сада су имали четири батерије са по 6 топова.

По овом ратном плану српска војска била је подељена у четири посебне војске: Моравску, Тимочку, Ибарску и Дринску. Прве две војске, Моравска и Тимочка, требало је да воде офанзивне операције на југу и југоистоку, односно ка Нишу и Пироту, док су друге две имале дефанзивну улогу на Јавору и Дрини.²³

После усвајања ратног плана у периоду од 18. до 24. јуна извршена је мобилизација, концентрација и стратегијски развој српске војске. Мобилисано је 158 батаљона пешадије I и II класе и 18 батаљона пешадије III класе, 42 артиљеријске батерије са 206 топова, 18 ескадрона коњице, 18 пионирских и 6 болничких чета – укупно 123.000 људи.²⁴ Од око пет хиљада добровољаца формиран је почетком рата добровољачки корпус који су чинили Срби из Турске и Војводине, Руси, Бугари, а поред њих било је Италијана (гарибалдинци), Енглеца, Француза и других.

Моравска војска била је састављена од Јужноморавске и Шумадијске дивизије, од смедеревских бригада I и II класе и пожаревачке бригаде I класе из Подунавске дивизије, од ваљевских бригада I и II класе из Дринске дивизије и од књажевачких бригада I и II класе из

23 С. Ратковић-Костић, *Српска народна војска у српско-турским ратовима 1876–1878*, Од Делиграда до Делиграда 1806–1876, српски устанци, рат и мир. Зборник радова са научног скупа одржаног 30/31. 10. 1996. у част великих годишњица: 190 година боја на Делиграду, 120 година од Савеза Србије и Црне Горе, 120 година од Првог српско-турског рата, 120 година од Црвеног крста Србије, ур. С. Бранковић, Алексинац–Београд, 1997, 115–118.

24 Ч. Попов, *Србија у Источној кризи 1875–1878*, Историја српског народа, пети том, прва књига. Од првог устанка до Берлинског конгреса 1804–1878, ур. В. Стојанчевић, Београд, 1981, 383.

Тимочке дивизије. Укупно је имала 68.000 бораца и била сакупљена око Алексинца и Делиграда, под командом генерала Черњајева, са задатком да пређе границу, опседне Ниш и продре на југ и југоисток према Прокупљу, Куршумлији, Белој Паланци и Пироту. Моравска војска била је подељена у три колоне и две посебне групације: књажевачку војску и крушевачки одред.

Јужноморавска дивизија била је под командом пуковника Милутина Јовановића.²⁵ Командант Алексиначке бригаде I класе био је мајор Јован Поповић, док је алексиначком бригадом II класе командовао капетан I класе Станко Јовановић, из Нозрине код Алексинца.

Распоред Моравске војске био је следећи: десно крило или десна колона код села Вукање, под командом потпуковника Косте Бучевића, била је састављена од 12 батаљона пешадије, једне батерије, два ескадрона и пионирске чете. Имала је задатак да пређе границу и заузме Прокупље.

Центар или средња колона код села Тешице састављена је од 15 батаљона пешадије, шест батерија, седам ескадрона, инжињерског батаљона и понтоњерског трена. Ту су биле бригаде I класе: Алексиначка, Смедеревска и Ћупријска, као и Ћупријска бригада II класе. Ту се налазила и једна чета добровољаца које су предводили Милош Милојевић, Коле Рашић и Таса Узуновић.

Лево крило или лева колона код Дрвена (Сврљига) била је састављена од 20 батаљона, седам батерија, пет ескадрона и инжињерског батаљона. Њоме је командовао пуковник Узунмирковић.

Катунска колона, накнадно образована као веза између средње и леве колоне, имала је три батаљона пешадије, батерију и ескадрон. Командант је био капетан Павле Ђорђевић.

Крушевачки одред имао је четири батаљона пешадије, батерију и пола ескадрона коњице и налазио се у Јанковој клисури.

Књажевачку војску чинило је осам батаљона пешадије, две батерије и ескадрон и налазила се у рејону села Тијовац.²⁶

25 Потпуковник Милутин Јовановић био је 1875. године командант Алексиначке бригаде народне војске. Кнез Милан је приликом посете Алексинцу 19. и 20. маја 1875. године био изузетно задовољан стањем његове јединице, па га је унапредио у чин пуковника.

26 М. Спирић, *Историја Алексинца и околине, од краја прве владавине кнеза Милоша 1839. до краја Првог српско-турског рата 1876–1877. године, књига друга*, Алексинац, 2004, 142–143.

Штаб Моравске војске, на чијем је челу био генерал Черњајев, налазио се или у Алексинцу или у Делиграду, у зависности од ратних операција.

Дринска војска, под командом генерала Ранка Алимпића, имала је задатак да са 20.000 бораца чува границу на Дрини и да врши мање нападе и пребацује добровољце у Босну.

Ибарска војска, под командом генерала Фрање Заха, бројала је 12.500 бораца смештених на Јавору са задатком да врше ограничени продор према Сјеници и Новом Пазару. Пред сам почетак рата ова војска је добила офанзивни карактер, па је ојачана са 14 батаљона пешадије, издвојених из Моравске војске.

Тимочка војска, која је бројала 25.000 бораца прикупљених око Зајечара, састављена је била од Крајинске и Зајечарске војске и била је под командом пуковника Милојка Лешјанина са задатком да пређе границу, заузме Кулу и ту се укопа.²⁷

Турска војска одређена за рат против Србије имала је 153 батаљона пешадије, 192 топа, 62 ескадрона коњице и 12 пионирских чета, укупно 133.000 војника и 20.000 башибозука.²⁸

Врховну команду над свом војском, по уставу, преузео је кнез. Одлучено је да се рат Османском царству објави на Делиграду 30. јуна 1876. године Ратном прокламацијом, а да војска пређе границу у понедељак 2. јула. Прокламација је написана у Београду и кнез ју је понео са собом када је 29. јуна, у четири сата изјутра, кренуо са Саве за Делиград.²⁹

Ратна прокламација обелодањена је 2. јула, на дан кнежевог ступања на престо 1868. године. Прокламација кнеза Милана и указ којим се проглашава ратно стање носе датум 30. јуни 1876. године, прва је потписана у Делиграду, а указ у Алексинцу.³⁰

Још пре почетка рата на граници су избијале чарке. Тако су Черкези, насељени на српско-турској граници, упали у села моравског среза Голешницу и Копривницу и опљачкали сву стоку.

Ратне операције на јужноморавском фронту започете су у недељу 2. јула 1876. године, као што је наведено – на дан ступања кнеза Милана

27 Ч. Попов, *Србија у Источној кризи 1875–1878*, 383–384.

28 М. Спирић, *Историја Алексинца и околине*, књ. 2, 142.

29 С. Рајић, *Кнез Милан Обреновић (1854–1881), од бератлије до суверена*, I, Београд, 2024, 402.

30 *Исто*, 397.

на престо. Српске јединице код Суповца кренуле су у напад, у четири сата изјутра, у правцу Мрамора, те код Катуне у правцу Ниша. У три сата изјутра код Вукање у правцу Прокупља, а у седам часова са Дрвена у правцу Ниша.

Српска војска на левој обали Мораве, центар Моравске војске, наступала је у две колоне – од Суповца према Мрамору и Нишу. Тачно у четири сата изјутра, са Суповачког виса испалио је гранату на турске положаје топ из алексиначке батерије народне војске поручника Драгољуба Марковића. Тиме је означен почетак напада и почетак рата са Турском. Алексиначка бригада прва је кренула у напад на турску караулу. Напредовање српске војске ка Мрамору било је успешно. Алексиначка бригада борила се изузетно добро, а нарочито батаљон којим је командовао Милосав Тривунац. За испољену храброст и успешно командовање у борби на Мрамору одликован је медаљом за храброст. Како је Турцима на Мрамору пристигла помоћ из Ниша, кренули су у противнапад и почели да потискују наше јединице. Прва је почела да одступа Тупријска бригада а за њом и Смедеревска. Алексиначка бригада се последња повукла, и то по наредби команданта дивизије пуковника Милутина Јовановића, да не би била одсечена. Њен Моравски батаљон борио се на Мрамору све до пола три. Цела бригада повукла се на положаје испред Суповца. Сечаницу, Дудулајце, Крајковце, Брезницу и Биљег, села која је заузела српска војска, задржали су добровољци под својом контролом наредних месец дана.

Кнез Милан, који је био у Алексинцу у кући татарина Ристе Прендића, очекивао је 2. јула прве извештаје о ратним операцијама.

Прве вести које су стигле са Мрамора нису, међутим, биле добре.

О томе Алимпије Васиљевић пише:

„Тек што смо сели за ручак, дође гласоноша са Мрамора, па јави да се један део војске поплашио и стао бежати, што је произвело неред у целој војсци, али се старешине старају да поврате ред; доказујући да нема никакве опасности; јави и то да је било мало борбе и да је мајор Хацић рањен. Кнез сместа устаде, није могао да руча, па седе у једну фотељу и налакти се. Ми смо били сви снажђени и ћутасмо.

После једног часа стиже депеша од шефа штаба те војске Анђелковића, који јавља да је војском овладала паника и да сви беже у дивљем страху ка Морави.”³¹ Један други извор наводи: „Чујемо од Вукањаца да

31 А. Васиљевић, *Моје успомене*, прир. Р. Љушић, Београд, 1990, 211–212.

су наши батаљони на Мрамору при ономадњој борби доста залужили, али не толико од Турака, колико од неких „влашких батаљона“, који су и заставника бугар-моравског батаљона убили. Заставник овај сељанин је овог села, па зато га Вукањци као доброг и поштеног човека јако жале.”³²

Стање није било боље ни у нападу на Прокупље, који је предузела Вукањска колона. „Данашњи је дан (3. јул 1876.) тужан и жалостан, рањеника јаук само се по логоришту разлеже! Њих једнако за Крушевац у болницу транспортирају. На данашњем прозиву у нашем батаљону (трстеничком – 3С), губитак је овај: Погинуло 15, рањено 17, нестало 2, свега 34. Чује се, да у другим батаљонима изузимајући јагадинских сразмера је у губитку једнака, само јагодинаца одвећ мало.”³³

Катунска колона напредовала је десном обалом Мораве и дошла до Топоничких висова, ослобађајући шеснаест српских села. На тим положајима остала је до средине јула, када се повукла.

Повлачењем средње колоне Моравске војске, која се после неуспешног напада на Мрамор првог дана рата вратила на нашу границу код Суповца, бежало је и српско становништво из граничних села, и са српске и са турске стране границе. Да би избегло зверства Турака, ишло је на север, у унутрашњости земље. „Беже гомиле жена, деце и стараца са својим грозно натовареним покућством под којим се уздижу слаба кола... [...] а на колима поврх свега набацана ситна деца која не могу да иду ногом. Поред тога свако тера пред собом своју стоку и живину, овај говеда, онај јагањце, овце и козе, ова баба своје ћурке и кокошке, онај дечак читав чопор свиња. Старци проклињу, жене кукају на глас, деца вриште, уплахирана стока блеји, коњи ржу, и сви ти различити гласови стопили се у један хаос који се не може описати, али који је раздирао срце свакоме ко га је чуо и видео.”³⁴

Офанзиву српске војске на југу и југоистоку, ка Нишу и Пироту, убрзо је зауставила надмоћнија и боље наоружана турска војска, па је Ратни савет на састанку у Алексинцу 9. јула одлучио да се одустане од офанзиве ка Нишу и пређе у одбрану. Како је српска војска претрпела пораз код Великог извора 18. јула, то је одлучено да се и на овом правцу пређе у одбрану. Ратни савет одржан у Делиграду 28. јула објединио је

32 *Ратни дневник једног другокласца*, 30.

33 *Исто*.

34 В. Ђорђевић, *Српско-турски рат, успомене и белешке из 1876, 1877. и 1878. године. Књ. 1, На граници*, Београд, 1907, 56.

Моравску и Тимочку војску у једну формацију, те ју је ставио под команду генерала Черњајева. Турци су 29. јула кренули у велику офанзиву на тимочком ратишту. Заузели су Књажевац 5. августа и ушли 7. августа у напуштени Зајечар, који је српска војска напустила ради заузимања повољнијих одбрамбених позиција.

После заузимања Књажевца и Зајечара, главнокомандујући турске војске Абдул Керим-паша одлучио је да главни правац турске офанзиве пренесе у долину Јужне Мораве, освоји Алексинац и Делиград, те настави ка унутрашњости Србије.

Турци су 14. августа прешли у офанзиву на јужноморавском ратишту, прелазећи српску границу. Првог дана турске офанзиве, бранећи положаје код Манастира Светих аранђела, погинуо је командант Алексиначке бригаде друге класе капетан Станко Јовановић. За новог команданта постављен је мајор Јоца Петровић, који ће бригадом командовати до краја рата.

Како се тога дана, 14. августа, родио престолонаследник Александар, генерал Черњајев је наредио да се 15. августа изврши свечана парада на Делиграду.

Пошто је добио ванредна овлашћења, генерал Черњајев је сву дотадашњу моравско-тимочку војску поделио у четири корпуса. Војска од Грамаде до Јанкове клисуре била је у саставу другог корпуса, којим је командовао пуковник Коста Протић.

Након што су извршили концентрацију своје војске, коју су чиниле дивизије Фазли-паше и Али Саиб-паше, као и корпус Ејуб-паше, Турци су 19. августа обема странама Мораве започели офанзиву са намером да, пре свега, заузму Алексинац и да продуже ка утврђеном Делиграду. На левој страни Мораве Турци су тога дана заузели караулу Змијина глава код села Суповац, потом Суповац и Голешницу. Српске трупе, које су чиниле Алексиначка и Ћупријска бригада, под командром мајора Јована Поповића, морале су да се повуку до Тешице. Мост на Турији је тога дана три пута прелазео из руке у руку сукобљених страна. Турци су тога дана спалили сва села која су заузели до Тешице: „Било је око поноћи, али се видело као на дану, јер је све Поморавље од Суповца било у пламену. Горео је Суповац, горела Голешница, Мали Дреновац (треба Велики Дреновац- ЗС), Лоћика, горео Грејач, а буктала су у пламену по ливадама небројена сена и по њивама дуге крстине зденуте богате жетве.”³⁵

35 М. Спирић, *Историја Алексинца и околине*, књ. 2, 281.

Истогa данa, након што се српска војска повукла на границу, Турци су спалили шеснаест села на десној обали Мораве која су била ослобођена 2. јула. Један савременик је оставио сведочанство о призору који је видео тог дана: „Ову гунгулу увеличавале су гомиле народа који се из околних места и попаљених села преко наше границе збегao у Алексинац са оно мало пртљага што је могао у брзини понети испред Черкеза. То су жене, старци, дути редови воловских кола натоварених свакојаким покућанством... а наврх тога пртљага седе чопори мале дечице...”³⁶ Ради успешнијег командовања, генерал Черњајев је свој штаб преместио из Делиграда у Алексинац.

Напад на своје положаје очекивала је и вукањска колона српске војске. Из Вукање је командант послао извидницу од десетак коњаника низ реку Турију да би видели докле је непријатељ дошао. Извидница је јавила да је непријатељ попалио Голешницу, Дреновац, Тешицу, те да је почео да пали и село Кулине. Од избеглих Дреновчана сазнали су да је непријатељ заробио, поред много стоке и имовине, и пет девојака.³⁷

Наредног дана, 20. августа, Турци су заузели Тешицу и продрли до Мрсоља (Моравца), те до Горњег и Доњег Сухотна, а затим су се повукли у Тешицу. Приликом овог продора запалили су сва села кроз која су прошли. „Алексинац, ноћ од 8. на 9.(20. на 21.) август 1876. год. [...] Леву обалу Мораве, од Алексинца па све до границе сву драгу ноћ осветљавао је грдан пожар, Горела су ова села: Суповац, Велики Дреновац, Лоћика, Тешица, Мали Дреновац, Горња Суотна, Доња Суотна, Стублина, Беља, Мрсољ.”³⁸ У овим борбама погинуо је поручник Јеврем Симић, командант батаљона Алексиначке бригаде прве класе.

Истогa дана Турци су на десној страни Јужне Мораве спалили Катун, Добрујевац, Станце, Рсовац и Преконози, а 21. августа Алексиначки Бујмир.

Турска офанзива настављена је 21. августа жестоким борбама за село Мрсољ (Моравца). У тим борбама истакао се тек приспели руски добровољац, пуковник Николај Николајевич Рајевски. Наредног дана, 22. августа, Турци су заузели Мрсољ и спалили га. Тога дана вукањска колона добила је наредбу да напусти своје положаје и повуче се у Велики Шиљеговац. „У 12 сах. (10. августа) стиже вест, да се сва трупa са

36 П. Тодоровић, *Дневник једног добровољца*, Београд, 1938, 18.

37 *Ратни дневник једног другокласца*, 44–45.

38 П. Тодоровић, *Дневник једног добровољца*, 28.

свом спремом за В. Шиљеговац крене. Шанац Вукањски са положајем напустисмо. Вукањци, Породинци и бежанија у густим масама на ову вест, уз тужну вриску и кукњаву, за нама. полази. Марш путовања био је брзим кораком и то у строју спремног за отпор. Путот смо се једва размимолазили од бежаније и њене стоке. Пронесе се разни гласови као докле су Турци дошли и да ће нам пут за Шиљеговац пресећи; страхота влада! Око 2 сах. по подне стигосмо преко села Росица у Рибаре. С виса Росичког, виде се села, како се од паљевина пуше.”³⁹

Одлучујући напад на Алексинац Турци су извели 23. августа. После неуспелог фронталног напада на Алексинац, који је трајао читаво пре подне тога дана, главни заповедник турске војске Абдул Керим-паша увидео је да му фронтални напад на Алексинац не може донети успеха, па је правац напада усмерио на Шуматовац да би преко Шуматовца и села Вакуп заузео Алексинац. На Шуматовцу су Турци, међутим, били потпуно разбијени. После седам неуспелих јуриша, на бојном. пољу су оставили више од хиљаду мртвих, расејаних по шуми и виноградима. Била је то највећа српска победа у рату 1876. године, која је сломила турски напад на десној обали Јужне Мораве.

За то време вођене су и жестоке борбе на левој обали Мораве, нарочито између Голешнице и Сухотне, где се борила Крушевачка бригада.⁴⁰

Поред Крушевачке бригаде, на овом делу фронта бириле су се још Књажевачке бригаде I и II класе, Алексиначка бригада I класе и батаљон „Кнегиња Наталија”. Свим овим трупима командовао је мајор Јован Поповић

После пораза на Шуматовцу 23. августа, Абдул Керим-паша је одлучио да тежиште офанзије пренесе на леву обалу Јужне Мораве. Трупe корпуса Ејуб-паше су до 30. августа пребачене на леву страну Јужне Мораве да би заједно са дивизијама Али Саиб-паше и Фазли-паше нападе десно крило алексиначких положаја, са намером да обиђу утврђени Алексинац и продуже надирање на север левом страном Јужне Мораве. На десној страни Јужне Мораве остале су само нерегуларне турске трупе.

39 Ратни дневник једног другокласца, 45–46

40 У дневнику једног другокласца се наводи: „Прошлог дана (23. августа – 3. С.) губитак је наш: Погинуло 16, рањено 27, нестало 2, свега : 48 људи. Међу овима још и 2 коња су одведена у ропство, заједно с једним комесаром, Василијем Јанконићем трговцем из Трстеника.”

Дивизија Фазли-паше заузела је положај од леве обале Јужне Мораве до села Мрсоља (Моравца), дивизија Али Саиб-паше заузела је положај: село Мрсољ – брдо Смрдан – брдо Дрењак, а корпус Ејуб-паше, који је страдао на Шуматовцу, остао је у резерви на простору Лужана, Стублине и Малог Дреновца. Турци су на овом простору концентрисали 30.000 редовних војника, 2.000 башибозука и 120 топова.⁴¹

Насупрот овој турској сили, на левој страни Јужне Мораве Срби су имали 19 батаљона и 5 батерија, односно око 15.000 бораца и 40 топова, све под командом потпуковника Јована Поповића. На левом крилу, код Житковца, било је 8 батаљона под командом мајора М. Динића; у центру Прђиловачко лојзе – кота 365 – 6 батаљона под командом Петронија Тешића; на десном крилу код Песковитог лаза 2 батаљона под командом капетана Стевана Биничког; у резерви код села Гредетина 3 батаљона под командом капетана Радомира Путника.⁴²

Првог септембра 1876, око 8 часова, Турци су почели са артиљеријском припремом која је трајала до 12 часова, са намером да стекну ватрену надмоћност, а онда је пешадија прешла у напад на целом фронту. После извршеног пробоја код Горњег Адровца, турске снаге су, ширећи свој успех лево и десно, угрозиле позадину српских снага и на положајима испред Житковца, присиливши их на повлачење. Узрок овог пораза српске војске на Горњем Адровцу, у можда одлучујућој бици овога рата, био је у премоћи турских снага, како у пешадији, тако још више у артиљерији.

Поред тога, уместо да у овом одсудном боју имамо сву снагу на једном месту, у једној групи, имамо пет готово подједнаких група, од којих је само једна на главном ратишту, а остале су растурене по фронту и дубини, по целом ратишту. Само се тако и могло догодити да се, док мајор Јован Поповић, односно Рајевски, води крвав бој са својих 19 батаљона противу целе непријатељске армије, Ј. Прапорчетовић шета са својих 8 батаљона од Каоника до Вукање и натраг, мајор Коста Протић са 6 батаљона од Алексинца до Топонице и натраг, пуковник Хорватовић са својим корпусом од Рсовца до Матејевца и натраг; половина наше војске остала је пасивна на Делиграду и на алексиначким иоложајима,

41 Н. Ђокић, *Однос снага у српско-турском рату 1876*, Креветска битка и српско-турски ратови 1876–1878. Зборник радова са научног скупа одржаног 19. и 20. октобра у Каонику, одг. ур. С. Рудић, Д. Милошевић, Београд–Крушевац, 2012, 167.

42 М. Спирић, *Историја Алексинца и околине*, књ. 2, 212.

мирно гледајући како се једна шака њихове браће бори противу пет пута јачег непријатеља, без идеје да им треба притрчати у помоћ и потући непријатеља.

Капетан Радомир Путник, вршилац дужности команданта Рудничке бригаде I класе, поднео је извештај о боју на Горњем Адровцу генералу Черњајеву, команданту Моравско-тимочке војске. Извештај гласи:

„Узрок због кога се морало одступити није лежао у оскудици храбрости војника, већ у томе, што су за четири часа борбе муницију утрошили у толикој мери, да је на сваку пушку падало преко 200 метака, услед чега су се цеви тако загрејале, да већ нису биле за руковање. И поред тога, можда би се и даље држали на положају да су добили ма какво појачање и да их несразмерно јаче турске снаге нису обухватиле с левог бока и почеле да пале село Адровац. Лично сам се уверио да су ови људи одступили тек када су овакве прилике наступиле и да су своју војничку дужност часно извршили. Борили су се четири часа против несразмерно јаче снаге турске, пред којом су много брже узмакли батаљони Београдске, Крушевачке и Пожаревачке бригаде, те стога сматрам за своју дужност да их команданту најтоплије препоручим.

По извршеном прегледу после боја, нађено је на лицу места у сва три батаљона ове бригаде 1.137 војника; рањено је 306, погинуо 21, нестало 223. У рудничком батаљону II класе, нашло се на лицу 462, рањено је 80, а нестало 66 људи.”

О овим догађајима доктор Михаило Марковић, лекар Рудничке бригаде, записао је:

„19-VIII. Продужисмо марш за Гор. Адровац. У Адровцу смо били, у 1 сахат по подне. Бригада је одмах заузела положаје према непријатељу, и на овима остала преко ноћ.

20-VIII. У 5 сахата у јутру, чули смо први топовски пуцањ, који је долазио са прђиловачких висова. Незнам који су први почели пуцати, ми или Турци? Првом пуцњу следовали су други, кад чешће а кад ређе. Било је и пауза од по 15—20 минута.

Пред подне, отпоче страховита плотунска паљба и са наше и са турске стране. Пешачкој пуцњави придружи се поново и артиљеријска. Топови су грували са свију положаја и турских и наших. Судећи по пуцњу топова и пушака, држим, да је се борба протегла чак до Мораве?

За непунa 3 сах., имао сам на привијалишту преко 200 рањеника. Највише је било рањеника Рудничана из I и II кл., а у колико се опомињем, имао сам рањеника и из београдске, ћупријске и крушевачке бригаде?”⁴³

У боју на Горњем Адровцу погинуо је и пуковник Николај Николајевич Рајевски. У извештају о његовој погибији капетан Коста Шамановић истиче да је Рајевски стигао до његове батерије око 14 часова, у време када су се српске трупе у нeredу повлачиле од Горњег Сухотна према Горњем Адровцу. Рајевски је пружио драгоцену помоћ официрима и народним командирима у покушајима да се Рудничка бригада и остале јединице зауставе и припреме за противнапад. Када је наредио да добошари и трубачи дају знак за јуриш, Рајевски је дошао у Шамановићеву батерију, која је заузимала положај у близини непријатељске војске, одакле је продужио да командује јединицама, и при томе је погинуо.

Погибија пуковника Рајевског забележена и у Ратном дневнику једног другокласца. Ту се, између осталог, наводи:

„Наш батаљон (трстенички – 3. С.) је у виноградима испод шанца Прђиловачког, али пошто се батерија изолира и он с одступајућим ланцем дошао је овог вечера до изван Кревета и Шиљеговца. Командант трупе целе позиције, кнез Рајевски код топа погибе и однеше га у Св. Роман.”⁴⁴

После боја код Горњег Адровца, Турци су 2. 9. 1876. године опљачкали и спалили села Житковац, Прђиловицу, Горњи Адровац, Доњи Адровац и Трњане. Почели су да граде мост на Јужној Морави између Трњана и Кормана како би прешли на десну обалу Мораве и тиме, преко Бобовиште, пресекли пут од Алексинца до Делиграда.

Српска војска се после боја код Горњег Адровца повукла на Кревет, гребен између Ђуниске и Пешчаничке (Гредетинске) реке. Генерал Черњајев је свој штаб из Алексинца преместио у Делиград.

У првој недељи септембра водиле су се мање борбе код Горњег Љубеша, Гредетина и на Морави код Бобовишта, где су Турци подизали мост, али померања линије фронта није било.

Турци су 11. септембра започели офанзиву преласком Мораве, са намером да заузму Бобовиште и запоседну Цариградски друм. Да би олакшао положај трупама које су браниле ове положаје, по наред-

43 *Моравско ратиште 1876. године у успоменама доктора Михајла Марковића, прир. Н. Станојловић, З. Стевановић, А. Никезић, Алексинац, 2023, 6–7.*

44 *Ратни дневник једног другокласца, 53*

би генерала Черњајева, пуковник Хорватовић, који је држао линију од Вукање до Великог Шиљеговца, кренуо је у напад на турске положаје са простора Велики Шиљеговац – Радевце. Тај жесток напад српских снага на лево крило турске војске довео је до повлачења њихових снага са десне обале Мораве и протеривања на леву обалу. Тако се бој код Бобовишта завршио српском победом.⁴⁵

После жестоких борби код Бобовишта наступило је прећутно прво провизорно примирје, због замора обеју страна, које је трајало до 15. септембра, када је прерасло у званично десетодневно примирје. Примирје је прихватила Порта под утицајем великих сила, сагласивши се са њим 15. септембра и обавестила да је наредила својим трупама обуставу ратних операција до 27. септембра.

Тог дана када је Порта прихватила примирје, на Делиграду је извршено свечано проглашење Србије за краљевину, а кнез Милан је проглашен краљем. Свечаност је извршена у Хорватовићевој војсци, чији се штаб налазио у Великом Шиљеговцу, 15. септембра 1876. године, увече, о чему је пуковник Хорватовић известио генерала Черњајева. Вест о проглашењу Србије краљевином пренета је у све јединице српске војске на јужноморавском фронту. Од 16. септембра изјутра почели су у Делиград да стижу официри који нису били на служби и депутације из свих јединица Тимочко-моравске војске. Пристигло је и преко 50 свештеника из војних јединица и околних цркава. У част проглашења краљевине, у Делиграду је направљена тријумфална капија од храстовине и пољског цвећа. За време службе божје у Делиградској походној цркви, добијеној из Русије, извршено је проглашење кнеза Милана краљем и Србије краљевином. По завршетку службе цела војска је положила заклетву краљу Милану, краљици Наталији и краљевићу Александру, а онда је извршена парада војске и настало је велико славље.

Кнез Милан и српска влада, због спољнополитичких околности и противљења великих сила, пре свега Аустроугарске, нису могли прихватити одлуку војске. Кнез је био приморан да војсци саопшти да се не може примити краљевске титуле јер су томе противне све велике силе,

45 „За победу код Бобовишта има да се захвали и диверзији Хорватовићеве војске извршене код села Радевца и Крушја. „Диверзија Хорватовићева одвукла је доста војске на њега, те тако су наши код Бобовишта лакше могли да протерају Турке преко Мораве.” В. Ђорђевић, *Српско-турски рат: успомене и белешке из 1876, 1877. и 1878. године*. Књ. 1, 393–394.

чак и Русија. Послао је министра војног Николића да детаљније објасни мотиве који су га водили при одлуци, али и да скрене пажњу командантима да слична одступања не треба да се понове. Команданти, Хорватовић пре свих, који је у овоме имао највише учешћа уз Черњајева, али и први прихватио предлог, није се обазирао на кнежеву заповест. Његова војска је прва на Делиграду прогласила краљевину. Све до Ђуниса, до краја октобра, кнеза је титулисао пред војском краљевским звањем и није ни мислио да поступи другачије, иако није имао владареву сагласност.⁴⁶

Одлуку војске са Делиграда прихватио је 22. септембра у име скупштине и Скупштински одбор, чији је члан био и Васа К. Стошић, посланик за варош Алексинац.

Током овог примирја Турци су поново палили села Житковац и Тешицу како би потпуно уништили све што нису спалили у првом налету.

Настојање великих сила да се десетодневно примирје продужи одбацили су генерал Черњајев и кнез Милан, па су ратне операције настављене на Кревету, између Гредетинске и Рибарске реке, у бици која је трајала од 28. септембра до 1. октобра. Започета је успешним нападом српске војске, која је на десном крилу освојила малу косу између Радевца и Крушја, село Крушје и коту 372, али су Турци довођењем свежих снага из резерве успели да зауставе напредовање. То су могли учинити јер су пред ову битку имали око 65.000 војника наспрам 45.000 српских. Ова четвородневна битка, која се сматра најкрвавијом у овом рату, завршена је нерешено. Обе стране имале су велике губитке. У извештају генерала Черњајева кнезу Милану наводи се да је из строја избачено више од 600 српских војника, док Слободан Јовановић наводи око 1.700 војника.

После битке на Кревету престала су непријатељства и настало је прећутно примирје, које је потрајало све до 19. октобра. Ово време је употребљено за попуну губитака у људству, стоци и материјалној спреми и за довлачење појачања.

Турци су нову офанзиву започели 19. октобра у правцу Великог Шиљеговца. Тога дана заузели су Пешчаницу, Гредетин и Радевце, куда су се наше снаге повукле у село Гревце и према Цркви Светих Арханђела. По наредби генерала Черњајева наша војска је наредног дана из Великог Шиљеговца кренула у напад, са намером да поврати изгубљене положаје. Малобројнија од Турака, у томе није успела. У овим борбама, међу осталима, истакао се и Моравски батаљон Алексиначке бригаде II класе,

46 С. Рајић, *Кнез Милан Обреновић (1854–1881)*, 434.

бранећи положаје на Кревету, за шта их је похвалио генерал Черњајев у депеши кнезу Милану. Турци су наредног дана, 21. октобра, заузели Велики Шиљеговац и запалили га. Овим су овладали простором између Гредетинске и Рибарске реке, те су створили услове за даље напредовање.

Време од битке код Великог Шиљеговца до Ђуниске битке, тј. од 23. до 28. октобра, обе стране су искористиле за припрему, груписање својих снага и утврђивање положаја.

Одлучујућа битка одиграла се на Ђуниском вису 29. октобра. Турци су снажном артиљерисјком ватром разбили ђуниске одбрамбене положаје. У том одлучујућем тренутку руски добровољци, искусни у одбрани утврђених положаја, сјајно су се држали и храбро гинули (њих 650 од 1.000), али се малодушна српска посада, састављена од народне војске, потпуно обезглавила и дала у бекство. То је малобројне Русе натерало на повлачење.

Турци су у Ђуниској бици освојили цео масив између Јужне Мораве и Ђунишке реке, и приморале српске трупе на повлачење, делом ка Делиграду, а делом ка Крушевцу. Генерал Черњајев је у таквој ситуацији телеграфисао Београду „да је стање војно критично и да је једина нада спасењу у брзом примирју. Саветовао је да телеграфишемо искрено Цару и да иштемо примирје у 24 сахата.”⁴⁷ Кнез и влада су прихватили предлог Черњајева и одмах телеграфисали руском цару. Русија је Порти упутила ултиматум у року од 48 сати: примирје од два месеца или прекид дипломатских односа, што је одмах било прихваћено и примирје је ступило на снагу 1. новембра.

После битке на Великом Шиљеговцу и Ђунису, пала су у турске руке и последња села Моравског среза. Руски добровољац Хвостов пише: „Застрашено становништво из околних места нагло је у маси да се у позадност од Турака спашава. Тешко је себи представити страшну слику општег бекства друмом у правцу од Делиграда до Ражња и даље у унутрашњост. Отегли се возови натоварени покућанством, живином и ситном децом смешани једно с другим на брзу руку... Уз возове иду старци намрштена озбиљна погледа... иду жене и девојке носећи на себи што се још могло од пљачке спасти... иду мајке носећи нејач на рукама или на леђима, а одраслију децу вукући обешену себи о скут или водећи их за руке...”⁴⁸

47 М. Спирић, *Историја Алексинца и околине*, књ. 2, 276.

48 *Исто*, 283.

Подносећи извештај о стању избеглог становништва, Стевча Михајловић, председник акционог министарства наводи: „Један је и то већи део смештен под кров у окрузима смедеревском, пожаревачком, јагодинском и ћупријском, а нешто и у крушевачком и чачанском, други мањи део лежао је у збеговима, за време мог проласка, поред путева и по шуми, нарочито између Свилајинца и Ражња, даље има збегова у Честобродици и по Копаонику, нарочито на овоме последњем месту находе се бегунци из Старе Србије. Дотичне власти настојавају да још и овај заоставши део разместе по селима пре него што зимско време наступи; али то тешко иде, јер избегавши народ нерадо се дубље у унутрашњост креће, једно због тога што се нада да ће се скоро опет на своја огњишта повратити, а друго, што тежи да остане у планинским местима и на крају села зарад испаше за своју стоку коју је са собом избавио. Што се тиче издржавања ових страдалника, она је досада доста недовољна била, као што сам приметити могао, једни од њих су се помагали продајом стоке и живине коју су довели, други радом пољским код сељака, трећима давале су поједине општине најнужнију храну, а за време мога проласка раздавали су помоћ и чланови одбора које је влада саставила и који су ради тога изаслани били...”⁴⁹

Народ Моравског среза нашао се највећим делом у Темнићком срезу, Округа јагодинског, на Варваринском пољу. О томе сведоче књиге у којима су уписани умрли и сахрањени из села Моравског среза. У протоколима умрлих лица за три цркве Темнићског намесништва: Светог Јована Крститеља у Орашју, Успења Пресвете Богородице у Варварину и Светог Николе у Својнову, уписана су 72 умрла лица из 15 села моравског среза.⁵⁰ Сахрањена су на гробљима у Карановцу, Орашју, Церници, Избеници, Крчину, Доњем Крчину, Тољевцу, Бачини, Бошњану, Катуну, Варварину... Од 72 умрла лица, 54 су деца млађа од 15 године, од тога

⁴⁹ Исто, 284.

⁵⁰ Тамо су уписана умрла лица: из Љуптена 14, Радевца 5, Породина 1, Гредетина 2, Лужана 1, Тешице 12, Великог Дреновца 5, Кормана 2, Прђиловице 6, Нозрине 14, Голешнице 3, Суповца 1, Грејача 2, Адровца 1 и Лоћике 3. И. Јовановић, *Списак избеглих лица из Алексиначког округа умрлих и сахрањених на подручју општине Варварин за време Првог српско-турског рата 1876–77. године*, Караџић 11 (2019), 133–139.

30 мушке деце и 24 женска детета. Одраслих је умрло 18, мушкараца 11 и 7 жена.⁵¹

Раша Милошевић у свом делу „Тимочка буна” пише: „Јад и чемер, голоотиња и глад владали су по збеговима. Делећи избеглицама помоћ руског црвеног крста био сам у положају да све ово гледам својим очима. Варваринско поље беху притисле избеглице из окупираних округа; помоћ из Русије, добивена у одећу и храни, није могла потпуно утоплити избеглице и утолити глад њихову; у најгоре зимње време избеглице су проводиле свој чемеран живот под ведрим небом.”

Овај народ у збеговима морао је да изабере и своје посланике за Велику народну скупштину, која је имала да се изјасни о рату и миру, пошто је примирје са Турском истицало. Избори су одржани 8. фебруара, а 14. фебруара састала се новоизабраа Велика народна скупштина у Београду. Било је изабрано 420 народних посланика, који су се великом већином изјаснили против рата. Посланици изабрани за Бутар-моравски срез били су: Иван Стојковић, трговац из Гредетина; Тодор Павић, свештеник из Трњана; Милојко Врбић, трговац из Тешице; Панта Маринковић, четовођа из Кормана.⁵²

Последице рата

Према подацима из 1884. године, у рату 1876. погинула су или остала инвалиди због рањавања 183 лица из Моравског среза. Инвалиди и породице погинулих војника примали су годишњу новчану помоћ од државе.⁵³

Војници народне војске Моравског среза храбро су се борили током рата. То показује одликовање које је добила застава овог батаљона. „10. III-ћи Моравски батаљон, I класе (Алексиначке бригаде) народне војске, одликован је Таковским крстом V реда, 2. фебруара 1877., за јуначка дела у I српско-турском рату.”⁵⁴ Један је од 15 одликованих батаљона у ослободилачким ратовима 1876–1878. године.

51 И. Јовановић, *Списак избеглих лица из Алексиначког округа умрлих и сахрањених на подручју општине Варварин за време Првог српско-турског рата 1876–77. године*, 133–139.

52 *Српске новине*, бр. 33, 12. децембар 1877.

53 Историјски архив Ниш (=ИАН), Окружно начелство алексиначко, бр. 4.322, *Списак инвалида и породица погинулих бораца који примају потпору из државне касе*.

54 *Шематизам одликованих лица – наших и страним орденима у Краљевини Србији, од 1895. до краја 1899. године, друга књига*, Београд, 1900.

За време Првог српско-турског рата Моравски срез је најтеже страдао, у поређењу са срезовима Алексиначког и Крушевачког округа. Доктор Милован Спасић, комесар за округе Алексиначки и Крушевачки, пише:

„Среска кућа у Прђиловици, школе, општинске куће, млинови и мејане по селима све су попаљена и порушене, а воћњаци и забрани на много места исечени, па и у оним местима нису поштеђени, која нису освојена, него су их Турци заузели, пошто их је наша војска напустила.”⁵⁵

Наилазимо и на следеће редове:

„После овога одем у моравски срез, гди се народ из збегова кућа-ма враћати почео, и тамо испитам стање погорелих села и учиним све могуће наредбе за помоћ пострадалима.

Путујући овако по зими и по селима речених срезова, испитивао сам на лицу места стање и потребе народа у сваком обзиру, давао сам савете, како да се помажу и гди да се обраћају за помоћ. Кад сам који крај обишао, одмах сам шиљао извештај влади о стању истог излажући и то какве сам мере предузео, да се бедно стање погорелаца и страдалаца олакша. Овог циља ради чинио сам предлоге и захтеве, како од владе, тако и од појединих друштава, добровољних одбора и појединих богатијих људи, назначујући у чему је помоћ најнужнија. Осим овога побележивши, колико је кућа у ком селу било пре рата, а колико је непогорелих остало, учинио сам предлог влади: која би се села особито у моравском срезу, могла ушорити без икакве штете, јер су све куће и зграде изгореле.”⁵⁶

У 41 селу, пре рата, било је 2.415 кућа. Турци су спалили или разорили 2.199 или 91%.⁵⁷ У 26 од 41 села, или у 63,41%, све куће биле попаљене или разорене.

55 М. Спасић, *Неки подаци из времена нашег првог рата за ослобођење и независност*, Гласник СУД 63 (1885), 249.

56 *Исто*, 243–249.

57 *Исто*. По селима то изгледа овако: Суповац 34 од 34, Велики Дреновац 78 од 78, Грејач 74 од 74, Голешница 18 од 18, Дашница 32 од 32, Копривница 54 од 54, Лоћика 53 од 53, Врћеновица 76 од 76, Честа 30 од 30, Шурић 16 од 16, Тешица 170 од 170, Мали Дреновац 23 од 23, Стублина 50 од 50, Моравски Бујмир 35 од 35, Лужане 140 од 140, Нозрина 120 од 120, Мрсољ (Моравац) 123 од 137 или 89,78%, Горња Суотна 44 од 44, Доња Суотна 24 од 24, Житковац 90 од 97 или 92,78%, Прђиловица 90 од 97 или 92,78%, Доњи Адровац 75 од 75, Горњи Адровац 28 од 28, Трњане 150 од 150, Корман 127 од 127, Гредетин 78 од 78, Крушје 40 од 40, Пешчаница 34 од 34, Радевце 30 од 44 или 68,18%, Јаковље 26 од 43 или 60,47%, Чукуровац 18 од 20 или 90%, Каменица 15 од 21 или 71,43%, Лознац 23 од 24 или 95,83%, Кулина 7 од 24

Од паљења и разарања у овом рату нису биле поштеђене ни цркве. После боја код Горњег Адровца, Турци су заузели Трњане и спалили свих 150 кућа и Цркву Свете Петке. У извештају из 1908. године наводи се да је трњанска црква изгорела и разрушена у рату 1876. године. Опет је оправљена и стари свети антиминос положен је 26. јула 1881. године.

Турци су 20. августа 1876. године заузели Тешицу и спалили свих 170 кућа, а цркву тешичку претворили су у коњушницу.

Нема података о цркви вукањској, мада су Турци заузели и Вукању и у њој спалили или разорили 52 куће, од 80, колико их је било пре рата.

На висовима око ове цркве (Свети Нестор), код Витковца су вођене жестоке борбе у завршници рата. Ту је погинуо велики број српских војника и руских добровољаца. Сама црква, по свему судећи, није претрпела озбиљнија оштећења. Разлог томе је, свакако, чињеница да је управо ту, у цркви, све до склапања мира био смештен османски главни штаб. Турци су у Витковцу, у чијем се атару налази црква, уништили 33 од 55 куће.

Летопис цркве, који је написао свештеник Љубомир Стојановић, сведочи: „По причању оца Милана Јовановића, пароха корманског - на северној страни близу цркв. зида, налази се општа гробница - српско руских добровољаца који су од 1876 год. јуначки дали своје животе за спас ове светиње.”

У истом извору даље стоји: „У срезу моравском овога округа (алексиначког – З. С.) у Првом српско-турском рату порушене су све школске зграде у истом срезу и то школска зграда у Тешици срушена је сва да јој се темељи не познају, а тако исто и она у Прћиловици; од школске зграде у Корману остали су само дуварови (зидови) до тавана у целости.”⁵⁸ Нова школска зграда у Тешици подигнута је 1886, када је десет година касније обновљен рад школе. Сада је радила као четворо-разредна и имала је два учитеља.

Нова школска зграда у Прћиловици подигнута је 1884. године. Градио ју је Алекса Михаиловић, предузимач из Алексинца. Те године

или 29,16%, Породин 10 од 32 или 31,25%, Љуптен 8 од 40 или 20%, Вукања 52 од 80 или 65%, Горњи Љубеш 24 од 24, Срезовац 22 од 25 или 88%, Доњи Љубеш 46 од 76 или 60,53% и Витковац 33 од 55 или 34,74%.

58 М. Спирић, *Историја Алексинца и околине од абдикације краља Милана Обреновића до краја Првог светског рата*, књига четврта, Алексинац, 2012, 394.

почела је да ради као четвороразредна, са једним учитељем, да би наредне године добила још једног.

Нова школска зграда у Корману подигнута је 1884. године, када је и обновљен рад четвороразредне школе, и то са једним учитељем.

Све три школске зграде у срезу Моравском подигнуте су средствима државе, док су намештај и наставна средства купљени од приреза, који је уведен пореским обвезницима за те потребе.

Страдање имовине житеља Моравског среза може се најбоље уочити кроз страдање имовине учитеља прђиловачке школе Лазара Мартиновића. У писму министру просвете од 12. августа 1879. године наводи:

„У рату 1876. године непријатељ попали срез бугар-моравски, те тако изгоре и школа прђиловачка где ја учитељ бејаш, због чега ме господин министар премести за учитеља школе ражањске у овом округу.

Будући је варошица Ражањ доста далеко од мог села Житковца, где ја имађах кафану по плану, кућу, друге зграде, и остало имање, које је такође од непријатеља попаљено и прегажено; то сам чекао прилику да замолим господина министра, да би ме ближе до мог имања за учитеља поставити изволио, како би исто сам у ред довести могао, јер никог од задруге немам ко би ми помогао, почем ми је стриц као војник у рату 1876. год. погинуо.

Да се неби моје имање упропастило, надам се да ће ми господин министар притећи у помоћ бар тим: да ме што ближе до имања за учитеља постави.”⁵⁹

Како није добио тражени премештај, Лазар Мартиновић је одлучио да постане свештеник, за шта је био квалификован јер је имао завршену богословију. Рукоположен је за ђакона 15. а за свештеника 20. јуна 1881. године. Након рукоположења кратко је био на корманској парохији, до 5. септембра 1881, када је постављен за пароха житковачког.

Какав је био живот повратника из избеглиштва најбоље говори казивање Драгиње Драге Јанковић, ћерке лужанског свештеника Радосава Ђорђевића и сестре Тихомира и Владимира Ђорђевића: „За време првог турског рата (1876-877), као избеглице, променили смо четири места (Соко Бања, Јагодина, Домуз Поток – село код Багрдана и поново Соко Бања). За то време све нам је у Лужану попаљено.

После рата, вратили смо се из збег, па смо сви радосни што ћемо имати своју кућу: Попа (свештеник Радосав – З. С.) који је пре нас

59 Алексинач и околина, прир. Б. Перуничкић, Београд, 1978, 1236.

дошао у Лужане на згаришту је направио једну кућицу коју смо звали „сулдрма”. То је било само једно одељење које је служило и за собу и за кујну. Ватра је горела на једном крају, а нама очи од дима да испадну док мајка умеси хлеб и скува за јело; а после наложи плехану пећ којој смо се силно радовали. У кући ничега нема, рат је уништио све.

Сулдрма нема таванице, него само кров: испод ћерамиде метнуто блато помешано са сламом да је топлије. Кревета немамо, спавамо на земљи: мајка простре ону постељу што је са нама у збегу била, па кад је лепо време, изнесемо је на двориште да се суши, а кад је ружно, она је онако скуп, склопи, и метне у један крај. Три године њу је хватала грозница. Тика и Влајко су били у школи у Алексинцу. Код куће смо остали ја и Борко, који је био мали. Када је лепо време мајка нам каже да изађемо напоље а када је ружно ми уђемо унутра па из дуга времена чупамо из зида младу пшеницу која је од топлоте израсла, јер су зидови били сасвим мокри, па се утркујемо ко ће више да набере. И ми смо после боловали.”

Да је рат оставио најтеже последице по демографски развој среза показују подаци да је у периоду од 1863. до 1874. године број становника порастао са 11.258 на 15.459, што значи да се увећао за 4.201 или 27,17%. За скоро исти временски период, од 1874. до 1884. године, број становника среза порастао је са 15.459 на 16.442 лица, односно увећао се за 983 лица или само 5,98%.

THE MORAVA (BUGAR-MORAVA) DISTRICT OF ALEKSINAC COUNTY IN THE FIRST SERBIAN-OTTOMAN WAR OF 1876

Summary:

Following the liberation from Ottoman rule and the annexation of six detached nahiyas to Serbia in 1833, part of the former Ottoman Kruševac nahija became the Morava Captaincy. As early as the following year, it was renamed the Bugar-Morava Captaincy and comprised 57 villages. The area extended between the left bank of the South Morava River, Mount Mali Jastrebac, and the basin of the Ribarska River. Bordering the Ottoman Empire, this territory formed part of Kruševac County as a srez (district) until 1859. At the end of that year, significant administrative and territorial changes were introduced, whereby the Bugar-Morava District, in a somewhat reduced form, was transferred from Kruševac County to Aleksinac County. According to the 1874 census, on the eve of the war with the Ottoman Empire, the district consisted of 41 villages with a total population of 15,459 (8,124 men and 7,335 women).

At the outbreak of the war in 1876, the main body of the Morava Army, under the command of General Mikhail Chernyaev, was concentrated near the village of Supovac and tasked with advancing toward Niš in two columns, while its right wing, stationed near the village of Vukanja, was to advance via Grebač toward Prokuplje.

The first cannon shot marking the beginning of the war was fired toward Niš from Serbian positions above the village of Supovac on 2 July 1876.

In early August 1876, the Ottoman army launched a major offensive on both sides of the South Morava River, aiming to advance through Aleksinac and Deligrad into the interior of Serbia. Consequently, the Morava District became the scene of intense fighting, stretching from Supovac through Tešica to Mrsoje (Moravac). After their defeat at Šumatovac on 23 August 1876, Ottoman forces redeployed to the left bank of the Morava River—into the Morava District—assuming that this direction was less fortified and would allow for easier progress by bypassing the strong defensive positions around Aleksinac and Deligrad. The decisive battles of the war were then fought on the heights of Prčilovac, Gornji Adrovac, Krevet, Gredetin, Veliki Šiljegovac, and Đunis, after which Serbia, having suffered defeat, was forced to request a truce and subsequently conclude peace with the Ottoman Empire.

By the time the truce was declared, the Ottoman army had occupied the entire Morava District, which remained under occupation until the conclusion of the peace treaty in March 1877. During this period, all villages were plundered and burned, while

those who failed to flee were killed at the thresholds of their homes. Before the war, the 41 villages contained a total of 2,415 houses; 2,199 of them (91%) were burned or destroyed. In 26 out of 41 villages (63.41%), all houses were completely destroyed. The displaced population spent the winter of 1876/77 in the Temnić District of Jagodina County, where more than 70 people died, over 50 of them children under the age of 15. In the war of 1876, 183 soldiers from the Morava District were killed or permanently disabled due to wounds.

The war had devastating consequences for the demographic development of the district, as evidenced by the fact that between 1863 and 1874 the population increased by 27.17%, whereas in the following decade (1874–1884) it grew by only 5.98%.

Мр Оливера Милосављевић

архивски саветник

Међуопштински историјски архив Чачак

olivera032@gmail.com

ЧАЧАНСКА ОКРУЖНА ВОЈСКА У ПРВОМ СРПСКО-ТУРСКОМ РАТУ 1876. ГОДИНЕ

Апстракт: Овај рад представља приказ учешћа чачанске окружне војске у Првом српско-турском рату 1876. године. У њему су приказани формирање и организација чачанских бригада и батаљона, регрутованих у Трнавском, Драгачевском, Карановачком и Студеничком срезу Чачанског округа, њихово наоружање и командни кадар, као и улога коју су имали у оквиру Ибарске војске, којој су припадали. Посебна пажња посвећена је одласку војника Чачанског округа на бојишта и учешћу у биткама на Јавору, Рашкој и главном, Моравском фронту. Истакнути су примери њихове храбрости и јунаштва, али је указано и на повремену слабу дисциплину, избегавања војне обавезе и учестала дезертерства, која су представљала велики проблем целокупне српске војске у овом рату. Циљ рада је анализа доприноса чачанске окружне војске ратним напорима Кнежевине Србије у борби за ослобођење и независност током 1876. године. Иако је Османско царство из рата изашло као победник, улога војника Чачанског округа на Јаворском, Ибарском, а потом и на главном фронту била је значајна, нарочито у сузбијању турске офанзиве ка долини Западне Мораве.

Кључне речи: Чачански округ, војска, Јавор, Рашка, главни фронт, Турска, битка.

Према подацима пописа становништва из 1874. године, последњег уочи Првог српско-турског рата, Чачански округ је имао 63.832 становника, што представља 4,71% од 1.353.890 житеља тадашње Кнежевине Србије. У Чачку, окружном центру, живело је 2.290 људи, док су остали становници округа живели у 140 села, груписани у 54 општине и четири среза: Трнавском (9.710 становника), Драгачевском (22.632), Карановачком (16.301) и Студеничком (12.899). У округу су, према овом попису, живеле 11.702 породице, са просечних 5,4 члана по домаћинству.¹

¹ Државопис Србије, IX свеска, Београд, 1879, 122–131.

У складу са територијалном поделом земље и формацијом усвоје-
ном почетком 1876. године, пешадија народне војске Чачанског округа
је уочи ратова с Турском била разврстана у бригаду I класе, бригаду II
класе и батаљон III класе (позива). Класе су се разликовале по старости
обвезника, наоружању и задацима, али ће у предстојећим ратним суко-
бима бити употребљаване у свим видовима борбе. Поред припадника
четири батаљона пешадије I класе, регрутованих у четири среза Чачанског
округа, у саставу Чачанске бригаде I класе налазили су се и један ескадрон
коњице, једна батерија, по једна чета пионира и занатлија, санитарски
вод и комора. Њен командант био је потпуковник Илија Чолак-Антић,
потомак чувеног устаничког војводе Чолак-Анте Симеоновића, а шеф
штаба поручник Драгомир Вучковић. Чачанску бригаду II класе, којом
је командовао мајор Јован Варјачић, сачињавала су четири батаљона II
класе, такође регрутована у четири среза Чачанског округа. Срезови су
давали по један батаљон пешадије I и II класе, те чету коњице, а општине
по чету пешадије. Четама су командовале четовође, батаљоном I класе
официр, а батаљоном II народни старешина, најстарији четовођа. На
челу војника III класе, такође регрутованих по срезовима, за време борбе
стајао је њихов срески старешина.²

Наоружање и техничка опремљеност народне војске у Кнежеви-
ни Србији били су недовољни, застарели и разнородни.³ Док је турска
пешадија поседовала острагуше модернијег система, хенри-мартинијеве
и снајдерове пушке, у српској војсци су једино војници I класе уочи рата
добили острагуше пибодијевог система. Требало је да сви другокласци
буду наоружани гриновачама, а трећекласци спредњачама, али је велики
број војника II класе имало спредњаче различитих типова и калибара.
Поред тога, гриноваче су биле непоуздане, а велика количина оружја

2 П. Опачић, С. Скоко, *Српско-турски ратови 1876–1878*, Београд, 1981, 26; С. Ратковић-Костић, *Српска народна војска уочи српско-турских ратова од 1876. до 1878. године*, Ибарска војска у српско-турским ратовима од 1876. до 1878. године. Зборник радова са научног скупа поводом обележавања 120-годишњице Јаворског рата, септембра 1996, ур. Н. Бојовић, Чачак, 1997 (=Ибарска војска), 52–53; Д. М. Петровић, *Ратне белешке са Јавора и Топлице 1876, 1877. и 1878, свеска прва. Догађаји са Јавора 1876*, прир. У. Џонић, Чачак, 1996, 217–218. Чачанска пољска батерија народне војске формирана је 1868, с артиљеријским потпоручником Радомиром Путником као њеним првим командиром, а Чачанска бригада окружне народне војске 1874. године (Р. Ж. Маџаревић, *Чачак уочи српско-турских ратова од 1876. до 1878. године*, Ибарска војска, 63, 66).

3 С. Ратковић-Костић, *нав. дело*, 53.

неисправна и практично неупотребљива.⁴ Пошто ни таквог оружја није било довољно, власти Чачанског округа су пред почетак рата тражиле да се по општинама попишу приватна лица која имају пушке, пиштоље, сабље, јатагане и муницију.⁵ Пушке којима је била наоружана коњица биле су још горе од оних којима је располагала пешадија. То је био један од разлога што се овај род војске у предстојећим борбама на Ибарском фронту показао као потпуно неефикасан, за разлику од турске коњице, наоружане модерним винчестеркама.⁶ Ни лака батерија Чачанске бригаде I класе, која је располагала са четири топа пуњена спреда, није одговарала савременим условима ратовања. Међутим, захваљујући командном кадру и високом степену обучености људства, у почетној фази рата она се показала надмоћнијом од турске артиљерије, чија је посада била невична у руковању модерним круповим остраганима.⁷ Чета пионира Чачанског округа била је наоружана руским спредњачама, као и чета занатлија, и обе су наступале са Чачанском бригадом I класе.⁸ Муниције је недостајало свим родовима војске. Артиљерија није поседовала шрапнеле јер до краја

4 Д. М. Петровић, *нав. дело*, 216; Б. Богдановић, *Наоружање српске војске у ратовима 1876, 1877. и 1878. године*, Ибарска војска, 266–267.

5 Д. Оташевић, *Јаворски рат у документима једне сеоске општине – заблаћке*, Ибарска војска, 286–287. Списак овог оружја је тражен јер би, како се наводи, „штета била да оно у случају рата нарочито одбране домовине неупотребљено негде на чивилуку [буде] остављено, да га хрђа и прашина напада онда кад би у рукама резерве и слободни чета оно могло да задаје страх непријатељу.” [Међуопштински историјски архив Чачак (=МИАЧ), Суд Општине заблаћке – Заблаће 1839–1918 (=СОЗ), К-3, 1875–1879 (=К-3), акт бр. 1655 од 25. маја 1876, упућен Суду Општине заблаћке од стране начелника Среза трнавског].

6 Према писању учесника рата Јована Јаворца, „наши опет кавалеристи били су излишни по оним брдима и никад нијесу ни ступали у борбу”. [МИАЧ, Лични архивски фонд Јаворац Јован – Чачак 1876–1878 (=ЛАФ ЈЈ), *Цртице из рата 1876–1878*; Љ. Марковић, *Списи Јована Јаворца о Јаворском рату 1876. године*, Изворник. Грађа Међуопштинског историјског архива 4 (1987), 51].

7 Б. Богдановић, *нав. дело*, 270–274; С. Ратковић-Костић, *нав. дело*, 55. Јаворац је писао како је турска артиљерија била „сасвим рђава; гранате јој нијесу палиле а и лоше су гађали. Наша пак артиљерија била је изврсна. [...] И чим би, пошто се ватра увелико развила, турска кавалерија пошла да сијече, наш би топ са гранатом, као да је руком донесеш, разбијао турске колоне и враћао их натраг. То су и Турци опазили па су нам довикивали доцније из шанчева: „Ви вашу коњицу... а ми ћемо наше топције!” (МИАЧ, ЛАФ ЈЈ, *Борба за ослобођење. Ратне успомене Ј. Јаворца и проте М. Бурића*).

8 Д. М. Петровић, *нав. дело*, 217–218.

ратова, иако наручени на време, нису стигли у земљу, док је пешадија своју муницију често трошила узалуд.⁹

Официрски кадар српске војске био је малобројан, нестручан и неискусан јер је Србија већ шездесет година живела у миру. Народна војска је била бројна, али недовољно обучена у маневру и блиској борби. Њена дисциплина је била слаба, па су и дезертерства у српско-турским ратовима била веома честа.¹⁰ У томе ни чачанска окружна војска није представљала изузетак. Од почетка ратних дејстава па све до краја рата, од локалних власти је захтевано да одбегле војнике хватају и стражарно их спроводе њиховим командама.¹¹ Дезертерства војника све три класе била су најмасовнија у јулу и августу, када је и ситуација на фронту била најтежа, па оснивања сабирних логора, батињања и смртне казне неће заобићи ни чачанске војнике.¹² Много бројнији су, међутим, били примери њихове изузетне храбрости и пожртвованости, те су награђивани новчаним и осталим признањима.¹³

Ратне припреме у Чачанском округу започеле су одмах по избијању херцеговачког устанка 1875. године, а појачане су након његовог ширења на села око Нове Вароши и све чешћих сукоба српских стража с Турцима на јужним границама округа. У пролеће 1876. било је извесно да је рат неизбежан, па су војници I класе наоружани, а део артиљерије пребачен у Карановац. Поред увежбавања војске и коморција, убрзана је изградња пута Чачак–Ивањица преко Јелице и предузети обимни инжењеријски радови на утврђивању границе на Јавору. Настављено је прикупљање обавештајних података о стању у Рашкој и започето убрзано

9 Б. Богдановић, *нав. дело*, 274; С. Ратковић-Костић, *нав. дело*, 55.

10 С. Ратковић-Костић, *нав. дело*, 51–52, 55.

11 Д. Оташевић, *нав. дело*, 280, 288–290, 292–293, 297.

12 Т. Вукосављевић, *Чачани у српско-турском рату 1876. године*, Зборник радова Народног музеја у Чачку XII (1982), 95–97. Из главног сабирног логора за Јаворски фронт, основаног у Ивањици, у јулу и августу побегао је велики број војника. Бројна документа сведоче о томе како је начелник војне станице у Котражи ухваћене стражарно спроводио назад, одакле су на даљи поступак слати команданту Чачанске бригаде I класе [МИАЧ, Начелство Округа чачанског – Чачак, 1839–1922 (=НОЧ), К-15, 1875–1876 (=К-15), Ф 36].

13 Т. Вукосављевић, *нав. дело*, 97. Тако су, примера ради, указом од 10. октобра 1876. за „особиту храброст и извршност, којом су се, на славу и понос српског имена, одликовали у садањем рату са Турцима, батаљони: Карановачки I класе, Карановачки II класе, Трнавски I класе, Моравички I класе и Пожешки I класе” добили дипломе као знак „владачке признателности и нарочитог одличја за то”. (*Српске новине* бр. 230, 16/28. октобар 1876).

прикупљање и складиштење хране и ратне опреме у неколико главних магацина будућег јаворског и ибарског бојишта. Један од њих је био у Чачку, тадашњем седишту Западноморавске дивизије и штаба артиљеријског пука.¹⁴

У складу са ратним планом и формацијом, војне снаге Чачанског округа налазиле су се у саставу Ибарске војске. У њој се, поред чачанске, налазила ужичка и рудничка окружна војска све три класе, Шабачка бригада I класе и Добровољачки корпус архимандрита Нићифора Дучића. Ибарска војска имала је укупно 31 батаљон, једну пољску, две брдске и три бригадне батерије са по четири топа, два ескадрона коњице и један инжењеријски батаљон. Стављена под команду 76-годишњег генерала Фрања Заха, бројала је 24.000 војника, развучених на широком фронту од Ибра до Дрине. Након измене ратног плана, који јој је давао углавном дефанзивну улогу, главни задатак јој је био да офанзивно наступа према Сјеници и Новом Пазару. Циљ је био да се у Рашкој споји са северним трупaма савезничке црногорске војске и тиме Турцима пресече пут ка Босни. Наспрам себе је имала 15.000 турских војника код Сјенице и Нове Вароши под Муктар-пашом и 18.000 војника код Новог Пазара под командом Мехмеда Али-паше.¹⁵

Мада је имала недовољно људства за успешно спровођење офанзиве која јој је стављена у задатак, Ибарска војска је била подељена у три офанзивне колоне и неколико мањих одреда. Чачанска окружна војска, састављена од девет батаљона, дванаест топова и ескадрона коњице, представљала је њену леву колону. Ратни оперативни план доделио јој је задатак да наступи од Рашке ка Новом Пазару, с тим да један одред од три и по батаљона и четири топа, на челу с капетаном Михаилом Илићем, уз Ибар крене ка Митровици.¹⁶

14 Т. Вукосављевић, *нав. дело*, 45–48; Д. Оташевић, *нав. дело*, 280–284. Чачанска комора организована је 1875. године у оквиру војно-интендантских припрема за рат. Њен четовођа је био Фердинанд Крен, чачански индустријалац и власник пиваре „Крен”, који ће у току рата постати дивизијски комесар на интендантским пословима (Ј. Дашић, *Финансијско-интендантска делатност и комора у време Јаворског рата 1876. године*, Ибарска војска, 305–309).

15 П. Опачић, С. Скоко, *нав. дело*, 30–31; П. Опачић, *Ибарска војска у Првом српско-турском рату 1876/1877. године*, Ибарска војска, 15, 23; М. Ф. Петровић, *Политичка и војна конвенција Србије и Црне Горе из 1876. године за ослобођење Старе Србије*, Ибарска војска, 32–33; С. Ратковић-Костић, *нав. дело*, 54.

16 П. Опачић, *нав. дело*, 71–72; Т. Вукосављевић, *нав. дело*, 51; Д. М. Петровић, *нав. дело*, 21. Капетан Илић је, након издате наредбе о мобилизацији, у штабу Ибарске

Наређења за мобилизацију целокупне I класе издата су 9/21. јуна 1876. године, након чега је започела и мобилизација II и III позива.¹⁷ У Чачанском округу вршена је ужурбано, али до почетка рата није завршена, па је настављена и током ратних операција.¹⁸ Какав је био одзив у Чачанском округу није познато, али је сигурно да је и овде, као и у суседном Рудничком, било више покушаја дезертерства и симулација болести.¹⁹ Познат је случај појединих војних обвезника из Миросаљаца у Драгачеву, који су похватани тек у октобру 1876. и преко Ивањице упућени команданту Чачанске бригаде II класе Јовану Варјачићу.²⁰

Уз мелодију песме „Радо иде Србин у војнике”, Чачанска бригада I класе је 16. јуна, око 6 часова ујутру, из Чачка, са Алвацинског поља, кренула ка Ивањици. Према сведочењу Мите Петровића, „батаљони, упарађени с развијеним заставама, налазили су се напред, а иза њих стајала је коњица, па брдска батерија, и позади занатлиска чета с бол-

војске добио задатак да је организује. На тој дужности га је затекла објава рата, па је убрзо постављен за команданта Студеничког батаљона Чачанске бригаде I класе [Н. Станојловић, *Мајор Михаило Илић (1845–1876)*, Ибарска војска, 193].

17 С. Рајић, *Кнез Милан Обреновић (1854–1881), од бератлије до суверена*, I, Београд, 2024, 396. Датуми у тексту наведени су по јулијанском календару, осим уколико је реч о познатијим догађајима за које се усталило датовање по грегоријанском. Тада су, као у овом случају, наведена оба датума.

18 Ни комора није обавила свој део посла пре првих ратних сукоба. Допремање на фронт хране и осталих потреба за војску је каснило, па су и војници III класе употребљавани за вршење позадинских служби. У Чачку је формирана дивизијска комора, која ће у току рата издавати наређења и руковати свим пословима коморских јединица (Т. Вукосављевић, *нав. дело*, 51–52; Ј. Дашић, *нав. дело*, 309).

19 Г. Пауновић, *Рудничка окружна војска у српско-турском рату 1876. године*, Ибарска војска, 101. Саморањавање је било један од начина начина избегавања мобилизације. Милица Ђорђевић, војник III класе из Гуче, „ранио је се сам у десну руку зато да не иде у војску”. (МИАЧ, НОЧ, К-15, Ф 36). Исто су чинили и припадници војно-позадинских служби, нарочито коморције (Т. Вукосављевић, *нав. дело*, 50–52). До саморањавања ће најчешће долазити током рата. О томе каквим су све лукавствима прибегавали војници Чачанске бригаде I класе писао је у свом дневнику и њихов командант, капетан Јован Мишковић: „Да би избегли борбу, рањаве се сами, највише у леву руку (прсте). Један се бајонетом убо. Једног рањеника по четворица воде. Многи се само огребу па представе да су рањави, а неки само прсте вежу. Један је исекао листове на нози и умро; неки су исекли прсте. Коњаници секу колане коњима или укују коња да не би вршили службу”. (Ј. Мишковић, *Ратни дневник са Јавора из 1876. године*, Ратни дневници, I, прир. Р. Бојовић, Чачак, 1996, 32).

20 Т. Вукосављевић, *нав. дело*, 50–52.

ничарима”.²¹ Сат времена након што је бригада промарширала кроз варош срдечно испраћена од узбуђене „гомиле старих и младих жена, деце, па и стараца” за њом су кренуле чачанска и рудничка пионирска чета, претходно окупљене на Морави северно од Чачка. Заједно с комором, која их је пратила носећи храну и ствари, пионири су на планини Јелици стигли Чачанску бригаду и придружили јој се. Након пређених 35 километара преко Драгачева и ноћења у Котражи, следећег дана су стигли у Ивањицу, где су логоровали са Ужичком бригадом I класе, док је Рудничка стигла дан касније.²²

Тог дана када је кнез Милан објавио рат Турцима, 18/30. јуна на ивањичкој пијаци извршена је заклетва чачанске војске, а потом је бригадир Чолак-Антић „кратким и одушевљеним говором поздравио војску и упознао са задатком који има српска војска да испуни на бојном пољу”. У Ивањицу је стигла и Чачанска бригада II класе и ова варошица је, са 15.000 војника, изгледала као прави војнички логор.²³ Чачански пионири су са потпоручником Јованом Павлићевићем сутрадан отишли у Рашку, где је пар дана касније кренуо и капетан Михаило Илић са својим Студеничким батаљоном, а 21. јуна и цела Чачанска бригада с коњицом, брдском и мерзерском батеријом, „праћена својом музиком” и јаком кишом. Наредног дана стигли су у Градац, 15 километара од Рашке, где им је прочитана кнежева ратна прокламација. Истог дана је преостали део Ибарске војске напустио Ивањицу и кренуо за Јавор, где ће 24. јуна доћи до првог сукоба с Турцима. Кушићи су постали седиште Ибарске војске и то се, упркос промени дивизијара, неће мењати до краја српско-турских ратова.²⁴

Офанзива целокупне српске војске, осим Ибарске, започета је 20. јуна / 2. јула 1876. године. У Ибарској војсци у борбу су прво ступили Чачани 23. јуна, на делу фронта ка Рашкој. У 4 сата ујутру обе чачанске

21 Д. М. Петровић, *нав. дело*, 7. Сведок великог броја догађаја о којима пише, Мита Петровић је 1876. године отишао на Јавор са Чачанском бригадом као војни обвезник, вршећи дужност комесара Пионирског одреда. За време Другог српско-турског рата више је радио као ратни сликар (цртач) и писар у Топлици (*Исто*, 225–226, 238).

22 *Исто*, 8–16.

23 *Исто*, 12–17; С. Николајевић, *Белешке једног артиљерца из ратова 1876–1878. године*, Ратни дневници, I, 69.

24 Д. М. Петровић, *нав. дело*, 17–19, 58; С. Николајевић, *нав. дело*, 69; Т. Вукосављевић, *нав. дело*, 51.

бригаде кренуле су из Градца у три колоне. Под командом бригадира Чолак-Антића, централна колона, састављена од по два батаљона обе класе, кренула је ка Новом Пазару. Ка Рашкој се упутило њено лево крило, на челу са артиљеријским поручником (ускоро капетаном) Стојаном Николајевићем, док ће с његове леве стране, на крајњем истоку, капетан Михаило Илић предводити одред ка Митровици. Николајевићева колона, коју су чинили Чачанска брдска бригадна батерија и Карановачки батаљон I класе, кренула је низ Градачку реку, преко села Беоца. До мрака је заузела стару српску престоницу Рашку, а затим и турску караулу и ђумрук, натеравши преко 120 турских војника на бекство у Пазар.²⁵ Српска војска није претрпела никакав губитак у овом сукобу, а колика је конфузија у њој владала и на овом делу фронта говори и податак да је у борби учествовао и артиљеријски капетан Никола Стојановић, командир ужичке бригадне батерије, који је овде „случајно пошао са овим одељењем без своје батерије”.²⁶

Извршивши свој задатак, Николајевићева колона се следећег дана, идући левом обалом реке Рашке, сјединила са главном колоном. Ова је претходног дана преко Трнавe стигла у Аниште, где се спојила са Чачанском бригадом II класе и ужичком брдском батеријом. Одложивши напад за један дан, главна колона је код Аништа преноћила, али је те ноћи Драгачевски батаљон на предстражи претрпео ужасне губитке. Његови уморни војници, први пут постављени на мртву стражу испред непријатеља и несвесни у каквој се опасности налазе, након смене су после поноћи наложили ватру и крај ње заспали. Турци су се прикрали и одсекли главу најпре заспалом стражару, а потом и десеторици војника. „Сутрадан било је”, према речима Мите Петровића, „страшно погледати толике лешеве без глава”, па је једанаест младих Драгачеваца постало пример осталим војницима како се не сме понашати на мртој стражи.²⁷

Сједињене 24. јуна, главна и Николајевићева колона су у рано поподне на јуриш освојиле и порушиле турске карауле Голицу и Змијак изнад Борја. Тиме је чачанска окружна војска заузела читаво подручје између Рашке и Новог Пазара, те је преко реке Рашке прешла на турско земљиште. Растројени и без муниције, Турци су у нeredу побегли у Нови Пазар, али су Чолак-Антић и шеф штаба Вучковић одлучили да их не

25 С. Николајевић, *нав. дело*, 69–71; Д. М. Петровић, *нав. дело*, 59–60.

26 С. Николајевић, *нав. дело*, 71.

27 Д. М. Петровић, *нав. дело*, 59–61.

гоне, него да на Пазар крену сутрадан. Зато су капетану Илићу послали налог да истог дана пређе Ибар и нападне Кадијачу, утврђени вис на јужној страни Новог Пазара, и тиме пресече његову везу с Митровицом.²⁸

Илић је са својим Студеничким батаљоном I класе и брдском батеријом капетана Илије Павловића већ наступао десном обалом Ибрака Митровици. На Јариње, где је била граница с Турском, стигао је 21. јуна, спојио се са пола Карановачког и два Јошаничка батаљона и све их ставио под своју команду. Сутрадан је прешао границу и уз Ибар стигао у Сочаницу, а наредног дана се код села Кошуте сукобио с пола батаљона низама и петсто Арнаута, натерао их на повлачење и запосео улаз у Ибарску клисуру. Са својом војском је 24. јуна успешно отерао 10.000 Турака и Арнаута из Митровице. Исте вечери је добио налог да пређе Ибар и код Рогозне, јужно од Пазара, пресече митровачко-пазарски пут, како би спречио Турке из Митровице да притекну у помоћ Новом Пазару.²⁹

Чачанска окружна војска је, према сачињеном плану, 25. јуна требало да нападне Нови Пазар у три колоне. Под командом бригадира Чолак-Антића, главна колона, састављена од два батаљона I класе, три батаљона II класе и седам брдских топова, требало је да десном обалом Рашке стигне до Новог Пазара и освоји га. Десна колона, коју је сачињавало пет чета Студеничког батаљона II класе, ескадрон коњице и један брдски топ, имала је задатак да преко виса Соколовице изврши демонстративни напад на Ђурђеове ступове пре него што главна колона нападне Пазар. Трнавски батаљон I класе је, као трећа колона, требало да наступа левом обалом Рашке и одржава везу између главне и десне колоне, које су стављене под команду капетана Николе Цветковића.³⁰

Планирани напад на Нови Пазар је, међутим, доживео потпуни неуспех. Капетан Илић није могао да изврши задатак који му је поверен. Оставивши првопозивце Студеничког батаљона на улазу у клисуру, он је са два и по батаљона и три топа прешао набујали Ибар и напао одлич-

28 Исто, 61; С. Николајевић, *нав. дело*, 71–72. О успеху овог дела Ибарске војске у борбама 23. и 24. јуна / 5. и 6. јула *Српске новине* су известили након вести о бици на која се 24. јуна / 6. јула одиграла на јаворском фронту, не помињући да се ради о Калипољу и тешком поразу Ибарске војске (*Српске новине*, бр. 139, 25. јун / 7. јул 1876).

29 Д. М. Петровић, *нав. дело*, 65–66.

30 Исто, 62. „Распоред за овај напад био је врло добар, али није онако извршен као што је наређено, а за ово лежи на некоме кривица”, јетко ће касније закључити капетан Николајевић, циљајући на бригадира Чолак-Антића (С. Николајевић, *нав. дело*, 72).

но утврђену Кадијачу. После дуге и жестоке борбе, морао је одступити назад преко Ибра, не могавши се задржати на улазу у клисуру јер су се Студеничани још пре тога повукли на Јариње.³¹ Десна колона, којој се успут грешком придружио Трнавски батаљон, након три и по сата жестоке борбе код Ђурђевих ступова, упркос храброј борби студеничких другопозиваца и капетана Цветковића, морала је да одступи. Трнавски батаљон није ни учествовао у овом боју, а његов командант је напустио своје људе, „повукао се у једну стеновиту јаму и ту се пресавијао, тужећи се на трбобољу”.³² Главна колона је изнад Новог Пазара посматрала борбу код Ђурђевих ступова и слушала ону с Кадијаче, али се није померила с места. Иако је новопазарска посада била ослабљена пребацивањем јаких снага на ова два војишта, вратила се на границу без испаљеног метка. Због овако несложног наступања, према речима Мите Петровића, у нашој војсци је „дух почео малаксавати, док је код непријатеља нагло растао.”³³

Следећег дана, 26. јуна, поновљени напад на Нови Пазар завршио се још неславније. У њему је учествовала само артиљерија (топови четири уживке и три чачанске бригадне батерије) и Чачанска бригада II класе. У 6 часова ујутру започели су борбу против турске предстраже, док је бригадир Чолак-Антић, са виса посматрајући како се главнина турске војске лагано окупља испред новопазарске касарне, наредио брдској батерији да отвори ватру. Топовске гранате, међутим, нису могле дотле да добаце и то је Србе деморалисало а Турке охрабрило, па су око поднева организовали противнапад и натерали српску војску на повлачење. Чим је то видео, Чолак-Антић је скочио на коња и побегао на Борје код Рашке, одакле је гледао како му војска, растројена због његовог напуштања бојишта, „отступа дивљим бекством, иако је непријатељ не јури [...] да је било страшно и погледати”.³⁴ Правдајући свој поступак бекством бригадира, војници једног драгачевског вода отишли су својим кућама, у чему

31 Д. М. Петровић, *нав. дело*, 66.

32 *Исто*, 62–63; С. Николајевић, *нав. дело*, 72, 75.

33 Д. М. Петровић, *нав. дело*, 63. Капетан Николајевић тврди да је Чолак-Антић прекасно променио одлуку и по коњанику послао поруку капетану Цветковићу да не креће у борбу пре него што је главна колона не отпочне. То писмо није ни стигло до Цветковића, већ га је Николајевић добио у време кад је битка већ била изгубљена (С. Николајевић, *нав. дело*, 75).

34 Д. М. Петровић, *нав. дело*, 63–64. „Неки су од војника”, писао је капетан Николајевић, „не имајући кад чекати за прелаз преко ћуприје скакали у Рашку реку и до више појаса газили пошто су их Турци сузбили” (С. Николајевић, *нав. дело*, 76).

их ни шеф штаба није могао спречити.³⁵ Понижени и увређени, нижи официри су исте вечери у тајности донели одлуку да Чолак-Антића и Вучковића свргну с дужности, али је један од њих обавестио бригадира о завери и на тај начин осујетио покушај насилне смене.³⁶

Чачанска војска више није нападала Нови Пазар, а капетан Илић је 27. јуна поново кренуо уз Ибар ка Митровици. Овога пута ишао је преко Камиљаче код Лепосавића како би избегао клисуру. Студеничком батаљону је наредио да у Дрену остане у резерви, док је сам са два и по батаљона и брдским топовима напао јаке турске снаге. Жестока борба пешадије и артиљерије водила се од зоре до поднева, када је српска војска била домаћак победе, али је у том тренутку Студенички батаљон, без Илићевог знања и одобрења, прешао на лево крило и напао турски десни бок. Убеђени да су им Турци напали леви бок, српски војници су одмах почели одступати у неред, упркос Илићевим покушајима да их задржи. Исте вечери стигли су на Јариње, па су тиме и офанзивни покушаји леве колоне Ибарске војске били завршени без успеха.³⁷

Након пораза на Калипољу 24. јуна, Ибарска војска се на Јаворском фронту нашла у веома тешком положају. Због тога је Чачанска бригада I класе, по наређењу генерала Заха, 10. јула из Рашке кренула на Јавор како би са осталим трупима 12. јула извршила напад на Сјеницу. Преко планине Голије, пред Суви рт и на Ступску чесму је стигла уочи тог дана и сјединила се с главнином Јаворске војске.³⁸ Сјеничком заповеднику Мехмеду Али-паши у помоћ је из Новог Пазара долазио Дервиш-паша, који је из Митровице кренуо у поход против Црне Горе. Да би спречили његов улазак у Сјеницу пре планираног напада, Чачани су му исте ноћи

35 Ови војници су се касније сами вратили на фронт, док је њихов вођа Главоњић ухваћен, послат натраг и стрељан (Д. М. Петровић, *нав. дело*, 64).

36 *Исто*, 64–65.

37 *Исто*, 67–68. Капетан Илић, који је због своје храбрости и борбености предложен за чин мајора, већ 30. јуна добио је налог да своју трупу преда команданту Чачанске војске и дође на Јавор, где је ускоро примио команду над Шабачком бригадом. Двадесетак дана касније, кад је стигао налог да сва шабачка војска крене за Алексинац, Илић је постављен је за команданта Рудничке бригаде I класе (*Исто*, 68; Н. Станојловић, *нав. дело*, 195).

38 Д. М. Петровић, *нав. дело*, 74. Прелазећи преко Голије, Трнавски батаљон I класе и чета Студеничког батаљона II класе с пионирима, целом брдском батеријом, водом Златиборског ескадрона и четом ужичке III класе, заузеле су и разрушили Осман-пашину караулу. Потом су, гонећи Турке, Николајевић и Трнавци запалили турско село Брњицу и исте ноћи стигли на Ступску чесму (С. Николајевић, *нав. дело*, 77–79).

послали у сусрет капетана Гајиновића с мањим одељењем пешака и једним топом. План је био да га у Дугој Пољани пресретну и успоре, а да остали за то време заузму и поруше Цмиљевачку кулу на путу Сјеница–Нови Пазар и запоседну висове Суви рт и Лисину.³⁹

У свануће су три српске колоне кренуле према кули. На левом крилу је био Трнавски батаљон под командом капетана Илије Павловића, у центру Драгачевски са Чачанском брдском батеријом, док је на десном Студенички с мерзерском батеријом хитао ка Лисини. Оба карановачка батаљона с пионирима остала су у општој резерви.⁴⁰ У исто време, Турци су кренули у две колоне, од којих је прва требало да прође кроз један теснац и заузме Суви рт, а друга да поседне Лисину. Прву су у теснацу дочекали Драгачевци и батерија, али су, након борбе која је трајала до поднева, Турци почели да их потискују и продиру кроз теснац. Трнавци су их тада напали с леђа, окуражени Драгачевци су се вратили и сви су Турци, опкољени у теснацу, били побијени.⁴¹ Турска колона, која се почела пети уз Лисину, управо запоседнуту од стране Студеничана, дочекана је артиљеријском и пушчаном ватром. Након жестоке борбе и сазнања о томе шта се десило првој колони у теснацу, у највећем нередy побегли су у Сјеницу, гоњени од Студеничана до вароши. У овој борби је, према речима капетана Николајевића, мртвих Турака на бојном пољу остало 234, док су наши имали једног погинулог и 6–7 рањених. Сутрадан је чачанска војска запосела Суви рт и ту се улогорила, а Дервиш-паша, задржан у Дугој Пољани од Гајиновића, с војском је прошао поред њих и ушао у Сјеницу. Наредног дана брдска батерија капетана Илије Павловића упућена је на Делиград.⁴²

Генерала Заха је 14. јула на положају дивизијара заменио Чолак-Антић, најстарији официр у Јаворској војсци, а на његово дотадашње место „команданта Чачанске бригаде и осталих трупа” постављен је капетан Јован Мишковић. У наредним данима скоро цео Јавор је утврђен и извршен је нов размештај трупа, према којем се Чачанска бригада протезала од Лисе до Долова, „скоро два сата у простору”.⁴³ Ратних

39 Д. М. Петровић, *нав. дело*, 88.

40 *Исто*, 88–89; С. Николајевић, *нав. дело*, 79.

41 Д. М. Петровић, *нав. дело*, 89.

42 *Исто*, 89–90; С. Николајевић, *нав. дело*, 79–80. *Српске новине* су известиле како су се у борби на Дугој Пољани на нашој страни Студеничани „особито одликовали” (*Српске новине*, бр. 156, 15/27. јул 1876).

43 Д. М. Петровић, *нав. дело*, 91–94; Ј. Мишковић, *нав. дело*, 25–26.

дејстава није било све до турског напада 22. јула поподне, када се одиграо вишечасовни бој на Мравипољу. У њему су учествовали Студенички батаљон I класе, чета Карановачког батаљона I и три чете II класе, чета Студеничког батаљона II класе и две чете добровољаца. Поред та непуне три батаљона од 1.200 војника, у борби су дејствовала по два мерзера са Лисе и Боровца. Ни турске снаге, послате у извидницу, нису биле много бројније, а губици су били незнатни на обе стране.⁴⁴

На позив новог дивизијара, остављајући шефа штаба бригаде капетана Вучковића као свог заменика, капетан Мишковић је 24. јула у 7 сати ујутру са архимандритом Дучићем отишао у дивизијски штаб ради договора о предстојећем нападу на Сјеницу. „Тек што стигох”, писао је касније Мишковић, „а дође глас да Турци нападају на наш положај Боровца и Петровца. Одмах се вратисмо”.⁴⁵ Тада је, међутим, било прекасно. Око 15.000 Турака је истог јутра кренуло из Сјенице ка Боровцу, где је било не више од 5.000 чачанских војника. Након преласка Вапе, турска војска се поделила у три дела. Један је отишао десно ка Лисини, где су били Дучићеви добровољци и брдска батерија, други лево, ка Петровцу (српском десном крилу), а трећи, централни, имао је задатак да нападне Боровац и Суви рт. Наспрам себе су имали студеничке и карановачке батаљоне обе класе, Трнавски и Драгачевски батаљон I класе, брдску и мерзерску батерију и два батаљона добровољаца, док су им у помоћ увече стигли Моравички батаљон I и Ариљски II класе и два тешка топа.⁴⁶

Кад су оба турска крила започела борбу, центар је кренуо у напад на Боровац. Десно крило, где су били Трнавски и Драгачевски батаљони I класе и, у њиховој близини, карановачки батаљони обе класе, „борили су се славно”. Међутим, два батаљона добровољаца на левом крилу врло брзо су напустила Лисину, најважнији положај који је бранио приступ Сувом рту, и тиме непријатељу омогућила да Боровцу зађе с левог бока.⁴⁷ Главна турска колона директно је напала Боровац, где су се налазили чачански пионири. „Ускакали су у ров и хватали живе пионире – неки су једва успели да побегну, неки су онде исечени, неки одведени живи”, писао је Мита Петровић, њихов комесар. Да и сама не би била заробљена,

44 Бригадир Мишковић наводи да је на српској страни било седморо мртвих, 31 рањен (од којих само један тешко) и четири нестала (Ј. Мишковић, *нав. дело*, 26).

45 *Исто*.

46 Д. М. Петровић, *нав. дело*, 111–112, 117–118; С. Николајевић, *нав. дело*, 80.

47 Д. М. Петровић, *нав. дело*, 118–119; С. Николајевић, *нав. дело*, 80.

мерзерска батерија одмах је морала да се повуче са Боровца, а за њом и студенички, карановачки и драгачевски батаљони с батеријама. Турска пешадија је током поподнева заузела Суви рт, па потом кренула венцем ка Јавору и стигла до Долова, а српска се скоро у потпуности повукла ка Ковиљу.⁴⁸ Мишковић је тек у 11 сати увече стигао до шанчева иза Братљева, на путу ка Ивањици, где је разместио сакупљене војнике и отпочео утврђивање.⁴⁹ Наредне ноћи, по мраку и веома неприступачном терену, ова војска од око 1.300 бораца преко Равне Горе кренула је ка Јавору, где је стигла 26. јула пре подне, веома уморна и дочекана паљбом турских топова.⁵⁰

Стигавши на Јавор, чачанска војска је одмах запосела положаје код Ограђеника, а брдска батерија се попела се на Василин врх, где је претходног дана стигло 5 великих топова. Са батеријом довученом у утврђење на Вучјој пољани, Дервиш-паша и Мехмед Али-паша су у свануће 26. јула напали српске положаје пред Доловима и натерали најпре Ужичане, а затим Рудничане и Чачане, на одступање ка Јавору. Дивизијар Чолак-Антић је с целокупним дивизијским штабом, тешком артиљеријом, коњицом, комором, рањеницима и болничарима побегао с Јавора на Кушиће, па одатле у Ивањицу, чиме је изазвао додатну забуну међу официрима, војском и народом.⁵¹ Пред зору следећег дана наредио

48 Д. М. Петровић, *нав. дело*, 119–121; С. Николајевић, *нав. дело*, 80–81. Према речима једног младог официра које наводи Мита Петровић, Чачани су се „јуначки борили” од седам сати изјутра до четири поподне. Када су их добровољци својим повлачењем довели у опасност да буду опкољени, они су и тада издржали још два до три сата најжешће борбе. Тек након тога су започели одступање ка Ковиљу, и то „у онаком реду како доликује само јунацима. Да им је послата помоћ, нити би они отступали, нити би изгубили положај”, закључио је официр, додајући да „ко је гледао, као што сам ја, како су се они јуначки борили, тај им мора признати храброст и поклонити им се”. (Д. М. Петровић, *нав. дело*, 122).

49 Капетан Мишковић наводи да је, од старешина, рањен потпоручник Марко Ћирић и командир Карановачког батаљона I класе, да је било 50–60 мртвих и око 100 рањених војника. Трнавски батаљон I класе је у борбама 23. и 24. јула имао шесторо мртвих и 67 рањених, а Карановачки II класе 24 мртва и 38 рањених. „Да сам се 24. на Боровцу десио”, писао је почетком августа, „извесно или не би Боровац пао или не бих ја жив остао. Нити би својевољци са Лисе одступили да је г. Дучић тамо био” (Ј. Мишковић, *нав. дело*, 26–27).

50 Ј. Мишковић, *нав. дело*, 28; С. Николајевић, *нав. дело*, 81–82.

51 Ј. Мишковић, *нав. дело*, 28–29; Д. М. Петровић, *нав. дело*, 125–128, 131–138. Након што се сва српска војска повукла на Јавор, „беше се тако измешала, да команданти не могаху наћи своје батаљоне, нити војник своју чету. Тако је трајало до сванућа и тек онда се батаљони поново формираше” (Д. М. Петровић, *нав. дело*, 128).

је да се сва војска одмах повуче с Јавора и одступи ка Ивањици. Петар Борисављевић и Михајло Илић, команданти Ужичке и Рудничке бригаде, то су одлучно одбили, а придружио им се и чачански бригадир, капетан Мишковић. Одлучили су да напусте Јавор, али да нипошто не одступе од Погледа. Њега би бранио Илић, Борисављевић би остао у Кушићима, док би чачанска војска посела Опаљеник и остала у резерви, како би могла да се одмори након узастопних тешких борби.⁵² Прецизан план повлачења, међутим, није постојао, као ни наредба које положаје заузети након одступања. По киши и густој магли, Јавор је 27. јула око 11 сати пре подне напуштен у највећој тишини, па су га Турци заузели око 5 сати поподне, задобивши богат ратни материјал који је српска војска оставила за собом.⁵³

Освојивши Јавор, Турци су одмах пожелели да заузму Поглед са Укоченицом и Чемерницом, одакле би им, преко Катића или Кушића, пут ка долини Западне Мораве био отворен. Зато су већ 28. јула извршили напад на Поглед, али их је ту спремно дочекао капетан Илић с Рудничанима, освајајући сјајну победу након целодневне борбе.⁵⁴ Главнина Чачанске бригаде I класе се за то време налазила на Опаљенику, где су неколико дана пристизали они њени делови који су, разбијени на Сувом рту и растурени у конфузном повлачењу с Јавора, најзад успели да је пронађу. Капетан Мишковић је 28. јула увече добио налог да команду над њом преда капетану Милутину Гарашанину и да се јави у Ивањицу. Дивизијар Чолак-Антић је намеравао да своју кривицу за губитак Јавора свали на њега, али је Мишковић убрзо ослобођен оптужбе и постављен на нову дужност у штабу. Око двеста војника Чачанске бригаде, под оптужбом да су бегунци и кукавице, због касног доласка на Опаљеник кажњени су са по педесет батина.⁵⁵

52 Д. М. Петровић, *нав. дело*, 128–131.

53 *Исто*, 129–130; Ј. Мишковић, *нав. дело*, 29–30. Веома потресен због пораза, капетан Мишковић је касније записао: „Три ноћи: одступање са Боровца, пут за Јавор са Ковиља и одступање са Јавора нећу никад заборавити (блејање оваца, дрека деце, вика војника, звука оружја)...” (Ј. Мишковић, *нав. дело*, 31).

54 Д. М. Петровић, *нав. дело*, 144–145. После велике победе на Погледу, капетан Илић је стекао глас најспособнијег српског официра, па је убрзо добио чин генералштабног мајора и постао командант Ужичке бригаде II класе (Н. Станојловић, *нав. дело*, 197).

55 Д. М. Петровић, *нав. дело*, 148–151; Ј. Мишковић, *нав. дело*, 31–32. У својој писменој изјави од 1. августа Мишковић је, поред осталог, упитао дивизијара „зашто је генералштаб те ноћи отишао са целом артилеријом у Ивањицу, не означив бригадама рандеву, а напротив својим доласком произвео код обитоаца узбуђеност

Након заустављеног турског напада на Поглед, на Јаворском фронту наступило је примирје, које ће трајати до 16. августа. Чачанска бригада се са својом батеријом неколико дана задржала на Опаљенику, након чега су се у Ивањици и њеној околини задржале до 19. августа. Тога дана су стигле и преноћиле у Кушићима, да би потом биле упућене на Поглед – батерија да би одатле бранила јаворски пут, а Бригада да би заменила Рудничку, која је послата на Делиград. Спремајући се за одбрану од предстојећег турског напада, чачански пионири су за време примирја радили на утврђивању путева који су из Ивањице преко Мучња водили ка Ариљу, те преко Лисе ка Чачку.⁵⁶ Нови чачански бригадир Гарашанин је одмах по доласку на Поглед, најистуренији положај према Турцима, извршио распоред својих трупа. На левом крилу је поставио Карановачки батаљон I класе, под командом поручника Александра Константиновића фон Шолца, на централном делу (на самом Погледу) Студенички батаљон I класе, на челу са поручником Митом Стојковићем, а на десном крилу Драгачевски батаљон I класе, којим је командовао народни командир Димитрије Јеротијевић. Непосредна резерва ових батаљона био је Трнавски батаљон II класе, под командом капетана Николе Цветковића, а општа на Укоченици Драгачевски батаљон II класе, на челу са Ђорђем Симоновићем. Чачанска брдска батерија капетана Николајевића била је на Погледу, док су на Кадиној стени и Чемерници смештени Трнавски батаљон I класе, под командом Миладина Лишанина, те Карановачки батаљон II класе, под командом потпоручника Симе Петровића. Ужички Ариљски батаљон I класе, којим је заповедао капетан Јеврем Вукосављевић, штитио је мучањски положај.⁵⁷

Након новог неуспелог напада на Поглед, од кога се 16. августа одбранила ужичка војска, Мехмед Али-паша је 21. августа око поднева покушао нови продор на овај положај, где су се овог пута налазили Ча-

и застрашеност”. Повређена официрска част није му дозвољавала да прими казну за туђе грешке. „Ако сам крив”, писао је, „ја тражим да се дам војном суду, који ће моју кривицу оценити, јер ми се чини веома тешко да поједине личности оцењују мој рад, који је, по моме уверењу, у многome коректнији и умеснији него њихов.” У затвору је „због неучтивог и продрзљивог одговора на тражено изјаснење” провео неколико дана, потом је ослобођен оптужби и постављен на нову дужност (Ј. Мишковић, *нав. дело*, 34, 37, 63).

56 Т. Вукосављевић, *нав. дело*, 76; С. Николајевић, *нав. дело*, 82; Д. М. Петровић, *нав. дело*, 151–152, 164.

57 Д. М. Петровић, *нав. дело*, 171.

чани.⁵⁸ Нападнутом центру и левом крилу чачанске војске је, након два сата жестоке борбе, у помоћ стигао Трнавски батаљон у резерви, али су Турци тада извршили напад и на десно крило и заузели Јанков камен. Убрзо су продрли и на Поглед, због чега је центар морао да се повуче, па су у борбу из опште резерве уведени Драгачевци другог позива, који су успели да спасу лево крило чачанске војске од опкољавања. У помоћ су са Кушића стигла и два ужичка батаљона II класе, али су Турци у то време на Поглед већ извукли два крупова топа, те су тукли по српским положајима. Потом су стигли на Укоченицу надомак Кушића, где је одступила сва српска војска, осим батаљона одсечених на Кадиној стени. Турци су шенлучили уз музику и паљење ватри све до поноћи, кад им је славље прекинула српска топовска граната.⁵⁹

На хитан позив дивизијара Чолак-Антића, на Опаљеник је са логоровања код Ивањице око сат после поноћи 22. августа стигао Михаило Илић, који је у међувремену постао мајор и командант Ужичке бригаде II класе.⁶⁰ И поред више од дванаест сати хода по неприступачном терену, са три своја батаљона одмах је отишао на Кадину стену. Ту је Јеврем Вукосављевић, капетан и командант Ариљског батаљона, пред зору распоредио три батаљона под својом командом: лево је, на брегу Лисини, био Трнавски батаљон, а десно, на брегу Струговику, Карановачки батаљон, док је Ариљски батаљон као резерва постављен на Чемерници код редута. Турци су ујутру истовремено напали Струговик и Лисину. После 5 сати жестоке борбе, Трнавски батаљон се повукао с Лисине, али је Сима Петровић, командант Карановачког батаљона на Струговику, тамо послао једно своје одељење и спречио Турке да је запоседне. У међувремену му је у помоћ стигао Вукосављевић са својим Ариљцима, али су Турци тада Струговик напали с бока, па су српски војници морали да одступе ка Чемерници, а предвече ка Мучњу. Вукосављевић се увече са својим Ариљцима након краћег одмора вратио на

58 Д. М. Петровић, *нав. дело*, 169–170. Према процени капетана Мишковића, у бици на Погледу 21. августа Турци су имали десет батаљона, док капетан Николајевић наводи да су били пет пута бројнији од српских снага (Ј. Мишковић, *нав. дело*, 43; С. Николајевић, *нав. дело*, 83).

59 Д. М. Петровић, *нав. дело*, 172–174; С. Николајевић, *нав. дело*, 82–83. У борби 21. августа Чачани су имали доста изгинулих и рањених бораца. Њима су, поред бригадних лекара – доктора Јарослава Кужеља и доктора Јована Порубовића – помоћ указивала и двојица руских (Т. Вукосављевић, *нав. дело*, 71, 79, 106).

60 Д. М. Петровић, *нав. дело*, 175.

Чемерницу и запосео празан шанац, пошто су се Турци одатле повукли и улогорили на Лисини.⁶¹

Мајор Илић је са своја три батаљона Ужичана око поноћи стигао на Катиће. У договору с Вукосављевићем, издао је налог да Карановачки батаљон II класе поседне Мучањ, а првопозивци Трнавског пут испод Мучња, како би спречили евентуални турски пробој са Чемернице. Затим је са својим батаљонима и чачанском брдском батеријом похитао на Чемерницу, где је стигао у освит зоре 23. августа, наредивши војсци да се бори на живот и смрт јер је од те битке зависила судбина целе Србије.⁶² Турци су око 6 сати ујутру с Лисине кренули на Чемерницу, и фронтално и с бока, приближивши се на 600 метара од српских положаја. Беспштедна борба, у којој је непријатељ више пута нападао и бивао одбијен, трајала је све до 3 сата поподне, када је српској пешадији и артиљерији понестало муниције. У тој безизлазној ситуацији, катастрофу је спречио потпоручник Сима Петровић, који је с Мучња посматрао окршај и који се, упркос Илићевом наређењу да чува планину, спустио низ мучањске шуме и литице са својим Карановчанима, зашао Турцима с леђа, према Лисини, и преко коњаника затражио и одмах добио Илићево одобрење да их нападне. У помоћ је изненада стигло и једно одељење ужичких трећепозиваца, па су Турци у највећем нeredу побегли у оближњу шуму. Док су их чачански топови гранатама гађали с Лисине, Илић их је у јуришу гонио са Вукосављевићем, али је храбри Рус, како га је Илић оловљавао, том приликом погинуо.⁶³ Битка на Чемерници је трајала до 11 сати увече, када су Турци потиснути на Поглед, а ужичко-чачанска војска стигла до Лисине, где се одморела и први пут тога дана појела мало хлеба.⁶⁴

61 *Исто*, 176–177.

62 *Исто*, 178–179. Капетан Николајевић наводи да је то био први пут да је један српски командант официрима издао „нужну заповест и за наступање и одступање” и да је зато „овако славно борба и испала, што је сваки од г. г. официра знао своју улогу па је тачно и извршио” (С. Николајевић, *нав. дело*, 84).

63 Д. М. Петровић, *нав. дело*, 179–182; С. Николајевић, *нав. дело*, 84–85. Капетан Јеврем Вукосављевић, који је дошао из Русије да се бори у српско-турском рату, сахрањен је 27. августа на гробљу у Чачку [МИАЧ, *Матична књига умрлих Цркве у Чачку 1874–1877* (=МКУ ЦЧ 1874–1877), бр. 129 у 1876. години].

64 Д. М. Петровић, *нав. дело*, 183; Ј. Мишковић, *нав. дело*, 43. Капетан Николајевић наводи како су се Турци одали таквом бекству, да је он сам „два до три нашао мртва, која нигди рањени нису били (Мисирци); дакле су од умора или од страха поцркали” (С. Николајевић, *нав. дело*, 85). Јован Јаворац, учесник битке која „донесе

Током борбе на Чемерници, српске снаге су са Кушића тешком артиљеријом тукле турске положаје на Погледу и Укоченици, покушавајући да спрече њихово утврђивање. Око поднева у напад су кренула и два чачанска батаљона пешадије, оба под командом капетана Вучковића. Након четири сата упорне борбе, у којој су се Карановчани веома истакли, морали су да одступе ка једном потоку. Ту их је од пропасти спасла чета Драгачевског батаљона, коју је Гарашанин, предвиђајући ток борбе, поставио у заклон још раније. Кад су се одатле извукли и поново окупили, као појачање су им стигле две чете Студеничког и две чете ужичког Рачанског батаљона I класе. Поново су кренули у напад, потпомогнут артиљеријском ватром с Кушића, и после кратке борбе отерали Турке с једне косе у близини Погледа. Потом је у 8 сати увече извршен „општи ноћни напад” ужичко-чачанске војске на Укоченицу и Поглед, када су чачанске батаљоне предводили мајор Гарашанин и капетан Вучковић. У великој борби која је трајала до пред зору, потпомогнута војском мајора Илића на десном крилу, ужичко-чачанска војска је успела да заузме и Поглед и Укоченицу, иако се борила против много бројнијег непријатеља.⁶⁵

Решен да искористи тренутни страх Турака и поврати Јавор по сваку цену, без дозволе дивизијара Чолак-Антића, мајор Илић је 24. августа у зору са пет батаљона у две колоне кренуо са Кадине стене на Василин врх и Јанков вис, планирајући да у међувремену обезбеди једну батерију и Борисављевићеву помоћ. На Кадиној стени је оставио Трнавски батаљон као заштиту, док је Карановачки повео са собом ка Јанковом вису и иступио га напред. Да би неопажено стигао до циља, две чете Карановчана је предао Сими Петровићу да с њима изврши демонстративан напад пред утврђењем, док је са друге две чете овог батаљона скренуо десно, кришом се пробио кроз густу шуму и непримећен стигао на косу с бока непријатељском утврђењу. Одатле је, почев од пола 9 ујутру, неколико пута покушавао да га освоји, али безуспешно, након чега се повукао у шуму и чекао згодан тренутак за јуриш. Очекивана помоћ с Погледа није долазила, нити му је стигла порука од мајора Борисављевића, написана у сагласности са Гарашанином и Мишковићем, да не предузима напад јер су трупе превише растројене, гладне, уморне и без муниције.

најславнију победу српском оружју на Јавору у том светом рату за ослобођење и независност”, пише како су Илићеви војници заробили 27 Турака, међу којима и једног „командант-пашу” (МИАЧ, ЛАФ ЈЈ, *Борба на Чемерници августа 1876. године*). Д. М. Петровић, *нав. дело*, 183–186; Ј. Мишковић, *нав. дело*, 43.

Схвативши да је остао сâм, око 10 сати је са голом сабљом у руци повео војнике у јуриш ка утврђењу и том приликом погинуо. Колона која је кренула ка Василином вису такође је наишла на јак отпор Турака, а вест о Илићевој смрти је и њу приморала на повлачење, па су се обе поподне вратиле на Поглед.⁶⁶ Јавор је остао у рукама Турака, али је сузбијање њихове офанзиве ка Кушићима и Катићима, који су водили у долину Западне Мораве, представљало велики допринос Ибарске војске ратним напорима Кнежевине Србије.⁶⁷

По свршеној борби на Јанковом вису, 25. августа се дивизијски штаб преселио из Ивањице на Кушиће, где су у већем броју почели пристизати руски официри добровољци.⁶⁸ Чачанска бригада је одатле са својом батеријом 27. августа преко Ковиља кренула да запоседне Ступску чесму и спречи продор Турака ка Кушићима. Тамо је боравила четири дана и сукобила се с једним турским одељењем, али се на Кушиће вратила необављеног посла. Након тога је тринаест њених војника осуђено на смрт због бекства и стрељано 4. и 5. септембра.⁶⁹ Тада је на снагу ступило осмодневно примирје, које је искоришћено за егзерцир и утврђивање положаја на линији Поглед–Мучањ.⁷⁰

Након битке на Чемерници фронт на Јавору је стабилизovan, али је на главном, Моравском фронту, српска војска била у тешком стању. Због тога је Чачанска бригада I класе са батеријом Марка Цинцаревића 10. септембра са Јавора форсираним маршем, преко Крушевца, упућена

66 Д. М. Петровић, *нав. дело*, 186–188; 191–193; Ј. Мишковић, *нав. дело*, 43–44. Команду над Ужичком бригадом II класе преузео је Јован Мишковић, за кога је његов погинули претходник био „војничка звезда прве величине”. Тело мајора Илића пренето је у Чачак, где је 25. августа извршено опело, а два дана касније сахрањено у Београду код Цркве Светог Марка. Његови посмртни остаци касније су пренети на Ново гробље (МИАЧ, МКУ ЦЧ 1874–1877, бр. 125 у 1876. години; Н. Станојловић, *нав. дело*, 200–201).

67 П. Опачић, *нав. дело*, 76.

68 Д. М. Петровић, *нав. дело*, 194, 196.

69 С. Николајевић, *нав. дело*, 85–86. Киван на Чолак-Антића, Мита Петровић је поводом стрељања дванаесторице војника записао: „Том приликом уништено је дванаест живота, дванаест војника, дванаест домаћина и родитеља... Веома жалостан случај, пун гнушања и презрења... Кога би онда требало убити за ону жалосну борбу на Пазару? А кога за још жалосније напуштање Јавора?” (Д. М. Петровић, *нав. дело*, 195).

70 Д. М. Петровић, *нав. дело*, 196.

у Делиград.⁷¹ Одмах по приспећу, команду над њом је преузео мајор Светозар Хаџић, Чачанин који је и пре рата био командант те јединице.⁷² На левој обали Јужне Мораве, у централном делу корпуса пуковника Ђуре Хотватовића и под командом пуковника Клиндера, Чачански првопозивци су већ 16/28. и 18/30. септембра учествовали у две велике битке на Кревету. Српска војска успела је да потисне Турке и оствари стратегијске добитке, али су губици у људству били велики.⁷³

Након одласка Чачанске бригаде I класе на главни фронт, три батаљона II класе остала су на Кушићима, док је на Ковиље дошао део Трнавског батаљона III класе, са задатком да чува леви бок и пут који се са Ступске чесме спушта ка Ивањици. Николајевићева батерија је упућена на Чемерницу, где је остала до 20. септембра, када је стигла на Поглед.⁷⁴ На левом крилу фронта, под командом мајора Јована Варјачића, положаје од Јавора до Рашке држали су батаљони Студеничана II и III класе, брдска батерија, добровољци и занатлијска чета. Овде су ратне операције сведене на минимум и један од ретких сукоба одиграо се 18. октобра. Тога дана су Турци из Новог Пазара напали Соколовицу и Цоковиће, али нису успели да их освоје, па су се вратили.⁷⁵

Иако је Ибарска војска веома ослабљена слањем великог броја трупа на моравско бојиште, њене борбе су настављене 27. септембра, када је руски потпуковник Биљев, на своју руку и безуспешно,

71 Мита Петровић тврди са су чачански првопозивци напустили Кушиће 8. септембра, али капетан Николајевић и Мишковић, који је 9. септембра постао мајор и шеф штаба Ибарске војске, наводе да су то учинили два дана касније (Д. М. Петровић, *нав. дело*, 197; Ј. Мишковић, *нав. дело*, 47; С. Николајевић, *нав. дело*, 86).

72 Мајор Хаџић је био први српски официр који је, рањен у борби с Турцима, стигао на завојиште. До доласка чачанских првопозиваца на главни фронт био је на челу Ђупријске бригаде I класе (В. Ђорђевић, *Српско-турски рат. Успомене и белешке из 1876, 1877. и 1878. године*, I, Ниш, 2021², 47).

73 Доктор Владан Ђорђевић индиректно наводи податак да је чачанска батерија учествовала у првој бици, као и да је у другој мајор Хаџић у саставу Клиндерових трупа имао под својом командом три батаљона у резерви. Један, за који доктор Ђорђевић наводи да је био у предстражама на том положају, највероватније је био четврти батаљон Чачана. Клиндер се, међутим, тога дана борио са три батаљона јер је три послао у помоћ мајору Стевану Биничком из истог корпуса. Иако доктор Ђорђевић не наводи о којим се батаљонима ради, сигурно је да су међу њима били и чачански првопозивци (*Исто*, 499, 522–523; С. Рајић, *нав. дело*, 429).

74 Д. М. Петровић, *нав. дело*, 197; С. Николајевић, *нав. дело*, 86.

75 Т. Вукосављевић, *нав. дело*, 87, 90.

покушао са Ужичанима да освоји Јавор.⁷⁶ Пре него што је стари руски генерал Симеон Корнилович Новоселов стигао у Кушиће да од Чолак-Антића прими команду над Ибарском војском, на Јаворском фронту је три дана касније започела турска офанзива. У жељи да прикрије да је прави циљ његовог напада освајање Погледа и Мучња, а затим и целе западноморавске долине, Мехмед Али-паша је 30. септембра заузео српске положаје на Равној гори и Стенику. У позиционом рату који се овде водио учествовали су делови Трнавског батаљона II класе, Драгачевског батаљона II и III класе и Карановачки батаљон II класе. Турци су потом кренули ка Ковиљу, али је српска војска успела да одбрани ковиљску долину и ивањички пут. Трнавски батаљон III класе се, бранећи положаје Ступске чесме, веома истакао својом храброшћу.⁷⁷ После непрекидне дванаестодневне демонстративне борбе на левом крилу, Али-паша је у свануће 12/24. октобра с главнином своје јаворске војске кренуо на Поглед. Након жестоке целодневне борбе, Турци су га заузели и стигли до Укоченице, али је густа магла, која се није дизала све до примирја, спречила њихово напредовање.⁷⁸

На главном фронту у октобру су се одигравале одлучујуће битке, али учешће Чачанске бригаде I класе у њима није довољно расветљено. Након боја на креветским положајима, Турци су поново покушали да продру у његову дубину, па је од 7/19. до 9/21. октобра дошло до тродневне битке код Великог Шиљеговца. Главни турски удар био је усмерен против Хорватовићеве војске, у којој су се, опет под командом пуковника Клиндера, налазили првопозивци Крагујевачке и Чачанске бригаде. Већ првог дана они су морали да се повуку под снажним нападом Азис-пашине војске. Најпре је растурен Драгачевски батаљон на челу с мајором Аксентијем Јаковљевићем, који је послат као резерва левом Хорватовићевом крилу, а потом је на повлачење принуђен Карановач-

76 Д. М. Петровић, *нав. дело*, 199–201; Ј. Мишковић, *нав. дело*, 50–51.

77 Д. М. Петровић, *нав. дело*, 203, 205–206; Ј. Мишковић, *нав. дело*, 51–53. Капетан Николајевић наводи да се главна борба код Ступске чесме одиграла 13. октобра и трајала до поноћи наредног дана, кад су његови војници вратили изгубљени положај. Остали извори, као и догађаји наредних дана, оповргају тачност његове хронологије (С. Николајевић, *нав. дело*, 86–88).

78 Д. М. Петровић, *нав. дело*, 206–208. Од 11. октобра потпуковник, Мишковић такође тврди да је турски напад на Поглед и његово заузеће био 12. октобра, док капетан Николајевић наводи да се то догодило наредног дана (Ј. Мишковић, *нав. дело*, 54, 56–57; С. Николајевић, *нав. дело*, 87).

ки батаљон на центру. На месту где је био главни логор, у првој линији резерве, две чете Чачанског батаљона биле су изложене жестоком удару турских граната. Са великим бројем рањеника биле су приморане на одступање, повукавши за собом и две линије резерве. Уследила је борба прса у прса. „Тако су се исто тукли и Чачани”, писао је Владан Ђорђевић. „Поломише кундаке, па се ухватише у коштац с низама, али на жалост, и они остављени сами себи, морадоше да уступе пред силом” и повуку се на положај над Гревцима. О њиховој храбрости и борбености сведочи и сцена којој је доктор Ђорђевић лично присуствовао, када је затекао Хорватовића код генерала Черњајева, „где с одушевљењем говори о јунаштву Чачана, с очајањем о распрштавању других његових трупа”.⁷⁹ Исте вечери Черњајева је дивизијар Ибарске војске генерал Новоселов депешом молио за помоћ, али му је главнокомандујући одговорио да је због претешког стања на главном фронту то тренутно немогуће. Следећа два дана Турке је нападао Хорватовићев центар, где су свакако били и Чачани, али се битка 9/21. октобра завршила убедљивом турском победом и самовољним одласком с фронта 29 руских официра, међу којима је био и пуковник Клиндер.⁸⁰

Војници Чачанске бригаде I класе учествовали су и у одлучујућој бици Првог српско-турског рата на главном фронту, која се 17/29. октобра одиграла код Ђуниса. Према подацима доктора Ђорђевића, у саставу Хорватовићеве групације код Јастрепца, сасвим одсечене од осталих српских трупа, Чачани су држали положај лево од Крагујевчана. Први турски напад успели су да одбију, али су убрзо морали да се повуку на Здравине, где су се упорно борили до мрака. Тада су са две брдске батерије натерани на одступање, баш као и целокупна српска војска на

79 В. Ђорђевић, *нав. дело*, 547, 549–555.

80 *Исто*, 555–556, 558, 560–562. О учешћу војника из Чачанског округа у бици на Великом Шиљеговцу сведоче и надгробни споменици. На епитафу каплара Василија Јанковића из драгачевске Турице пише да је на Шиљеговцу 7. октобра 1876. године „тешки је рана допао, а умро је у чачанској болници” две недеље касније. У истој бици је погинуо и Драгачевац Лука Коцопеља из Лука, мада је на епитафу наведен погрешан датум (Р. Николић, *Камена књига предака. О натписима са надгробних споменика западне Србије*, Чачак, 2018², 149). Један од војника који су у октобру настрадали на главном фронту био је и Лука Мијаиловић, војник I класе из Балуге код Заблаћа. Смртно је рањен „у првом рату противу Турака на Алексинцу”, дакле на Крвету или код Великог Шиљеговца, па је од последица рањавања умро у болници у Карановцу (МИАЧ, СОЗ, К-3, акт бр. 106 од 10. јануара 1879. године, упућен Суду Општине заблаће од стране начелника Среза трнавског).

главном фронту. Њено повлачење ка Делиграду и Крушевцу означило је крај рата и пораз Кнежевине Србије.⁸¹

Мада је до ње стигао глас о продору Турака на главном фронту, Ибарска војска је 19/31. октобра покушала да врати изгубљене положаје. У овом нападу су, од војника из Чачанског округа, под командом потпуковника Ђока Влајковића на левом крилу учествовали Трнавци и једна чачанска батерија, али се подухват завршио неуспехом.⁸² Истог дана генерал Игњатијев предао је Турској ултиматум цара Александра II, па је закључено двомесечно примирје на основу *status quo ante bellum*, које је 20. октобра / 1. новембра ступило на снагу. Ратне операције су обустављене на целом ратишту и Ибарска војска је, осим јединица одређених за стражу, кренула кући, а батерије на зимовање ка Ариљу, Пожеги, Чачку и Ужицу. Чачанска батерија је 25. октобра / 6. новембра стигла у Чачак, у којем се сместио и Дивизијски штаб, а наредних дана на Јавору су утврђене демаркационе линије.⁸³ Тачан положај и распоред Чачанске бригаде I класе почетком новембра није познат, али се на основу помена једног њеног батаљона у Јасици код Крушевца може претпоставити да је била распоређена у крушевачком крају.⁸⁴ Ратне операције током Првог српско-турског рата више нису вођене, потписано примирје касније је продужено, а коначан мир потписан је у Цариграду 16/28. фебруара 1877. године.

Поражена у Првом српско-турском рату, Кнежевина Србија је из њега изашла са око 6.000 погинулих и несталих и 9.500 осакаћених војника.⁸⁵ Није познато колико је бораца мобилисано у Чачанском округу, нити колико их је избачено из строја, али се могу извести одређене претпоставке.⁸⁶ Тела највећег броја погинулих остала су на бојиштима, па

81 В. Ђорђевић, *нав. дело*, 569, 571–574, 586–588; П. Опачић, С. Скоко, *нав. дело*, 166–169.

82 Д. М. Петровић, *нав. дело*, 211–213; Ј. Мишковић, *нав. дело*, 57.

83 Д. М. Петровић, *нав. дело*, 214; Ј. Мишковић, *нав. дело*, 58–59; С. Николајевић, *нав. дело*, 88. Детаљније о дејствима Чачанске брдске батерије у Првом српско-турском рату у: С. Николајевић, *нав. дело*, 100.

84 Т. Вукосављевић, *нав. дело*, 86.

85 Ч. Попов, *Србија у источној кризи 1875–1878*, Историја српског народа, V/1, ур. В. Стојанчевић, Београд, 2000³, 390.

86 Од формирања Чачанског округа 1839. године, број становника стално је растао. Ако се има у виду да је у њему број мушког становништва према попису из 1874. био 32.641, а да их је на крају 1876. године било 32.074, може се претпоставити да је Први српско-турски рат имао одлучујућег удела у опадању тог броја за 567. Поређења ради, у Ужичком округу, који је по површини територије једини био већи од Чачанског,

су им породице у завичају често постављале безгробна камена обележја поред путева.⁸⁷ У црквеним књигама умрлих уписани су само они који су поживели тек толико да стигну до болнице у Чачку или до своје куће.⁸⁸ Други рат са Турском, започет већ крајем 1877, донеће нове жртве, али и територијално проширење и независност Кнежевине Србије 1878. године.

број погинулих, умрлих и несталих војника износио је 787, а у Рудничком, једном од најмањих округа, не испод 300 (*Државопис Србије*, 122–131; *Статистични преглед Округа чачанскога по струци полицијској за 1876. годину*, МИАЧ, НОЧ, К-16, 1877, Ф-4, акт начелника Округа чачанског бр. 186 од 1. фебруара 1877. године; Љ. Поповић, *Учешиће и жртве ужичког краја у рату 1876. године*, Ибарска војска, 130–132; Г. Пауновић, *нав. дело*, 109).

87 Први крајпуташ у Србији управо су и подизани у спомен погинулима у српско-турским ратовима (Р. Николић, *Српско-турски ратови на надгробним споменицима*, Ибарска војска, 341).

88 У матичној књизи умрлих Цркве у Чачку уписано је 29 војника из Чачанског округа који су од последица рата умрли у чачанској болници. Од рана задобијених у боју с Турцима умрла су 24 војника. Двојица су рањена „на Рашкој”, односно „на Пазару”, 15 на Јавору, док се за седморицу не наводи место битке. За тројицу је само наведено да су умрли у војној болници, а за двојицу да су преминули од срдоболе. Из Карановачког среза било их је 15, из Драгачевског осморо, из Трнавског шесторо и сви су преминули током 1876, осим двојице која су умрла почетком 1877. године (МИАЧ, МКУ ЦЧ, 1874–1877, бр. 64, 71, 73, 76, 77, 92, 94, 96, 100, 102, 103, 109, 112, 118, 130, 132, 134, 141, 142, 148, 156, 168, 173, 186, 197, 205 и 236 у 1876. и бр. 26 и 49 у 1877. години). За разлику од војника из Рудничког округа, у сачуваним књигама умрлих за Чачански округ пронашли смо само једног који је уписан у књигу сеоске цркве, али се и ту наводи да је умро као рањеник у чачанској болници почетком 1877. године (МИАЧ, МКУ Цркве у Тијању, 1875–1880, бр. 30).

THE ČAČAK DISTRICT ARMY IN THE FIRST SERBO-TURKISH WAR (1876)

Summary:

The Čačak District Army, which fought against the Ottoman Empire in 1876, was recruited from four districts of the Čačak administrative area: Trnava, Dragačevo, Karanovac, and Studenica. It consisted of the Čačak First-Class Brigade, the Čačak Second-Class Brigade, and one Third-Class battalion. The First-Class Brigade comprised four first-class battalions, one cavalry squadron, one artillery battery, one company each of pioneers and craftsmen, a medical squad, and a supply train. While operating on the Javor and Raška Fronts as part of the Ibar Army, it was commanded successively by Lieutenant Colonel Ilija Čolak-Antić, Captain Jovan Mišković and Major Milutin Garašanin. When transferred to the main Morava Front, command was assumed by Major Svetozar Hadžić. The Second-Class Brigade consisted of four second-class battalions and was commanded by Major Jovan Varjačić.

Within the Ibar Army, the Čačak District Army was the first Serbian force to engage the Ottomans, doing so on the Novi Pazar Front on 23 June 1876. On that day, it captured the former Serbian capital of Raška and, on the following day, it seized the entire area up to Novi Pazar, crossing the Raška River onto Ottoman territory. However, both attacks on Novi Pazar ended unsuccessfully, as did attempts by its left wing to advance toward Kosovska Mitrovica.

Due to the deteriorating situation on the Javor Front, the Čačak First-Class Brigade and part of the Second-Class Brigade were redeployed to Javor in July. The remaining second-class units and part of the Third-Class forces remained on the front between Javor and Raška, where one of the few engagements occurred on 18 October, when an Ottoman attack from Novi Pazar was repelled. On the Javor Front, Čačak troops, together with the main body of the Javor Army, took part in several major battles in July—at Lisina, Suvi Rt, Borovac, and Petrovac—but by the end of the month, the Ottomans succeeded in capturing Mount Javor. In August, the Čačak units were defeated at Pogled, yet they made a significant contribution to the victory of Major Ilić and the Užice troops at Čemernica on 23 August and in the recapture of Pogled. The following day, they participated in Major Ilić's independently initiated attempt to retake Javor, which ended with his death. Javor remained under Ottoman control, although the front stabilized. Although positional warfare was conducted there from late September until 19 October, the Ottomans once again captured Pogled.

Owing to the critical situation on the main front, the Čačak First-Class Brigade, together with its artillery battery, was dispatched from Javor to Deligrad on 10 September, where Major Svetozar Hadžić assumed command. By mid-September, as part of Colonel Horvatić's corps, it took part in the three-day Battle of Krevet, which ended without a decisive outcome. In early October, the first-class troops from Čačak also fought in the three-day battle near Veliki Šiljegovac, where they displayed notable bravery. Finally, they participated in the Battle of Đunis on 17 October, in which the Ottomans achieved a decisive victory in the First Serbo-Turkish War. Due to an ultimatum issued by Russian Emperor Alexander II, Serbia concluded an armistice with the Ottoman Empire based on *status quo ante bellum*, which took effect on 20 October. Military operations ceased across the entire theater of war, and the Čačak troops, except for units assigned to guard duty, returned to their homes.

Defeated in the First Serbo-Turkish War, Serbia suffered approximately 6,000 killed and missing and about 9,500 wounded or permanently disabled soldiers. Although the exact number of men mobilized from the Čačak District and the number of casualties it sustained remain unknown, their contribution on the Javor Front and subsequently on the main front was significant, particularly in countering the Ottoman offensive toward the valley of the West Morava River.

Мср Зорица Петровић

музејски саветник

Народни музеј, Аранђеловац

zorica.petrovic@nmar.rs

АРАНЂЕЛОВАЦ И АРАНЂЕЛОВЧАНИ У СРПСКО-ТУРСКИМ РАТОВИМА (1876–1878)

Апстракт: Током прве половине седамдесетих година XIX века Аранђеловац се развијао као трговачка и занатлијска варош, био је средиште Јасеничког среза у Крагујевачком округу и познат по Буковичкој бањи, лековитим изворима минералне воде и миру који је бања пружала гостима. Буковичка бања у то време била је једна од најпосећенијих српских бања и није заостајала за многим европским, уређеним по савременим принципима балнеологије. Било је то време када су варошица и бања доживеле највећи успон, који је нагло прекинуо почетак српско-турских ратова. У раду је пажња посвећена и Аранђеловчанима, који су као део Крагујевачке, Рудничке и Београдске бригаде учествовали у борбама на свим фронтovima током ратова 1876–1878, као и жртвама које су биле цена победе и стицања слободе. На крају, акценат је стављен и на кратке биографије двојице одликованих Аранђеловчана, артиљеријског капетана Саве Јоксимовића и коњичког мајора Крсте Шећовића, као и једног руског добровољца, Максима Максимовича Данилевског, чија је животна прича тесно везана за Аранђеловац.

Кључне речи: српско-турски ратови, Аранђеловац, Буковичка бања, Крагујевачки округ, војни губици.

Аранђеловац пред почетак српско-турских ратова

Варошица Аранђеловац је током XIX века припадала Крагујевачком округу, који је обухватао четири среза: Гружански, Јасенички, Крагујевачки и Лепенички. Крагујевац је успостављен као административно, војно и културно средиште целог округа.

Аранђеловац је био једна од свега три варошице у округу (пored Јагодине и Раче) и представљао је административно средиште Ја-

сеничког среза.¹ Према попису из 1874. године, на подручју које данас чини општина Аранђеловац живело је укупно 14.252 становника, од тога 7.357 мушкараца и 6.925 жена. Највеће насеље у то време било је село Врбица (са 1.566 становника), док је Орашац имао 1.212 становника. Варошица Аранђеловац је тада била релативно мало бањско место, са свега 917 становника.²

За тадашње српске прилике, варошица је имала високу стопу писмености – 38,27% становништва је било писмено, што је знатно изнад просека писмености у остатку Јасеничког среза (4,6%). Писменост варошког становништво Србије тада је износила 33,61%.³

Већина данашњих аранђеловачких села налазила се у срезу Јасеничком. Међутим, поједина села припала су Београдском округу (Даросава, Прогореоци, Венчани, Раниловић), док је село Босуа припадало Рудничком округу.⁴

Табела 1. Попис становништва из 1874. године⁵

насеље	округ, срез	кућа		породица		мушких		женских		укупно	
		1874.	1884.	1874.	1884.	1874.	1884.	1874.	1884.	1874.	1884.
Аранђе-ловац	Крагује-вачки округ, Јасенички срез	173	368	248		546	922	371	628	917	1.550
Бања	Крагује-вачки округ, Јасенички срез	154	182	163		493	597	502	613	995	1.210

1 Јасенички срез је 1876. године имао једну варошицу – Аранђеловац – и 30 села са укупно 21.163 становника, 11.214 мушких и 9.949 женских. Историјски архив Шумадије Крагујевац (=ИАШК), фонд 1.2.3., Начелство Округа крагујевачког (=НОК), 1839–1890, кутија 1, *Статистични преглед Среза јасеничког Округа Крагујевачкога по полицијској струци за 1876. годину*.

2 *Државопис Србије*, свеска 14, Београд, 1889, 12–13, 58–59, 120–121.

3 *Исто*, свеска 9, Београд, 1879, 138–139, 142–143. У Аранђеловцу је, од укупно 917, био писмен 351 становник.

4 *Исто*, свеска 14, Београд, 1889, 12–13, 58–59, 120–121.

5 *Исто*.

насеље	округ, срез	кућа		породица		мушких		женских		укупно	
		1874.	1884.	1874.	1884.	1874.	1884.	1874.	1884.	1874.	1884.
Брезовац	Крагује- вачки округ, Јасенички срез	102	125	114		331	394	331	394	662	788
Буковик	Крагује- вачки округ, Јасенички срез	108	170	139		450	534	431	495	851	1.029
Венчани	Београд- ски округ, Колубар- ски срез	127	164	33		422	562	419	562	841	1.124
Врбица	Крагује- вачки округ, Јасенички срез	213	265	233		786	908	780	895	1566	1.803
Вукоса- ци	Крагује- вачки округ, Јасенички срез	88	103	89		302	343	284	316	586	659
Гараши	Крагује- вачки округ, Јасенички срез	78	114	94		284	318	277	311	561	629
Горња Трешње- вица	Крагује- вачки округ, Јасенички срез	123	150	136		403	450	415	459	818	909
Даросава	Београд- ски округ, Колубар- ски срез	130	158	131		460	503	445	552	905	1.025

насеље	округ, срез	кућа		породица		мушких		женских		укупно	
		1874.	1884.	1874.	1884.	1874.	1884.	1874.	1884.	1874.	1884.
Јеловик	Крагује- вачки округ, Јасенички срез	55	70	59		196	248	198	237	394	485
Копљари	Крагује- вачки округ, Јасенички срез	126	141	141		436	466	393	460	829	926
Орашац	Крагује- вачки округ, Јасенички срез	159	188	164		636	681	576	639	1.212	1.320
Прогоре- оци	Београд- ски округ, Колубар- ски срез	47	60	47		154	195	140	199	294	394
Ранило- вић	Београд- ски округ, Космајски срез; Ко- лубарски срез (1884. године)	150	167	152		482	549	406	478	888	1.027
Стојник	Крагује- вачки округ, Јасенички срез	169	160	179		463	498	444	523	907	1.021
Тулeж	Београд- ски округ, Колубар- ски срез	67	101	68		228	297	232	303	460	600
Босута	Руднички округ, Качерски срез	103	112	93		285	338	281	340	566	678

насеље	округ, срез	кућа		породица		мушких		женских		укупно	
		1874.	1884.	1874.	1884.	1874.	1884.	1874.	1884.	1874.	1884.
УКУПНО		2.172		2.283		7.357		6.925		14.252	17.177

Варошица је имала општинску и среску кућу, те основну школу – мушку, која је имала четири разреда, двојицу учитеља и 54 ученика, али упоредо и женску школу, са учитељицом и 26 ученица.⁶

Седамдесетих година XIX века Аранђеловац је имао и представника у Народној скупштини – Драгутина Ризнића, који је 1870. године био један од шест кандидата предложених књазу за избор председника Скупштине.⁷ Као посланик Народне скупштине за срез јасенички у Округу крагујевачком, Ризнић је био заговорник идеје да су они, посланици, представници целог српског народа, а не само средине из које потичу. Половином седамдесетих година XIX века залагао се за то да Србија уђе у рат против турске власти, надајући се, као и многи други, националном ослобођењу.⁸ Умро је у Београду, у ноћи 8/9. јула 1877. године. Свечано је испраћен из престонице, а потом сахрањен у Аранђеловцу.⁹

Велики успон варошица је доживела током прве половине седамдесетих година XIX века: пошту је добила 1870. године,¹⁰ а наредне и телеграф.¹¹ Имала је читаоницу, отворену 1869. године захваљујући Панци Луњевици, тадашњем начелнику Среза јасеничког.¹² Буковичка бања је већ била чувена, а временом је почео да је посећује све већи број гостију. Убрзани развој варошице зауставио је рат (1876–1878).

Током седамдесетих година XIX века Буковичка бања у Аранђеловцу била је једна од најбоље уређених и најпосећенијих бања у Кнеже-

6 М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија, географија, орографија, хидрографија, топографија, археологија, историја, етнографија, статистика, просвета, култура, управа*, Фототипско издање из 1876. године, Београд, 2005, 294.

7 *Протоколи Народне скупштине која је Држана у Крагујевцу 1870. год.*, Београд, 1870, 9.

8 *Застава*, бр. 16, 12/24. децембар 1875, 2.

9 *Исто*, бр. 113, 22. јул / 3. август 1877, 1–2.

10 *Србске новине*, бр. 84, 18/30. јул 1870.

11 *Шематизам за 1871. годину*, Београд, 1872, 116. Ово је потврда да 1871. године Аранђеловац има и телеграфску станицу.

12 Г. Ковијанић, *Трагом читалишта у Србији*, Београд, 1986, 149–150.

вини Србији. Нови „Велики конак” (почетком XX века назван „Старо здање”) 1872. године примио је прве госте, којима је 1875. на располагању било и модерно парно купатило, за које је парна машина купљена у Бечу. Тада је извршена и рекаптажа старог извора „Књаз Милош”. О парку се старао баштован, а у марту 1876. године обогашен је са још 1.500 садница украсног и листопадног дрвећа. Већ тада парк Буковичке бање важио је за један од најбоље уређених парковских простора у земљи, а бања се није много разликовала од европских бања, уређених по свим правилима савремене балнеологије.

Пред сам почетак рата започета су и нова хидрогеолошка истраживања. Посао је био поверен признатом мађарском стручњаку за артешке бунаре Вилхелму Жигмондију и професору Клерифу. Извесна испитивања вршио је и инжењер Фрањо Винтер, али су га ратне прилике приморале да обустави истражне радове, а постојеће бушотине затвори.¹³ Инжењер Фрањо Винтер је ратне године (1876-1878) провео на фронту, где је као инспектор војно-санитетских грађевина био задужен да изради пројекат за изградњу болничких барака-земуница на фронту.¹⁴

У пролеће 1876. године у Буковичкој бањи је све било спремно за нову сезону. Међутим, те бањске сезоне хотелске собе остале су празне, а једини стални становник хотела „Старо здање” остао је купац Живојин Николић, који је обављао дужност коморције.¹⁵ Бањске госте убрзо су заменили рањеници: „Старо здање” је, као и остали бањски објекти, претворено у војну болницу. Током 1878. године хотелске собе су заузеле тополски војници. Доктор Владан Ђорђевић је 1880. године, приликом инспекције бање, у једној соби у хотелу „Старо здање” затекао пољску апотеку бр. 21 (два црна сандука) „и другог разног болничког прибора”, као и 29 бронзаних и шест лимених фуруна, које су заостале из „ратног доба”.¹⁶

13 Државни архив Србије (=ДАС), Министарство унутрашњих дела – Санитетско одељење (=МУД-С), 1881, Ф 1, Р 87, Извештај начелника санитета Владана Ђорђевића о посети Буковичкој бањи, 7/19. јул 1880. године; министар унутрашњих дела – министру грађевина, СЛ№2707, 22. јул / 3. август 1880.

14 В. Ђорђевић, *Историја српског војног санитета*, Београд, 1880, 68–70.

15 ДАС, МУД-С, 1876, Деловодни протокол (=ДП), бр. 1.294, Живојин Николић, гостионичар и коморција – Министарству унутрашњих дела, Одељењу Санитета, 5/17. јун 1876.

16 Исто, 1878, ДП, бр. 1.834, Молба Живана Николића, арендатора хотела Старо здање, 7/19. јул 1878; бр. 2.429, 24. август / 5. септембар 1878; 1881, Ф 1, Р 87, Извештај начелника Санитета др Владана Ђорђевића, 7/19. јул 1880.

Тако су Аранђеловац и Буковичка бања током рата постали један од многобројних ратних пунктова Кнежевине Србије. Удаљени од ратних попришта, са изворима минералне воде и неопходним миром, били су идеално место за опоравак рањених.

Ратна грозница захватила је и саму варошицу. Аранђеловчани су се одазивали позиву државе за помоћ и већ у мају 1876. године путем добровољних прилога прикупили 110 цесарских дуката и 716 динара.¹⁷ За разлику од варошана, сељани су били принуђени да помоћ држави дају у намирницама и храни за стоку (реквизиција). Само мештани села Венчани предали су значајне количине пшенице, пшеничног брашна, кукуруза, пасуља, јечма, ракије, сирћета, меса, сламе и сена.¹⁸

Аранђеловчани у Првом српско-турском рату

Током друге половине XIX века српска војска је била милицијског типа, слабо увежбана. Није било довољно школованих официра и наоружања.¹⁹ Новим законима, изменама и допунама Закона о устројству војске у периоду од 1870. до 1876. године, кнез Милан Обреновић је значајно осавременио војни систем.²⁰ Новим *Устројством целокупне војске* прецизније је дефинисана формација војних јединица, батаљона и дивизија. Истовремено је формиран и Главни генералштаб, као саставни део Министарства војног,²¹ а основано је и Српско друштво Црвеног крста, што је био важан корак у хуманитарном обезбеђењу војске.²²

17 *Српске новине*, бр. 110, 20. мај / 1. јун 1876, 520; бр. 116, 29. мај / 10. јун 1876, 544.

18 М. Милинковић, Раниловић, *селу у Шумадији*, Аранђеловац, 2015, 555–558.

19 П. Опачић, *Осврт на војне операције у Српско-турском рату 1876. године*, Србија у завршној фази Велике источне кризе (1877–1878), зборник радова са научног скупа, ур. Д. Милић, Београд, 1980, 11.

20 *Зборник закона и уредаба издани у Књажевству Србији (=33У) за 1870. годину*, књ. 23 (1870), 132–138; 33У за 1871. годину, књ. 24 (1871), 78–80; 33У за 1872. годину, књ. 25 (1872), 62–80; 33У за 1873/4. годину, књ. 26 (1874), 77–78; 33У за 1875. годину, књ. 27 (1875), 1–38; 33У од 23. јануара 1876. па до 1. јуна 1877. год., књ. 29 (1877), 1–645.

21 33У од 23. јануара 1876. па до 1. јуна 1877. год., 33–47; Ж. Ј. Ранковић, *Војвода Радомир Путник, његов живот и рад*, Сарајево, 1926, 138; С. Ђукић, *Оснивање и рад Главног генералштаба српске војске 1876–1912. године*, Војно дело 2 (2015), 329.

22 Црвени крст у Србији основан је 30. јануара, а 4. фебруара 1876. године потврдиле су га и државне власти. В. Ђорђевић, *Срце и душа Европе, прилог за историју првих педесет година у животу и раду Друштва Црвеног крста у опште и Српског друштва Црвеног крста на по се*, Београд, 1927, 15–16; С. Рајић, *Владан Ђорђевић. Биографија поузданог обреновићевца*, Београд, 2007, 57; Р. Чоловић, *Владан Ђорђевић иницијатор и оснивач „Српског друштва за приватну помоћ ратним рањеницима*

Према Уредби Министарства војног 1874. и каснијим прописима који су били на снази пред српско-турске ратове (1876–1878), народна војска је била организована по територијалном принципу, а основне територијалне јединице биле су команде пуковских округа. Крагујевачка окружна команда је у свом саставу имала две бригаде:

1. Крагујевачку бригаду I класе – која је обухватала све обвезнике старости од 20 до 35 година;
2. Крагујевачку бригаду II класе – у којој су били обвезници старости од 35 до 40 година.

Унутар бригаде, батаљони су носили имена по срезовима из којих је потицао највећи број војних обвезника.²³

Трећа класа, у којој би били старији од 50 година, није мобилисана за активна дејства на фронту. Мобилизацијом нису били обухваћени ни они који су радили у администрацији, војним радионицама, као ни чиновници при надлештвима.²⁴

Већина аранђеловачких обвезника I класе народне војске припадала је Крагујевачкој окружној команди. Међутим, војници из села која су административно припадала другим окрузима, мобилисани су у окружне команде својих округа:

1. Босута (Качерски срез у Рудничком округу – Качерски батаљон);
2. Венчани, Даросава, Прогореоци, Тулеж (Колубарски срез у Београдском округу – Колубарски батаљон);
3. Раниловић (Космајски срез у Београдском округу – Космајски батаљон).²⁵

Према новим изменама у *Закону о устројству целокупне војске*,²⁶ које су ступиле на снагу пред сам почетак Првог српско-турског рата, усвојена је нова формација, а народна војска се делила на две класе – прву

и болесницима” (*Српског друштва Црвеног крста*), Владан Ђорђевић, поводом сто седамдесет година од рођења, зборник радова, ур. В. Кањух, Р. Чоловић, М. Радојевић, Ј. Делић, Београд, 2020, 113.

23 С. Ратковић Костић, *Српска народна војска уочи Српско-турских ратова од 1876. до 1878. године*, Ибарска војска у српско-турским ратовима од 1876. до 1878. године. Научни скуп поводом обележавања 120-годишњице Јаворског рата, Чачак, септембар 1996, Зборник радова, ур. Н. Бојовић, Чачак, 1997, 52.

24 Војни архив (=ВА), Војска Краљевине Србије (=ВКС), П-1, К-1, Ф-1, Д-16/1.

25 *Државопис Србије*, св. 9, 14–17, 48–51, 90–91; исто, св. 14, 12–13, 58–59; 120–121.

26 *ЗЗУ од 23. јануара 1876. па до 1. јуна 1877. год.*, 39–40.

и другу. Свака класа имала је по 80 батаљона који су формирали бригаде, а оне дивизије. Формирано је 18 бригада прве и толико друге класе. Бригаде су носиле назив по округу из ког су регрутоване. Прва класа образовала је шест дивизија: Дринска, Запаноморавска, Јужноморавска, Тимочка, Шумадијска и Дунавска дивизија.²⁷ У саставу Шумадијске дивизије биле су: Београдска, Крагујевачка и Јагодинска бригада. Крагујевачку бригаду чинило је шест батаљона I класе.²⁸

Рудничком бригадом командовао је најпре потпуковник Марко Катанић, а касније капетан Радомир Путник. Војни обвезници I и II класе родом из села Босуте мобилисани су у Калањевачку чету Качерског батаљона.²⁹ Када је проглашена мобилизација, регрути су се окупили на Качерском брду, изнад тадашње шутачке школе. Ка фронту су, са осталим војницима Рудничке бригаде, кренули из Горњег Милановца 16. јуна 1876. године. Пут их је водио преко Пожеге, Ариља и Ивањице ка Јавору, где су учествовали у тешким борбама. Велики број припадника Рудничке бригаде изгинуо је у борбама на Калипољу, где су се водиле изузетно жестоке битке. Качерски одред, у чијем су саставу били и војници из Босуте, налазио се под командом поручника Радоја Ломића, а били су распоређени на положаје испод Василијиног врха.³⁰

Када је на вест о почетку рата током јуна 1876. године расформирана стајаћа војска и када су формиране четири војске, свих шест батаљона Крагујевачке бригаде нашле су се у Моравској војсци, под командом руског генерала Михаила Черњајева и распоређене су као резерва на алексиначким положајима.³¹ На делиградске положаје најпре су стигли припадници II класе 17. јуна, а већ сутрадан стигла је и I класа.³² Војни обвезници из Босуте распоређени у Качерски батаљон, нашли су се у Ибарској војсци, под командом генерала Заха.³³

27 Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875–1878, прва књига, Први рат*, Београд, 1896, 117–119.

28 С. Ратковић Костић, *нав. дело*, 52–53.

29 Г. Пауновић, *Рудничка окружна војска у Српско-турском рату 1876. године*, Ибарска војска у српско-турским ратовима од 1876. до 1878. године, 99–101.

30 ВА, ВКС, II–1, К–3, Ф–1, Д–4.

31 ЗЗУ од 23. јануара 1876. па до 1. јуна 1877. год., 430–431.

32 Застава, бр. 86, 11/23. јун 1876, 3.

33 С. Ратковић Костић, *нав. дело*, 54.

Прве операције у рату отпочеле су истовремено на више позиција 2. и 3. јула 1876. године.³⁴

Већ приликом почетног распореда снага и почетка ратних операција, Моравска армија, у којој су се нашли и мобилисани из целог Крагујевачког округа, подељена је на четири оперативне колоне. На утврђеним алексиначким положајима тада су се налазила четири батаљона Крагујевачког пука II позива, који су одлуком команде држани у армијској резерви.³⁵

Мобилисани војници са територије Аранђеловца су, као део Крагујевачке и Рудничке бригаде, током наредна четири месеца прошли кроз сва стратишта – од Калипоља (6. јула),³⁶ преко битке на Шуматовцу (23. августа), у којој је српска војска однела победу,³⁷ битке на Кревету (1. октобра) и код Шиљевоца (19–21. октобра),³⁸ све до битке на Ђунису (28–29. октобра).

Битка на Великом Шиљевоцу окончана је поразом српске војске. Турским пробојем фронта на линији Велики Шиљевоцац – Вукања, српске снаге и руски добровољци су били принуђени на повлачење на последњи утврђени положај – Ђунишки вис, 21. октобра 1876. године.³⁹ У борбама које су вођене код Шиљевоца, коњичким одредом од 182 коњаника, командовао је мајор Крста Шећовић, родом из села Бање код Аранђеловца, који је у Србију стигао са руским доровољцима.⁴⁰

Током тешких борби код Шиљевоца било је око 1.600, што погинулих, што рањених српских војника.⁴¹ Изузев малобројне архивске грађе о учешћу крагујевачких одреда у бици на Шиљевоцу, историјски извори о учешћу Аранђеловчана у овим борбама нису сачувани. Међутим, позната су нам имена тројице војника са територије данашње општине који су, у време док је трајала или убрзо по окончању битке код Шиље-

34 ВА, ВКС, П-1, К-3, Ф-1, Д. 10/1; Ч. Попов, *Источно питање и Српска револуција, 1804–1918*, Београд, 2008, 195.

35 ВА, ВКС, П-1, К-2, Ф-1, Д-1/1; С. Грујић, *Битка на Вел. Шиљевоцу 1876. године*, Ратник XI (новембар 1898), 323.

36 П. Опачић, *Ибарска војска у Првом српско-турском рату 1876/1877. године*, Ибарска војска у српско-турским ратовима од 1876. до 1878. године, 72–73.

37 *Српске новине*, бр. 166, 28. јул / 9. август 1876, 1; бр. 178, 13/25. август 1876, 1.

38 ВА, ВКС, П-1, К-2, Ф-1, Д-6/1.

39 ВА, ВКС, П-1, К-2, Ф-1, Д-6/1; С. Грујић, *нав. дело*, 225–250; Ч. Попов, *Источно питање и Српска револуција*, 197.

40 ВА, ВКС, П-1, К-2, Ф-1, Д-1/1.

41 ВА, ВКС, П-1, К-2, Ф-1, Д-6/1; С. Грујић, *нав. дело*, 225–250.

говца, умрла у болници у Крагујевцу. Један је умро 23, други 28. октобра, а трећи 31. октобра. У МКУ Старе цркве у Крагујевцу свештеник није наводио узроке смрти, али се може претпоставити да су били рањени у овим борбама.⁴²

Најтежи сукоб у којем су учествовали војници из аранђеловачког краја била је битка на Ђунису од 28. до 29. октобра 1876. године. Ова битка је пресудила исход рата, а завршена је поразом српских трупа и потписивањем примирја.⁴³

Успомена на ову борбу и данас живи у Аранђеловцу – део града носи име Ђунис по Ђуниским висовима на којима се водила. На борбеној линији на Ђунису током Првог српско-турског рата налазили су се Аврам Ђорђевић из Аранђеловца и један његов добар пријатељ и кум. По завршетку рата Аврам се вратио, али је његов кум погинуо у борбама на Ђунису. По повратку у Аранђеловац, Аврам је, у спомен на свог настрадалог кума, отворио кафану „Ђунис”. Кафана је убрзо постала важно место окупљања, а по њој је касније читав крај, који се протеже подно брда Рисовача, добио име, које носи и данас.⁴⁴

Аранђеловац и Аранђеловчани у Другом српско-турском рату

Према концепцији министра војног Саве Грујића, пред Други српско-турски рат Србија је била подељена на 17 војних области, које су имале обавезу да обезбеде по једну окружну војску.⁴⁵ Мобилизација је и овога пута обављена по територијалном принципу.

Шумадијски корпус, којим је командовао генерал Јован Белимарковић, имао је четири бригаде: Београдска бригада (5 батаљона), Смедеревска бригада (4 батаљона), Крагујевачка бригада (6 батаљона) и Рудничка бригада (3 батаљона), са око 20.000 људи и био је организован у три дивизије:

42 ИАШК, К-481, МКУ Старе цркве у Крагујевцу, 1876, бр. 421, 435, 447.

43 Ч. Попов, *Источно питање и Српска револуција*, 197.

44 Информација добијена од Љубише Радовановића из Београда, праунука Аврама Ђорђевића, 15. јануара 2025. године.

45 Изузетак је био само Пожаревачки округ, који је морао да формира две јединице.

1. I дивизија: Смедеревска и Београдска бригада I класе (позива). Командант дивизије био је Коста Бучевић.⁴⁶
2. II дивизија: Крагујевачка и Рудничка бригада I позива. Командант дивизије био је пуковник Љубомир Ивановић.⁴⁷
3. III дивизија: Бригада II позива (састављена од крагујевачких и рудничких обвезника).

Поред пешадијских јединица, Шумадијски кор је имао и артиљеријски пук (четири пољске и две бригадне батерије), коњички пук од четири ескадрона и инжењеријски полубатаљон.⁴⁸

Крагујевачка бригада I класе, којом је командовао пешадијски потпуковник Светозар Хаџић, имала је шест пешадијских батаљона: I и II грузански, I и II лепенички, јасенички и крагујевачки. Обвезници са територије Аранђеловца мобилисани су у Јасенички батаљон, којим је командовао пешадијски поручник Јован Јовановић.⁴⁹

Војни обвезници пореклом из села Босуте поново су мобилисани у калањевачки одред Качерске бригаде Рудничког батаљона I класе, али су овога пута били са осталим Аранђеловчанима у саставу новоформираног Шумадијског корпуса. И мобилисани војници из села која су територијално припадала Београдском округу – Даросава, Прогореоци, Тулеж, Венчани, Раниловић – заједно са већином Аранђеловчана учествовали су у борбама за ослобођење стратешки важних градова: Бела Паланка (24. децембра 1877), Пирот (27–28. децембра 1877), Ниш (7–11. јануара 1878) и Врање (31. јануара 1878), чиме су дали значајан допринос коначном ослобођењу и проширењу граница Србије.⁵⁰

Мада је почетак мобилизације шумадијске војске планиран за 14. децембар, морао је да се одложи, најпре због пропуста у организацији интендантске службе и недостатка хране за војнике, а потом и због недостат-

46 В. Ђорђевић, *Преко границе, Успомене из Другог српско-турског рата 1877–1878. Део I, На Светог Никољу 1877*, Отаџбина 10 (1882), 161–180.

47 Р. Милетић, *Љубомир Ивановић, Ратник I* (јануар–јуни 1879), 256–258.

48 С. Ратковић Костић, *нав. дело*, 56.

49 Н. Станојловић, *Преглед војних губитака Крагујевачког округа у Другом српско-турском рату 1877–1878*, Крагујевац у другој половини деветнаестог века. Зборник радова са научног скупа одржаног 2. децембра 2008. у Крагујевцу, ур. Б. Радовановић, П. Илић, Крагујевац, 2008, 237.

50 Г. Пауновић, *нав. дело*, 99–112; В. Ђорђевић, *Преко границе, Успомене из Другог српско-турског рата. Пиротске битке*, Отаџбина 11 (1882), 158–183.

ка савременог наоружања.⁵¹ Истовремено, дошло је и до Тополске буне 7. децембра 1877. године на Становљанском пољу код Крагујевца, када је народна војска одбила да положи заклетву и крене на фронт. У побуни су учествовали Лепенички и делови Јасеничког батаљона, највећим делом војници мобилисани из села у околини Тополе.⁵²

Крагујевачка бригада је кренула преко Баточине и Јагодине, како би се прикључила књажевачким и тимочким трупама код Књажевца. Бригада је у Параћин стигла 10. децембра,⁵³ а у Књажевцу су све јединице биле 14. децембра 1877. године. Задатак корпуса био је да заједно са тимочком војском заузме Бабину главу и наступа према Пироту.⁵⁴

Уследиле су велике борбе код Беле Паланке, Пирота и Ниша.

У борбама код Беле Паланке учествовале су Крагујевачка бригада I класе, Рудничка бригада I класе, тешка артиљерија (VI шумадијска батерија), Рудничка брдска батерија и два ескадрона коњице. Задатак трупа Шумадијске дивизије био је да заузму турске положаје на Нишору и да ситним чаркама задржавају турске трупе на Будим-делу како би Тимочној и Књажевачкој војсци олакшале освајање Беле Паланке и Пирота.⁵⁵

Три батаљона крагујевачке бригаде стигла су 24. децембра на предвиђене положаје на Игришту. Наспрам њих пружало се село Нишор, у ком су биле добро утврђене турске јединице. Крагујевачка бригада (лево крило нападачког фронта) запосела је положаје од Доброг Дола до виса Игришта. Истог дана почео је напад на турске положаје на Нишору. Бригадама, батеријама и ескадроном, у којима су били и мобилисани Аранђеловчани, командовали су потпуковник Светозар Хаџић, мајор Радомир Путник и потпуковник Јован Поповић.⁵⁶

У напад је кренуо и IV јасенички батаљон са Игришта и брдска батерија са Церове, али су јуриш зауставили турски плотуни, стене и дубок снег. Сем тога, турској војсци је стигла помоћ из Пирота. Борба

51 ВА, ВКС, П-1, К-2, Ф-1, Д-7.

52 Ч. Попов, *Србија 1868–1878*, Историја српског народа, V/1, ур. В. Стојанчевић, Београд, 1981, 305–424; В. Ђорђевић, *Преко границе, Успомене из Другог српско-турског рата 1877–8.*, Отаџбина 10 (1882), 487; Ј. Милановић, *Аћим Чумић*, Београд, 2007, 180–182.

53 *Застава* бр. 187, 4/16. децембар 1877, 3.

54 ВА, ВКС, П-1, К-2, Ф-7, Д-1.

55 *Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878*, издање Врховне команде, Београд, 1879, 21–23.

56 *Исто*, 21–23.

је завршена у поподневним часовима, а обе стране задржале су своје положаје. Већ тада се видело да је Нишор тешко освојив положај.⁵⁷

Ове борбе везале су део турских трупа и тиме олакшале тимочкој и књажевачкој војсци да освоје Белу Паланку. Корпусни командант, пуковник Ђура Хорватовић победоносно је ушао у варошицу у поподневним сатима 24. децембра 1877. године.⁵⁸ Била је то прва већа победа српске војске у Другом српско-турском рату, у којој су Аранђеловчани имали споредну, али значајну улогу.

И у ослобађању Пирота крагујевачка бригада је поново одиграла исту улогу. Распоређена је на положаје на Кумановом врху, са задатком да напада и освоји Нишор, док је главни напад и освајање Пирота требало да изведу Тимочке трупе.

Нови сукоби на Нишору започети су 26. децембра 1877. године. Тада је формиран одред од три стотине најбољих ратника под командом потпоручника Степе Степановића. Овај одред је, са брдском Рудничком батеријом, којом је командовао капетан Марко Вучићевић, добио задатак да заобиђе Нишор, утврди се на положају Чука изнад Доброг дола, одакле би могао да спречи долазак појачања турској војсци, а потом да нападне непријатеља са леђа, у исто време када крагујевачка бригада крене у директан напад.⁵⁹

Главна борба пред Пиротом вођена је 27. децембра. Шумадијски кор је, нападајући село Нишор, везао део турских снага за село и својим акцијама онемогућио да притекну у помоћ турском гарнизону у Пироту. Сем тога, Шумадијски кор ослободио је село Станичење, чиме је олакшано повезивање са Тимочким кором. Планиран је и ноћни напад на Нишор, али се у току ноћи турска војска повукла, не само са Нишора, већ и из Пирота. Сутрадан, 28. децембра 1877. године, у град су ушле трупе Тимочког и Шумадијског кора.⁶⁰ Улазећи у Пирот, после гудура

57 Исто; В. Ђорђевић, *Преко границе, Успомене из Другог српско-турског рата 1877–1878. Пиротске битке*, 157–183.

58 *Српске новине*, бр. 271, 14/26. децембар 1877, 1; *Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878*, 22–23; В. Ђорђевић, *Преко границе, Успомене из Другог српско-турског рата 1877–1878. Пиротске битке*, 157–183.

59 *Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878*, 23; В. Ђорђевић, *Преко границе, Успомене из Другог српско-турског рата. Битка на Ак-Паланци, Отаџбина* 11 (1882), 165.

60 *Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878*, 23; *Српске новине*, бр. 275, 18/30. децембар 1877, 1.

и снегом покривеног стења, једном војнику Крагујевачке бригаде се учинило да види Париз.⁶¹

У борбама око Беле Паланке, Нишора и Пирота, од 24. до 27. децембра 1877. године, Шумадијски кор имао је 68 мртвих и 413 рањених. Међу њима су најмање 3 погинула и 28 рањених војника са територије Аранђеловца.⁶²

Након победа на Будим-делу, Станичанима и Пироту, Шумадијски кор је наставио наступање ка Софији, али је код Сливнице покрет зауставила вест о уласку руске војске у Софију. Тада долази до прегруписавања наше војске ради даљих операција ка Нишу.⁶³

Ослобађање Ниша после вишевековне турске власти био је један од ратних циљева Србије још у Првом српско-турском рату.⁶⁴ Око Ниша су се већ половином децембра 1877. године налазиле Моравска, Дунавска и Ибарска дивизија. Српским освајањем Беле Паланке 24. децембра, Ниш више није имао везу са остатком Турске царевине. Када је освојен и Пирот 28. децембра, пажња врховне команде била је усмерена на ослобађање Ниша.⁶⁵

У борбама за ослобођење Ниша задатак Моравског корпуса био је споредан – да демонстрира из правца Мрамора, док је главни задатак – освајање турских положаја на Горици и ослобођење Ниша – био задатак Шумадијског корпуса.⁶⁶

Друга шумадијска дивизија распоређена је јужно и југоисточно од Ниша.⁶⁷ Очекујући напад са севера, од Виника, јаче турске снаге концентрисане су у северном делу града, док су се на положајима Ђурлински виногради и Марково кале налазиле само турске предстраже.⁶⁸

61 В. Ђорђевић, *Преко границе, Успомене из Другог српско-турског рата. Пиротске битке*, 327; *Српске новине*, бр. 275, 18/30. Децембра 1877, 1. Тимочани и Шумадинци су различито тумачили освајање Пирота: и једни други су себи приписивали овај велики успех.

62 *Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878*, 27–40.

63 *Српске новине*, бр. 282, 29. децембар 1877 / 10. јануар 1878, 4; Ч. Попов, *Србија 1868–1878*, 403.

64 ВА, ВКС, П–1, К–2, Ф–1, Д–1.

65 ВА, ВКС, П–1, К–3, Ф–1, Д–9; Ч. Попов, *Србија 1868–1878*, 305–424; *Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878*, 54–57.

66 ВА, ВКС, П–1, К–3, Ф–1, Д–9; *Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878*, 57.

67 *Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878*, 60.

68 ВА, ВКС, П–1, К–2, Ф–1, Д–8.

Шумадијски кор позициониран је на Горици, одакле се турске снаге нису надале нападу.

Прве борбе у којима су учествовали и Аранђеловчани вођене су 4. јануара 1878. на седлу Вучји Дел, док су српске трупе заузимале положаје између Брзиброда, преко Барбатовца, до Белотине. Том приликом одбијена су два снажна напада турске војске.⁶⁹

Српска војска је распоређена око Ниша и 5. јануара била је спремна за напад на град. Јасенички батаљон II шумадијске дивизије смештен је у селу Брзиброд, а Колубарски батаљон I шумадијске дивизије у Балушници. У батаљонима су били и мобилисани војници из Аранђеловца и већине околних села. Рудничка бригада, у којој је било и војника из Босуте, 5. јануара је стигла у Нишку бању, али је одмах сутрадан упућена као помоћ Пожаревачким батаљонима на Вучјем Делу. Уз помоћ артиљерије одбијени су сви напади, те се турска војска морала повући ка највишој тачки на Габровачком вису. У борбама на Вучјем Делу, погинуо је поручник Сава Јоксимовић, водни официр, родом из Орашца код Аранђеловца, код своје VI батерије.⁷⁰

Главна борба вођена је на положају Горица од 8. до 10. јануара 1878. године. После борби на Вучјем Делу, део војника Крагујевачке бригаде I класе је 10. јануара 1878. године учествовао у борбама на положају Марково Кале. Потпуковник Хацић је за напад одабрао један одред од 27 војника из Јасеничког батаљона који ће први кренути и повући и остале борце за собом. Војницима је требало око сат времена да заузму турске шанчеве на положају.⁷¹

Истовремено са борбом за положај Марково Кале, турска војска напала је Вучји Дел, који је заузела Рудничка бригада, али су одбијени. У освајању турског шанца на Малој камари посебно се истакао Качерски батаљон, у ком су били мобилисани војници из Босуте. Безуспешни су били и напади турске посаде из самог Ниша, и са Виника. Борбе су вођене и на положају Велика камара, највишој тачки на Габровачко вису, који су заузеле Рудничка бригада и Рудничка батерија.

Опкољен и нападан са свих страна, командант града Халил-паша морао је да пристане на предају. Конвенција о предаји Ниша потписана

69 *Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878*, 48–49.

70 *Исто*, 59–60, 64.

71 ВА, ВКС, П-1, К-2, Ф-1, Д-11; К-3, Ф-1, Д-9; *Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878*, 65–68; В. Ђорђевић, *Успомене*, Београд, 1988, 81.

је 11. јануара 1878. у раним јутарњим сатима. Трупe Шумадијског кора свечано су ушле у Ниш 12. јануара 1878. године.⁷²

Позната су нам имена 48 борца са територије Аранђеловца који су страдали у борбама за ослобођење Ниша.⁷³ Сви погинули војници из села Прогореоци, током ратова са Турском 1876–1878. године, погинули су у биткама за ослобођење Ниша као део Колубарског батаљона.

После заузимања Ниша 11. јануара 1878. године, Врховна команда издала је наређење да се сва три корпуса – Шумадијски, Тимочки и Моравски – концентришу на новом фронту испред Грделичке клисуре, како би кренули у ослобађање Косова. Друга шумадијска дивизија, под командом потпуковника Љубе Ивановића, налазила се на десном крилу фронта. Најтежи задатак имала је I крагујевачка дивизија, која се са турском војском сукобила на Копашници, 20. јануара. У тој борби су војници I шумадијске дивизије најпре били потиснути и изгубили су један топ, а у другом нападу истог дана, уз подршку Подунавског, Орашког и III јасеничког батаљона, враћени су и положај и топ.⁷⁴

Много већи и крвавији бој одиграо се сутрадан, 21. јануара, на Грделици. Борбе су вођене на целом фронту. Наша војска потиснула је турску до места Грделице. У овим борбама истакао се Качерски батаљон Рудничке бригаде. Први ескадрон коњице, под командом Крсте Шећовића, родом из села Бање код Аранђеловца, вршио је проспекцију терена уз Ветерничку клисуру и прикупљао информације о непријатељу (Арнаутима). Ескадрон је доспео до Пољанице не наишавши на непријатеља, који се већ повукао ка Врању.⁷⁵

Пошто је овладала Грделичком клисуром Шумадијска дивизија је од Врховне команде 23. јануара добила задатак да заузме Врање и Лесковац, а потом да заједно са Тимочким и Моравским корпусом крене у освајање Косова.⁷⁶ Заједно са ескадроном под командом капетана Крсте Шећовића, Шумадијска дивизија је најпре потиснула турске војнике из Врањске бање и заузела мост на Морави 26. јануара.⁷⁷ Потом су 28. јануара српске снаге потиснуле турску војску и заузеле важан положај Чеврљуту

72 ВА, ВКС, П-1, К-2, Ф-1, Д-9/1, 11; *Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878*, 65–66.

73 ВА, ВКС, П-1, К-3, Ф-11, Д-9/16.

74 *Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878*, 112–116.

75 *Исто*, 118–121.

76 *Исто*, 122, 435.

77 *Исто*, 125.

и село Ранитовац.⁷⁸ Војници I шумадијске дивизије ушли су у Врање 31. јануара, док су још вођене борбе на планини Пљачковица испред Врања.

По заузимању Врања, командант Шумадијског корпуса наредио је напредовање ка Ђиљану и Прштини. Истовремено, Моравски корпус је водио тешке борбе за Преполоц и Самоков. У помоћ су им пристигле и трупе Тимочког корпуса, али су све акције у рату заустављене 5. фебруара, након добијања вести о потписивању руско-турског примирја у Једрену, 31. јануара 1878. године.⁷⁹

Аранђеловчке жртве рата

Подаци о погинулим војницима са територије Аранђеловца у току Првог српско-турског рата су скромни.⁸⁰ Познато је да су умирали у болницама, гинули у борби, пре свега на Јавору и на Шуматовцу, али архивска документа садрже оскудне податке о њима. Недостатак прецизне евиденције резултат је чињенице да тадашње војне власти нису доследно водиле спискове палих бораца, док су свештеници нередовно, а каткад и никако, уносили податке о преминулима у црквене матичне књиге. Посебно су оскудна сазнања о инвалидима који су последице рата носили до краја живота. Временом су избледела и породична сећања. Оно мало сачуваних предања потиснули су наредни ратови, који су били масовнији и крвавији, погађајући војнике као директне учеснике у њима, као и њихове породице у завичају.

На основу малобројне сачуване историјске грађе, документована су имена 23 борца⁸¹ са територије данашње општине Аранђеловац који су погинули или преминули током Првог српско-турског рата 1876. године. Нажалост, век и по касније, архивска грађа је оскудна, а епитафи на сеоским гробљима и крајпуташима постали су нечитки. С обзиром на фрагментарност сачуваних извора, оправдано је претпоставити да је стварни број страдалих био много већи.

Евиденција о жртвама Другог српско-турског рата (1877–1878) је знатно потпунија. По наређењу Врховне команде, командири једини-

78 Исто, 127–128.

79 Ч. Попов, *Источно питање и Српска револуција*, 211–212.

80 Током борби у Првом српско-турском рату турске снаге углавном нису дозвољавале да се погинули сахране или команданти нису имали времена да запишу њихова имена, тако да се није могла водити прецизна евиденција жртава. ВА, ВКС, П–1, К–2, Ф–1, Д–5/1; П–1, К–2, Ф–1, Д–6, С. Грујић, *нав. дело*, 278.

81 Погледати табеле на крају текста.

ца били су у обавези да воде прецизне спискове погинулих и рањених бораца. Захваљујући томе, данас су нам позната имена 60 војника са територије данашњег Аранђеловца, уз тачно наведене датуме погибије или смрти. Са друге стране, локални хроничари су за поједине жртве забележили само имена, без прецизирања датума или места страдања.⁸²

Обавеза бележења настрадалих обухватала је и борце који су услед рањавања били избачени из строја. Захваљујући томе, сачувана су имена 34 рањена војника са овог подручја, праћена детаљним подацима о локацији и датуму њиховог рањавања. Коначан и тачан број рањених данас је тешко утврдити.⁸³

Досадашњим истраживањима утврђена су имена укупно 111 бораца који су погинули у току српско-турских ратова, што чини 0,77% укупног становништва пописаног 1874. године. Међутим, мобилисани су искључиво војно способни (а тиме и репродуктивно способни) мушкарци, тако да је у ратовима страдало 1,50% мушког становништва територије Аранђеловац. Највећи проценат настрадалих имала су села Стојник – 4,97% , Прогореоци – 3,90% и Тулеж – 3,07% мушке популације. Војни обвезници ових села мобилисани су у Колубарски батаљон, који је током ратова учествовао у директним сукобима, док је Крагујевачка војска (Јасенички батаљон) чешће била у резерви или имала споредну улогу током ратовања.

Питање добровољца са територије Аранђеловца и даље остаје историјска непознаница. Спискови погинулих и рањених добровољаца не садрже податке о њиховом завичају, те би посао проналажења њиховог порекла захтевао обиман и дуготрајан истраживачки подухват, као и покушај евидентирања одликованих Аранђеловчана током ових ратова.

Данас, сто педесет година касније, остаје сумња да број настрадалих Аранђеловчана током српско-турских ратова није коначан. Наопходно је спровести детаљнија и дуготрајнија архивска истраживања и

82 Љ. Ивановић, *Гараши*, Аранђеловац, 2020; Н. Карамилковић и др., *Крајпуташи Шумадије*, Крагујевац, 2024; В. Коларевић, *Бошковићи, род у Врбици и Мисачи код Аранђеловца*, Београд, 2002; исти, *Врбица и стари Врбичани, насеље и порекло становништва Врбица*, 2009; Р. Лазаревић, *Стојник*, Београд, 2004; М. Милинковић, *Милинко Чочић и Милинковићи*, Аранђеловац, 2024; М. Перкић, *Босута, село у Качеру*, Аранђеловац, 2000.

83 Захваљујући истраживачком раду В. Коларевића, сачуван је епитаф са надгробног споменика Лазара Чупића, који је преминуо 1892, а био је рањен у рату 1878. године. В. Коларевић, *Брезовачки епитафи*, Шумадијски записи 1 (2003), 189.

теренски рад на проналажењу и очувању епитафа како би се утврдио што приближнији и прецизнији број аранђеловачких жртава ових ратова.

Табела 2. Број погинулих Аранђеловчана током српско-турских ратова 1876–1878. године

насеље	погинулих/ умрлих	% укупног броја станов- ника	% мушке по- пулације
Аранђеловац	5	0,54	1,35
Бања	5	0,5	1,01
Босута	4	0,71	1,4
Брезовац	4	0,60	1,21
Буковик	1	0,12	0,22
Венчани	8	0,95	1,90
Врбица	14	0,90	1,78
Вукосавци	8	1,36	2,65
Гараши	4	0,71	1,41
Горња Трешњевица	6	0,73	1,49
Даросава	5	0,55	1,09
Јеловик	1	0,25	0,51
Копљари	3	0,36	0,69
Орашац	4	0,33	0,63
Прогореоци	6	2,04	3,90

насеље	погинулих/ умрлих	% укупног броја станов- ника	% мушке по- пулације
Раниловић	3	0,33	0,62
Стојник	23	2,53	4,97
Тулеш	7	1,52	3,07
УКУПНО	110	0,77	1,50

Биографије Аранђеловчана у српско-турским ратовима

Коњички мајор Крста Шећовић (1844–1902)

*Крста Шећовић (Шећевевић)
(Породична гробница у селу Бања)*

Крста Шећовић (Шећевевић) је рођен 7/19. фебруара 1844. године у Бањи код Аранђеловца. Као младић, 28. априла / 10. маја 1867. године отишао је у Русију како би ступио у војну службу.⁸⁴

⁸⁴ М. Ђ. Милићевић, *Етнографска изложба у Москви 1867*, Годишњица Николе Чупића 7 (1885), 6.

Указом од 4/16. фебруара 1876. године кнез Милан Обреновић га је као царско-руског коњичког штапс капетана у оставци примио у нашу државну службу, и то као коњичког капетана II класе, што је и потврдио другим указом од 14. августа исте године.⁸⁵ За заслуге у српско-турским ратовима, као капетан I класе и ађутант II шумадијске дивизије одликован је Таковским крстом IV степена 20. новембра 1878.⁸⁶

Након рата обављао је следеће дужности: помоћник команданта Врањанске окружне команде (до 23. марта 1882); командир III ескадрона (од 1882); пензионисан је, па реактивиран 4/16. октобра 1889; године 1891. председник официрске читаонице и касине у Књажевцу; од 17. септембра 1900. дијурниста (дежурни официр у пензији) при благајничком одељењу Војног министарства.⁸⁷

Умро је 10/22.11.1902. године⁸⁸ и сахрањен у породичној гробници у селу Бања код Аранђеловца.⁸⁹

Цркву Свете Петке у Смиљевиху код Врања Шефовић је даривао крстом, као успоменом на ослобођење Пољаница, 10/22. 1. 1878. На крсту је натпис: „Крст приложи крста шефовић капетан. Успомена ослобођење пољанице 10/1 1878г. Као први од војника српски дошо у пољаницу.”⁹⁰

Артиљеријски капетан Сава Јоксимовић (Орашац, 1852 – Ниш, 1877)

Сава Јоксимовић је рођен у Орашцу 13/25. јануара 1852. године. Завршио је основну школу и пет разреда гимназије, те је 1871. године ступио у Војну академију. Официрски чин потпоручника артиљерије стекао је 10/22. августа 1875. године.

Указом кнеза Милана Обреновића од 27. фебруара 1876. године потпоручник Сава Јоксимовић преведен је у коњицу, задржавши исти чин.⁹¹

Погинуо је као артиљеријски поручник у батерији шумадијског корпуса, у српско-турском рату, у борбама на Вучјем Делу код Ниша,

85 ВА, ВКС, П-1, К-8, Ф-1, Д-24/1; *Српске новине*, бр. 175, 9/21. август 1876, 1.

86 *Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878*, 320.

87 *Службени војни лист*, бр. 14, 2/14. април 1882, 897; бр. 38, 6/18. октобар 1889, 1113; бр. 27, 26. јул / 7. август 1891, 871–872; бр. 38, 23. септембар / 5. октобар 1900, 875–876

88 Епитаф на споменику на породичној гробници у Бањи поред Аранђеловца.

89 Епитаф на породичној гробници Шефовић у селу Бања.

90 В. Даутовић, *Богослужбени предмети у црквеним ризницама Врањанске епархије*, Лесковачки зборник 49 (2009), 403.

91 ВА, ВКС, П-1, К-8, Ф-1, Д-29/1.

на Божић, 7. јануара 1878. године.⁹² Његови посмртни остаци пренети су у Крагујевац 10. јануара 1878. године. Опевао га је војни свештеник, а потом је сахрањен у гробљу на Мисачком пољу у Орашцу, где почивају и његови преци.⁹³

Сава Јоксимовић био је близак рођак знаменитог српског државника и правника Јеврема Грујића – Савина мајка Обренија и Јеврем Грујић су били брат и сестра од стрицева.⁹⁴

*Дивизијски генерал Максим Максимович Данилевски
(Собочево, 11. новембар 1851 – Аранђеловац, 27. март 1937)*

Максим Максимович Данилевски је рођен у Собочеву, округ Черњиговски у Украјини. Завршио је Полоцку војну гимназију, а потом и Константиновску и Михаиловску артиљеријску школу. У војну службу је ступио у двадесет и првој години као заставник. Брзо је напредовао до чина генерал-мајора, а свако унапређење је праћено и наградом. Године 1911. добио је чин генерал-пуковника. Исте године је пензионисан. Са почетком Првог светског рата враћен је у службу и, 1915. године, постављен за инспектора медицинских установа у једној губернији. Поново је пензионисан 1916. године.

Године 1876. био је један од руских добровољаца који су са генералом Черњајевим дошли у Србију. Тада је имао чин штабног капетана. Током рата 1876. Данилевски је служио у јединици младих официра (међу којима је био и капетан Рајевски, кога ће Толстој овековечити као Вронског у „Ани Каренини”).

Са одласком Черњајева натраг у Русију и Данилевски напушта Србију, да би се вратио 1917. године.

Живео је у Москви, где је пензионисан као команант артиљеријске одбране Москве. Био је носилац одликовања Свети Станислав 3. класе са мачевима и луком (1874); Света Ана 3. степена са мачевима

92 М. Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија. Нови крајеви: географија - орографија - хидрографија - топографија - археологија - историја - етнографија - статистика - просвета - култура - управа*, Београд, 1884, 70; *Службени војни лист*, бр. 3–4, 26. јануар / 7. фебруар 1888, 109–110; Б. Ловрић, *Историја Ниша приликом педесетогодишњице ослобођења Константиновог и Немањиног града 11. јануара 1878 – 11. јануара 1928*, Ниш, 1927, 78; *Српске новине*, бр. 283, 30. децембар 1877 / 11. јануар 1878, 1; В. Ђорђевић, *Успомене*, 71.

93 ИАШК, 8.486, МКУ Орашац, 1878, бр. 1.

94 Ј. Грујић, *Животопис Јеврема Грујића*, прир. З. Петровић, Аранђеловац, 2009, 303–304.

и луком (1874); Свети Станислав 2. степена (1881); Света Ана 2. степена (1885); Свети Владимир 3. степена (1906).⁹⁵

Његова ћерка Јелена завршила је Институт у Смољном, тада највишу женску школу. Удала се за лекара Карташевског, који је живео у Одеси, али је погинуо у време Првог светског рата. Јелена се након тога вратила код родитеља, а у време револуције са оцем је напустила свој дом. У Одеси су ухватили последњи брод за Константинопољ, а одатле су могли да бирају где ће да оду. Данилевски је одабрао Србију.

Дошавши у Србију, изнајмили су стан у Београду од познатог београдског трговца Филиповића, на данашњем тргу Николе Пашића. Пансион је имао ходник, чајну кухињу и собу, коју је до своје смрти 1978. користила Јелена.

Генерал се настанио у Аранђеловцу. Као некадашњи питомац Константиновског корпуса, још у младости овладао је обућарским занатом (кадети су по правилу морали изучити један „грађански” занат), те је недалеко од хотела „Старо здање” отворио скромну радионицу за поправку обуће.

Једнога дана, у радњу је свратио југословенски пуковник како би му обућар причврстио блокеје на чизмама. Испоставило се да су се двојица официра упознала на фронту током далеке 1876. године. Сусрет у малом шумадијском граду оживео је успомене на заједничке ратне дане и судбине, које су се деценијама касније поново укрстиле.

Наставили су да се виђају током пуковниковог боравка у бањи. По повратку у Београд, пуковник је испословао да се генералу повећа новчана помоћ. Захваљујући овом сусрету, генерал Данилевски је до своје смрти 1937. године примао пензију југословенског пуковника.

Генерал Данилевски је и у дубокој старости носио белу руску кошуљу „рубашку”, црне панталоне увучене у чизме, дугачку белу браду и качкет са кокардом царске војске. Зимом је облачио дуги официрски шињел без еполета, али увек са одликовањима. Преминуо је у Аранђеловцу 27. марта 1937. у осамдесет шестој години. Сахрањен је на сеоском гробљу у Буковику, на Јаловој ливади. Његов гроб и данас одржава породица Кочмарук из Аранђеловца.

95 https://ria1914.info/index.php?title=%D0%94%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%BB%D0%B5%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%9C%D0%B0%D0%BA%D1%81%D0%B8%D0%BC_%D0%9C%D0%B0%D0%BA%D1%81%D0%B8%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87 (приступљено 12. јануара 2026).

Тако је у тихој шумадијској бањи завршен живот једног од последњих официра „старе Русије”, који је 1876. године ратовао за слободу Србије.⁹⁶

*Надгробни споменик генерала
Максима Максимовича
Данилевског
(Сеоско гробље Јалова ливада
у Буковику)*

96 М. Живановић, *Бели Руси*, Аранђеловац, 2025, 69–72; Д. Кочмарук, *Руске избеглице у Аранђеловцу* (необјављена сећања), 5–10.

ARANĐELOVAC AND ITS INHABITANTS DURING THE SERBO-TURKISH WAR 1876–1878

Summary:

During the second half of the 19th century, Aranđelovac was the center of the Jasenički srez (district) within the Kragujevac okrug (county). It was well known for its mineral springs and the Bukovička Banja spa, which had been developed according to the standards of modern balneology by the early 1870s: in 1872, a new hotel was opened, later known as the “Staro zdanje” (Old Building); the modern steam bath (Parno kupatilo) was open for public in 1875; and the spa park was one of the best-designed and best-maintained spa parks in the country. This rapid rise of the small town and the spa was abruptly interrupted by the Serbo-Turkish Wars of 1876–1878.

In both Serbo-Turkish Wars, residents of Aranđelovac participated as part of the Kragujevac, Rudnik, and Belgrade Brigades. Depending on which okrug the surrounding villages belonged to, militarily fit men from the territory of present-day Aranđelovac were mobilized into the Jasenički, Kolubarski, Kosmajski, or Kačerski battalions and took part in nearly all the battles and on all fronts.

Previous researches have come to the data with the names of 111 killed and 34 wounded soldiers originating from the Aranđelovac area. Archival records on the participation of Aranđelovac residents are scarce, inscriptions on gravestones have been damaged by the passage of time, and family memories have been overshadowed by later, larger-scale, and bloodier wars.

Today, 150 years later, it is necessary to conduct more detailed archival research and carry out fieldwork to locate and preserve epitaphs, as well as family recollections, in order to determine as accurate as possible the number of victims from the present-day territory of Aranđelovac in the Serbo-Turkish Wars of 1876–1878.

Прилог

Погинули у српско-турским ратовима (1876–1878)

р.бр.	презиме, име, име	године/ датум	чин/бригада/ батаљон	кад и где је умро/ погинуо/рањен	где је сахрањен	извор
-------	----------------------	------------------	-------------------------	-------------------------------------	--------------------	-------

Аранђеловац

	Јешовић Мијаило		болничар	8.5.1878. Велика нишка бол- ница		Н. Станојло- вић, <i>Преглед војних губита- ка Крагујевчког округа у Другом српско-тур- ском рату 1877–1878. године</i> , Кра- гујевац у другој половини XIX века, зборник радова са на- учног скупа одржаног 2. децембра 2008. године у Кра- гујевцу, ур. Б. Радовановић, П. Илић, Кра- гујевац, 2010, 247.
	Петровић (Аркадије, парошки па- рох) Радивој, лекар,	38	лекар VI полске болнице шума- дијског кора	3. 4. 1878. (од јаког назеба у Старој Србији) Аранђеловац	Београд	<i>Застава</i> , бр. 56 од 9. 4. 1878, 3
	Стојановић Никола		десетар, Јасенич- ки батаљон,	јануар 1878. у борбама око Ниша		<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878</i> , из- дање Врховне команде, Бео- град 1879, 84.
	Теодоровић Максим, абација	32		20.9.1876. Аранђеловачка болница (рањен на граници)		МКУ Аранђе- ловац, р.бр. 34 за 1876.
	Тодоровић Максим	40	војник народне војске	26.3.1878. од запаљења ци- герице Крагујевац, војна болница	у вој- ничком гробљу у Крагујев- цу	ИАШК, К 486, МКУ Старе цркве у Кра- гујевцу, бр. 131 за 1878.

Бања

	Јешовић Мијаило		болничар	26. 3. 1878. ⁹⁷ Велика нишка вој- на болница		Н. Станојло- вић, нав. дело, 235–250.
	Минић Љу- бисав		редов, Крагује- вачка бригада I класе	јануар 1878. у борбама око Ниша		<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878</i> , 85.
	Павловић Милутин		редов, Крагује- вачка бригада I класе	јануар 1878. у борбама око Ниша		<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878</i> , 85.
	Ризнић Тана- сије		редов, Крагује- вачка бригада I класе	јануар 1878. у борбама око Ниша		<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878</i> , 85.
	Савић Живан		редов, Крагује- вачка бригада I класе	18–19. 1. 1878. код Врања		Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878, 144

Босуа

	Величковић (Величко) Мирко ⁹⁸			1876. Јавор		М. Перкић, <i>Босуа, село у Качеру, Аранђеловац 2000</i> , 114.
	Комненовић (Јоксим) Комнен			28. 10. 1876. рањен на Јавору Крагујевац, Војна болница		ИАШК К 486, МКУ Старе цркве у Кра- гујевцу, бр. 435 за 1876. М. Перкић, <i>нав. дело</i> , 114.
	Петровић– Перкић (Пе- тар) Милош			1876. Јавор		М. Перкић, <i>нав. дело</i> , 114.
	Тодоровић Милоје		редов, пешак, Рудничка бри- гада	10. 6. 1878. од ти- фуса Нишка војна бол- ница		<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878</i> , 256–257; Н. Карамиджало- вић и др., <i>Крајпуташ Шумадије</i> , Кра- гујевац, 2024, 16–17.

⁹⁷ Датум је унет вероватно по Јулијанском календару.

⁹⁸ Величковић Мирку је породица подигла споменик на њиви на Пасјачи, а када је ту формирано гробље споменик је премештен под крушку. На споменику је писало: „Погиноу на Јавору 1876. године“ (М. Перкић, *Босуа, село у Качеру, Аранђеловац* 2000, 114).

Брезовац

	Драговић Ра- дивој		редов, Крагује- вачка бригада I класе	јануар, 1878. у борбама око Ниша		<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877-1878, 85.</i>
	Максимовић Радосав	26		1876. на Ђунису		<i>В. Коларевић, Брезовачки епитафи, Шу- мадијски за- писи 1 (2003), 215</i>
	Симић Сте- ван		редов, Крагује- вачка бригада I класе	јануар, 1878. у борбама око Ниша		<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877-1878, 85.</i>
	Тодоровић Максим	30		1876.		<i>В. Коларевић, Брезовачки епитафи, 212.</i>

Буковик

	Рајковић Ни- кола		редов, IV батљалона кра- гујевачке брига- де I класе	9. 2. 1878. од ме- нингитиса II полска болница Шумадијског кора	гробље у Гњилану	<i>Р. Лазаревић, Стојник, Бео- град 2004, 78; Н. Станојло- вић, нав. дело, 243.</i>
--	----------------------	--	---	--	---------------------	---

Венчане

	Живановић Марјан		војник	јануара, 1878.		<i>Н. Кара- мијалковић и др., нав. дело, 32-33.</i>
	Ивановић Радован		редов, III бате- трија I артиље- ријског пука и I шумадијске дивизије	20/21. 1. 1878. у борбама на Гр- делици		<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877-1878, 135</i>
	Крсмановић Илија		редов, III Колу- барског батаљо- на Београдске бригаде I класе Народне војске	8-9. 1. 1878. У борбама око Ниша, на положају Горица		<i>ВА, ВКС, П-1, К-3, Ф-11, Д-9/16; Рат Србије са Тур- ском Турском за ослобођење и независност 1877-1878, 86.</i>
	Мировановић Максим	28	војник	14/26. 8. 1876. Шуматовац		<i>Н. Кара- мијалковић и др., нав. дело, 30-31.</i>
	Обрадовић Лазар		редов, пешак	24. 3. 1878. од запаљења плућа Велика нишка војна болница		<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877-1878, 250-251</i>

	Ранковић Танасије	30	војник	10/22. 8. 1876. Шуматовац		Н. Кара- мијалковић и др., нав. дело, 24–25.
	Спасојевић Миленко	35		1876. код Ниша		Н. Кара- мијалковић и др., нав. дело, 34–35.
	Теофиловић Теофило ⁹⁹		I батаљон Руд- ничке бригаде	9. 1. 1878. од по- вратног тифуса I пољска болница Шумадијског кора	Пирот	<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878, 200–201.</i>

Врбица

	Бабић Ан- дрија		редов, Јасенички батаљон	јануар, 1878. у борбама око Ниша		<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878, 84.</i>
	Батрићевић Марко		пешак, IV јасе- нички батаљон	23. 2. 1878. од ва- риоле IV пољска болница Шумадијског кора	Врањанско гробље	<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878, 212–213.</i>
	Бошковић Јован		војник	1876.		В. Коларевић, <i>Бошковићи, род у Врбици и Мисачи код Аранђеловца,</i> Београд 2002, 41; исти, <i>Врбица и стари Врбичани, насеље и порекло становништва Врбица,</i> 2009, 50.
	Бошковић Танасије		редов, Јасенички батаљон	јануар, 1878. у борбама око Ниша		<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878, 84.</i>
	Војиновић Аксентије		редов, Јасенички батаљон	јануар, 1878. у борбама око Ниша		<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878, 84.</i>
	Ђорђевић Милош		редов, Јасенички батаљон	јануар, 1878. у борбама око Ниша		<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878, 84.</i>

99 У списку је наведено да се село звало Венчање у Рудничком округу. Постојало је и данас постоји село Венчани у околини Аранђеловца. Некада је припадало Београдском округу.

	Живковић Петар		редов, Јасенички батаљон	јануар, 1878. у борбама око Ниша		<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878, 84.</i>
	Милутиновић Сима		добошар Гру- жанске бригаде II батаљона	4.1.1878. од за- паљења плућа IV пољска болница Шумадијског кора	Гробље Пандирало	<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878, 212–213.</i>
	Николић Срећко		десетар, Космај- ски батаљон	5. 1. 1878. у борби код Власо- тинаца		<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878, 134.</i>
	Росић Илија		редов	24–27.12.1877. у борбама пред Белом Паланком, Пиротом или Ни- шором		<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878, 27.</i>
	Терзић Лука		пешак, 4. чета IV батаљона Кра- гујевачке бригаде	11. 2. 1878. од бо- гиња III пољска болница Шумадијског кора	Лесковач- ко гробље	<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878, 206–207.</i>
	Тодоровић Никола		редов, Јасенички батаљон	јануар, 1878. у борбама око Ниша		<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878, 84.</i>
	Ђировић Ми- ливоје		редов Комбино- ване бригаде	24–27. 12. 1877. у борбама пред Белом Паланком, Пиротом или Ни- шором		<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878, 27.</i>
	Швабић Мак- сим		редов, Јасенички батаљон	јануар, 1878. у борбама око Ниша		<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878, 84.</i>

Вукосавци

	Божић Јанко		редов, Крагује- вачка бригада I класе	јануар, 1878. у борбама око Ниша		<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878, 85.</i>
	Вујачић Мла- ден		редов, IV јасе- нички батаљон	25. 3. 1878. од ва- риоле III пољска болница Шумадијског кора	Лесковач- ко гробље	<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878, 210–211; Н. Станојловић, нав. дело, 244.</i>

	Вујић Младен			1876. на граници		Н. Карамиджал-ковић и др., нав. дело, 44–45.
	Јеремид Јован		редов, Крагује- вачка бригада I класе	јануар, 1878. у борбама око Ниша		<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878</i> , 85.
	Јовановић Ђорђе		редов, Крагује- вачка бригада I класе	јануар, 1878. у борбама око Ниша		<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878</i> , 85.
	Павићевић Недељко		војник народне војске	12.11. 1876. Крагујевац, Војна болница		ИАШК, К 486, МКУ Старе цркве у Кра- гујевцу, бр. 447 за 1876.
	Урошевић Обрен	35		1876. Рањен на граници и умро у болници у Свилајнцу		Н. Карамиджал-ковић и др., нав., 42–43.
	Чворић Ми- хаило			4.2. 1878. III пољска болница Тимочког кора		<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878</i> , 222–223.

Гараши

	Борисавље- вић Милош		редов, Јасенич- ки батаљон,	јануар, 1878. у борбама око Ниша		<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878</i> , 84.
	Концуловић Јеремија					Љ. Ивано- вић, <i>Гараши</i> , Аранђеловац, 2020, 159.
	Милићевић Ђира ¹⁰⁰					Љ. Ивановић, нав. дело, 159.
	Пантелић Новица		пешак, IV јасе- нички батаљон	2. 4. 1878. од тифуса III пољска болни- ца Шумадијског кора	Леско- вачко гробље	<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878</i> , 210–211; Н. Станојловић, нав. дело, 244.

Горња Трешњевица

	Димитрије- вић Јован		редов, Крагује- вачка бригада I класе	јануар, 1878. у борбама око Ниша		<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878, 85.</i>
	Ђурић Арсе- није		редов, Јасенички батаљон	24–27. 12. 1877. Код Ниша		Р. Лазаревић, нав. дело, 78; Н. Станојловић, нав. дело, 242.
	Ђурић Радоје		редов, Јасенички батаљон	јануар, 1878. у борбама око Ниша		<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878, 85.</i>
	Николић Тео- досије		редов	1.5.1878. III пољска болни- ца Шумадијског кора		Н. Станојло- вић, нав. дело, 245.
	Стојић Петар		војник народне војске	4.11. 1876. Крагујевац, војна болница		ИАШК, К 481, МКУ Старе цркве у Кра- гујевцу, бр. 421 за 1876.
	Чвојић Мијајло		редов Рудничке бригаде, Стајаћа војска	јануар, 1878. код Ниша		<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878, 82.</i>

Даросава

	Павловић Милутин		редов, III Колу- барског батаљо- на Београдске бригаде I класе Народне војске	8–9. 1. 1878. У борбама око Ниша, на положају Горица		ВА, ВКС, П–1, К–3, Ф–11, Д–9/16; <i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878, 86.</i>
	Петровић Ђурађ		редов, III Колу- барског батаљо- на Београдске бригаде I класе Народне војске	8–9. 1. 1878. у борбама око Ниша, на положају Горица		ВА, ВКС, П–1, К–3, Ф–11, Д–9/16; <i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878, 86.</i>
	Петровић Живојин		редов, III Колу- барског батаљо- на Београдске бригаде I класе Народне војске	8–9. 1. 1878. у борбама око Ниша, на поло- жају8 Горица		ВА, ВКС, П–1, К–3, Ф–11, Д–9/16; <i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878, 86.</i>

	Станојловић Живко		редов, III Колубарског батаљона Београдске бригаде I класе Народне војске	8-9. 1. 1878. у борбама око Ниша, на положају8 Горица		ВА, ВКС, П-1, К-3, Ф-11, Д-9/16; <i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877-1878</i> , 86.
	Ћирић Петар		редов, III Колубарског батаљона Београдске бригаде I класе Народне војске	8-9. 1. 1878. у борбама око Ниша, на положају Горица		ВА, ВКС, П-1, К-3, Ф-11, Д-9/16; <i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877-1878</i> , 86.

Јеловик

	Матић Тома	21	војник	15-17. 9. 1876. на Крвету		Н. Карамијалковић и др., <i>нав. дело</i> , 80-81.
--	------------	----	--------	---------------------------	--	--

Копљари

	Војиновић Живојин	до 40	војник, коморција Крагујевачке бригаде	27. 9. 1876. од ране задобијене код Алексинца ¹⁰¹ Крагујевац, војна болница	гробље у Лесковцу	ИАШК, К 481, МКУ Старе цркве, бр. 336 за 1876; <i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877-1878</i> , 206-207; Р. Лазаревић, <i>Стојник</i> , 78; Н. Станојловић, <i>нав. дело</i> , 244.
	Радовановић Петар	26	војник	22. 9. 1876. од задобијених рана у боју на Тешици код Алексинца		ИАШК, 8.486, МКУ Орашац, бр. 32 за 1876; <i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877-1878</i> , 206-207.
	Павлојић Владимир	20	војник Стајаће војске	15.6.1878. у болници у Крагујевцу од запаљења плућа	гробље у Копљарима	ИАШК, К 486, МКУ Старе цркве у Крагујевцу, бр. 238 за 1878.

101 Подаци о смрти су преузети из МКУ Старе цркве у Крагујевцу (10/22. 9. 1876). Други извори наводе да је Војиновић умро у III војној болници Шумадијског кора од запаљења плућа, 30. јануара/12. фебруара 1878, али и 22.01/3.02.1878.

Орашац

	Гајић Мило- ван	до 30. го- дина	војник	9. 1876. од ране коју је задобио у боју код Алексинца, Крагујевац, Окруж- на болница		ИАШК, К 486, МКУ Старе цркве у Кра- гујевцу, бр. 308 за 1876.
	Јоксимовић Сава	26	поручник	7. 1. 1878. погинуо при освајању Ниша, у борби на Вучјем долу	Орашачко гробље, 10.1.1878.	ИАШК, 8.486, МКУ Орашац, бр. 1 за 1878; К 486, Реги- стар умрлих нове цркве у Крагујевцу (1854–1884), бр. 4 за 1878; Ј. Грујић, <i>Жи- вотопис Јев- рема Грујића</i> , 304–305; Р. Ла- заровић, <i>нав.</i> <i>дело</i> , 78; Н. Станојловић, <i>нав. дело</i> , 242.
	Старчевић Живко	21	војник стајаће војске	22. 1. 1878. Смедерево	Орашац	ИАШК, 8.486, МКУ Орашац, бр. 4 за 1878
	Цветковић Петар	23	војник I класе	16. 12. 1876. од рана на бојном пољу		ИАШК, 8.486, МКУ Орашац, бр. 61 за 1876.

Раниловић

	Мијаиловић Новак		редов, топција	15. 5. 1878. од тифуса Велика нишка војна болница		<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878,</i> 256–257.
	Милинковић (Јован) Ми- лан			1876. погинуо код Ниша		М. Милинко- вић, <i>Милинко Чочић и Ми- линковићи</i> , 124–125
	Трнавчевић Павле		редов, пешак	27. 12. 1877. од за- паљења плућа Резервна алек- синачко–бањска болница		<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878,</i> 268–269.

Прогореоци

	Васић Ми- лосав		редов, III Колу- барског батаљо- на Београдске бригаде I класе Народне војске	8–9. 1. 1878. У борбама око Ниша на положају Горица		ВА, ВКС, П–1, К–3, Ф–11, Д–9/16; <i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878</i> , 86.
--	--------------------	--	---	--	--	---

	Спасојевић Павле		редов, III Колу- барског батаљо- на Београдске бригаде I класе Народне војске	8-9. 1. 1878. У борбама око Ниша на положају Горица		ВА, ВКС, П-1, К-3, Ф-11, Д-9/16; <i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877-1878, 86.</i>
	Новаковић Глигорије		редов, III Колу- барског батаљо- на Београдске бригаде I класе Народне војске	8-9. 1. 1878. У борбама око Ниша на положају Горица		ВА, ВКС, П-1, К-3, Ф-11, Д-9/16; <i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877-1878, 86.</i>
	Степановић Павле		редов, III Колу- барског батаљо- на Београдске бригаде I класе Народне војске	8-9. 1. 1878. У борбама око Ниша на положају Горица		ВА, ВКС, П-1, К-3, Ф-11, Д-9/16; <i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877-1878, 86.</i>
	Васић Ђурађ		редов, III Колу- барског батаљо- на Београдске бригаде I класе Народне војске	8-9. 1. 1878. У борбама око Ниша на положају Горица		ВА, ВКС, П-1, К-3, Ф-11, Д-9/16; <i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877-1878, 86.</i>
	Милинковић Танасије		редов, III Колу- барског батаљо- на Београдске бригаде I класе Народне војске	8-9. 1. 1878. У борбама око Ниша, на положају Горица		ВА, ВКС, П-1, К-3, Ф-11, Д-9/16; <i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877-1878, 78.</i>

Стојник

	Алексић Мијаило			1876-1878.		Р. Лазаревић, <i>Стојник, 78.</i>
	Богичевић Ђорђе		редов, Јасенички батаљон	јануар, 1878. у борбама око Ниша		<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877-1878, 84.</i>
	Ђурић Арсе- није		редов, Јасенич- ког батаљона	јануар 1878., у бор- бама око Ниша		<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877-1878, 78</i>

	Ђуровић Јевта		пешак, 2. чета I батаљона	7. 4. 1878. од за- паљења плућа III пољска болница Шумадијског кора	Лесковач- ко гробље	<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878, 210–211; Н. Станојловић, нав. дело, 244.</i>
	Ђуровић Љу- бомир		редов, Крагује- вачка бригада I класе	24–27. децембра 1877. код Ниша		<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878, 78; Р. Лазаревић, нав. дело, 78; Н. Станојло- вић, нав. дело, 242.</i>
	Ђуровић Љу- бомир		редов, Крагује- вачка бригада I класе	јануар, 1878. Код Ниша		<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878, 78.</i>
	Јовић Андреја			1876–1878.		<i>Р. Лазаревић, нав. дело, 78.</i>
	Јокић Ђорђе			1876–1878.		<i>Р. Лазаревић, нав. дело, 78.</i>
	Јоковић Јевто			1876–1878.		<i>Р. Лазаревић, нав. дело, 78.</i>
	Лучић Ми- лош			1876–1878.		<i>Р. Лазаревић, нав. дело, 78.</i>
	Марковић Радојица		трубач, Стајаћа војска	5. 1878. од тифуса ¹⁰² IV пољска болница Шумадијског кора	Врањанско гробље	<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878, 210–214–215; Н. Станојло- вић, нав. дело, 245.</i>
	Милинковић Танасије		редов, Београд- ска бригада I класе	јануар 1878. у бор- бама код Ниша		<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878, 78.</i>
	Мирковић Давид		редов, Јасенички батаљон	јануар, 1878. у борбама око Ниша		<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878, 84.</i>
	Остојић Сте- ван			1876–1878.		<i>Р. Лазаревић, нав. дело, 78.</i>

102 Н. Станојловић као датум смрти наводи 25. 4. 1878. године.

	Пауновић Јеврем			1876–1878.		Р. Лазаревић, <i>нав. дело</i> , 78.
	Раденковић Петар			1876–1878.		Р. Лазаревић, <i>нав. дело</i> , 78.
	Симић Марко			1876–1878.		Р. Лазаревић, <i>нав. дело</i> , 78.
	Стевановић Јевто			1876–1878.		Р. Лазаревић, <i>нав. дело</i> , 78.
	Стојановић Милан			1876–1878.		Р. Лазаревић, <i>нав. дело</i> , 78.
	Филиповић Аксентије			1876–1878.		Р. Лазаревић, <i>нав. дело</i> , 78.
	Шарчевић Милија		редов, Јасенички батаљон	јануар, 1878. у борбама око Ниша		<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878</i> , 84.
	Шундић Ђорђе			1876–1878.		Р. Лазаревић, <i>нав. дело</i> , 78.
	Шундић Стојан			1876–1878.		Р. Лазаревић, <i>нав. дело</i> , 78.

Тулеж

	Адамовић Јеремија	22		1876. Смедерево (Веро- ватно у болници)		Н. Кара- миљковић и др., <i>нав. дело</i> , 108–109.
	Алемпијевић Милан		редов, III Колу- барског батаљо- на бригаде бео- градске I класе Народне војске	8–9. 1. 1878. У борбама око Ниша на положају Горица		ВА, ВКС, П–1, К–3, Ф–11, Д–9/16; <i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878</i> , 86.
	Живковић Светозар		редов, Београд- ска бригада	21. 1. 1878. од за- паљења плућа III пољска болница Шумадијског кора	гробље у Лесковцу	<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878</i> , 204–205.
	Ивановић Живоин	40	коморција	26. 5. 1876. ¹⁰³ Делиград		Н. Кара- миљковић и др., <i>нав. дело</i> , 128–129.

103 У напмени је наведено да је умро у Делиграду у току припрема за Први српско-турски рат.

	Марић Лазар		редов, III Колубарског батаљона бригаде београдске I класе Народне војске	8-9. 1. 1878. У борбама око Ниша на положају Горица		ВА, ВКС,П-1, К-3, Ф-11, Д-9/16; <i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877-1878</i> , 86.
	Стојковић Костадин		коморција I класе [...] батаљона 4. чете	26.августа 1876. Шуматовац		Н. Карамијалковић и др., <i>нав. дело</i> , 106-107.
	Стојковић Танасије		редов, III Колубарског батаљона бригаде београдске I класе Народне војске	8-9. 1. 1878. У борбама око Ниша на положају Горица		ВА, ВКС,П-1, К-3, Ф-11, Д-9/16; <i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877-1878</i> , 86.

Рањени у српско-турским ратовима (1876-1878)

р.бр.	презиме, име, име	чин/бригада/батаљон	кад је рањен	где је рањен	извор
-------	-------------------	---------------------	--------------	--------------	-------

Аранђеловц

	Савић Живан	редов, II грузански батаљон крагујевачке бригаде I класе	18-19. 1. 1878.	на Враћи	<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877-1878</i> , 144.
--	-------------	--	-----------------	----------	---

Бања

	Дукић Светозар	редов, Крагујевачке бригаде I класе	24-27. 12. 1877.	у борбама пред Белом Паланком, Пиротом и Нишором	<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877-1878</i> , 34.
--	----------------	-------------------------------------	------------------	--	--

Босуна

	Милинковић Милисав	редов, Рудничка бригада I класе, Стајаћа војска	24-27. 12. 1877.	у борбама пред Белом Паланком, Пиротом или Нишором	<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877-1878</i> , 30.
	Милинковић Василије	редов, Рудничка бригада I класе, Стајаћа војска	24-27. 12. 1877.	у борбама пред Белом Паланком, Пиротом или Нишором	<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877-1878</i> , 30.

	Вучићевић Радоје	редов, Руд- ничка бри- гада I класа, Стајаћа војска	24–27. 12. 1877.	у борбама пред Белом Паланком, Пиротом или Ни- шором	<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878, 30.</i>
--	---------------------	---	------------------	---	---

Брезовац

	Ивановић Стеван	редов, Крагује- вачка бригада I класе	24–27. 12. 1877.	у борбама пред Белом Паланком, Пиротом и Ни- шором	<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878, 34.</i>
	Чупић Ла- зар, (1854– 25.5.1892)		1878.		В. Коларевић, <i>Брезовачки епитафи</i> , 189.

Врбица

	Прока Про- ковић	редов, Кра- гујевачка бригада I класе	24–27. 12. 1877.	У борбама пред Белом Паланком, Пиротом и Ни- шором	<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878, 33.</i>
	Радовић Стеван	редов, Кра- гујевачка бригада I класе	24–27. 12. 1877.	У борбама пред Белом Паланком, Пиротом и Ни- шором	<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878, 33.</i>
	Богдановић Живоин	редов, Кра- гујевачка бригада I класе	24–27. 12. 1877.	У борбама пред Белом Паланком, Пиротом и Ни- шором	<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878, 33.</i>
	Стевановић Илија	редов, Кра- гујевачка бригада I класе	24–27. 12. 1877.	У борбама пред Белом Паланком, Пиротом и Ни- шором	<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878, 33.</i>
	Мијаиловић Сретен	редов, Кра- гујевачка бригада I класе	24–27. 12. 1877.	У борбама пред Белом Паланком, Пиротом и Ни- шором	<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878, 33.</i>

Гараша

	Вукадиновић Никола	редов, Кра- гујевачка бригада I класе	24–27. 12. 1877.	У борбама пред Белом Паланком, Пиротом и Ни- шором	<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878, 33.</i>
--	-----------------------	--	------------------	---	---

Горња Трешњевица

	Димитрије- вић Танасије	редов, Кра- гујевачка бригада I класе	24–27. 12. 1877.	у борбама пред Белом Паланком, Пиротом и Ни- шором	<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878, 34.</i>
	Павловић Лазар	редов, Кра- гујевачка бригада I класе	24–27. 12. 1877.	у борбама пред Белом Паланком, Пиротом и Ни- шором	<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878, 34.</i>

	Бркић Ни- кола	редов, Кра- гујевачка бригада I класе	24–27. 12. 1877.	у борбама пред Белом Паланком, Пиротом и Ни- шором	<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878, 34.</i>
	Матеић Ми- лош	редов, Кра- гујевачка бригада I класе	24–27. 12. 1877.	у борбама пред Белом Паланком, Пиротом и Ни- шором	<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878, 34.</i>
	Пантелић Мато	редов, Кра- гујевачка бригада I класе	24–27. 12. 1877.	у борбама пред Белом Паланком, Пиротом и Ни- шором	<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878, 34.</i>
	Ђурић Арсе- није	редов, Кра- гујевачка бригада I класе	24–26.12.1877.	у борбама пред Белом Паланком, Пиротом и Ни- шором	<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878, 78.</i>

Даросава

	Николић Ди- митрије	потпоруч- ник, водник у 7. пуку II позива	рањен, 1876. године		<i>М. Пршић, Споменица погинулих и умрлих старе- шина српске војске у рату 1914–1918, Београд, 2020.</i>
--	------------------------	--	------------------------	--	--

Јеловик

	Стевановић Гаврило	редов, Кра- гујевачка бригада I класе	24–27. 12. 1877.	У борбама пред Белом Паланком, Пиротом и Ни- шором	<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878, 34.</i>
--	-----------------------	--	------------------	---	---

Копљари

	Јовановић Јеврем	редов, Кра- гујевачка бригада I класе	24–27. 12. 1877.	У борбама пред Белом Паланком, Пиротом и Ни- шором	<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878, 34.</i>
--	---------------------	--	------------------	---	---

Орашац

	Радовановић Милош	редов, Кра- гујевачка бригада I класе	24–27. 12. 1877.	У борбама пред Белом Паланком, Пиротом и Ни- шором	<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878, 34.</i>
	Анић Милош	редов, Кра- гујевачка бригада I класе	24–27. 12. 1877.	У борбама пред Белом Паланком, Пиротом и Ни- шором	<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878, 34.</i>
	Анић Гаврило	редов, Кра- гујевачка бригада I класе	24–27. 12. 1877.	У борбама пред Белом Паланком, Пиротом и Ни- шором	<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878, 34.</i>
	Радовановић Владимир	редов, Кра- гујевачка бригада I класе	24–27. 12. 1877.	У борбама пред Белом Паланком, Пиротом и Ни- шором	<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878, 34.</i>

	Васиљевић Светозар	редов, Кра- гујевачка бригада I класе	24–27. 12. 1877.	У борбама пред Белом Паланком, Пиротом и Ни- шором	<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878, 34.</i>
	Ристивојевић Живојин	редов, Кра- гујевачка бригада I класе	24–27. 12. 1877.	У борбама пред Белом Паланком, Пиротом и Ни- шором	<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878, 34.</i>

Прогореоци

	Качаревић Јеротије	водник, Ибарска дивизија, Студенич- ки батаљон	2. 1878.	код Самокова	<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878, 181.</i>
30.	Војовић Три- фун	десетар, Ибарска дивизија, Студенич- ки батаљон	3.2. 1878.	код Самокова	<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878, 181.</i>

Раниловић

	Миловановић Дамјан	редов, Грочански батаљон, Стајаћа бригада I класе	18–19. 1. 1878	Код Врања (на Врањи)	<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878, 142.</i>
--	-----------------------	--	----------------	-------------------------	--

Стојник

	Марковић Јован	редов, Кра- гујевачка бригада I класе	24–27. 12. 1877.	У борбама пред Белом Паланком, Пиротом и Ни- шором	<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878, 34.</i>
	Радосављевић Живан	редов, Кра- гујевачка бригада I класе	24–27. 12. 1877.	У борбама пред Белом Паланком, Пиротом и Ни- шором	<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878, 34.</i>
	Богићевић Лазар	редов, Кра- гујевачка бригада I класе	24–27. 12. 1877.	У борбама пред Белом Паланком, Пиротом и Ни- шором	<i>Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878, 34.</i>

Др Милош Јагодић

редовни професор

Универзитет у Београду

Филозофски факултет

Одељење за историју

mjagodic@f.bg.ac.rs

ORCID: 0009-0005-7801-9638

ПОСЛЕДИЦЕ СТРАДАЊА АЛЕКСИНАЧКОГ ОКРУГА У СРПСКО-ТУРСКОМ РАТУ 1876-1877. ГОДИНЕ*

Апстракт: У раду је приказано страдање насеља и становништва Алексиначког округа у српско-турском рату 1876. године. Указано је на делатност српске владе на плану помоћи раним страдалницима након рата. Изнети су прецизни подаци о броју уништених кућа и ратних страдалника по насељима. Рад је написан на основу релевантне литературе и српских извора.

Кључне речи: Алексиначки округ, Алексинац, српско-турски рат 1876-1877, ратни страдалници, Милован Спасић.

Војни и дипломатски аспекти рата између Србије и Турске 1876. године добро су истражени и познати у историографији.¹ Обрађене су

* Реализацију овог истраживања финансијски је подржало Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије у склопу финансирања научноистраживачког рада на Универзитету у Београду – Филозофском факултету (број уговора 451-03-33/2026-03/200163).

1 Најважнија дела: Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875-1878, прва књига, први рат*, Београд, 1896; С. Грујић, *Српско-турски рат 1876-1877. Операције Тимочко-моравске војске*, књ. II, Београд, 1901; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића, део I*, Београд, 1990²; П. Опачић, С. Скоко, *Српско-турски ратови 1876-1878*, Београд, 1981; Ч. Попов, *Србија 1868-1878, Историја српског народа V-1*, ур. В. Стојанчевић, Београд, 1981, 305-421; П. Опачић, *Битке у српско-турском рату 1876-1877*, у: *Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске, књига друга, Битке и бојеви у српско-турском и црногорско-турском рату 1876-1878. и у српско-бугарском рату 1885*, Београд, 1998, 7-244; М. Спирић, *Историја Алексинца и околине, књига 2. Од краја прве владавине кнеза Милоша 1839. до краја Првог српско-турског рата 1876-1877. године*, Алексинац, 2021²; С. Рајић, *Спољна политика Србије између очекивања и реалности 1868-1878*, Београд 2015; С. Рајић, Д. Леовац, *Историја српског народа у*

и последице ратних операција на становништво источних и јужних области Кнежевине Србије.² Циљ овог рада је да се опширније прикажу и анализирају последице које је српско-турски рат 1876–1877. оставио на Алексиначки округ. Сви датуми у главном тексту наведени су по новом календару, а у напоменама, приликом цитирања извора, паралелно по старом и новом календару.

Борбе у српско-турском рату 1876. вођене су претежно у југо-источном и јужном делу Кнежевине Србије. Српским ратним планом било је предвиђено да главнина трупа предузме офанзиву ка Нишу, а да остатак војске буде претежно у дефанзиви. Све снаге првобитно су подељене у четири оперативне групе, назване војскама. Моравска војска, јачине 68.000 људи, под командом руског генерала Михаила Черњајева била је концентрисана код Алексинца и Делиграда и имала је задатак да опседне Ниш и наступа ка Пироту, Прокупљу и Куршумлији. Пошто је долина Јужне Мораве била уједно и очекивани правац евентуалног непријатељског продора, код Алексинца и Делиграда су били подигнута и снажна одбрамбена утврђења. Тимочка војска, јачине 25.000 људи, била је концентрисана код Зајечара и села Кобишнице. Задатак јој је био да брани источну границу и да, у погодном моменту, заузме погранично место Кулу ради побољшања сопствених дефанзивних позиција. Ибарска војска, концентрисана на Јавору, снаге од 11.500 људи, требало је да наступа у правцу Сјенице. Дринска војска, јачине 20.000 људи, требало је да брани западну границу, пребацује добровољце у Босну и помаже тамошњи устанак. Турски ратни план предвиђао је концентрацију главнине снага у долини Јужне Мораве и наступање од Алексинца преко Делиграда ка Параћину и даље на север.³ Непријатељства су почела 2. јула 1876. године. Српска офанзива била је одмах заустављена. Турске снаге заузеле су у ноћи 2/3. јула село Велики Извор код Зајечара, те су тако угрозиле, према мишљењу српске команде, бок Моравске војске. Због тога је донета одлука да се офанзивна дејства ка Нишу обуставе док се непријатељ не избаци из Тимочке долине. Великоизворска битка одиграла се 18. јула и

19. и почетком 20. века. Српска држава у 19. веку. Уџбеник, Београд, 2018, 176–191; Д. Радовић, Јован Ристић (1829–1899) – биографија српског државника, Нови Сад, 2023; С. Рајић, Кнез Милан Обреновић (1854–1881), од бератлије до суверена, I, Београд, 2024.

2 М. Јагодић, *Последице упада Турака у Тимочку и Моравску долину 1876. године*, Развитак 203–204 (2000), 130–153.

3 П. Опачић, С. Скоко, *нав. дело*, 25–32.

у њој је српска војска доживела пораз. Потом су се српске снаге повукле на леву обалу Тимока, организујући одбрану на линији од Вратарнице на југу до Вражогрнаца на северу. Ова битка је означила прекретницу у рату, који је од тада за Србе добио искључиво дефанзивни карактер. Турске снаге почеле су наступање 29. јула преко Грамаде ка Књажевцу, у намери да продру преко Књажевца и Сокобање у позадину алексиначких и делиградских утврђења. Након тешких вишедневних борби, српске снаге напустиле су Књажевац у ноћи 4/5. августа и повукле су се ка Сокобањи, затворивши Сокобањску клисуру, и ка селу Бучју, северозападно од Књажевца, ради затварања пута ка Бољевцу. После пада Књажевца, српске снаге напустиле су без борбе и Зајечар у ноћи 5/6. августа, будући да је бок Тимочке војске остао изложен непријатељу. Због јаког српског отпора и исцрпљености сопствених снага, турска команда је након борби око Књажевца променила првобитни план офанзиве, одлучивши да будуће наступање усмери фронтално долином Јужне Мораве, на правцу Ниш–Алексинац–Параћин. На фронту је дошло до двонедељног затишја због обостраног прегруписавања снага. Турци су повукли своје снаге из Књажевачког округа пошто их нису имали довољно за предстојећу офанзиву. Искористивши турско повлачење, српске снаге вратиле су се у Књажевац 21. августа.⁴

Турски напад почео је 19. августа левом и десном обалом Јужне Мораве. Од тада па до краја рата, главно поприште војних операција било је претежно на територији Аексиначког и, мањим делом, Крушевачког округа. Турске снаге су за три дана избиле пред главне алексиначке положаје. Напад је 23. августа усмерен на слабо брањени положај Шуматовац, на крајњем српском левом крилу, на десној обали Јужне Мораве. Међутим, њихово напредовање је ту било заустављено након претрпљеног пораза у Шуматовачкој бици. Борбе су потом пренете на леву обалу реке 1. септембра. Поразивши Србе у бици код Адровца, Турци су их приморали да се повуку на положаје ближе Делиграду. Десет дана касније уследио је неуспели турски покушај преласка на леву обалу Јужне Мораве код села Бобовиште. Убрзо потом наступило је примирје, које је било на снази од 15. до 26. септембра.

Нови сукоб одиграо се од 28. до 30. септембра. Била је то битка на Кревету, према оцени савременика најжешћа у рату, у којој су обе стране претрпеле велике губитке. Њен исход је био неодлучан, премда

4 Исто, 33–54, 69–111.

су Турци били у предности јер су своје исцрпљене снаге могли да замене свежим, концентрисаним код Ниша. Обострани замор довео је до застоја у операцијама, што је потрајало до 19. октобра. Турци су планирали да снажним нападом пробију фронт на линији Вукања – Велики Шиљеговац – Ђунис ради продора ка Крушевцу, чиме би се забио клин између српских снага на левој и десној обали Јужне Мораве. Турске снаге су у борбама 19. и 20. октобра успеле да овладају шиљеговачким положајима, али нису продрле до Ђуниса. Тај положај, који је био кључ за путеве ка Крушевцу и Делиграду, Турци су неочекивано лако заузели 29. октобра. Одмах су наставили ка Делиграду и ушли су у Алексинац, који је претходно евакуисан. Моравска долина била је отворена за даљи продор турске војске. Да би спасила Србију од пропасти, Русија је 30. октобра ултимативно захтевала од Турске прекид непријатељстава у трајању од шест недеља. Примирје је ступило на снагу већ 1. новембра 1876, чиме су операције у овом рату биле окончане. Мир је склопњен у Цариграду 28. фебруара 1877. на основи статус кво анте белум.⁵

Приликом продора на српско земљиште, нерегуларне турске јединице, башибозлук, састављене углавном од Черкеза, систематски су палиле и пљачкале насеља која су им се нашла на путу. Према томе, непосредна последица ратних операција била су разарања имовине и страдање становништва. Један српски војник, родом из Трстеника, коморџија у Крушевачкој бригади, имао је задатак да спроведе кола са храном од Каоника до Прћиловице 23. августа 1876. године. Том приликом је записао: „Овако путујући, изађемо на једно брдо с ког нам се, као нека панорама, пред очима указала; са свију страна многе ватре једна до друге, а нарочито на јужној и источној страни... Страх и ужас погледати, мислио би човек да сама земља, а не сеоске куће гори.”⁶ За време битке на Адровцу 1. септембра, по диму из запаљених села могло се дознати докле су Черкези допрли.⁷

Пуковник Сава Грујић, учесник сукоба и аутор опсежне војне историје рата, овако је описао ноћно извиђање турских положаја у око-

5 Исто, 111–178.

6 Ратни дневник једног другокласца вођен од 10. јуна до 22. октобра 1876, од П. Д. П, Отаџбина 8 (1881), 600.

7 Ратни дневник једног другокласца, Отаџбина 9 (1882), 84; М. Јагодић, Последице, 132.

лини Алексинца 19. августа: „Било је око поноћи, али видело се као по дану, јер је све Поморавље до Суповца било у пламену. Горео је Суповац, горела Голешница, Мала Дренова, Лоћика, горео Грејач.” На њивама су спаљивани сено и прикупљена жетва. Генерал Черњајев је истог дана обавестио кнеза Милана Обреновића о турском наступању од Мрамора, наводећи да су спалили сва села кроз која су прошли: „Небо је горело од пламена попаљених кућа врло далеко. Страшно варварство!”⁸ Министар спољних послова Србије Јован Ристић упутио је током рата три ноте представницима великих сила којима их је обавестио, уз протест, о нехуманом начину ратовања и злочинима које су чинили припадници турских нерегуларних јединица. Између осталог, у њима је поименце наведено четрдесет осам спаљених села у Алексиначком округу.⁹

Премда Алексинац није био поприште борби, већ су турске снаге у њега ушле на самом крају рата, ипак је био темељно опљачкан. По повлачењу непријатељске војске 6. марта 1877, представници српских власти су констатовали: „У Алексинцу је врло велика оскудица, куће су скоро без изузетка права рујина и да се оправе требало би око пола милиона дуката. Гди год је било гвожђа све је повађено, врата, прозори и дувари разорени су, само гвожђе да поваде. Патоси су повађени и изгорени.” Турска регуларна војска преобратила је алексиначку цркву у џамију, те је тако сачувана од разарања.¹⁰

Становништво пограничних округа склањало се испред наступајуће турске војске дубље у унутрашњост земље. Исељавање је често обављано на брзину јер власти нису дозвољавале народу да се раније евакуише како би се спречило ширење панике. У септембру 1876. Књажевачки и Црноречки окрузи су били скоро сасвим напуштени. Житељи Алексиначког и Крушевачког округа бежали су иза Делиграда и даље на север. Крајем септембра, највећи део избеглица налазио се у Алексиначком, Ћупријском и Јагодинском округу, од Делиграда до Јагодине. У настојању да им помогне колико је то било могуће у хаотичним ратним

8 С. Грујић, *нав. дело*, 162, 164–165; М. Јагодић, *Последице*, 132; М. Спирић, *нав. дело*, 281–283.

9 *Српске новине*, бр. 197, 4/16. 9. 1876.

10 Државни архив Србије (=ДАС), Министарство финансија – Економно одељење (МФ-Е), 1877, Ф 1, Р 96, М. Спасић министру финансија В. Јовановићу, 25. 2 / 9. 3. 1877, Алексинац; М. Јагодић, *Последице*, 134; М. Спирић, *нав. дело*, 287–288.

приликама, српска влада је 18. септембра 1876. формирала вишечлани Одбор за бригу о избеглицама. Његови чланови су обилазили збегове у окрузима за које су били задужени и старали се да им обезбеде најнужнија средства за преживљавање.¹¹

Средином септембра је око Ражња било мноштво избеглица из Турске, Књажевачког и Алексиначког округа. Боравили су под ведрим небом у збеговима, своју храну су потрошили и помоћ им је хитно била неопходна. Збегови су били у сталном покрету у потрази за храном и бољим гостопримством. Начелник Алексиначког округа Стеван Лукић је исправно процењивао да је било потребно да се благовремено уклоне отуда због могућег неповољног развоја ратних операција.¹² Током октобра је већи део бегунаца напустио Алексиначки округ због напредовања непријатељских снага. Они који су остали заштиту су потражили око делиградских утврђења.¹³

Бегунци, природно, нису били задовољни својим положајем. Радојко Живић из Прћиловице, Моравског среза Алексиначког округа, избегао у Велику Плану у августу 1876, жалио се министру унутрашњих послова у име седам породица сусељана да немају довољно хране ни за себе ни за стоку. Осим тога, пријем на који су наишли није био одговарајући: „Ови људи код којих смо се доселили, они нас никако не сматрају за ово православне вере и да смо родом из Бугар Мораву и ову Србију, него као да нисмо ниједна вера, јер кад би они нас сматрали, они би нас пустили у њихове куће.” Цвета, жена Димитрија Ракића из села Мрсоља, такође Моравског среза Алексиначког округа, која је са још тридесет породица избегла у Параћин, жалила се да не могу да се сместе по кућама јер немају новца да плате кирију, коју су им мештани тражили. Војници из Моравског среза, забринути за судбину својих породица у избеглиштву, жалили су се командатима јединица у којима су служили на поступање

11 М. Јагодић, *Последице*, 135–136.

12 ДАС, Министарство унутрашњих дела – Полицајно одељење (=МУД-П), 1876, Ф 28, Р 23, начелник ражањске станице М. Вучовић министру унутрашњих дела Р. Милојковићу, бр. 765, 9/21. 9. 1876, Ражањ; начелник Алексиначког округа С. Лукић истом, бр. 4955, 17/29. 9. 1876, Делиград; М. Јагодић, *Последице*, 136.

13 *Српске новине*, бр. 261, 24. 11 / 7. 12. 1876; ДАС, МУД-П, 1876, Ф 28, Р 23, начелник Алексиначког округа С. Лукић среским начелницима у Алексиначком округу, бр. 5170, 10/22. 10. 1876, Делиград.

према бегунцима. Војне власти су овај проблем схватале озбиљно, страхујући да не доведе до додатне деморализације војске и дезертирања, па су тражиле од полицијских власти да га што пре реше.¹⁴ Председник Алексиначког општинског суда Милија Трифунац жалио се прво министру унутрашњих дела, па онда и кнезу, да су избегли Алексинчани у Параћину током зиме 1876/1877. морали да плаћају храну, огрев и смештај, а да су их, у супротном, мештани избацивали из кућа на хладноћу. Осим тога, Трифунац је Параћинцима замерао и што су наводно оптуживали његове суграђане за кукавичлук. Власти Ћупријског округа, као и представници Одбора за помоћ избеглицима, одбациле су све ове жалбе, тако да је тешко рећи у којој мери су заиста биле истините. Спор је решен тек у марту 1877, када су се становници Алексинца вратили својим кућама.¹⁵ Сељаци из Моравског среза у избеглиштву жалили су се током целе зиме 1876/1877. министру унутрашњих послова на свој несрећни положај, сваковрсне оскудице, поступање локалних власти, мештана итд. Жалбе те врсте престале су у марту 1877, када су бегунци почели да се враћају у оно што је остало од њихових кућа и села.¹⁶ Међутим, ни повратак им није био једноставан. Морали су да чекају од 10. до 23. марта под ведрим небом и без сточне хране да војска постави понтонски мост на Морави код Алексинца како би имали где да пређу реку.¹⁷

Пошто је био склопљен мир са Турском, српска влада је могла да посвети више пажње питању помоћи становништву пострадалом у рату. Одредила је посебне поверенике за старање о страдалницима 3. марта 1877, и то: државног саветника Владислава Вујовића за Крајински,

14 ДАС, МУД-П, 1876, Ф 28, Р 23, Р. Живић министру унутрашњих дела Р. Милојковићу, 29. 9 / 11. 10. 1876, Велика Плана; Цвета Димитрија Ракића истом, 3/15. 10. 1876, Параћин; командант Првог делиградског корпуса, пуковник Ј. Ђорђевић, истом, 9/21. 9. 1876, Делиград; 1877, Ф 1 Р 31, командант Трећег бригадног батаљона Алексиначке бригаде 1. класе, П. Маринковић, истом, 29. 11 / 11. 12. 1876, Нови Хан; М. Јагодић, *Последице*, 137–139.

15 ДАС, МУД-П, 1877, Ф 5, Р 25; М. Јагодић, *Последице*, 138.

16 ДАС, МУД-П, 1876, Деловодни протокол (=ДП), бр. 8.057, 8.059, 8.163, 8.199, 8.206, 8.306; 1877, ДП, бр. 1.242, 1.364.

17 ДАС, МУД-П, 1877, Ф 4, Р 35, начелник Алексиначког округа С. Лукић министру унутрашњих дела Р. Милојковићу, 26. 2 / 10. 3. 1877, Алексинац, депеша; М. Спасић истом, 9/21. 3. 1877, Алексинац, депеша; начелник Алексиначког округа С. Лукић истом, 11/23. 3. 1877, Алексинац, депеша.

Црноречки и Књажевачки округ и начелника Економног одељења Министарства финансија Милована Спасића за Алексиначки и Крушевачки округ. Њихов задатак је био да се постарају за уредан повратак избеглица кућама, те да им обезбеде храну и семе за сетву из држаних магацина. Током марта и априла 1877. влада је усвојила неколико прописа ради обезбеђивања најнужније материјалне помоћи страдалницима.¹⁸

Владин комесар Милован Спасић боравио је на терену од марта до маја 1877. године. Средином априла је могао да извести како се скоро сав избегли народ вратио на своја огњишта у Алексиначком округу. Наредио је да општине саставе спискове требовања породица у храни и другом, те је на основу њих храна издавана седмично. Међутим, од 3. априла је нестало хране у државним магацинама за даљу дистрибуцију у дотадашњим количинама. Од тада је помоћ давана сам оним породицама које нису имале за рад способне пунолетне чланове. Остали страдалници нису добро примили ову одлуку, захтевајући да и даље примају помоћ. Потребне за храном биле су огромне јер је требало издржавати скоро сво становништво у Моравском срезу и у више села из осталих срезова. Спасић је настојао да храну добави из магацина у Ћупријском и Пожаревачком округу, али су резултати били скромни. Поред осукдице у храни, владала је општа осудица и у алатима, посебно мотикама, па је и њих требало обезбедити.¹⁹

Прилике у Алексиначком округу отежало је изливање Јужне Мораве у мају 1877. године. Вода је однела усеве, хране и семена није било, те је људима запретила глад. Оставши без хлеба и соли, јели су неслано зеље и разбољевали се, посебно деца. Држава је прискочила у помоћ, обезбеђујући потребне количине хране и соли из Ћупријског и Јагодинског округа, тако да је и ова невоља била некако превазиђена.²⁰

18 М. Јагодић, *Последице*, 141–142.

19 ДАС, МФ-Е, 1877, Ф 1, Р 96, М. Спасић министру финансија В. Јовановићу, 1/13. 4. 1877, Алексинац; М. Спасић, *Неки подаци из времена нашег првог рата за ослобођење и независност*, Гласник СУД 63 (1885), 243–245.

20 ДАС, МУД-П, 1877, Ф 10, Р 62; Ф 4, Р 35, М. Спасић министру војном С. Грујићу, 21. 5 / 2. 6. 1877, Алексинац; на полеђини претходног акта министар војни С. Грујић министру унутрашњих дела Р. Милојковићу, 22. 5 / 3. 6. 1877, Београд; Ф 13, Р 134, М. Спасић министру унутрашњих дела Р. Милојковићу, 15/27. 5. 1877, Београд; М. Јагодић, *Последице*, 142.

У јулу и августу 1877. Скупштина је усвојила два закона у циљу помоћи постарадлом становништву. Први је био Закон о мораторијуму, којим су се продужавали рокови плаћања и обустављале су се од извршења пресуде у грађанским споровима до Митровдана 1878. године за пострадале округе и срезове, међу којима је био и цео Алексиначки округ. Мораторијум је касније у више наврата продужаван. Важио је за цео Алексиначки округ до 12. јануара 1879, а од тада до 26. септембра 1880. важио је само за Моравски срез. Циљ Закона о мораторијуму био је да одложи наплату старих дугова од ратних страдалника док се материјално не опораве, како не би продавали имања за дуг. Други од помених закона био је Закон о измирењу државних издатака по ванредном буџету од 1877. године. Пошто држава није могла да обезбеди помоћ страдалницима из редовних прихода, овим Законом је било прописано да се разреже ванредни прирез од три динара по пореској глави ради указивања помоћи ратним страдалницима. Очекивани приход износио је 1.781.250 гроша пореских. За поделу прикупљених средстава била је задужена посебна владина комисија. Требало је да прикупи спискове страдалника преко општинских власти у којима би било наведено шта им је тачно потребно. Првенствено у додели помоћи имали су страдалници којима су били неопходни храна, семе, алати и стока за рад. Ванредним буџетом за 1877. било је предвиђено да се ратним страдалницима исплати раније узета реквизиција у вредности од 1.900.000 гроша пореских, као и да им се врати новац позајмљен на основу ранијег Закона и српском народном зајму у износу од 462.696 гроша и 20 пара пореских. Укупна сума намењена ратним страдалницима износила је 21% од свих расхода предвиђених ванредним буџетом. Осим тога, Народна скупштина је решила да се ратни страдалници ослободе плаћања грађанског данка по Закону о редовном буџету за 1877. годину.

Влада је образовала Комисију за помоћ ратним страдалницима 15. септембра 1877. године. На њеном челу био је Владислав Вујовић, а чланови су били Милован Спасић, Димитрије Матић, Никола Стајевић и Стеван Мијатовић, тј. особе које су се и до тада на неки начин бавиле помагањем пострадалом становништву. Комисија је у новембру исте године проширена за још пет чланова. Најпре је прибавила преко општинских власти поименичне спискове ратних страдалника. Преко

окоужних и среских власти постарала се да се изграде колибе за смештај породица чије су куће биле уништене. Комисија је даље делила храну и семе за усев из војних магацина. Када је, због избијања новог рата са Турском крајем 1877, војска обуставила издавање хране из својих магацина, Комисија је делила новац страдалницима, па су храну куповали сами. У пролеће 1878. Комисија је организовала куповину семена у новим крајевима Србије за пролећну сетву. До 15. маја 1878. било је прикупљено 1.546.050 гроша и 4 паре пореске прирезом од три динара, односно 87% од суме предвиђене ванредним буџетом за 1877. годину. Највише новца утрошено је за набавку хране и семена старадалима, док је новац за куповину стоке, алата и осталих потреба недостајао. Комисија је до тада прибавила укупно 871.308 ока семена свих житарица, од којих је 216.185,5 ока или 24,8% подељено старадлицима у Алексиначком округу. Пошто је државна помоћ ратним старадалницима била и даље потребна, у јулу 1878. је донет закон о прикупљању новог приреза у ту сврху, овога пута у износу од једног динара по пореској глави. Комисија је у 1879. набављала страдалницима стоку и земљоделске алате. Помоћ су добили само најсиромашнији. Истовремено је додељена новчана помоћ варошком становништву Књажевца. Комисија је остала без средстава на рачуну у мају 1880, те је тада и престала да дели помоћ, премда је формално радила до августа 1881. године. До 16. фебруара 1880. Комисија је укупно потрошила 2.907.086 гроша чаршијских, од којих 805.145 гроша чаршијских или 27,7% за старадлике у Алексиначком округу.²¹

О страдању насеља у Алексиначком округу сведоче два главна извора, и то: подаци које је као владин комесар у пролеће 1877. прикупио Милован Спасић, и подаци из *Извода ратних страдалника*, који је, на основу поименичних спискова, саставио рачуновођа Комисије за помоћ ратним страдалницима Стојко Димитријевић 12. марта 1881. године. Међу њима постоје ситна неслагања, која нису суштинске природе. У Табели 1 упоредо су приказани подаци из пописа становништва 1874. и подаци из два наведена извора о страдању насеља Алексиначког округа у рату 1876. године.

21 М. Јагодић, *Последице*, 143–149; М. Јагодић, *Извод ратних страдалника у Србији 1876. године*, Мешовита грађа 28 (2007), 166.

Табела 1. Подаци о насељима Алексиначког округа пострадалим у рату 1876. године.²²

Редни Број	Насеље	Попис 1874.		М. Спасић 1877.		Комисија 1881.		
		кућа	станов- ника	кућа пред рат	униште- но кућа	број кућа стра- дални- ка	униште- но кућа и зграда	ратних страдалника
МОРАВСКИ СРЕЗ								
1.	Прђило- вица	121	625	97	90	112	100	584
2.	Доњи Адровац	100	520	75	75	85	85	444
3.	Житковац	92	507	90	69	95	69	470
4.	Мрсољ	131	878	137	123	130	115	809
5.	Стублине	51	282	50	50	50	50	254
6.	Нозрина	106	610	120	120	105	103	567
7.	Лужане	145	816	140	140	155	150	800
8.	Бујмир	42	221	35	35	40	40	206
9.	Тешица	168	1024	170	170	167	162	910
10.	Велики Дреновац	82	640	78	78	78	77	606
11.	Суповац	38	304	34	34	35	35	255
12.	Дашница	30	206	32	32	30	30	194
13.	Грејач	74	494	74	74	75	75	450
14.	Шурић	16	89	16	16	18	18	94
15.	Чукуро- вац	23	138	20	18	21	19	112
16.	Врћено- вац	73	441	76	76	77	76	403
17.	Честа	37	205	30	30	33	33	157
18.	Голешни- ца	18	123	18	18	16	16	108

22 Подаци из пописа 1874: *Државопис Србије IX*, Београд, 1879, 4–10; подаци Милована Спасића из 1877: М. Спасић, *нав. дело*, 246–249; подаци Комисије из 1881: М. Јагодић, *Извод*, 167–170.

19.	Мали Дреновац	21	130	23	23	20	20	116
20.	Копривница	49	302	54	54	51	50	260
21.	Лоћика	54	339	53	53	57	55	290
22.	Љубтен	41	319	40	8	40	7	281
23.	Кулина	24	182	24	7	24	7	169
24.	Породин	31	210	32	10	30	10	196
25.	Вукања	83	542	80	52	79	53	498
26.	Пешчаница	35	210	34	34	32	32	183
27.	Доња Суотна	23	151	24	24	24	24	127
28.	Горња Суотна	33	205	44	44	32	32	179
29.	Горњи Адровац	27	185	28	28	28	27	170
30.	Крушје	38	249	40	40	33	33	195
31.	Радевац	41	300	44	30	45	33	272
32.	Лознац	20	149	24	23	22	21	134
33.	Каменица	23	126	21	15	21	17	104
34.	Јаковље	42	283	43	26	41	15	250
35.	Гредетин	69	464	78	78	71	71	430
36.	Доњи Љубеш	73	541	76	46	71	45	489
37.	Срезовац	25	137	25	22	25	22	130
38.	Витковац	60	375	55	33	57	31	306
39.	Горњи Љубеш	25	167	24	24	24	24	123
40.	Трњане	150	990	150	150	148	145	849
41.	Корман	121	780	127	127	121	121	720
Свега		2455	15459	2435	2199	2418	2148	13894
АЛЕКСИНАЧКО-РАЖАЊСКИ СРЕЗ								
1.	Добрујевац	54	303	50	50	49	48	272
2.	Катун	73	390	67	67	70	70	366

3.	Суботи- нац	114	757			2	2	9
4.	Глоговица	58	314	60	6	42	6	220
5.	Вакуп	79	418	75	22	76	72	367
6.	Пруговац	41	239	38	9	13	9	90
7.	Буимир	33	205	32	32	33	33	186
8.	Липовац	57	417	50	1	2	1	22
9.	Краљево	59	373	56	11	55	53	349
10.	Бићина	30	177	27	3	20	19	101
11.	Бобо- виште	106	707	100	12	32	11	60
12.	Станци	57	314	50	46	49	47	261
Свега		761	4.614	605	259	443	371	2.303
БАЊСКИ СРЕЗ								
1.	Преко- нози	41	289	43	24	43	27	277
2.	Рсовци	42	327	36	36	40	40	304
3.	Језеро	54	403			28	28	189
4.	Лабуково	38	347	37	24	33	32	283
5.	Гојманов- ци	18	152	19	19	20	20	153
6.	Ново Село	26	203			7	0	39
7.	Раденков- ци	48	379	47	2	12	3	84
Свега		267	2.100	182	105	183	150	1.329
1.	Алекси- нац	822	4.447		120	511	293	2.196
Укупно		4.305	26.620	3.222	2.683	3.555	2.962	19.722

Изнетим подацима о уништеним непокретностима треба додати и зграду среског начелства Моравског среза у Прђиловици, као и три основне школе.²³

У Табели 2 је приказано поређење сумарних података о броју насеља, кућа и становника према попису из 1874. по срезовима Алек-

23 ДАС, МФ-Е, 1879, ДП, бр. 265; М. Спасић, *нав. дело*, 249.

синачког округа са бројем пострадалих села, уништених кућа и бројем ратних страдалника преузетих из *Извода ратних страдалника* из 1881. године. С обзиром на то да су комисијски подаци настали на основу поименичних спискова ратних страдалника, вероватно су поузданији од података које је прикупио Милован Спасић 1877. године, те су стога они употребљени за поређење. Из приказаних података јасно се закључује да је рат највише погодио насеља Моравског среза.

Табела 2. Поређење броја насеља, кућа и становника у Алексиначком округу према попису из 1874. и пострадалих у рату 1876. године

Срез	Број 1874.			Пострадалих 1876.					
	насеља	кућа	становника	насеља		кућа		становника	
				број	%	број	%	број	%
Алексиначко-ражањски	49	3.419	20.239	12	24,49	371	10,85	2.303	11,38
Бањски	31	2.393	17.516	7	22,58	150	6,27	1.329	7,59
Моравски	41	2.455	15.459	41	100,00	2148	87,49	13.894	89,88
Алексинац варош	1	822	4.447	1	100,00	293	35,64	2.196	49,38
Укупно	121	9.089	57.661	60	49,59	2.962	32,59	19.722	34,20

Као добар показатељ динамике материјалног опоравка становништва Алексиначког округа, може да послужи преглед броја пореских глава од 1876. до 1882. године, приказан у Табели 3. Подаци за 1879. и 1880. непотпуни су, па су зато ове године изостављене. Пошто је у јануару 1879. Алексиначко-ражањски срез подељен на два среза – Алексиначки и Ражањски – а у састав другог је ушло и десет села из Нишког округа, то подаци за простор Алексиначко-ражањског среза, а самим тим ни за цео округ, након 1879. нису упоредиви са подацима из претходне три године.²⁴ Због тога су изостављени из Табеле 3.

²⁴ Зборник закона и уредаба издатих у Књажевству Србији 34, Београд, 1879, 46.

Табела 3. Број пореских глава у Алексиначком округу 1876, 1877, 1878, 1881. и 1882. године²⁵

Варош/срез	Број пореских глава у Алексиначком округу									
	1876.		1877.		1878.		1881.		1882.	
	полугође		Полугође		Полугође		полугође		Полугође	
	прво	друго	прво	друго	прво	друго	прво	друго	прво	Друго
Алексинац	895	0	0	184	343	338	900	500	967	1.004
Бањски	3.704	889	3.164	2.514	2.711	3.623	3.792	3.892	3.886	3.952
Алексиначко-ражањски	4.378	3.006	3.314	3.392	3.034	3.357	/	/	/	/
Моравски	3.267	0	0	5	316	447	3.094	1.137	3.158	3.200
Свега	12.244	3.895	6.478	6.095	6.404	7.765	/	/	/	/

Као што се види, број пореских глава у Алексинцу и Бањском срезу је 1881. незнатно превазишао предратни ниво, док у најтеже пострадалом Моравском срезу то није био случај ни 1882. године. Према томе, може се закључити да је опоравак текао споро.

Територија Алексиначког округа била је поприште војних операција у рату Србије и Турске од средине августа до краја октобра 1876. године. Пошто су нерегуларне турске јединице систематски палиле и пљачкале насеља која је турска војска заузимала, становништво, које се масовно исељавало у унутрашњост Србије, претрпело је знатну материјалну штету. Бегунци су се вратили својим кућама након склопљеног мира, у марту 1877. године. Влада је тек тада могла да се озбиљније посвети помагању ратних страдалника. Пошто редовни државни приходи нису могли да подмире те потребе, 1877. је разрезан прирез од три динара, а 1878. прирез од једног динара по пореској глави ради финансирања помоћи ратним страдалницима. Влада је 1877. формирала Комисију која је располагала сакупљеним средствима и куповала страдалницима храну, семе за усеве, стоку и алате. Комисија је радила формално до 1881. године. Према комисијским подацима, сачињеним на основу

25 ДАС, Министарство финансија – Казначејство (=МФ-К), *Сравнителник прихода Главне државне благајне за године 1876, 1877, 1878, 1881. и 1882.*

поименичних спискова, у Алексиначком округу је било укупно 19.722 ратних страдалника (34% од популације округа из 1874. године) и 2.962 уништених кућа (33% од броја кућа из 1874. године). Највише штете нането је насељима у Моравском срезу, у коме су страдала сва села, свих 41, односно 87% кућа и 89% становништва у односу на попис из 1874. године. Становништво се споро материјално опорављало, тако да је број пореских глава у Алексинцу и Бањском срезу 1881. досегао предратни ниво из 1876, док се у Моравском срезу то није догодило ни 1882. године.

CONSEQUENCES OF THE SUFFERING IN THE ALEKSINAC DISTRICT DURING THE SERBO-TURKISH WAR OF 1876–1877

Summary:

The territory of the Aleksinac district was the scene of military operations in the war between Serbia and Turkey from mid-August until the end of October 1876. Because irregular Turkish units systematically burned and plundered the settlements occupied by the Turkish army, the population — which fled en masse to the interior of Serbia — suffered significant material losses. The refugees returned to their homes after peace was concluded in March 1877. Only then was the government able to devote itself seriously to aiding the war sufferers. Since regular state revenues could not cover those needs, an emergency surtax of 3 dinars per tax head was levied in 1877, and a surtax of 1 dinar per tax head was levied in 1878 to finance assistance for the war sufferers. In 1877 the government formed a Commission that administered the collected funds and purchased food, seed for crops, livestock and tools for the population in need. The Commission operated formally until 1881. According to the commission's records, compiled from nominal lists, the Aleksinac district had a total of 19,722 war sufferers (34% of the district's 1874 population) and 2,962 destroyed houses (33% of the number of houses in 1874). The greatest damage was inflicted on the settlements in the Morava county, where all 41 villages suffered, amounting to 87% of the houses and 89% of the population compared with the 1874 census. The population recovered slowly in material terms, so that the number of taxable households in the Aleksinac and Banja counties had only returned to the prewar level of 1876 by 1881, while this had not yet happened in the Morava county even by 1882.

Др Урош С. Шешум

ванредни професор

Универзитет у Београду

Филозофски факултет

Одељење за историју

uros.sesum@f.bg.ac.rs

ORCID: 0009-0007-7158-441X

ДВА СПИСКА ХРАМОВА ТИМОЧКЕ ЕПАРХИЈЕ СТРАДАЛИХ ТОКОМ СРПСКО-ТУРСКОГ РАТА 1876–1877. ГОДИНЕ*

Апстракт: У раду су критички приређена два списка храмова Тимочке епархије који су претрпели разарања или знатну материјалну штету током Првог српско-турског рата. Оба документа налазе се у Државном архиву Србије (ДАС) у Београду, у фонду Црквеног одељења Министарства просвете и црквених дела (МПС-Ц), где су заведени 1882. и 1883. године. Нити један од приређена два списка не представља комплетну листу пострадалих епархијских храмова у рату 1876. јер су изостављене оне цркве које су у рату страдале, али су до тренутка састављања спискова поправљене или снабдевене богослужбеним предметима. На основу расположивих извора произлази да је османска војска на територији Кнежевине Србије, односно на простору под јурисдикцијом Православне цркве у њеним границама, оштетила и опљачкала храмове искључиво на територији Тимочке епархије. Стога два приређивана списка представљају заправо евиденцију православних храмова у Србији који су страдали током рата и који до првих месеци 1883. нису поправљени. Стога је у уводном излагању, након приказа ратног пустошења територије Кнежевине, покушана реконструкција целокупне листе страдалих храмова Православне цркве у Кнежевини Србији у рату 1876, уз податке о претрпљеној штети, степену обнове сваког објекта појединачно до 1883. године.

Кључне речи: Српско-турски рат 1876, Османско царство, Кнежевина Србија, Тимочка епархија.

* Реализацију овог истраживања финансијски је подржало Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије у склопу финансирања научноистраживачког рада на Универзитету у Београду – Филозофском факултету (број уговора 451-03-33/2026-03/200163).

Рат 1876. и страдање јужне и југоисточне Србије

Супротно жељама и очекивањима Срба под османском влашћу, владара и државног врха Србије, али и српском ратном плану, поприште српско-турског рата 1876, већ од његовог другог дана, постала је територија Кнежевине Србије. Српски ратни план предвиђао је поделу трупа на четири „војске”, четири велике војне формације, при чему би главна и најмногољуднија Моравска војска, од укупно 68.000 људи, извела офанзиву на југ, ка Нишу, где би се што скоријом и решавајућом битком поразила турска главнина, за коју се с разлогом очекивало да у првим ратним данима неће бити у пуном саставу због пословичне спорости османске мобилизације. Ибарска војска од 11.500 војника штитила би границе на југозападу, и у случају успеха на југу, наступала би офанзивно ка Сјеници и Новом Пазару. Трупe на истоку, 25.000 ратника у саставу Тимочке војске, концентрисане код Кобишнице и Зајечара, требало је пре свега да штите источну границу и бок главнине – Моравске војске, али су имале и задатак да заузму Кулу и тиме омогуће лакшу одбрану источне границе. На западу је 20.000 припадника Дринске војске чувало западну границу, требало је да пребацују добровољце преко Дрине, подстичу и помажу устанак Срба у Босни и, евентуално, у случају успеха на југу, да продиру на запад. Јужни правац био је, дакле, главни и од успеха Моравске војске зависило је офанзивно деловање остале три, те је у складу са тим извршена концентрација снага уочи објаве рата 30. јуна 1876.

Османски ратни план је такође предвиђао концентрацију главнине снага у близини Ниша које би преко Алексинца продирале долином Јужне, а затим и Велике Мораве на север.¹

Због вести да ка Нишу, првом и кључном циљу српске офанзиве, у коме османске снаге још увек нису окончале концентрацију, из Софије долази знатно појачање, од кога се 5.000 војника креће ка Пироту, главнокомандујући Моравске војске генерал Михаил Григоријевич Черњајев одлучио је 1. јула да приступи прекомпозицији војске и тако потпуно изменио ратни план. Као што је речено, полазиште првобитног

1 П. Опачић, С. Скоко, *Српско-турски ратови 1876–1878*, Београд, 1981, 30–31, 36; С. Рајић, *Кнез Милан Обреновић (1854–1881), од бератлије до суверена*, I, Београд, 2024, 384–386.

ратног плана било је концентрација главнине снага у велику оперативну групу, којом би се, искоришћавањем спорости османске мобилизације, извојевала решавајућу победа код Ниша. Међутим, Черњајев је 1. јула Моравску војску поделио у четири колоне. Уместо да ступи у решавајућу битку код Ниша, намислио је да обухватним дејствима, колонама пресече комуникацијске правце од Ниша ка Прокупљу, Куршумлији, Лесковцу, Пироту и Белој Паланци, чиме би се град опколио, опсео и приморао на капитулацију. Знатан део снага притом је издвојен за заузимање утврђења Бабина глава, на граници према Пироту, након чега је предвиђено диверзионо продирање на југоисток чиме би се елеминисала појачања која су ка Нишу долазила из Софије. Истовремено је одлучено да Ибарска војска, додатно ојачана мањим јединицама издвојеним испод команде Моравске, крене у офанзиву ка Сјеници. Овим изменама главна српска оперативна група изгубила је половину првобитних ефектива на главном правцу наступања, долином Јужне Мораве, а њене снаге развучене су на велики простор, чиме је не само изгубила концентрацијску, већ и бројчану надмоћ над непријатељем.²

Већ у ноћи након првог дана ратних операција, 2. јула је окончана српска офанзива ка југу, делимично и због неискуства народне војске, те се већ те вечери српска војска нашла на почетним положајима, изузимајући део војске који је заузео Бабину главу и положаје у Јанковој клисури. У ноћи између 2. и 3. јула османске снаге су заузеле село Велики Извор на југоисточној граници, што је довело до одлуке српске команде да се пре наставка наступања на југ непријатељ избаци из долине Тимока. Уз то, током јула са Бабине главе извршено је неколико диверзивних продора према Белој Паланци.

Ни дефанзива није била успешна јер су српске снаге већ 18. јула поражене код Великог Извора, што је не само изазвало њихово повлачење на запад, већ и приморало српску војску да у наставку рата делује искључиво дефанзивно. Територија јужне и југоисточне Србије морала се бранити од османске офанзиве, али и главнина трупа код Алексинца и Делиграда од могућег опкољавања од стране османске војске која је напредовала из правца југоистока.

Главни османски командант у операцијама према Србији Абдул Керим-паша замислио је да офанзивним дејством две групе, према Зајечару са истока и Књажевцу са југа, потисне слабије српске снаге, те да

2 П. Опачић, С. Скоко, *Српско-турски ратови*, 33–36; С. Рајић, *Кнез Милан*, 409, 413.

након спајања, сједињене преко Сокобање продру на запад и ударе са леђа српску главнину код Делиграда и Алексинца. Многоструко надмоћнији непријатељ је у реализацију плана свог команданта кренуо 29. јула, али је, мимо очекивања, српска војска пружала веома жесток отпор, те је Књажевац пао тек између 4. и 5. августа, и то после жестоке борбе. Иако надјачане, српске трупе нису биле сломљене. Повукле су се у Сокобањску клисуру и у теснац код села Бучја и Влашког Поља, са намером да на тим местима зауставе непријатељски продор ка западу. Зајечар је напуштен без борбе наредне ноћи, што је био тактички потез, али и политичка одлука: очекивало се да ће злочини турске војске у напуштеном граду утицати на руско јавно мњење у корист српске стране.

Српске снаге повукле су се након напуштања Зајечара и губитка Књажевца на линију Кривељ – Брестовачка бања – Бољевац – Луково. Потиснута и приморана да непријатељском пустошењу препусти територију Књажевачког округа, дела Црноречког и југоисточних делова Крајинског округа, својим жилавим отпором српска војска је омела планове османског команданта. Његове трупе нису успеле да муњевитим надирањем распрше слабе српске снаге и брзо се нађу северно од српске главнине, која би укљештена са југа и са севера била приморана да капитулира. Осујеђен у горњој намери Абдул Керим-паша се вратио првобитном плану о фронталном нападу на српску главнину долином Јужне Мораве преко Алексинца. Са циљем да што је више могуће расположивих трупа употреби на Морави Две недеље након након што је заузела Књажевац, 21. августа, османска војска га је напустила, а убрзо и целокупан заузети простор Књажевачког и Крајинског округа, Зајечар је с друге стране остао у њеним рукама заједно са неколико села Црноречког округа, уз границу и око вароши, чиме је везиван део српских трупа на истоку.³

Турска офанзива долином Јужне Мораве отпочета је 19. августа, али је, након што је продрла на алексиначке утврђене положаје, заустављена четири дана касније српском победом на Шуматовцу. Пре него што су српске снаге однеле пресудну победу, сва села која су се нашла на путу османске војске — од саме границе па све до алексиначких положаја — доживела су потпуно разарање. Шуматовачки пораз османску офанзиву није сломио, већ само одложио, те је поново покренута првог дана септембра, када је у боју код села Адровца српска војска одбачена

3 П. Опачић, С. Скоко, *Српско-турски ратови*, 36–54, 69–82, 90–106, 110–111; С. Рајић, *Кнез Милан*, 409–415, 422–423.

ка Делиграду, али не и коначно поражена и потиснута. Нов османски покушај сламања српске одбране, након деветодневног примирја, одиграо се на положају Кревет, у тродневној бици од 28. септембра до првог октобра. Жестока битка није донела слом српске одбране, већ само затишје на фронту. Тек је османска офанзива од 19. октобра дала резултат. Нова замисао о сламању српског отпора заснивала се на концентрисаном продору ка Крушевцу. У случају пробоја српских утврђених положаја на крушевачком сектору српске трупе биле би комуникацијски пресечене током Јужне Мораве, а њихове снажне делиградске позиције неутралисане. Српски пораз код села Велики Шиљеговац у прва два дана офанзиве омогућио је нападачима приступ Ђуниском вису као кључној тачки, по чијем губитку српски делиградски положаји нису могли да се одрже. Вис је у османске руке пао 29. октобра, а након њега и претходно евакуисани Алексинац. Тиме је био остварен први део османског ратног плана. Српска војска није могла да се брзо консолидује, те је долина Велике Мораве постала отворена за надирање победника ка Дунаву. Ултиматум руског цара упућен Порти 30. октобра 1876. године, којим је од ње захтевано хитно склапање шестонедељног примирја са пораженом Србијом и прекид ратних операција у року од 48 часова спасио је Кнежевину од потпуног војног слома. Ступање примирја на снагу 1. новембра спасило је Поморавље од харања и разарања које су претрпели алексиначки крај и њему суседни делови Крушевачког округа.⁴

Велике силе одредиле су по обустави непријатељстава војну комисију, која је између 12. новембра и 13. децембра 1876. одредила демаркациону линију и неутралну зону између османских и српски трупа, чиме је део територије Кнежевине, које су турске снаге контролисале у тренутку ступања примирја, остао под њиховом контролом. Под контролу Србије враћене су тек након склапања мира између ње и Османског царства 28. фебруара 1877, будући да је мировни споразум склопљен на основу *status quo ante bellum*.⁵

Током ратних операција 1876. османска војска заузела је и током августа контролисала добар део Књажевачког и Црноречког округа, као и јужне делове Крајинског. На тимочком војишту, османске снаге су, наступајући од источне границе према западу, запоселе и опљачкале

4 П. Опачић, С. Скоко, *Српско-турски ратови*, 111–170; С. Рајић, *Кнез Милан*, 423–429, 438–442.

5 П. Опачић, С. Скоко, *Српско-турски ратови*, 172.

простор све до линије Рајац – Кривељ – Брестовачка бања – Бољевац – Луково, укључујући вароши Књажевац и Зајечар. На јужном ратишту османске трупе су током рата овладале долином Јужне Мораве, од границе на Суповцу до села Трубарева на западу, укључујући и Алексинац. Запоселе су и југозападне обронке планине Озрена, (источно од реке) и североисточне падине Јастрепца (западно од реке). Односно, приличан део простора Алексиначког и преко двадесет села Крушевачког округа.⁶ Укупно у четири округа, страдало је 121 село и три вароши. У Књажевачком 108 (од 111 сеоских насеља округа), у Алексиначком 57 (од 121), Црноречком 26 (од 44), Крушевачком 21 (од 71) и у Крајинском девет (од 78 села). Зависно од дужине боравка османских трупа, њиховог састава, односно да ли су села заузели Черкези и башибозучке нерегуларне јединице или пак регуларна војска (низам), те материјала од ког су биле изграђене куће у насеобинама, разарање појединих села или вароши варијало је од делимичних оштећења до њиховог потпуног уништења. Према расположивим подацима, најгоре су прошла сеоска насеља Алексиначког округа, где је у 37 од укупно 57 страдалих села уништена свака кућа. У оквиру Књажевачког и Црноречког округа овај степен разарања био је евидентан у 12, односно 6 насеља, што је довело до потпуног обескућивања становништва у тим местима. У Алексинцу су разорене 122 куће (од 830 предратних), у Књажевцу 530 (од 813) и у Зајечару 160 (од 874, колико их је било пре рата). Поред приватних кућа и економских зграда, у сва четири округа страдале су и јавне грађевине, административна здања и школе.⁷

Према расположивим изворима у рату 1876–1877. унутар граница Кнежевине Србије верски објекти су пљачкани, оштећени или разорени на територији четири округа (Крајинског, Црноречког, Књажевачког и Алексиначког), који су у црквено-административном погледу били у саставу Тимочке епархије.⁸ У архивској грађи нису забележени подаци

6 М. Јагодић, *Последице упада Турака у тимочку и моравску долину 1876. године*, Развитак 203–204 (2000), 131.

7 Државни архив Србије (=ДАС), Поклони и откупи (ПО), 39/183; М. Јагодић, *Последице упада Турака*, 131–135.

8 Још тридесетих година 19. века Православна црква у Кнежевини усагласила је своју административну поделу са државном, те су се границе епархија од тада поклапале са границама округа, а сваку промена спољних административних граница округа мењала је и црквено-административне границе. Тимочка епархија је од 1836. обухватала четири округа на истоку и југоистоку – Крајински, Црноречки,

о оштећењима или разарањима православних богомоља на територији Крушевачког округа, који је припадао Ужичкој епархији. Стога се може закључити да су ратна разарања храмовне структуре била ограничена искључиво на Тимочку епархију, те укупан број страдалих објеката на њеном простору истовремено представља и укупан број уништених богомоља Православне цркве у Кнежевини Србији током овог сукоба.⁹

Гургусовачки и Алексиначки округ. Године 1859. извршено је административно преустројство Бугар-моравског среза, који се до тада налазио у саставу Крушевачког округа. Од укупно 60 села, њих 17 је припојено Крушевачком срезу, док су остала села остала у саставу Бугар-моравског, који је припојен Алексиначком округу. Две године касније још два села из састава Бугар-моравског среза, Зубовац и Росица, припојена су Крушевачком срезу и округу, те је тада у Бугар-моравски срезу остало 41 село. Промену спољних граница округа Крушевачког и Алексиначког у складу са принципом преклапања административних и црквено-административних граница испратила је и промена епархијских граничних линија. Пошто је Крушевачки округ у целини из Београдске прешао у састав Ужичке епархије 1854, и простор Бугар-моравског среза, изузев два рубна села, постао је тада њен део. Убрзо је дошло до нове промене у црквено-административној организацији овог простора. Прикључење среза Алексиначком округу 1859. повукло је, изузев два села, и прелазак његове територије у састав Тимочке епархије. Деветнаест, односно 21 село које је пре промене реских и окружних граница 1859–1861. припадало Бугар-моравском срезу остало је у саставу Ужичке епархије. Наиме, два рубна села на граници Бугар-моравског и Крушевачког среза, а у саставу првог, остала су због свог географског положаја и након 1859. у саставу великошиљеговачке парохије, чији је остатак остао у Ужичкој епархији. Дакле, године 1859. у саставу Ужичке остало је, поред 17 села која су припала Крушевачком срезу, и два бугар-моравска. Прелазак два села из Бугар-моравског у Крушевачки срез увећао је број некадашњих бугарморавских села на територији Ужичке епархије на двадесет и један. 3. Стевановић, *Српска православна црква у алексиначком крају од 1833. до 1918. године*, Алексинац, 2015, 9, 24–25.

- 9 У селима која су припадала Крушевачком округу, а која су 1876. била захваћена деловањем османске војске, постојале су свега две цркве – активни парохијски храм Светог Архангела у Великом Шиљеговцу и већ дотрајала црква истог посвећења у селу Каонику, која у том тренутку више од три деценије није коришћена за богослужење и која је, вероватно, била пре рушевина него зграда. Црква у Великом Шиљеговцу изграђена је 1844. од тврдог материјала како би заменила, као парохијски храм, тада већ дотрајалу цркву у Каонику, која је те године затворена јер јој је темељ подливао оближњи поток. Нови каонички храм, са промењеним посвећењем Светом Духу, изграђен је 1885. године. У мемоару српске владе конференцији великих сила у Цариграду из децембра 1876, у коме су таксативно и детаљно побројани злочини османске војске спрам људи и имовине у Србији, није наведено страдање наведене две цркве, иако се помиње прекопавање гробља у Каонику и чињеница да су у њему и Великом Шиљеговцу изгореле најбоље куће. Каоник и Велики Шиљеговац нису се у време састављања мемоара налазили под српском контролом, те је то могло утицати на изостанак помена о пљачки или оштећењу једног од два или оба

Разорени храмови Тимочке епархије 1876. године

Будући да су биле заузете и финансијски оптерећене пречом потребом указивања помоћи могобројним становницима пострадалих округа који су остали без кућа, економских зграда, хране и средстава, те питањем обнове или подузања здања јавних установа, државне власти су се тек 1882. године посветиле питању системске обнове и снабдевања разорених и опљачканих цркава у четири округа.¹⁰ Те године је у Министарству просвете и црквених дела покренуто питање прорачуна трошкова обнове пострадалих храмова, јер је у Државном архиву Србије, у фонду Црквеног одељења поменутог министарства, 1882. заведен списак пострадалих храмова Тимочке епархије. У њему су побројани страдали храмови са назнаком оштећења и потреба, износом штете, могућностима локалне заједнице да је сама надокнади и проценом суме нужне државне помоћи. Министарство је сматрало да информације у списку нису потпуне нити прецизне, те је свакако као последица његовог захтева у епархијској конзисторији Тимочке епархије, управном и судском епархијском телу, 1883. сачињен нов, детаљнији и садржајнији табеларни списак пострадалих епархијских храмова. Нови списак садржи детаљне податке о оштећењима грађевинских конструкција за сваки појединачни храм. Такође, наведени су износи потребни за оправке, набавку богослужбених предмета и мобилијара уништеног или опљачканог у рату, као и информације о могућностима надокнаде из ванбюджетских средстава.

храма, до којих је евентуално могло доћи. Владин повереник за бригу о ратним страдалницима у Алексиначком и Крушевачком округу Милован Спасић, који је у од Турака напуштеним селима боравио непосредно по њиховом одласку не набраја у свом објављеном спису о страдању Јужног Поморавља децидирано пострадале храмове, али паушално наводи да су свуда иконостаси оштећени и изваљени, а звона поскидана. Поратна обнова (1885) још 1844. веома оштећене каоничке цркве могла је бити последица додатног страдања 1876, али и просто чињенице да је већ деценијама била ван службе. Црква у Великом Шиљеговцу могла је бити похарана или оштећена током рата, те да услед брзе послератне обнове мањих размера ни оправка ни страдање нису упамћени чак ни у локалној средини. Чињеница да је османска војска у селу Планиници код Зајечара уништила све сеоске куће и зграде, али не и сеоску капелу, оснажује могућност да је до уздржавање од скрнављења, рушења и пљачке османске војске дошло и у Шиљеговцу. С. Бранковић, *Мемоар о злочинима у српско-османском рату 1876*, Расински анали 9 (2011), 250, 258; М. Спасић, *Неки подаци из времена нашег првог рата за ослобођење и независност*, Гласник СУД 63 (1885), 249; С. Мачај, *Црноречки округ*, Гласник СУД 73 (1892), 181; З. Стевановић, *Српска православна црква*, 24, 60–61, 72; М. Јагодић, *Последице упада Турака*, 135.

О државној интервенцији у пострадалим крајевима видети цитирани рад М. Јагодића.

Документа која се овде приређују не садрже исцрпан попис храмова уништених у Кнежевини Србији током Првог српско-турског рата. Због релативно позног састављања, ови документи изостављају храмове који су током пет до шест година након склапања мира већ били санирани или снабдевени неопходним инвентаром. Пре излагања приређене грађе, у наредним поглављима доносимо реконструкцију потпуног списка храмова настрадалих у ратним дејствима, употпуњену подацима о току њихове обнове. Уместо преоптерећивања текста критичким апаратом, релевантни подаци су обједињени у садржајној уводној студији

*

Саборни храмови у три од четири средишта округа који су улазили у састав Тимочке епархије нашли су се заједно са својим варошима у рукама османске војске 1876. или 1877. године. Саборна црква у Књажевцу је 1876. најгоре прошла. Не само да је храм запаљен, те је ватром оштећен и иконостас, звона разорена и однет часовник са звоника, већ су живопис и кров оштећени хицима из ватреног оружја. Барјаци и иконе су растрзани, оскрнављени, оштећени или потпуно упропашћени, а потом разбацани по вароши.¹¹ Цркву Рождества Пресвете Богородице у Зајечару османска војска је 1876. такође оштетила и oplенила. Након одласка османских трупа, зајечарска црква је затечена без врата и прозора, са оштећеним иконостасом. Сачуваност појединих богослужбених предмета у црквеној ризници до данашњег дана упућује на помисао да су спашени захваљујући правовременом сакривању, пре уласка османских јединица у варош.¹² Алексинчка варошка црква није спаљена нити је њена зграда знатније оштећена, јер је током борава османских снага преобраћена у џамију и функцију муслиманског храма вршила до њиховог одласка 6. марта 1877. године. Иако је преобраћење спасило грађевину, није црквени

11 *Споменица Тимочке епархије 1834–1934*, Неготин, 1934, 177; А. Ристић, *Књажевац у Српско-турским ратовима од 1876. до 1878. године*, Књажевац, 2018, 54–55; А. Костић, *Зидно сликарство Цркве Светог Ђорђа у Књажевцу, 190 година цркве Светог великомученика Георгија у Књажевцу*, зборник радова научног скупа, ур. М. Милошевић Мицић, В. Стојадиновић, Књажевац, 2025, 64.

12 *Споменица Тимочке епархије*, 67; Н. Макуљевић, *Кнез Милош и изградња цркве у Зајечару*, Сто двадесет година од оснивања Епархије Тимочке, ур. З. Ранковић, Зајечар–Београд, 2025, 42; В. Даутовић, *Ризница Саборне цркве Рођења Пресвете Богородице у Зајечару кроз два века литургијског и архијерејског богослужења*, Сто двадесет година од оснивања Епархије Тимочке, 230.

мобилијар. Црквена звона су однета, иконостас знатно оштећен, а сви богослужбени предмети, књиге и протоколи опљачкани.¹³

Према мемоару из 1876, на територији Крајинског округа током рата су оштећене четири цркве. У Великој Јасикови, Глоговици, Бруснику и Тамничу.¹⁴

Црква у Тамничу подигнута је око 1813. године. Направљена од дрвета и покривена сламом, док је брусничка изграђена 1836, такође била од дрвета и укровљена ћерамидом. Глоговичка црква саграђена је од дрвета у првим деценијама 19. века, да би 1850. обновљена, поново од слабог материјала. Након што је у рату тешко оштећена, обновили су је већ 1879. мештани Глоговице и Дубочана, који су пре османског уласка у село успели да сакрију и тиме сачувају црквено звоно. Црква Преподобне Параскеве у Великој Јасикови изграђена је вероватно почетком 19. века, од дасака. Услед пресељења села на другу локацију 1817. године, храм је пренет са свог изворног положаја у део Велике Јасикове који се назива Красна. Последња црква је изнова грађена 1868. године, опет од слабог материјала. Црква у Бруснику изграђена је у периоду 1836–1837, од дрвета, а служила је до 1900, када је на њеном месту изграђена нова.¹⁵ Тамничка црква 1895. није била у функцији, нити је село имало парохијски храм, те се може основано претпоставити да заиста јесте страдала у рату, те да касније није обнављана.¹⁶

Мимо навода мемоара из 1876, који је за циљ поред осталог имао да истакне злочине османске војске над цивилима и њено уништавање приватних и јавних цивилних објеката на територији Кнежевине, у доступној изворној грађи и литератури изостају подаци о евентуалном страдању брусничке и великојасиковачке цркве. С обзиром на карактер

13 М. Спасић, *Неки подаци*, 249; М. Спирић, *Историја Алексинца и околине. Од краја прве владавине кнеза Милоша 1839. до краја Првог српско-турског рата 1876–1877. године*, књ. 2, Алексинац–Ниш, 2021, 287–290; М. Јагодић, *Последице упада Турака*, 134.

14 С. Бранковић, *Мемоар о злочинима*, 251–252.

15 *Споменица Тимичке епархије*, 234, 238, 240–241, 290; Н. Макуљевић, *Црква Сошествија Светог Духа и Свете Ане у Глоговици*, Сакрална топографија Неготинске крајине, ур. Н. Макуљевић, Неготин, 2012, 51–52; Ј. Пијевац, *Црква Свете Тројице у Тамничу*, Сакрална топографија Неготинске крајине, 254–260; Н. Ђокић, *Списак цркви неходећи се у Окружју крајинском и описаније сваке цркве по наособ у цјелом њеном состојанију*, 800 година аутокефалности Српске православне цркве у Епархији тимочкој, ур. И. Ивковић, Зајечар, 2020, 173, 197–198.

16 М. Јовановић, *Православна српска црква у Краљевини Србији*, Београд, 1895, 183.

и циљ документа из 1876. његови наводи не могу бити прихваћени без независне потврде других извора, стога се у погледу храмова у Крајинском округу може са сигурношћу прихватити само исказ о страдању глоговичке цркве и дозволити могућност оштећења тамничке.

Према мемоару српске владе из 1876, осим у Зајечару, у Црно-речком округу, османска војска оштетила је и цркве у Грлишту, Великом Извору, Рготини, Слатини и Злоту.¹⁷ Одсуство података о разарању или послератној обнови у локалном предању, храмовним летописима и стручној литератури указује на то да богомоље у Слатини и Злоту током 1876. године нису биле знатније оштећене. Цркву Успења Пресвете Богородице у Рготини, изграђену 1840, османска војска је с друге стране 1876. готово потпуно разорила. Црква је спаљена, при чему јој је ватра уништила кров и иконостас. Обновљена је до августа 1880, када је на-ново освећена.¹⁸ Зајечарска црква је прилично брзо враћена у употребу јер је обнова извршена већ до краја 1877, када је рестауриран и веома оштећени иконостас.¹⁹ У Црноречком округу су до краја 1882. и поче-так 1883. остале необновљене две светиње: Црква архангела Михаила у Великом Извору и Црква Светих апостола Петра и Павла у Грлишту. Првопоменути храм је на месту старијег изграђен 1874, али је у рату до-ста страдао, те је обновљен и освећен тек 1893. године. Грлишкој цркви, односно некадашњем манастиру, у рату 1876. срушен је звоник и однето звоно. Обнова грлишког храма је окончана до 1885, када је изграђен нови звоник, за два звона, од којих је једно, према натпису на њему из 1888, било дар зајечарског трговца.²⁰

У Моравском срезу Алексиначког округа османска војна деј-ства 1876. године, праћена харањем и скрнављењем, обухватила су још најмање три храма. Варошка, алексиначка црква, ван среских граница, оспособљена је за богослужење већ наредне године. Све куће села Тешица

17 С. Бранковић, *Мемоар о злочинима*, 254–255.

18 *Споменица Тимочке епархије*, 107.

19 Н. Макуљевић, *Кнез Милош и изградња цркве у Зајечару*, 42; В. Даутовић, *Ризница Саборне цркве*, 230; А. Лаловић, *Праисторија, антички период и средњи век*, Зајечар и околина, ур. С. Зечевић, *Гласник етнографског музеја у Београду* књ. 42 (1978), 19–20.

20 Црква у Грлишту поново је страдала током Првог светског рата и готово претворена у рушевину. Године 1924/1925. цркви и звонику су ојачни темељи, наливен нови под, кров замењен, унутрашњост прекречана, а црква снабдевена богослужбеним књигама и предметима. *Споменица Тимочке епархије*, 83–85, 217; С. Бранковић, *Мемоар о злочинима*, 254.

и Трњане су током рата спаљене, али су месне цркве доживеле различите судбине. Трњанска је спаљена, док је тешичка претворена у коњушницу. Као што приређивана табела из 1883. показује, страдале су богослужбене књиге, сакрални предмети и иконе тешичког храма. Црква у Вукањи, селу у ком је већи број кућа спаљен, није изгорела, али су грађевина и иконо-стас оштећени, као и део богослужбених предмета и књига. За разлику од већине сеоских домова, Црква Светог Нестора у Витковцу није била захваћена пожаром, нити су на самој грађевини забележена знатнија оштећења. Међутим, није искључено да су страдали њени богослужбени предмети и мобилијар, али да су набављени до 1882/1883. године. Иако о томе нису сачувани подаци, могуће је да је у мањој мери пострадао и храм Свети Стефан у Липовцу или богослужбени предмети у њему, пошто се, попут Витковца, налазио под контролом османских снага.²¹ Мада се налази на једном од два списка храмова страдалих у рату, Цркву Светог Илије из 1856. у Суботинцу, у Моравском срезу Алексиначког округа, није оштетила османска војска, већ водена бујица. Будући да је 1877. дошло до изливања Јужне Мораве, црква је вероватно тада пострадала.²² Како је њена поправка била нужна, а налазила се на рубу ратног попришта, убројана је у списак храмова који су пострадали од непријатељске војске. Према подацима које је 1908. о трњанској Цркви Свете Петке оставио месни парох, црквено здање оправљено је 1881, када је обновљен и звоник и набављена два нова звона, при чему је једно било дар појединца, а друго је набавила црква од свог капитала и уз помоћ верника. Престони крст црква је стекла 1888. године. Према истом извору, наново је освећена 1881. године. Судећи према табелама, чини се да је обнова грађевине трњанске цркве и звоника заиста окончана 1881, док је простало да се снабде богослужбеним потребама.²³ Поправке вукањске цркве чини се да нису биле знатне пошто нису забележене у црквеној хроници храма.

На територији Књажевачког страдало је више храмова него у остала три округа. Осим варошке Цркве Светог Ђорђа у Књажевцу, страдао је и Суводолски манастир у Тимочком срезу. Сеоске цркве у Заглавском срезу – у селима Жлне, Горњи Зунич и Васиљ, као и селима Сврљишког среза – Пирковцу (Рашинска црква), Лалинцу, Нишевцу и

21 З. Стевановић, *Српска православна црква*, 26–27, 48–55, 61–62, 151; За цркву у Вукањи видети табеле.

22 М. Јагодић, *Последице упада Турака*, 142.

23 З. Стевановић, *Српска православна црква*, 51–52.

Извору; према мемоару српске владе из 1876, пострадале су цркве и у селима Манојлици и Црнољевици.²⁴ Обнова књажевачке цркве започета је већ 1878. године. Окренута је, кров јој је препокривен, звоник обновљен и набављена су нова звона. Израду новог иконостаса започео је академски сликар Никола Марковић 1878–1882, а годинама доцније окончао његов ученик Милисав Марковић. Црква је добила нови живопис и сат на звонику. Обнову је финансирала књажевачка црквена општина, а радови су коначно завршени у последњој деценији 19. или почетком 20. века.²⁵

Суводолски манастир, у атару граничног села Селачке, који је након рушења 1865. године био изнова подигнут, живописан и 1869. освештен, остао је 1876. године сачуван од рушења, али не и од скрнављења; османски војници су му запалили кров и уништили фрескопис потпаљивањем сламе и поливањем зидова гасом. Том приликом изгорео је иконостас и сви предмети од дрвета и платна, оштећена је купола и пропао кров. Звона и метални богослужбени предмети су некако преживели харање. Храм је обновљен новцем из манастирске касе и прилозима парохијана, изгледа убрзо по рату, будући да се не налази на списку старадалих храмова 1882/1883. године. Нови иконостас завршен је и постављен тек 1892. године.²⁶ Црква Светог Пантелејмона у селу Жлни, која је након страдања током Првог српског устанка, 1834. обновљена као храм од дрвета, будући да је била врло оштећена и од слабог материјала, након разарања 1876. није поправљана. Архитектонски пројекат за изградњу нове цркве на истом месту израдио је већ 1883. архитекта Јован Илкић уз помоћ Александра Бугарског за потребе Министарства грађевина. Пројекат је претрпео извесне измене од стране архитекте Светозара Ивачковића, да би црква била изграђена 1889, а живописана десет година касније.²⁷ Камена црква посвећена рођењу Светог Јована

24 С. Бранковић, *Мемоар о злочинима*, 256–257.

25 А. Костић, *Зидно сликарство*, 64–75.

26 М. Станојевић, *Манастир Суводол*, Зборник прилога за познавање Тимочке Крајине, књ. 3, Ниш, 1931, 4, 7–9, 14; *Споменица Тимочке епархије*, 36–39; И. Потић, *Манастир Суводол у описима Маринка Станојевића, Синђела Никанора и Лицејских питомца*, Баштиник 17 (2015), 242–245.

27 Н. Ђокић, *Списак цркви неходећи се у Окружју крајинском*, 192; М. Милошевић Мицић, Е. Васић Петровић, *Типски црквени објекти националног стила у Југоисточној Србији – од пројекта до реализације*, Ниш и Византија, X, ур. М. Ракоција, Ниш, 2011, 449–451.

Крститеља у Горњем Зуничу, која је због сабора на Петровдан називана и Црквом Светог Петра и Павла, још 1836. процењивана је као веома стар храм, покривен каменим плочама. Од њеног и другог материјала саграђена је нова црква у близини, истог посвећења, четрдесетих година 19. века и управо је она страдала 1876. године. Обновљена је након 1882, али је због оштећења из 1913. због слегања земљишта срушена 1929. да би нова на истом месту освећена 1940. године.²⁸ Храм посвећен Светом Николи у селу Васиљу грађен је од камена на месту старе цркве брвнаре од 1836. до 1842. године. У рату је од паљевине страдала унутрашњост цркве, а по свој прилици и звоник, али су звона сачувана. Црква је оправљана годинама. Стари камени звоник је срушен 1890. и замењен дрвеним, па је и тај срушен и замењен новим 1922. године. Сам храм обновљен је у последњим годинама 19. века, те поново 1908, када су са крова скинуте камене плоче, а црква препокривена ћерамидом. Тада су дрвени стубови замењени металним.²⁹

Током рата 1876. оштећени су сви или готово сви храмови у Сврљишком срезу. Тешко оштећена су засигурно била четири сакрална објекта на његовој територији. Средњевековни манастир Светог Архангела Гаврила у селу Пирковцу, у локалној средини познат као Рашинска црква, више пута је током свог трајања обнављан и поправљан. Пре 1853. дотадашњи манастир преобраћен је у мирску цркву, која је 1857. темељно обновљена. Већ 1876. храм је попаљен. Потпуно је обновљен тек двадесет година касније, када је окончан и рад на новом иконостасу, чему је 1896. следило освећење. Лалиначка Црква Светог Николе, обновљена након 1836, иако знатно оштећена 1876, није изнова грађена, већ је оправљена. Пошто је грађевина била склона паду, године 1922. затворена је за вернике. Нова црква на месту старе изграђена је и освећена 1925, али је 1926. прво „препукла” због активирања клизишта, да би је две године касније додатно оштетио земљотрес. Нишевачка Црква Светог Илије изграђена је од тврдог материјала 1840, те је захваљујући томе и постојала могућност да буде обновљена након страдања 1876. године. Обнова конструкције храма завршена је до 1890, иконостас 1900, док је звоно храму две године касније поклонио краљ Александар Обреновић. На темељима старе

28 *Споменица Тимочке епархије*, 196–199; Н. Ђокић, *Списак цркви неходећи се у Окружју крајинском*, 192; *Српска православна црква 1920–1970*, Београд, 1971, 115.

29 *Споменица Тимочке епархије*, 191–193; Н. Ђокић, *Списак цркви находјећи се у Окружју крајинском*, 193.

цркве брвнаре, која је још 1836. била сасвим дотрајала, подигнута је 1866. године нова изворска Црква Свете Параскеве, грађена од камена и опеке. Захваљујући материјалу од ког је изграђена, године 1876. није знатније оштећена. Црква Успења Пресвете Богородице у Црнољевници, чије је посвећење Светом Николи након 1836. промењено, стара је грађевина, саздана од чврстог материјала. Да је њен инвентар страдао током рата 1876. упућује чињеница да је 1881. добила нови иконстас. Изузев навода у мемоару из 1876. године, нема других потврда о страдању цркве у Ма-нојлици. Чак и да је претрпела извесна оштећења, она нису била знатна, будући да се храм не налази на списковима пострадалих објеката. Да храм није знатније страдао 1876, уколико је уопште оштећен или оскрнављен, указује чињеница да је и у 20. веку поред њега постојала дрвена звонара, изграђена вероватно када и храм, негде између 1848. и 1851. године.³⁰

Наведена анализа показује да су током ратних операција 1876. османске снаге разориле или оштетиле сигурно једну, а извесно две цркве у Крајинском округу, засигурно по четири у Алексиначком и Црно-речком, те осам цркава и манастир у Књажевачком, што даје збир од седамнаест до осамнаест оштећених цркава и једног манастира. Поред тога, на основу индиција и навода у мемоару из 1876. постоји и изворима недовољно утемељена могућност да су у сваком од четири округа те и у Крушевачком, још по две цркве претрпеле мања оштећења грађевина, плљачку или уништење целокупног или дела мобилијара.

Документи

Списак цркава у епархији Неготинској које су у рату 1876. г. оштећене ³¹					
Број	Која је црква	У чему је оштећена	Штета износи	Општина има својих новаца за оправку	Колику помоћ траже од државе
Динара					
Цркве које могу саме општине поправити					
1.	Трњанска (Ал.[ек-синички округ])	Нема књига и икона	3000,00	Има.	–

30 Н. Ђокић, С. Митровић, *Цркве у околини Сврљига изграђене до Првог светског рата, 192–203, 205–209; Д. Теодосић, Обнова верских објеката на југу Србије након Првог светског рата, Лесковачки зборник 59 (2019), 242–244.*

31 ДАС, МПС-Ц, 1882, Ф 3, Р 139.

2.	Вукањска (Алек [синачки округ].)	Књиге и утвари (296 д[инара]. икона ста [j]е и оправка цркве (1500 д[инара])	1796,00	?	–
3.	Суботинац (“)	Регулација потока око цркве и грађење ћуприје	100, 00	?	–
4.	Злнска (Књаж[евачки округ].)	Све изнова треба подићи	?	1700,00	–
5.	Нишевачка (“)	Оправка цркве и утвари	?	Има?	–
6.	Рашинска (“)	Књиге и иконостас	5000,00	Има?	–
Цркве којима треба у неколико државна помоћ					
7.	Зуничка (Књаж[евачки округ].)	Оправке цркве, иконостас и утвари	5900,00	600,00	5000,00
8.	Лалиначка (Књаж[евачки округ].)	Све изнова треба подићи	8300,00	3500,00	4800,00
9.	Вел[ико]. изворска (Црно[речки округ].)	“ “ “	11400,00	Има?	Зајам од управе [фондова].
10.	Грљишка (“)	Оправка иконостаса и утвари	4800,00	1000,00	“ “
30400					
Цркве које држава треба сама да оправ					
11.	Тешичка (Алек [синачки округ].)	Нема књига, икона и утвари	1463,50	–	1463,50
12.	Васиљска (Књаж[евачки округ].)	Оправка цркве и иконе	2800,00	–	2800,00
13.	Изворска (“)	Иконе и утвари	360,00	–	360,00
4223,50					

<u>Списак цркава у Епархији неготинској које имају опорвити и црквеним утварима снабдети</u> ³²							
Број	Црква	Потребне књиге	Иконе	Утвари	Шта ће коштати	Примедбе	
					динара	пара	
I Округ алексиначки							
1.	Тешичка	12 минеја месечних на в[еликом]. колу 1 Еванђеље ... 1 Типик на малом колу 1 Србљак на Великом колу 1 Паскалија 1 Часлов на малом колу 1 Проскомидија	8 празничних икона на икон[остасу]. 2 апостолске иконе “ “ 1 двери према темплу 2 “ северна и јужна 1 мала икона за проском[идију]. 1 икона Богоmaterе		288 30 48 30 4 4 160 24 240 160 10 40 100 180 100 5 40 1463	50 50	Црква тешичка нема новаца за набавку ових књига икона и утвари јер је свој капитал утрошила на оправку своје погореле механе, а црквена општина није се одазвала јер је и она у рату страдала.

2.	Трњанска	1 Еванђеље на малом колу 12 минеја месечних на в[еликом]. колу 1 Србљак 1 В[елики]. требник 1 Мали требник		1 сребрн крст за престо 1 свилен барјак са икон[ом]	20 288 48 16 8 180 <u>100</u> 660	Код цркве трњанске треба подићи једну кућу са 3 собе и једном кухињом за коначиште долазећих. Код цркве, а о трошку <u>њеном</u> и из њених новаца који се код Управе фондова налазе. Све ће коштати 1500 – 2400 динара.
3.	Вукањска	1 Велики требник		1 сребрн крст за престо 1 свилен барјак	16 180 <u>100</u> <u>296</u>	У цркви вукањској ваља иконостас и саму цркву оправити, које ће коштати до <u>1500</u> динара. Ова би се оправка <u>могла</u> од црквених новаца извршити, кад би се могао покупити дуг који се код дужника налази.
4.	Суботиначка	Регулација потока око цркве текућег и грађење једне ћуприје преко истог			100	Ова сума репрезентира само за руку мајстора за грађење ове ћуприје; а остали рад око регулације, <u>могао</u> би се извршити радном снагом парохијана.

II У Округу књажевачком

5.	Зуничка		Цео иконо- стас	1 одејање за служење 1 путир с прибором, кадионица, полијелеј, свећњаци, еванђеље и плаштаница	2000 400 <u>500</u> 2900		Ова је црква у рату изгорела и оправка свода коштаће <u>3000</u> динара. Црква има све- га 600 динара. Парохијани пристају да употребе ову црквену суму на оправку свода и ресто да доплате сами, а за оста- ле потребе да им држава по- мogne, јер због страдања нису више у стању.
6.	Васиљска		1 владичан- ски сто 1 певница 1 иконостас				Овој цркви потребује и једна кућа са шталом, јер је изван села, но за ово није послат предра- чун, као ни за побројане ства- ри, али би ипак према бр. 3 ко- штала оправка од 1500 до 2400 динара. Црквена је општина изја- вила да ово није у стању извршити од своје стране јер је страдала у рату.

7.	Жлнска						Ова је црква била од слабе грађе и сва је до темеља у рату поништена. Црква има капитала 17.000 гр[оша]. чар[-шијских] код Управе фондова а наређено је раније да се план с предрачуном направи и даље што треба уради. Општина ће <u>сама</u> у колико цркви недостаје подмирити потребе прирезом.
8.	Изворска		Поправка избушених и искварених икона	2 ормана за ствари 1 плаштаница 1 антимис 1 кадионица и 1 пар одјејања свега	360		Црква нема својих новаца и црквена општина због ратних страдања није у стању ове потребе намирити.
9.	Нишевачка			Нема никаквих утвари јер су са црквом изгореле			Црква има у неколико здраве зидове, само ће се јошт колико треба ови дозидати и лаки кров метути. Наређено је пре за план и предрачун. Општина ће у недостатку црквених новаца прирезом <u>сама</u> све подмирити и оправити.

10.	Лалинска	Нема ништа јер је све у рату про- пало				Црква се има изнова зидати и потребама снабдети. Општина тражи 400 # ће- са[рских]. Али на више година без интереса, па да се са овом сумом и коју црква 350 # ђ[есарских]. има отпочне грађевину, а иначе због страдања није у стању.
11.	Рашинска	1 Празнични минеј 1 Катавасија 1 Служебник 1 Часлов 1 Псалтир 1 велики Требник	Цео иконо- стас и по- правка зида изутра	1 пар одјејања		Цела оправка са утварима и књигама ко- штаће до 5000 динара. Црквена општина даје по један динар с главе и да се утроши <u>цео</u> капитал црк- вени.
II У Округу црноречком						
12.	Вел[ико] изворска	Нема ништа јер је све у рату про- пало				Од цркве су остали само зидови. За оправку цркве споља и изнутра, за иконостас и набавку по- требних утвари требаће 950 # ћеса[рских]. Општина је врло страдала и <u>могла</u> би цркву опра- вити ако би јој држава признала и ис- платила 31000 ока кукуруза, и када би јој се дао зајам у недостатку из Управе фон- дова на који се обратила.

13.	Грлишка		Поправка икона таса" и	набавка свију утвари		Ова је црква у рату оста- ла, али јој је поломљен иконстас, упропашћене су утвари и од- нешено је једно звоно од 1 ½ центе. Цела оправка коштаће до 400 # ћеса[рских]. Црква има 1000 дина- ра, а 300 # ћ[есарских]. Тражи помоћи од државе јер општина црк- вена због рата није у стању ово надокна- дити.
-----	---------	--	------------------------------	-------------------------	--	--

КК № 200

10. фебруара 1883. год.

У Неготину

Писар свештеник

М. Марковић³⁴

,

председник Конзисторије

Прота

О. Михаиловић³³

33 Протојереј Обрад Михаиловић, председник друге класе Неготинске конзисторије. *Календар са шематизмом Краљевине Србије за преступну годину 1884*. Београд, 1884, 72.

34 Писар конзисторије свештеник Михаило Марковић. *Исто*.

TWO LISTS OF CHURCHES OF THE TIMOK DIOCESE THAT WERE DAMAGED DURING THE SERBO -TURKISH WAR OF 1876-1877

Summary:

The paper presents a critical edition of two lists of churches belonging to the Timok Diocese that suffered destruction or significant material damage during the First Serbo-Turkish War. Both documents are preserved in the State Archives of Serbia (DAS) in Belgrade, within the fonds of the Ecclesiastical Department of the Ministry of Education and Church Affairs (MPS-C), where they were registered in 1882 and 1883. Neither of the two edited lists represents a complete record of diocesan churches damaged in the war of 1876, as they omit those churches that had suffered damage during the conflict but had already been repaired or provided with liturgical items by the time the lists were compiled. Since the available sources indicate that the Ottoman army, within the territory under the jurisdiction of the Orthodox Church in the Principality of Serbia, lying within the state borders, damaged and plundered churches exclusively in the territory of the Timok Diocese, the two edited lists effectively constitute a record of Orthodox churches in Serbia that suffered during the war and had not yet been repaired by the first months of 1883. Consequently, following an overview of the wartime devastation of the territory of the Principality, the introductory section attempts to reconstruct the complete list of Orthodox Church buildings in the Principality of Serbia that suffered damage in the war of 1876, including data on the damage sustained and the subsequent restoration of each church.

Други део
ПОЛИТИКА И ИДЕОЛОГИЈА

Др Данко Леовац

ванредни професор

Универзитет у Београду

Филозофски факултет

Одељење за историју

danko.leovac@f.bg.ac.rs

ORCID: 0000-0001-6696-4871

ИЗМЕЂУ НЕУТРАЛНОСТИ И СОЛИДАРНОСТИ: ПОЛИТИКА РУМУНИЈЕ НА ПОЧЕТКУ ВЕЛИКЕ ИСТОЧНЕ КРИЗЕ (1875–1876)*

Апстракт: У раду се анализирају позиција, дипломатске активности и улога Кнежевине Румуније на почетку Велике источне кризе, фокусирајући се на устанак у Херцеговини и Босни, те Први српско-турски рат. На основу архивске грађе из румунских архива и објављене дипломатске грађе, рад реконструише еволуцију румунске политичке линије од почетка устанка у Херцеговини, у јулу 1875, до окончања првог рата између Србије и Турске. Румунија је спроводила политику „активне неутралности” која је била далеко од пасивне посматрачке улоге, укључујући систематску дипломатску мрежу, мере контроле граница, војну спремност и активне преговоре са великим силама ради осигурања сопствене безбедности и територијалног интегритета. Рад показује како је румунска влада морала да балансира између формално прокламоване неутралности и унутрашњих притисака. Анализа базирана на дипломатској кореспонденцији, циркуларним нотама, декретима и извештајима румунских агената из Београда, Цариграда, Беча, Берлина, Париза и осталих престоница показује софистицираност румунске дипломатије у управљању изузетно деликатним међународним околностима.

Кључне речи: Румунија, Србија, Османско царство, Велика источна криза, неутралност, дипломатија, Балкан.

Велика источна криза (1875–1878) представља један од кључних и преломних тренутака у историји Балканског полуострва. У овом тур-

* Реализацију овог истраживања финансијски је подржало Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије у склопу финансирања научноистраживачког рада на Универзитету у Београду – Филозофском факултету (број уговора 451-03-33/2026-03/200163).

булентном периоду Кнежевина Румунија, иако формално још увек под османским сизеренитетом, налазила се у деликатној позицији балансирања између очувања неутралности, заштите сопствених интереса и симпатија према словенским народима, који су се борили за ослобођење од османске власти.

Устанак у Босни и Херцеговини, који је избио у јулу 1875. године у околини Невесиња, брзо се проширио и прерастао уске територијалне оквире. Овај догађај изазвао је кризу европских размера и представљао увод у Први српско-турски рат 1876. године. Кнежевина Румунија се нашла у средишту ових турбуленција, будући да је њена територија постала транзитна тачка за руске добровољце, оружје и материјалну помоћ упућивану Србији.

Циљ овог рада је да на основу примарних извора анализира позицију, дипломатске активности и улогу Румуније у овом критичном периоду балканске историје. Рад се фокусира на период од јула 1875. до септембра 1876. године и прати еволуцију румунске политике, од опрезне посматрачке улоге до активног дипломатског ангажмана у циљу очувања неутралности и сопствених националних интереса.

Почетак устанка и прве румунске реакције

Када је у јулу 1875. године избио устанак у Херцеговини, румунска влада је одмах активирала своју дипломатску мрежу како би прикупила информације о карактеру и обиму побуне. Као главни извори информација служили су румунски дипломатски агенти у Београду и Цариграду, који су слали редовне извештаје Министарству спољних послова у Букурешту.

Већ 15. јула 1875. године, А. Кантакузино, румунски дипломатски агент у Београду, извештава о променама у ставовима политике Београда према догађајима у Херцеговини: „Пре неколико дана, влада, дипломатски кор и интелектуална елита овде су веровали да ће револуционарне активности у Херцеговини бити одмах угушене као и раније, али се то није догодило.” Кантакузино даље наводи да се они који би желели озбиљан преврат против турске власти сада надају да ће се по-

крет проширити на Босну и да ће устанак бити подржан јавно од стране и Црне Горе и Србије.¹

Од посебног значаја је и разговор који је Кантакузино тада водио са српским министром спољних послова Миланом Богићевићем, који му је поставио кључно питање: „Какав би био став Румуније у одређеном случају?“, мислећи очигледно на избијање ширег рата против Османског царства. Румунски агент, иако „затечен питањем“, није могао да остане потпуно нем, те је дипломатски одговорио, истичући да румунска војска, организована и модернизована, представља значајну силу међу балканским хришћанским армијама. Међутим, нагласио је да Румунија не би учествовала у „малој побуни“, већ само у „озбиљној и важној акцији“.² Овај одговор показује опрез румунске дипломатије и њену тежњу да избегне било какве авантуре које нису у непосредном интересу њихове државе.

Истовремено, генерал И. Гика, румунски дипломатски агент у Цариграду, извештава крајем јула да устанак у Херцеговини „не представља ништа озбиљно за турску владу“, те да је „неколико села устало због питања плаћања пореза“, да су их опколила два батаљона турске војске који очекују њихову предају. Гика такође напомиње да влада више није забринута јер верује да црногорски кнез не подржава и не одобрава даље покрете устаника.³

До краја јула и почетком августа 1875. године постало је јасно да устанак добија много озбиљније димензије него што се првобитно претпостављало. Почетком августа, Кантакузино из Београда шаље извештај у коме наглашава да се кнез и влада налазе у прилично деликатној позицији, између притисака споља и изнутра по питању подршке устанку, да је „земља неспремна, а ситуација лоша“. Такође је подвлачио да му није јасна позиција Русије, те да је „црногорски кнез, који ништа не ради без

1 *Documente privind Istoria României. Războiul pentru Independență, Vol. I, Partea II-a: Evenimentele militare premergătoare anului 1877*, Editura Academiei Republicii Populare Române, București, 1952, док. бр. 2.

2 Arhiva Ministerului Afacerilor Externe, Arhiva Istorică, V. 280, Corespondența cu Legatia din Belgrad (1873–1875), 4/16 Juillet 1875; *Documente privind Istoria României, Vol. I, Partea II-a*, док. бр. 2.

3 Arhivele Naționale ale României, Inv. 2903, Casa Regală Miscellanee, Nr. 54 (1875), Constantinople, 15/27 Iuliet 1875; *Documente privind Istoria României, Vol. I, Partea II-a*, док. бр. 3.

упутстава из Русије, како се наводи, покретач устанка у Херцеговини, а да није упозорио Србију”.⁴

Румунски агент у Београду је потом више пута истицао да је рат Србије са Османским царством неизбежан, али да кнез има „тешкоће око формирања кабинета који би преузео одговорност за ситуацију”. Подвлачио је и улогу београдског комитета у подршци устаницима, окупљању добровољаца у манастиру Раковица, слању оружја. Ови детаљи нам показују да је румунска дипломатија имала добро развијену обавештајну мрежу и да је пажљиво пратила не само званичне позиције српске владе, већ и све друге активности у Србији, страхујући од даље ескалације сукоба. Порта је упозоравала Румунију да се уздржи од било каквих војних мера, те да ће озбиљно схватати груписање румунске војске на границама.⁵

Дефинисање румунске политичке линије

Кључни тренутак у дефинисању румунске спољне политике према кризи на Балкану представља нота коју је министар спољних послова Васил Бореску упутио 9. августа 1875. године румунском агенту у Цариграду. У овом документу, Бореску јасно излаже политику Румуније

4 *Documente privind Istoria României, Vol. I, Partea II-a*, док. бр. 4. Нејасне и неодређене вести слао је и Емил Гика, румунски представник у Петрограду, који је 24. јула / 5. августа 1875. писао да су: „Све вести које долазе из Херцеговине увек непотпуне и често нетачне. Још нисмо успели да пошаљемо ниједан телеграм или да сачинимо било какав извештај који би могао да противречи боље утемељеним информацијама наших дипломатских агенција у Београду, Бечу и Цариграду. Као и увек, порекло устанка лежи у чињеници да је хришћанско становништво, утњетавано турским јармом, стално утњетавано од стране османских званичника, стално изложено новим притисцима. На дан када је чаша била пуна, хришћани су се побунили [...] Оно што се овде сматра прилично озбиљним симптомом јесте тишина у којој Турци у Цариграду остају када их страни представници испитују о тренутном стању ствари. С правом се закључује да се ситуација, уместо да се побољшава, сваким даном погоршава [...] Католици и православци су се сада ујединили да се боре против муслимана, заједничког непријатеља, утњетача; католички хришћани су прихватили ствар своје браће, православних хришћана [...] Чак се наводи да је извесни број Црногораца отишао у Херцеговину „да се уједини са побуњеницима, упркос непоколебљивој вољи кнеза Николе да одржи строгу неутралност”. Исто, док. бр. 6.

5 Исто, док. бр. 10, 18, 22. Милан Петронијевић, тадашњи српски агент у Букурешту, у својим извештајима из августа 1875. године више пута је истицао да румунска влада гледа на устанак са симпатијама, те да Србија и Румунија имају заједничке интересе на Балкану. Н. Чакир, *Прилог питању румунско-српских политичких односа у периоду 1859–1878*, Зборник Матице српске за историју 34 (1986), 150.

према догађајима на Балкану и дефинише позицију Румуније према устаницима. Став Румуније јасно је одређен: „У случају рата не можемо и не би требало да активно учествујемо у свим овим догађајима. Ми смо само пасивни посматрачи, иако заинтересовани. [...] Држимо се у потпуној резерви [...] Имаћемо отворене очи и будне уши да пратимо сва кретања и да спречимо сваку акцију која би могла да угрози неутралност наше територије и наше добре односе са Високом Портом. То не значи да смо непријатељски настројени према становништву на другој обали Дунава, било да је у питању Херцеговина или Србија или Црна Гора. Напротив, имамо саосећања према овим народима, и знате да постоје најбољи пријатељски односи између нашег Суверена и кнежева Србије и Црне Горе. Али са свим овим блиским везама, наши интереси захтевају да водимо националну политику одвојену и независну од политике наших суседа на десној обали Дунава.”⁶

Румунску владу су посебно забрињавале вести око окупљања појединих Бугара и њихове жеље да покрену устанак, али и писање појединих листова који су отворено истицали приврженост устаницима у Херцеговини и Босни. Један од примера је лист „Drapelul” у коме се постављало питање: „Да ли постоје Јужни Словени чије срце не би закуцало при овом покрету? Који Бутарин не би узео оружје у овој ситуацији? Ко би себи уопште поставио ово питање: шта би требало да радимо? [...] Од 1867. године, револуционарни дух као да добија на значају широм наше домовине; оно што нам је до сада недостајало јесте организација. Данас ствари иду боље у том погледу: уједињенији смо. Дакле, народ је спреман, околности су повољне и никада не бисмо могли очекивати бољу подршку од оне коју нам пружају наша херцеговачка браћа, а коју Србија и Црна Гора неће пропустити да нам пруже.”⁷

Иако званично неутрална, Румунија је пружала уточиште бугарским избеглицама, дајући им и материјалну помоћ. Дозвољен је и прелазак у Србију, преко румунске територије, добровољаца, оружја, муниције, намирница и лекова. Кнез Карол је оцу писао да је „хришћанском Истоку дојавила лоша турска администрација [...] Висока дипломатија је немоћна да реши источно питање, које се може решити једино на Истоку, на самом ратном попришту, уз учешће директно заинтересованих народа”.

6 *Documente privind Istoria României, Vol. I, Partea II-a*, док. бр. 17.

7 Исто, док. бр. 26, 28.

Ипак, румунски владар је указивао да је земљи неопходно још времена да би економски и војно ојачала.⁸

У циљу очувања стабилности и контексту растуће напетости на Балкану, румунска влада доноси одлуку о извођењу јесењих војних вежби. Званични Букурешт бринуле су депеше агента из Београда који је истицао да ће „Србија, а затим и Црна Гора, ускоро ући на ратиште”. Кнез Карол је потом 20. септембра 1875. године потписао декрет о извођењу војних вежби и јесењих војних маневара.⁹ Ова мера показује да је Румунија, упркос прокламованој неутралности, желела да буде војно спремна. Присуство румунских снага на Дунаву и њихова мобилизација слали су поруку и Османском царству и осталим великим силама да Румунија неће пасивно посматрати развој догађаја који би могли да угрозе њену безбедност.

Током јесени 1875. и зиме 1875/1876. године, у Румунији је расла симпатија према устаницима и општа забринутост због турског насиља на Балкану, што се јасно види из румунских листова, који су са великом пажњом пратили догађаје у Босни и Херцеговини. У листи „*Românul*” изнето је становиште које ће постати лајтмотив румунског јавног мњења: „Зато на нашој страни понављамо да сигурност мира не може постојати на Истоку док се хришћанско становништво не конституише у аутономне државе у складу са њиховим захтевима [...] шта год да се уради, ни Турска ни силе неће моћи да га уклоне или одложе на дуго време. Ако се покрет у Херцеговини некако привремено смири – што није позитивно – и добију се одређена права, што ће несумњиво остати мртво слово на папиру, ово ће сигурно бити последњи покушај; нови устанак, или раст устанка, који је остао латентни, вратиће на сто са новим силама и са много већим ауторитетом питање оснивања аутономних држава Истока и тада ће се морати извршити правда по легитимним захтевима одређеног становништва, вековима неправедно држаног у стању ропства.”¹⁰ Овај став је био одраз и ширег сентимента који је био присутан у румунској интелектуалној елити, упркос чињеници да Румунија није словенска нација. Румунско друштво је јасно идентификовало своју историјску борбу против османске власти са борбама балканских Словена.

8 Н. Чакир, *Прилог питању румунско-српских политичких односа у периоду 1859–1878*, 149–150.

9 *Documente privind Istoria României, Vol. I, Partea II-a*, док. бр. 30, 34.

10 *Românul*, 7/19. септембар 1875.

Почетком 1876. године румунска влада је формализовала своју позицију кроз циркуларну ноту Министарства спољних послова упућену дипломатским представницима у иностранству, која се односила на „позицију Румуније према догађајима на Истоку”. У ноти је јасно истакнуто да Румунија неће чекати да је поведу догађаји, изражава се оштро противљење било каквој концентрацији турске војске на границама и спремност да се изврши наоружавање румунске војске, у циљу очувања неутралности и евентуалног напада са било које стране.¹¹ У овим тренуцима Румунија је посебно страховала од укључивања Русије у рат на Балкану, што би довело до озбиљних последица будући да би румунска територија била претворена у поље војних операција или место преласка руских трупа.¹² Милан Петронијевић, српски агент у Букурешту, у марту 1876. године извештавао је да Румунија жели да очува неутралност, у страху да би, у случају додатних компликација на Балкану, Аустрија могла да заузме Србију, а Русија Румунију. Иако је став румунске владе био да „тежи ослобођењу подјрамљених народа”, у случају рата би задржали неутралност, највише из страха „да им Русија не затражи да врате ушћа Дунава”.¹³

Појачани притисак и контрола границе

Како је криза ескалирала и како је постајало све јасније да се Србија и Црна Гора припремају за рат против Турске, румунска влада је морала да предузме конкретне мере да докаже своју неутралност и спречи да њена територија постане транзитна зона за добровољце и оружје за устанике.¹⁴ Румунију је у доста неповољан положај стављало и избијање Априлског устанка Бугара у Османском царству. Неизвесност је подгревала и чињеница да је, после нешто више од пет година на управи, пала

11 *Documente privind Istoria României, Vol. I, Partea II-a*, док. бр. 60–62.

12 Ș. Cristian Florescu, *Russia and the Romanian Independence (1875–1878)*, Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane „C.S. Nicolăescu-Plopșor” XXII (2021), 95; M. Retegan, *România în timpul crizei orientale (1875–1878)*, Revista Istorică XX, 3–4 (2009), 262–268.

13 Н. Чакир, *Прилог питању румунско-српских политичких односа у периоду 1859–1878*, 150. Упркос тешкоћама, румунска влада је одобрила куповину коња на својој територији за потребе српске војске током фебруара и марта 1876. године. *Записници седница Министарског савета Србије 1862–1898*, прир. Н. П. Шкерковић, Београд, 1959, 151; *Documente privind Istoria României, Vol. I, Partea II-a*, док. бр. 79.

14 *Documente privind Istoria României, Vol. I, Partea II-a*, док. бр. 109; A. Tudorancea, *Frontiera româno-bulgară (1878–1940)*, Historical Yearbook 9 (2012), 77–92.

влада Ласкара Катарџија. Нову владу формирао је генерал Јоан Флореску, али и потрајала свега 22 дана. На чело новоформираног либералног кабинета 27. априла 1876. године ступио је Манулач К. Епуреану. Влада се одмах сусрела са изазовима на границама које је требало хитно решавати, упркос изјави да ће курс спољне политике остати непромењен – очување неутралности и поштовање међународних уговора.

Министарство унутрашњих послова је крајем априла 1876. године издало циркуларни налог префектурама дуж Дунава са инструкцијама о мерама које треба предузети да се спречи прелазак Бугара и наоружаних чета преко границе. Потом је Министарство спољних послова издало циркулар капетанима лука о надзору преласка људи и ратног материјала у Османско царство. Истовремено су формиране и различите комисије, чији је задатак био контролисање инструкција које су издавала министарства.¹⁵

Упркос владиним мерама, долазило је до бројних инцидената који су угрожавали румунску неутралност. Стизале су различите вести да „Бугари врше регрутацију у Ђурђеву”, те да се „бугарски добровољци регрутују на румунској територији, који би желели да пређу на десну обалу Дунава”.¹⁶ Румунска влада је одмах реаговала. Министарство унутрашњих послова је издало наређење пограничним областима да предузму све мере како наоружани Бугари не би прелазили преко Дунава. Послато је и упутство румунском агенту у Цариграду са инструкцијама да „Порти саопшти да не постоје чете Бугара у земљи”.¹⁷ Цео април, мај и јун 1876. године румунска влада је провела у неизвесности, покушавајући да предупреди било какав инцидент који би земљу могао да увуче у сукоб са Османским царством.

Почетак српско-турског рата

У другој половини јуна 1876. године у Букурешт су стизале вести о врло брзом почетку рата Србије и Османског царства. Агент из Београда је детаљно извештавао о војним припремама Кнежевине Србије и распоређивању војске. Претпостављајући да је идеалан тренутак да се изврши притисак на Османско царство, Михаил Когалничану, румунски министар спољних послова, 25. јуна је упутио Порти и гарантним силама

15 *Documente privind Istoria României, Vol. I, Partea II-a*, док. бр. 117, 119, 120.

16 *Исто*, док. бр. 127, 128, 132, 163.

17 *Исто*, док. бр. 134, 140, 142, 145, 146, 152, 156, 159.

низ захтева, који су суштински представљали признање независности. Пошто су турске власти одбиле ове захтеве, румунска влада је била на ивици уласка у рат.¹⁸ У ноти упућеној румунским дипломатским аген- тима код великих сила, које је требало представити, Османско царство је оптуживано за зверства почињена на Балкану, да је „ситуација пуна опасности тешко би било да се на неки начин заваљамо, јер не знамо која би влада могла још дуго да одоли осећањима гнева целог једног народа, који види како му касапе браћу”. Истицало се и да се „румунска војска комеша [...] жељна да учествује у борби”.

Румунија је све време покушавала да добије гаранције од Османског царства и великих сила о неутралности Дунава, посебно дела који је раздвајао Румунију и Србију. Страховали су да би сукоби на том делу довели до значајног смањења трговинских капацитета земље, али и отварали могућност да се сукоб Србије и Османског царства прелије и на румунску територију. У низу телеграма и нота из друге половине јуна и почетком јула 1876, румунска дипломатија је инсистирала на овом питању код великих сила, истичући да „има информације према којима Порта планира да нападне Србију на њеној речној граници и да пошаље ратне бродове уз Дунав, посебно на део реке који се налази између Србије и Румуније. Ова одлука Порте, ако се оствари, могла би имати велики утицај на одређивање права и обавеза Румуније као неутралне земље и изложити је опасности да прекрши своју неутралност”. Кнежевина Србија је прва подржала румунске захтеве, истакавши да „неће прва започети непријатељства на Дунаву, а посебно да неће напасти острво Ада-Кале”.¹⁹ У овом периоду је румунска влада дозвољавала преласке руских добровољаца за Србију преко своје територије, као и одређених контингента наоружања.

Са избијањем Првог српско-турског рата 30. јуна 1876. године, румунска влада почиње да трпи све веће спољнополитичке притиске. Питање неутралности било је на великом тесту. Румунско јавно мњење

18 Одговор турских власти на румунске захтеве сводио се на заједљив коментар великог везира: „Превише сте себични [...] док су сви око вас у немирима, ви желите да уживате у најпотпунијем миру”. *Arhivele Naționale ale României*, Inv. 2903, Casa Regala Miscellanee, Nr. 55 (1876), Constantinople, 15/27 Juin 1875; *Documente privind Istoria României*, Vol. I, Partea II-a, док. бр. 329.

19 *Documente privind Istoria României*, Vol. I, Partea II-a, док. бр. 264, 266, 267, 273; Н. Чакир, *Прилог питању румунско-српских политичких односа у периоду 1859–1878*, 150–151.

све више је истицало жељу да се укључи у рат против Османског царства. „Овде су сви против Турака и у јавности почиње да се осећа ратнички дух”, писао је кнез Карол. И сама влада је била на ивици да преломи и укључи се у сукоб. Међутим, након вести о поразима српске војске у бици код Великог Извора 18. јула и напредовању турске војске, кнез Карол доноси одлуку да смени дотадашњу владу. На чело нове владе, формиране 24. јула 1876. године, именован је Јон Братијану. Иако је био један од истакнутијих вођа либерала, сматрао је да није повољан тренутак за уплитање Румуније. Очување неутралности остаје први приоритет владе у тадашњем тренутку. Иасланик кнеза Милана Обреновића, официр Јован Драгашевић, буквално је протеран из Румуније, а влада у Букурешту није дозволила да се преко њене територије Србији испоруче пушке, те је дефицит у најтежим тренуцима имао тешке последице на исход српско-турских борби. Ометан је и пролаз руских добровољаца.²⁰

Из Београда је 13. августа послато наређење српског дипломатском агенту да саопшти румунској влади „да се обраћају Румунији као савезници на основу Уговора из 1868, који нам даје право да од ње тражимо све услуге које проистичу из тог уговора”. У случају да Букурешт настави отежавање преноса оружја, требало је саопштити Братијану да ће српска влада објавити поменути уговор, како би јавно мњење могло да донесе свој суд о понашању Румуније.²¹ Упркос свему, Румунија је наставила са спровођењем политике неутралности, сада и званично онемогућавајући наоружавање српске војске преко њене територије.

Како је рат између Србије и Османског царства настављен са променљивим успехом по српску страну, румунска влада је одлучила да појача своју војну припремљеност. Крајем септембра је одобрила јесење војне маневре и концентрацију сталних и територијалних трупа, позивајући истовремено и војну резерву. Предвиђено је и додатно увећање војног буџета.²² Одлука је формализована декретом кнеза Карола, који је наводио да се концентрација врши „у складу са законом” и редовних „јесењих маневара”. Међутим, додаје се да је ова концентрација „утолико оправданија у тренутним околностима пошто морамо бити спремни за

20 С. Рајић, *Кнез Милан Обреновић (1854–1881), од бератлије до суверена*, I, Београд, 2024, 297.

21 Н. Чакир, *Прилог питању румунско-српских политичких односа у периоду 1859–1878*, 151.

22 *Documente privind Istoria României, Vol. I, Partea II-a*, док. бр. 473–475, 477, 479.

сваку евентуалност”. И румунска влада и кнез су очигледно схватили да је питање рата са Османским царством неминовност, само је требало сачекати повољну прилику. Биће то већ у априлу 1877. године, када опочне руско-турски рат.

Стратешке дилеме

Да бисмо у потпуности разумели румунску политику током Велике источне кризе, морамо узети у обзир шири контекст румунске спољне политике. Кључна дилема румунске спољне политике била је како балансирати између две велике империје које су биле заинтересоване за Балкан: Русије и Аустроугарске. Кнез Карол, немачки кнез из династије Хоенцолерн, дошао је на румунски престо 1866. године и био лично и династички окренут ка Немачкој и Аустроугарској, али су румунско јавно мњење и политичка елита били у великој мери оријентисани профранцуски или проруски.²³ Ова дихотомија између владаревих личних симпатија и осећања јавног мњења чинила је румунску спољну политику посебно деликатном током Велике источне кризе. Главни циљ румунске спољне политике био је да осигура територијални интегритет и неутралност земље. Ово је било од виталног значаја јер је Румунија била окружена територијама под влашћу Османског царства, али и великим империјама (Русија и Аустроугарска).

У бројним нотама румунског министарства спољних послова истичало се да „не можемо и не треба да узмемо активно учешће у свим овим догађајима. Ми смо само пасивни посматрачи, иако заинтересовани”. Ова позиција „заинтересованог пасивног посматрача” најбоље сумира румунске дилеме: с једне стране, Румунија је имала симпатије према хришћанским народима који се боре против османске власти и саосећала са њиховом борбом, док, с друге стране, није могла да приушти да буде увучена у рат који би угрозио њену безбедност и територијални интегритет.

Закључак

Политика и улога Румуније током устанка у Херцеговини и Босни 1875. и Првог српско-турског рата 1876. године представља пример сложене дипломатије балансирања малих балканских држава у периоду

23 F. Constantiniu, *O istorie sinceră a poporului român*, București, 2002, 215–224; I. Scurtu, *Istoria românilor în timpul celor patru regi (1866–1947)*, București, 2004, 45–63.

Велике источне кризе. Прво, Румунија је јасно и доследно проглашавала и покушавала да одржи неутралност у конфликту. Од раних дана херцеговачког устанка у лето 1875. до ескалације у српско-турски рат у лето 1876, румунска влада је константно наглашавала своју неутралност у дипломатској кореспонденцији. Друго, румунска неутралност није била искључиво пасивна, већ и активна.²⁴ Румунија је предузимала конкретне мере да спречи да њена територија постане транзитна зона за добровољце и оружје упућено устаницима или зараћеним странама. Треће, румунска влада је била веома забринута за питање сигурности Дунава, као важне стратешке реке, и инсистирала је на његовој неутрализацији, посебно оног дела који раздваја Румунију од Србије. Четврто, Румунија је одржавала добро развијену обавештајну и дипломатску мрежу која је пружала детаљне извештаје о развоју догађаја на Балкану. Извештаји румунских дипломатских агената у Београду, Цариграду, Бечу, Риму, Берлину, Петрограду и Паризу показују да је румунска дипломатија била добро информисана и да је активно учествовала у европској дипломатској комуникацији о Источном питању. Пето, румунска влада је предузимала различите мере војних припрема као форму осигурања. Шесто, румунска политика је била резултат сложене интеракције између личне дипломатије кнеза Карола, позиција различитих влада и притиска румунског јавног мњења.

Коначно, треба нагласити да је румунска политика током овог периода била усмерена ка јединственом главном циљу: припреми терена за проглашење пуне независности Румуније. Искуство стечено током прве године Велике источне кризе припремило је румунску владу и кнеза Карола за много већи изазов, који ће доћи у априлу 1877. године – одлуку да се придруже Русији у рату против Османског царства и боре за независност своје државе.

У том смислу, период 1875–1876. може се посматрати као прелазна фаза у румунској спољној политици: од пасивног посматрача, преко активног неутралног актера који штити своје интересе, до будуће независне државе, која ће активно учествовати у преобликовању балканске политичке мапе.

24 K. Hitchins, *România 1866–1947*, București, 2013, 53–69.

BETWEEN NEUTRALITY AND SOLIDARITY: ROMANIAN POLICY AT THE ONSET OF THE GREAT EASTERN CRISIS (1875–1876)

Summary:

The paper analyzes how the Principality of Romania navigated between neutrality and solidarity with neighboring Christian peoples during the first phase of the Great Eastern Crisis, from the Herzegovina uprising in 1875 to the end of the First Serbian–Ottoman War in 1876. It argues that Romania practiced an “active neutrality,” combining diplomatic restraint with military and administrative measures to protect its security and prepare the ground for future independence.

On the basis of diplomatic correspondence, circular notes, decrees, consular reports, and the contemporary press, the study reconstructs the evolution of Romanian policy from cautious observation to a more assertive defense of its interests. Foreign Minister Vasile Boerescu’s circular of 9 August 1875 codified Romania’s stance as a “passive but interested observer,” insisting on strict neutrality and good relations with the Porte, while openly acknowledging sympathy for Christian populations in Herzegovina, Bosnia, Serbia, and Montenegro. This formula reflected the fundamental dilemma of Romanian diplomacy: how to maintain an autonomous national policy distinct from that of its Balkan neighbors, despite strong emotional and political affinities.

Neutrality, however, did not mean passivity. Prince Carol ordered large-scale maneuvers and troop concentrations along the Danube, signalling readiness and deterring potential violations of Romanian territory. The government issued detailed instructions to prefects and port captains to prevent the crossing of armed bands, volunteers, and war matériel, and set up commissions to control implementation, although enforcement remained uneven and episodes of Bulgarian and Russian activity on Romanian soil persisted. At the same time, Romanian newspapers articulated a programmatic vision that durable peace in the East required the creation of autonomous Christian states, linking Romanian historical experience with the ongoing struggles of Balkan Slavs.

As war between Serbia and the Ottoman Empire became imminent, Foreign Minister Mihail Kogălniceanu attempted to use the crisis to obtain *de facto* recognition of Romanian independence, while Romanian diplomacy campaigned for the neutralization of the Danube to avoid being drawn into hostilities. After Serbian military setbacks and the formation of Ion Brătianu’s cabinet in July 1876, Bucharest tightened its neutral stance, restricting arms deliveries and volunteer transit despite Serbian pressure and

the 1868 treaty. The paper concludes that the experience of 1875–1876 functioned as a transitional phase in Romanian foreign policy: from interested observer, through an actively neutral guardian of its own security, to a future independent actor ready to participate in reshaping the Balkan political map in 1877.

Др Чедомир Антић

редовни професор

Универзитет у Београду

Филозофски факултет

Одељење за историју

chedomir.antic@gmail.com

ORCID: 0000-0002-7678-3270

ВЕЛИКА БРИТАНИЈА И СРБИЈА 1876. ГОДИНЕ*

Апстракт: Овај чланак посвећен је 1876. години као раздобљу у којем је Велика источна криза ушла у нову фазу, као и политици Велика Британија према Србији у том периоду. Аутор анализира промене у британској јавности, њихове унутрашње и спољне узроке и мотиве, као и ограничења тих процеса, придајући посебан значај савременим медијима и анализирајући њихове визуелне поруке.

Кључне речи: Србија, Велика Британија, 1876, Бенџамин Дизраели, Вилијем Гледстон, Јован Ристић, дипломатија, Источна криза.

**

Почетак 1876. затекао је британску дипломатију у необичном положају. У Цариграду је британски амбасадор био у прилици да се солидарише са руским у спровођењу политике одбране целовитости Османског царства.¹ У Босни и Херцеговини су као противника препознавали тајновиту и, веровали су, неискрену аустроугарску политику.² Иако су у Аустроугарској моћни кругови били противни појачавању словенског елемента, чак је и гроф Ђула Андраши веровао да би у случају распада Османског царства требало окупирати ове провинције и спречити јачање Србије и Црне Горе.³

* Реализацију овог истраживања финансијски је подржало Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије у склопу финансирања научноистраживачког рада на Универзитету у Београду – Филозофском факултету (број уговора 451-03-33/2026-03/200163).

1 A. L. Macfie, *The Eastern Question 1774-1923*, New York, 2014, 48-49; *Povijest, 15. tom, Kolonijalna carstva i imperijalizam (1871-1914)*, ur. E. Cravetto, Zagreb, 2008, 512-513.

2 М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, Београд, 2007, 152.

3 Исто, 153.

Но, док је Русија предлагала аутономију за Босну и Херцеговину, опрезни Андраши је на уму имао стварање муслиманско-хришћанске комисије која би контролисала трошење пореских прихода, предвиђених да буду употребљени само у овим провинцијама.⁴ Наговештена је и земљишна реформа. У британској влади су у почетку били благонаклони према Андрашијевој ноти, али је премијер Дизраели тврдио да је она „погрешна у принципу и обесна на делу”. У виду је имао опасност од различитих тумачења могућег распада Османског царства и примера за Велику Британију управо Ирску.⁵ Око овог питања је напослетку испало да је Британија остала последња која се одупирала тој ограниченој реформи. Дизраели је веровао да јој је тако повећан престиж. Британски премијер се надао да ће устанак у Херцеговини бити ускоро угушен, али је у понашању Русије и Аустроугарске, и сумњи које је оно будило у Немачкој, видео могућност настанка кризе унутар Тројецарског савеза.

Током прве трећине те 1876. године Дизраели се није бавио Источним питањем, уверен да ће се његове млађе колеге њиме бавити до краја својих живота.⁶ Тек је преокрет од маја 1876. довео до тога да Балкан постане поново важан у британској политици.⁷ Британцима се чинило да ни сама Русија не зна шта ће са Балканом. Андреј Николајевич Карцов, руски конзул у Београду, давао је кнезу и влади противречне савете. Шеф британске дипломатије лорд Дерби тврдио је почетком 1876. да се Црна Гора и Србија држе издајнички, док су „Румунија и Србија препуне руских агената”. Аустроугарску је британски министар видео као „лаковерну”.⁸ Када су 10. маја 1876. остале силе, у првом реду Аустроугарска, предложиле Берлински меморандум,⁹ у Лондону су сматрали да су заобиђени и понижени. „Третирају нас као Србију и Црну Гору.”¹⁰

У Парламенту је интересовање за Балкан почело занимањем конзервативних посланика за улогу Британије у кризи. Посланик Бат-

4 T. Turan, *Andrassy Notası'nın Birleşik Krallık Gazetelerine Yansımaları Reflections of the Andrassy Note to the United Kingdom Newspapers*, History Studies, International Journal of History 11/1 (2019), 385–386.

5 М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, 154–155.

6 *Исто*, 159.

7 *Исто*, 162.

8 *Исто*.

9 D. Harris, *A Diplomatic History of the Balkan Crisis of 1875–1878: The First Year*, Stanford University Press, 1936, 298.

10 М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, 166.

лер-Донстоун (*Mr Henry Butler-Johnstone*) питао је да ли је британски амбасадор на Порти саветовао да османска војска не окупира Црну Гору. Добио је одричан одговор.¹¹

Британија мора да води, а не да следи остале силе, тврдио је Дизраели.¹² Иако је Лондон у почетку прихватио Андрашијеву ноту, после премијеровог говора је одбијена. Процењено је да је Берлински меморандум „нож под грлом Османског царства”. Дизраели би желео конгрес великих сила, где би британска дипломатија деловала у споразуму са Немачком. Како ћемо видети, двоуми се око тога шта да ради у будућности: да ли давати уступке Србији и Црној Гори, стварати аутономне области око њих (што му се учинило као добра замисао почетком 1876. године) или подстаћи административне реформе Османског царства.

Смена султана у Цариграду коначно је учинила беспредметним овај меморандум. До јуна 1876. изгледало је да око Источног питања, отвореног како устанком у Херцеговини и Босни, тако и Априлским устанком у Бугарској, постоји јединствен став премијера Дизраелија и новог вође опозиције у Парламенту лорда Спенсера Комптона Кевендиша Хартингтона. Ни руски став није био много различит од већине великих сила.¹³ У то време британски премијер има замисао да Србија и Црна Гора буду пуштене да зарате са Османским царством, па да исход буде признат од сила, са тим што би оне у случају потпуног пораза хришћанских државица интереснисале и вратиле стање на оно од прерата.¹⁴ Руски канцелар Александар Михајлович Горчаков је подозревао да је ово био трик британског премијера са циљем разбијања Тројецарског савеза. Британска дипломатија жалила се руском амбасадору у Лондону на деловање руских агената у Београду. Развој ситуације на Балкану учинио је да Дизраели престане да спомиње могућност стварања османске трибутарне државе од провинција Босне и Херцеговине. Руски амбасадор у Цариграду гроф Николај Павлович Игњатијев сматрао је преврат у Цариграду британском победом. Велика Британија је, подозревајући да

11 *Turkey-Montenegro-Question*, HC Deb, 05 May 1876, vol 229, c106, <https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1876/may/05/turkey-montenegro-question> (приступљено 10.02.2026).

12 A. Özcan, *The Press and Anglo-Ottoman Relations, 1876–1909*, *Middle Eastern Studies* 29/1 (1993), 111–117.

13 М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, 172.

14 *Исто*, 173.

би у случају избијања великог рата Цариград сместа дошао у опасност, убрзо послала своје бродове у залив Бешка.

За британски часопис *Панч* није било сумње – карикатура из јуна 1876. представала је Турчина како шета погнут поред једне оgrade, док Британац све гледа са друге стране, Рус, у старинској оријенталној ношњи, држи на повоцу четири пса који бесно лају за приликом са фесом на глави. На псећим огрлицама пише: „Србија”, „Босна”, „Херцеговина” и „Црна Гора”.¹⁵ За улазак своје државе у рат крајем јуна 1876. године шеф српске дипломатије Јован Ристић касније је коментарисао како је последица деловања Британије: „Дрски, фанатични лорд Дизраелије отпадничком политиком подстакао (је) Србију да уђе у рат.”¹⁶

У то време, у Русији је на врхунцу сукоб између панслависта и званичне државне политике. Бујање словенске солидарности доводи до доласка у Србију скоро три хиљаде руских добровољаца, међу којима је било много официра. Српска влада је веровала да је рат неизбежан.¹⁷ Управо зато кнез Милан, по препоруци Јована Ристића, од султана тражи управу над провинцијама Босном и Херцеговином за Србију и Црну Гору. Порта је овај захтев одбила, према расположивим изворима, пре свега на подстицај британских дипломата у Цариграду и Београду Хенрија Елиота и Вилијема Вајта.¹⁸ Дизраели и Дерби су краљици рекли да је немогуће очекивати да Порта преда ове две провинције Србима без рата. У случају сукоба, ако до њега дође, очекивали су брз српски пораз.

Једна од замисли Форин офиса била је да Црној Гори буду пружени одређени уступци и проширење, да Босна и Херцеговина добију административну (али не политичку и војну аутономију), али да Србији не буде дато ништа. Необично, али лорд Дерби, шеф британске дипломатије, видео је заслуге Црне Горе (која је фактички у рату била од 1875. године), док је Србију оптуживао за агресивну политику и непоштовање добитака из 1862. и 1867. године.¹⁹ Када је рат почео, Дизраели постаје радикалнији и одбацује ранију умереност. Говори о обнови османске

15 „The Dogs of War. Bull A1: Take Care My Man! It Might Be Awk'ard if you Was to Let 'em Loose!”, *Punch, or London Charivari*, 17 June 1876.

16 М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, 177.

17 Опширније о томе: С. Рајић, *Кнез Милан Обреновић (1854–1881), од бератлије до суверена*, I, Београд, 2024, 377–401.

18 V. Trivanovitch, *Serbia, Russia, and Austria during the Rule of Milan Obrenovich, 1868–78*, *The Journal of Modern History* 3/3 (1931), 414–440.

19 М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, 182.

власти у Београду. Русији прети ратом ако се умеша. Међутим, управо у то време, након уласка Србије у рат током првих седмица јула, британски либерали, неколицина интелектуалаца, остарелих политичара и јавном мњењу, које су обликовали *Дејли њуз* и *Спектејтор*, почели су снажну и до тада по снази невиђену кампању.²⁰ Када је 26. јуна 1876. заседао парламент, премијер је објашњавао да су устанак у Бугарској започели страни агенти, а да је масакр хришћана, ионако преувеличан, дошао као одмазда за маскре над муслиманима. Премијеров противник, вођа опозиције и бивши премијер Вилијам Еварт Гледстон, тада се није јавио за реч. Дизраели је зато веровао да је сузбио опозицију.

За то време британски амбасадор у Цариграду Елиот тврдио је да су устанак започели Срби спаљујући муслиманске и хришћанске куће, да су извршени злочини над муслиманима, а да је башибозук и Черкезе после кратког времена заменила редовна турска војска. Елиот у Лондон не шаље извештаје британских конзула из унутрашњости Балкана, а није пренео ни извештај америчких мисионара.²¹

Рат је текао онако како је Дизраели прижељкивао. Већ 4. јула 1876. јавља краљици да је „инвазија Србије и Црне Горе одбијена”.²² Премијер више не спомиње интервенцију сила и спречавање пораза балканских хришћанских државица. Крајем јула 1876. пише суверенки да се „нада како ће срамотна српска инвазија бити примерено кажњена”. Радовало га је што „Турци марширају на Београд”, али се вајкао како „немају довољно снага да своје победе искористе у пуној мери”.²³ Краљица и њен премијер рачунали су на неутралност великих сила и будућу арбитарску улогу Велике Британије у кризи.

Споразум Русије и Аустроугарске из Рајхштата постигнут јула 1876. долази за Лондон као велико изненађење. Британска дипломатија је остала по страни, касно је дознала за споразум и само делимично и посредно је била упозната са његовим садржајем. Поред потврде неформалних сфера утицаја, две царевине договориле су се о томе да стање остане

20 J. A. MacGahan, *Turkish Atrocities in Bulgaria, Letters of the Special Commissioner of the "Daily News"*, London, 1876, iii.

21 Слично је било његово објашњење од 17. јула. *Ministerial Statement*, HC Deb, 17 July 1876, vol 230, cc1486–95, <https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1876/jul/17/ministerial-statement> (приступљено 10.02.2026); М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, 186.

22 М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, 188.

23 *Исто*, 189.

непромењено у случају српског пораза, као и да у случају победе не буде створена велика словенска држава на Балкану.²⁴ Британски премијер је са задовољством примио вест о неутралности Савеза трију царева, коју је сматрао кључним фактором у даљем току кризе.²⁵

Јавност на острвима подстицана је унутрашњим раздором, пре свега верских конгрегација, те новом хуманитарском модом. Занимљиво је да у савременим илустрованим часописима нема много емотивних приказа и цртежа који би – у доба када фотографија још није била присутна у медијима – додатно узбунили јавност. *Илустроване лондонске новине*, *викторијанска телевизија* – како су их звали у 20. веку – настојале су да остану неутралне, због чега прилично ретко приказују директно злочине Османлија, или неке од страна.²⁶

До средине јула у Британији је дошло до развоја догађаја који су за конзервативну владу и краљицу били сасвим неочекивани.²⁷ У Парламенту је Дизраели почео да наилази на отпор, а јавност се подсмевала његовим изјавама да у званичним дипломатским извештајима нема вести о покољима хришћана, као и његовим сумњама да Турци уопште муче људе.²⁸ Већи део јавности окренуо се против политике владе према Балкану. *Дејли њуз* је тврдио да је премијер назвао Турке „историјским народом”, чиме наводно правда прогон хришћана, док је Дизраели покушавао да се оправда наводећи да је употребио реч „оријенталан”. Један професор са Оксфорда објашњавао је да „Дизраели није Енглеz и никада није научио да разуме осећања Енглеzа”.²⁹ Влада није придавала значај извештајима које су њене дипломате прикупљале из других, незваничних извора. Штавише, Дизраели је оптужио читаву дипломатску мрежу за неуспех, правдајући се ослањањем на конзулате који су били географски удаљени од попришта сукоба (попут оних у Србији и на јадранској обали), те указујући на непостојање британског представништва у самом Пловдиву. Умањивао је, притом, до крајњих граница број уништених села и жртава.

24 G. H. Rupp, *The Reichstadt Agreement*, *The American Historical Review* 30/3 (1925), 503–510.

25 М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, 188.

26 „The War in Turkey, Execution of Bulgarians in the streets of Philippopolis”, *The Illustrated London News*, 12 August 1876.

27 R. W. Seton-Watson, *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question. A study in diplomacy and party politics*, New York, 1972, 175.

28 М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, 190.

29 *Исто*, 191.

Покрет јавности не јењава ни када прилике на Балкану почну да иду у правцу који је британски премијер прижељкивао. Више од две недеље након победе од 18. јула 1876 код Великог Извора, османска војска је ушла у Србију и заузела Књажевац и Зајечар.³⁰ Један британски очевидца пише да су се „Турци у Србији послужили методом Џингис кана”.³¹ Дизраели у писму грофици Ен Елизабет Стенхоуп Честерфилд пише: „Волео бих да Срби буду тешко потучени. Јутрос смо добили вести о правој бици, за које бих волео да су тачне.”³² Јавност је неспремна да прихвати пораз Србије и прогон њеног народа. Остарели лорд Одо Вилијам Леополд Расел у *Тајмсу* објављује чланак у коме тражи обнову политике од пола века раније, из доба премијера Џорџа Канинга, када су велике силе војном интервенцијом спасиле Грчки устанак. *Дејли њуз* тражи промену постојећег стања на Балкану.³³ Читав покрет воде Оксфордски професор Хенри Лидон, стари српски подржавалац из претходне деценије Вилијам Дентон – каноник катедрале Светог Павла и манчестерски бискуп Џејмс Фрејзер. У још увек верски подељеном британском друштву, очито је да балканске хришћане подржавају протестанти, посебно нонконформисти, баптисти и конгрегационалисти. У Лондону су се тако 27. јула 1876. састали посланици и јавне личности тражећи аутономију за балканске хришћане. За владу је забрињавајуће што скупу председава конзервативни лорд Шефтсбери, а присутан је и брат једног од министара лорда Карнавана.³⁴ У то време *Тајмс* и *Дејли њуз* осуђују турске злочине у Србији. Оглашава се и Гледстон, који тврди да Османско царство није испунило обећања из времена Кримског рата. Закључује да су се улоге измениле – Русија у том часу, двадесет година касније – има просвећеног цара који је ослободио кметове. Узроци устанка су унутрашњи, а управо је према мишљењу овог политичког ветерана британска влада, одбијајући Берлински меморандум, разбила споразум Великих сила и тиме изазвала рат.³⁵ Гледстон тада тражи аутономију за Босну и Херцеговину. *Илустроване понодне новине* објављују у то време цртеж који показује

30 Види: С. Рајић, *Кнез Милан*, 409–423.

31 М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, 193.

32 *Исто*.

33 *Исто*.

34 *Исто*, 194.

35 S. Knežević, *William Gladstone and the Balkan Christians, British–Serbian Relations from the 18th to the 21st Centuries*, ed. S. G. Markovich, Belgrade, 2018, 127–136.

како грађани Београда на улицама купују оружје да би одбранили своју земљу (слика 1).³⁶

Дизраели своју политику у овим кризним часовима дефинише као посвећену одбрани Британске империје, а не Османског царства. У дебатама које су у Парламенту одржане 31. јула и 11. августа 1876. Дизраели оставља снажнији утисак него раније, али и даље оптужује британског амбасадора у Цариграду Елиота и Форин офис зато што криза није спречена.³⁷ Управо у то време, због недавних заслуга за проглашење краљице Енглеске императорком Индије, Дизраели постаје лорд Биконсфилд. Краљица га је тако преместила у Горњи дом, увиђајући колико овом све старијем и уморнијем политичару смета положај у ком се нашао у Доњем дому.³⁸

Илустроване лондонске новости су до средине августа посла-ле свог дописника и цртача³⁹ у Београд. Колико год настојале да буду неутралне, извештавале су са српске стране и пренеле вести о рату и патњама народа.⁴⁰

Иако у Парламенту чешће брани амбасадора у Цариграду Елиота него што се његовим пропустима оправдава, Дизраели (тада већ лорд Биконсфилд) жели да га смени. Србији нуди подршку уколико затражи преговоре о примирју. Кнез Милан, међутим, тек после српске победе на Шуматовцу тражи посредовање. Тада прилике постају сложеније пошто је у Цариграду збачен султан, па Порта остаје непоколебљива, траже мир уместо примирја и умањење српске аутономије.⁴¹

У Британији је до тада већ настао читав покрет иза кога стоје верске вође, либерали и припадници разних протестантских цркава,⁴² који траже прекид прогона и нова права за османске хришћане. Лорд Биконсфилд је незадовољан овом променом јавног мњења. Пише краљици

36 „Sale of Arms in the Streets, Belgrade”, *The Illustrated London News*, 22 July 1876.

37 *Resolution*, HC Deb, 31 July 1876, vol 231, cc126–225; *Turkey. The Alleged Atrocities in Bulgaria. Observations*, HC Deb, 11 August 1876, vol 231, cc1078–147, <https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1876/aug/11/turkey-the-alleged-atrocities-in> (приступљено 10. 2. 2026).

38 М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, 200.

39 Био је то Мелтон Приор (1845–1910), цртач и ратни дописник. *Prior, Melton, Who's Who* 59 (1907), 1434–1435.

40 „The War in the East”, *The Illustrated London News*, 19 August 1876.

41 М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, 201, 203.

42 Двадесет година раније лорд Палмерстон је тврдио да су православни хришћани Турски неконформисти.

како је „британска јавност упала у руску клопку”.⁴³ Зато управо јавност омета државну политику. Премијер зато одбија предлоге из сопственог све неједнственијег кабинета, тврдећи да би стварање административних аутономија у Европској Турској „створило још неколико Србија”.⁴⁴ Уколико не буде постигнут споразум, предвиђа заједнички руско-аустроугарски рат против Османског царства. У том случају Британија би заузела Цариград, који би постао слободна лука. Почетком септембра 1876. лорд Биконсфилд прихвата некакву промену управе за Босну и Херцеговину, као и извесну „надокнаду за Србију”.⁴⁵

Управо у то време достиже врхунац и деловање покрета против османске политике. За разлику од прагматичног лорда Биконсфилда, који се руководи утилитарном идејом о сложеним интересима Британске империје, Гледстон тврди да га води „морална страст”. Објављује памфлет *Ужаси у Бугарској и питање Истока*.⁴⁶ Тираж ове књижице је до краја године достигао 200.000 примерака! Велики збор присталица ове политике одржан је 10. септембра 1876. и окупио је 10.000 присталица. Новинара Вилијама Томаса Стеда, једног од организатора, овај догађај подсећа на верску церемонију.⁴⁷ Гледстон владину политику означава као „најсебичнију и најбезвреднију” за коју је икада чуо. Премијера оптужује да се води интересима јеврејства. Са друге стране, лорд Биконсфилд оцењује памфлет као дрзак, осветнички и слаб, укратко као „највеће бугарско зверство”. Премијер Гледстона види као „подлаца”, „сасвим лудог” „Ђаволовог човека”, „опседнутог злим духом зависти”, „осветољубивости” и „жудње за моћи”.⁴⁸

Занимљиво је да илустроване новине не прате увек оштру политичку поларизацију, већ понекад задржавају и специфичну неутралност, па чак и протурску пристрасност. Поједине од њих, приказујући гладне становнике Београда и избеглице, иду толико далеко да доносе и сцене у којима изнурене српске жене наводно храном снабдевају османске војнике (слика 2).⁴⁹

43 М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, 206.

44 *Исто*, 208.

45 *Исто*, 209.

46 W. E. Gladstone, *Bulgarian Horrors and the Question of the East*, London, 1876.

47 М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, 211.

48 *Исто*, 213.

49 „Starving Servian Women Supplied by bread by Turkish Soldiers”, *The Illustrated London News*, 4 November 1876.

Убрзо Османско царство пристаје на примирје и ставља се под британску заштиту. Лорд Биконсфилд је веровао да ниједна од ранијих британских влада није морала да се носи са искушењима са којима се суочио његов кабинет.⁵⁰ Ванредни избори за посланика у Бакингемшајру доводе до сучељавања две стране. Премијер држи говор на збору у Ејсберију. За рат том приликом оптужује тајна друштва, а Србију за „учешће у међународној завери”.⁵¹ Краљица се дивила овом говору, али је и приметила да није осудио „Бугарска зверства”. Тесна победа конзервативаца у Парламенту подударила се са објављивањем британског предлога услова примирја. Поред обнове предратног стања, тражи се административна аутономија за Босну и Херцеговину и Бугарску, као и кажњавање злочинаца. Слање Едмунда Мансона на Цетиње и утицајног Роберта Лојда Линдзија у Србију доноси још пристрасних вести. Линдзи, као представник Црвеног крста, мрзи Србе толико да рат назива „срамном побуном Србије”, а за српску власт каже да су „битанге из Београда”. Тврди још да је Јован Ристић из личних разлога увео кнежевину у рат. Упркос злоупотреби хуманитарне мисије, о чему пише и *Дејли њуз*, влада ће касније именовати Линдзија за финансијског секретара у Министарству рата.⁵²

Чак и за најумереније британске листове до тада нема сумње ко је жртва: слике избеглица, обешених и страдалника, народа који се брани, резервисане су за хришћане, пре свега Србе (слика 3).⁵³

Преговори су започети, ратна дејства су била на измаку, па расте неповерење између Аустроугарске и Русије. Руски амбасадор у Лондону Петар Андрејевич Шувалов говори о потреби аустроугарске окупације Босни и Херцеговини и руског запоседања Бугарске. У Бечу ипак знају да је у Рајхштату договорено само прво. Руски амбасадор се под притиском британских саговорника убрзо повлачи. Док се почетком октобра 1876. Османско царство двоуми између рата и мира, лордови Биконсфилд и Дерби – премијер и шеф дипломатије – иако до тада врло сагласни, улазе у сукоб око приступа преговорима. У тим напетим временима, како би умањио снагу опозиције у јавности и у кабинету, лорд Биконсфилд за британског представника на коференцији у Цариграду именује

50 М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, 217.

51 *Исто*.

52 *Исто*, 224.

53 „The War Peasants Seeking Refuge at Ivanitza”, *The Illustrated London News*, 9 September 1876.

лорда Роберта Артура Талбота Солзберија, који је у то време познат по блискости са опозицијом око Источног питања.⁵⁴

Русима и Британцима у свему је најважнији Цариград. Улазак руских трупа у османску престоницу британски премијер је доживљавао као тежак стратешки и политички пораз, односно као губитак међународног престижа упоредив са последицама Амерички рат за независност.⁵⁵ Тек је српски пораз на Ђунису подстакао Русију да упути Порти ултиматум. Овај чин није био тако драматичан како се Лондону чинило, и то управо због аустроугарско-руског споразума из Рајхштата. Лорду Биконсфилду се зато чинило да се спрема подела Османског царства слична подели Пољске крајем 18. века.

Јавност, међутим, није осећала тај фатализам. Њене реакције су биле бурне колико и тренутне, никако утемљене на британској историји. У новембру 1876. песник Алфред Тенисон пише о Србима: „Tis better to have fought and lost, Than never to have fought at all.”⁵⁶ Разне илустроване новине биле су, као и увек, умереније у својим порукама. Ненаклоњене Русији, представљале су њене добровољце у Србији као разбарушене, брадате источњаке. На једној од илустрација приликом смотре, један придошлица се предубоко клања горостасном руском официру (слика 3).⁵⁷ Само два месеца касније руски официри приказани су како израђављени, промрзли и разбарушени путују назад у своју домовину (слика 4).⁵⁸

На припремној Конференцији у Цариграду (од 10. до 17. децембра 1876) остварено је необично јединство представника Велике Британије и Русије – лорда Солзберија и Игњатијева. Споразумели су се о два нивоа административне аутономије за два „бугарска вилајета”, где би источни имао снажније везе са Османским царством. Црна Гора би добила проширење и у својим границама сабрала Никшић, Жабљак и Спуж, али због Аустроугарске није још одлучено питање њеног изласка на море.⁵⁹

54 М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, 232.

55 Цариград је „кључ Индије”, а не „Египат или Суец”. Исто, 233.

56 „Боље је што су се тукли и изгубили, но да се уопште нису ни побили.” „Tea and Spirits”, *Punch, or London Charivari*, 4 November 1876.

57 „The War, Russian Officer Joining Servian Army at Greovatz”, *The Illustrated London News*, 7 October 1876.

58 „The Armistice, Russian Soldiers Returning from Servia in the Danube Steam-boat Hildegard”, *The Illustrated London News*, 25 November 1876.

59 М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, 247.

Уочи конференције, у лондонском Сент Џејмс холу одржана је Национална конвенција о Источно питању. Конвенцију су подржали и Чарлс Дарвин, Херберт Спенсер, Томас Карлајл, Џон Раскин... Основано је Удружење за Источно питање. На скупу су говорили Лидон, Фриман, Дентон и Гледстон. Гледстон је поручио да „Србију подршком, уместо претњама, треба истргнути из руку Русије”. Тражио је да се Британија врати на политику Џорџа Канинга из времена битке код Наварина.⁶⁰

Лондонске илустроване новине нису отворено подржавале балканске хришћане, али није било сумње ко води рат за слободу и која је војска у праву, то је јасно на основу свих цртежа који представљају ратна дејства. Још је занимљивије, ако ове новине нису приказале бруталне и тешке сцене напада нерегуларних османских јединица на бугарске жене и децу, када приказују рецимо османску пљачку Књажевца; не сликају српске жртве, само Турке, спаљене куће и опљачкано имање (слика 5).⁶¹ Ипак, изнемирујућ је приказ руље (у којој су и људи у униформама) која на улицама Цариграда напада двоје „Европљана” (слика 6).⁶² Та врста идентификације са жртвама необична је и много говори о изворима британске солидарности са хришћанима у Османском царству. Поред тога, у новинама су приказани и британски хуманитарци који су на земљишту Србије и прате српску војску.

За то време су се лордови Биконсфилд и Дерби поново приближили. Настоје да промена британске политике не буде схваћена као победа опозиције. Кабинет се поново објединио и престао да води политику попуштања. Такође, званична Британија спремна је да прихвати како белгијску окупацију бугарских вилајета као гаранцију за договорене промене, тако није више против британске окупације Цариграда. Све ово није било од већег значаја, будући да су Османлије у Цариграду прогласиле Устав, тврдећи да ће његовим спровођењем становништво добити једнака права, због чега промене које је договорила Цариградска конференција више немају политичког разлога.⁶³ Тиме је политички зав-

60 Свој памфлет Гледстон је посветио Канинговом синовцу, амбасадору Британије на Порти из времена Кримског рата Стратфорду де Ретклифу – бранитељу Османског царства.

61 „The War. Burning and Pillage of Gurgusovacz by the Turks”, *The Illustrated London News*, 9 September 1876.

62 „Europeans Insulted at the Streets of Constantinople”, *The Illustrated London News*, 8 July 1876.

63 М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, 251.

ршена 1876. као једна од година Велике источне кризе.⁶⁴ На крају године британска дипломатија ће у настојању да казни Србију и Румунију, а на подстрек Лајонела Ротшајлда и Мозеаса Монтефјореа, отворити питање статуса Јевреја у двома кнежевинама. Током наредне године започеће шири рат у коме Британија неће учествовати, али ће успети да заштити опстанак Османског царства.

Година 1876. није сведочила о првом утицају јавности на британску политику. Две деценије раније лорд Џорџ Хамилтон Гордон Абердин пао је захваљујући извештавању храброг новинара Расела са Крима. Био је то први пут да је питање моралног односа према рату и жртвама постало доминантно у јавности. Истовремено, први пут у британској историји, тај морални императив био је у директној супротности са интересима државе која је тада, као најмоћнија сила света, управо и формално проглашена за империју. Ова друга година Велике источне кризе била је вишеструко неуспешна за све велике силе, па чак и Османлије, чије је државно питање интернационализовано, те се ратна победа показала као привремена. Иако је успео да спроведе своју политику, неутрализује руска и аустроугарска настојања, лорд Биконсфилд је пропустио да поведе велике силе и дозволио је да се Беч и Санкт Петербург у Рајхштату договоре мимо његовог знања. Ипак, очувао је позицију Велике Британије и припремио је за успех на Берлинском конгресу. Остала је чињеница коју су почетком 20. века потврдили британски политичари, а коју је још крајем претходног столећа сажео тадашњи премијер, Роберт Гаскојн-Сесил, маркиз Солзбери, један од главних преговарача на неуспешној Цариградској конференцији. Он је констатовао да је Британија деценијама „играла на погрешног коња”, уздајући се у опстанак Османског царства.

Доба апсолутног прагматизма који је за време Кримског рата мудро дефинисао тадашњи амбасадор на Порти Стратфорд Канинг де Ретклиф, према коме „оно што је праведно није увек и мудро”, те привремених решења која као победу виде мир и стабилност у трајању од двадесетак година, престали су да важе у то доба.⁶⁵ Или су, тачније, престали да буду јавна оправдања једне трајне политике. Било је то доба када су и Лав Николајевич Толстој и Фјодор Михајлович Достојевски у

64 J. Aldred, *British Imperial and Foreign Policy, 1846–1890*, Heinemann, 2004, 40.

65 Ć. Antić, *Neutrality as Independence: Great Britain, Serbia and the Crimean War*, Belgrade, 2007, 104.

самодржавној Русији расправљали о некњижевним темама,⁶⁶ али само је Британија била истинска парламентарна демократија у којој је оријенталним ужасима запрепашћена јавност могла лако да сасвим законито обори владу. Та промена расположења и нагла мобилизација учиниле су да британски премијер поверује да је на челу владе која је суочена са навећим изазовима у британској историји, а да су против њега особе које је посео сам Нечастиви.

66 L. Phillips, *The Eastern Crisis 1875–1878 in British and Russian Press and Society*, Thesis submitted to the University of Nottingham for the degree of Doctor of Philosophy, December 2012, 209.

GREAT BRITAIN AND SERBIA IN 1876

Summary:

This article reconstructs the generally known history of British policy towards Serbia and the Eastern Question during 1876. The author has noted a certain disproportion in the public movement in favor of Balkan Christians and the support they enjoyed in some parts of the media. Also, regardless of all the differences, British policy, the author argues, had no significant alternative in the British political movement aimed to support the Balkan Christians. All changes in British policy could primarily be reflected at the superficial level, their geopolitical and cultural assignment, since the early Modern ages, could change only in cases such as the world wars - when the British empire acquired unexpected enemies, and even then the change in its policy was not permanent.

THE WAR IN THE EAST.

BULGARIAN MAN OF SOFIA.

BULGARIAN WOMAN OF SOFIA.

SERBIAN FRONTIER GUARD.

SALE OF ARMS IN THE STREETS, BELGRADE.
FROM A SKETCH BY M. YERGAN.

1. *The Illustrated London News*, 22 July 1876.

THE WAR IN SERBIA.

A SKETCH IN THE TURKISH CAMP, BY OUR SPECIAL ARTIST.

STARVING SERBIAN WOMEN SUPPLIED WITH FOOD BY TURKISH SOLDIERS.
FROM A SKETCH BY OUR SPECIAL ARTIST.

THE WAR: HUGHES, JAMES, AND OTHERS, AMONGST THE SOLDIERS.
A SCENE OF A BATTLE BY THE BATTLE OF THE TRENCHES.

3. *The Illustrated London News*, 7 October 1876.

THE ILLUSTRATED LONDON NEWS

REGISTERED AT THE GENERAL POST-OFFICE FOR TRANSMISSION AS NEWS.

No. 1948.—VOL. LXIX.

SATURDAY, NOVEMBER 25, 1876.

WITH TWO SUPPLEMENTS. SIXPENCE.
By Post, 8d.

THE ARMISTICE: RUSSIAN SOLDIERS RETURNING FROM SERBIA IN THE DANUBE STEAM-BOAT HILDEGARD.

4. *The Illustrated London News*, 25 November 1876.

THE ILLUSTRATED LONDON NEWS

REGISTERED AT THE GENERAL POST-OFFICE FOR TRANSMISSION AS A NEWSPAPER.

No. 1937.—VOL. LXIX.

SATURDAY, SEPTEMBER 9, 1876.

WITH SIXPENCE
TWO SUPPLEMENTS! By Post 6d.

THE WAR: BURNING AND PILLAGE OF GURUSOVACE BY THE TURKS.
FROM A SKETCH BY OUR SPECIAL ARTIST WITH THE TURKISH ARMY.

5. *The Illustrated London News*, 9. September 1876.

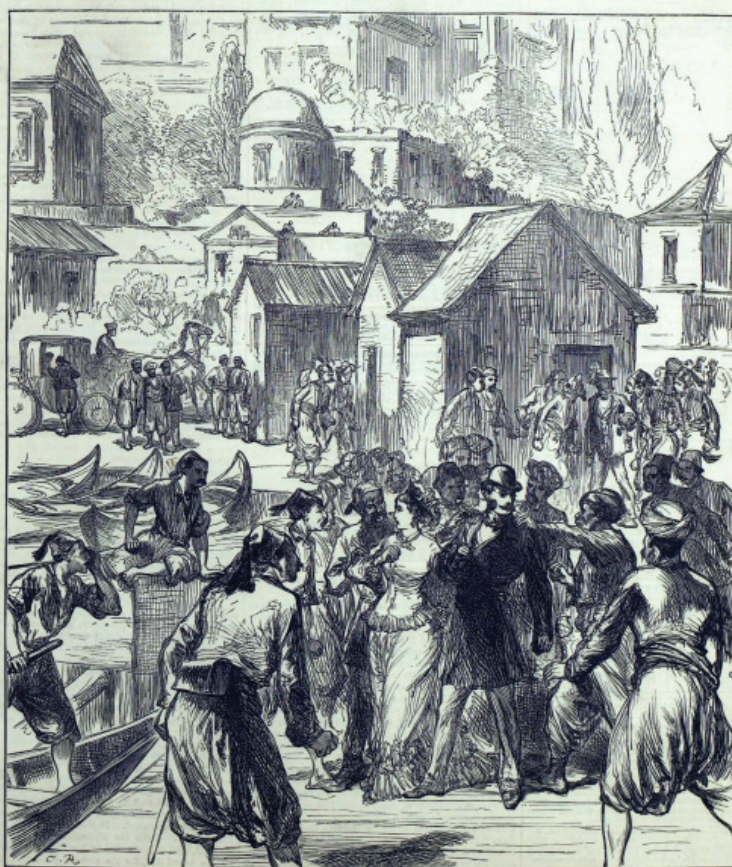
THE ILLUSTRATED LONDON NEWS

REGISTERED AT THE GENERAL POST-OFFICE FOR TRANSMISSION ABROAD.

No. 1928.—VOL. LXIX.

SATURDAY, JULY 8, 1876.

WITH TWO SUPPLEMENTS! (SIXPENCE
By Post, 8d.)

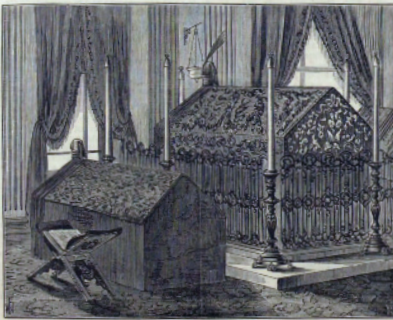

SKETCHES IN TURKEY, BY OUR SPECIAL ARTIST: EUROPEANS INSULTED IN THE STREETS OF CONSTANTINOPLE.

6. *The Illustrated London News*, 8 July 1876.

THE WAR IN THE EAST: PRINCE MILAN OBRENOVITCH, THE RULER OF SERBIA.

TOMBS OF SULTAN ABDUL MEHID AND SULTAN MAHMOUD AT CONSTANTINOPLE.

MAUSOLEUM OF SULTAN MAHMOUD AT CONSTANTINOPLE.

7. *The Illustrated London News*, 15 July 1876.

Др Јелена Пауновић

виши научни сарадник

Универзитет у Београду

Филозофски факултет

Одељење за историју

jpaunovi@f.bg.ac.rs

ORCID: 0000-0002-8415-4095

СРБИЈА У БРИТАНСКИМ ИЗВЕШТАЈИМА (1880–1883): ДИПЛОМАТСКА СЛИКА У ДОБА ПОЛИТИЧКИХ ПРЕОКРЕТА

Апстракт: У раду се истражује начин на који су Србија и кнез/краљ Милан Обреновић приказани у британским дипломатским и политичким извештајима током периода 1880–1883, са посебним освртом на везу између спољне политике Кнежевине Србије, железничког питања и проглашења Краљевине Србије. Анализа показује да су британски извори пажљиво пратили унутрашње политичке прилике у Србији, као и сукоб интереса између Аустроугарске и Велике Британије око изградње железничке везе са Солуном, што је имало непосредног утицаја на положај српске државе и владара. У раду се разматра и како су економски и политички притисци, као и спорни финансијски аранжмани са иностраним капиталом, обликовали британску перцепцију краља Милана и његове политике. Закључује се да је проглашење краљевине 1882. године у британским извештајима виђено као важан политички и симболички догађај, али и као део ширег процеса у ком су се преплитали интереси великих сила и српске државне амбиције.

Кључне речи: Србија, краљ Милан Обреновић, британски извештаји, спољна политика, железница, Аустроугарска, модернизација.

* * *

Односи Велике Британије и Србије у периоду између 1880. и 1883. године представљају једну од кључних епизода у спољнополитичкој историји Србије. У том периоду два питања су доминирала српском политичком сценом: изградња железнице која би повезала Србију са

Солуном и склапање трговачке конвенције са Аустроугарском.¹ Оба питања су била чврсто уткана у међународне односе великих сила, а њихов исход је вршио дубок утицај на унутрашњу политичку стабилност и међународни положај Србије.

Србија је у време владе Јована Ристића (1878–1880) одуговлачила преговоре у вези са својим обавезама, везаним за склапање железничке и трговинске конвенције са Аустроугарском. Кнез Милан је готово две године подржавао Ристићев отпор према аустроугарским захтевима, чекајући јасан и конкретан став Русије. У међувремену, земља се након рата нашла у веома тешкој финансијској ситуацији: извоз је опадао због затегнутих односа са Монархијом, а повољни страни зајмови били су недоступни. Све ово је утицало да кнез од 1880. године почне другачије да сагледава положај Србије у међународним односима, увиђајући да се даљи државни развој може обезбедити једино нормализацијом односа са Аустроугарском.² Ристићева намера да се прво закључи трговински уговор, а потом железничка конвенција наишла је на оштро негодовање Аустроугарске. Инсистирањем на железничким правцима који заобилазе Солун, Аустроугарска је желела да осигура монопол на српском тржишту и онемогући британском капиталу приступ Балкану.³

Велика Британија је са Кнежевином Србијом потписала привремену трговачку конвенцију (на снази 1879–1880), којом је стекла статус најповлашћеније нације, чиме је отворила простор за продор британског капитала и робе насупрот аустроугарској доминацији. Аустроугарска је на овај потез одговорила протестном нотом од 31. марта 1880. године, сматрајући да Србија тиме угрожава њене интересе.⁴ Ристић је одмах одговорио да је Србија спремна да настави преговоре о склапању трговинске конвенције са Аустроугарском.⁵ Већ тада је било јасно да кнез

1 M. Samardžić, *Roads to Europe. Serbian Politics and the Railway Issue 1878–1881*, Pisa, 2010.

2 С. Рајић, *Кнез Милан Обреновић (1854–1881), од бератлије до суверена*, I, Београд, 2024, 655–694.

3 *Писма Јована Ристића Филипу Христићу од 1870. до 1873. и од 1877. до 1880. године*, Београд, 1931, 272–274.

4 The National Archives (=TNA), Public Record Office (=PRO), Foreign Office (=FO), 78/2958, Ambassador Layard to Marquis of Salisbury, 1st of September 1879; FO, 78/2961, 4th of November 1879; FO/2962, 16th of December.

5 М. Самарџић, *Железничко питање у спољној политици Србије 1878–1888*, Нови Сад, 2007, 68–71; исти, *О споразуму српске владе и Штатсбана о изградњи железнице у Србији 1879. године*, *Историјски часопис* 60 (2011), 393–417.

Милан увиђа потребу нормализације односа са Монархијом, иако није имао довољно снаге да утиче на Ристићеве одлуке.⁶

Септембра 1880. године, аустроугарски конзул у Србији обавестио је Филипа Христића, српског посланика у Бечу, да Аустроугарска неће прогласити царински рат уколико Србија прва не учини такав корак. Почетком октобра 1880. године, сукоб између Србије и Аустроугарске око потписивања трговинског уговора достигао је врхунац. На седници српске владе донета је одлука да је немогуће унапред, пре почетка преговора о конвенцији, прихватити захтев Министарства спољних послова Аустроугарске да тој држави буде признат статус најповлашћеније нације.

Кабинет Јована Ристића је потом у октобру 1880. године поднео оставку. Кнез Милан у почетку није желео да прихвати Милана Пироћанца за председника нове владе, али се показало да није имао другог и бољег избора. У нову владу су 2. новембра 1880. године ушли: Чедомиљ Мијатовић (Министарство спољних послова и финансија), Милојко Лешјанин (Министарство војно), Милутин Гарашанин (Министарство унутрашњих послова) и Стојан Новаковић (Министарство просвете и црквених дела).⁷ До потписивања Трговинског уговора са Аустроугарском дошло је 29. октобра 1881.

Филип Христић је у августу и септембру 1880. године јављао из Беча да је у аустроугарском Парламенту и у мађарском Доњем дому усвојена железничка конвенција са Србијом.⁸ Двадесетог октобра 1880. године Христић је честитао Мијатовићу на преузимању дужности министра финансија и истакао да је кнез исправно поступио када је састав владе поверио Пироћанцу. Писао му је да се диви његовој храбрости што је „у овако необичним приликама решио да се прихвати управе”. Христић је додао: „Ко је год свестан тешкоћа које имате да савлађујете и у земљи и на страни, тај ће вас свесрдно потпомоћи да задатку вашем одговорите и да срећно извршите мисију коју вам је кнез поверио.”

6 Државни архив Србије (=ДАС), Министарство иностраних дела – Политичко одељење (=МИД–ПО), мфр. 55, Ф. Христић – Ј. Ристићу, Беч, 12/24. марта 1880. Опширније: Д. Радовић, *Јован Ристић (1829–1899) - биографија српског државника*, Нови Сад, 2023, 435–470.

7 ДАС, МИД–ПО, мфр. 55, Ф. Христић – Чедомиљу Мијатовићу, 23. октобар / 4. новембар 1880; *Владе Србије 1805–2005*, Београд, 2005, 143–146. Опширније о паду Владе Јована Ристића и формирању Владе Милана Пироћанца: С. Рајић, *Кнез Милан Обреновић*, 695–710.

8 ДАС, МИД–ПО, мфр. 55, Ф. Христић – Ј. Ристићу, Беч, 24. август / 5. септембар 1880.

Железничко питање и надметање великих сила

Први крупан изазов за напредњачку владу био је могући царински сукоб са Аустроугарском, а одмах потом и железничко питање. Изградња железнице која би Србију повезала са Солуном имала је шири значај од обичног инфраструктурног пројекта. Представљала је инструмент геополитичког утицаја, средство економског продора и повод за надметање великих сила на Балкану.⁹ Британски извештаји су с пажњом пратили сва дешавања везана за ово питање јер је железничка мрежа била тесно повезана са трговином, дипломатским утицајем и контролом над балканским правцима. Филип Христић је у Бечу све јасније увиђао да је железничко питање постало централно средство политичког надметања великих сила на Балкану. У својим извештајима је тврдио да Беч настоји да обликује српску привредну и саобраћајну политику у складу са сопственим интересима, док је Србија покушавала да очува барем формалну самосталност у одлучивању. Управо зато су преговори о железници и трговинској конвенцији били тесно повезани јер је сваки економски уступак имао и јасну политичку цену.

У том периоду српска влада је настојала да пронађе решење које би истовремено задовољило финансијске потребе државе и смањило зависност од Аустроугарске, али у пракси се показало да је такву равнотежу готово немогуће остварити. Државне финансије нису биле довољно снажне да саме изнесу тако велики подухват, па је било неопходно ослонити се на инострани капитал.¹⁰ Овим се Србија нашла у положају у којем је економска модернизација постајала истовремено и средство политичког условљавања.

Почетак владе Милана Пироћанца био је, дакле, обележен двоstrukим притиском: споља, у виду аустроугарских захтева и дипломатских очекивања, и изнутра, кроз потребу да се одржи политичка стабилност и обезбеди финансијска подршка државним пројектима. Тај спој спољнополитичких и унутрашњих изазова довео је до тога да се питање

9 A. Dzhalava-Chonkova, *Balkan railways development: contradictions in the past, cooperation at present*, Mechanics, Transport, Communication 3 (2007), 15–24.

10 B. Mijatović, *Finansiranje prve srpske železnice*, *Економска мисао* 30 (1997), 255–268; V. Aleksić, *Foreign financial capital as the catalyst of Serbian economic development before the Second World War*, *Economic and Financial Stability in SE Europe in a Historical and Comparative Perspective: conference proceedings / Forth Annual Conference of South-Eastern European Monetary History Network (SEEMHN)*, Beograd, 2010, 315–333.

железнице и трговачких односа у српској јавности у то време почне доживљавати као једно од најважнијих државних питања. У британским извештајима је то додатно наглашено кроз интересовање за економску будућност Србије и за могућност да се преко ње отвори пут ка ширем источном тржишту.¹¹

У таквим околностима српска влада је била принуђена да тражи решење у домену иностраних финансија. Пошто држава није имала довољно средстава за самосталну изградњу железнице, као најреалније решење наметнуло се уступање посла приватном акционарском друштву. То је отворило простор за нови вид политичког утицаја јер је избор финансијског партнера утицао на спољнополитичко позиционирање Србије. У британским извештајима се на овај процес гледало као на показатељ слабости српске државе, али су сматрали да је то и прилика за британски економски продор на Балкану.

Посебну улогу у преговорима имала је Генерална унија, друштво које је на први поглед деловало као озбиљан француски финансијски партнер, али се у пракси показало као много сложенија и политички осетљивија конструкција. Српска влада је у тој сарадњи видела могућност да обезбеди неопходан капитал и убрза модернизацију, док су аустроугарски кругови настојали да преко својих веза утичу на ток преговора.¹² Отуда и чињеница да железничко питање није било само техничко и економско, већ и дубоко дипломатско, у коме су се укрштали интереси Беча, Лондона и Београда.

Филип Христић је у Бечу имао значајну посредничку улогу јер је посредством својих контаката пратио расположење аустроугарских кругова и настојао да обезбеди што повољнији положај за Србију. Његова преписка показује да је био добро упознат са сложеношћу ситуације, али и да је схватао колико је српска страна изложена спољним утицајима.¹³ Истовремено, британски представници су пажљиво пратили развој догађаја, нарочито зато што су британске понуде у области железничке и

11 С. Рајић, *Кнез Милан Обреновић*, 710–734; Ј. Пауновић, *Британски конзули о Србији за време владе Милана Пироћанца*, необјављен дипломски рад, Универзитет у Београду – Филозофски факултет, Београд, 1999, 41–42.

12 Архив Српске академије наука и уметности (=АСАНУ), бр. 9953/5, Ф. Христић – Ј. Ристићу, Беч, 28. септембар / 10. октобар 1880.

13 *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу (1868–1880)*, прир. Г. Јакшић, Београд, 1953, 321; Опширније: Ј. Пауновић, *Филип Христић: државник, дипломата и први српски англофил 1819–1905*, Београд, 2015.

банкарске организације представљале озбиљну конкуренцију осталим капиталима. Све то је допринело да се у британским извештајима краљ Милан и његова влада посматрају кроз призму политичке нестабилности, финансијске зависности и дипломатског балансирања, а британска перцепција Србије у овом периоду била је тесно повезана са ширим питањима модернизације, инфраструктурног развоја и међународног надметања.¹⁴

Почетком 1881. године преговори о изградњи железнице ушли су у завршну фазу, али су истовремено постали и предмет оштрих политичких спорења. Генерална унија, коју је српска влада изабрала за извођача радова, нудила је наизглед повољно решење, али се убрзо показало да њена финансијска стабилност није била онаква каквом је представљана.¹⁵ Управо у томе лежи један од кључних проблема овог периода: настојећи да убрза привредни развој, Србија је ушла у аранжман чије су последице биле много озбиљније од питања изградње пруге. У британским извештајима овај случај је посматран као пример политичке и финансијске рањивости Србије.¹⁶

У целој афери посебно је важну улогу имао Чедомиљ Мијатовић, који је као министар финансија и дипломатски преговарач носио велики терет одговорности. Његова позиција била је изузетно осетљива јер је морао да балансира између захтева српске владе, очекивања аустроугарских кругова и интереса страних финансијских друштава. Писма и извештаји из тог времена показују да су и савременици били свесни колико је простор за самостално деловање ограничен.¹⁷ Управо зато је

14 J. Пауновић, *Британски конзули о Србији за време владе Милана Пироћанца*, 45–47.

15 У јуну 1880. године Бонту је успео да се споразуме с владом грофа Едуарда Тафеа. Споразум је лако склопљен захваљујући бројним Бонтуовим везама у Бечу. Аустроугарска влада била је и сама веома заинтересована за оснивање нове финансијске установе у Бечу. Преговори између Бонтуа и нове аустроугарске владе почели су у августу 1880. године, а завршили су се оснивањем Аустријске земаљске банке (Лендербанке) у октобру 1880. године, с оснивачким капиталом од сто милиона франака. Бонту је Христићу истицао да његово финансијско друштво намерава да узме концесију српских железница на 10 до 15 година, а затим да је врати на коришћење српској влади. До тада би железница почела да доноси знатан приход. D. Gnjatović, *Stari državni dugovi. Prilog ekonomskoj i političkoj istoriji Srbije i Jugoslavije 1862–1941*, Beograd, 1991, 27.

16 J. Пауновић, *Британски конзули о Србији за време владе Милана Пироћанца*, 47.

17 М. Пироћанац, *Белешке*, прир. С. Рајић, Београд, 2004, 25.

афера око Генералне уније убрзо прерасла у шири политички проблем, који је довео у питање кредибилитет владе и самог државног врха.

Истовремено, британски представници у Београду су пажљиво пратили развој догађаја, настојећи да процене да ли би се у српско железничко и банкарско питање могао укључити и британски капитал. Британски посланик у Београду Гулд обавестио је током децембра 1880. године Мијатовића да је Бонтуова унија аустроугарски пројекат који се само представља као француски, доставивши и документе о комбинованом француско-аустријском власништву компаније. Понуде британских предузимача биле су главни конкурент Ботуовој Генералној унији и давале су српској држави повољније услове. Две британске фирме које су дале понуде биле су Hume Webster, Hoare and Company и понуда сер Томаса Танкреда (Thomas Tancred) о формирању Народне српске банке ради откупа државног дуга и изградње железнице.¹⁸ У Мијатовићевој и Христићевој преписци види се да је српски посланик у Бечу нагињао споразуму са Генералном унијом, наглашавајући да „ако би било до поштења, ја бих пре попустио суседној сили и везао с њом пријатељство но с Енглеском. Жалосно је да смо у таквом положају, али између две несреће природно је да се бира мања”.¹⁹

Управо у овом контексту треба разумети и интересовање Лондона за српску унутрашњу политику. Британија није посматрала Србију само као малу балканску државу, већ и као простор на коме се укрштају економски и стратешки интереси великих сила. Због тога су извештаји британских дипломата често садржавали оцене о политичкој стабилности, способности владе да контролише ситуацију и улози краља Милана у том процесу. Краљ Милан се у овом периоду у британској перспективи појављује као владар који покушава да учврсти државни положај Србије, али то чини у условима снажних спољних притисака и унутрашњих политичких потреса. Његова политика модернизације, нарочито у области саобраћаја и финансија, била је тесно повезана са

18 Ј. Пауновић, *Британски конзули о Србији за време владе Милана Пироћанца*, 46–47. Видети и: А. Mitrović, *Strane banke u Srbiji 1878–1914: politika, progres, evropski okviri*, Beograd, 2004.

19 АСАНУ, бр. 9548, Ф. Христић – Ч. Мијатовићу, Беч, 29. децембар 1880 / 10. јануар 1881; бр. 9953/15, Ф. Христић – Ч. Мијатовићу, 30. децембар 1880 / 11. јануар 1881. Милан Пироћанац је у својим *Белешкама* из 1880. године закључио: „Пад Генералне Уније отворио нам је свима очи и показао коликом је лакомислености Мијатовић водио и то министарство.” М. Пироћанац, *Белешке*, 26.

питањем државног угледа и међународног признања. Међутим, управо су ти покушаји модернизације откривали ограничења српске политичке и економске самосталности.²⁰ У британским извештајима Милан се зато не приказује искључиво као национални владар, већ и као фигура која симболизује сложеност српског положаја између великих сила.

Пад Генералне уније представљао је преломни тренутак у развоју догађаја око српске железнице. Оно што је у почетку изгледало као решење за финансирање великог државног подухвата, убрзо се претворило у озбиљну политичку и економску кризу. Када је постало јасно да је Унија ушло у банкрот, српска влада се нашла у веома неповољном положају јер је морала да ублажи последице финансијског слома, да сачува међународни углед и избегне унутрашњу политичку дестабилизацију.

У британским извештајима ова афера је посматрана као показатељ слабости српских институција и недовољне финансијске контроле над великим инфраструктурним пројектима. Посебну пажњу изазивале су оптужбе о подмићивању, у којима су се спомињали поједини чланови владе, дворски кругови и посланици. Без обзира на то колико су поједине тврдње биле пренаглашене или политички мотивисане, сама чињеница да су оне постале предмет дипломатских и новинских извештаја говори о степену неповерења који је пратио читав подухват.²¹

За краља Милана ова криза је имала и шири политички значај. Он се у британској перцепцији појављује као владар који покушава да одржи државни ауторитет у условима у којима су економска питања имала директне политичке последице. Пропаст Генералне уније није угрозила само један уговор, већ је довела у питање и начин на који се у Србији водила државна политика. У том смислу, Милан је био изложен двоструком притиску: са једне стране морао је да одговори на критике унутар земље, а са друге да сачува поверење страних партнера и дипломата.²²

Убрзо након тога, проглашење Србије за краљевину 1882. године добија посебну симболичку тежину. Овај чин није био само формално унапређење државног статуса, већ и покушај да се политички ефекти

20 АСАНУ, бр. 9469, Ф. Христић – Ч. Мијатовићу, 8/20. јануар 1881; Ч. Мијатовић, *Шта ја знам о давању железничке концесије Бонту*, Политика бр. 8.627, 18. мај 1932; М. Самарџић, *Железничко питање у спољној политици Србије*, 235–236.

21 Ј. Пауновић, *Британски конзули о Србији за време владе Милана Пироћанца*, 47–48.

22 I. D. Armour, "Put Not Your Trust in Princes": *The Habsburg Monarchy and Milan Obrenović of Serbia 1881–1885*, Canadian Slavonic Papers / Revue Canadienne des Slavistes 56/3–4 (September–December / septembre–décembre 2014), 201–237.

кризе ублаже значајним државним и династичким успехом. У британским извештајима тај догађај је, свакако, био забележен као важан, али не и изолован од ширег контекста у коме су се преплитали интереси великих сила, финансијска зависност Србије и унутрашњи политички потреси.²³

Проглас Краљевине

Сам чин проглашења Краљевине Србије 6. марта 1882. године треба посматрати и као изванредан политички одговор на кризу која је претходила том догађају.²⁴ После слома Генералне уније, српској влади је био потребан симболички и државни успех који би делимично обновио пољуљано поверење јавности и међународних кругова. Зато је проглашење краљевине имало много шири значај од пuke промене титуле: оно је представљало покушај да се у условима финансијске и политичке нестабилности афирмише државни континуитет и ојача легитимитет династије. У британским извештајима овај догађај није могао бити одвојен од ширег балканског контекста. Британски посматрачи су Србију видели као државу која настоји да се модернизује, али која је истовремено дубоко зависна од спољних финансијских и дипломатских токова. Због тога је краљ Милан у британској перцепцији био представљен као владар који тежи јачању државног угледа, али који своју политику води у условима јаког међународног притиска и унутрашњих подела. Проглашење краљевине је тако постало и део ширег процеса, у којем се Србија покушавала позиционирати као озбиљнији политички фактор на Балкану.²⁵

У наредним месецима, међутим, показало се да овај симболички успех није отклонио суштинске проблеме. Финансијске последице пропасти Генералне уније и даље су оптерећивале владу, док је опозиција настављала да критикује начин на који су вођени преговори и склапани уговори. Управо у томе лежи једна од главних поука читавог периода: државни престиж није могао трајно да се учврсти без стабилне економске основе и јасне политичке стратегије. Због тога је краљ Милан, и поред новог краљевског статуса, остао у очима британских дипломата владар чији је положај био снажно условљен спољним околностима.²⁶

23 Ј. Пауновић, *Британски конзули о Србији за време владе Милана Пироћанца*, 48.

24 С. Рајић, *О новим аспектима прогласа Србије краљевином – поводом стотридесетогодишњице (1882–2012)*, Српске студије 3 (2012), 371–391.

25 Ј. Пауновић, *Британски конзули о Србији за време владе Милана Пироћанца*, 49–50.

26 Ј. Пауновић, *Британски конзули о Србији за време владе Милана Пироћанца*, 50.

Оптујбе за подмићивање које су пратиле аферу око Генералне уније додатно су оптеретиле политички живот у Србији и продубиле неповерење између власти, опозиције и дела јавности.²⁷ Иако је тешко са сигурношћу утврдити размере и домет свих појединачних оптујби, извесно је да је читав случај у домаћој и иностраној јавности створио утисак о дубокој компромитованости начина на који се водила државна политика. У том контексту, краљ Милан се у британским извештајима јавља као владар који покушава да очува политички ауторитет, али који је истовремено изложен сумњама да је и сам део система у ком су лични и државни интереси често били испреплетени.²⁸

Опозиција је искористила кризу око железничког уговора и пада Генералне уније да појача критике упућене влади. Посебно је истицано да је држава ушла у веома неповољан финансијски аранжман, док су истовремено покренута и питања одговорности појединих министара и дворских кругова. Такво стање показује да је железничко питање прерасло

27 По Мијатовићевим речима, Бонту је имао велику суму за поткупљивање и подмићивање. Никола Крстић је оптужио Филипа Христића да је примио 30.000 франака као српски посланик у Бечу. У посебној брошури објављеној пред крај 1889. године под називом „Бомба”, коју је написао Таса Ђ. Ивковић, железнички чиновник, и краљ Милан је оптужен да је примио суму од два милиона франака, Милан Пироћанац, тадашњи председник владе 800.000 франака, Милутин Гарашанин, министар унутрашњих дела 300.000 франака и министар просвете Стојан Новаковић 200.000 франака. Брошура је у великом тиражу растурана и у народу је ускоро створено уверење да су они заиста и криви. На захтев Пироћанца Бонту је јавно порекао ове тврдње, а писац брошуре је осуђен за клевету 1890. године. Г. Јакшић, *Из новије српске историје: абдикација краља Милана и друге расправе*, Београд, 1953, 206–212.

28 Британски вицеконзул Бејкер изнео је још више података о подмићивању. Пошто је имао дозволу српске владе да присуствује заседањима Скупштине, од посланика је чуо да су Бонту и његови сарадници огромном сумом подмитили кнеза Милана, министре и скупштинске посланике да би одобрили уговор и његову ратификацију. Наводно је Бонту откупио мачеве украшене драгуљима, тј. две сабље турске низамске са сребром украшене које су се налазиле у породици Обреновић још од кнеза Милоша и друге вредности кнеза Милана које су биле су у биле заложене у Бечу. Поклонио их кнезу заједно с поклоном у новцу од милион франака, а сви чланови Скупштине који су гласали за Бонтуов уговор добили су или поклоне у новцу од Бонтуових агената или друга обећања од кнеза. По Бејкеру, британском вицеконзулу који је знао српски па је још више учествовао у британској агитацији, главни приговори посланика на уговор са Бонтуом били су превисока цена и наметање Србији превише обавеза у изградњи и функционисању железнице. Конзул Гулд је напустио Београд јер кнез Милан није био задовољан његовим оптујбама у вези с Бонтуовим давањем мита. Ј. Пауновић, *Британски конзули о Србији за време владе Милана Пироћанца*, 48–52.

област економије и постало једно од најважнијих политичких спорова овог доба.²⁹ За британске посматраче то је био јасан сигнал да се у Србији модернизација одвија у условима институционалне нестабилности и снажне зависности од иностраног капитала.

Упркос свему, српска влада је настојала да кризу преокрене у своју корист. Проглашење Краљевине Србије 1882. године требало је да покаже да држава, упркос финансијским и политичким тешкоћама, улази у нову фазу свог развоја.³⁰ Међутим, тај симболички чин није могао да прикрије чињеницу да су основни проблеми остали нерешени. Напротив, управо су оптужбе око железничке афере наставиле да оптерећују рад владе, а посебно положај Чедомиља Мијатовића и Милана Пироћанца, који су у очима противника били главни кривци за склапање спорних аранжмана.³¹

Посматрано из британске перспективе, краљ Милан је у овом периоду желео да Србију укључи у европске политичке и економске токове, али за тако нешто није имао довољно снаге нити стабилне институционалне подлоге. Његова политика је зато тумачена као стално балансирање између домаћих политичких сукоба, интереса великих сила и потребе да се држава представи као модерна и самостална. Управо због тога британски извештаји о Милану имају посебну вредност: не приказују само српског владара, већ и начин на који је Србија у то време била посматрана као простор дипломатског надметања и политичке неизвесности.

Поред унутрашњих политичких потреса, на положај Србије у британским извештајима све више је утицало и шире балканско питање. Британски посматрачи нису краља Милана посматрали изоловано, већ у оквиру односа Србије према суседним државама, пре свега према Бугарској и Аустроугарској. У том смислу, Миланова политика је тумачена

29 ДАС, МИД-ПО, мфр. 60, Министарство иностраних дела – Посланству Србије у Бечу, Београд, 17/29. јануар 1882; исто, 18/30. јануар 1882; исто, 19/31. јануар 1882; Милан Пироћанац – Ф. Христићу, Београд, 22. јануар / 3. фебруар 1882; 23. јануар / 4. фебруар 1882; Ф. Христић – Ч. Мијатовићу, Беч, 30. јануар / 11. фебруар 1882, одговор од 31. јануара / 12. фебруара 1882. на полеђини писма од 30. јануара 1882; 31. јануар / 12. фебруар 1882.

30 ДАС, мфр. 252, ФО, 105/36 Локок – Гренвилу 1882.

31 ДАС, МИД-ПО, мфр. 60, Ф. Христић – М. Пироћанцу, Беч, 30. јануар / 12. фебруар 1882; АСАНУ, бр. 9455, Ф. Христић – Ч. Мијатовићу, 22–24. фебруар / 6–8. март 1882; Ч. Мијатовић, *Успомене балканског дипломате*, прир. С. Г. Марковић, Београд, 2017, 198–203.

као покушај да се одржи равнотежа између великих сила, али и да се Србија представи као држава која има сопствене државне и династичке интересе. Тај положај је, међутим, био изузетно нестабилан јер је сваки спољнополитички потез водио ка унутрашњим последицама.³²

Британски извештаји су посебну пажњу посвећивали Милановом држању у кризним ситуацијама, а наглашавали су да је то владар који настоји да очува контролу над политичким процесима, али истовремено показује зависност од страних дипломатских и финансијских центара. Управо због тога британска перцепција краља Милана није била једнозначна: с једне стране је схватан као фактор стабилности и модернизације, а с друге као монарх чија је политика често условљена околностима у којима Србија нема довољно простора за самостално деловање. Ова амбивалентност представља једну од кључних карактеристика британских извештаја о Србији у посматраном периоду.³³

Посебно је значајно што се у извештајима не прати само Милан као личност, већ и шири процес државног обликовања Србије. Проглашење краљевине, железнички уговори, финансијске афере и спорна подмићивања нису били изоловани догађаји, већ делови истог политичког оквира, у коме се видело колико је млада српска држава била зависна од европских односа снага. Британија је у том контексту Србију посматрала и као просторно важну и као политички осетљиву тачку на Балкану, што је додатно појачавало интересовање за краља Милана и његову владу.

Због тога се може закључити да британски извештаји о Србији и Милану Обреновићу не представљају само дипломатску грађу, већ и сведочанство о начину на који су велике силе гледале на српску државност, модернизацију и политичку легитимацију. У њима је Милан приказан као владар који покушава да својој земљи обезбеди међународно признање и унутрашњу стабилност, али чију су владавину обележили финансијски скандали, политички сукоби и стална зависност од спољних интереса. Управо тај контекст даје посебну вредност британским изворима за разумевање Србије у последњој четвртини 19. века.

Закључак

У целини посматрано, британски извештаји о Србији и кнезу/краљу Милану Обреновићу у периоду од 1880. до 1883. године пред-

32 ДАС, мфр. 252, FO, 105/42, Локок – Гренвилу, 24. април 1883.

33 Ј. Пауновић, *Британски конзули о Србији за време владе Милана Пироћанца*, 45–52.

стављају драгоцен извор за разумевање не само његове владавине, већ и ширег политичког и дипломатског оквира у којем се Србија налазила. Они показују да је положај српске државе био одређен сталним сучељавањем интереса великих сила, пре свега Аустроугарске и Велике Британије, као и настојањем Србије да у таквим околностима очува самосталност у што већој мери.

Посебно место у тим извештајима заузимају железничко питање, финансијски аранжмани и афера са Генералном унијом јер се управо у њима најјасније огледају ограничења српске модернизације у другој половини 19. века. Краљ Милан се у британској перцепцији појављује као владар који настоји да Србију уведе у круг европски признатих држава, али који истовремено управља у условима унутрашњих подела, финансијске зависности и дипломатског притиска.

Проглашење Краљевине Србије 1882. године имало је снажан симболички значај, али није могло трајно да реши дубље политичке и економске проблеме. Британија је тај догађај посматрала као важну етапу у развоју српске државности, али и као део шире балканске равнотеже, у којој су се укрштали интереси великих сила. Због тога британски извештаји о Милану Обреновићу не говоре само о једном владару, већ и о начину на који је Србија у том периоду била схватана као важна, али рањива тачка европске политике. Ова грађа је значајна и зато што омогућава да се српска историја посматра из спољне перспективе, односно кроз очи британске дипломатије и политике. Управо тај увид доприноси бољем разумевању сложености владавине кнеза и краља Милана Обреновића, као и положаја Србије у систему односа великих сила крајем 19. века.

SERBIA IN BRITISH REPORTS (1880–1883): DIPLOMATIC IMAGE IN A TIME OF POLITICAL UPHEAVALS

Summary:

This paper analyzes the representation of Serbia and King Milan Obrenović in British reports from 1880 to 1883, with particular attention to the political, diplomatic, and economic context in which these reports were produced. The study situates the image of the Serbian monarch within the broader framework of Great Power rivalry in the Balkans, emphasizing the extent to which British observers interpreted developments in Serbia through the prism of imperial competition, strategic interests, and regional instability. By examining British diplomatic and political sources, the paper seeks to illuminate not only the perception of King Milan himself, but also the wider international circumstances that shaped that perception.

A central issue discussed in the paper is the railway connection between Serbia and Thessaloniki, which represented far more than an infrastructural project. It became an important site of political and economic contestation, as both Britain and Austria-Hungary sought to secure influence over Serbian transit routes, trade, and foreign orientation. British reports reveal a close interest in the railway question because of its implications for commercial access, regional connectivity, and the balance of power in Southeast Europe. In this sense, the project functioned as a key indicator of Serbia's position between competing external pressures and internal modernization efforts.

The paper also examines the role of foreign capital in Serbian political life, showing how financial negotiations and controversial agreements exposed the vulnerability of the Serbian state and complicated King Milan's governing position. British sources appear attentive to the tensions arising from Serbia's dependence on external economic support, particularly when such support intersected with political interests and diplomatic maneuvering. King Milan is thus presented as a ruler whose authority was shaped by the demands of modernization, the constraints of international politics, and the challenges of maintaining domestic stability.

Special attention is given to the proclamation of the Kingdom of Serbia in 1882, which is interpreted as a major symbolic and political turning point. In British reports, this event is not merely described as a dynastic transformation, but as a development of broader regional significance, reflecting Serbia's aspirations for greater state legitimacy and international recognition. At the same time, the proclamation is understood within the context of intensified Great Power competition, which continued to define Serbia's external environment and limit the autonomy of its political choices.

Overall, the paper argues that British reports portray King Milan Obrenović as a monarch positioned at the intersection of domestic transformation and international rivalry. These sources offer valuable insight into how Serbia was perceived in Britain during the early 1880s and how its political evolution was framed in relation to the strategic concerns of the Great Powers. The study therefore contributes to a more nuanced understanding of Serbia's place in nineteenth-century European diplomacy and of the complexities surrounding King Milan's rule.

МА Тамара Бошковић

историчар

Алексиначка гимназија

Техничка школа „Прота Стеван Димитријевић” Алексинац

tasaboskovic88@gmail.com

СУКОБ ИМПЕРИЈА: ПОЛИТИЧКА И ВОЈНА ДИМЕНЗИЈА ОДНОСА ОСМАНСКОГ И РУСКОГ ЦАРСТВА ТОКОМ ВЕЛИКЕ ИСТОЧНЕ КРИЗЕ (1875–1878)

Апстракт: У раду се бавимо политичким и војним аспектима односа Османског и Руског царства током Велике источне кризе (1875–1878), са фокусом на устанке и ратове, који су преобликовали балкански простор у последњој четвртини XIX века. Криза је започела устанцима у Херцеговини и Босни, а ескалирала кроз српско-турске и Руско-турски рат, који су окончани Санстефански миром и Берлинским конгресом. Русија је, поред својих дипломатских ресурса, у овом периоду користила и идеологију и политику панславизма као средства за ширење свог утицаја, док је Османско царство, оптерећено унутрашњом нестабилношћу и економском кризом, покушавало да очува територијални интегритет и међународну подршку. Циљ истраживања је да се, упоредном анализом доступних историјских извора и литературе стране и домаће провенијенције, осветле сложени односи империјалних интереса, те идеологија и геополитика Русије и Османског царства.

Кључне речи: Велика источна криза, Руско царство, Османско царство, панславизам, балканске државе, Руско-турски рат.

Велика источна криза (1875–1878) представља један од најзначајнијих догађаја друге половине XIX века, појава која је дубоко уздрмала постојећи европски поредак и убрзала процес распадања Османског царства. У основи кризе налазили су се не само унутрашњи политички проблеми Османског царства, већ и шире геополитичке амбиције великих сила, пре свега Руског царства, које је у настојању да поврати углед након

Кримског рата (1853–1856) желело да се позиционира као заштитник словенских и православних народа на Балкану.¹

Сукоб Османског и Руског царства у оквиру ове кризе представља више од обичне војне конфронтације. Био је то сукоб империјалних идеологија двају различитих модела државности и цивилизацијских концепата. Док је Османско царство покушавало да, у условима дубоког унутрашњег распада, модернизацијом и реформама очува територијални интегритет и статус велике силе, Русија је користила идеју панславизма и религијске солидарности као средство за остварење својих дугогодишњих геополитичких интереса. Тако су се политички, војни и идеолошки фактори међусобно прожимали у обликовању стратегија обеју империја, па је њихов сукоб утицао на трансформацију балканског и европског простора.²

Током друге половине XIX века политичка сцена Европе била је обележена трајним надметањем великих сила око утицаја на Балканском полуострву, простору, који је због свог геостратешког положаја представљао један од кључних фактора равнотеже безбедносних снага у Европи, раскршће између Истока и Запада, али и поприште сусрета трију великих религијско-цивилизацијских сфера: православне, исламске и католичке.³ Полазећи од идеје о Москви као „Трећем Риму”, руска политика је комбиновањем религиозног месијанизма и реалполитике настојала да оправда своје присуство на Балкану и у Црноморском басену. Руска империјална свест XIX века почивала је на дугом континуитету византијског наслеђа и православне есхатологије.⁴ На основу доктрине „Москва – Трећи Рим”, Русија је себе сматрала наследницом Византије и чуварком истинске хришћанске вер – православља.⁵ У том контексту, руска имеријална политика добија и своје теолошко оправдање,

1 C. Iliadis, *Nationalism and Minorities in the Ottoman Balkans: Greek Discourses on the Eastern Crisis (1875–1878)*, *The Historical Review/La Revue Historique* 15 (2018), 211–234.

2 M. H. Yavuz, P. Sluglett, *Laying the Foundations for Future Instability, The Russo-Turkish War of 1877–1878 and the Treaty of Berlin*, ed. by M. H. Yavuz, P. Sluglett, Salt Lake City, 2011, 1.

3 S. Peaple, *European Diplomacy 1870–1939*, Oxford, 2002, 6–8. F. R. Bridge, R. Bullen, *The Great Powers and the European States System 1814–1914*, Harlow – New York, 2005², 185–191.

4 D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe, 500–1453*, New York, 1971, 305–311.

5 J. Meyendorff, *Byzantine Legacy in the Orthodox Church*, New York, 1982, 123–129.

на основу ког руски цар није само владар, већ и чувар православља и заштитник свих хришћана, а превасходно оних под османском влашћу.⁶ Та месијанска компонента руске идеологије оживљена је у XIX веку и вешто уклопљена у панславистички покрет, који је тежио културном и политичком уједињењу словенских народа под окриљем Русије. Тако је тај идеолошки наратив спојио верску мисију и империјални интерес, при чему су балкански Словени постали симбол обнове хришћанске цивилизације у историјској борби против свеприсутног ислама.⁷

Иако је идеолошка компонента можда најинтригантнија, ваља нагласити да су руски геополитички циљеви били вишеструки. Требало је обезбедити излаз на „топла мора”, контролу над мореузима Босфор и Дарданели и успоставити доминацију над словенским народима Балкана. Остварење ових циљева подразумевало је слабљење Османског царства и постепено преузимање његове улоге у југоисточној Европи.⁸

Османско царство је, с друге стране, упркос унутрашњој кризи и спољним притисцима, настојало да очува суверенитет и територијални интегритет. Танзиматске реформе (1839–1876) имале су за циљ модернизацију државне управе, војске и финансија, али су се често суочавале са традиционализмом конзервативних елемената османског друштва и етничким антагонизмом. Уочи Велике источне кризе Османско царство се налазило у дубокој зависности од западних кредитора, док су национални покрети у његовим европским провинцијама све јаче попримали антиисламски и антиистанбулски карактер. У таквим условима, султан Абдулазиз (1861–1876), а потом Мурат V (1876) и Абдул Хамид II (1876–1909) тежили су да сачувају лојалност поданика путем ослањања на исламску идеологију и милет систем, што је додатно продубило јаз између муслиманског и немуслиманског становништва.⁹

Поучени искуством из прошлости, која је сведок бројних руско-турских ратова вођених у XVIII и првој половини XIX века, и сагледавајући све аспекте сукобљености интереса ових двеју империја, постајало је све очигледније да је нови ратни сукоб неминован. Балкан је за османску политику представљао „срце царства”, не само због демо-

6 N. Riasanovsky, *Russian Identities: A Historical Survey*, Oxford, 2005, 145–150.

7 H. Seton-Watson, *The Decline of Imperial Russia 1855–1914*, New York, 1964, 90–92.

8 B. Jelavich, *Russia's Balkan entanglements 1806–1914*, Cambridge, 1991, 147–159.

9 S. J. Shaw, E. K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Volume II*, Cambridge, 1977, 55–133; Ş. Hanioglu, *A Brief History of the Late Ottoman Empire*, Princeton, 2008, 72–100; E. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, London, 1993, 50–70.

графске и економске вредности, већ и због значаја у одбрани османских поседа на Средоземљу и у Малој Азији. Губитак тог простора означио би не само сужавање државне територије, већ и крај османске империјалне улоге у Европи. У таквим околностима османска дипломатија настојала је да обезбеди подршку великих сила, ослањајући се пре свега на Британију и Аустроугарску, које су у очувању целовитости Османског царства виделе важан елемент у очувању европске равнотеже, али су учестале балканске кризе, финансијска слабост и политичка нестабилност Порте све више ограничавале њен простор за деловање. Истовремено, руска дипломатија је, спретно повезујући своје стратешке циљеве са хуманитарним аргументима заштите православног становништва и вешто користећи шокираност европске јавности догађајима у Херцеговини, Босни и Бугарској, успела да постепено изолује Порту у дипломатским круговима и обезбеди међународни легитимитет својој политици. Тако је дипломатска борба, која је током 1870-их година све јасније одражавала неслагласивост интереса двеју империја, значајно убрзала пут ка избијању рата 1877–1878. године.¹⁰

Идеолошка димензија сукоба

Сукоб интереса Руског и Османског царства у периоду Велике источне кризе био је у великој мери детерминисан идеолошким парадигмама које су превазилазиле традиционалне механизме међудржавне дипломатије. Панславизам је у оквиру руске спољне политике функционисао као средство ширења утицаја и легитимизације интервенционистичких тежњи на Балкану, док су османизам и исламизам представљали

10 В. П. Потемкин, *Историја дипломатије II: Дипломатија новог доба (1872–1919)*, Београд, 1949, 29–43; W. Langer, *European Alliances and Alignments 1871–1890*, New York, 1964, 59–170; B. Jelavich, *The Ottoman Empire, the Great Powers and the Straits Question 1870–1877*, London, 1973, 22; K. A. Roeder, *Eastern Question 1700–1790*, Princeton, 1982, 7–196. A. J. P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe, 1848–1915*, Oxford, 1988, 228–254. S. Mahajan, *British Foreign Policy 1874–1914, The Role of India*, London–New York, 2022, 40; M. H. Yavuz, *The Transformation of „Empire” through Wars and Reforms: Integration vs. Oppression, The Russo-Turkish War of 1877–1878*, 17–24; H. Afflerbach, *The Near Eastern Crisis: Great Power Crisis Management During the Oriental Crisis Between Strategic Interests, Humanitarian Agendas and Public Opinions, The Wars of Independence, Diplomacy and Society: New Perspectives and Approaches on the Great Crisis 1875–1878*, București, 2023, 25–54.

покушаје Османског царства да, у условима унутрашње дезинтеграције, очува државно јединство и политички суверенитет.¹¹

Панславизам се као идеолошки концепт развијао у круговима руске интелектуалне и политичке елите током XIX века, ослањајући се на идеју културне, језичке и верске солидарности словенских народа. Иако је у почетку био присутан искључиво у академским и публицистичким круговима, панславизам је у другој половини века постепено интегрисан у шири оквир руске спољне политике. Током Велике источне кризе ова идеологија добија посебан значај јер омогућава Руском царству да своје геополитичке амбиције представи као легитимну заштиту угрожених хришћанских народа под османском влашћу. На тај начин руски интервенционизам добија не само стратешко, већ и морално оправдање у очима домаће и међународне јавности.¹² Панславистичка реторика била је нарочито усмерена ка Балкану, који је у руској политичкој мисли посматран као природна сфера утицаја. Подршка српском и бугарском националном покрету није била спонтана, већ део дугорочне стратегије слабљења Османског царства и постепеног потискивања његовог утицаја из југоисточне Европе. У том смислу, идеологија је функционисала као средство политичке мобилизације и дипломатског притиска, али и као инструмент прикривања класичних империјалних интереса, пре свега тежње Русије ка изласку на „топла мора” и стицању контроле над мореузима.¹³

Примивши на себе непопуларно наслеђе Кримског рата приликом ступања на руски царски престо 1855. године, Александар II Николајевич Романов (1855–1881), иако зрео мушкарац, ведрога духа и образован, није поседовао државничке способности свога оца, цара Николаја I (1825–1855), што је панславистима умногоме дало одрешене руке за слободније деловање и постепено ширење свог утицаја у јавном и политичком животу Русије.¹⁴

11 N. Riasanovsky, *A History of Russia*, Oxford, 1984⁴, 384–387. E. J. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, 52–75; F. Ahmad, *The making of modern Turkey*, London–New York, 1993, 25–31. K. H. Karpat, *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State*, Oxford, 2001, 68, 73–78.

12 O. A. Novikova, *Skobelev and the Slavonic Cause*. London, 1883, 235; O. Figes, *Natasha's Dance: A Cultural History of Russia*, London, 2002, 329–335.

13 A. V. Myrikova, B. A. Prokudin, *Pan-Slavism of F. I. Tyutchev and F. M. Dostoevsky: Historical and Political Analysis*, RUDN Journal of Political Science 25(1) (2023), 43–45.

14 А. Јелачић, *Историја Русије*. Београд, 1929, 224–225; M. Perre, *Alexander II: Emancipation & Reform in Russia (1855–1881)*, London, 1989, 5–33; W. G. Moss, *Russia in the Age of Alexander II, Tolstoy and Dostoevsky*, London, 2002, 3–5.

Током четрдесетих година XIX века интелектуалну сцену царске Русије обележила су полемичка спорења двеју идеолошких струја, које су различито сагледавале однос Русије и Европе, односно будућност саме Русије. Та два антипода николајевског и постниколајевског периода руске историје били су *западњаци* и *словенофили*. Западњаци су своје идеје заснивали на учењу Петра Јаковљевича Чадајева (1794–1856), који је, величајући улогу Западне Европе, простора на ком су настале идеје праведности, закона и реда, и као такве постале део друштвеног поретка, деградирао улогу Русије, истичући да она ништа грандиозно није даривала свету, због чега није припадала ни Истоку ни Западу. Сматрао је да православље у Русији није остварило историјске резултате које је католичанство дало Западу, па је у њему видео јаку организациону силу која може спасити свет, а самим тим и Русију.¹⁵ Насупрот њима стајала је група руских интелектуалаца која је заузимала критички став према свему што долази са Запада. Поричући мишљење западњака да је захваљујући политици Петра Великог са Запада у Русију стигло све што иоле вреди и посежући за археолатријом, истицали су да Русија мора кренути сопственим путем, враћајући се старим вредностима које су биле на снази пре реформи Петра Великог. Тако окренути прошлости и наступајући готово пророчки, словенофили су Русији одређивали историјске задатке. Они Русију нису посматрали искључиво као предводницу и спаситељку словенских народа, већ и као потенцијалног носиоца универзалне мисије за спас човечанства, при чему се њихове идеје могу тумачити као израз активног месијанизма.¹⁶

Посматрано из угла спољне политике, панславизам је најзначајнији и најдиректнији наследник словенофилства. Повезаност ове две сродне идеолошке струје може се аналитички сагледати кроз три развојне етапе. Прва етапа поклапа се са владавином цара Николаја I, у периоду у

15 J. M. Edie, J. P. Scanlan, M. B. Zeldin, *Russian Philosophy, I, The Beginnings of Russian Philosophy, The Slavophiles, The Westernizers*, Chicago, 1965, 109, 273–279; P. Y. Chaadayev, *Philosophical Letters & Apology of a Madman, Letter I*, translated by M-B. Zeldin, Knoxville, 1969, 34, 43–51; R. T. McNally, *The Major Works of Peter Chadaev*, London, 1969, 13–19; Љ. Милосављевић, *Под/Стицање слободе: Нововековна мисао о друштву*, Ниш, 2013, 239–240.

16 J. M. Edie, J. P. Scanlan, M. B. Zeldin, *Russian Philosophy*, 161–164; N. Riasanovsky, *A History of Russia*, 362; P. J. S. Duncan, *Russian Messianism: Third Rome, revolution, Communism and after*, London–New York, 2000, 18–21; Љ. Милосављевић, *Под/Стицање слободе*, 240–242; P. Robinson, *Russian Conservatism*, Ithaca–London, 2019, 61–63.

којем се словенофилство испољавало у својој класичној и изразито утопијској форми. Друга етапа обухвата раздобље од избијања Кримског рата до смрти најистакнутијих представника словенофилске мисли – Алексеја Хомјакова и Константина Аксакова (1853–1861). У оквиру ове фазе, 1858. године основано је Московско словенско добротворно друштво, чија је основна мисија била пружање материјалне и моралне подршке словенским народима Османског царства у борби за ослобођење. Делатност овог друштва огледала се, између осталог, у довођењу бројних студената са Балкана у Русију, као и у оснивању његових испостава широм земље. Као један од кључних догађаја у институционализацији панславистичке идеје издваја се и сазивање Московског славистичког конгреса 1867. године, одржаног непосредно након потписивања аустроугарске нагодбе. Трећа етапа развоја панславизма обележена је кулминацијом његовог утицаја на царску спољну политику, нарочито у годинама које су непосредно претходиле, као и током Руско-турског рата 1877–1878. године.¹⁷

У другој половини XIX века панславизам је представљао комплексан спој романтичарског национализма, православне мистике и руске геополитичке амбиције. Посежући за старим вредностима, панслависти су у универзалној идеји „Москва – Трећи Рим” видели идеалну идеолошку подлогу, на основу које Русија себе види као политичког наследника Византије.¹⁸ Тиме се даје легитимитет руској експанзији према Балкану и улози заштитнице православних хришћана, којима њено покровитељство и пријатељство дају наду у борби за слободу.¹⁹

17 H. Kohn, *Pan-Slavism, Its History and Ideology*, Notre Dame, 1953, 130–145; M. B. Petrovich, *The Emergence of Russian Pan Slavism 1856–1870*, New York, 1956, 31–60; A. Walicki, *The Slavophile Controversy: History of a Conservative Utopia in Nineteenth-Century Russian Thought*, Oxford, 1975, 495; C. Tonu, *The Pan-Slavic Utopian Imaginary*, *Caletete Echinox* 46 (2024), 290.

18 На основу концепта *translatio imperii* који подразумева пренос царске власти и легитимитета са једне империје на другу, уз наглашавање историјског континуитета универзалне власти, у руској политичкој и религијској мисли XVI века обликована је доктрина о Москви као Трећем Риму, заснована на уверењу да је Русија, након пада Цариграда 1453. године, постала наследница Римског и Византијског царства. Ова доктрина је значајно допринела формирању руске империјалне свести и схватању да она баштини традиције универзалног царства, заснованом на симфонији – један Бог и један цар. A. N. Klimentko, V. I. Yurtev, *The „Moscow as the Third Rome” Concept: Its Nature and Interpretations since the 19th to early 21st centuries*, *Geopolitica(s)* 9(2) (2018), 231–241.

19 F. M. Dostojevski, *Dnevnik pisca, 1873, Članci 1873–1878*, Beograd, 1981, 559.

Најактивнији панслависта свакако је био Иван Аксаков, али га то није афирмисало као водећег теоретичара јер га је пијетет према словенофилској доктрини спречио да се бави њеном ревизијом и реинтерпретацијом. Прво и вероватно јединствено систематично излагање панславистичких идеја дато је у делу „Русија и Европа” даровитог руског писца, филозофа и природњака Николаја Јаковљевича Данилевског, објављено 1869. године у часопису „Зора”. У овој својеврсној платформи покрета, Данилевски се декларише као идеолог милитантног панславизма, што је умногоме одговарало спољнополитичком курсу који је Русија трасирала током Велике источне кризе. Као креатору културно-историјских типова, Данилевском је пошло за руком да изнесе став о потпуној истрошености Европе и месијанској улози Русије. У супротстављености германског и словенског културно-историјског типа, он наглашава супериорност Русије, чија је улога окупљање свих Словена и стварање словенске федерације, односно империје, која би као савез окупила читаву Источну Европу, на челу са руским царем, чији би центар био Константинопољ. Водећи се овим концептом, панслависти су истицали да словенски свет треба подједнако избавити и од Запада и од Истока (Османско царство) и неретко су истицали да пут до Константинопоља води преко Беча. Да би се решило ово компликовано питање, ваљало је прво решити Источно питање и отпочети рат са Османским царством.²⁰

Програм панславизма одговарао је стварним интересима Руске империје на Балкану након Париског мира 1856. године, када Русија више није била ексклузивни заштитник православних хришћана јер је ова улога формално припала коалицији великих сила. Током седамдесетих година XIX века неизвесна је била судбина српског и бугарског народа, при чему је акценат политике, иако религијски мотивисан, могао да се усмери на етничку блискост са Русијом. Панславистички програм представљао је инструмент спољне политике, усмерен против Аустроугарске и Британије, изазивајући забринутост великих сила, које су га сматрале претњом за своју стабилност. Цар Александар II и министар Горчаков иницијално су заузимали пацифистички став, док су панславизам подржавали царевић Александар, генерал Фадјејев, Черњајев и амбасадор Игњатијев, који је користио панславизам као инструмент „меке моћи”

20 A. Walicki, *The Slavophile Controversy*, 505–508; Н. Ј. Данилевски, *Русија и Европа*, Београд, 2007, 234–300; Т. Черникова, Ј. Вишњиков, *Историја Русије, II, Царска Русија (XVII–почетак XX века)*, Београд, 2019, 129–130.

и промовисао формулу „један цар, једна црква, један језик”, убедивши у њену исправност и самог цара. Иако је Санстефанским миром краткотрајно реализован панславистички идеал, међународни услови на Берлинском конгресу довели су до његовог неуспеха.²¹

Док је за време владавине Николаја I словенофилство било маргинализовано и систематски потискивано из јавног и политичког живота Руског царства, а тек у доба Александра II доживело је институционалну и идејну афирмацију, османски султани су се у истом периоду суочавали са дубоком структурном кризом, која је захтевала свеобухватне реформе. У условима слабљења централне власти, војних пораза и јачања национализма међу хришћанским народима Балкана, османска политичка елита је настојала да формулише нови модел интеграције различитих етничких и конфесионалних заједница унутар царства. Тај покушај је артикулисан кроз идејно- политички правац, познат као османизм, а који је имао за циљ стварање заједничког политичког идентитета свих поданика Османског царства („Османлија”), независно од њихове верске или етничке припадности.²²

Правну основу османизма представљале су танзиматске реформе, чија су два кључна акта, Хатишериф од Гилхане из 1839. године и Хатихумајун из 1856. године, поставила темеље модернизације државе и редефинисања односа између власти и поданика. Хатишериф од Гилхане прокламовао је принципе правне сигурности, заштите живота, части и имовине поданика, као и увођење рационалнијег пореског и војног система, чиме је означен почетак институционалне трансформације Османског царства у правцу модерне државе. Хатихумајун, донет под снажним утицајем великих сила након Кримског рата, додатно је развио ова начела експлицитном прокламацијом пуне правне равноправности муслимана и немуслимана, укључујући једнак приступ државним службама и правосуђу.²³

21 V. Bernard, *The Russian Empire and Czarism*, London, 1905, 119; B. Jelavich, *A Century of Russian Foreign Policy (1814–1914)*, Philadelphia–New York, 1964, 173–175.

22 S. Deringil, *The Well-Protected Domains: Ideology and Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876–1909*, London, 1998, 46; F. Ahmad, *The making of modern Turkey*, 34; Dž. Hakov, *Istorija savremene Turske*, Prizren, 2011, 20–22.

23 R. H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire (1856–1876)*, Princeton, 1963, 3–171; C. V. Findley, *Turkey, Islam, Nationalism and Modernity: A History (1789–2007)*, New Haven, 2010, 76–132.

Упркос амбициозним циљевима његових идејних твораца, османизам се у пракси суочио са бројним ограничењима. Неуједначена и селективна примена реформи, снажан отпор традиционалних друштвених структура, као и континуиране интервенције европских сила у унутрашње послове царства, значајно су умањили његову интегративну функцију. Током Велике источне кризе (1875–1878) постало је јасно да османизам није успео да превазиђе растуће националне и конфесионалне поделе, те да је његов домет остао превасходно нормативан, без дубљег политичког и друштвеног утемељења, ограничен на уске истанбулске интелектуалне кругове.²⁴

Корен ограничености успеха ове идеологије треба тражити у томе што су хришћански елементи царства у њој видели инструмент очувања османске доминације, док су козервативни елементи муслиманског друштва османизам доживљавали као претњу верском поретку и привилегијама.²⁵ После пораза у ратовима (1876–1878) и губитка територија на Балкану, османизам је уступао све више места исламизму, који је наглашавао религијско јединство муслимана под вођством султана као халифе, световног и духовног вође читавог муслиманског света.²⁶ Исламизам је тако постао не само идеолошки одговор на губитак политичке моћи, већ и средство мобилизације унутрашњих снага царства против западног утицаја и „неверничког” окружења.²⁷

Између дипломатије и рата

Лето 1875. године поново је актуелизовало Источно питање. Иако је устанак у Херцеговини у почетку посматран као догађај локалног карактера и унутрашње питање Османског царства, његово ширење на Босну, као и спремност Србије и Црне Горе да се укључе у оружани сукоб против Османског царства, изазвали су забринутост великих сила.²⁸

24 R. H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire*, 76–132; E. J. Zürcher, *Turkey*, 50–70.

25 F. Ahmad, *The making of modern Turkey*, 12–18.

26 K. H. Karpat, *The Politicization of Islam*, 89–96.

27 Dž. Nakov, *Istorija savremene Turske*, 22–23.

28 Министар спољних послова Аустроугарске Ђула Андраши истицао је да се у Херцеговини не догађа ништа нарочито и да је устанак унутрашње питање Османског царства, те да кнеза Милана Обреновића не треба по сваку цену гурати у рат. В. П. Потемкин, *Историја дипломатије*, 30; Š. Irić, *Bosna i Hercegovina – Putopis iz vremena Ustanka 1875–1876*, Sarajevo, 1981, 129–130; Ч. Попов, *Источно питање и српска револуција (1804–1918)*, Београд, 2008, 172. Положај грофа Андрашија у

Криза у балканским провинцијама Османског царства током наредне две године довела је до избијања Руско-турског рата, што представља окосницу трогодишње Велике источне кризе, која је још једном довела велике силе у сукоб око Балкана и озбиљно оптеретила међународне односе.²⁹

Улога Русије у овој кризи огледала се у настојању да се позиционира као заштитница и ослободитељка балканских хришћанских народа, при чему јој је развој догађаја омогућио да изађе из релативно пасивне улоге у европској политици, коју је имала током готово две деценије након Париског мира, у периоду када је доминација на европској политичкој сцени најпре припадала Паризу, а након 1870. године Берлину. Аустроугарска, искључена из централне Европе, почела се интересовати за простор Балкана. Аустријски и мађарски државници су знали да би победа идеја екстремног панславизма озбиљно угрозила опстанак Дуалистичке

оквиру Тројецарског савеза био је изузетно комплексан, условљен slabим војним потенцијалом Дуалистичке монархије и историјским тензијама са суседним државама, нарочито Русијом и Немачком. Његова политичка прошлост, укључујући и оружани отпор против суверена и залагање за мађарску независност, држала га је на дистанци од канцелара Бизмарка и Горчакова, али је истовремено омогућила да га обојица, уз све политичке разлике, почну ценити као доследног и компетентног државника. Док је руски министар спољних послова Горчаков неспретним дипломатским потезима, претераном сујетом и нереалним захтевима, заснованим на наводним обавезама, често изазивао Бизмарков бес, поткопавао руско-немачко пријатељство и будио сумњу у Берлину, Андраши је демонстрирао стратешку флексибилност, усклађујући интересе Дуалистичке монархије са немачким циљевима, без компромитовања сопствене позиције. Његово промишљено маневрисање омогућило је јачање Бизмарковог поверења и консолидацију утицаја Аустроугарске у Савезу, док је Горчаков остајао релативно изолован, суочен са критиком и неповерењем. Такав баланс принципијелности и дипломатске прагматичности учврстио је Андрашијев положај као кључног актера у механизмима трипартитне сарадње, што потврђују и закључци Берлинског конгреса о аустроугарској окупацији Босне и Херцеговине. J. Andrassy, *Bismark, Andrassy and their successors*, Boston–New York, 1927, 19–24.

- 29 За разлику од претходне источне кризе, која се током педесетих година деветнаестог века манифестовала у виду Кримског рата, када су европске велике силе превасходно настојале да се супротставе руским покушајима да остваре доминантан утицај у Цариграду, нарочито кроз иницијативе за обнову екстремне верзије протекторатске политике према Средоземљу засноване на одредбама Ункјар-Искелесијског уговора, питање територијалног интегритета Османског царства и његових амбиција тада није било у средишту европске пажње. Насупрот томе, Велика источна криза по свом карактеру била је ближа кризи из двадесетих година деветнаестог века, покренутој националним устанцима унутар Османског царства. Ч. Попов, *Источно питање*, 50–123.

монархије, те су на Санкт Петербург гледали са подозрењем. У прилог томе, а супротно очекивањима Русије, канцелар уједињене Немачке Ото фон Бизмарк је, изговарајући се општим европским интересом, подржао настојање Аустроугарске да ограничи или у потпуности спречи руски утицај у овој области. Иако је пред царем Александром II и министром Горчаковым стајао двоструки избор, они су, суочени са жестокиим отпором екстремних панслависта, предвођених грофом Игњатијевим и ослоњених на подршку царевог брата великог кнеза Михаила Николајевича, успели да одаберу пут дипломатије и Русију уведу у преговоре са Немачком и Аустроугарском ради мирног решавања балканског питања.³⁰

У периоду од 1875. до 1877. године Русија, Аустроугарска и Немачка настојале су да смире бунтовничко расположење у Османском царству, нудећи компромис и програм реформи за Босну и Херцеговину. Међутим, читав овај аранжман компликовао је став британског премијера Бенџамина Дизраелија, који је подстицао турски отпор како би искористио кризу и Тројецарски савез довео до уништења.³¹ Први у серији предлога реформи саставила је конзуларна комисија током августа 1875. године. С обзиром на то да је овај предлог доживео неуспех, Андраши је уз Бизмарково одобрење 30. децембра 1875. године обелоданио програм који предвиђа земљишне и пореске реформе и верску једнакост. Иако је Порта прихватила *Андрашијеву ноту*, устаници то нису учинили, те су током зиме наставили са својим деловањем. Маја 1876. године Горчаков, Бизмарк и Андраши су заједничким снагама формулисали *Берлински меморандум*, чиме је поново покренута иницијатива предвиђена Андрашијевом нотом и предложено је двомесечно примирје. Француска и Италија су прихватиле ове услове, али их је Британија одбацила. У међувремену, прилике у османској престоници су се погоршавале. Маја 1876. године султана Абдула Азиза је сменио Мурат V, па се Османско царство нашло у дубокој кризи. Августа 1876. године на османски престо је ступио Абдул Хамид II, који је, након кратког либералног интермеца и

30 B. Jelavich, *A Century of Russian Foreign Policy (1814–1914)*, 175–176; F. R. Bridge, *From Sadowa to Sarajevo, the Foreign Policy of Austria-Hungary 1866–1918*, New York, 2016, 72–73.

31 G. E. Bucle, *The Life of Benjamin Disraeli, Earl of Beaconsfield*, VI, London, 1920, 1–160; E. T. Raymond, *Disraeli: Alien Patriot*, New York, 1925, 301–304; R. W. Davis, *Disraeli*, London, 1976, 197–200.

пропасти танзиматских реформи, затворио Парламент и завео апсолутистичку власт, што је пољубило веру европских сила у турске реформе.³²

Пролеће 1876. године донело је велике потресе и у осталим областима европског дела Османског царства. Устанак у Бугарској, упамћен као „бугарски хорори” због репресалија које је Османско царство вршило над тамошњим становништвом, додатно је уздрмао већ довољно компликовану међународну ситуацију и пољубио углед султана. Србија и Црна Гора интензивирале су своје политичке и војне припреме за рат са Османским царством.³³

Иако Срби нису добили званичну подршку руских државних власти, пружена им је значајна морална, материјална и организациона помоћ руских панславистичких кругова. Словенски добровољачки комитет спроводио је широку акцију прикупљања средстава широм Руског царства и организовао долазак добровољаца у Србију, са циљем пружања помоћи у борби за ослобођење словенских народа. У мају 1876. године генерал Михаил Черњајев допутовао је у Србију како би преузео врховну команду над српском војском. Улазак Србије и Црне Горе у оружани сукоб са Османским царством током јуна и јула 1876. године наишао је на снажно одобравање и ентузијазам у круговима руских националиста и панслависта. Међутим, почетно одушевљење убрзо је замењено разочарањем, условљеним чињеницом да се део руских добровољаца показао недовољно оспособљеним за сложене услове ратовања. Поред тога, и српске оружане снаге убрзо су испољиле ограничене капацитете да се успешно супротставе османским трупама. Због оваквог развоја до-

32 A. Galleanga, *Two Years of the Eastern Question*, I, London, 1877, 312–344; A. Loftus, *The diplomatic reminiscences of Lord Augustus Loftus (1862–1879)*, II, London–Paris–Melbourne, 1894, 141–164; A. de Lusignan, *The Twelve Years' Reign of His Imperial Majesty Abdul Hamid II, Sultan of Turkey*, London, 1889, 1–47; M. D. Stojanović, *The Great Powers and the Balkans*, Cambridge, 1939, 12–78; R. W. Seton-Watson, *Britain in Europe 1789–1914: A Survey of Foreign Policy*, New York, 1968; B. Jelavich, *History of the Balkans, Eighteen and Nineteenth Centuries*, I, Cambridge, 1983, 354, 516–519; B. Поповић, *Источно питање*, Београд, 1996³, 190; С. Терзић, *На капијама Константинопоља: Русија и балканско питање у 19. веку*, Београд–Нови Сад, 2021, 382.

33 W. E. Gladstone, *Bulgarian Horrors and the Question of the East*, London, 1876, 7–19; *Записници седница Министарског саврта Србије 1862–1898*, прир. Н. П. Шкерковић, Београд, 1952, 168–173; M. S. Anderson, *The Eastern Question 1777–1923: A Study in International Relations*, New York, 1966, 184–185; Д. Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа 1804–1914*, Београд, 1995, 83–85; Ч. Попов, *Источно питање*, 182–184; Д. Микавица, Г. Васин, Н. Нинковић, *Историја Срба у Црној Гори 1496–1918*, Нови Сад, 2013, 230.

гађаја, Русија је у октобру 1876. године била принуђена да интервенише дипломатским путем како би спречила војни слом Србије, наметнувши Османском царству закључење примирја. Истовремено, руска спољна политика све више је усмеравала пажњу на Бугаре, чија је територија у наредном периоду постала центар руске балканске политике.³⁴

Ови догађаји представљали су увод у нови оружани сукоб између Русије и Османског царства, иако су велике силе још увек настојале да кризу реше дипломатским путем. Упркос Рајхштатском споразуму (јул 1876), главни противници Русије у Источном питању остале су Аустроугарска и Британија, док је Бизмарк, у улози „поштеног арбитра“, настојао да спречи слом Хабзбурговаца. Неуспех Цариградске конференције (децембар 1876 – јануар 1877), условљен непопустљивим ставом Порте, означио је коначни крах дипломатских напора. Ради обезбеђивања аустроугарске неутралности, Русија је 15. јануара 1877. године закључила тајну Будимпештанску конвенцију, којом је Аустроугарској признато право окупације Босне и Херцеговине. Након тога, Русија је 24. априла 1877. године објавила рат Османском царству.³⁵

Ратне операције одвијале су се на Балканском и Кавкаском фронту, док је Британија, забринута због питања контроле Константинопоља и мореуза, помно пратила сваки руски корак. Русија је, имајући у виду међународну ситуацију, очекивала брзу победу на Балкану и када су руске трупе 30. јула 1877. године прешле Дунав, британска флота премештена је у залив Бешику, што је тензију између Санкт Петербурга и Лондона одржавало све до Берлинског конгреса. Априла исте године потписан је споразум са Румунијом који је омогућио пролаз руске војске преко њене територије. Политичко вођство Русије било је подељено: цар је потпао под утицај националиста и милитантних панслависта, нарочито Игњатијева, док је Горчаков постепено бивао искључиван из државних послова. Руска војска, поставивши мостобран код Свиштова, напредовала је ка Плевни, која је под командом Осман-паше постала симбол отпора. Током прва

34 К. Н. Христић, *Записи старог Београђанина*, Београд, 1923, 71; П. Тодоровић, *Одломци из дневника једног добровољца, Успомене из српско-турског рата 1876. године*, Београд, 1938, 3–156; *Записници седница*, 174; С. Рајић, Д. Леовац, *Историја српског народа у 19. и почетком 20. века. Српска држава у 19. веку*, Београд, 2018, 165; С. Рајић, „Руски крсташи” у Србији 1876. године – једина нада за спас, *Руски добровољци у Србији 1876. Тематски зборник радова*, ур. А. Тимофејев, Београд, 2022, 15–17.

35 B. Jelavich, *A Century of Russian Foreign Policy*, 179–180; D. MacKenze, *The Serbs and Russian Pan-Slavism 1875–1878*, Ithaca–New York, 1967, 154–193.

три напада руске снаге су претрпеле неуспех, а опсада је трајала пет месеци, све док град није пао у децембру 1877. године због исцрпљености османских снага. Падом Плевне и отварањем пута ка јужном Балкану, руске трупе заузеле су Једрене 20. јануара 1878. године и, баш као 1829. године, поново су стајале пред капијама Константинопоља, што је изазвало међународну забринутост и изнова активирало дипломатију.³⁶

Султан Абдул Хамид II, суочен са руском војском пред својом престоницом, све наде полагао је у Велику Британију, као једину силу способну да обузда амбиције Русије и заштити угрожену територијалну целовитост Османског царства. Санстефански мировни уговор из марта 1878. године представљао је врхунац руске балканске политике и практичну примену идеје панславизма, њиме је Русија настојала да се позиционира као заштитница словенских народа и носилац месијанске мисије. Главни политички архитекта овог концепта био је гроф Николај Игњатијев, који је овим миром предвидео стварање велике Бугарске – руског стратешког упоришта, ту је било и територијално проширење Србије, Црне Горе и Румуније, као и обезбеђивање контроле над Цариградом и кључним мореузима, чиме би Русија постала господарица Цариграда и „топлих мора”, те би реализовала своју месијанску улогу у духу теорије „Москва – Трећи Рим”. Овакви планови изазвали су жесток отпор водећих европских сила. Велика Британија, предвођена Бенџамином Дизраелијем, настојала је да спречи превагу Русије и заштити своје глобалне интересе, док је Аустроугарска, под вођством Ђуле Андрашија, настојала да ограничи јачање словенских држава на Балкану. У циљу налажења компромисног решења, Берлински конгрес (јун–јул 1878. године), којим је председавао немачки канцелар Ото фон Бизмарк, ревидирао је Санстефански мир: Бугарска је територијално умањена и подељена,

36 Упоредо са Руско-турским, свој други рат против Османског царства водиле су и Србија и Црна Гора. Детаљније у: Ч. Попов, *Србија 1868–1878*, Историја српског народа, пети том, прва књига. Од првог устанка до Берлинског конгреса 1804–1878, ур. В. Стојанчевић, Београд, 1981, 401–421; А. Forbes, J. A. Macgahan, *The War Correspondence of the „Daily News” 1877*, London, 1878, 1–326, 406–489, 589–643; F. V. Greene, *Report of the Russian Army and Its Campaigns in Turkey in 1877–1878*, New York, 1879, 139–375; A. Verstchagin, *At Home and in War 1853–1881, Reminiscences and Anecdotes*, New York, 1888, 169–408; А. Forbes, *Czar and Sultan, The Adventures of a British Lad in the Russo-Turkish War of 1877–78*, New York, 1894, 5–370; C. Epauhin, *Operations of General Gurko’s Advanced Guard in 1877*, London, 1900, 1–310; J. Marriott, *The Eastern Question: An Historical Study in European Diplomacy*, Oxford, 1917, 295–296; I. Drury, *The Russo-Turkish War 1877*, London, 1994, 4–15.

Аустроугарска је окупирала Босну и Херцеговину, а руске амбиције су у великој мери ограничене. Тим актом је Игњатијевљева визија панславизма и руске месијанске улоге, усмерена на успостављање хегемоније на Балкану и остварење геополитичког сна о Цариграду и „топлим морима”, претрпела велики неуспех, а Русија је приморана да своје политичке и идеолошке амбиције ка реализацији доктрине „Москва – Трећи Рим” подреди широј потреби очувања европске равнотеже снага.³⁷

Берлински конгрес, као завршни чин Велике источне кризе, формално је заокружио њене политичке последице. Иако је Русија била принуђена да се одрекне панславизма као непосредног спољнополитичког циља, та идеја је наставила да живи до слома царства, док је Османско царство, упркос територијалним губицима, задржало исламизам као важан идеолошки ослонац, при чему је титула халифе две године надживела титулу султана. Као стварни добитници Конгреса издвојиле су се мале балканске државе и Аустроугарска, чији је продор на Балкан касније потврђен анексијом Босне и Херцеговине.

37 Е. Woodward, *The Congress of Berlin 1878*, London, 1920, 1–45; J. Steinberg, *Bismark: A Life*, Oxford University Press, 2011, 373–374; M. Demirtaş, *Ignatiev, Panslavism and Road to the Treaty of San Stefano*, *Avrasya Dünyası/Euroasian World* 8 (2021), 45–51.

THE CLASH OF EMPIRES: THE POLITICAL AND MILITARY DIMENSIONS OF RELATIONS BETWEEN THE OTTOMAN AND RUSSIAN EMPIRES DURING THE GREAT EASTERN CRISIS (1875–1878)

Summary:

This paper examines the political and military dimensions of relations between the Ottoman Empire and the Russian Empire during the Great Eastern Crisis (1875–1878), a period that profoundly reshaped the Balkan region in the final quarter of the nineteenth century. The crisis began with uprisings in Herzegovina and Bosnia and escalated through the Serbian–Ottoman Wars and the Russo–Turkish War, culminating in the Treaty of San Stefano and the decisions of the Congress of Berlin. These events marked a decisive turning point in the decline of Ottoman authority in the Balkans and the reconfiguration of regional power relations.

The study focuses on the interaction between imperial interests, ideology, and geopolitics in shaping Russian and Ottoman policies during the crisis. Russia sought to expand its influence in Southeastern Europe by combining diplomatic initiatives with military intervention, while simultaneously relying on the ideological framework of Pan-Slavism, which served as a powerful instrument for mobilizing support among Slavic populations in the Balkans. Through this ideological construct, Russia positioned itself as the protector of Orthodox and Slavic peoples, thereby legitimizing its involvement in regional conflicts.

In contrast, the Ottoman Empire, weakened by internal political instability, economic difficulties, and administrative challenges, aimed to preserve its territorial integrity and maintain international support. Its responses to the uprisings and wars reflected both the limitations of imperial power and attempts to adapt to mounting external pressures from the Great Powers.

Drawing on a comparative analysis of primary sources and relevant domestic and foreign scholarship, this paper highlights the complexity of Ottoman–Russian relations during the Great Eastern Crisis. It demonstrates how military confrontation, diplomatic negotiations, and ideological strategies were deeply intertwined, shaping not only the outcomes of individual conflicts but also broader geopolitical transformations. The research contributes to a deeper understanding of imperial rivalry in the late nineteenth century and the role of great-power politics in the transformation and gradual decline of the Ottoman Empire.

Давор Лазаревић,

историчар

Историјски архив у Пироту

davorlazarevic82@gmail.com

ВЕШТИНА (НЕ)МОГУЋЕГ – ПРЕДРАТНИ ПИРОТСКИ ПОЛИТИЧАРИ У „ЗАГРЉАЈУ” КОМУНИСТА

Апстракт: Иза паравана Јединственог народног фронта промањали су се иконографија комуниста, партијски вокабулар, познат још из предратне епохе, упакован у пропагандне медијске објаве, као и још увек пузајући култ личности маршала Јосипа Броза Тита. Ради утиска да је на делу била најдиректнија могућа слобода избора, међу перјаницама ЈНФ-а су се нашли и предратни политичари грађанске и демократске провенијенције, који су једнократно искоришћени у кампањи за прве парламентарне изборе у новој држави. За већину је то била лабудова песма сопственог политичког живота, а за власт још једна у низу алатки за изцртавање контура псеудодемократије. Наговештени феномен могуће је посматрати и на локалном нивоу, посебно кроз деловање доктора Драгољуба Јовановића, реномираног југословенског политичара и Пироћанца, који је у родном месту уживао огромно поверење. Сем њега, било је и мање познатих локалних политичара, попут доктора Душана Стевчића и Бранка Радосављевића, који су се нашли међу „победницима”, а било је и оних који су одмах по ослобођењу дошли под удар режима, осуђени на дугогодишње робије или остајући без главе, попут Димитрија Младеновића Гаге и Светозара Мисирлића. Кроз осврте на делове њихових биографија који се односе на послератно време, покушаћемо да укажемо на неке од аспеката политичког и друштвеног модела који се стварао на државном нивоу и био јасно читљив и на локалу.

Кључне речи: Пирот, политичке прилике, послератни период, доктор Драгољуб Јовановић.

У намери да реконструишемо најважније аспекте живота у Пироту и околини током првих година након ослобођења, неминовно се морамо осврнути и на политичке прилике које је тај историјски тренутак генерисао. Тим пре што је у политици, као старој вештини могућег, тих дана заиста све било могуће, па и епизоди који се косе са елементарном логиком. Другим речима, тек на пољу политике видимо сложеност, идеа-

ле, интересе, пропаганду, али и реалне домете послератних година, током којих је грађен и трасиран јавни наратив за време које долази.

Наступајући са позиција победника у рату и револуцији, Комунистичка партија је од првих дана свог политичког деловања у ослобођеном Пироту тежила да гради препознатљивост и популарност на тези да је рат изнедрио две стране. Победници или „народ”, била је довољно пространа форма да се у њу смести партија али и све остало, па су се из тог кровног оквира касније политички артикулисали ударни термини, попут: „народна власт”, „народни фронт”, „народноослободички одбори”, „народна армија”, „народни суд” и тако даље. Са друге стране су били губитници у рату и револуцији, односно „ненародни” или „противнародни” елементи, који су за потребе пропаганде често подвођени под живописне називе: „реакција”, „издајник”, „непријатељ народа”, „страни плаћеник”, „трули капиталиста”, „петоклонаш”, „субверзивни елемент” и слично. Који год изрази да су коришћени, смисао је био исти и сводио се на повлачење црте и јасне границе између „добрих” и „лоших” момака. Тако креирана црно-бела слика реалности искључивала је оно између, односно неопредељеност, а још више могућност за критички став. Због тога је прокламована „граница” између „народа” и „ненародних” елемената била селективно пропустљива, што је у пракси значило да се могло међу „победнике”, нарочито из корпуса оних неутралних, али је било случајева да се у потпуности замене стране, под условом да је то било у интересу партије и власти. То нам говори да је на први поглед искључив и ригорозан модел јавне политике макар донекле био прилагодљив реалним околностима, најчешће у мери коју је обликовала нека прилика. Сразмерно потребама партије, дешавало се током рата и у мирнодопским условима да се у њеним редовима нађу личности са „недопустивом” предисторијом политичког или каријерног деловања, а да не говоримо о томе колико пута се партија преко ноћи одрицала својих виђених чланова и функционера. Према томе, тешко је рећи шта су били критеријуми који су одређивали статус потенцијалног члана партије, сем лојалности, и њеног интереса да се неко нађе или не нађе у редовима „партијских верника”. Иако се природа деловања Комунистичке партије Југославије временом искристалисала, просечном грађанину у првим послератним годинама тешко је могло бити сасвим јасно о каквим је друштвеним променама реч.

Када детаљније анализирамо политичко афирмисање и деловање власти током 1945. године, оно се дешавало под фирмом „Јединственог народног фронта” као натпартијске, наднационалне, а рекло би се и натполитичке платформе на којој је било места за све, што је у начелу обесмишљавало деловање опозиције. Данас би у англосаксонским земљама рекли да је то била „catch-all” или свеобухватна организација којом је спроведена својеврсна иницијација друштва у једнопартијски политички систем. Иза паравана ЈНФ-а промаљали су се иконографија комуниста, партијски вокабулар, познат још из предратне епохе и упакован у пропагандне медијске објаве, као и још увек пузајући култ личности маршала Јосипа Броза Тита. Ради утиска да је на делу била најдиректнија могућа слобода избора, међу перјаницама ЈНФ-а су се нашли и предратни политичари грађанске и демократске провенијенције, који су једнократно искоришћени у кампањи за прве парламентарне изборе нове државе. За већину је то била лабудова песма сопственог политичког живота, а за власт још једна у низу алатки за исцртавање контура псеудодемократије. Наговештени феномен могуће је посматрати и на локалном нивоу кроз деловање доктора Драгољуба Јовановића, реномираног југословенског политичара и Пироћанца, који је у свом родном месту уживао огромно поверење. Сем њега, било је и мање познатих локалних политичара, попут доктора Душана Стевчића и Бранка Радосављевића, за које се нашло места међу „победницима”, а било је и оних који су одмах по ослобођењу дошли под удар режима до нивоа да су заглавили дугогодишње робије или изгубили главу, попут Димитрија Младеновића Гаге и Светозара Мисирлића. Кроз осврте на делове њихових биографија који се односе на послератно време покушаћемо да укажемо на неке од аспеката политичког и друштвеног модела, који се стварао на државном нивоу и био јасно читљив и на локалу.

После завршетка рата на простору Југославије, Драгољуб Јовановић је сву своју енергију усмерио на дефинисање и јавно изношење става према државном и социјалном уређењу које је било у настанку. Нове околности као да су га истовремено збуњивале и испуњавале вером у могућност остварења идеала којима је посветио политичко ангажовање у међуратном периоду. О тим данима када се његова политичка интуиција ломила око тога на коју ће страну, Јовановић у „Политичким успоменама” пише: „Већ крајем новембра 1944. године комунисти су најпре врло обазриво, а затим све отвореније сондирали терен код мене

да би видели да ли сам вољан да сарађујем. Седмог децембра сам преко Кирила Савића позван на разговор са Александром Ранковићем, Благојем Нешковићем и Милентијем Поповићем. О православом Божићу, трећег дана, сам са супругом био на ручку код грађевинара Веље Стојановића из Црне Траве, Милентијевог рођака, а нашег присталице. На ручку су били Милентије Поповић и његова супруга Маја Броз, родом из Кумровца. Дванаестог јануара ме је Ранковић одвео на разговор код маршала Тита. Четрнаестог јануара 1945. године сам дуго разговарао са Сретенком Жујовићем и Петром Стамболићем. Осамнаестог фебруара смо ушли у Народноослободилачки фронт за Србију, а већ 23. фебруара сам са балкона Народног позоришта говорио у част Црвене армије.¹ Очигледно заведен личним прагматизмом, можда и пажњом коју су му комунисти поклањали и свеукупном политичком климом, Драгољуб Јовановић је са нескривеним симпатијама гледао на улазак Народне сељачке странке у ЈНОФ, што је локална штампа у Пироту једва дочекала и објавила као ударну вест.² Од тада у чаршијској јавности више није било дилеме по питању Јовановићевог држања према политичком аранжману Народног фронта. Наводећи бенефите те згуснуте хронологије свог приближавања комунистима, он каже: „Ја сам враћен на Правни факултет у рангу редовног професора. Политичка сарадња је текла складно како у Београду тако и у унутрашњости. Али до праве сарадње и мог најживљег учешћа дошло је тек у јулу 1945. године када је од покрајинских фронтова образован Народни фронт за целу Југославију. Са Едвардом Кардељем сам израдио програм Народног фронта и био један од главних говорника на оснивачком конгресу. Кооптиран сам са неколико другова у Трећи АВНОЈ, који се одмах претворио у Привремени парламент, и био сам члан Председништва Народне скупштине, док је председник био Иван Рибар. Најактивније сам сарађивао са маршалом Титом на постављању земаљске листе (особито за Србију) за изборе за Уставотворну скупштину од 11. новембра. Израдио сам изборни проглас Народног фронта Југославије. То је био врхунац моје сарадње са Комунистичком партијом, као и почетак нашег разлаза.”³

1 Д. Јовановић, *Политичке успомене*, књига 7, Београд, 1997, 175.

2 *Поводом изјаве Главног одбора Народне сељачке стране о приступању Јединственом народном фронту*, Слобода, бр. 23, 3. март 1945, насловна страна.

3 Д. Јовановић, *Политичке успомене*, књ. 7, 176.

Када се читају Јовановићеве успомене о том периоду, стиче се утисак да је био дубоко уверен да нова власт за земљу доноси владавину демократских принципа и грађанских слобода. Ка таквом мишљењу водила га је и чињеница да су у тадашњој влади ДФЈ седели, поред Тита, Милан Грол, Јаша Продановић и Иван Шубашић. Помало наивно, Јовановић је веровао да се ради о добрим намерама и тренутку да се спроведу идеали његове политике. Нажалост, није требало много времена да схвати суштину и право мишљење комуниста о демократији и страначком плурализму.

Сарадњу са комунистима Јовановић је оцењивао као пријатну и плодну у периоду од оснивачког конгреса ЈНОФ-а у августу 1945. године, па до новембарских избора. У том периоду он се заиста залагао за програм Народног фронта, нарочито у изборној кампањи за Уставотворну скупштину, објашњавајући бирачима њихов значај уз позив да на изборима активно учествују. Пошто је био кандидат за посланика Савезне скупштине у Нишавском срезу, Драгољуб Јовановић је у изборну кампању кренуо већ почетком септембра 1945. године заједно са Милентијем Поповићем и Ристом Антуновићем. Први пут после рата и окупације нашао се међу својим Пироћанцима 16. септембра 1945. године. Локални недељник „Слобода” о томе је опширно извештавао, па су обраћања говорника готово у целости објављена.⁴ Збор је одржан на ондашњем Црвеном тргу пред неколико хиљада људи и тада се најбоље могло видети колико су ратни дани утицали на промену политичке климе у вароши. Предратног одушевљења Јовановићевом појавом је нестало, претворило се у зловољу према њему, а негодовање присутних се осећало до те мере да се први говорник Милентије Поповић трудио да образложи зашто је баш Драгољуб Јовановић кандидат за посланика. На рачун тога је тражио да се забораве ствари из прошлости, превазиђу поделе и на изборима изрази народно јединство. У сличном маниру и готово одбрамбеном ставу говорио је и сам Јовановић, на неки начин се правдајући Пироћанцима за своје држање након избора 1935. године, када је добио велико поверење суграђана, али је бојкотовао рад Скупштине.

Када данас читамо говоре са тог првог предизборног скупа у Пироту, они у највећој мери делују као „прање” политичке биографије Драгољуба Јовановића пред земљацима и позив да се на њу гледа са

4 Велики окружни збор у Пироту – Снажна манифестација ЈНФ-а, Слобода, бр. 51, 22. септембар 1945, насловна страна.

позиција Народног фронта. У том смислу Јовановић је покушавао да се рехабилитује у очима бирача, а вероватно и пред самим собом, речима: „Ви се питате, зашто фронт после рата? Зато што борба још није завршена! Ми се морамо још борити против оних, који се не могу помирити са тим, да се родио нови дан. Неки ме нападају да напуштам своје гласаче и да помажем ове данашње на власти. А кога да помажем? Зар оне који су ме гонили и држали у затвору? Ми смо зато сви у фронту, јер борба и даље траје. Има ли лепше речи од речи – Народни фронт? Не може бити лепше јер на другој страни стоји – Ненародни фронт. И све док има паразита, трутова, капиталиста, подривача, шљама реакције, ја вам поручујем: Борба се наставља! Све што је ван фронта, то су народни емигранти, да не бих рекао још тежу реч, дезертери!”⁵

Како је предизборни скуп изгледао из Јовановићеве перспективе, сам преноси у Политичким успоменама: „Душевно сам се припремао за поновни сусрет са Пиротом, први после 1940. године. У Белој Паланци су такође знали да долазимо па се народ окупио у највећој кафани. Видео сам неколико пријатеља који су смели да ми приђу. Сви су били некако покисли, сасвим другачији од оних наших сусрета док смо били у опозицији. Грлио сам се са пријатељима али ме је изненадило што је мало ко уживао у томе. Тада сам први пут видео да страх надјачава задовољство што ме виде... На једно два километара од Пирота чекала нас је група сасвим младих варошана урлајући само једну паролу – Херој Тито! Од локалних руководилаца познао сам само председника општине мог даљег рођака Бору Пантелића. Сви па и он су се поздравили самном ледено и непријатељски. И они и ја смо једва чекали да престане та мучна ситуација. Публике није било много, знатно више варошана него сељана. Испод самог балкона одакле смо говорили били су смештени омладинци и омладинке са задатком да прекидају говорнике по познатом рецепту – кличући партији и Титу... У колима којима смо се кретали према Националу, Милентије је седео поред шофера и углавном био видљив. Ја сам био утонуо у непријатељски загрљај омладинаца који су викали мени у потиљак, у уши, у лице, квасили ме својом пљувачком ... Херој Тито! Људи су зверали околу не знајући дали је ово добродошлица или саботажа.”⁶

5 Исто, 2.

6 Д. Јовановић, *Политичке успомене*, књига 8, Београд, 1997, 120.

Касније се испоставило да је Милентије Поповић јако добро знао да ће у Пироту бити врло непријатна ситуација за Јовановића и да је по налогу партије група пиротских скојеваца добила директиву да галамом, узвикивањем парола, клицањем Титу и партији, скрене пажњу са онога што је Јовановић требало да говори. Врло је извесно да су комунисти стрепели од тога шта ће Јовановић изговорити, али и да се не понови предратно „одушевљење” његовом појавом, што је могла бити двострука штета јер би се умањио јавни капитал Народног фронта, а сам Јовановић би добио крила и боље би се позиционирао у тој политичкој организацији. Не препуштајући ништа случају, партија се побринула да до таквог исхода не дође, па је први послератни Јовановићев наступ у родном граду више личио на представу линчовања, у којој целати тобоже бране, а публика напада говорника. Свакако атмосфера за Драгољуба Јовановића није била пријатна и већ тада му је постало јасно да га ангажовање у оквиру Народног фронта води у политички ћорсокак, уместо да му нуди излаз. Притиснут хипотеком свог пређашњег политичког деловања и позицијом у Народном фронту, Јовановић се нашао у независном положају, али је кампању ипак спровео до краја.

Нови сусрет са Пироћанцима десио се месец дана касније, 13. октобра 1945. године, када је говорио пред око две хиљаде људи на тргу испред хотела „Национал”.⁷ У говору се Јовановић осврнуо на то да стране силе неће ништа моћи да ураде поводом избора 11. новембра и да су то само гласине реакције. „Доле непријатељи, доле капиталисти који нису ништа изгубили или су само нешто изгубили, који имају злата и дуката да мењају и да вас убеђују да не идете на изборе и не гласате јер нема опозиције. А ја вам кажем, нема опозиције зато што она није била кадра да изађе на изборе!” За разлику од првог наступа у септембру, овога пута је атмосфера била лежернија, а Јовановић се потпуно уживео у реторику која је пријала онима који су га слушали. Нешто пре тога добио је још једну насловну страну у локалном листу „Слобода”, коју је пратила и његова велика фотографија која га је представљала као главног кандидата Народног фронта за Нишавски срез и град Пирот.⁸ Очигледно да је пропаганда давала резултата како се кампања примицала крају,

7 Велики збор Среског Народног фронта у Пироту, Слобода, бр. 55, 20. октобар 1945, насловна страна.

8 Окружна кандидатска листа за пиротски округ, Слобода, бр. 53, 6. октобар 1945, насловна страна.

па је спонтано, али и индуковано незадовољство Јовановићем полако амортизовано тако што је утопљен у општу позитивну еуфорију према Народном фронту. Ту и тамо, посебно у пиротским селима, мештани су остали веома хладни према Јовановићу, показујући велику дозу неповерења према ономе што је говорио. Често се могло чути говоркање да је обичан превртљивац који се приклонио комунистима ради личних интереса. Тога је и те како био свестан и сам Јовановић, што видимо из редова о сусрету са људима у селу Нишор: „Интелигентни и отресити, Нишорци су брзо видели да се много тога променило и да ни ја нисам онај њихов стари Драгољуб. Дошли су предвече да ме чују, али ни трага није било од раније раздраганости. Тако је почело и тако се наставило по свим селима. Званично, ледено, или бар више благонаклоно него одушевљено.”⁹

На последњем великом предизборном митингу у Пироту, Драгољуб Јовановић није био међу говорницима, већ су се обратили освечени комунисти са локала: Стојан Ђорђевић, земљорадник из Крупца; Добросав Николић, председник суда; Бранимир Ћирић-Лужнички, секретар среског Народног одбора; Јела Милићевић испред организације АФЖ и Вукашин Цветковић, представник омладинске организације.¹⁰ Један за другим, говорници су понављали исте фразе и позивали суграђане да у што већем броју изађу на изборе и подрже листу Народног фронта. Том приликом је промовисана и такозвана „кутија без листе”, односно „бела листа” као наводно добра воља власти да пружи могућност за гласање против спуштањем куглице у кутију без листе.¹¹ Дан пре избора скоро цео број „Слободе” био је посвећен мотивисању бирача да изађу и гласају, а фотографија Драгољуба Јовановића нашла се у друштву осталих кандидата Народног фронта за округ.¹² Из перспективе комуниста, Јовановић је своју „ролу” одиграо закључно са даном избора и наставак његовог политичког живота зависио је искључиво од његове спремности да буде лојалан и аутоцензуриран до границе која је партији одговарала. Већ 12. новембра 1945. године тога су вероватно постали свесни, како он, тако и партијски естаблишмент, који га је експонирао током кампање. Остало је

9 Д. Јовановић, *Политичке успомене*, књ. 8, 167.

10 *Масовни четврти предизборни митинг у Пироту*, Слобода, бр. 57, 3. новембар 1945, 3.

11 *Кутија без листе*, Слобода, бр. 57, 3. новембар 1945, 4.

12 *Гласајмо за кандидате Народног фронта*, Слобода, бр. 58, 10. новембар 1945, 3.

да се види какав ће бити расплет тог неприродног и по природи ствари чисто интересног односа.

Исходи избора који су одржани 11. новембра 1945. године показали су доминацију Народног фронта, али не апсолутну, како се очекивало. Наиме, ако посматрамо резултате избора за Нишавски срез, односно Пирот и околна села, видећемо да је у „кутију без листе” убачено око 17% гласова, што није мало, ако се узму у обзир све околности кампање и притиска на бираче. Још је интересантнија анализа резултата избора у четири пиротска села, где је „ћорава кутија” однела победу над листом Народног фронта (Рагодеш 287:189, Станичење 300:236, Церова 177:101 и Рудиње 221:220).¹³ Колико је то „погодило” власт, видело се у локалној штампи, где је велики број текстова био посвећен изналажењу разлога за „отпадништво” дела народа. Привлачи пажњу чињеница да се на њих најпре излила неконтролисана канонада увреда, од тога да су то остаци „погане реакције”, „издајника”, „прикривених капиталиста” и генерално „противнародних елемената”, а онда се у наставку текста реторика ублажавала до констатације да људи нису гласали за листу Народног фронта јер су били необавештени, заведени лажима реакције, као и да су многи старији мештани помешали кутије током гласања. Тиме је власт отворила простор да и оне који су гласали против придобије на своју страну, чему је у прилог ишао део текста: „Покајници су врло брзо схватили шта су урадили и већ сутрадан су се питали: Што главу пепелом посусмо и балегом окаљасмо? Што се одвојисмо од народа и што послушасмо глас издајнички? Они су наши иако су грешни, јер куда ће ван себе, ван својих, ван народне слободне куће!”¹⁴

Рационална објашњења изборних резултата се могу тражити у незадовољству људи, пре свега у сеоским срединама, што је по нашем мишљењу вукло дубље корене од оних које су комунисти елаболирали. Прво, у пиротским селима Драгољуб Јовановић је током тридесетих година уживао велику популарност, па се његово поистовећивање са комунистима на листи Народног фронта тумачило као издаја старих начела, што је утицало на то да део сељака из ината гласа против. Друго, ако погледамо у којим селима је највећи број људи гласао за „кутију

13 *Велика победа Народног фронта у пиротском округу*, Слобода, бр. 59, 12. новембар 1945, насловна страна.

14 *Велика и одлучна победа Народног фронта у пиротском округу*, Слобода, бр. 60, 17. новембар 1945, насловна страна.

без листе”, видећемо да је реч о простору где је деловао Равногорски покрет, тако да је одређени проценат људи остао привржен тој идеологији. Трећи фактор, који такође није био занемарљив при гласању, лежи у бесу сељака због принудног и у начелу неправедног откупа житарица, и осталим мерама које је нова власт предузимала на рачун егзистеније сељачких породица. Ово последње било је један од повода за промену става Драгољуба Јовановића према власти, и то врло брзо после избора.

Једночинка којом би се могла описати последња фаза политичког живота Драгољуба Јовановића доведена је до расплета у свега два дана. Од тренутка када је Јосип Броз Тито на ручку са пријатељима 11. децембра 1945. поменуо Драгољуба Јовановића као потенцијалног министра пољопривреде, па до Јовановићевих првих критичких говора на Уставотворном одбору, прошло је мање од двадесет четири сата. Уследио је бес комуниста, што је значило да су добри односи са Драгољубом Јовановићем трајно нарушени. Те бурне епизоде из децембра 1945. године Јовановић је касније описао: „Тако је почела моја лична и страначка драма.”¹⁵

И заиста, негативни наратив и форсирана медијска паљба на Јовановићев рачун врло брзо су се из престонице спустили на локални ниво. Већ 19. јануара 1946. године на страницама „Слободе” освануо је текст „У вези приговора господина др Драгољуба Јовановића”.¹⁶ Већ по оловљавању Јовановића са „господин” уместо „друг” могао се наслутити непријатан садржај који следи. Заправо је критикован Јовановићев став да принудни откуп житарица није праведан и да је спровођен на штету сељака. То је био основни смисао текста, али је искоришћена и прилика да се јавност подсети на то да Јовановић није био достојан кандидат на листи Народног фронта, да је то била добра воља партије и да он своје место посланика дугује искључиво Народном фронту. Осетивши се прозваним, Јовановић је десетак дана касније одговорио у тексту „Писмо господина др Драгољуба Јовановића уредништву Слободе”. Решен да истера ствари до краја, Драгољуб Јовановић је навео конкретне ситуације и сведоке, именом и презименом, поводом откупа жита од сељака из села Крупац по цени од 3,5 динара, а затим и његове препродаје сељацима из

15 Д. Јовановић, *Политичке успомене*, књ. 8, 187.

16 *У вези приговора господина др Драгољуба Јовановића*, Слобода, бр. 69, 19. јануар 1946, 8.

Нишора за 5,5 динара.¹⁷ Одмах поред Јовановићевог текста објављен је и „Одговор на писмо господина др Драгољуба Јовановића”.¹⁸ Реторика је већ озбиљно пооштрена, па се Јовановић карактерише као реакционар који подбуњује народ и уноси немир стављајући се на страну бивших капиталиста и шпекуланата, а против народне власти. Поред низа оптужби, разматрана је и његова квалификација Црногораца као нерадника, што је наводно изрекао у неком свом говору, па му је на рачун тога прилепљена и „етикета” да растура братство и јединство вређајући конститутивни народ. Замерало му се још много тога, а на крају и то да својим деловањем, уз помоћ реакционарних родитеља, покушава да придобије омладину, да је одвоји од партије и да ствара „сељачку омладинску организацију”.

Медијски напади на Јовановића током јануара 1946. године били су нека врста показне вежбе за њега јер је увидео да односи са комунистима не иду у добром правцу. Тога је и те како био свестан, па у својим „Политичким успоменама” пише: „Кад сам видео да другови комунисти гледају рђаво и на умерену и на добронамерну критику, чак и на упозорења каква сам изнео у говору пред Уставотворним одбором, одлучио сам да заћутим у самој Скупштини. Гласао сам за устав заједно са свим осталим посланицима, а онда и за низ закона који су следили. У дискусији нисмо узимали учешћа, чак и када смо били против понуђених решења. Ја сам своју активност пребацио на друга два колосека: држао сам предавања на Правном факултету и организовао сам састанке у нашим партијским просторијама сваког петка.”¹⁹

Нека врста изнуђеног тиховања Драгољуба Јовановића трајала је до јула 1946. године, када је поново проговорио у Скупштини, надахнут спорним одредбама *Закона о задругама*, о јавном тужилаштву, омладинској литератури и спољној политици. Како се сам касније сећао, „тада су пошла низбрдо кола у којима сам се возио са комунистима и нису се више зауставила”. Тог помало судбоносног 16. јула 1946. године, Драгољуб Јовановић је јавно започео своју критику *Закона о задругама*, уверен да се њиме „забада нож у леђа сељацима”.²⁰ Уследила је жестока реакција врхушке комунистичке партије, па су Моша Пијаде, Борис Кидрич, а на-

17 Писмо господина др Драгољуба Јованића уредништву Слободе, Слобода, бр. 71, 2. фебруар 1946, 2.

18 Одговор на писмо господина др Драгољуба Јовановића, Слобода, бр. 71, 2. фебруар 1946, 2.

19 Д. Јовановић, *Политичке успомене*, књ. 8, 275.

20 Д. Јовановић, *Политичке успомене*, књига 9, Београд, 1997, 13.

послетку и сам Јосип Броз, отворено напали Јовановића, како говорима у Скупштини, тако и преко државних медија. Тада је целокупној јавности постало јасно да следи бескомпромисна политичка „ликвидација” Драгољуба Јовановића која се одлично уклопила са завршетком суђења и стрељањем Драгољуба Драже Михаиловића. Тих дана је на Јовановићев рачун стрпано све што је могло да га компромитује, укључујући и његово држање током рата и симпатије према Равногорском покрету. Слично јануарским нападима на Јовановића, и током јула су се низале општујбе на насловним странама, уз добро познату реторику, која је за ту прилику додатно пооштрена.

Као и пре, ни пиротска чаршија није била поштеђења нове „драме” око Јовановића, па је „Слобода” цео број од 27. јула 1946. године посветила томе.²¹ Главни текст на насловној страни „Осуђујући став свога посланика Драгољуба Јовановића у Народној скупштини” пратила су још два подналова, први, „Представници Народне сељачке странке у окружном одбору Народног фронта осудили су иступ Драгољуба Јовановића”, и други, „Преко 700 гласача из Темске је до сада потписало резолуцију за одузимање мандата Јовановићу”. Кампања је вођена тако да је Јовановић окарактерисан као стари демагог, велики издајник, непријатељ народа и беспоговорни слуга реакције. Замерало му се што није подржао *Закон о задругама*, а још више због противљења спољној политици владе која је заговарала чвршће везивање за Совјетски Савез. Јовановић је ово последње сматрао погубним због чињенице да је у Совјетском Савезу на власти дубоко ненародни и диктаторски режим, опасан како за њихову унутрашњу, тако и за спољну политику. Тиме је комунистима дао шлагворт да га прогласе за експонента међународне капиталистичке реакције и гебелсовске пропаганде. Поентирало се у последњој реченици текста: „Сигурно је да ће и Драгољуб Јовановић, издајник наших народа, настављач дела Милана Грола и Драже Михаиловића и пријатељ злогласног Драгог Јовановића, бити исто тако прегажен и побеђен.”²²

На другој страни је следио опширни извештај са велике конференције Народног фронта која је одржана у хотелу „Национал”, после чега је преко 4.500 Пироћанаца потписало резолуцију против Драгољуба Јовановића. На конференцији су говорили виђени чланови Народне

21 *Слобода*, бр. 96, 27. јул 1946, 1–4.

22 *Осуђујући став свога посланика Драгољуба Јовановића у Народној скупштини*, *Слобода*, бр. 96, 27. јул 1946, насловна страна.

сељачке странке са локала – Мирко Потић и Петар Тричковић, жестоко осуђујући демагогију и превртљивост свог првог човека. Учитељ Света Ђорђевић је прозивао и опомињао све драгољубовце да ће и они бити третирани као издајници ако не осуде рад Јовановића.²³

На трећој страни су се ређали извештаји о резолуцијама против Драгољуба Јовановића потписаним у неколико села пиротске општине и у тим готово унисоним, са предумишљајем одабраним фразама, готово да нема ничег занимљивог изузев онога што се десило у селу Блато. Наиме, у том селу је на збору говорио Милан Бошковић, некадашњи први сарадник Драгољуба Јовановића и кандидат његове листе на изборима 1938. године. Бошковићево држање је вредно наше пажње, нарочито ако имамо у виду страдање његовог сина Предрага Бошковића Павла²⁴ под врло сумњивим околностима на јесен 1944. године. Без обзира на своју блискост са Јовановићем и чињеницу да су његовог сина можда ликвидирали комунисти у једној од својих „чистки”, Милан Бошковић је наступио као један од најватренијих партијских говорника, усиљено прозивајући Јовановића и критикујући његово противнародно деловање.²⁵ Који су били рационални мотиви за такав наступ Милана Бошковића тешко да ћемо икада сазнати, али је његов случај показао да је у Пироту успешно сломљено и оно најтврђе језгро такозваних драгољубоваца.

Форсирана негативна кампања убрзо је довела и до практичних последица, па је у истом броју „Слободе” као ударна објављена вест да је Драгољубу Јовановићу одузет посланички мандат и да је избачен из Скупштине на иницијативу народног посланика из Топлице Радише Јовановића. Нажалост, на том се није стало, па је медијска јагма настављена и у наредном броју локалног недељника. За анализу су интересантни и напади на оне који се потписивањем резолуције у Пироту нису јавно изјаснили против Јовановића. На око 250 појединаца је бачена сумња да су шпекуланти, реакција и народни непријатељи.²⁶ Напослетку су преко АФЖ-а у кампању увучене и жене, које су одржале збор у селу

23 Велика конференција градског одбора Народног фронта – Снажан израз једнодушности радног народа Пирота, Слобода, бр. 96, 27. јул 1946, 2.

24 Види опширније: Д. Лазаревић, П. Видановић, *Пирот у Другом светском рату II*, Пирот, 2024.

25 Резолуција потписана у селу Блато, Слобода, бр. 96, 27. јул 1946, 3.

26 У Пироту завршено потписивање резолуције – Потписало 5250 људи, Слобода, бр. 97, 3. август 1946, 2.

Гњилан, родном селу Јовановића, где је требало симболички ударити драгољубовце.²⁷

Иако је Јовановићу мандат народног посланика одузет, наставило се са нападима, а наредни корак је био избацивање из Народне сељачке странке, где је већ током прве половине 1946. године Драгољуб Јовановић постајао све усамљенији у свом деловању, а група за преузимање вођства у странци све гласнија. Као и за све пре тога, прво је урађена адекватна медијска припрема, а потом су уследили практични кораци ка развлашћивању оснивача и некада првог човека Народне сељачке странке. У тој форсираној хронологији догађаја Пирот поново није изостао, па је 7. августа 1946. године одржана конференција шездесетак чланова и присталица Народне сељачке странке. Слично Милану Бошковићу десетак дана раније, тако су и учесници конференције, некада блиски Јовановићеви сарадници, ватрено говорили против њега и потом потписали резолуцију да се избаци из странке.²⁸ То се званично и десило на конгресу странке у Београду 11. августа 1946. године.

Зрели плодови негативне кампање против Драгољуба Јовановића тих августовских дана 1946. године падали су један за другим. После избацивања из Скупштине и из сопствене странке, уследио је и удаљавање са Правног факултета након одлуке Савета Универзитета да није достојан места професора.²⁹ У тако узаврелој атмосфери Јовановић је донео одлуку да посети свој Пирот, традиционално у дане Великогоспојинског вашара крајем августа. О томе како се провео пише следеће: „Знао сам да се мој одлазак у Пирот неће допасти тамошњим комунистима, али и да не смем да изостанем те године, баш зато што је била у јеку кампања против мене. Ако је одлажење личило на извесну провокацију с моје стране, изостајање би изгледало као страх и тумачило би се кукавичлуком... Претпостављали смо да ће нишки комунисти обавестити пиротске, али се нисмо надали неком „намештају” на пиротској железничкој станици. За сваки случај, договор је био да ја и Ненад Стефановић будемо у последњем вагону и сиђемо нешто пре станице на друм, где нас је чекала новомалска чежа. Томе се пиротски организатори „дочека” нису надали. Успешно смо

27 *Жене града Пирота придружују се захтеву да се Јовановићу одузме мандат*, Слобода, бр. 97, 3. август 1946, 3.

28 *Делегати Народне сељачке странке из целог округа захтевају да се Драгољуб Јовановић избаци из странке*, Слобода, бр. 98, 10. август 1946, насловна страна.

29 *Због свог ненаучног и противнародног става Драгољуб Јовановић је избачен са универзитета*, Слобода, бр. 99, 17. август 1946, 2.

сели у чезу, али су нас неки дечасти опазили и повикали: „Ево га!” Бацили су на нас каменице, био је сумрак и погодили су Ненада у главу. Наш кочијаш нам је тада рекао, терајући коња што је брже могао, да је на станицу доведено много света: цео синдикат, сва надлештва и велики број омладине. Замисао је била да ме одмах чим изађем из воза окруже, заробе, ухапсе и поведу кроз град као мечку, вичући против мене и јавно ме плувајући. То им није пошло за руком. Склонили смо се у кућу мог брата од тетке Санде Шустера, али се убрзо испред створила гомила задиханих младића, дечака, деце, који су из свег гласа викали: „Доле Драгољуб Јовановић!” исто тако енергично како су ми раније клицали „Живео!” [...] Седео сам у мраку. Изашао сам касније пред њих у ходник и тада је почело уношење у лице и плување. Један ме је ударио по глави и оборио ми наочари. Тада је ушао познати Секула, човек тадашње ОЗНЕ и наш ранији пристилица. Тек тада се ситуација смирила, а младићи су се разишли.”³⁰ Ништа боље Јовановић није прошао ни наредних дана у Пироту. У покушају да посети вашар, пратила га је група младића и деце, на челу са учитељем Митом Ранчићем, уз погрдне повике, увреде и хорско понављање: „Доле Драгољуб!” Најризицијe је било на градској пијаци, где су омладинци од сељанки узели јаја и парадајз, па је кренуло гађање Јовановића и његовог пријатеља Јордана Јовановића. У том метежу један дечак је Драгољуба Јовановића погодио посудом са црном обућарском фарбом у лице, што је га на тренутак заслепило, али је на срећу прошао без озбиљнијих повреда.

После јавног линчовања које је замало избило током пиротског вашара, постале су очигледне све погубне последице пропаганде која је месецима вођена против Јовановића. Под теретом увреда, оптужби и спиновања свега што се могло употребити против Драгољуба, попуцале су готово све људске, пријатељске, земљачке па чак и родбинске везе које је имао у Пироту. Тек је неколицина најхрабријих и пркосних Пироћанаца имала части и жеље да у тим туробним тренуцима стане уз Јовановића. Савременици тог времена су присуствовали својеврсном историјском парадоксу јер није било једноставно помирити одушевљење Драгољубом Јовановићем из 1939. године, када га је неколико хиљада Пироћанаца малтене на рукама носило у свечаном дефилеу по изласку из затвора, и сву мржњу према њему која се излила на улице од истих тих људи 1946. године. Иако је медијским и физичким насиљем Јовановић бачен на ко-

30 Д. Јовановић, *Политичке успомене*, књ. 9, 77.

лена у средини из које је потекао, арсенал оружја против њега још увек није био до краја потрошен. Непосредно после вашара, у „Слободи” је освануо и чланак: „Др Драгољуб Јовановић – гласоноша и слуга реакције”, где су на једном месту тада већ у гротескном маниру поновљене све оптужбе на његов рачун, од тога да је шпекулант, народни непријатељ и слуга реакције, па до тога да се током рата скривао у мишјој рупи.³¹ У финишу кампање обезличавања Драгољуба Јовановића, у родном месту појавила се још једна насловна страна средином септембра 1946. године, када је окарактерисан као реакционар стимулисан из иностранства, уз опаску да ће наћи своје место међу издајницима који су већ ван земље.³² На крају је објављена вест „Драгољуб Јовановић није више члан Народног фронта”, а онда је у локалном недељнику „Слобода”, изузев објаве о пресуди из 1947. године, почело четвородеценијско ћутање о судбини Драгољуба Јовановића. Због тога из савремене перспективе делује да је препуштање забору била планирана и уједно последња фаза обрачуна режима са ликом и делом једног од највећих српских политичара прошлог века. Ћутање и страх по питању Драгољуба Јовановића од тада су деловали као обједињена емоција међу Пироћанцима. Колико је то дуго трајало показује и сведочење једног од Драгољубових пријатеља, коме је он 1975. године послао примерак своје књиге „Људи, људи”. Одмах следећег дана су тај пријатељ и још неки који су добили књигу позвани у Комитет и УДБ-у на саслушање, уз претње да ће бити избачени из Савеза комуниста и да ће сносити тешке последице. Како је то могло изгледати 1946. године, страшно је и помислити.

Оно што се на крају намеће као закључак из „post factum” позиције јесте и то да су у пакету са Јовановићем на неки начин етикетирани и Пироћанци, па их је делом због тога пратио усуд да су недовољно национално и политички поуздани. На душу им је стављано да су се као „драгољубовци” „обрукали” још током рата повинујући се његовом ставу да није време за устанак против окупатора. Са друге стране, „епизода” са Драгољубом Јовановићем доста говори и о Пироћанцима као колективном субјекту. Чини се да из тога доста учимо о карактеру становништва пиротског краја, нарочито у ситуацијама када наступе тешкоће у

31 *Др Драгољуб Јовановић – гласоноша и слуга реакције*, Слобода, бр. 101, 31. август 1946, насловна страна.

32 *Драгољуб гледа преко границе и тамо ће бити његов пут*, Слобода, бр. 103, 14. септембар 1946, насловна страна.

остваривању политичких идеала, тада већина одустаје и опредељује се да „си гледа работу”, како је изванредно приметио Т. Панајотовић у својој студији о карактеру Пироћанаца.³³ Та неспремност на већа жртвовања ради идеја вероватно спада у трајно обележје становништва пиротског краја. У критичним тренуцима изостаје саборност, подршка, а појединци или политике остављају се на цедилу. Међу Пироћанцима то се најчешће правда речима: „Кој кво си је варил, нек си га сам куса! Кој га бил по шију да се петља куде му неје место!, или Сам си је тражил ђаволатог!” Због тога је случај Драгољуба Јовановића згодна парагидма која нуди параметре за сагледавање односа између истакнутог политичара и средине из које је потекао, нарочито када се између њих испречи тоталитарни режим, какав се рађао на овим просторима током послератних година.

Обрачун комуниста са Драгољубом Јовановићем настављен је и после немилих догађаја у Пироту путем медија, чиме је припремљен коначни чин „драме”, односно његово хапшење 13. маја 1947. године због кривичног дела против народа и државе. Суђење је било јавно и помпезно, а оптужница је теретила Јовановића за дела учињена током рата и после ослобођења. Квалификације су ишле од тога да је током рата био непријатељ НОБ-а, па до оптужби да је радио на рушењу независности, слободе и угледа земље у мирнодопским условима. Пресуда је донета 8. октобра 1947. године и њоме је Драгољуб Јовановић осуђен на казну затвора у трајању од девет година и губитак политичких и појединих грађанских права.

Случај Драгољуба Јовановића свакако је најимпозантнији и са довољно капацитета да понуди могућности за детаљнију анализу, али није једини у корпусу догађаја који се реферишу на однос власти према предратним политичарима из Пирота и околине. Зарад свеобухватнијег утиска о томе како су комунисти деловали и које су биле „излазне” стратегије за локалне политичке актере, осврнућемо се на судбину још неколико значајних личности. Најпре, ту је случај Димитрија Младеновића Гаге³⁴, предратног привредника, индустријалца и политичара који је деловао као функционер Народне радикалне странке, а потом се нашао у редовима Југословенске радикалне заједнице, па је као њихов кандидат изабран за народног посланика 1938. и за сенатора на владиној листи 1939. го-

33 Види опширније: Т. Г. Панајотовић, *Пироћанци*, Пирот, 2007.

34 Види опширније: Д. Лазаревић, *Председници градске општине Пирот 1918–1941*, Пирот, 2022.

дине.³⁵ Као један од угледних и утицајних Пироћанаца, био је и на месту председника општине током краткотрајне немачке окупације Пирота у априлу 1941. године, док је за време бугарске окупације био хапшен и интерниран под отпужбом да је помагао Равногорском покрету.³⁶ Као живи симбол предратног времена и човек потентне биографије, чији је утицај на суграђане био неупитан, Димитрије Младеновић је одмах по ослобођењу вароши дошао под удар комунистичке власти. Већ 16. новембра 1944. године је ухапшен, а онда је уследило вишемесечно малтретирање, тамновање и чекање пресуде, која је по већ разрађеном моделу „пакована” да би се у јавности послала што ефектнија порука о томе како ће проћи један од најистуренијих „класних непријатеља”. Паралелно са истрагом дешавала се и медијска припрема линча, па је уочи суђења готово цео број недељника „Слобода” био посвећен „противнародном деловању Мите Гаге”.³⁷ Пошто је у медијима већ проглашен кривим и оцрњен као народни непријатељ, уследило је театрално суђење 21. маја 1945. године у великој сали хотела „Еснаф”, која је попуњена до последњег места омладином, инструктираном да из петних жила све време виче: „На смрт!, На смрт!” Својеврсна правна фарса која се тог дана дешавала била је не само суђење Мити Гаги, већ и показна вежба режима пред чаршијом о томе како изгледа удар „црвеног терора” на примеру некада првог грађанина Пирота. И заиста, када је осуђен Мита Гага, даљи обрачун са „класним непријатељем” био је неупоредиво лакши јер је, условно речено, „пала” глава човеку који је био симбол пиротског грађанства. Испод ауторитативне фразе „У име народа Југославије” у заглављу текста, следила је пресуда којом је Димитрије Младеновић проглашен кривим и осуђен на смрт стрељањем, трајни губитак грађанских части и конфискацију целокупне имовине. На срећу по Младеновића и његову породицу, пресуду је Војни суд у Нишу убрзо преиначио у десет година затвора, али су остале одредбе потврђене, па је извршена комплетна конфискација породичне имовине, укључујући и удео у власништву над фабриком „Тигар” и Хидроелектраном „Темац”. После молбе породице Привременој народној скупштини ДФЈ, затворска казна је преполовљена, тако

35 Сенатори Краљевине Југославије – Биографски лексикон, гл. и одг. ур. М. Павловић, Београд, 2016, 206.

36 Д. Лазаревић, П. Видановић, *Пирот у Другом светском рату II*, 69.

37 *Газда Мита Гага – „народни посланик”, сенатор и његов противнародни рад*, Слобода, бр. 33, 5. мај 1945, 2.

да је на крају Младеновић у затвору провео пет година, служећи казну у неколико затвора, делимично и у Сремској Митровици. Ово последње је од значаја јер су се у истом затвору на крају нашли Димитрије Младеновић и Драгољуб Јовановић, некада љути политички противници у предизборним кампањама међуратног Пирота. У том смислу можемо рећи да су се њихове политичке биографије сусреле на ненаданом месту, а епилог им је био готово идентичан и безмало трагичан.

Још драстичније се завршила каријера, а онда и живот Светозара Мисирлића, предратног локалног политичара и председника пиротске општине. Наиме, у налету Озне, Мисирлић је као и Димитрије Младеновић ухапшен већ првих дана новембра 1944. године, са том разликом што је без пресуде убрзо стрељан на периферији града, у месту званом Барје, са још неколико стотина лица доведених из других места.³⁸ Судбина Светозара Мисирлића тиме даје аргументе тврдњи да су се током првих месеци „слободе” у Пироту десили и злочини над онима које је нова власт означила за непријатеље. Сем тога што је био угледни хотелијер, вишеструко одликовани резервни официр и предратни општински челник, тешко је наћи друге разлоге који су могли да доведу Мисирлића под удар власти, нарочито ако имамо у виду да је већ био у позним годинама и у политичкој пензији. Како год да је било, његовим стрељањем јавност је била дубоко узнемирена и уплашена, па се и тај чин може посматрати у домену ефеката који је требало да одјекне међу грађанима. Да све не би остало само на егzekуцији неподобног човека, Народни одбор у Пироту је јануара 1945. године донео решење о конфискацији комплетне покретне и непокретне имовине Светозара Мисирлића, а исте године је његовој удовици одузето и бирачко право. Породици је посебно тешко пала забрана да сазнају где почивају његови посмртни остаци и да се пребаце у породичну гробницу, чиме су комунисти отишли корак даље у деперсонализацији Светозара Мисирлића, гурајући га у потпуни заборав.

Насупрот тројици које смо до сада поменули и чије биографије сведоче о модалитетима које су комунисти користили обрачунавајући се са политичким, идеолошким и осталим непријатељима, имамо и оне предратне политичаре који у односу са новим властима нису тако лоше прошли. Један од њих био је доктор Душан Стевчић, угледни лекар у Пироту и члан Демократске странке, два пута биран за сенатора 1935. и 1938. године, чије је држање током рата у најмању руку било против

38 Д. Лазаревић, *Председници градске општине Пирот 1918–1941*, 71.

НОБ-а јер су га Бугари хапсили као сарадника Равногорског покрета.³⁹ По свој прилици то му комунисти нису узели за зло и он се врло брзо после рата нашао на месту начелника у Министарству народног здравља Републике Србије.⁴⁰ Слично се десило и са доктором Јованом Ђирићем, лекаром и председником пиротске општине, који је после рата несметано наставио каријеру у Београду.⁴¹ Врло је вероватно да су комунисти „заборавили на прошлост” ове двојице лекара јер им је кадар тог нивоа стручности био преко потребан, али нису искључени ни остали мотиви, пре свега лична познанства, а можда и рад за обе стране, посебно током рата. Када имамо у виду ово последње, јако је интересантан случај пиротског апотекара магистра Бранка Радосављевића, који је био активан локални политичар и председник пиротске општине са листе ЈРЗ, али је све време био конспиративни члан Комунистичке партије. По избијању рата су ти његови прикривани афинитети дошли до изражаја, па је постао референт апотекарства за Нишку војну област и шеф производње санитетског материјала под главним штабом Србије. То је омогућило да његова аптека у Пироту несметано ради до 1948. године, када ју је предао држави и постао први управник Градске апотеке у Пироту.⁴²

39 Д. Лазаревић, П. Видановић, *Пирот у Другом светском рату II*, 83.

40 *Сенатори Краљевине Југославије*, 284.

41 Д. Лазаревић, *Др Јован Ђирић – скица за професионални и политички портрет*, Пиротски зборник 44 (2019), 225–134.

42 Д. Лазаревић, *Председници градске општине Пирот 1918–1941*, 105.

THE SKILL OF THE (IM)POSSIBLE – PRE-WAR POLITICIANS FROM PIROT IN THE “EMBRACE” OF THE COMMUNISTS

Summary:

Behind the façade of the United People's Front, the recognizable iconography of the communists, their party vocabulary inherited from the pre-war period, and the gradually emerging cult of personality surrounding Josip Broz Tito were deliberately subdued in public propaganda. In order to create the impression of the broadest possible freedom of political choice, the leadership of the Front strategically incorporated pre-war politicians of civic and democratic orientation into its ranks, presenting them as prominent representatives in the campaign for the first parliamentary elections in the new state.

For most of these individuals, such engagement represented the final phase of their political careers – a “swan song” – while for the regime it served as yet another instrument in shaping the contours of a controlled and essentially pseudo-democratic system. This phenomenon is particularly visible at the local level, especially through the activities of Dragoljub Jovanović, a distinguished Yugoslav politician and native of Pirot, who enjoyed considerable trust among the local population.

Alongside him, several lesser-known local figures, such as Dušan Stevčić and Branko Radosavljević, aligned themselves with the new authorities and found a place among the political “winners.” At the same time, others, among them Dimitrije Mladenović Gaga and Svetozar Misirlić, were subjected to repression shortly after liberation, resulting in long-term imprisonment or severe personal consequences.

By examining selected segments of their biographies related to the immediate post-war period, this paper seeks to highlight key aspects of the political and social model established at the state level, which was clearly reflected and reproduced within the local context.

Предраг М. Видановић

виши архивиста

Историјски архив у Пироту

prmvidanovic@gmail.com

КОНФИСКАЦИЈА ИМОВИНЕ „НАРОДНИХ НЕПРИЈАТЕЉА” У ГРАДУ ПИРОТУ

Апстракт: Да би се остварио социјалистички поредак након Другог светског рата по узору на Совјетски Савез и створила материјална основа, односно нови облик својине, неретко је бивао погажен основни принцип хуманости – право на живот.

Социјалистичко-комунистички поредак у изградњи, формирајући материјалне основе, доноси читав низ законских аката, а најважнији су закони о конфискацији, аграрној реформи и национализацији. Тема овог рада је конфискација имовине такозваних „народних непријатеља” у граду Пироту, а као парадигме случаја наведена су три примера.

Панта Вељковић, трговац из Пирота, осуђен је на казну принудног рада у трајању од годину дана, губитком грађанске части током две године и одлучено је да му се конфискује део имовине зато што је на свом тавану прикрио двеста килограма шећера и није хтео да га пријави надлежним властима, мада је знао какве су последице непријављивања робе.

Светозар Мисирлић је био потомак велике и цењене варошке породице, успешни хотелијер и председник општине, човек необичног кова и плаховите нарави, контроверзна личност у пиротској чаршији прошлог века. Његово име код Пироћанаца најчешће асоцира на дрворед липа на Нишавском кеју, али и на страшно погубљење без суда од стране комунистичке власти у Пироту током септембра 1944. године.

Димитрије Младеновић Мита Гага један је од најзначајнијих Пироћанаца из прошлог века. Пиротски трговац и индустријалац, сенатор и народни посланик у Краљевини Југославији. Оснивач је фабрике „Тигар” и хидроцентрале „Темац”. Комунистичка власт га оптужује за сарадњу са окупатором током рата, проглашен је кривим и осуђен на смртну казну, која је после жалбе преиначена у затворску робију на десет година. Пресуда је подразумевала и конфискацију имовине, чиме је његов удео у власништву над „Тигром” и хидроелектраном „Темац” прешао у руке државе.

Кључне речи: конфискација, народни непријатељ, Пирот, Други светски рат, социјализам, Панта Вељковић, Светозар Мисирлић, Димитрије Младеновић.

„Дивље чишћење”

Ослобођење српских градова у рану јесен 1944. године њиховим житељима донело је радост, али и страх. Радост је, несумњиво, изазвало само ослобођење, тј. коначни крај мукотрпне окупације, а страх је уследила неизвесност по питању понашања нове комунистичке власти. Убрзо се показало да је тај страх био оправдан, пошто је успостављање „народне власти” било праћено револуционарним терором, у ком су страдали, у првом реду, носиоци културног, политичког и јавног живота у окупираној Србији, као и припадници и симпатизери супарничког, пораженог монархистичког покрета отпора.¹

Још током Народноослободилачког и грађанског рата јавила се потреба да се примена насиља правно регулише и утемељи. Таквим документима се могу сматрати акти попут Фочанских прописа (фебруар 1942.) или тзв. Крајински документи, у којима се први пут јавља израз „непријатељ народа”. Том квалификацијом обухваћени су сви који су на било који начин служили окупатору, затим се односио на „шпијуне, издајнике, плаћенике, непријатељске агенте, саботере и паничаре” и на дела која су била у надлежности народноослободилачких одбора. У наведеним документима дефинисани су организација и рад војних судова.²

Победом револуционарних снага над фашизмом, колаборацијом и снагама легализма у Србији с јесени 1944. године отворена је могућност Комунистичкој партији Југославије (КПЈ) да крене у брзи, радикални и свеопшти друштвени преображај по совјетском моделу. То је значило ликвидацију парламентарне демократије у политичком животу, тржишне економије и приватно-својинских односа у привреди, као и потпун надзор партијске државе над културним и друштвеним животом. Репресивне методе (законске и ванзаконске) биле су у функцији што бржег остваривања назначених циљева, а спроводили су их партијско-државни органи (војска, ОЗН-а, судови, тужилаштво). Сламање наслеђених друштвених, економских и политичких структура вршено је у више етапа.

1 М. Гулић, *Југословенска држава 1918–2006. Од Прводецембарског акта до Мајског референдума*, Београд, 2023, 553.

2 С. Цветковић, *Између српа и чекића. Књига прва: Ликвидација „народних непријатеља” 1944–1953*, Београд, 2019³, 93.

У периоду обнове 1944–1948, у време успостављања и учвршћивања власти, најпре су се дешавала тзв. дивља чишћења (вансудски прого-ни и стрељања), а потом елиминисање политичких и класних непријатеља кроз оптужбе за широко дефинисану колаборацију или нечасно држање у рату (судови части). Касније, разбуктавањем хладног рата, политички процеси се везују за шпијунажу у корист западног империјализма или пак привредну саботажу петогодишњег плана. Значајну улогу у свему имао је, пре свега, Закон о заштити народа и државе, усвојен августа 1945. године.³

Такозвано Одељење за заштиту народа – Озна, која је представљала политичку полицију, била је средство контроле не само целог друштва, већ и саме партије. У њеном устројству од јесени 1944. године било је усвојено совјетско правило „покривања”, по којем је на десет становника био распоређен један агент Озне. Одељење Озне за Србију формирано је у јуну 1944. године на Вису и за начелника је постављен Слободан Пенезић Крцун. Основне организационе јединице „мача револуције”, како су је називали, била су опуномоћства, која је Озна организовала постепено на територијама које је освајала на нивоу округа при Команди подручја, док се у средишту среза, при Команди места, постављао повереник Озне, који је често био и члан народног одбора. До краја 1944. године мрежа Озне је прекрила Србију, а опуномоћства су прерасла у окружна одељења.⁴ Предраг Бошковић Павле, пиротски партизански првоборац и члан Окружног комитета Партије, постављен је за начелника Опуномоћства заштите народа Пиротског округа и XIII корпуса Народноослободилачке војске Југославије (НОВЈ).

Ове службе су свуда биле очи и уши новог режима, радиле су у функцији владајуће коминистичке партије, чије су директиве биле за њих закон. Оваква обавештајно-безбедносна организација стварала је латентну дозу свеопште несигурности, сумњичења и доушништва. На другој страни, рад ових служби помогао је да се комунистичка власт избори са унутрашњим противницима у првих неколико послератних година и на тај начин партији на власти и њеном лидеру обезбедио је сигурну и неузнемиравану владавину.

3 Исто, 98.

4 О. Драгишић, *Комунистичко освајање власти на Балкану 1944–1947. Румунија, Бугарска, Југославија*, Београд, 2023, 510–511.

Овлашћења припадника Озне била су готово неограничена. Њен официр је у неким ситуацијама могао да ограничи или одузме грађанину многа права до хапшења и кажњавања. Многи припадници безбедности нису могли да се одупру искушењима која се јављају када се има превише власти у рукама.⁵

Револуционарни терор нових југословенских власти ступа на сцену још у септембру 1944. године, и то у свом ваниституционалном руху, тзв. дивља чишћења, којима су људи углавном убијани без суда или после тајновитих и фарсичних суђења. Процес ликвидације „народних непријатеља” одвија се кроз оптужбе за ратне злочине и колаборацију. Иако је било случајева у којима су оптужбе за колаборацију или ратне злочине биле на месту, у великом броју се радило о бруталном револуционарном терору против пораженог или класног непријатеља, а неретко и о личној освети или специфичном начину за стицање добити. Дивља чишћења су махом вршена под окриљем ноћи, у околностима где је земља и даље била у рату и само делимично ослобођена. На мети револуционарних власти нашао се, у првом реду, предратни грађански слој: политичари, чиновници, лекари, трговци, индустријалци, занатлије, свештеници, имућнији сељаци, те они који су у међуратном или ратном периоду били утицајни и чије име је нешто значило, а да нису били комунистичких уверења.

Према непотпуним подацима, само на простору Србије убијено је 59.912 људи. Од тог броја, око 33.000 је ликвидирано на 211 познатих локација, око 24.000 је страдало у логорима, а око 2.800 лица је убијено после изречених судских пресуда. Сва та погубљења нису била плод некакве постокупационе анархије или продукт самовоље појединца, већ су представљала реализацију плана нових југословенских власти да се, у првим данима по ослобођењу, обрачунају са свима које су сматрали непријатељима, као и да највећи део тог посла обаве док рат још није завршен, тј. пре него што прораде судови и држава добије потпуне контуре. У таквим околностима, хиљаду људи је убијено само зато што су имали другачије политичке погледе, што су располагали одређеним богатством или су се једноставно замерили некоме коме је победа у грађанском рату и припадност КПЈ дала осећај моћи. Људи су хапшени према унапред припремљеним списковима, ислеђивани уз тортуру, а затим без суђења

5 Б. Димитријевић, *Грађански рат у миру, Улога армије и службе безбедности у обрачуна са политичким противницима Титовог режима 1944–1954*, Београд, 2003, 15–21.

убијани на тајним локацијама – у шумама, јаругама и парковима. Трагови злочина су уклањани, а понекад су накнадно састављане некакве пресуде или јавно објављивани спискови стрељаних, на којима су невини људи стављани у исти кош са правим колаборантима, чиме су и после смрти компромитовани.⁶

Револуционарне власти су близу Пирота, у месту Барје, тачније на Костином мосту, почели са својим „дивљим чишћењем”.

У првим данима ослобођења Пирота, у септембру 1944. године, без суђења, без пресуда или каквог извештаја, са групом од десетак Пироћанаца и мештана околних села, у строју за стрељање нашао се и Светозар Мисирлић Мисирлија.⁷

Светозар Мисирлић (1885–1944)⁸ потиче из велике и цењене пиротске породице, био је успешни хотелијер, председник општине, човек необичног кова, плаховите нарави. Било је оних који су га жестоко оспоравали, други су га изузетно ценили, а на крају је завршио као народни непријатељ за кога се не зна ни где је сахрањен. Његово име код Пироћанаца најчешће буди асоцијације на дрворед липа на нишавском кеју, али и страшно погубљење, до данас необјашњено. Бугарску окупацију Пирота 1941. године Светозар је дочекао као педесетпетогодишњак, ван токова јавних збивања у вароши. Данас нема доказа да је током рата био политички активан, а још мање да је помагао четничком покрету, што му се касније стављало на терет. Командант четничког корпуса Душан Д. Петровић Борош, кога су војници Народноослободилачке војске у јануару 1946. заробили, на саслушању у Одељењу за заштиту народа за пиротски округ код иследника Матеје Матејића ниједном речју није споменуо (а друге сараднике је именовао) да је са његовим покретом сарађивао Светозар Мисирлић. Ово сведочење је дошло касно.⁹

Команда места и припадници Озне су готово одмах по ослобођењу кренули у хајку на доказане и проказане народне непријатеље, који су преко ноћи хапшени и процесуирани. До данас је остала непознаница зашто се међу ухапшенима током „дивљег чишћења” у Пироту нашао Светозар Мисирлић. Из каснијих сведочења сазнајемо да су пензионера

6 М. Гулић, *Југословенска држава 1918–2006*, 553.

7 Н. Ђирић, *Зле судбине*, Пирот, 2006, 112.

8 Види: Д. Лазаревић, *Председници градске општине Пирот 1918–1941*, Пирот, 2022, 65–72.

9 Н. Ђирић, *Зле судбине*, 129.

Бранимира Пејчића, његовог оца Милована, Светозара Мисирлића и још десеторо ухапшених под окриљем ноћи припадници Озне одвели из притвора у место Барје и стрељали. Посебно зверски су се односили према Мисирлићу, којег нису адекватно ни покопали, већ су му ноге оставили изнад земље како би их глодали пси и остале животиње.¹⁰ О местима где су ти побијени људи сахрањени ни до данас нема никаквих информација, а нису заведени ни у књигу умрлих за ту годину, нити су породице смеле да њихово име стављају на породичне споменике. На великој гробници фамилије Мисирлић на Тијабарском гробљу у Пироту заиста нема Светозара нити било каквих података о његовој смрти.

То није био крај мукама које су снашле породицу Светозара Мисирлића. Наредбом Народног одбора у Пироту од 15. јануара 1945. године формирана је комисија за конфискацију комплетне имовине, покретне и непокретне, покојног Светозара Мисирлића. Из сачуваног записника се види да је породици заплењено све, од чивилука, шерпи и покућства, па до старе куће у Југовићевој улици, те њиве и воћњака у месту Жуково.

Тиме „комунистичка правда” није била задовољена, па је Градски народни одбор Пирот 25. септембра 1945. године донео решење којим се Христини Мисирлић, удовици Светозара Мисирлића, одузима бирачко право, уз образложење да је са својим стрељаним супругом помагала издајничкој организацији Драже Михаиловића и да се после ослобођења није ничим рехабилитовала, већ је и даље непријатељски настројена према народној власти.¹¹

Ова прва „дивља чишћења” добила су епилог након трагичне и неразјашњене погибије Предрага Бошковића Павла, тадашњег начелника Озне, омиљеног у народу јер се наводно опирао безразложном прогону људи. Пирот је постао сабирни центар у који су доспели многи заробљеници. Павле је убијен у ноћи између 1. и 2. новембра 1944. године, на његовом радном месту, у згради изнад затвора. Погибија Предрага Бошковића Павла је од тренутка када се десила па до данас привукла највећу пажњу локалне јавности. То се може приписати можда и најбизарнијим околностима које су пратиле „чудно” убиство истакнутог првоборца Предрага Бошковића Павла, начелника Озне Пиротског округа. На питање да ли је то био несрећни „случај”, како је догађај зва-

10 Н. Ђирић, *Стравична ликвидација Мисирлије у Барју*, Слобода, 15. март 2003, 11.

11 Историјски архив у Пироту (=ИАП), Скупштина града Пирота, Решење Градског народног одбора, бр. 404-25 од 25. септембра 1945.

нично и представљен, или је реч о промишљеној намери да се уклони још један угледни првоборац из пиротског краја, данас је немогуће одговорити. Званично се Бошковићева смрт десила у згради Озне током сукоба заробљених четника са стражарима. Према истрази, Бошковићева канцеларија се налазила поред затвора, из ког је један од затвореника покушао да побегне тако што је угасио светло и скочио кроз прозор, а за њим су кренули и остали. Стражари су почели да пуцају, на шта је Предраг Бошковић истрчао из своје канцеларије, стао код прозора кроз који су четници покушавали да побегну, те је у општој пометњи и пуцњави изгубио живот.¹² Ова наивна и траљава, а ипак званична верзија догађаја никада није прошла као валидна међу Пироћанцима, што је изазвало сумњу јавности одмах по убиству. Временом је у чаршији почела да кружи и друга верзија приче, по којој је Павла Бошковића, приликом спречавања бекства групе приведених четника, из аутомата убио курир, који је у ходнику чувао стражу. Ову верзију износио је и Никола Ћирић у пиротском недељнику *Слобода* из 1991. године. У истом чланку аутор преноси и сумњу Бошковићевог брата Александра, који наводи да ни отац ни фамилија никада нису добили званични извештај, нити саопштење о погибији члана своје породице. Александар Бошковић је изражавао сумњу у ову верзију и због невероватног податка да је стражар испалио цео шаржер из аутомата од 72 метака, а да су зрна погодила само Павла и, наводно, у ногу још једног четника. Додатну сумњу у званичну верзију догађаја подгревала је и чињеница да су тројица четника, који су покушали да беже, исте ноћи убијени, па није било сведока који су могли о свему што се десило непристрасно да сведоче.¹³ Свакако да постоји могућност да је ово заиста био „несрећан случај”, али недостатак доказа и истражних радњи након убиства наводе на помисао да је Предраг Бошковић страдао под необичним и врло сумњивим околностима.¹⁴

Овај догађај је према неким тумачењима био окидач за масовно стрељање на локацији Барје. Људи су хапшени и довођени у Пирот, тачније у зграду тадашње Ћилимарске школе, у којој је касније био интернат

12 Б. Николов и др., *Наши пали, биографије палих бораца пиротског краја*, Пирот, 1967, 54.

13 Н. Ћирић, *Убиство команданта Озне (2), ОЗНА се свети*, Слобода, бр. 1908, 9. март 1991, 6.

14 П. М. Видановић, *Судбина појединих пиротских првобораца из Другог светског рата*, Зборник радова са научног скупа поводом 80 година од ослобођења Пирота у Другом светском рату, ур. А. Животић, Пирот, 2025, 238–239.

Учитељске школе. Одатле су, везивани по двоје, ишли на саслушање у зграду затвора и коначно на губилиште. Рафали су одјекивали скоро сваке ноћи, а свака од група је копала раке за ону која ће тек пристићи. Стрељања су извршавана углавном ноћу, а мештани околних насеља су се наслушали рафала.

У месту Барје, тачније на Костином мосту, у јесен 1944. године револуционарне власти стрељале су више стотина четника, углавном мобилисаних који месец раније, као и остале народне непријатеље. Реч је о људима из околине Лесковца, Власотинца, Сурдулице и Црне Траве који су живота лишени без суђења, на основу обичног исказа и само зато што су припадали супротној страни, највише из села Велика Сејаница код Грделице, чак педесет младића, тек мобилисаних у јесен 1944. године у Равногорски покрет. Било је ту и Пироћанаца, али и заробљеника из суседне Бугарске, углавном питомаца-домобрана Независне државе Хрватске, која је била у пакту са земљом наших источних суседа.

Стрељање Лесковчана и њихових земљака из Ораовице, Дадинца, Јастрепца, Грделице, Палојца и многих других места овог дела Србије у осамдесет и више километара удаљеном Пироту имало је, нажалост, и сасвим практичне разлоге. Нове комунистичке власти у Лесковцу и околини нису хтеле да прљају руке крвљу оних које познају.¹⁵

Једини писани траг о стравичним егзекуцијама које су се дешавале у околини Пирота на јесен 1944. године пружа Списак стрељаних и убијених у Србији након 12. септембра 1944. године, који је саставила Комисија за откривање тајних гробница, а састављен је на основу грађе Архива Србије и Безбедносно-информативне агенције. Књига стрељаних број 53, која се односи на простор југоисточне Србије, садржи списак од 390 стрељаних и убијених лица, од чега су 52 из Пирота и пиротских села. Од 390 стрељаних и убијених са поменутог списка, њих 259 је ликвидирано у околини Пирота.¹⁶

Институционални терор

Свакако да процес „дивљег чишћења” током првих месеци по ослобођењу није био само спонтан и анархичан излив беса и освете у ратним и постратним условима, већ у великој мери фаза планске етапне револуције.

15 С. Цветковић, *Између српа и чекића*, 208–210.

16 М. Манић, *Равногорски покрет у округу пиротском*, Пирот, 2012, 119.

Тек крајем 1944. и почетком 1945. године стижу први сигнали од највиших званичника Озне да овакву праксу треба напустити и прећи на институционализовани облик репресије према народним непријатељима.

Гоњење непријатеља раволуције и колаборациониста у новој фази требало је да преузму судови (војни, народни и судови части) уз помоћ Озне и Државне комисије за суђење ратним злочинцима и сарадницима окупатора. Озна је ипак наставила да врши погубљења по својим недоследним критеријумима све до краја 1945. године, када је, наводно, на седници Централног комитета Тито узвикнуо: „Доста са свим тим смртним казнама и тим убијањем. Смртна казна нема више никакво дејство!” Престанак ликвидације без суда се, дакле, не објашњава чињеницом да је то злочин или разлозима хуманости, већ је последица узнемирености у народу и партијских интереса.¹⁷

У историјском развоју Југославије веома је битан период успостављања новог друштвено-економског и политичког уређења после Другог светског рата, и то по узору Совјетски Савез, прву социјалистички уређену земљу. Да би се остварио, социјалистички поредак је морао да створи материјалну основу, односно нови облик својине и нове односе. Идеолошка позадина лежи у теорији социјализма као праведног друштва које се заснива на: друштвеној једнакости, праведнијој расподели, новом моралу који почива на заједништву, укидању приватне својине и, уместо тога, подржављењу својине. Укидање најамног рада, брисање економских разлика, превладавање свих видова отуђења човека вредности су дубоко хуманистичког и демократског концепта социјалистичког друштва.

Иза тих хуманих полазишта и у почетку добрих намера у остваривању задатих замисли, широко прихваћених међу становништвом, смрвљена је индивидуа и погажени су основни принципи хуманости: право на живот, у најширем смислу, и право на својину.

Начин формирања матријалне основе будућег поретка и изградња нових односа трајао је релативно кратко, од 1944. до 1946, а у целости је довршен доношењем другог по реду Закона о национализацији 1948. године. У том периоду усвојен је читав низ законодавних аката, а најважнији су закони о конфискацији, аграрној реформи и национализацији. На основу ових закона и неких других прописа, у рукама државе нашло се 80% приватног власништва, од индустријских предузећа и рудника,

17 С. Цветковић, *Између српа и чекића*, 273–274.

новчаних завода, трговина на велико, земљишних поседа, до приватних кућа и окућница.¹⁸

У овој фази институционалног револуционарног терора, идеолошка разрачунавања су се одвијала кроз јавне судске процесе пред војним судовима, судовима за заштиту националне части или цивилним судовима. *Уредба о војним судовима*, донета 24. маја 1944. године, представљала је једини правни пропис на којем су се темељила сва суђења у последњим ратним и првим поратним месецима, па су војни судови спроводили поступак и у војним и цивилним стварима. Њом су дефинисана најтежа кривична дела, војни злочини, а одрежен је и термин „народни непријатељ” за грађанина који је на било који начин помагао непријатељима, слабио моћ и наносио штету народноослободилачкој борби. Широка дефиниција и неодређеност кривичних дела, драконски систем казни, које нису биле прописане за појединачна кривична дела, већ је било препуштено судовима (под потпуном контролом партије) да процене и одреде казну за сваки појединачни случај, отварале су могућност злоупотребе.¹⁹

Темељ нове социјалистичке државе почивао је на државној својини. Процес измене својинских односа отпочет је спровођењем конфискације, као револуционе мере, која из економског живота елиминише највећи део буржоаског слоја. Њихова имовина прелази у руке државе изрицањем казни по разним законским основама, проглашавајући појединце за ратне злочинце, народне непријатеље, ратне профитере, привредне саботере, шпекуланте и др.

Доношењем читавог низа законских прописа започета је интензивна кампања и елиминација тзв. народних непријатеља, и унутрашњих и спољних, који су били не само против Народноослободилачког покрета, већ уопште против друштвено-економског и политичког система, који је тек требало фактички да се институционализује. Најсигурнији начин да се тај грађански слој искључи из активног друштвеног живота била је политичка и економска елиминација. Конфискација као вид казне вршена је у кривично правном поступку и била је „спорадична” казна у законима јер су главне биле лишавање слободе до изрицања смртне

18 С. Радић, *Конфискација имовине у Ваљевском округу 1944–1946*, Ваљево, 2002. 7.

19 С. Цветковић, *Између српа и чекића*, 93.

казне, принудни рад, затим одузимање политичких, грађанских и осталих права.²⁰

Из свега реченог може се закључити да је држава добар део имовине стекла конфискацијом.²¹

Конфискација имовине

Конфискација имовине је примењивана на она лица која су „услед или у вези нечасног држања за време окупације стекла имовину”, док је прогонство требало да буде казна за лица чији би „даљи боравак у том месту или подручју био штетан по јавне интересе”. Конфискација имовине била је дефинитивно омогућена *Законом о конфискацији имовине и о извршењу конфискације*, донетом 9. јуна 1945. године. Конфискацију је спроводио онај средњи народни суд на чијем се подручју налазила имовина коју је требало одузети. Уколико се имовина налазила на подручју више средњих народних судова, сваки је од њих спроводио конфискацију на свом подручју, и то на основу одлуке суда који је донео пресуду.

На подручју Нишавског среза мере конфискације имовине изречене су већем броју лица. Под ударом овог закона међу првима се нашао Димитрије Младеновић Мита Гага, један од оснивача и сувласника фабрике гума „Тигар” и утемељивач привредног развоја пиротског краја.²² Димитрије Младеновић Мита Гага²³ био је један од најзначајнијих Пироћанаца из прве половине двадесетог века. Током друге половине двадесетог века лик и дело Мите Гаге били су препуштени забораву, презиру и ниподоштавању. Његово је име у јавном говору постало симбол поражене епохе, трулог капитализма и грађанског Пирота, који је „капи-тулирао” по уласку комуниста у варош на јесен 1944. године. Мита Гага рођен је 9. октобра 1886. године у старопланинском селу Топли До. Био је треће дете Николе и Јелене Костић. Пракса уписивиња презимена по имену оца тада је још увек важила, па су родитељи Мите Гаге уписани као Костићи, по Кости Гаги. Крајем деветнаестог века та се традиција мења, а породица узима презиме Младеновић као успомену на Младена Гагу, који је око 1800. године утемељио фамилију и подигао кућу од чврстог

20 С. Радић, *Конфискација имовине у Ваљевском округу 1944–1946*, 19–20.

21 *Исто*, 21–26.

22 Т. Г. Панајотовић, *Пирот кроз векове, друга књига (1944–2000), прилози за проучавање историје пиротског краја*, Пирот, 2016, 23–30.

23 Д. Лазаревић, *Председници градске општине Пирот (1918–1941)*, 123–135.

материјала у Топлом Долу. Још као дечкић, Мита се одликовао бистрином и склоношћу ка трговини пратећи свога деду Косту. Ту Митину карактеристику промућурни деда Коста хтео је да потпуно изгради, па га 1900. године шаље на школовање у Солун, где је похађао Трговачку академију. По жељи свога деде, Мита је одабран да испред породице Младеновић наследи успешан трговачки посао који је Коста Гага развио на релацији Топли До – Пирот – Софија – Солун – Александрија – Цариград. Трговина живом стоком, кожом, вуном и качкаваљем у фамилији Младеновић у то време је већ имала вишедеценијску традицију. Након двогодишњег школовања у Солуну, одлази у Лајпциг на Трговачку академију. Због језичке баријере, али и германског менталитета који је младом Мити био стран, након годину дана враћа се у своје село.

Након повратка у Топли До 1903. године, Димитрије се посветио развоју трговачког посла, али и стварању породице, оженивши се мештанком Младеном. Сада већ афирмисани трговац са солидним иметком, Мита Гага се 1908. године сели у Пирот, након што је подигао велику кућу поред Градашничке реке, на просторном плацу где је касније изградио и погон фабрике „Тигар”. Своју селидбу успео је да искористи за нове пословне кораке, те је почео да развија посао штављења овчијих и говеђих кожа у табанама на Градашничкој реци. Готово целокупна производња била је извозно оријентисана ка тржишту Бугарске и Грчке. Пословни подухват тога времена свакако је било извоз пиротског качкаваља у САД преко луке у Солуну. Како је био у питању велики и ризични подухват, Мита Гага је, не препуштајући ствари случају, свој товар осигурао код престижног енглеског „Лојда”, у случају да се током вишенедељне пловидбе Медитераном и Атлантиком деси нешто непредвиђено. Иако Мита Гага није доживео најблиставије тренутке америчко-пиротске трговине качкаваљем из седамдесетих година двадесетог века, није претерано рећи да је ту причу покренуо и удахнуо јој живот окупљајући око себе и остале произвођаче и трговце пиротским качкаваљем.

Улазак Димитрија у политику далекосежно је утицао на његов статус у друштву, али и на пословне пројекте. По наговору Петра Христића, тадашњег председника пиротске општине, Мита постаје члан Народне радикалне странке 1910. године. Када је једном постао радикал, Мита Гага се тих политичких уверења држао до краја и временом је постао најважнија политичка фигура те странке у пиротском крају.

Политичку и пословну каријеру прекидају Балкански ратови, када се Мита Гага добровољно јавио у војску и био распоређен у службу

интендантуре нишке војне области. Војевање у балканским ратовима за Димитрија је било велико искушење, које му је донело личну трагедију због погибије његовог млађег брата Петра, али и медаљу за храброст исказану у Брегалничкој бици. Ратни дани настављени су и током Првог светског рата у оквиру Друге армије Степе Степановића, са којим је прошао све фазе рата, од битака у Србији, преко Албанске голготе, па до Солунског фронта и његовог пробоја. У родни крај Младеновић се вратио овенчан са још две медаље – Златном медаљом са Карађорђевоом звездом и Медаљом за верност краљу и отаџбини.

Послератне године донеле су Димитрију успехе у пословној сфери и доминантно оријентисан на трговачке послове извозног карактера, Мита Гага је тих година ушао у друштво најбогатијих људи, не само у Пироту, већ и шире. Упоредо са економском, расла је и његова политичка снага, па га редовно налазимо међу општинским одборницима, члановима разних комисија, међу акционарима, покровитељима и на готово свим местима где се дешавало нешто важно. Круна његове политичке каријере свакако је победа на парламентарним изборима 11. децембра 1938. године, када је као кандидат Југословенске радикалне заједнице изабран за народног посланика Народне скупштине Краљевине Југославије. Непуних годину дана касније, на изборима 12. новембра 1939. године, изабран је и за сенатора на владиној листи у Моравској бановини. На месту сенатора Краљевине Југославије Димитрије је остао до 1. априла 1941. године, када је Сенат распуштен указом краља Петра II Карађорђевића.

Некако се поклопило да се са политичким узлетом Мите Гаге дешавало и ширење његове пословне стратегије ка индустријском сектору, који је за пиротске услове био скоро неразвијен. Визија Димитрија Младеновића да покрене фабричку производњу гумених опанака по свој прилици је дошла као последица анализе тржишта и проицљивости његових партнера у том послу Ење Пантева из Бугарске и браће Цекић из Пирота. Спој трговачког умећа Мите Гаге, искуства Цекића у изради опанака и Ење Пантева са машинама за гумарску индустрију отворио је ново поглавље у привредном развоју Пирота и околине. Поменута тројка је 15. фебруара 1935. године потписала уговор о партнерству, а убрзо је стигла и дозвола Министарства трговине и индустрије којом је одобрен рад Индустријске радионице „Тигар” Димитрија Младеновића и компањона.

Раст производних капацитета фабрике „Тигар” у касним тридесетим годинама прошлог века родио је код Димитрија још једну визионарску идеју, везану за снабдевање погона, али и читавог града електричном

енергијом. Термоцентра у Пироту више није могла да задовољи потребе домаћинстава за струјом, а камоли озбиљног индустријског постројења. Тандем Младеновић–Цекић био је спреман за амбициозни подухват изградње хидроелектране. После процене хидрокапацитета река Нишаве и Темштице, тим ангажованих стручњака на челу са чувеним инжењером Миладином Пећинарем, коме су помагали инжењери Аћим Стевовић и Душан Зарић, донео је одлуку да се будућа хидроелектрана гради у кањону реке Темштице. Дозвола за градњу је добијена 9. јуна 1939, а пуштена је у пробни рад 12. априла 1940. године.

Априлски рат 1941. године Мита Гага је дочекао у родном месту. У преподневним сатима 8. априла 1941. године у варош су продле трупе Друге немачке оклопне дивизије. Сва власт, војна и цивилна, припадала је команданту града. После три дана пљачке и отимања, командант града мајор Шулце Лангеман Ернст Лудвиг (Ernst Ludwig Schulze Langemonn) позвао је Божидача Ристића за тумача, пошто је овај одлично говорио немачки језик.²⁴ Дан после овог разговора образована је општинска управа. За председника општине постављен је Димитрије Младеновић Гага, чија је функција била само формална, а за првог потпредседника је постављен Бождар Ристић, који је као познавалац немачког језика заправо вршио сву власт. Ову позицију Ристић је користио, у границама својих могућности, да што више помогне уплашеном и збуњеном пиротском становништву. У Општинској управи били су још и Цветан Даскаловић; Милутин Ђурић, трговац из Пирота; Милутин Манчић, трговац из Пирота; Јован Цекић, индустријалац из Пирота и Божидар Јовановић, трговац из Пирота.

Немци се у Пироту нису дуго задржавали, већ 29. прила су Пирот и Нишавски срез ушли су у састав Бугарске. Пиротски округ је новом демаркационом линијом подељен на два дела.²⁵ Бугарска власт је распустила општинску управу коју је поставила немачка команда града и на окупираној територији организована је онако како је организована и у Бугарској.²⁶

24 ИАПи, Збирка Пирот и околина у народноослободилачкој борби 1941–1945 (=ПНОБ), Изјава Божидача Ристића дата јуна и августа 1960. године.

25 ИАПи, Лични фонд Христифор Живковић Цикана (=ХЖЦ), Р. Филиповић, *Стварање и развој народне власти у току народне револуције и бугарска окупаторска власт*, рукопис, 3.

26 Види: Д. Лазаревић, П. М. Видановић, *Пирот у Другом светском рату II*, Пирот, 2024, 19–22.

Стварна улога Димитрија Младеновића у помагању четничком покрету данас се може тумачити искључиво на основу сачуваних бугарских извора и у њима се препознаје његов значајни допринос свему што се по том питању дешавало. Уз доктора Душана Стевчића, Мита Гага је био један од најистакнутијих помагача равногорског покрета, пре свега у финансијском смислу. Због тога је платио високу цену, са једне стране Бугарима, који су га депортовали у логор, а после ослобођења и комунистима, који су у томе нашли довољно добар разлог да га осуде и конфискују његову целокупну имовину. Иако је Мита Гага био уверен да је са ослобођењем Пирота септембра 1944. године и за њега дошла слобода, убрзо се испоставило да неће бити тако. Током ноћи 16. новембра 1944. године, у породичној кући Димитрија Младеновића упали су припадници Озне и без много објашњења су одвели пиротског индустријалца на саслушање. Био је то почетак вишемесечног малтретирања, тамновања и чекања пресуде која је пажљиво пакована за класног непријатеља. Уочи почетка суђења, скоро цео број пиротског недељника *Слобода* од 5. маја 1945. године био је посвећен „противнародном деловању Мите Гаге“. Била је то класична медијска припрема линча једног од најугледнијих пироћанаца прве половине двадесетог века. На терет му је стављено готово све што се могло искористити у оптужници, од председничког мандата на почетку окупације, сарадња са Бугарима, преко помагања четницима, па до „интелектуалног саучесника“ у убиству два истакнута партизанска борца и подстрекивања на убиство паторице људи из села Барје Чифлика.

Пошто је у медијима и чаршији већ проглашен народним непријатељем, уследило је театрално суђење Димитрију Младеновићу 21. маја 1945. године у великој сали хотела „Еснаф“. Салу је испунило више од осамсто младих комуниста, који су скандирали „Смрт издајнику Гаги!“, „На вешала!“ Својеврсна правна фарса која се тог дана дешавала није била само суђење Мити Гаги, већ и показна вежба режима пред чаршијом о томе како изгледа удар црвеног терора на некада првог грађанина Пирота. Након изречене пресуде, присутни су је са овацијама прихватили и са великим одушевљењем одавали признање суду и судијама узвикивајући: „Живела правда, живео народни суд и судије, смрт народним издајцима и тлачитељима сиротиње и радништва!“²⁷

27 ИАП, Виши суд у Пироту (=ВСП), кут. 2, 1945, Досије Димитрија Младеновића Гаге.

Војни суд Нишке војне области – Веће код Команде Пиротског подручја – поводом оптужбе од 12. маја 1945. године против Димитрија Младеновића Гаге из Пирота, због дела из чл. 12 УВС (Уредба о војним судовима), кога брани адвокат Душан Пешуновић, на дан 21. маја 1945. године донео је пресуду: „Крив је!”

У образложењу пресуде оптуженом Димитрију се, између осталог, стављало на терет то што је одмах по окупацији Пирота од стране немачке војске пристао да буде председник општине. Занимљиве су активности које му стављане на терет, нарочито када се има на уму да је само петнаестак дана био на том положају: оптужен је да је предао списак комуниста у Пироту (а позната је чињеница да је Пирот дочекао окупацију без иједног припадника комунистичке партије); да је за тако кратко време хапсио многе људе; да је забранио да се сиротињи дели кукуруз итд. Оно ште се са сигурношћу може потврдити и доказати јесте Митина сарадња са четничким покретом, и то углавном као финансијер. Због тога је и занимљива констатација да је сарађивао са бугарским окупаторима, а већ смо напоменули да је због сарадње са четничким покретом био интерниран у Бугарски логор Крсто поље, у области града Ксанти. Очигледно је и самим тужитељима оптужница деловала „танко”, па су морали да исконструишу још једну неприкосновену лаж, те су увели нови правнички термин „интелектуални саучесник”. Наиме, Димитрије је оптужен да је учествовао у убиству партизанских бораца – Славча Дручанова „Балканског”²⁸ и његовог саборца, познатог по надимку „Кота”. Према оптужници, Мита је доставио организацији Драже Михаиловића место где се налазе именовани партизани, те су поставили заседу и ликвидирали партизанске борце. На тај начин је постао „интелектуални саучесник”. У складу са тим, проглашен је издајником народне борбе и саучесником у убиству и подстрекивању на убиство бораца за народно ослобођење. Осуђен је на смрт стрељањем, трајни губитак грађанске части и кон-

28 Славчо Дроцанов Балкански (Село Чупрене Бугарска, 1920 – Топли До, Пирот, 1943) – бугарски комуниста који је 1941. године мобилисан у војску, али је врло брзо због својих убеђења дезертирао и пребегло међу југословенске партизане. Његову главу Бугари су уценили са 300.000 лева. Био је припадник Сврљишког партизанског одреда, али је због великих проблема са реуматизмом у неколико наврата лечен и није био у могућности да борбено делује, због чега се са двојицом најближих сарадника Прокопијем Котом Ђирићем и Иваном Димитровим кретао у околини села Темска и Топли До. Погинуо је у окршају са четницима Душана Петровића Бороша.

фискацијом целокупне имовине, с тим да се приликом конфискације породици осуђеног остави минимум за издржавање.²⁹

Наравно да тужиоцима није било потребна ваљана оптужница када су имали сведоке на својој страни и када је пресуда већ донесена, а све са циљем да се конфискује фабрика „Тигар” и хидроцентрала „Темац”, пре свега, а затим и велико аграрно богатство. Током поступка у препуној сали хотела „Еснаф”, видевши да нове власти од суђења праве спектакл, поједини сведоци одбране су неприметно напуштали салу, а они који су остали нису се усудили да сведоче у корист Мите Гаге.³⁰

Поступак конфискације имовине Димитрија Младеновића почео је 9. августа 1945. године делимичном пресудом Среског народног суда у Пироту: „Да се изврши пренос у својину државину конфисковане половине осуђеног Димитрија Младеновића Гаге из Пирота на електричној централи „Темац” у Темској и Фабрике гумених производа „Тигар” у Пироту са половином свих припадака. Да се осуђеникови делови на овој имовини предају одмах Управи државних добара у Пироту на даљу надлежност. Да се судски поступак на осталој пописаној осуђениковој имовини издвоји и настави.”³¹

Пренос у државну својину извршен је најпре на основу нове пресуде, којом је конфискована Младеновићева имовина углавном на подручју Пирота – воденица, шљивар, њиве, виногради и ливаде, као и идеалне половине плаца на ком се налазе две зграде од тврдог материјала, Младеновићеве и Цекићеве викендице.³²

Пресуда од 28. септембра 1945. године односила се на конфискацији имовине углавном на подручју Топлог Дола и Темске, ливаде, њиве, баште, али и на покретну имовину из дома Младеновићевих.³³

Најзначајнији део конфисковане имовине Димитрија Младеновића била је идеална половина „Тигра”. Друга половина, која је припала браћи Цекић (Милораду и Јовану), прешла је у државну својину на

29 ИАПи, Окружни народни одбор Пирот (=ОНОП), кут. 12, Пресуда Војног суда Нишке Области – Веће код Команде Пиротског подручја, бр. 479/45 од 21. маја 1945. године.

30 Б. Костић, *Мита Гага и браћа Цекић оснивачи фабрике „Тигар”*, Пирот, 2009, 186–187.

31 *Исто*, 196.

32 ИАПи, ОНОП, кут. 12, Делимична пресуда Среског народног суда у Пироту, И-19/45 од 23. августа 1945.

33 ИАПи, ОНОП, кут. 12, Пресуда Среског народног суда у Пироту, И-19/45 од 28. септембра 1945.

основу Уговора о поклону, начињеном пред Среским судом у Пироту 10. октобра 1945. године. У атмосфери страха и стрепњи за личну безбедност и судбину породице након изречене смртне казне Димитрију Младеновићу, Цекићи су без отпора прихватили сугестију да своју половину „Тигра” поклоне држави. По познатој методи изнуђивања „добровољних одлука”, карактеристичној за полицијске државе, у кућу Цекића долази предратни службеник „Тигра” са „пријатељским” саветом да свој део фабрике поклони држави и да на тај начин избегну хапшење и робијање.

После тог договора, јавни тужилац Округа пиротског је Решењем од 3. јуна 1944. године обуставио кривични поступак гоњења против окривљених Милорада и Јована.³⁴

По изрицању пресуде, Мита Гага је из Пирота пребачен у нишки војни затвор, где је требало да сачека извршење смртне казне. Међутим породица се није помирила са том чињеницом, те је Душан Зарић, зет Мите Гаге, користећи свој ауторитет и познанство са Кочом Поповићем, намеравао да тражи ревизију монтираног судског поступка. Детаљи око тога нам нису познати, али је епилог био ангажовање Моше Пијаде, тадашњег министра правде, који је наложио понављање суђења. Војни суд нишке војне области је 12. јуна 1945. године преиначио првобитну пресуду и донео нову – да се Димитрије Младеновић осуђује на десет година затвора и конфискацију имовине. На тај начин је Мита Гага спасен стрељања, али не робије и одузимања имовине.³⁵

Иако је породично богатство, деценијама стварано, преко ноћи изгубљено, породица Младеновић је наставила да се бори за помиловање Мите Гаге. Молба да се његова затворска казна умањи доспела је напослетку пред Привремену народну скупштину Демократске Федеративне Југославије, која је 19. новембра 1945. године уважила олакшавајућу околност и скратила казну затвора са десет на пет година. Своју затворску казну Димитрије Младеновић је издржавао у периоду 16. новембра 1944. до 16. новембра 1949. године, најпре у Пироту, онда у Нишу, Сремској Митровици, а на крају и у Забели код Пожаревца. По изласку из затвора, Димитрије се ретко враћао у Пирот. Остатак живота провео је са супругом Младеном у Београду, у кући своје ћерке Наде и зета Душана Зарића. Притиснут годинама, болешћу и свиме што га је снашло,

34 Т. Г. Панајотовић, *Пирот кроз векове, друга књига (1944–2000)*, 26–27.

35 ИАПи, ОНОП, кут. 12, Пресуда Вишег војног суда Југословенске Армије бр. 980/45 од 12. јуна 1945.

Димитрије Младеновић је преминуо 11. марта 1965. године. Сахрањен је на Тијабарском гробљу у Пироту.

Конфискација имовине Панте Вељковића, трговца из Пирота, веома је карактеристичан пример односа нове власти према неистомишљеницима. Панта М. Вељковић,³⁶ познатији по надимку „Трчивелко”, рођен је 17. септембра 1889. године у Пироту, од оца трговца Мите и мајке Јордане. Био је ожењен Маријом, рођеном Поп-Митић и имали су једног сина. По свему судећи, носио је титулу хаџи и био је тутор пазарске Цркве Рождества Христовог у Пироту за време Другог светског рата.

Пре Другог светског рата имао је своју бакалско-колонијалну радњу и бавио се трговином качкаваља. Политиком се није бавио. Трговао је са фирмом „Стандард вакум Оил и компани” из Загреба која је имала филијалу у Београду, а он је био њихов заступник за Пирот. Од ове фирме је добијао бензин и петролеум.

Са својим сином је трговао качкаваљем, тако што је његов наследник боравио у Александрији и Египту, а Панта му је преко Солуна слао качкаваљ, док је за то добијао пиринач и зејтин.

За време окупације Пирота наставио је трговину са бугарским фирмама „Кооперација напред” и „Дружество петрол” из Софије. За време окупације извршио је промет од око четири или пет милиона лева.

Ослобођење је сачекао у Пироту, где је наставио са својом трговином. Међутим, ухваћен је да је на тавану своје радње сакрио осам сандука шећера или укупно двеста килограма. С обзиром на то да је био дужан да пријави вишак по наредби Окружног народног одбора, свако такво дело пријављивано је Војном суду. На терет оптужнице ставља му се и покушај подмићивања полицајца (у то време „милиционер”), који је дошао у његову радњу и вршио претрес, нудећи му пола пронађеног шећера уколико га не пријави. Оваква оптужница била је довољна Војном суду да Панту Вељковића прогласи кривим и да га осуди на казну принудног рада у трајању од годину дана, губитка грађанске части на две године и конфискацијом дела имовине, укључујући и пронађени шећер.³⁷

Наредбом команданта Пирота, а у вези са пресудом Војног суда Подручја Пирот, одређена је трочлана комисија да изврши попис непокретне и покретне имовине Панте Вељковића. Комисија се упутила према

36 ИАПи, ВСП, кут. 4, Записник са саслушања окривљеног Панте Вељковића, 25. март 1946.

37 ИАПи, ОНОП, кут. 12., Пресуда Војног суда Нишке области веће при Команди пиротског подручја од 24. маја 1944. године.

кући осуђеног и том приликом је видела како дечак излази са пуном корпом у руци. Зауостављен је и приликом претреса пронађена је запечаћена стаклена тегла, пуна папирног новца, и алуминијумска кутија. Чланови комисије су одузели корпу од дечака, а када су ушли у двориште, приметили су да је раскопавано на више места. У кући су примећени одећа и запаковани ћилими, спремни за сакривање код комшија или рођака. Том приликом извршен је попис ствари на дванаест кућаних страна.³⁸

Комисија за конфискацију имовине Панте Вељковића својим записником потврђује да је отворила две алуминијумске кутије и једну стаклену теглу, те да је у њима пронашла три златника – један већи, са натписом Ваксење Христово, потом златник са сликом Јована Претече, те још један мањи, укупне тежине 44,70 грама. Затим три златника од десет франака, један из 1851, други из 1858. и трећи из 1908. године, те уз то још један, а сви заједно су тежили 13,10 грама. Затим је пронађен стари југословенски новац у сребру, укупно 4.756 динара; бугарски новац у сребру, укупно 16.530 лева; стари југословенски папирни новац, укупно 179.300 динара; српски папирни новац, укупно 524.500 динара; пет фунти у папиру; 310 рајхсмарака у папиру и пет рајхсмарака у сребру.³⁹

Пошто је Панта Вељковић од стране Војног суда при подручју Пирот проглашен за народног непријатеља јер није пријавио двеста килограма шећера, извршена је конфискација његове имовине, и то: у Улици Краља Александра 24 (иначе централна улица у Пироту) одузета му је кућа и три дућана; дућан у истој улици, само на броју 29. У Улици Кнеза Михајла, у самом центру града, одузето му је пет дућана, повезаних са непарне стране у виду занатског центра. У Улици Југовића, која се налазила у Тијабари, одузето му је девет дућана. Укупно – кућа и осамнаест дућана у граду, све то због двеста килограма шећера.⁴⁰ Од целокупне имовине, породици Вељковић остала је кућа са магацином у Улици Кнеза Михајла број 27, дућан на Тргу Краља Петра број 80 и још један дућан у Улици Кнеза Михајла број 13, који се водио на име Пантине

38 ИАПи, ОНОП, кут. 12, Записник комисије за попис покретних и непокретних ствари Панте Вељковића од 27. фебруара 1945.

39 ИАПи, ОНОП, кут. 12, Записник Комисије за конфискацију Панте Вељковића од 1. марта 1945. године.

40 ИАПи, ОНОП, кут. 12, Команда места Пирот, Потврда бр. 2, Кбр. 1728 од 28. марта 1945.

супруге Марије. Од имања остали су им само виноград и пашњак, што заједно није било ни потпун хектар.⁴¹

Панта Вељковић, трговац из Пирота, ухваћен је у шпекулацији са шећером, није пријавио двеста килограма и због тога га је Војни суд у Пироту осудио на годину дана принудног рада и конфискацију имовине. У логору у Нишу издржао је половину казне и амнестиран је 14. августа 1945. године. Након амнестије је боравио у Пироту до 23. 12. 1945. године. Потом одлази у иностранство, тачније у Бугарску, „због слабости јер има обољење на бубрезима”. Са собом је понео један француски наполеон, један велики дукат и 170 динара ДФЈ.

У Бугарску је отишао 25. 12. 1945. године код поп Димитрија из Софије, који је служио у цркви Свети Никола у Софији. Потом је код Димитријевог оца Јевстатија, игумана у манастиру Драговенском, и тамо је провео око месец дана. За тих 25 дана у манастиру платио је 1.400 лева. Након тога враћа се у Софију код рођака Александра Колевића, те код њега борави 15 дана, код рођака Венелина Вацова проводи око пет дана, а након тога проводи дан код Бориса Вацова. Потом се враћа у цркву Света Софија, где га дочекује Димитрије са својим рођаком у цивилу, по свему судећи полицајцем. Пошто су константовали да Панта не поседује исправе и да је без докумената прешао границу, Димитријев рођак га хапси и спроводи у дирекцију полиције, одакле је депортован у Југославију. Ту га је сачекао нови судски поступак у вези са случајем Панте Даскаловића. Да ли је његов одлазак у Бугарску протумачен као покушај бекства, или је он то стварно и био, нисмо у могућности да сазнамо овом приликом. Како год било, претпоставка је да је овај покушај бекства додатно наљутио народну власт јер јој се Панта Вељковић учинио као непокорни и отворени противник новог поретка.

Оптужен је, између осталог, и за тучу половином 1942. године после свађе са Даскаловић Пантом, када је дошло и до узајамних лакших телесних повреда. Вељковић је Даскаловића пријавио бугарским властима, и то у два маха, прво у јулу, а затим у октобру 1942. године, са тврдњом да је повезан са организацијом Драже Михаиловића. Због тога је ухапшен и интерниран у Бугарску, где је и умро. Оптужен је и за сарадњу са бугарском окупационом војском, да је оптуживао одређене грађане да су сарађивали са Пантом Даскаловићем у циљу побуне против

41 ИАП, ОНОП, кут. 12, Допис СНО среза Нишавског Команди места Кбр. 789 од 15. марта 1945.

бугарске окупационе власти итд.⁴² Из сведочења се може приметити да од овога скоро ништа није тачно. Са дотичним Пантом Даскаловићем јесу се потукли након свађе у кафани, али по сведочењу његовог брата Цветана Даскаловића, Панта Даскаловић био је интериран у Бугарску због тога што је псовао бугарске војнике, који су му одузели месо тек заклане свиње. Што се тиче осталих који се помињу у списку као сарадници Панте Даскаловића, чињеница је да нико није ухапшен од стране бугарских окупатора. Иако их је Панта Вељковић окарактерисао као припаднике и симпатизере организације Драже Михаиловића, то новој, комунистичкој, власти није сметало да прекрије и да натовари као терет Панти Вељковићу. „У име Народа” Врховни суд Народне републике Србије доноси пресуду да је Панта Вељковић крив и да се осуђује на дванаест година робије уз принудни рад, на пет година губитка грађанских и политичких права, сем родитељских.⁴³ Да иронија буде још већа, суд је заседао у његовој претходно конфискованој кући. Након жалбе његове супруге, Врховни суд је својим решењем Кж. 509/46 ванредно ублажио изречену казну, преиначивши је на осам година робије, што је осуђеник издржавао у Казнено-поправном дому у Нишу. Панта Вељковић, трговац из Пирота, један од најимућнијих грађана, умро је 16. марта 1965. године.⁴⁴

Ово су само два карактеристична примера конфискације имовине у Пироту. Према извештају Управе народних добара Окружног народног одбора Пирот из јануара 1946. године у округу по судским пресудама извршена је конфискација и секвестрација имовине над 283 лица. Секвестрирана је имовина четрнаест лица јеврејског порекла, који се из познатих разлога више никада нису вратили у Пирот. У том периоду остало је да се још за тридесет и једно лице (окарактерисано као „народни непријатељи”) изврши попис имовине. Према овом извештају, конфисковане су 32 зграде, а секвестрирано 70. Конфискованих пољопривредних поседа било је укупно 60 хектара, 85 ари и 77,5 квадрата. Секвестрираних пољопривредних поседа било је 94 хектара, 22 ара и 2 квадрата. Конфискованих шумских поседа било је укупно 9 хектара, 91 ар и 46 квадратних метара, а секвестрираних 6 хектара, 52 ара и 9 квадратних метара.⁴⁵

42 ИАПи, ВСП, кут. 4, Оптужница Окружном суду у Пироту, Кбр. 912/45 од 10. маја 1946.

43 ИАПи, ВСП, кут. 4, Пресуда Врховног суда КЖ – 1073/46 од 27. јуна 1946.

44 ИАПи, Црква Пресвете Богородице, књ. 1, Матична књига рођених 1878–1890 (напомена).

45 ИАПи, ОНОП, кут. 36, Извештај Управе народног добра бр. 25 од 15. јануара 1946.

CONFISCATION OF PROPERTY FROM “ENEMIES OF THE PEOPLE” IN THE CITY OF PIROT

Summary:

In order to establish a socialist order after World War II, modeled on the Soviet Union, and to create a material foundation, that is, a new form of property, the fundamental human right to life was often violated.

In the course of its development, the socialist-communist system, while forming this material basis, enacted a series of legal measures, the most important of which were laws on confiscation, agrarian reform, and nationalization. This paper examines the confiscation of property from the so-called “enemies of the people” in the city of Pirot, presenting three case studies as representative examples.

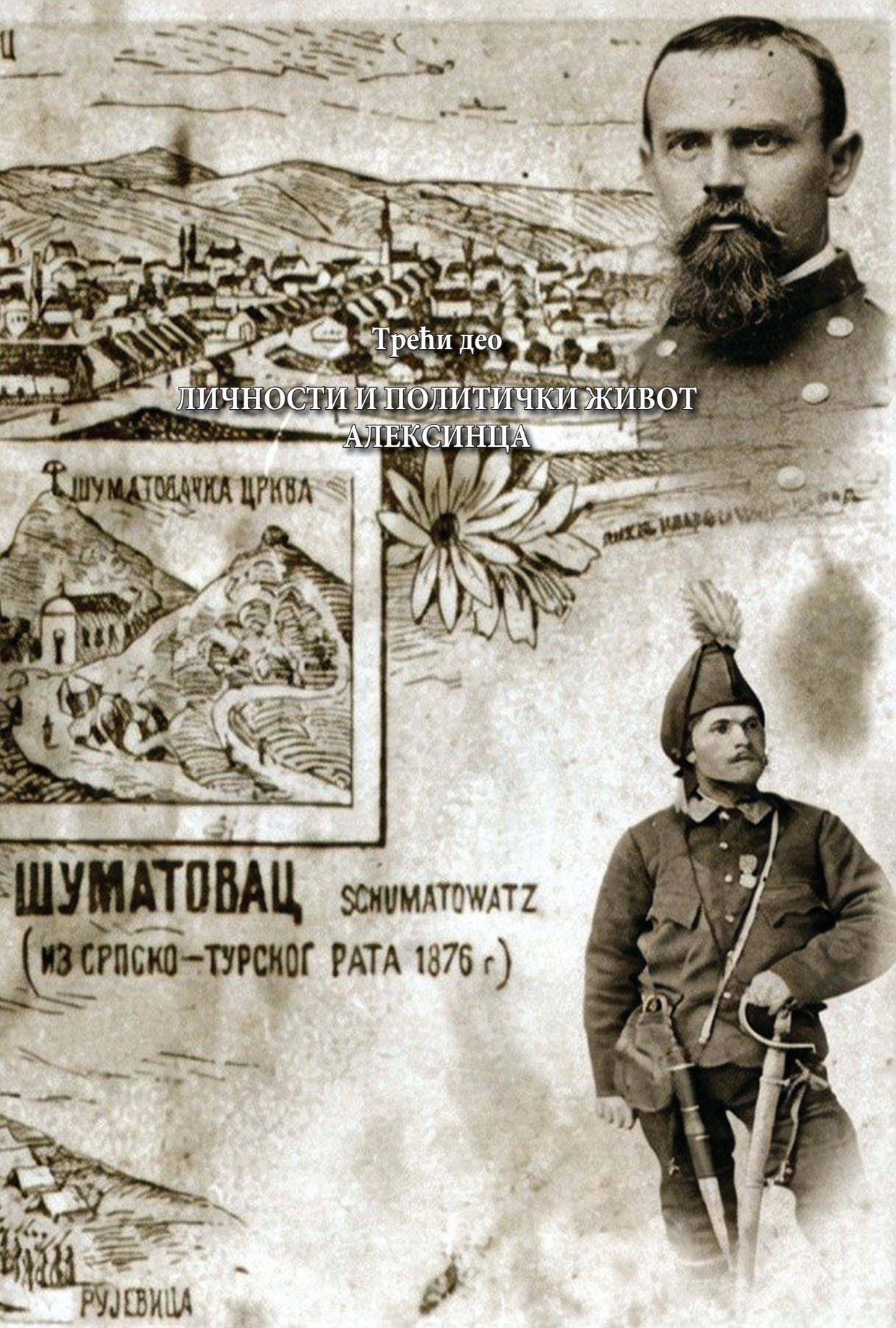
Panta Veljković, a merchant from Pirot, was sentenced to one year of forced labor, the loss of civil rights for two years, and the confiscation of part of his property because he had hidden 200 kilograms of sugar in his attic and failed to report it to the competent authorities, despite being aware of the legal consequences.

Svetozar Misirlić, a descendant of a prominent and respected local family, was a successful hotelier and president of the municipality. A man of imposing physique and impetuous temperament, he was one of the most controversial figures in the Pirot bazaar in the twentieth century. His name is most often associated with the linden tree-lined promenade along the Nišava River, but also with his extrajudicial execution by communist authorities in Pirot in September 1944.

Dimitrije Mladenović – Mita Gaga, one of the most prominent citizens of Pirot in the twentieth century, was a merchant, industrialist, senator, and Member of Parliament in the Kingdom of Yugoslavia. He was the founder of the “Tigar” factory and the “Temac” hydroelectric power plant. Accused by the communist authorities of collaboration with the occupier during the war, he was found guilty and sentenced to death, a sentence later commuted to ten years’ imprisonment on appeal. The sentence also included the confiscation of his property, resulting in the transfer of his ownership shares in Tigar and the Temac hydroelectric power plant to the state.

АЛЕКСИНА

Трећи део

ЛИЧНОСТИ И ПОЛИТИЧКИ ЖИВОТ
АЛЕКСИНЦА

ЛИЧНОСТ И ЖИВОТ АЛЕКСИНЦА

ШУМАТОВАЦ SCHUMATOWATZ
(ИЗ СРПСКО-ТУРСКОГ РАТА 1876 г.)

Нинослав Станојловић

историчар

ОШ „17. октобар”, Јагодина

stenakamen@gmail.com

КАПЕТАН ЖИВАН С. ПРОТИЋ (1843–1876) ЈУНАК СА ШУМАТОВЦА

Апстракт: Рад је посвећен животу инжињеријског капетана II класе Живана С. Протића (Пожаревац, 1843 – Шуматовец, 1876), почев од порекла и школовања, преко породичних прилика до његовог мирнодопског службовања и ратног ангажмана. По оцу Стевану био је изданак старе пожаревачке свештеничке и трговачке породице, а по мајци Милосави унук устаничког хомољског војводе Илије Стошића. Војвода Илија је током Првог српског устанка, осим личног јунаштва, остао упамћен и као успешни градитељ и бранитељ шанчева код Жагубице и Вражогрнаца, као и куле жагубичке. Ово је вероватно определило његове унуче да постану успешни инжињеријски официри.

Живан С. Протић је у војној историји Србије остао у сенци свог далеко знаменитијег старијег брата Константина Косте С. Протића, генерала, министра, председника владе и намесника, али су га његово учешће и погибија у гласовитој бици на Шуматовцу, забележени у званичним документима и сећањима савременика, сврстали у јунаке Првог српско-турског рата 1876. године.

Кључне речи: Живан С. Протић, официр, српско-турски рат 1876, битка на Шуматовцу.

Живан С. Протић је рођен 7. фебруара 1843. године у Пожаревцу,¹ у трговачкој породици, од оца Стевана и мајке Милосаве, рођене Стошић. Прича о његовом пореклу, настала према породичном предању и релевантним историјским изворима, сеже до последње деценије 17. века, када се породица Момировић из Колашина преселила на Косово, а одатле доселила у Пожаревац, носећи са собом икону своје крсне славе Светог Мученика Агатоника. Први познати Живанов предак са очеве стране био је дугогодишњи прота пожаревачки Јосиф Момировић, који је богослужбовао у овој вароши још из времена пре Кочине крајине па све

1 Сви датуми у раду су наведени по јулијанском календару.

до тридесетих година 19. века. За протопрезвитера Пожаревачке нахије постављен је 1815. године, а две године доцније, тачније 26. новембра 1817, добио је и „урежденије” од митрополита београдског Агатангела да су сви свештеници „без свакаго протисловија њему дужни да се пови-нују у најији пожаревачкој”. Прота Јосиф имао је тројицу синова – Лазара Лацка, Димитрија Миту и Стевана, који су очеву црквену титулу узели за презиме и постали Протићи. Док се најмлађи протин син Стеван опреде-лио за трговину, Лацко и Мита Протић постали су државни чиновници, често помињани у документима и као Лацко Протин и Мита Протин док су службовали у пожаревачком крају. Старији Живанов стриц Лацко Протић је прошао пут од скелеције рамско-виначког, преко ђумругције у Дубравици, до начелника Среза моравског Округа пожаревачког, док је млађи стриц Мита Протић своју чиновничку каријеру започео као писар у Начелству Округија пожаревачког, да би касније прешао у правосуђе, службујући као члан Суда Округа подринског, Смедеревског округа и у два наврата Округа пожаревачког.²

Живанова мајка Милосава рођена је у Жагубици, у породици устаничког војводе и кнеза хомољске кнежине Илије Стошића. Живанов деда по мајци Илија Стошић рођен је у Жагубици у другој половини 18. века, помиње се у историјским изворима на самом почетку Првог српског устанка 1804. године, када га је војвода Петар Добрњац поставио за хомољског буљубашу, са задатком да чува границу од Турака, који су могли да продру из Црне Реке. Буљубаша Илија је код места *Немачке страже* изградио шанац, који је по њему добио назив *Стошићева стража* и тако контролисао путеве из Крајине и Црне Реке у Хомоље. Када су српски устаници овладали већим делом Крајине и Црне Реке, спустили су се с Хомоља ка Тимоку То је искористио кнез Илија Стошић и 1807. године подигао шанац у Вражогрнцу, у намери са се супростави Турцима ако крену из Видина. Током 1810. и 1811. године у потпуности је обновио Тршку цркву, а на дарованим иконама потписивао се као „Господар Илија Стошић”. После слома устанка обрео се 1813. године

2 А. Ј. Милојевић, *За отаџбину*, Београд, 1904, 177; М. Ј. Миладиновић, *Пожаревачка Морава*, Београд, 1928, 182; *Браничевска епархија у првој половини 19. века*, прир. Н. Ђокић, Љ. Поповић, Пожаревац, 2005, 43, 52, 55; *Књажева канцеларија. Двор и породица Књаза Милоша у Пожаревцу 1825–1839, зборник докумената*, прир. М. Манојловић, Пожаревац, 2011, 42, 63; Н. Ђокић, *Духовни живот у Пожаревцу за време прве владавине кнеза Милоша*, Записи 1 (2012), 96, 99; Љ. А. Поповић, *Шематизам Кнежевине Србије 1839–1851*, Београд, 1999, 80, 138, 140, 176–177, 181.

у Аустрији, одакле је отишао у Русију. У Србију се вратио 1817. године, населивши се у родној Жагубици, где је обновио свој конак и кулу, које је саградио током устанка. Неколико година касније, свакако пре 1824, Илија Стошић је преминуо и сахрањен је у порти Тршке цркве као њен обновитељ и приложник.³

Живан је основну школу и два разреда трговачке реалке учио у родном месту, а школовање је наставио у Београду, где је завршио два разреда гимназије. Тешко материјално породично стање након изненадне очеве смрти није му дозвољавало да настави гимназијско школовање, али и утицај старијег брата Константина Косте Протића, тада већ угледног школованог официра, определиле су младог Живана да се одлучи за војни позив. Морамо додати и чињеницу да је Живан живео у доба великог националног полета и идеала, те да је, попут свих тадашњих српских младића, изузетно симпатисао војску, сматрајући да је она одлучујући чинилац за потпуно национално ослобођење и уједињење српског народа.

Будући да није успео да се упише у Артиљеријску школу, потоњу Војну академију, јер се по конкурс захтевало да кандидати морају имати бар пет разреда гимназије (иначе би полагали пријемни испит из математике, геометрије, националне историје, француског и немачког језика), определио се да добровољно ступи у српску војску као обичан војник. То се десило 9. новембра 1862. године, да би већ након шест месеци постао пешадијски каплар. За поднаредника је прозведен 15. септембра 1864. године и преведен у инжињерију. Његова војна каријера текла је узлазном линијом, тако да је као инжињеријски наредник унапређен у чин инжињеријског потпоручника, по избору, 1. августа 1868. године. Четири године касније, 19. августа 1872, произведен је за инжињеријског поручника, а у склопу припрема за рат са Турском био је унапређен у чин инжињеријског капетана II класе 10. марта 1876. године. Током мирнодопске официрске службе био је водник 1. чете пионирског полубатаљона у Београду (1868–1870), командир Ђуниског моста (1870), ађутант пионирског батаљона, командир 1. пионерске чете и вршилац дужности команданта пионирског батаљона у Ђуприји (1870–1874), ађутант Инжињеријског пука и референт инжињерије Ду-

3 М. Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српског народа новијега доба*, Београд, 1888, 694–696; М. П. Радусиновић, *Прилог историји хомољских кнезова у доба Карађорђа (1804–1813)*, Хомоље у миту и историји, ур. М. Стојановић, Жагубица, 2013, 307–312.

навске дивизије (1874–1876), на последењем положају га је и затекао Први српско-турски рат.

Што се тиче породичних прилика, тридесетогодишњи Живан Протић, „поручик пионерски”, венчао се 8. септембра 1874. године у београдској Цркви Светог Марка са седамнаестогодишњом Ружицом, кћерком Спасоја Стојановића, воскара београдског. Венчани кум им је био „подполковник” Константин Бучовић. Ружица је рођена 22. децембра 1857. године у Београду, од мајке Јелене и оца Спасоја Спасе Стојановића, као друго дете из трећег брака свога оца. Била је сестра по оцу Николи Спасићу, угледном београдском трговцу, познатом добротвору и великом задужбинуру.⁴

Током припрема за рат са Турском 1876. године, посебна пажња је била посвећена утврђивању граничних одсека, са посебним нагласком на главне стратегијске тачке у долини Мораве, Алексинац и Делиград, јер се очекивало, како је то записао умни полиграф и начелник санитета Моравске војске доктор Владан Ђорђевић, „да ће и овога пута, као што је и у ранији ратовима бивало, у овој долини бити главни пресудни бојеви”. С тим у вези, утврђени су положаји и на Делиграду и Алексинцу по замисли надлежне стручне комисије, што је убрзо измењено допунама начелника инжињерије Врховне команде српске војске инжињеријског мајора и потоњег пуковника Петра Аранђеловића. Најважнија Арађеловићева примедба, са којом се сложио и командант алексиначких положаја пуковник Коста Протић, односила се се на Шуматовачки вис, који је оценио као важно стратегијско место са ког би се артиљеријом спречила турска пешадија да продре до Алексинца преко Глоговачког потока. Одмах је о свему томе обавестио генерала Михаила Григоријевича Черњајева, главнокомандујућег Моравског фронта.

Схвативши значај Шуматовца, до тада слабо утврђеног, Черњајев је лично изашао на положај и одобрио план мајора Аранђеловића, поделивши му инжињеријског капетана II класе Живана Протића, као и

4 А. Ј. Милојевић, *нав. дело*, 177–178; М. Милићевић, Љ. Поповић, *Генерали војске Кнежевине и Краљевине Србије*, Београд, 2003, 192–196; *Српске новине*, бр. 105, 3. август 1868; бр. 100, 22. август 1872; *Календар са државним шематизмом Кнежевине Србије*, Београд, 1869, 65; Београд, 1870, 64; Београд, 1871, 67; Београд, 1872, 72; Београд, 1873, 69; Београд, 1874, 69; Београд, 1875, 69; Историјски архив Београд (=ИАБ), Збирка Црквених матичних књига (=ЗЦМК), Протокол венчаних цркве београдске Св. Марка, 4, 46/62; Протокол крштених цркве београдске Св. Марка, 3, 147/96; Б. Милосављевић, *Београдски родослови*, Београд, 2020, 222.

инжињеријске нареднике Петра Пешића и Илију Зарића. Капетан Протић је са подређенима већ 14. јула почео радове на утврђивању шуматовачких положаја, уз ангажман оба лепеничка батаљона Крагујевачке бригаде II класе, од око 800 људи. Десетак дана потом капетан Протић је добио наређење од команданта Моравске војске инжињеријског пуковника Косте С. Протића, свог рођеног брата, да догради положаје на Рујевици, тако да је за сталног надзорника на Шуматовцу постављен наредник Илија Зарић. Даноноћно утврђивање Шуматовца трајало је преко месец дана, тачније до турског напада 11. августа 1876. године. Дан раније, за команданта шуматовачког шанца постављен је капетан Протић. Мајор Аранђеловић записао је да је: „Шуматовачко утврђење имало форму неправилног петостраног редута, са странама 33, 22, 32, 27 и 50 метара, а са њега су, сем пешадије, дејствовала четири топа (...) сем поменутог редута ископана су и три ојачана рова разне дужине, но толика да су се две чете сместити могле, окренуте фронтом Глоговачком потоку, да бране прелаз преко истог.”⁵

На Моравском фронту почела је велика офанзива након опсежних османских припрема 2. августа 1876. године, да би осам дана по заузећу Мрсоља непријатељ заузео обе стране Мораве. Трећег дана офанзиве, у среду 11. августа, по паду Пруговца, српске трупе су одступиле и прикупиле се у алексиначким шанчевима, на Шуматовцу и Рујевици, по наредби Черњајева. Истог дана почела је битка на Шуматовцу. Турска артиљерија је започела битку, да би се убрзо њихова пешадија појавила на Глоговачком потоку, али је српска одбрана успешно одбила нападе. Циљ новог турског напада био је Шуматовачки вис, како би се сломила српска одбрана на алексиначким положајима. У шанцу шуматовачком била је тада посада састављена од две чете Лепеничког батаљона Крагујевачке бригаде II класе народне војске, наоружане пушкама средњачама, београдска Градска чета, са по два четворофунтна топа, шестофунтна топа и дванаестофунтна мерзера олучена.

5 В. Ђорђевић, *Српско-турски рат. Успомене и белешке из 1876, 1877 и 1878. године. Књига, прва, На граници*, Београд, 1907, 17; С. Бранковић, *Европска Србија и свет*, Београд, 2011, 118–120; Н. Станојловић, *Алексинац и околина ратне 1876. године у сећањима Петра Аранђеловића*, Алексинац и околина у прошлости. 500 година од првог писаног помена 1516–2016, зборник радова са међународног научног скупа одржаног 3. септембра 2016. године у Алексинцу, гл. и одг. ур. С. Рајић, Алексинац, 2016, 301–398.

Генерал Черњајев, главни командант Моравско-тимочке војске, са својим штабом је био на Рујевици од почетка битке. У подне је кренуо на прву борбену линију, обилазећи све шанчеве и храбрећи војнике. Када је сјахао с коња на Шуматовачком вису, наредио је да сви коњи, његов и његових пратилаца, остану изван шанца. На улазу у шанец дочекао га је командант капетан Протић, предао му је рапорт и представио артиљерце који су се истакли у протеклим борбама. Сваког од њих је Черњајев одликовао медаљом за храброст, пољубивши га у образ и обећававши да ће током битке бити с њима у шанцу. У том тренутку започео је велики турски напад, уз дејствовање артиљерије и налете пешадије. Капетан Живан одмах је стао уз топове, те су отворили брзу паљбу на турску пешадију. У једном тренутку, кад је нестало топовске муниције, капетан Протић је наредио да се у топове убацује и пушчана муниција. Турски покушаји да фронтално и са десног крила продру на Шуматовац били су пресечени српском ватром из топова и пушака. Черњајев је, уочивши опасност од османских трупа које су се повлачила кроз шуму и спрема-ле обилазак са левог крила, послао капетана Протића да с другог краја шанца усмери ватру на правац могућег османског маневра, док је лично, у једном тренутку, командовао и нишанио са осталих топова.⁶

У најжешћој борби капетан Живан је, обилазећи своју храбру посаду, пришао топовима поред грудобрана, и у тренутку кад се окренуо, пао је погођен непријатељским метком. Његову погибију су врло аутентично и веродостојно описали тадашњи добровољац Пера Тодоровић и доктор Владан Ђорђевић, као очевици овог трагичног догађаја. Пера Тодоровић пише: „Баш кад сам пролазио поред Черњајева, Комарова и др Владана, који су седели у једном заклону за бедемом, на два корака преда мном паде капетан Живан Протић, командант шанца. Паде ницице и тако оста непомичан, нити се окрете, нити рече јао, ништа. Погледам крви беше мало, али зато велико парче мозга изашло на отвор начињен куршумом. Унесмо га у заклон, положимо на леђа. Мишићи на лицу дрхтали су, очи се полако стезале, чело се мрштило. Других покрета не беше. Др Владан га опипа, погледа и рече: Свршено је.”

6 П. Опачић, С. Скоко, *Српско-турски ратови 1876–1878*, Београд, 1981, 116–124; М. Спирић, *Историја Алексинца и околине од краја прве владавине кнеза Милоша 1839. до краја Првог српско-турског рата 1876–1877. године*, Алексинац, 2004, 189–195; А. Ј. Милојевић, *нав. дело*, 179–183; С. Бранковић, *нав. дело*, 121–124.

О истом догађају доктор Владан Ђорђевић вели: „Канонада како наших топова из шанца, тако и оне батерије изван шанца и целе позиционе алексиначке артиљерије постајаше све силнија и силнија. Турци су падали као снопље, цео простор између нашег шанца и ивице шуме из које су се Турци помањали беше прекривен лешевима. У том тренутку рече ми ђенерал: Докторе један војник иза Вас паде рањен Видите, молим Вас, можели му се помоћи. Ја се окренем и видим на два корака иза мојих леђа једног војника где лежи ничице на земљи у грчевим. Ја отпузим до њега. Сва му глава беше обливена крвљу, јер куршум беше пројурио кроз потиљак и кроз чело – С муком, јер беше тежак, окренем га на леђа да му видим лице. Имао сам шта видети. То беше дивно мушко лице капетана Протића. Живане. Живане, оте се из мојих груди као јаук, док сам му лице брисао од крви и док сам га раскопчавао. Он проговори неколико незразумљивих слогова. Пена му пође на уста. Сјај његових ватрених очију беше угашен, настаде ропец. Ђенерал чувши име које сам узвикнуо, са још неколико официра притрча к нама. После неколико тренутака капетан Живан Протић, командант Шуматовца беше мртав.” Након четири јуриша, Турци су одустали од напада на Шуматовац. Од тог дана Шуматовачки шанац понео је име Живанов шанац.⁷

По доласку у Алексинац, генерал Черњајев је написао два писма – једно за пуковника Косту Протића, у коме му је исказао дубоко саучешће због братовљеве погибије, а друго Живановој удовици Ружици Протић, где јој је, уз изразе саосећања са њеном тугом, послао и 200 дуката као помоћ. Преко *Српских новина*, удовица Ружица и Живанов брат Коста, који је два дана након његове погибије унапређен у чин генерала, изразили су јавну благодарност свима који су саосећали са њиховим болом.

Тело погинулог капетана Живана Протића сутрадан је превезено у Алексинац, а одатле је испраћено у Пожаревац, где је сахрањен 15. августа 1876. године, на старом пожаревачком гробљу, у породичној гробници поред својих родитеља. Три дана доцније одржан му је парастос и у цркви београдској Светом Марку.⁸

Капетан Живан С. Протић (1843–1876) остао је у српској историји у сенци свог много познатијег брата Константина Косте С. Протића

7 П. Тодоровић, *Одломци из дневника једног добровољца. Успомене из Српско-турског рата 1876. године*, Београд, 1938, 43, 51–54; В. Ђорђевић, *нав. дело*, 239–242; С. Бранковић, *нав. дело*, 125–126; М. Спирић, *нав. дело*, 196–202.

8 А. Ј. Милојевић, *нав. дело*, 184–185; *Српске новине*, бр. 180, 16. август 1876.

(1831–1892), генерала, министра и краљевског намесника. Живанова храброст и присебност у командовању шуматовачким шанцем, лично учешће у борби против знатно надмоћнијих османских снага, те погибија, имали су велики одјек у тадашњој Србији. Капетан Живан Протић је постао симбол официрске части, пожртвовања и личног примера, а битка на Шуматовцу је ушла у колективно памћење као место где су српски војници, упркос малобројности и слабијој опремљености, а благодарећи високом свешћу и узорним борбеним моралом, успели да зауставе непријатеља.

CAPTAIN ŽIVAN S. PROTIĆ (1843–1876), HERO OF ŠUMATOVAC

Summary:

This paper is dedicated to the life of Engineering Captain 2nd Class Živan S. Protić (Požarevac, 1843 – Šumatovac, 1876), tracing his origins, education, family background, peacetime service, and wartime engagement. Through his father, Stevan, he descended from an old Požarevac family of priests and merchants, while through his mother, Milosava, he was the grandson of Ilija Stošić, voivode of Homolje.

Živan S. Protić occupies a relatively modest place in Serbian military history, having been overshadowed by his far more prominent older brother, Konstantin (Kosta) S. Protić – general, minister, prime minister, and royal regent. Nevertheless, his participation in, and death during, the renowned Battle of Šumatovac – attested in official documents and the memoirs of his contemporaries – secured him a place among the heroes of the First Serbian-Turkish War of 1876.

*Капетан Живан С. Протић
(Војни музеј у Београду)*

*Погибија капетана Живана С. Протића
(С. Бранковић, Европска Србија и свет, Београд, 2011.)*

Др Данијела М. Поповић Николић

редовни професор

Универзитет у Нишу

Филозофски факултет

Департман за србистику

danijela.popovic.nikolic@filfak.ni.ac.rs

ORCID: 0000-0002-0977-7284

ЗА ВРЕМЕ ПРВОГ ТУРСКОГ РАТА – ПОРОДИЧНА ПРЕПИСКА КАО ИЗВОР ЗА ДОПУНУ БИОГРАФИЈЕ ТИХОМИРА Р. ЋОРЂЕВИЋА*

Апстракт: Легат Тихомира Р. Ћорђевића и легат сестара Јанковић, као посебне библиотеке целине у Народној библиотеци Србије, значајни су и још увек недовољно проучени извори на основу којих се могу потврђивати стари и утврђивати нови подаци о животу и раду Тихомира Р. Ћорђевића. Од нарочите важности јесте изузетно обимна преписка, мањим делом и непотпуно обрађена, која броји преко шест хиљада писама и готово девет хиљада листова. Полазећи од резултата досадашњих истраживања овог корпуса, као и чињенице да је свако од њих доприносило селектовању и презентацији нових података од значаја за биографију Т. Р. Ћорђевића, али и прецизнијим представама о културној историји Србије последњих година 19. и прве половине 20. века, представимо резултате истраживања корпуса породичне преписке између чланова породице Ћорђевић (писма Радосава и Јелисавете Ћорђевић). Истраживачки корпус чини и друга рукописна грађа која се односи на живот породице Ћорђевић (*Сећања на браћу Драгиње Јанковић*, писма која припадају другим корпусима Легата Тихомира Ћорђевића у Народној библиотеци Србије итд.). Класичном опису архивске грађе (подаци о инвентарисању, систематизација унутар целина, локализација, темпорализација) прикључени су резултати аналитичког приступа темама, стилизацији, номинацији адресата и адресаната итд., са нарочитим освртима на податке који допуњују и/или коригују податке у досадашњим релевантним биографијама, нарочито оне који сведоче о сегментима приватног живота у Србији крајем 19. и почетком 20. века.

* Истраживање је спроведено и као наставак рада на проучавању преписке Тихомира Р. Ћорђевића, чији су резултати представљени у: Д. Поповић Николић, *Твој брат који те љуби: преписка Тихомира Р. Ћорђевића и Владимира Р. Ћорђевића*, Алексинац и Поморавље у прошлости, ур. С. Рајић, Алексинац, 2021, 343–366. иста, *Служба племенитој науци – Фридрих Краус у писмима Тихомиру Р. Ћорђевићу*, Slawistyka. Folklorystyka 14 (2026), у штампи.

Кључне речи: писмо, биографија, Тихомир Р. Ђорђевић, приватни живот, историја.

Увод, дефинисање и опис корпуса

Усмерено ка писму као извору за проучавања у разним областима друштвено-хуманистичких наука, истраживање чији се резултати овим радом представљају аналитички је приступ неколиким аспектима грађе коју је чинила одабрана преписка Тихомира Р. Ђорђевића са члановима породице и између њих. Примарни циљ била је идентификација недо-вољно познатих (или непознатих) података из живота српског етнолога и чланова његове уже и шире породице, који би се могли сматрати допуном поузданим биографијама, попут оних које су саставиле Љубица и Даница Јанковић.¹ Истовремено, оно је било усмерено и ка материјалу којим се допуњују сазнања о улози преписке у проучавању приватног живота, као и могућностима које има као релевантан историјски извор. Расветљавање ширег социокултурног контекста у овом случају подразумевало је фокус ка приватном животу у породичним оквирима и његовом прожимању са јавним (образовање, путовања, лечење).

Проучавана кореспонденција део је архивског материјала Легата Тихомира Ђорђевића који је похрањен у Одељењу посебних фондова Народне библиотеке Србије. Истраживање је примарно обухватило грађу коју су чинила писма под сигнатурама ТЂ Р6264/218/1-11 (*Ђорђевић Радосав С. – писма и проповеди; писма упућена њему*) и ТЂ Р6264/216/1-37 (*Ђорђевић Јелисавета Р. – њена писма*), а допуњавано, према потребама, преписком под сигнатуром ТЂ Р6264/217. Оба примарна корпуса заведена су у каталогу преписке Тихомира Ђорђевића као садржај V кутије, у којој се налазе и писма осталих чланова породице. Према критеријумима подручја идентификације и контекста (података о имену ствараоца архивске грађе),² писма под сигнатуром ТЂ Р6264/218/1-11 одликује разноврсност

- 1 Lj. Janković, D. Janković, *Grada o životu i radu Tihomira R. Đorđevića*, Bilten Instituta za proučavanje folklor 3 (1955), 181–197; исте, *Библиографија радова Тихомира Р. Ђорђевића*, Споменица посвећена стогодишњици рођења Тихомира Ђорђевића, ур. В. М. Мићовић, Београд, 1971, 31–65.
- 2 Терминологија која се користи у опису архивске грађе прилагођена је оној која се користи у међународним стандардима архивистичког нормираног записа. Б. Лекић, *Архивистика*, Београд, 2006, 208–213.

на нивоу података о наслову, датуму, обиму и носачу записа. Уједначеност је заступљенија према наслову грађе (адресат, домен првог ствараоца), будући да је реч о писмима која су Радосаву Ђорђевићу (адресант, други стваралац грађе) упутили Владимир Р. Ђорђевић (ТЂ Р6264/218/4, 5, 9), Тихомир Р. Ђорђевић (ТЂ Р6264/218/7, 8), Тодор Павић (ТЂ Р6264/218/3) и Мита С. Ђорђевић (ТЂ Р6264/218/6), док је писмо Тодора Ђ. Дидића (ТЂ Р6264/218/11) упућено *чича Јеленку* поводом сахране покојног оца Радосава. Сам Радосав Ђорђевић аутор је једног писма (ТЂ Р6264/218/10) и двеју бележака (беседа поводом празника Свете Параскеве и 27. Недеље по Духовима).

Према другим параметрима из подручја идентификације, грађа показује знатно виши степен неуједначености. Датуми којима се дефинише њено стварање крећу се у распону од 17. децембра 1888. до 7. јула 1889, најфреквентнијим у 1889. години. Време и место слања и примања неколико писама потврђују и поштански жигови (ТЂ Р6264/218/4, 5, 8). Обим појединачних писама фонда у ТЂ Р6264/218 био је највише до две стране, укупно 14 листова, док је у фонду ТЂ Р6264/216 било писама са више исписаних страница, укупно 52 листа. Такође је неуједначена основа по којој се одређују први и други стваралац грађе: за поједине јединице грађе она се утврђује на основу сачуваних коверата, а за друге према уводним и завршним формулама писама (обраћање и поздрав). Писма која су Радосаву Ђорђевићу упућивана издалека, из Београда и Ниша, адресирана су на алексиначког трговца Ристу Хаџи Трпковића и са подацима о адресанту (*Господару Ристи Хаџи Трпковићу трговцу за господина Радосава С. Ђорђевића свештеника, Алексинац, шаље Тих. Р. Ђорђевић фил. II год., 218/8; Господину Радосаву С. Ђорђевићу свештенику лужанском преко Г. Ристе Х. Трпковића трговца Алексинац, Од В. Ђорђевића, Уч. шк., 218/4*). Писма адресирана на њега лично, а која су слали *прота алексиначки Тодор Павић (Пароху лужанском јереју Радосаву Ђорђевићу, No. 657, ТЂ Р6264/218/3)* и брат Мита С. Ђорђевић³ из

3 Према генеалогiji Кашмераца може се видети да је реч о рођеном брату Радосава Ђорђевића. Поред њих двојице, Сима и Убавка Ђорђевић имали су три ћерке (Кадивку, Бону и Милку) и двојицу синова (Манојло и Јова). Сима је као штабс-капетан, па капетан, био начелник Алексиначко-ражањског среза, са седиштем у Алексинцу (*Календар са шематизмом Кнежевине Србије (=КШКС), 1854, 21; КШКС, 1855, 20*) и дугогодишњи председник сокобањске општине (Д. Поповић Николић, *Прилози биографији и библиографији Тихомира Р. Ђорђевића, Philologia Mediana 9 (2017), 626*). Порекло Кашмераца одређивано је различитим хипотезама, а једна од

Сокобање (*Господину Радосаву С. Ђорђевићу свештенику лужанском, у Лужане*, 218/6), немају поштанске печате полазног и долазног места (као и његово писмо упућено из Лужана Мити Милићевићу 17. маја 1889. године, са траговима црвеног печатног воска),⁴ што је могућа пракса за преписку која се слала у оквиру службене преписке у цркви (писмо има интерну нумерацију, са траговима печатног воска) или, у другом случају, преко неког познаника.

У корпусу ТЂ Р6264/216/ 1-37 први и други стваралац грађе одређују се према уводним и завршним формулама писама, будући да у њему нема сачуваних коверата, самим тим ни званичних података о адресатима и адресантима, поштанским печатима са подацима о полазном и долазном месту и времену (осим за документ ТЂ Р6264/216/36-37). У свима је други стваралац/адресант/прималац Тихомир, а први ствараоци/адресати/пошиљаоци су Јелисавета Ђорђевић, његова мајка, ујак Алекса Јовановић и тетка Александра Богдановић⁵ (иако је та преписка у каталогу одређена као *Ђорђевић Јелисавета Р. – њена писма*). Подручје идентитета ове грађе ипак је јединствено зато што се у сваком од писама налазе она чији је аутор Јелисавета: приложена су писмима А. Јовановића и А. Богдановић. Изузев за телеграме које је Ј. Ђорђевић упутила сину, на којима су исписани подаци о времену и месту слања и пријема (13. 12, Прокупље, Алексинац; 4. фебруар 1902, Алексинац, Минхен),⁶ подаци о месту и времену поуздано се могу одређивати само према моменту настајања (не и слања и пријема), наведеним у сваком писму. Највише писама упућено је из Алексинца⁷ – четрнаест, а за њима

њих је да су пореклом из Трговишта (П. Јовановић, *Бања*, Алексиначко Поморавље, Бања, Голак: насеља, порекло становништва, обичаји, прир. Борислав Челиковић. Београд, 2013, 1-132).

- 4 На основу овог писма може се прецизније утврдити да је, иако се у писмима помиње терапија коју је без прегледа пацијента одредио, па изменио, нишки доктор Шнех, Ђорђевићев лекар ипак био и Димитрије М. Милићевић. У години настајања писма био је окружни физикус (државни лекар који је и надзорник за здравствене прилике одређене области) за Нишки округ (КШКС, 1889, 126).
- 5 Јелисаветина рођена сестра, супруга Јове Богдановића из Прокупља. Живела у Прокупљу и Врњачкој бањи.
- 6 С обзиром на време слања, текст телеграма (*Срдачно честитају мати Јелисавета, брат Благоје и остали*) могао би се односити на честитке поводом одбране докторске дисертације, коју је Ђорђевић одбранио 1902. године у Минхену.
- 7 Ђорђевићи су након смрти оца Радосава напустили кућу у Лужану и преселили се у Алексинац, у коме су као подстанари боравили неколико година. Период у коме се то могло десити односи се на време Ђорђевићевог повратка у Алексинац, запослења у

следи девет писама из Прокупља⁸, пет из Младеновца, четири из Београда, два из Врњачке и једно из Рибарске бање.

Оба фонда одликује преписка на обичној хартији за писма, доминантно белој, ређе на каро папиру.

Комуникација, уводне и завршне формуле учтивости

Иако су писма по себи монолошка форма, она у мањој или већој мери експлицитно сугеришу дијалог.⁹ Оба корпуса подразумевала су комуникацију између двеју особа, понекад са прецизно успостављеним низом питања, одговора, коментара појединих тема. У појединим примерима приметно је посредно присуство других, секундарних гласова који се доминантно појављују у формулама поздрављања, као они који упућују и они који примају поздраве. Најчешће је реч о пренетим поздравима чланова породице Ђорђевић, упућеним Тихомиру (и Владимиру), али и онима са којима је у тренутку писања у контакту (у истом граду, на истом послу, у истој кући и слично). Тако се писмо из 1896. године, писано у време његовог боравка у Београду, завршава колективном поздравом: *Прими срдечно поздравље од мене, г. и г. Шевићке, од зет Николини, од тетка Јулини и од тетка Кадивке и од многи други, поздрави ујаке и ујне с децом* (ТЂ Р6264/216/7). У завршним формулама поздрављања, поред чланова уже и шире породице, срећу се и Ђорђевићеви познаници и пријатељи: *Примите топло поздравље од мене, тече, тетке, и поздравите г. Крауса и г. и гђу Гартмајер и малу Иду од свију нас* (ТЂ Р6264/216/29). Након колективних, у писмима Ј. Ђорђевић веома често

суду (1891), па у алексиначкој гимназији 1892. године (Видети: Д. Јанковић, *Сећања на браћу Тихомира, Владимира и Борка*, Историјски архив Ниш, Varia, 31, к. п. 100, 7, пагинација у целини, 90; Д. Поповић Николић, *Прилози биографији и библиографији Тихомира Р. Ђорђевића*, 628).

- 8 Јелисавета Ђорђевић је често боравила у Прокупљу, у коме су до 1899. године њен зет и сестра Јова и Александра Богдановић имали кућу (видети писмо које су јој из Књажевца 1889. упутили сестрић Алекса и снаха Персида, ТЂ Р 6264/ 217/ 50). Касније се писмима сину јављала из Врњачке бање, у коју су се зет и сестра преселили, да би 1915. године тамо умрла и била сахрањена у породичној гробници Богдановића (видети: Д. Јанковић, *нав. дело*, 8; Н. Станојловић, В. Радисављевић, З. Стевановић, *Сећања на браћу Тихомира, Владимира и Борка*, Караџић 7 (2015), 122). Писма из Младеновца настајала су у периоду посета породици њене ћерке Драге Јанковић, а оно из Рибарске бање писано је у времену њеног боравка и лечења у овом месту.
- 9 С. Пековић, *Писмо, слово, посланица, епистола, епистолографија*, Писмо. Зборник радова, ур. Р. Љушић, Београд, 2001, 19.

следе поздраву упућени непосредно адресату, најчешће у формама: *твоја љубећа те мати Јелисавета/Цаја*; *твоја љубећа и доброжелећа мати* (ТЂ Р6264/216/30, ТЂ Р6264/216/1, ТЂ Р6264/216/19), *јесам ваша љубећа вас и свако вам добро желећа мати* (ТЂ Р6264/216/ 29). Сличан је поступак карактеристичан и за писма осталих адресаната. Тихомир 1889. године завршава писмо родитељима овако: *Здрав сам и искрено поздрављам Драгу, Борка и Јову, а и ви примите најискренији поздрав од вашег свагда захвалног сина који вам руке љуби* (ТЂ Р6264/218/8).

Комуникативни канал који покреће више учесника био је остварив захваљујући пракси слања више писама различитих адресаната одједном (видети писмо ТЂ Р6264/216/1). У таквим примерима текстови писама надовезивали су се физички (на истим листовима различити аутори) и тематски (нпр. унисони ставови А. Јовановића и Ј. Ђорђевић о непромишљеним поступцима В. Ђорђевића, у писму ТЂ Р6264/216/1), док је било примера заједничког слања различитих и физички одвојених писама (в. ТЂ Р6264/216/20). На ово је могла утицати штедња, онако како је утицала на праксу коришћења већ употребљеног писаћег материјала (ТЂ Р6264/216/29).

Уводне формуле у појединим писмима формализоване су иако је реч о комуникацији између најближих чланова породице. Браћа Ђорђевић обраћају се *поштованим родитељима* (ТЂ Р6264/218/7), Тихомир пише и *поштовани попе* (ТЂ Р6264/218/8), *Любезни брате Радосаве* отвара писмо ТЂ Р6264/218/6, а затвара га потпис *Ваш брат Мита. С. Ђорђевић*,¹⁰ иако је реч о писму упућеном рођеном брату. Мање су формална уводна обраћања у писмима Ј. Ђорђевић, што би се свакако могло објаснити и чињеницом да се обраћа својим синовима/сину, који јесу њена деца, без обзира на њихове године и друштвени статус. Када је писмо упућено обојици синова, оно почиње са *Драга моја дечице*. Када се обраћа једном од њих, обично алтернирају сродство и номинација (*сине/Тико*), док је облик који сутерише емотивну ангажованост удвојен (*драги и мили*). Пословно писмо које је Т. Павић упутио свештенику Ђорђевићу, један од примера *сувопарног пословног обраћања*,¹¹ показује присуство појединих елемената старијег језичког слоја (нпр. у обраћању: *честнеј-*

10 Ово писмо пример је делимично задржане графици славеносербског језика, употребљене у писању доминантно народног језика: употреба слова я, ю (*любезни, маия, являм*).

11 С. Пековић, *нав. дело*, 18.

ши јереју, 218/ 3), што је разумљиво ако се има у виду његова службена употреба приликом богослужења .

Иако је адресат одсутан у времену „говора” адресанта, његово се казивање региструје захваљујући повременим реферисањем на написано у претходним писмима (нпр. *Из писма твога видим да тражиш савета од мене што се тиче твога доласка у Алексинац или за останак тамо*, ТЂ Р6264/216/10). Овакав поступак приметан је у писмима Ј. Ђорђевић и онда када реферише на садржаје комуникације са другима (нпр. када прекорева Тихомира што сестри није пренео информацију о њеним „трговинским” активностима).

Писмо као историјски документ и скица приватног живота у оквирима заједнице

Шири друштвени контекст у коме је настајала анализирана грађа омеђен је двама историјским догађајима – српско-турским ратовима и Првим балканским ратом. Непосредно погођена дешавањима у сукобу српског народа са Османским царством, али и изменама на нивоу државног система (измене статуса од нахија до срезова),¹² алексиначка област слободу је платила бројним одрицањима и проблемима на индивидуалном и колективном плану. У одговору на питање Начелства Округа нишког о могућностима да алексиначка општина подигне зграду интерната за потребе ученика Учитељске школе у Алексинцу сажета је представа контекста у коме се разматрају социо-културне релације и њихови утицаји на приватно: *На жалост прилике кроз које је Алексинац прошао за последњих тридесет година такве су да су у грађана алексиначких, сем љубави према Отаџбини и њеном напретку, све остало упропастиле. [...] Па и поред жалоснога стања у коме се Алексинац налази и поред већ принесених жртава Општина је вољна да и данас покаже добру вољу. [...] Немогућност да општина подигне и зграде не треба другојаче тумачити, већ као немогућност јер од српско-турског рата до данас Алексинац је поднео силне жртве и то све за отаџбину. Напредак Србије уназадио је Алексинац, железница га је мимоишла, трговина дуваном му је одузета, одузет му је округ, пао је у немилост на највишем месту. То га је све сурвавало, док га је сурвало и упропастило, задужило и онаказило, фир-*

12 Видети: З. Стевановић, М. Петровић, *Алексинац и околина у државној административно-територијалној организацији између 1833. и 1945. године*, Пешчаник 19 (2020), 89-99.

ме су падале, људи су осиромашивали, некадашњи трговци постали су пандури, фамулузи, контролори и служитељи најразличитије врсте.¹³

Друштвене слојеве угрожавало је сиромаштво, на различитим нивоима другачије манифестовано. О таквим приликама унутар породице Ђорђевић, али и шире, сведоче редови у рукопису Д. Јанковић: *Јадни наши родитељи! Колико су морали за нас да раде. Попа је узимао њиве под аренду па је дуван садио; кад трговци откупе скалупљен дуван, онда попа узме новац на гомилу. То је употребљавао да се оденемо, и дугови који су у току године направљени да се одуже. Сељаци су били пука сиротиња, јер је Морава попаљена за време рата, и свет се из збега вратио на згаришта: ни плотова није било. Свет није имао да плаћа Попи за чинодејствовања: све је ишло на вересију која никад није наплаћена.*¹⁴

У овом контексту могуће је ближе сагледати и догађаје на које се реферише у најранијим писмима (ТЂ Р6264/218/4, 7, 8, 10, 11). Садржај писама из овог корпуса доминантно је усмерен на породичне прилике Ђорђевића у двема последњим годинама живота свештеника Радосава.¹⁵ Најзаступљенија је тема његове болести. О њој непосредно пишу синови Владимир и Тихомир, а посредно он сам, молећи окружног лекара Милићевића да му изда потврду која би регулисала његове обавезе у парохији и омогућила одсуство због лечења. Овоме се садржају, пописом материје као коначног у живљењу и сведока краја,¹⁶ прикључује и писмо сокобањског трговца Тодора Ђ. Дидића упућено чича Јеленку, у коме је пописана роба купљена за Радосављевоу сахрану. На основу података из писама његових синова, закључује се да је на ову тему преписку са браћом водила њихова сестра Драга (оба брата помињу да од ње сазнају да се отац разболео и какав је ток болести). Поменути подаци из њеног рукописа (спаљена кућа, неусловно ново станиште, нередовни свештенички приходи, школовање деце ван места боравка – у Прокупљу, Алексинцу,

13 *Алексинац и околина*, прир. Б. Перуничић, Београд, 1978, 1578-1579.

14 Д. Јанковић, *нав. дело*, 4-5, пагинација у целини, 87-88.

15 Лужански парох Р. С. Ђорђевић преминуо је 1889. године у Сокобањи, тада Алексиначка бања (видети: Д. Јанковић, *нав. дело*, 5-6; Н. Станојловић, В. Радисављевић, З. Стевановић, *нав. дело*, 125). У *Календару са шематизмом Књажевства Србије* био је пописан као лужански парох од 1876. до 1890. године. Пре њега на том месту био је Василије Стојановић, а заменио га Пантелија Панчић (видети: КШКС, 1876, 125; 1890, 99).

16 *Шамије црне и мораве, мараме велике и мале* (ТЂ Р6264/218/11).

Нишу и Београду)¹⁷ значајно допуњују контекст на који се у писмима сасвим редуковано реферише (отац је болестан, потенцијално путовање због лечења, терапија, новац за лечење и слично). У писмима о томе има посредних сведочења: након вести о очевој слабости, браћа инсистирају да се неодложно оде лекару (Београд и Ниш), уз напомене о износу који је потребан и савету да се новац позајми *јер је здравље нешто најпрече*¹⁸ и ми *ћемо оскудевати у свему, само нека је он здрав*.¹⁹ Текст једног писма сведочи о суптилној сугестији – отац би био здрав да се раније бринуло о здрављу и ишло лекару. Чињеница да отац Радосав примењује терапију капљицама, касније и другим препаратима, које је саветовао лекар који га није прегледао, може се сагледавати управо у овим оквирима.

Непосредније о имовном стању сведочи скромност у потребама, о којима Тихомир и Владимир пишу родитељима (нпр. траже јефтинији начин да се обезбеди одећа, преправљају стару и друго). Нова одећа се тражи једино за празнике: *Ако вам је могуће, пошљите ми да купим једне панталоне за Ускрс. Капут сам жути давао инајдеру те га је искрпιο, па ми не треба други, а најпосле говори се да ће нам повисити благодејање, па ако то буде купићу сам*.²⁰

Преписка чува и остала посредна и непосредна сведочења о приликама у којима је живела породица Ђорђевић. На недостатак одговарајућих материјалних средстава нарочито указују осврти на проблеме у финансирању школовања (добивање и задржавање стипендије, државно или приватно школство, тражење скромнијих могућности за одевање и исхрану деце и слично). Ратна дејства, избеглиштво и сиромаштво утицали су и на њихово образовање. Иако су околности подразумевале одвојеност од куће, становање у неодговарајућим условима, обављање тешких послова и слично, озбиљније проблеме у школовању имао је једино Владимир. Завршивши четири разреда гимназије у Алексинцу, отишао је у Београд како би наставио школовање. Због лошег успеха, међутим, упркос очевом гневу²¹ и противљењу ујака Алексе Јовановића,²²

17 Д. Јанковић, *нав. дело*, 7.

18 ТЂ Р66264/218/7.

19 ТЂ Р6264/218/8.

20 *Исто*.

21 Видети: Д. Јанковић, *нав. дело*, 2.

22 Иако је Владимирово оправдање за неуспех у београдској гимназији било то што није имао мира због обавеза према ујаковој деци, Алекса Јовановић је сматрао да је узрок неуспеху лењост. Очигледно строгом и принципијелном ујаку није била

код кога је становао, напустио је гимназију и уписао Учитељску школу у Нишу. Преписка сведочи о томе да ни у новој средини проблеми нису нестали: Тихомир 1889. године пише родитељима о намери да поштено *изрезили* брата због односа према учењу који га је довео у опасност да изгуби олакшице у школовању: *Зар и тамо не иде, зар и (у) Учитељској школи не може да се одржи благодејање. Па и тај Влајић није ваљда звер.*²³

Након смрти Р. Ђорђевића проблема је било и више, тим пре што других финансијских прилива није било до запослења браће Ђорђевић, будући да њихова мајка није имала права на удовичке приходе. У писмима је често истицана тешка позиција у којој се налазио Тихомир, најстарији син, принуђен да замени оца. У литератури идентификован процес патернализације и његових импликација на емотивну сферу у породици и дистрибуцију улога у њој,²⁴ запажа се и у релацијама између чланова породице Ђорђевић. Већ у писму из 1893. године А. Јовановић изразио је забринутост због Владимирове неозбиљности у избору каријере и жаљење због чињенице да се тиме додатно отежава Тихомиру, који мора да брине о свему (ТЂ Р6264/216/1).²⁵

драга Владимирова недовољна посвећеност школским обавезама. Њихов однос, како показују и други извори, ни касније није био приснији.

Алекса Јовановић је био рођени брат мајке браће Ђорђевић (рођен у Ђуприји 1846). Угледни правник, судија општинских судова у Смедереву и Крушевцу (КШКС, 1879, 27; 1880, 28; 1881, 133), председник суда у Нишу, Касационог и Апелационог (КШКС, 1882, 38). Након оставке Владана Ђорђевића и пада владе, Јовановић је прихватио функцију председника владе Краљевине Србије, у којој је уједно био и министар иностраних послова од 1900. до 1901. године. Отац Милорада, Ивана и Немање (сва тројица била су учесници Великог рата, видети: Аноним, *Београдске новине*, бр. 270, 11. новембра 1916, 6) преминуо је 1920. године од последица саобраћајног удеса, који је изазвала брза и неодговорна вожња аутомобилом, у коме је седео Милутин Јанковић, инжењерски пуковник српске војске из Београда (*Политика*, бр. 5.731, 6. април 1924, 6; Ч. Попов, Д. Р. Живојиновић, С. Г. Марковић, *Два века модерне српске дипломатије*, Београд, 2015, 391).

- 23 ТЂ Р 6264/218/8. Милоје Влајић је био професор и први управитељ Учитељске школе у Нишу (1881-1889) и 1888. члан Просветног савета (КШКС, 1881, 50; 1888, 43). Предавао је географију, биологију, историју педагогије, психологију с логиком (КШКС, 1889, 49). Од 1890. професор је Учитељске школе у Београду, у којој је предавао историју педагогије, школски рад, (КШКС, 1890, 56), психологију са логиком, географију и српску историју (КШКС, 1891, 51).

- 24 А. Столић, *Осврт на емотивни свет појединца у преписци из друге половине 19. века*, Писмо, 182.

- 25 Ујак А. Јовановић и сам је био, по свему судећи, у прилици да на разне начине помаже породици своје сестре (и за живота њеног мужа). О томе као да нарочито сведочи његов коментар поводом сестрићевих обавеза: *Доиста, као да си у свему судбине*

У материјалној нестабилности породице Ђорђевић могу се тражити објашњења за честе осврте Ј. Ђорђевић на приходе, расходе и финансијске износе за свакодневне потрошштине. Осим што се обраћа синовима за новац (најчешће тражећи за пут), она у писмима додатним информацијама (повод, сума) прати готово сваки издатак.

Садржина писама сведочи непосредно о бризи за школовање деце, њиховом запослењу, али и друштвеном статусу најближих сродника (браће Јовановић и зета Станислава Јанковића). Будући да је највећи број писама настајао у периоду у коме је Т. Ђорђевић завршавао студије у Београду, касније и докторат у Минхену, логично је што је једна од фреквентнијих тема мајчиних писама био његов евентуални повратак и запослење у Алексинцу. Писала је о предностима боравка у познатом месту и о настојањима његових колега да утичу на повратак (разговор Симе Шевића, породичног пријатеља, са министром просвете и преношење мајчине жеље да Тихомир добије посао у Алексинцу). Њен став, на појединим местима релативизован препуштањем одлуке сину, најнепосредније је исказан у писму које је садржало одговор на вест о његовом поновном алексиначком *намештењу* 1898. године: *Писмо твоје јако ме је обрадовало јер ми јављаш да се враћаш овде у Уч. школу на своје старо место. Ја сам се врло обрадовала, како ја тако и Јова, и сви остали који ти добра желе. Честитам ти сине твој стари положај, нека си жив и здрав па ће бити и боље.*²⁶

Приватна сфера кореспонденције, нарочито оне из писама Ј. Ђорђевић, показује изразиту потребу да чланови породице остану у редовном контакту. Чести су осврти на посете члановима породице, на њихово здравствено стање (писма о Драги и њеним ћеркама Љубици и Даници Јанковић), приметна су распитивања о условима у којима живе, инсистирања да се посећују о празницима, славама и именданима, да се не заборављају честитке и даровања тим поводом. Не изостају ни вести о важнијим догађајима из живота даљих сродника (вест о смрти кумчета, просидба и женидба рођака из Сокобање). Немогуће је оставити по страни васпитно деловање Ј. Ђорђевић на синове и инсистирање на

свог најстаријег ујака (ТГЈ Р6264/216/1). Није благонаклоно гледао на Владимирову несистематичност, самовољу и недовољну посвећеност учењу, па је између њих двојице долазило до несугласица, док је, очигледно, високо ценио Тихомирову посвећеност, вредноћу, пожртвованост и скромност, налазећи у њему саговорника за теме из области науке (*исто*).

26 ТГЈ Р6264/216/18.

поштовању родбинских веза и, у том контексту, јачање емотивне сфере као последице. Тиме се могу тумачити нпр. извештаји о сусретима са унукама Даницом и Љубицом, подсећање на куповину дарова сестричинама, савети Тихомиру да се извини ујаку и брату јер је заборавио да им нешто честита.

Осврти на свакодневицу у овим писмима омогућавају значајан увид у макар уже сегменте приватног живота онога времена, од културе становања, исхране, путовања, лечења, до организације слободног времена.

Од досељења из Тимока у алексиначки крај породица Ђорђевић је живела у Лужану, где су поседовали кућу.²⁷ Да су на том простору боравили и у периоду школовања браће сведочи писмо у коме Владимир из Ниша пише родитељима и најављује да ће му Борко, млађи брат, доћи у посету, а пре тога свратити у село да види да ли родитељи имају нешто да поруче или пошаљу. Иако се у овој кореспонденцији експлицитно не помиње време пресељења у Алексинац и решавање стамбеног питања у њему, повремено осврти на питање кирије, селидбе, остајања у кући Ристиној (вероватно је реч о трговцу Хаџи Трпковићу) сведоче о њиховом подстанарском статусу.²⁸

Сасвим сведене коментаре о исхрани запажају се у деловима писама у којима Ј. Ђорђевић говори о пансионској храни (*кост*) у Рибарској бањи, када критикује сина што у свој кост није укључио и вино (скупно је, али не треба толико да се одриче), када саветује да у њеном одсуству уплати *кост* и не брине за исхрану. О домаћој храни говори саветујући му, док проводи дуже време у гостима код сестре, да пије расол и пренесе Јови да одржава уредном кацу са киселим купусом, те да склони од мрза осталу зимницу. О тегли слатког од јагода, коју му у знак поздрава шаље Љ. Шевић, она пише (врло је необично) више с негодовањем јер није на време обавештена да ће познаник кренути за Београд, него што изражава захвалност за очито добру намеру жене која је годинама у Београду (након пресељења из Алексинца и Параћина) била пријатељ њене деце.

27 Архивску грађу Легата Тихомира Ђорђевића и Легата сестара Јанковић у Народној библиотеци Србије чине и фотографије. Поједине, које је направио В. Ђорђевић, представљају просторе на којима су обитавали, између осталог и фотографија куће у Лужану, баште и куће у улици Принца Евгенија у Београду.

28 ТЂ Р6264/216/16, 17.

Књига је, према подацима из писама, у руке Радосава и Јелисавете долазила захваљујући њиховој деци (Тихомир шаље оцу приповетке Јанка Веселиновића, мајци своју књигу). Приметно је и интересовање за штампу (мајка моли сина да у њеном одуству чува *њихове* и Шевићеве новине),²⁹ иако се реферисање о рецепијентском искуству своди једино на пријем и преношење информације, без елемената афективног, какво постоји, макар формално, у сегменту о читању синовљеве књиге.³⁰ Из новина се сазнаје о друштвеном, политичком и културном, али и о приватном: тако се преносе информације о премештају Димитрија Јовановића³¹ у Трећу београдску гимназију, као и коментар пошиљаоца: његова сестра истиче да је све добро док су премештања унутар престонице, далеко од унутрашњости. Новине (*званичне*) су извор за потврду информације о указу којим се њен син, на њену, али и на радост осталих Алексинчана, враћа на стари посао. Оне су у овом случају канал којим се глас дистрибуира дисперзивно, на чланове заједнице о чијој се реакцији реферише.³²

Друштвени контекст у коме су се остваривали ритуали поводом верских празника, у сакралним објектима и ван њих, на примеру породице Ђорђевић осветљава једно од мајчиних подсећања на сакрално и поступке које треба спровести у складу с тим. У писму од 24. новембра 1898. године, упућеном Тихомиру, она саветује: [...] *26-тог је Свети Алимпије, нека те Јова пробуди раније на отиди у цркву те упали свећу празнику, и подари просијакe. Јова нека запали кандило па нека га намести у моју собу на фуруну јер је онде сигурно. Ти отиди на славу теча Ристи Милојковићу, и у болницу економу.*³³

29 Будући да је С. Шевић био инжењер, могуће је да она под тим подразумевала *Српски технички лист*. Пошто је писала 1900. године, израз *наше новине* несумњиво се односио на фолклористички часопис *Караџић*, који је у Алексинцу покренуо и уређивао Т. Р. Ђорђевић (Д. Поповић Николић, *Караџић Тихомира Р. Ђорђевића: отварање видика и постављање темеља*, Караџић: лист за српски народни живот, обичаје и предање, ур. А. Никезић, Д. Поповић Николић, Алексинац, 2018, 1).

30 ТЂ Р6264/216/8.

31 Д. Јовановић је био рођени брат Јелисавете Ђорђевић и Алексе Јовановића. Историчар и књижевник, Јовановић је био дугогодишњи професор опште историје, српске историје и географије у Крушевачкој и Крагујевачкој гимназији (КШКС 1880, 42; 1881, 133). Нешто касније постао је директор Крушевачке гимназије (КШКС 1890, 47; КШКС 1891, 47), професор и директор Друге и Треће београдске гимназије (КШКС 1896, 40; 1897, 2).

32 ТЂ Р6264/216/18.

33 Писмо је без сигнатуре и број се може одредити по аналогiji будући да следи за писмом ТЂ Р6264/216/19 и претходи писму ТЂ Р6264/216/21, уклапајући се у низ и

Индивидуално доживљавање светог времена повезано са прецизним информацијама о традиционалном ритуалном понашању (свећа, кандило) сведочи о прожимању приватног и јавног, не само када су у питању простори (храм, болница, своја и туђа кућа) и ритуали (празник, слава), већ и онда када је у питању активно повезивање са заједницом (даривање просјака). На ритуале у јавној сфери реферише се поводом сабора на дан Светог Тирила у Врњачкој бањи. Поред сакралног простора (*пред црквом*), маркирани су и учесници, издвојени по месту боравка (*силан је свет подолазио из Крушевца, Трстеника и Ваљева, о сељацима да не говорим*),³⁴ без описа активности колективних и појединачних, без осврта на лично учествовање.

О лечењу као активној теми у преписци, нарочито у оној која се тичала оца Радосава, већ је напоменуто у контексту сиромаштва, које је могло утицати на изостанак лечења, неодлажење лекару и ризиковања са јефтинијим приступом (терапија по савету лекара који суди према усмено пренетим симптомима, не по стварном увиду у здравље пацијента). За разлику од супруга, на основу садржаја који нуди преписка, може се закључити да је Јелисавета Ђорђевић бринула о здрављу, макар тако што је на рехабилитацију и лечење често одлазила у српске бање. Подаци о боравку у Рибарској и Врњачкој бањи, као и лечилишту у околини Младеновца (вероватно простор касније Селтерс бање),³⁵ смештају, начину на који је организован процес опоравка (пријем, одређивање врсте терапије, могућност продужетка лечења, исхрана, смештај и слично) драгоцене су информације, не само за историју места и основну делатност, већ и у контексту шире слике о здравственим приликама у Србији крајем 19. века. Нарочито би могле бити од користи за допуну сазнања о бањи у Младеновцу јер, иако из перспективе корисника, потичу из првих година њеног оснивања, пружајући сасвим сведене податке о квалитету воде, првим опремљеним просторима за купање, начину употребе, финансијским оквирима, укусу лековите воде за пиће и слично (*Вода је млака, готово ладна, направљене су две каде са шупама, плаћа се по грош купање. И пијемо ову воду, она је гвожђана вода и слана, доста јој је укус на будимску воду. Да се купам док је лепо време, па како бог да*).³⁶

према датумима (претходно је написано 19. новембра, а наредно 2. децембра).

34 ТЂ Р6264/218/29.

35 ТЂ Р6264/218/3, 4, 5.

36 ТЂ Р6264/218/24.

Преписка је важан извор сведочења о путовањима, у циљу лечења, одмора, образовања. Осим регистра простора на којима бораве чланови породице у периодима одређеним оквиром проучаваног корпуса (Ниш, Београд, Загреб, Абација, Минхен, Праг, Париз итд), она пружа увид у разне аспекте: превозна средства, однос према напуштању куће и боравку на другим просторима, савладавање простора као увод у повезивање са члановима породице, однос према упознавању нових предела и људи и друго. Иако су пасажии са овом тематиком доминантно веома сажети, слику допуњују миниретроспективе садржаја у претходним писмима. У једном од писама Ј. Ђорђевић користи прилику да у тему уведе похвале сину: [...] *радујем се мили мој сине што ћеш видети крајеве које не би могло скоро видети и посетити, а свуда имаи своји људи и пријатеља, и непознати твоји имаће шта код мога милог сина видети, и по персони и по науци* (216/30).

Извештаји са путовања понекад садрже сведочења о историјским догађајима, локалног и општег значаја, какав је нпр. опис спровођења смртне казне над Јевгенијом Илић у Прокупљу 1898. године (понашање осуђенице, њених саучесника, однос посматрача као групе и истицање личне етичке перспективе). Ј. Ђорђевић извештава сина и о догађајима важним за историју краја, нарочито оним који се односе на догађаје у школству (осврт на једну од честих побуна ђака Учитељске школе у Алексинцу садржи податке о извору информација (колега Мирковић), актерима (поп Ђока и фамулус, ђаци), типу информација (гласине).

Формалне карактеристике преписке, али и подаци које нуде аутори писама такође сведоче о историји поштанског саобраћаја: коришћење телеграма, слање писама или фотографија *на реџепис* (вероватно се односи на препоручене поштом), гужва у пошти због слања новогодишних честитки и друго.

Занимљива је и слика коју преписка нуди о положају жене. Узрокована различитим факторима, а манифестована (не само) у јавном мњењу, менталитету или предрасудама, већ је правно конституисана и заштићена,³⁷ полна дискриминација се запажа макар у основним елементима који су се тicali радне сфере. Нити једна жена у широј и ужој породици Ђорђевић нема запослење, макар се о њему ни на

37 В. Симић, *Свет детета и његова слика у српској уметности 19. века*, Приватни живот код Срба у 19. веку: од краја осамнаестог века до почетка Првог светског рата, прир. А. Столић, Н. Макуљевић, Београд, 2006, 137.

који начин не говори у писмима. Мајчини осврти на живот удате кћери тичу се њене ангажованости у кући и око деце (за разлику од зета, који дане проводи на радном месту), њена путовања су повезана са посетом родитељској кући, а уже, околном лечилишту. Ј. Ђорђевић је такође окренута породичној сфери, без запослења и без прихода (што јој, ипак, не одузима статус личности од које много тога у породици зависи). Често ван куће, у гостима код сестре, а и у самој кући, она као да одступа од стереотипа о жени у кухињи. Међутим, иако о пословима у кући реферише као о онима који припадају Јови (који је слуга), она је и себи и другима та која о свему брине и без које је тешко. Упркос томе, не може се рећи да у писмима Ј. Ђорђевић има трагова осећању усамљености, угрожености, повређености. Њен друштвени живот, иако не подразумева учешће у јавном животу, никако се не може назвати усамљеничким. Често је у друштву својих рођака, духовних сродника, пријатељица (међу којима се најчешће помиње Љубица Шевић, супруга Симе Шевића, инспектора Дирекције српских железница, приврженог пријатеља Тихомира Ђорђевића).

Ни о осталим женама из окружења (осим о госпођици Даринки, која има службу у Алексинцу,³⁸ а у Београду је у контактима са Тихомиром) не говори се као о онима које су пословно ангажоване. Чини се да је и њихово образовање мање важно од образовања мушких чланова породице. Томе сведочи чињеница да родитељи прекидају Драгино школовање на годину дана јер је мајци потребна помоћ у неговању болесног мужа. Нити један од браће није у том смислу ометен. Драгина жртва је тим израженија, иако је браћа цене и с пијететом говоре о њеним ангажовањима и извештајима које им подноси о очевом стању.

Закључак

Проучавање преписке са позиција различитих теоријско-методолошких основа отвара разноврсне увиде у приватну сферу, која не подразумева само свет пошиљаоца, већ захвата приватно (и јавно) других, у зависности од окружења, а нарочито особе која је адресант.

38 За идентификацију ове особе била би потребна допунска архивска истраживања. Могуће је да се ради о Даринки Ненадовић, учитељици која је у Алексиначкој гимназији предавала женски рад (КШКС, 1890, 52).

Лична сведочења обухватају догађаје, емоције, доживљаје, али, ма колико примарно припадала приватном и интимном, она сведоче о ширем социјалном, историјском, политичком и културном контексту. Говор о времену које је оквир таквим сведочењима значајан је извор за проучавање бројних његових слојева, самим тим и грађа за различите научне области. Преписка из анализираног корпуса показује своје потенцијале, нарочито у питању области историје приватног живота, биографије, а пре свега проучавања писма као особеног жанра на граници документарног.

Биографија Тихомира Р. Ђорђевића, фолклористе и етнографа, најпотпунија је у изворима које су састављале његове најближе сроднице, сестричине Даница и Љубица Јанковић. Проучавање преписке омогућава не само идентификацију мање познатих детаља о њему, његовој породици и пријатељима, већ и стварање динамичније слике о његовом животу (приватном и јавном), као и различитим аспектима времена и простора у српском друштву с краја 19. и прве половине 20. века.

DURING THE FIRST OTTOMAN WAR – FAMILY CORRESPONDENCE AS A SOURCE FOR SUPPLEMENTING THE BIOGRAPHY OF TIHOMIR R. ĐORĐEVIĆ

Summary:

The legacy of Tihomir R. Đorđević, together with the legacy of the Janković sisters – preserved as special collections within the National Library of Serbia – represents a significant yet still insufficiently researched source base for confirming and expanding both established and newly discovered data on the life and work of Tihomir R. Đorđević. Of particular importance is the exceptionally extensive body of correspondence, only partially and incompletely processed, comprising over six thousand letters and nearly nine thousand sheets.

Building on the results of previous research into this corpus, and taking into account that each study has contributed to the identification and presentation of new biographical data on Đorđević – as well as to a more precise understanding of the cultural history of Serbia in the late nineteenth and the first half of the twentieth century – this paper presents the findings of research on the corpus of family correspondence among members of the Đorđević family (Radosav and Jelisaveta Đorđević; Borka and Draginja Đorđević, later Janković; as well as letters written by T. R. Đorđević himself). The research corpus also includes additional manuscript materials related to the life of the Đorđević family.

In addition to the standard archival description of the material (inventory data, internal systematization, localization, and chronological framing), this study incorporates an analytical approach focused on themes, stylistic features, and naming practices, with particular attention given to data that complement and/or correct information found in previous relevant biographies – especially those shedding light on aspects of private life in Serbia at the end of the nineteenth and the beginning of the twentieth centuries.

Examining correspondence from various theoretical and methodological perspectives opens up multiple insights into the private sphere, encompassing not only the world of the sender but also the private (and public) lives of others, shaped by the broader social environment and, in particular, by the relationship with the addressee. Such personal testimonies include events, emotions, and experiences; however, despite their primarily intimate and private character, they also reflect a wider social, historical, political, and cultural context. The temporal discourse embedded in these testimonies represents an important source for studying its many layers and thus constitutes valuable material for multiple scholarly disciplines. The analyzed corpus of correspondence clearly demonstrates its research potential, particularly in the fields of the history of private life, biography, and, above all, the study of letters as a distinct genre at the intersection of documentary and literary forms.

Др Жарко Илић

научни сарадник

Универзитет у Београду

Филозофски факултет

Одељење за историју

zarko.ilic95@yahoo.com

ORCID: 0000-0002-3675-4424

МИЛОЈКО ВЕСЕЛИНОВИЋ (1850–1913)

- живот и дело националног радника -

Апстракт: У раду је представљен животни пут, национални рад и научна делатност Милојка Веселиновића, једног од истакнутијих српских националних радника током друге половине XIX и почетком XX века. Први део рада посвећен је његовом животном путу – од рођења и школовања, преко одласка у Стару Србију, учешћа у Првом и Другом српско-турском рату, рада током осамдесетих година XIX века, до ангажовања у посланству у Цариграду и српским конзулатима у Османском царству. Посебна пажња посвећена је улози коју је имао у ширењу српске националне идеје на простору Старе Србије и Македоније током обављања дужности битољског конзула. Други сегмент рада усмерен је на анализу његове научне делатности, с посебним нагласком на његове ставове о етнографским односима и филолошким обележјима Старе Србије и Македоније.

Кључне речи: Милојко Веселиновић, Стара Србија, Српство, национални рад, научни рад.

Милојко Веселиновић је рођен 17. августа 1850. године¹ у селу Јасењу недалеко од Делиграда, од оца Васе и мајке Кошуте.² Према пре-

1 Сви датуми у главном тексту дати су по новом календару.

2 У историографији су до сада написана три рада посвећена животу и делу Милојка Веселиновића. Први је објавио Јован Хаџи-Васиљевић у оквиру *Поменика Друштва Светог Саве* (Ј. Хаџи-Васиљевић, *Поменик Друштва Светог Саве*, Браство 15 (1921), 262–268). Станиша Војиновић је 2008. године публиковао краћу биографију и библиографију радова Милојка Веселиновића. Уз рад је објављено и 12 Веселиновићевих писама, а исто толико и песама из необјављеног Веселиновићевог рукописа, који садржи више од 400 песама из Старе Србије и Македоније (С. Војиновић, *Милојко В. Веселиновић*, Вардарски зборник 6 (2008), 107–149). Године 2014. Мирослав Видосављевић је објавио рад *Живот и дело Милојка Веселиновића (1850–1913)* у часопису

дању које се очувало у породици, његов прадеда Радован се доселио у село Дреновац, недалеко од Алексинца, из „Врањско или Скопско”. Породица је живела у поменутом селу до краја Првог српског устанка. Милојков деда Веселин, по коме је породица понела презиме, био је један од бранилаца Делиграда, а ту је и страдао. Управо у то време, септембра 1813. године, родио се Милојков отац Васа у збегу, недалеко од села Сабанта. Оставши без главе породице, Васина мајка Марија се преудала у оближње село Вукашиновац и са собом је у нову кућу повела сина Васу. Милојков отац је одрастао код очуха и са непуних седамнаест година се оженио Кошутом, родом „Шопком из пиротске стране”, која је живела у селу Мађији. Убрзо након смрти очуха, заједно са женом и мајком Васа је напустио Дреновац и преселио се у Јасење. Готово у исто време завршен је процес припајања Алексиначке нахије Кнежевини Србији (1832/1833), те су Турци продавали своја имања. Тако је и Васа стекао свој први иметак у селу Јасењу, купивши мању површину земље од једног спахије. Потом је уследила изградња куће и све оно што је са собом носио живот досељеника. На том имању рођен је Милојко Веселиновић, као трећи син Васе и Кошуте. Имао је двојицу старије браће – Милету и Милоја, те једног млађег – Милована. Спадали су у ред имућнијих породица у селу.³

Основношколски циклус образовања Милојко Веселиновић је започео у Вукашиновцу. Током 1861. године школа је из Вукашиновца премештена у Делиград, у нову зграду чија је градња започета 1859. године, а у ову школу прешао је и Милојко Веселиновић, па је у њој завршио три разреда.⁴ Како у околним селима није било школе са четвртим

Караџић. *Часопис за историју, етнологију, археологију и уметност* 6 (2014), 136–141. Поред тога, бројни подаци о животу и делу Веселиновића остали су непознати или су погрешно представљени. Нећемо указивати на погрешне наводе који се срећу у поменутих радовима, будући да би полемисање заузело знатан део рада. И поред тога, аутори су својим списима дали допринос разумевању лика и дела Милојка Веселиновића, а посебно се издваја труд Станише Војиновића око састављања библиографије његових радова.

3 С. Пандиловић, *Вуче Жикић – оснивалац Делиграда у 1806. години*, Братство 12–13 (1908), 440–441; *Попис становништва и имовине среза Алексиначког из 1863. године*, прир. Д. Алексић, Алексинац, 2023, 367.

4 Школа у Делиграду је почела са радом 1860. године, када се први пут помиње у шематизму Кнежевине Србије. Тада је учитељ Сретен Банџић, који је до тада обављао дужност учитеља у Вукашиновцу, прешао у Делиград (*Календар са шематизмом Србскога Књажевства за 1861. годину*, Београд, 1860, 50; *Исто*, Београд, 1862, 52).

разредом, мајка Кошута га је 1865. године одвела у оближњи манастир Свети Роман, у коме је боравио са још четири ђака.⁵ Међутим, исте године је указом кнеза Михаила од 22. јуна 1865. отворена нижа реалка у Алексинцу, а исте те године полутимназију у Алексинцу почео је да похађа и Милојко Веселиновић.⁶ Школовање у нижој реалци трајало је две године, тако да је 1867. године прешао у Београд и током школске 1867/1868, 1868/1869. и 1869/1870. завршио још три разреда у Београдској гимназији. Тиме је стекао услов да конкурише на упис у новоосновану Учитељску школу у Крагујевцу.⁷ Један од 25 кандидата који су били примљени као прва генерација у поменуто образовну установу био је и Милојко Веселиновић, тако да се у октобру 1870. године преселио у крагујевачки интернат. Његово школовање, због слабог здравља, а на његов лични захтев, прекинуто је почетком јула 1871. године, уз обавезу да његов отац надокнади трошкове боравка у интернату Учитељске школе. Из Крагујевца је отпутовао у родно Јасење.⁸

Будући да је већ до тада стекао солидно образовање за тадашње прилике, нешто више од месец дана након напуштања Учитељске школе Милојко Веселиновић је кренуо путем просветног рада. Решењем министра просвете Димитрија Матића од 12. августа 1871. године именован је за учитеља школе у Прћиловцима код Алексинца. Дужност учитеља обављао је током школске 1871/1872. године. Након завршног испита за укупно 36 ученика, колико их је било у првом, другом и трећем разреду, Милојко је средином јуна 1872. године поднео захтев за разрешење дужности. Имао је намеру да настави даље школовање, те је то и навео као разлог напуштања учитељског положаја. Званично, 30. јуна 1872. године био је разрешен дужности прћиловичког учитеља.⁹

5 М. Веселиновић, *Српске калуђерице*, Београд, 1908, 155.

6 Милојко Веселиновић наводи да је завршио пет разреда гимназије и да је то био разлог што је Историјско-филолошки одсек Велике школе похађао ванредно (*Грађа за историју македонског народа из Архива Србије, том 4, књига 1 (1879–1884)*, прир. К. Џамбазовски, Београд, 1985, док. бр. 46).

7 Учитељска школа у Крагујевцу основана је на предлог министра просвете и црквених дела Димитрија Матића 5/17. октобра 1870. године. Један од услова за упис у Учитељску школу био је да кандидат има завршена четири разреда гимназије (*Зборник закона и уредба издани у Књажевству Србији за 1870. годину XXIII*, Београд, 1870, 156–169).

8 Државни архив Србије (=ДАС), Министарство просвете и црквених дела – Просветно одељење (=МПс-П), 1871, Ф V, Р 132.

9 *Исто*, 1872, Ф V, Р 80.

Премда је Веселиновићев првобитни план подразумевао да се из родног села врати у Београд и настави школовање, то није остварио. Након што је поднео оставку на место учитеља, Милојко је одлучио да крене оним путем који је обележио његову каријеру, али и живот током наредних деценија. Био је то рад на остварењу основног циља националне политике Кнежевине Србије, који је пре свега подразумевао јачање и ширење идеје Српства, односно идеје о припадности српском народу међу житељима Османског царства. Године 1868. у Кнежевини Србији формиран је *Одбор за школе и учитеље у Старој Србији, Македонији, Босни и Херцеговини* у циљу оснивања и помагања школа и упућивања учитеља у српске крајеве под османском влашћу. Председник Одбора био је Нићифор Дучић, а чланови Пантелија Срећковић и Милош Милојевић.¹⁰ Веселиновићев двогодишњи боравак у Београду током гимназијских дана довео га је у ситуацију да се упозна са једним од најактивнијих радника српске националне политике на терену – Милошем Милојевићем. Чини се да је управо то познанство посебно допринело Веселиновићевој одлуци да своју делатност усмери на национално-просветни рад. Уместо наставка школовања у Београду, Веселиновић у августу 1872. године одлучује да свој учитељски позив обавља ван граница Кнежевине Србије. Тада је одлучио да оде у Врање, крај у коме је српским интересима претила све већа опасност од Бугарске егзархије, основане 1870. године.¹¹ На пут га је испратио управо Милош Милојевић, а у Врање је стигао 14. септембра 1872. године.¹² Тренутак у коме је Веселиновић дошао у Врање није био лак. У варошким срединама Јужног Поморавља (Пирот, Лесковац, Врање), за разлику од сеоских насеља, деловале су јаке проегзархијске струје. У таквој средини, наклоњеној егзархији, рад српског учитеља свакако није био лак, иако Скопска митрополија није иницијално ушла у оквире Бугарске егзархије. Било је очекивано да се на том простору распламса

10 Више о настанку и раду Одбора видети: Н. Вулићевић, *Одбор за школе и учитеље у Старој Србији: оснивање, организација и циљеви*, Српске студије 4 (2013), 209–230.

11 О оснивању Бугарске егзархије видети: Ј. Радосављевић, *Кнежевина Србија и Бугарска егзархија (1870–1878)*, необјављена докторска дисертација, Универзитет у Београду – Филозофски факултет, Београд, 2019, 65–157.

12 М. Веселиновић, *Изморник*, Годишњица Николе Чупића 20 (1901), 220–221.

борба егзархијске и патријаршијске струје око придобијања верника, а све то је неминовно морало оставити последице на просветни рад.¹³

Милојко Веселиновић није био први српски учитељ у Врању. Пре њега ту дужност обављао је Вићентије Димитријевић, пореклом из Приштине, а након његове смрти је у то место упућен Милојко. Са одушевљењем се његовог доласка у Врање сећао ученик Димитрије Марчић: „Ми смо се шћућурили један уз другог и слушали како нам први пут слободан Србин из обновљене Србије говори.”¹⁴ Веселиновићев долазак позитивно је утицао на рад српске школе, тако да је број ученика почео да се повећава, и већ крајем 1872. године у овој школи учило је двеста ученика, а током друге године његовог боравка у Врању ученика је било три стотине.¹⁵ Толико ђака свакако није могао подучавати један учитељ, па је истовремено, као Веселиновићев помоћник, у школи радио и Манасија Поповић. Један од проблема у раду поменуте двојице учитеља био је недостатак уџбеника, те су се преко Милојевића у више наврата обраћали за помоћ Одбору. Током јесени 1872. године, Веселиновић је држао предавање „у перо”. После молбе из фебруара 1873. године, у Врање је било послато две стотине буквара, те су на тај начин премостили бар донекле потпуни недостатак уџбеника.¹⁶ Поред тога, у раду српских учитеља у Врању почетком 1873. године искрсао је још један проблем. Наиме, Милојко Веселиновић, као учитељ кога је ангажовао Одбор, примао је плату преко њих,¹⁷ док је његов помоћник добијао надокнаду од црквено-школске општине. Почетком 1873. године контрола над новцем ове установе у потпуности је прешла у руке егзархијске струје. Очекивано, они су укинули плату Манасији Поповићу и преусмерили

13 Ж. Илић, *Врањска епархија и Врањски протопрезвитерат 1878–1892*, Новоослобођени крајеви Србије 1833–1878–1913, ур. С. Рајић, У. Шешум, А. М. Савић, Београд, 2025, 327–331.

14 Д. Марчић, *Школе у Врању и околини пре ослобођења 1878. (Један прилог за културну историју Срба у XIX веку)*, Учитељ XXVI, св. 8 (април 1907), 704.

15 Архив Српске академија наука и уметности (=АСАНУ), Лични фонд Јована Ристића (=ЈР), XII/7, 12/477; Д. Марчић, *Школе у Врању и околини пре ослобођења 1878. (Један прилог за културну историју Срба у XIX веку)*, Учитељ XXVI, св. 7 (март 1907), 585–590; св. 8 (април 1907), 704–708.

16 АСАНУ, ЈР, XII/7, 12/466; М. Јагодић, *Помоћ Кнежевине Србије школама изван Србије у уџбеницима (1868–1878)*, Баштина 66 (2025), 89.

17 *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије, том 3, књига 1 (1868–1873)*, прир. К. Џамбазовски, Београд, 1983, док. бр. 306.

новац на финансирање рада бугарских учитеља. Једино што је преостало Поповићу било је обраћање Милошу Милојевићу за државну помоћ.¹⁸

Резултати рада Милојка Веселиновића у Врању били су значајни, а број ученика готово у константном порасту, и поред тога што егзархијска струја знатно јача од почетка 1873. године. Знатан део свог рада Веселиновић је посветио јачању идеје о припадности српском народу и код ученика је развијао одушевљење према Кнежевини Србији. Први пут су се у врањској школи чуле речи *Српске химне*, песме *Радо Србин иде у војнике*, као и *Онамо, 'намо за брда она*. Међу најзначајније Веселиновићеве успехе у Врању свакако спада и прва прослава Светог Саве као школске славе. Већ крајем 1872. српски учитељ је предузео кораке како би ученике припремио за изведбу песме *Ускликнимо с љубављу светитељу Сави*. Празник Светог Саве 26. јануара 1872. године свечано је обележен у школи, а пре тога и у цркви, што је изазвало опште одушевљење врањског грађанства.¹⁹

Борба између егзархијске и патријаршијске струје није могла остати без утицаја на Веселиновићев рад, иако се и он лично трудио да опстане и не угрози рад школе у новонасталим околностима. Истиљам организован 1873. године у циљу изјашњавања становништва Скопске митрополије за патријаршију или егзархију, завршио се тако што се за егзархију изјаснила 8.131 кућа, а за патријаршију свега 567.²⁰ Овакав резултат омогућио је успостављање паралелне црквене власти патријаршије и егзархије на простору Скопске митрополије, а тиме и на територији Врањске казе. Директно присуство бугарске егзархије, оличено у лику скопског егзархијског митрополита, додатно је усложњавало положај српске школе и њеног учитеља. Егзархија је искористила своје право и током 1874. године поставила за скопског митрополита Доротеја, а сви свештеници у Врању приступили су егзархији, осим Стоше Језиковића.²¹ Свестан да ће његов положај у знатној мери зависити од става Егзархије, Веселиновић настоји да не изазива отворено непријатељство њених чланова, те са својих триста ученика излази да дочека у Врању новопо-

18 Исто.

19 Д. Марчић, *Школе у Врању и околини пре ослобођења 1878. (Један прилог за културну историју Срба у XIX веку)*, Учитељ XXVI, св. 8 (април 1907), 708; св. 9 (мај 1907), 789–790.

20 Ј. Радосављевић, *нав. дело*, 144.

21 Ж. Илић, *Врањска епархија и Врањски протопрезвитерат (1878–1892)*, 334.

стављеног скопског митрополита Доротеја 1874. године, када је овај са нишким митрополитом Виктором посетио ову варош.²²

Положај српског учитеља Милојка Веселиновића у Врању нагло је почео да се погоршава у другој половини 1874. године. Након три месеца на положају скопског митрополита, Доротеј подноси оставку, а егзархијске власти на његово место упућују Кирила. Врањски прваци су пружили отворену подршку бившем митрополиту и тражили да га врате на чело епископије. Сукоб између Врањанаца и Кирила додатно се погоршавао и ишао наруку патријаршијском епископу Пајсију. У циљу смиривања ситуације и директног присуства егзархијског представника у Врању, у то место егзархијске власти упућују архимандрита Данила. Поред рада на побољшању односа између Врањанаца и Кирила, архимандрит је велику пажњу посветио и покушају затварања српске школе. Из његових писама је потпуно јасно да је Веселиновић постигао значајне успехе као учитељ и да је његова делатност у незанемарљивој мери угрозила интересе Егзархије. Убрзо по доласку, архимандрит Данило је обавестио великог везира да Веселиновић долази из Кнежевине Србије, одакле и прима највећи део плате, и да предаје по књигама чији садржај не одговара интересима Османског царства.²³ Основни његов циљ био је да уз помоћ турских власти протера Веселиновића, затвори школу и тиме онемогући српски утицај, који је током последње две године ојачао. У својој намери делимично је успео, и то уз помоћ доросталско-червенског митрополита Григорија. Последњих дана децембра 1874. године локалне турске власти у Врањској кази протерале су Милојка Веселиновића из Врања и тиме се завршио његов двогодишњи период рада у овој вароши. Одатле се упутио у Београд, водећи са собом двоје врањске деце на наставак школовања.²⁴ И поред свега, резултати рада Милојка Веселиновића нису поништени, нити је школа затворена. На његово место, свакако пре 29. децембра 1874. године, дошао је Коста Поповић, који је управо те године завршио Друго одељење Богословије у Београду, а био је пореклом из оближњег села Преображење. Одмах по одласку

22 М. Веселиновић, *Изморник*, 221.

23 *Документи за Скопската и Нишката епархия*, прир. С. Чилингиоров, Македонски преглед 12/2 (1940), 105–106; З. Маркова, *Българската екзархия 1870–1879*, София, 1989, 128–130.

24 *Документи за Скопската и Нишката епархия*, 107–108.

Веселиновића, српска влада је овог учитеља упутила у Врање, заједно са супругом Анком, такође учитељицом.²⁵

У Београду је Милојко Веселиновић коначно могао да се посвети ономе због чега је и напустио учитељску службу у Прћиловцима – наставку свог школовања. Уписао је Филолошко-историјски одсек Велике школе, и то као ванредни слушалац, будући да није имао завршен шести разред гимназије.²⁶ Велику школу похађао је док га поново родољубиви занос и осећај дужности према отаџбини није одвео на другу страну. Овога пута је то било почетком Првог српско-турског рата, 30. јуна 1876. године. Како му је Милош Милојевић био близак пријатељ, јасна је његова одлука да своје ангажовање у овом рату усмери у истом правцу у ком је деловао и Милојевић. Милојко Веселиновић је био међу главним личностима задуженим за организовање добровољаца у Алексинцу током Милојевићевог одсуства.²⁷ Сам почетак рата затекао је добровољачку дружину у Бањи Алексиначкој.²⁸ Веселиновићев први додир са страхотама рата био је тренутак када се нашао у групи добровољаца која је по Милојевићевом наређењу кренула из Алексинца ка Суповцу и успут видела измасакирана тела српских војника. Милојевићев ауторитет спречио је бекство добровољаца.²⁹ Веселиновић је учествовао у свим активностима *Добровољачко-ушашко Моравско-добричког кора* током месеца јула на јужном делу границе, када су добровољачке јединице ослободиле неколико села и у њима успоставиле власт. Том приликом је са осталим добровољцима око месец дана провео у ослобођеним селима.³⁰

25 *Документи за Скопската и Нишката епархия*, 107–108; У. Шешум, *Српске школе и учитељи у Старој Србији и Македонији у Великој источној кризи*, Јован Ристић, државник и дипломата – Берлински конгрес (140 година од међународног признања и независности Србије), ур. П. Илић, Крагујевац, 2020, 183.

26 *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије*, т. 4, књ. 1, док. бр. 46; Ј. Хаџи-Васиљевић, *Поменик Друштва Светог Саве*, 263.

27 А. М. Савић, „Апостол Српства” – национална делатност Милоша С. Милојевића у Великој источној кризи (1875–1878), Тематски зборник међународног значаја *Историја, култура, идентитет. Историја, историја уметности, филозофија, свеска 1*, ур. Б. Поповић, С. Станојевић, Д. Тешић Радовановић, Косовска Митровица, 2025, 267–269.

28 Народна библиотека Србије (=НБС), Одељење посебних фондова (=ОПФ), Архива Јована Хаџи Васиљевића (=ЈХВ), 413/XI/10.

29 А. М. Савић, *нав. дело*, 271.

30 НБС, ОПФ, ЈХВ, 413/XI/14; Више о активностима добровољачко-ушашког кора у: А. М. Савић, *нав. дело*, 270–278.

На јужном делу границе, у оквиру *Моравско-добричког кора*, Веселиновић је боравио све док је команду над кором имао Милош Милојевић. Ангажовање током Првог српско-турског рата Веселиновић је наставио у оквиру исте формације, само на другом делу фронта. Од 9. септембра борави у Рашкој, где се придружио команданту Милојевићу. Током наредна два месеца Веселиновић је обављао дужност команданта Крстишког, а касније Дренопољског логора³¹ и учествовао у борбама на Рогозни (Буковик), Локви, Берберишту, Змијинцу и осталим местима, истичући се својом храброшћу, по сведочењу команданта Милојевића.³² На југоисточном делу фронта Веселиновића и дружину затекло је примирје између Србије и Османског царства 1. новембра 1876. године. Веселиновићев задатак у данима који су следили био је да распоређује војнике и ојачава српске страже дуж линије до које су стигли добровољци, будући да је једино на том делу српска војска стајала на турском земљишту.³³ Између 6. и 9. јануара 1877. године Веселиновић је именован за заступника команданта Трећег студеничког батаљона и добровољачког кора, у време Милојевићевог одсуства. На тој функцији остао је до средине фебруара 1877. године.³⁴

Најважнији Веселиновићев задатак током двомесечног врховног командовања добровољачким јединицама био је успостављање демаркационе линије између српске и турске војске. Са циљем отклањања неспоразума и тачног оцртавања линије разграничења, Веселиновић се састајао са пуковником Усни-бегом. Главни проблем је настао јер су неке српске карауле биле постављене на земљишту које је остало на турској страни, што је било неопходно поправити. Проблем је решен средином фебруара, након доласка капетана Влановића.³⁵ По потписивању примирја 28. фебруара 1877. године, Веселиновић се вратио у Београд.³⁶

Поново наставља школовање на Филолошко-историјском одсеку, започето 1875. године. Почетком јула 1877. године обратио се руском конзулату у Београду, са још двојицом ученика Велике школе, уз молбу

31 Средином децембра дужност команданта Дренопољског логора преузео је Коста Шуменковић, а Веселиновић је позван у Милојевићев главни штаб.

32 Милојко В. Веселиновић, Балкански рат у слици и речи 1912–1913, ур. Д. Шијачки, Београд, 1922, 140.

33 НБС, ОПФ, ЈХВ, 413/XI/14

34 НБС, ОПФ, ЈХВ, 413/XI/140, 141; А. М. Савић, *нав. дело*, 282.

35 НБС, ОПФ, ЈХВ, 413/XI/176.

36 Исто, 413/XI/188, 189.

да им се одобри стипендија за школовање у Русији.³⁷ На његову молбу је потврдно одговорено, те је убрзо кренуо на пут, али даље од Беча није стигао, свакако због политичких прилика, односно рата између Русије и Османског царства и могућности да и Србију усиса ратни вихор. Неко време провео је у Бечу, где је слушао предавања Франца Миклошића. Због све озбиљнијих гласина о припремама и потенцијалном уласку Србије у рат, вратио се у Београд.

У складу са својим ангажовањем током Првог српско-турског рата, а будући да је био један од најближих сарадника Милоша Милојевића, било је очекивано да Веселиновић своје ангажовање и у Другом српско-турском рату усмери на деловање добровољачких јединица. Већ од ране јесени 1877. године борави на јужном делу границе. Иако извори не откривају шта је тамо радио, највероватније се бавио истим послом као и Милош Милојевић – успостављањем контаката са људима с оне стране границе. Из Бруса, у септембру 1877. године упућује молбу декану Велике школе да га упише у трећу годину студија као ванредног слушаоца.³⁸ Крајем октобра 1877. године, током Милојевићевог одсуства, Веселиновић је био при штабу команданта Моравског кора Милојка Лешјанина, док је средином новембра 1877. боравио у Београду.³⁹ Почетак ратних дејстава Кнежевине Србије против Османског царства 13. децембра 1877. године одвео је Милојка Веселиновића на исти терен на коме је боравио годину дана раније. Шеснаестог децембра је команда Моравског корпуса, на Милојевићев захтев, издала наређење да одмах отпутује ради „војних ствари” у Рашку.⁴⁰ Убрзо га Милојевић упућује на терен и поставља за команданта. Његов штаб је најпре био у селу Кијевчићима, а затим је командовао Лозанским логором на Кнежевом брду.⁴¹ Најважније борбе *Дежевско-ибарске усташе* водиле су крајем децембра 1877. и почетком јануара 1878. године, управо на делу територије где је устаницима командовао Милојко Веселиновић. Битке су биле на Лозну (23. децембра), у Мошници (27. децембра) и на брду Брекиња (6. јануара), код села Црвени. Највећа битка усташко-добровољачких јединица под Веселиновићевом командом одиграла се 14. јануара 1878. године, поново код села Лозна.

37 ДАС, МПс-П, 1876, Ф X, Р 86.

38 С. Војиновић, *нав. дело*, 108.

39 НБС, ОПФ, ЈХВ, 413/XI/190, 195; *О Другом српско-турском рату. Епистоларно сведочанство Милоша С. Милојевића*, прир. Н. Цвејић, Богатић, 2019, 14–18.

40 НБС, ОПФ, ЈХВ, 413/XI/199.

41 *О Другом српско-турском рату*, 17–18; А. М. Савић, *нав. дело*, 284.

За разлику од претходне три битке, у којима су устаници прошли без губитака и задајући озбиљне ударце непријатељу, овог пута су бројали двадесет једног мртвог.⁴² Успешно командовање трупама довело је и до Веселиновићевог унапређења. На предлог главног команданта Милоша Милојевића, поменути командант Моравског кора Милојко Лешјанин 9. јануара 1878. године поставља Милојка за команданта Копаоничког табора (батаљона).⁴³ На тој дужности затекло га је примирје, потписано 31. јануара 1878. године у Једрену. То није био крај Веселиновићеве делатности у оквиру усташко-добровољачких јединица. И даље је остао на терену, а када је, по наредби Врховне команде, Милојевић напустио Рашку почетком марта 1878. године, по његовом предлогу и у складу са одобрењем команданта Јаворског кора, Милојко Веселиновић је именован за заступника команданта. Том приликом Милојевић му је издао наредбу да никоме не дозвољава да се меша у управу и организацију устаничких јединица, да сваког непослушног војника може протерати из јединице, да се строго придржава успостављене линије стража и предстража и да га редовно извештава о свим дешавањима. Ту дужност обављао је до почетка априла, када је Милојевић поново преузео команду.⁴⁴

Није познато када се тачно Милојко Веселиновић вратио у Београд. Свакако, током 1878. године завршио је Историјско-филолошки одсек Велике школе.⁴⁵ Убрзо потом бива упућен у новоослобођене крајеве, као један од чиновника који су имали задатак успостављања српске власти на том простору. На препоруку министра војног, министар унутрашњих дела поставио га је за писара у новоформираном Пољаничком срезу Врањског округа. Премда му је било обећано постављење указом, до тога није дошло. Током 1879. године премештен је за писара у Чачанско окружно начелство. Том позицијом није био задовољан, те је упутио молбу за премештај у Ниш, на исту дужност. Његова молба остала је без одговора. Убрзо је поднео оставку и крајем 1880. године се вратио за Београд.⁴⁶ Наредне две године био је без посла, све док није указом краља Милана Обреновића од 1. новембра 1882. године постављен за

42 НБС, ОПФ, ЈХВ, 413/XI/235; А. М. Савић, *нав. дело*, 284.

43 *О Другом српско-турском рату*, 21.

44 НБС, ОПФ, ЈХВ, 413/XI/, 282, 284, 287, 288, 290, 294, 295, 302, 309, 318, 321; *О Другом српско-турском рату*, 32; А. М. Савић, *нав. дело*, 284.

45 *Грађа за историју македонског народа из архива Србије*, т. 4, књ. 1, док. бр. 46.

46 *Календар са шематизмом Књажевства Србије за годину 1879*, Београд, 1878, 58; 1880, 68.

писара треће класе у Министарству војном. У складу са унутрашњим потребама, распоређен је у Економско одељење овог министарства и у њему остао све до 1889. године.⁴⁷

Српско-бугарски рат затекао је Милојка Веселиновића у Београду, на служби при поменутом одељењу Министарства војног. Није учествовао у ратним дешавањима у периоду од 14. новембра до успостављања примирја 28. новембра 1885. године. Тог дана када је успостављено примирје, министар војни је донео решење којим се Милојко Веселиновић упућује из Београда, ради сакупљања добровољаца, свакако на јужни део границе.⁴⁸ Након формирања добровољачких јединица, Веселиновић је постао командир III добровољачког одреда и заменик команданта добровољаца, односно заменик Милоша Милојевића. Други подаци о Веселиновићевој активности у периоду до потписивања мира између Србије и Бугарске 29. фебруара 1886. године нису нам познати.⁴⁹

Период Веселиновићевог живота током осамдесетих година 19. века, осим рада у Министарству војном, обележило је и ангажовање на пољу националног рада. Тај ангажман подразумевао је делатност на више поља. Прво је било покретање часописа *Српство*. Још током пролећа 1884. године Веселиновић је имао идеју да покрене часопис који је требало да буде посвећен етнографским односима на простору Старе Србије и Македоније, али и областима источно од границе Краљевине Србије. На ширење идеје да становништво са простора западне Бугарске спада у српски етнички корпус и посвећивању знатне пажње тзв. „Србији под Бугарском” у будућем часопису посебно је инсистирао Милош Милојевић, један од главних Веселиновићевих сарадника на плану уређења часописа.⁵⁰ Веселиновићева замисао из 1884. године остварена је две године касније, када је светлост дана угледао први број часописа, објављен 27. августа 1886. године. Премда је то званично био часопис Милојка Веселиновића, готово да се може тврдити да је то био заједнички подухват некадашњих ратних другова. У првом броју изнет је и програм *Српства* – објављивање радова из различитих области: историје, географије, етнографије српске земље, те путописа, народних

47 *Српске новине*, бр. 245, 5/17. новембар 1882; *Календар са шематизмом Краљевине Србије за годину 1883*, Београд 1882, 127; Београд, 1883, 132; Београд, 1884, 132; Београд, 1885, 137; Београд, 1887, 149; Београд, 1888, 135.

48 НБС, ОПФ, ЈХВ, 413/XI/323.

49 *Исто*, 413/XI/324.

50 *Исто*, 413/III/4.

писама и осталих сродних тема. У намери да окупи што већи број сарадника Веселиновић није успео. Током три године изласка часописа, у њему су углавном заступљени текстови Милоша Милојевића и Милојка Веселиновића, тек са понеким другим аутором, који су углавном слали народне или уметничке песме. У часопису доминирају Милојевићеви ставови о српској историји и границама српског народа, писао је чланке о „вери у Срба до хришћанства”, „О Србији и Србима под Блгарима”, док је Веселиновић пажњу посвећивао дефинисању границе Старе Србије, обичају славе, бавио се етнографским односима на простору Старе Србије и Македоније и објављивао народне песме са тог простора. Већ током друге године рада почеле су да се појављују тешкоће, па су објављивана два или троја броја одједном. По свој прилици, Веселиновић није уживао подршку владе Милутина Гарашанина у овом подухвату. Премда се о томе ништа са сигурношћу не може рећи, на то упућује једно писмо Милоша Милојевића Милојку Веселиновићу из септембра 1886. године, у коме пријатељу саветује да поново оде код Гарашанина и да му објасни да часопис, говорећи о Србима у Бугарској, „не иде ни против кога” и да „нема никакве задње намере”.⁵¹ Часопис је престао да излази крајем 1888. године, а последњи број је објављен 27. децембра.⁵²

Поред издавања поменутог часописа, Веселиновић је имао запажену улогу и у оснивању и раду Друштва Светог Саве, које је као свој основни циљ дефинисало ширење просвете међу неослобођеним делом српског народа под османском влашћу и школовање питомаца из Старе Србије и Македоније. На скупу одржаном 6. септембра 1886. године, када је изабрана управа овог друштва, за једног од чланова главног одбора именован је и Милојко Веселиновић. Истовремено, приступило се и организовању одбора који је за основни задатак имао да уређује и прикупља материјал за објављивање. Председник тог одбора био је Милан Милићевић, а чланови Љубомир Ковачевић, Пантелија Срећковић, Милојко Веселиновић и Димитрије Јовановић.⁵³ Након оснивања Пансиона Друштва Светог Саве, намењеног за становање стипендиста из Старе Србије и Македоније, почетком новембра 1888. године место управника прихватио је Милојко Веселиновић. За време његовог

51 *Исто*, 413/III/26.

52 *Српство*, 1886, 1887, 1888.

53 *Друштво Светог Саве. Документи 1886–1891*, прир. М. Војводић, Београд, 1999, док. бр. 5, 9.

управљања, у пансионату је било укупно 33 ученика, који су похађали гимназију, Велику школу, Учитељску школу, а један ђак је ишао у први разред основне школе.⁵⁴ Средином 1888. године Милојко Веселиновић је боравио у Солуну.⁵⁵ Његов боравак на обали Егејског мора, по свему судећи, био је повезан са пословима Друштва и покушајем да се преузме извешан број ученика из бугарске гимназије и пошаље на школовање у Београд.⁵⁶ Поред тога, Веселиновић је без надокнаде држао предавања у вечерњој школи, коју је основало Друштво Светог Саве и која је почела са радом 12. новембра 1888. године.⁵⁷

Крајем осамдесетих година 19. века Веселиновић се укључио и у једно од најважнијих питања српске прекограничне просветне политике – писање и објављивање уџбеника за српске школе у Османском царству. Када је реч о штампању уџбеника за ученике у Старој Србији и Македонији, Веселиновић је делио мишљење српског посланика у Цариграду Стојана Новаковића, истичући да је за тај простор неопходно штампати уџбенике који ће бити написани на народном језику, односно дијалекту тог простора. Изради уџбеника за српску младеж у Османском царству Веселиновић се посветио још крајем осамдесетих година, пре одласка у Цариград. У јуну 1888. године Стојан Новаковић је изнео мишљење да треба написати и штампати *Македонски буквар за српске школе у Османском царству*. Међу ауторима који су се прихватили овог посла био је и Милојко Веселиновић, који је почетком септембра 1888. године послао рукопис министру просвете и црквених дела Владану Ђорђевићу. Поред њега, своје рукописе послали су и Деспот Бацовић, Наум Јевровић и Коста Грунчевић.⁵⁸ Веселиновићево осмогодишње искуство на изучавању „македонских и старосрбијанских изговора (поддијалеката)” олакшало му је рад на овом послу. Његов основни циљ био је да представи као јединствену говорну целину језик на простору јужне Старе Србије и Македоније, а као основу изговора узео је овчепољски

54 Исто, док. бр. 53, 56.

55 М. Веселиновић, *Споменик Пајзанима*, Браство 9 (1902), 87.

56 *Споменица Друштва Светог Саве (1886–1936)*, Београд, 1936, 293.

57 *Друштво Светог Саве*, док. бр. 56.

58 *Наша ствар у Османском царству*, прир. Б. Вучетић, Београд, 2012, 27–28; М. Цветковић, *Српски уџбеници у Османском царству у последњим деценијама 19. века – (цензура и штампа у Цариграду)*, Краљ Милан Обреновић, ослободилац и реформатор – заслуге и порицања, ур. С. Рајић, Ж. Илић, Београд, 2025, 102–103.

и струмско-вардарски.⁵⁹ Од поменута три рукописа, Веселиновићев се показао као најбољи, те је штампан као први српски уџбеник у Цариграду намењен за употребу у Османском царству.⁶⁰ Успешно одрађен посао око писања буквара препоручио је Веселиновића за наставак рада на овом пољу, па је у договору са Стојаном Новаковићем, и по налогу министра просвете, написао и *Читанку за II разред (Читанка за народне школе)* 1889. године, пре одласка у Цариград, а објављена је следеће године.⁶¹ Један од основних разлога упућивана Милојка Веселиновића у Цариград, где је стигао почетком септембра 1889. године,⁶² било је управо бављење питањем издавања српских уџбеника за простор Османског царства. Током првог боравка у Цариграду, Веселиновић је упутио писмо свом пријатељу и земљаку, тада министру унутрашњих дела Кости Таушановићу, у коме позива владу да изради буџет у износу од 300.000 динара за школе на простору Старе Србије и Македоније. Попут већине тадашњих националних радника, у просветном раду видео је основу будућег присуства Србије на том делу Балканског полуострва, истичући у писму да „без Вардара нема живота ни Морави”.⁶³ Током боравка у Цариграду, Веселиновић је припремио и прво издање календара *Голуб*, штампаног у децембру 1889. године.⁶⁴

Почетком децембра 1889. Милојко Веселиновић је постављен за писара прве класе у новооснованом конзулату Краљевине Србије у Приштини.⁶⁵ Против његовог именовања на ово место изјаснио се Владимир Карић, тадашњи српски конзул у Скопљу. Разлози противљења Веселиновићевом постављењу на ову функцију нису били личне природе. Карић је сматрао да на позиције у српским конзулатима у Османском царству не треба постављати лица која су била позната по својим ранијим пословима на пољу пропаганде, што је Веселиновић свакако и био. Карић

59 *Грађа за историју македонског народа из архива Србије*, т. IV, књ. 3 (1888–1889), прир. К. Џамбазовски, Београд, 1987, док. бр. 79.

60 М. Цветковић, *нав. дело*, 103–105.

61 *Грађа за историју македонског народа из архива Србије*, т. IV, књ. 3, док. бр. 194.

62 *Исто*, док. бр. 223.

63 НБС, ОПФ, 413/III/325.

64 НБС, ОПФ, 413/III/325; *Грађа за историју македонског народа из архива Србије*, т. IV, књ. 3, док. бр. 248. Више о издавању календара *Голуб* видети: В. Дедовић, *Рад Србије на заштити српских државних и националних интереса у Македонији од 1885. до 1912. године*. Књига 1: Политика Србије према Македонији од 1885. до 1894. године, Краљево, 2021, 391–396.

65 НБС, ОПФ, 413/III/62; С. Војиновић, *нав. дело*, 108.

истиче да је он био „васпитаник Милоша Милојевића”.⁶⁶ Иако је конзул у Приштини Лука Маринковић с нестрпљењем очекивао Веселиновићев долазак почетком јануара 1890. године, он није ступио на нову дужност, већ је остао и даље у Цариграду.⁶⁷

Средином 1891. године појавиле су се вести да тадашњи председник владе Никола Пашић разматра Веселиновићево именовање за шефа Политичко-просветног одељења Министарства иностраних дела. Против овог плана поново је устао Владимир Карић. Иначе, Карић је био противник уплива Друштва Светог Саве у политичко-просветни рад на простору Старе Србије и Македоније и инсистирао је да се целокупни посао обавља преко српских конзулата. Управо на томе је засновао и свој приговор на потенцијално Веселиновићево именовање. Истакао је да би Веселиновић, као шеф поменутог одељења у Министарству иностраних дела, био само продужена рука Друштва, које би тиме водило главну реч у пропагандном раду.⁶⁸ Веселиновић је остао без именовања за шефа, а свакако је томе допринео и Карићев став, будући да је овај свој останак у конзуларној служби условио Веселиновићевим именовањем, наводећи да ће у том случају поднети оставку.⁶⁹

У мају 1891. године Милојко подноси молбу да му се одобри одсуство ради истраживања народних говора на простору Старе Србије и Македоније. Веселиновићев план био је да продуби своје познавање етнографских и филолошких односа на поменутом простору. Укупно је тражио три месеца одсуства, при чему је планирао да месец дана проведе на простору Краљевине Србије, у Врању и дуж границе око Пирота, како би испитао језичке особине око Ћустендила, Трна и Криве Паланке. Преостала два месеца планирао је да посвети истраживању говора Старе Србије и Македоније. Његов захтев подржао је тадашњи српски посланик у Цариграду Стојан Новаковић, истичући да је Веселиновић свестан да се у истраживању језика и народних песама овог краја мора приступити у складу са Вуковим правилом, односно да је неопходно „бити веран фонограф народног говора”. Министар иностраних дела Никола Пашић није одобрио Веселиновићев и Новаковићев предлог

66 НБС, ОПФ, 413/III/448, 450, 457, 459; *Грађа за историју македонског народа из архива Србије*, т. IV, књ. 3, док. бр. 262.

67 *Писма српских конзула из Приштине 1890–1900*, прир. Б. Перуничкић, Београд, 1985, 33.

68 *Друштво Св. Саве*, док. бр 156.

69 *Исто*.

због недовољно средстава.⁷⁰ Тек у јулу 1892. године Пашићев наследник Јован Авакумовић одобрава Веселиновићу одсуство ради истраживачког путовања. Међутим, тада Веселиновић није отишао на пут.⁷¹

Боравак Милојка Веселиновића у Цариграду обележио је и један озбиљан пропуст. Наиме, у мартовској свесци *Учитеља* за 1893. годину објављен је његов чланак *Статистика српских школа у Турскоме царству у 1892. школској години*.⁷² Веселиновић је рукопис припремио за издавање у календару *Голуб*. О потенцијалном објављивању материјала у поменутом календару водила се преписка између посланства у Цариграду и Министарства иностраних дела. Посланство у Цариграду тражило је статистичке податке о броју школа у Османском царству ради објављивања у поменутом календару. Министарство је послало тражене информације, али је јасно напоменуло да министар Никола Пашић сматра да ове податке не треба објављивати јер је упитно колико би били корисни за српски прекогранични рад.⁷³ Упозорење министра посланство није узело у обзир и када је почетком септембра 1892. године у Београд достављен садржај календара, у њему је била и статистика српских школа у Османском царству. Тадашњи министар Јован Авакумовић поновио је мишљење свог претходника и захтевао да се избаци поменути текст, посебно истичући да поједини подаци нису тачни и да у Битољском вилајету не постоји ниједна школа, а Веселиновић наводи двадесет две.⁷⁴

70 ДАС, Министарство иностраних дела – Политичко-просветно одељење (МИД-ПП), 1892, Р 84.

71 *Исто*, 1892, Р 84; 1894, Р 79.

72 М. Веселиновић, *Статистика српских школа у Турскоме царству 1892. године*, *Учитељ* 12 (1893), 546–562.

73 „Међу тим сматрам за потребно напоменути вам како би добро требало испитати целисходност објављивања у *Голубу* броја наших школа, учитеља и ђака. Питање је да ли би ово објављивање донело користи нама, или би, на против, то било од штете по наш рад у прекограничним крајевима, нарочито сад кад ми тамо немамо још ничег сталног, и кад јужно од Шаре има само неколико школа које раде и то откако је Антим, владика преспански, потврдио неколико учитеља. Ову сам напомену сматрао за потребно сад, узгред, учинити вам, међу тим кад вам будем слао ове податке, ја ћу вам саопштити своје дефинитивно решење о томе” (ДАС, МИД-ПП, 1893, Р 65).

74 „На сам текст *Голуба* сматрам за потребно учинити оне исте исправке које и мој претходник својим писмом од 7. маја. Исти разлози стоје и данас и ни ваше писмо од 24. маја које сте послали није код мене променило мишљење. Помињете школе у скадарском вилајету, ми тамо имамо само школу у Скадру. Помињете школе у битољском вилајету. Овде их има у списковима, али у ствари нема ни једне, јер у целом битољском вилајету не ради ни једна наша школа. Као што вам је мој прет-

Дакле, посланству је била упућена јасна наредба да се поменути текст не објављује и он је уклоњен из *Голуба*, али га је Веселиновић самостално објавио у *Учитељу*. Сви конзули у Османском царству су осудили Веселиновићев потез, као и Министарство иностраних дела, посебно његов навод да су му многи чинили препреку у објављивању ових података. Иако је изгледало да озбиљнијих последица по Веселиновића неће бити, он је у лето 1893. године удаљен са послова писања и уређивања уџбеника и из календара *Голуб*.⁷⁵ Током двогодишњег боравка у Цариграду, Веселиновић је радио и на оним пословима које је у конзулату обављао и у другој половини 1889. године. У том периоду објављена је *Читанка за III разред* и *Читанка за IV разред* за српске основне школе у Османском царству.⁷⁶ Такође, на уређивању календара *Голуб* је радио све време током свог боравка у Цариграду.⁷⁷ Дакле, његов рад је био оријентисан углавном на просветну политику.⁷⁸

Премда већ од лета 1893. године није обављао дужност због које је првобитно био упућен у Цариград, Веселиновић је у конзулату остао до почетка септембра 1893. године. Дана 27. августа 1893. именован је за вицеkonzула у Скопљу, те је средином септембра напустио Цариград и ступио на нову дужност.⁷⁹ За време одсуства Бранислава Нушића, по одлуци министра иностраних дела, за његовог заступника у конзулату у Приштини именован је Милојко Веселиновић. У некадашњем седишту Косовског вилајета радио је од 18. децембра 1893. до 12. јануара 1894. године.⁸⁰ Боравак у Приштини, осим службених послова, Веселиновић је искористио и за обилазак околних села, али и најзначајнијих места и споменика српске историје. Све то представио је у раду *Кроз Косово*, који је објављен наредне године и који је доносио опис манастира и села Грачанице, Газиместана, белешке о легендама на простору Косова поља, легенду о цркви у Липљању, односу Јашар-паше према хришћанима и

ходник напоменуо, радило је неколико учитеља до Петровдана, којима је владика Антим потврдио сведоцбе, и две или три школе у прилепском пољу и то кришом, али је сада свима рад безусловно забрањен. Остаје нам дакле објављивање школа у рашко-призренској и нешто мало у скопској епархији, али само њихово објављивање би било нецелисходно” (ДАС, МИД-ПП, 1893, Р 65).

75 ДАС, МИД-ПП, 1893, Р 65.

76 М. Цветковић, *нав. дело*, 109.

77 *Грађа за историју македонског народа из архива Србије*, т. IV, књ. 3, док. бр. 248.

78 ДАС, МИД-ПП, 1893, Р 66; НБС, ОПФ, ЈХВ, 413/III/373.

79 НБС, ОПФ, ЈХВ, 413/III/510, 511, 513.

80 ДАС, МИД-ПП, 1894, Р 79.

слично. Поред тога, посветио је пажњу и употреби појма *Мало Косово*, те указао да је то на терену непостојећи географски појам који је ушао у употребу тек након 1878. године, али да нема никаквог основа за његову употребу јер не представља географску реалност. Последња целина посвећена је оној теми која је посебно занимала Веселиновића – народном говору и народној поезији на Косову пољу.⁸¹

По повратку у Скопље, Веселиновић је наставио да обавља дужност вицеkonzула све до септембра 1895. године. У међувремену, 30. маја 1895. унапређен је у вицеkonzула прве класе. Из Скопља је упућен у Солун, у истом звању. На обали Егејског мора задржао се од 21. октобра 1895. до 21. октобра 1896. године.⁸²

Именовање Милојка Веселиновића за вицеkonzула српског konzулата у Битољу у октобру 1896. означило је врхунац његове каријере у дипломатској служби Краљевине Србије. Одмах по доласку у Битољ и преузимању послова 26. октобра 1896,⁸³ Веселиновић је свој правац рада усмерио ка основном задатку – одвлачењу верника од Егзархије и њихов прелазак на патријаршијску страну, што је значило и придобијање словенских житеља за просрпску струју. Један од његових првих већих успеха на том пољу био је прелазак 70 кућа у Крушеву под патријаршијску власт и на српску страну, тако да је тиме број српских кућа у овој вароши увећан на укупно 105. Оно што је обележило Веселиновићев рад у Битољу било је питање отварања српских школа на простору Битољског вилајета, и на том пољу му припада посебна заслуга. Одмах након доласка у Битољ, своју активност је усмерио у том правцу и увидео да валија готово да не признаје постојање Срба у овом вилајету, а главни разлог томе била је прилична неактивност, будући да му нису подношени захтеви за отварање школа. Сазнавши за то, Веселиновић је одмах предузео мере организовања народа и убрзо су валијску канцеларију почеле да засипају молбе Срба. Неколико месеци након његовог именовања, Срби у Битољу добили су од валије 14. марта 1897. године дозволу за отварање српске школе, а њено освећивање извршено је три дана касније.⁸⁴

81 М. Веселиновић, *Кроз Косово*, Годишњица Николе Чупића 14 (1894), 298–350.

82 ДАС, МИД-ПП, 1896, Р 68; *Генерални konzулат Краљевине Србије у Солуну, том 1 (1888–1902)*, прир. А. Тимофејев, Београд, 2016, док. бр. 84–87.

83 *Генерални konzулат Краљевине Србије у Битољу, том 1 (1889–1902)*, прир. М. Перишић, Београд, 2023, док. бр. 182.

84 *Исто*, док. бр. 182. Више о покушајима отварања школе у Битољу и самом отварању видети у: А. Новаков, *Стубови српске просвете. Српске средње школе у Османском*

Успех у отварању школе у Битољу није значио крај борбе за признавање права Србима на отварање школа, будући да се дозвола искључиво односила на варош као центар вилајета, а не на целокупну територију Битољског вилајета. Веселиновић у дану отварања школе предузима даље кораке у циљу добијања дозволе за друга места под надлежношћу његовог конзулата. Први корак био је састављање списка вароши и села у којима би биле отворене српске школе. Истовремено, организовао је људе из Прилепа, Крушева, Кичева и већих села да долазе код валије и подносе молбе за отварање српских школа у тим местима.⁸⁵ Већ 29. марта 1897. валија је добио наредбу да, уколико су испуњени законски услови, школа може бити отворена у сваком месту. За ову одлуку, Веселиновић је сазнао тек 17. априла, када су људи из Охрида, Прилепа, Кичева и осталих места дошли у Битољ са истим захтевима.⁸⁶ Крајем априла 1897. године добијена је и султанска ирада којом се одобрава отварање свих српских школа у Битољском и Солунском вилајету за које су уредно поднете молбе.⁸⁷

Резултати Веселиновићевог рада на просветном пољу, као најважнијем сегменту очувања и јачања националних интереса српског народа, били су такви да је до средине новембра 1897. године било отворено дванаест школа у Битољском вилајету, и то у следећим местима: Битољ, Охрид, Прилеп, Крушево, Кичево, Лазарпоље, Манастирце, Крушје, Зркља, Томино Село, Лабуниште и Подгорац.⁸⁸ До краја 1897. отворена је школа у Боровцу, а за још неколико места чекало се одобрење.⁸⁹ И пре него што је отворен знатан број основних школа, Милојко Веселиновић је у августу 1897. године министру иностраних дела Ђорђу Симићу предложио да се у Битољу оснује српска гимназија са пансионом за смештај ученика. Његова идеја била је одмах прихваћена и за тај циљ су опредељена средства. Дозвола је добијена 7. новембра исте године, а шест дана касније почела су и предавања.⁹⁰

Прва етапа Веселиновићевог рада у Битољу, када је реч о просветној политици, била је усмерена на отварање школа у оним местима

царству 1878–1912, Београд, 2017, 400–412.

85 *Генерални конзулат Краљевине Србије у Битољу, док. бр. 182.*

86 *Исто, док. бр. 188.*

87 *Исто.*

88 *Исто, док. бр. 191, 204, 205.*

89 *Исто, док. бр. 207.*

90 *Исто, док. бр. 197; А. Новаков, нав. дело, 404.*

где је то било могуће, односно где је српска страна већ имала своје присталице. Другим речима, Веселиновић је у том периоду тежио да добије дозволе за отварање што већег броја школа, не узимајући превише у обзир географски елемент и стратегијски значај тих школа. За такав приступ залагао се још 1891. године, критикујући Карићев рад и наводећи да је неопходно оживети српске школе у средишњим областима Македоније.⁹¹ Имајући у виду да у време његовог доласка у Битољском вилајету није било ниједне школе, такав приступ је био оправдан. Најпре је било неопходно створити било какву базу српског утицаја, а тек онда приступити стратегијском планирању отварања српских школа. То је значило исто оно што је Владимир Карић покушао и у одређеној мери успео да уради у Скопљу – применити географски елемент при отварању српских школа, односно уз помоћ школа пресећи чисто бугарске зоне утицаја. Мора се истаћи да Веселиновић никада свој рад није потпуно прилагодио том правцу. Држао се оне политике која је била раније присутна – отворати школе у свим местима где за то има воље. То не значи да није био свестан да је неопходно пресећи „бугарску линију”, али до краја обављања дужности битољског вицеkonzула то није успео да оствари. Резултат његовог рада у августу 1898. био је укупно 32 српске школе, у 25 места, а следеће године, у мају, неколико месеци пре Веселиновићевог одласка са места конзула, српске школе биле су присутне у 27 места Битољског вилајета.⁹²

Поред недовољног разматрања географског елемента при вођењу просветне политике на простору Битољског вилајета, што се донекле и може разумети, Веселиновић рад је имао и друге недостатке. На првом месту, то је било превелико ослањање на појединце и везивање готово целокупног рада на просветном пољу за њих. У пракси, то је значило отварање школе на једно лице. Тај приступ је био и једино могућ, али уместо отварања школе на приватно лице, које је тај посао обављало зарад финансијске користи, а ређе из патриотских осећања, школа је могла бити отворена на учитеља. Тиме би се избегла могућност уцене од стране тих истих лица која су, у случају када им не би била исплаћена новчана „помоћ”, отказивала рад учитељу. С таквом ситуацијом сусрео се Веселиновићев наследник на месту битољског конзула Михаило Ристић.⁹³ Поред тога, лоше управљање финансијама конзулата обележило

91 НБС, ОПФ, ЈХВ, 413/III/461.

92 Генерални конзулат Краљевине Србије у Битољу, док. бр. 237.

93 Исто, 241.

је период Веселиновићевог конзуларног рада, али о томе ћемо више говорити у редовима који следе.

Положај Милојка Веселиновића на месту битолског конзула постојао је све нестабилнији, а то је било праћено и незадовољством учитеља и осталих појединаца у Битољу и околини. Заправо, све је то била последица раније Веселиновићеве политике издавања знатних новчаних средстава приватним лицима, а када би била смањена или изостала, дошло би до незадовољства. Учители су били незадовољни због готово сталног кашњења плата, због чега су били приморани да узимају новац код зеленаша са каматом. Убрзо су те вести почеле да стижу у Београд, па чак су дошле и до команданта активне војске краља Милана. Вести које су стизале из Битоља о лошем положају учитеља, нејасном правцу рада, нетранспарентном трошењу средстава, исплатама „нерадницима и пробисветима”, који достављају вести конзулу, потврдио је професор Велике школе Сима Томић у извештају о својој посети овом месту у априлу 1899. године.⁹⁴ Крајем априла 1899. године Атанасије Јунгић, некадашњи учитељ у Битољу (1889–1891), јавља Веселиновићу да се „поново” у Београду чују гласине о његовој смени.⁹⁵

Те вести, које су и прилично реално осликавале стање у српском конзулату у Битољу довеле су до одлуке српске владе о смени Милојка Веселиновића са места конзула. До тога је дошло крајем јуна 1899. године, када је на ту позицију постављен Михаило Ристић, дотадашњи српски конзул у Скопљу. Ристић је у Битољ стигао 15. јула 1899. године. Свестан да рачуни нису уредни, смењени конзул је са предајом дужности отезао пуних седамнаест дана. За то време Ристић је боравио у хотелу и готово свакодневно су му долазили људи, не са проблемима везаним за понашање Турака или Бугара или Грка, већ искључиво ради разговора о новцу и трошковима. Питање предаје дужности изнело је на површину све неправилности Веселиновићевог рада, које су се првенствено односиле на финансије. Конзулат је само Михаилу Хади Поповићу и Кости Чумићу дуговао износ од 15.491 динар, будући да су они из сопствених средстава исплаћивали плате учитељима, јер, према Веселиновићевим наводима, у конзулату није било довољно новца.⁹⁶ Укупно прекорачење буџета за школске и ванредне трошкове износило је 22.000,19 динара

94 ДАС, МИД-ПП, 1902, Р 91.

95 НБС, ОПФ, ЈХВ, 413/III/283.

96 ДАС, МИД-ПП, 1902, Р 91.

и са тим мањком у буџету конзулата, Ристић је 4. августа 1899. године преузео дужност од Веселиновића.

Затечено стање касе конзулата у Битољу навело је министра иностраних дела Владана Ђорђевића да указом од 17. августа 1899. године формира трочлану комисију, са задатком да прегледа рачуне битољског конзулата за време Веселиновићевог управљања и поднесе извештај о томе да ли су средства трошена у складу са буџетом и како је дошло до претходно поменутог прекорачења у 1899. години. Почетком маја 1900. године комисија је завршила посао и основни закључци били су да је Веселиновић трошио средства која буџетом нису била предвиђена, да је давао веће плате него што је било одређено, да је давао плате које уопште нису биле предвиђене, да је у тренутку свог поласка за Београд из касе конзулата узео на реверс 1.879,86 динара. Прва комисија закључила је да је Веселиновић дужан да надокнади Министарству иностраних дела суму у износу од 7.285,84 динара, али да постоје бројне неправилности у исплати додатних 27.887,75 динара. Закључак прве комисије је прихваћен, а за други износ је именована нова комисија, која је одлучила да би испитивање трошења ових средстава могло нашкодити српским националним интересима, будући да би било неопходно вршити испитивања на лицу места. Такође, та комисија је прихватила део Веселиновићевих приговора и одлучила да је дужан да плати 4.635,84 динара. Поред тога, закључак комисије био је да у овом случају постоје елементи кривичне одговорности, али преко тога би се могло прећи уколико би Веселиновић прихватио да надокнади штету. Осамнаестог јула 1901. Веселиновићев кум Коста Шуменковић исплатио је министарству 3.347,86 динара, а преостали износ је наплаћен одбијањем од Веселиновићеве пензије.⁹⁷

Рачуни и закључци комисије јасно су показали да Милојко Веселиновић није на законски начин управљао финансијама Битољског конзулата. Исплате нису биле у складу са буџетом, као ни са решењима надлежног министарства. Морамо нагласити да Милојко Веселиновић ниједан динар из буџета конзулата није искористио за лично богаћење. Његова прекорачења била су искључиво везана за жељу да оснује што већи број школа на простору Битољског вилајета, па је тако закупљивао зграде за смештај школа тамо где је очекивао да ће бити отворене, исплаћивао награде лицима која су радила за српске интересе, плаћао пратње учитељима и слично. Сећање на конзулско време Милојка Ве-

97 Исто.

селиновића у Битољу било је подељено. Наставници и учитељи су и три године након његовог одласка били изузетно незадовољни његовим радом, док су га турски чиновници хвалили као најбољег познаваоца интереса Србије у Турској.⁹⁸ Будући да је, како је то сам рекао једном приликом, затекао „празно поље“ за српску просвету, а тиме и српску ствар, на простору Битољског вилајета урадио је доста.

По повратку из Битоља, Милојко Веселиновић је добио службу у Министарству војном, и то као управник друге класе при Профијантском одсеку Министарства војног. На тој позицији остао је до пензионисања почетком марта 1901. године.⁹⁹ Био је то прилично тежак период у његовом животу. Тешко су му падале оптужбе око трошења средстава у Битољском конзулату. Истовремено, осећао је разочарање због ситуације у коју је дошао након вишедеценијског рада на плану српских националних интереса.¹⁰⁰ Жалио се пријатељу Јовану Хаџи Васиљевићу следећим речима: „Дошло је за мене црно време. Тешке дане преживљујем.”¹⁰¹ Уз то, био је и потпуно незадовољан службом у Министарству војном, те је одлазак у пензију доживео као олакшање.

Последњи пут је Веселиновић враћен у државну службу у мају 1903. године. Тада је именован за конзула Краљевине Србије у Скопљу. То именовање није било дужег века и већ након династијског преврата у ноћи између 10/11. јуна 1903. године почеле су да се појављују вести о поновном Веселиновићевом пензионисању. Проносиле су се гласине да није враћен на ту функцију по својим заслугама. Томе је посебно допринео Светолик Јакшић, уредник листа *Шумадија*, који је директно нападао Милојка Веселиновића код министра иностраних дела Љубомира Каљевића.¹⁰² Лист *Штампа*, под његовим уредништвом, 8. јула 1903. доноси вест да ће српски конзул у Скопљу Милојко Веселиновић бити опозван са дужности. Већ наредног дана исти часопис доноси чланак *Крађе једног*

98 НБС, ОПФ, ЈХВ, 413/III/311, 312.

99 НБС, ОПФ, ЈХВ, 413/III/311, 622; *Календар са шематизмом Краљевине Србије*, Београд, 1901, 57.

100 У писму свом пријатељу Јовану Хаџи Васиљевићу истиче: „Не жалим ја за Битољем, већ жалим, и то љуто жалим, што сам себе лично пренебрегао бринући се о другим и општим пословима, мислећи да ће ми се то уписати у заслугу, а данас ево мучим се као нико мој, па ме још заједују свакојаким вређањима. Бог нек им плати!” (НБС, ОПФ, ЈХВ, 413/III/611).

101 НБС, ОПФ, ЈХВ, 413/III/617.

102 *Исто*, 413/III/316, 317, 318, 320, 644.

конзула, у ком се износе на видело подаци о Веселиновићевом трошењу новца у битољском конзулату. Два дана касније, у истим новинама критикован је рад конзулата, уз наводе да „Веселиновић, опет, није ни дошао у Скопље да о српским стварима бригу брине, већ да види шта ће са својим приватним страстима”, уз директан позив да се уклони из конзулата.¹⁰³ Изгледа да је сукоб између Веселиновића и Јакшића био дубље природе, будући да је Јакшић редовно посећивао министра иностраних дела Љубомира Каљевића и говорио с њим о неопходности Веселиновићеве смене.¹⁰⁴ Дана 23. јула 1903. године донет је указ о пензионисању Милојка Веселиновића, секретара друге класе Министарства иностраних дела, који је у међувремену обављао дужност конзула у Скопљу.¹⁰⁵ Тиме је завршена његова државна служба и поново је отишао у пензију.

Пензионерске дане Веселиновић је проводио у Београду, старајући се о школовању свог синовца Душана Веселиновића, који је похађао Богословију у Призрену.¹⁰⁶ Готово пуне три године је боловао, а последње дане свог живота провео је у манастиру Свети Роман, недалеко од свог завичаја, где је и умро 25. фебруара 1913. године. Дочекао је да чује да је српска војска ослободила српски народ на простору Старе Србије и Македоније, на чему је и пером и пушком радио цео свој животни век. Сахрањен је на гробљу у свом Јасењу, а пуковник Јован Масаловић, који је тада боравио на Делиграду, одредио је да почасна чета испрати некадашњег српског конзула и војсковођу на вечни починак.¹⁰⁷

За јасније разумевање личности и дела Милојка Веселиновића и улоге коју је имао у српском друштву крајем 19. и почетком 20. века, неопходно је посветити пажњу његовом научном раду, којим се, уз ратове и државну службу, бавио читавог живота. Научни опус протагонисте овог рада може се поделити на неколико тематских целина. Две од њих, уско повезане, заузимае су централно место у Веселиновићевим промишљанима. То су биле филологија и етнографија, и управо тај интердисциплинарни приступ обележио је Веселиновићев рад. Знатан део свог опуса посветио је оном питању које је доминирало у српском јавном и научном дискурсу након 1878. године – питању јужне и источне границе

103 Штампана. Демократски лист за политику, новости, привреду, војску и књижевност, бр. 154, 25. јун / 8. јул 1903; бр. 155, 26. јун / 9. јул 1903; бр. 157, 28. јун / 11. јул 1903.

104 НБС, ОПФ, ЈХВ, 413/III/644.

105 Српске новине, бр. 157, 12/25. јул 1903.

106 ДАС, МИД–ПП, 1907, Р 551.

107 Ј. Хаџи-Васиљевић, Поменик Друштва Светог Саве, 268.

српског народа. Управо та тема спајала је његова филолошка и етнографска интересовања. Још док је обављао дужност писара у Пољаничком срезу Врањског округа, у априлу 1879. године написао је чланак *Србин и Македонија: историјска студија*, објављен 1880. године. У овом раду Веселиновић се држао Милојевићеве тезе о аутохтоном пореклу Срба, те је и поданике Александра Великог, античке Македонце, сматрао Србима, а настанак назива Македонија изводио из српског језика. Када говори о досељавању Срба на Балканско полуострво у 7. веку, наводи да су се Срби тада сусрели са својом браћом, односно са Србима из Македоније, а области које је навео да су тада населили Срби биле су подстакнуте тренутним идејама о схватању српског етничког простора, па наводи и Видинску и Средачку област, као и територије све до Струме и Месте на истоку и албанских планина на западу. Закључак поменутог рада био је да су „Македонци неминовно део српског народа”.¹⁰⁸ Поменуте теорије о Србима као староседеоцима у Македонији Веселиновић се није дуже држао и јасно је видљиво да ју је напустио у раду *Географско-етнографски преглед Македоније и Старе Србије* из 1887. године. Премда је доминантно географске садржине, у погледу етнографије, у овом раду је истакнуто да на Македонију „по начелу народности” имају право само Срби, будући да становници Македоније говоре српским језиком. На крају рада изнео је своје виђење границе српске земље – од обале Јадранског мора изнад Сиња, током реке Купе до њеног ушћа у Саву, преко западне Славоније, и то од извора Карашице, преко Драве, обухватајући у састав српске земље и Барању. Граница је Дунав прелазила код Баје, обухватала Бачку, прелазила Тису код Сегедина, те настављала левом обалом Мориша, обухватала темишварску околину и спуштала се на Дунав код Беле Цркве. Током Дунава ишла је граница до реке Искар, затим је следила његов и ток Месте. Преко Струме граница је ишла на запад, обухватала солунско пристаниште и ишла до тока Бистрице. Пратећи ту реку, Веселиновић је границу српске земље повукао ка западу, обухвативши Костур и Горицу, и спустио ју је вододелницом Девола и Шкумбе до обала Јадранског мора.¹⁰⁹ Истој тематској целини припада и Веселиновићев рад *Срби у Македонији*

108 М. Веселиновић, *Србин и Македонија: историјска студија*, Београд, 1880; 1–28; Д. Вујаклија, *Погледи Милојка Веселиновића на словенске дијалекте Македоније, западне Бугарске и источне Србије* (рад у рукопису).

109 М. Веселиновић, *Географско-етнографски преглед Македоније и Старе Србије*, Браство 1 (1887), 189–191.

и јужној Старој Србији или одговор г. С. С. Бопчеву из 1888. године, првобитно објављен у *Српству*, а затим и као посебна брошура. На почетку списка истакао је да се на простору Македоније и јужне Старе Србије може чути да становништво само себе назива Бугарима, али да управо њихово изговарање те одреднице као *Бугарин*, а не *Блгарин*, сведочи о њиховом српском језику, а такође, том приликом је критиковао теорију Стојана Протића да та реч долази од глагола *бугарити*, те закључује да је употреба етнографске одреднице Бугарин међу житељима новијег времена.¹¹⁰ Две године касније (1890) објавио је рад *Гранични дијалект међу Србима и Бугарима: зона Џ и Ч*, који је по штампан о трошку српске владе.¹¹¹ На основу анализе присутности гласова *џ* и *ч*, који се појављују у зони преласка од чисто српских *ђ* и *ћ* ка чисто бугарским *жд* и *шт*, и одсуства слова *џ* у бугарском језику, Веселиновић као српска места наводи Трн, Ћустендил, Радомир, Брезник, Цариброд и Видин, а источно од наведених места почињао је бугарски етнички простор. Додатно, своју тезу ојачао је и навођењем правца средњовековне српско-бугарске државне границе.¹¹² У ову групу, али као рад чисто филолошке тематике, спада и спис *Стране речи у српском језику* из 1879. године, као и краћи прилози који су излазили у листу *Нова искра*.¹¹³

У дефинисању српске земље на југу и истоку, односно српског етничког простора, Веселиновић је припадао оној групи научника који нису превише узимали у обзир политичку реалност, већ су углавном на основу историјског права, представљеног кроз призму етнографије, говорили о границама српске земље. Историјском праву је додао и своје истраживање језичких карактеристика народа на спорним територијама.

110 Исти, *Срби у Македонији и јужној Старој Србији или одговор г. С. С. Бопчеву*, Београд, 1888, 3–15.

111 Ж. Илић, *Историјска картографија Србије и Старе Србије у другој половини 19. и почетком 20. века*, необјављена докторска дисертација, Универзитет у Београду – Филозофски факултет, Београд, 2023, 442.

112 М. Веселиновић, *Гранични дијалект међу Србима и Бугарима: зона Џ и Ч*, Београд, 1890. О Веселиновићевим филолошким погледима у поменутим радовима детаљније видети: Д. Вукајлија, *нав. дело*.

113 М. Веселиновић, *Стране речи у српском језику*, Београд, 1879; исти, *Нџице а не ножнице*, Нова Искра, бр. 7 (1906), 222–223; исти, *Зајчар*, Нова Искра, бр. 6 (1907), 190–191; исти, *Прилог српском језику*, Нова Искра, бр. 9 (1907), 279. Поред тога, Веселиновић је објавио и рад *Којим правцем иде бугарска књижевност*; објављен у *Отаџбини* 1891. године, у којем доноси критику тротомне књиге *Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина*, Софија, 1889, 1890.

Представљање историјског права кроз призму етнографског потпуно је видљиво у посматрању територије између Црног Дрима, вододелнице Шкумбе и Девола и Јадранског мора као саставног дела српске земље, јер је на том простору била „стара српска краљевина пре Немање”, као и у позивању на стару српску границу на истоку при дефинисању српско-бугарске етничке линије раздвајања.¹¹⁴

Другу тематску целину чине Веселиновићеви радови географске садржине. Једно од централних места у његовим географским размишљањима било је питање границе Старе Србије и Македоније. Стара Србија је за Веселиновића била област која се простирала од граница Краљевине Србије и Кнежевине Црне Горе на северу, до вододелнице Шкумбе и Девола на југу, затим је обухватала Горицу и Костур, те ишла преко Неречке, села Тополчана, јужно од Прилепа, током реке Црне, па преко Вардара код Демир-капије. Даље је граница ишла у правцу реке Струмице, те њеним током до ушћа Струме, а затим настављала ка северу, преко Перин планине и јужних огранака Риле до границе Кнежевине Бугарске, те њеним правцем до места спајања са границом Краљевине Србије. Јужно од границе Старе Србије била је Македонија, која се на истоку обухватала област до Месте, на југу до Бистрице, а на западу до Нерчке.¹¹⁵ Иако се поменуте границе Старе Србије држао у својим текстовима, и код њега је била присутна идеја о Старој Србији, у територијалном смислу, изједначеној са међама Косовског вилајета.¹¹⁶ У ову групу радова спада и чланак посвећен Шар-планини, у којем се, поред чисто географских података, срећу и наводи о месту Шар-планине у народној епизи.¹¹⁷ Међу значајне радове географске садржине спада и Веселиновићев чланак из 1900. године *Изморник*, у коме је, осим дефинисања граница ове области, знатну пажњу посветио и именовању Јужне Мораве, бележене у литератури све до 1878. године као Бугарска Морава.¹¹⁸

114 М. Веселиновић, *Географско-етнографски преглед Македоније и Старе Србије*, 203. О историјском и етнографском праву у дефинисању српског етничког простора детаљније у: Ж. Илић, *Граница српске земље на југу – између историје и етнографије, теорије и праксе*, Краљ Милан Обреновић, ослободилац и реформатор, 41–57.

115 *Исто*, 189–195.

116 НБС, ОПФ, ЈХВ, 413/III/325.

117 М. Веселиновић, „Шар” с орографског, хидрографског и политичког гледишта, *Браство* 4 (1890), 95–130.

118 *Исти*, *Изморник*, 216–227.

Радови посвећени црквено-школским питањима представљају посебну тематску целину Веселиновићевог научног опуса. Овим темама је више пажње почео да посвећује током последње деценије 19. века. Најпре је објавио поменути спис *Статистика српских школа у Турскоме царству у 1892. школској години* (1893), а потом је објавио још три рада посвећена овој теми: *Статистика српских школа у Турскоме царству за 1892–93. и 1893–94. школску годину*, *Статистика српских школа у Турској (у Старој Србији и Македонији) за 1895–96. годину* (1897) и *Статистика бугарских школа у Турској за 1893–1894. школску годину* (1898). Почетком 20. века светлост дана угледала је биографија рашко-призренског митрополита Мелентија, објављена у *Браству* (1901).¹¹⁹ Након пензионисања, Веселиновић је написао неке од својих најбољих и најобимнијих радова посвећених овој тематици. Међу њима се посебно издваја спис *Српске калуђерице*, објављен 1908. најпре у *Гласу СКА*, а затим и као посебна брошура. Након краћег увода посвећеног појави и развоју женског монаштва у хришћанској цркви, аутор даје преглед његовог развоја у српској цркви, издвајајући периоде настанка, процвата, опадања, готово ишчезнућа и поновног оживљавања женских манастира.¹²⁰ У ову тематску целину спадају и радови *Школе у Скопљу* (1896), као и рад *Свети Сава школски патрон у Срба* (1908).¹²¹ У августу 1907. посетио је два манастира у селу Јашуњи, недалеко од Лесковца (манастир Ваведење Пресвете Богородице и манастир Свети Јован Крститељ) и описао их је у чланку *Јашуњски манастири* (1910).¹²² Свој последњи рад Милојко Веселиновић је објавио 1911. године и посветио га је манастиру из свог родног краја – Светом Роману. Оно што је посебно значајно у овом раду је то што је аутор доказао да се овај манастир помиње у христовуљи византијског цара Василија II Бугароубице издатој Охридској архиепископији почетком 11. века.¹²³

Осим поменутог дела *Кроз Косово* из 1894. године, у Веселиновићеве радове путописног карактера спада и чланак *Споменик Пајзанима*, који описује село Пајзане, недалеко од Солуна, и његове становнике, а

119 Исти, *Митрополит Мелетије, рашко-призренски и скендеријски (1854–1895)*, *Браство* 22 (1902), 274–311.

120 Исти, *Српске калуђерице*, Београд, 1908.

121 Исти, *Школе у Скопљу*, *Браство* 7 (1896), 306–318; исти, *Свети Сава школски патрон у Срба*, *Браство* 12 (1908), 21–133.

122 Рад је најпре објављен у *Годишњици Николе Чутића* 29 (1910), а потом и као сепарат.

123 М. Веселиновић, *Свети Роман*, Београд, 1939.

спис је написан у августу 1896. у Солуну.¹²⁴ Премда то није централни део књиге, путописни карактер има и Веселиновићев састав *Бег и бегчија или огледало турскога насиља* из 1883. године. Тежиште дела усмерено је на приказ турске осиноности према српском народу, првенствено на понашање бегова приликом посета сеоским срединама, али је описан и Веселиновићев пут од Београда до Врања 1872. године, као и посета манастиру Свети Прохор Пчињски.¹²⁵

Брсјачка буна године 1880. у Битољском вилајету и Војвода Мицко је Веселиновићево дело из 1905. године. На почетку рада, Веселиновић је приказао стање међу Србима јужно од Шар-планине после 1878. године, а затим је донео приказ дешавања током буне која је почела 26. октобра 1880. године. Знатан део рада посвећен је судбини Мицка Крстевећа (Крстића), устаничког војводе кога су Турци последњег ухватили након завршетка буне и који је био осуђен на доживотни затвор. У раду је Веселиновић приложио и делове писама, са одређеним изменама, које је добијао од Мицка док је обављао дужност битољског конзула.¹²⁶

На почетку своје научне каријере, Веселиновић се огласио радом на пољу преводне књижевности. Године 1876. превео је са пољског језика и објавио роман *Варвара Убрих, калуђерица краковска*. Премда се главни ток радње овог романа односи на љубавну причу Варваре, кћерке истакнутог кнеза Убриха, која је због љубави приморана да оде у манастир, и сиромашног младића Јакинта, дело је истовремено прожето снажним патриотским осећањима према „отачеству” и идејом борбе за независност и слободу, што је, свакако, било подстицај Веселиновићу за превод и објављивање овог дела.¹²⁷

Поред објављених редова, Веселиновић је радио и на још неколико књига, које никада нису угледале светлост дана. Са сигурношћу знамо да је припремао дело о Битољском вилајету. Такође, имао је и завршене радове посвећене манастиру Студеници и *Опис студеничког краја*. Рад о Студеници његов синовац Душан предао је митрополиту и касније патријарху српском Димитрију, али никада није објављен, а *Опис*

124 М. Веселиновић, *Споменик Пајзанима*, 82–105.

125 Исти, *Бег и бегчија или огледало турскога насиља*, Београд, 1883.

126 Исти, *Брсјачка буна године 1880. у Битољском вилајету и Војвода Мицко*, Београд, 1905; Писма која је Мицко Крстевећ упућивао током својих затворских дана Милојку Веселиновићу објавио је Милош Јагодић, *Мицко Крстевећ: писма из битољског затвора (1897–1899)*, Мешовита грађа XXXIII (2012), 349–363.

127 И. К., *Варвара Убрих, калуђерица краковска*, прев. М. Веселиновић, Београд, 1876.

студеничког краја је пропао током рата. Имао је и припремљену књигу народних песама из Старе Србије и Македоније, углавном лирских, са понеком епском песмом. Данас се овај рукопис чува у Архиву Српске академије наука и уметности и броји укупно 452 песме и шест прича.¹²⁸

Једна од основних одлика Веселиновићевог научног рада била је разноликост тема.¹²⁹ У одређеним временским периодима, у његовим промишљањима биле су доминантне различите теме. Период осамдесетих година 19. века обележило је бављење етнографским односима и дефинисање граница српске земље на југу и истоку и географских појмова Старе Србије и Македоније; током деведесетих година бавио се статистиком и приказом броја школа у Османском царству; у првој деценији 20. века више се бави темама из црквене историје. Дијалектологија и прикупљање народне поезије су теме на којима је Веселиновић увек радио. Својим идејама није остварио велики утицај у научној јавности Краљевине Србије на размеђу векова, али његова научна заоставштина није безначајна и већина радова доноси важне податке о језику и приликама српског народа на простору Старе Србије и Македоније, коме је посветио знатан део свог научног рада.

*

Животни пут Милојка Веселиновића обележен је патриотизмом, који је прожимао готово сваки сегмент његовог живота. Подстакнут тим идејама, као двадесетдвогодишњи младић одлази у Врање, тада у Османском царству, где као учитељ ради на ширењу српске националне идеје и учвршћивању свести о припадности српском народу у том делу Старе Србије. Вођен идејом ослобођења и уједињења српског народа, придружује се усташким добровољачким јединицама током Првог и Другог српско-турског рата (1876–1878). Свој научни рад током осамдесетих година 19. века усмерио је у истом правцу. Са великом пожртвованошћу, најпре у Београду, а затим и у Цариграду, ради на писању и објављивању уџбеника за српску младеж у Османском царству. Свој боравак у Старој Србији, најпре у Скопљу, краткотрајно у Приштини, затим у Солуну, па у Битољу, и нешто касније поново у Скопљу, користио је и за наци-

128 АСАНУ, Етнографска збирка, бр. 209; М. Веселиновић, *Брсјачка буна године 1880. у Битољском вилајету и Војвода Мицко*, 54; Ј. Хаџи-Васиљевић, *Поменик Друштва Светог Саве*, 267–268; С. Војиновић, *нав. дело*, 113.

129 Библиографију радова Милојка Веселиновића видети у: С. Војиновић, *нав. дело*, 113–120.

онални и за научни рад. Борио се за права српског народа, за отварање српских школа, радио на ширењу идеје Српства и српске земље, а све у циљу остварења основног постулата српске политике друге половине 19. века – ослобођења и уједињења српске земље. Међу савременицима је Веселиновић имао искрених пријатеља, попут Милоша Милојевића, Јована Хаџи-Васиљевића, Косте Шуменковића, али и противнике, попут Светолика Јакшића. Неки су у њему видели оличење патриоте и човека спремног на велике жртве у циљу националних интереса, а други непоштеног конзула који штети српским интересима. Рад посвећен животу и делу Милојка Веселиновића завршићемо мишљењем Јована Цвијића: „Милојко је један одличан радник на македонском пољу, а у исто време и частан човек. Све остало што се ради противу тога човека, све то је ујдурма котеријска.”¹³⁰ Истина је негде између. Чињенично, постигао је знатне успехе, пожртвовано радио на ширењу идеје Српства у Старој Србији и Македонији, али је, сасвим људски, у свом раду правио одређене грешке и вукао непромишљене потезе.

130 НБС, ОПФ, ЈХВ, 413/III/655.

MILOJKO VESELINOVIĆ (1850–1913)

- the life and work of national activist -

Summary:

Milojko Veselinović was born on 17 August 1850 in the village of Jasenje, near Aleksinac, in the Principality of Serbia. After completing a lower secondary school in Aleksinac, he moved to Belgrade, where he finished three additional grades of grammar school. Following his withdrawal from the Teacher Training School in Kragujevac, he obtained his first appointment as a teacher in the village of Prčilovica. In late August 1872, he went to Vranje as a Serbian teacher, sent by the Committee for Schools and Teachers in Old Serbia, Macedonia, and Bosnia and Herzegovina, and remained there until December 1874. Under pressure from the Exarchist movement, he was forced to leave Vranje, despite having achieved considerable success there, as nearly 300 pupils were attending the Serbian school by the end of the second year of his service. Upon returning to Belgrade, he enrolled as a non-degree student in the Philological-Historical Department of the Great School and completed his studies in 1878. He took part in the First and Second Serbian–Ottoman Wars as a member of an insurgent-volunteer detachment, serving as a battalion commander and, at times, as deputy to the commander-in-chief, Miloš Milojević. After the war, he served as a clerk in Poljanica and Čačak, and after a two-year break from state service, in November 1882 he was appointed clerk at the Ministry of War. He remained in this position until his departure for Constantinople in 1889, where he was tasked with working on the publication and editing of textbooks for Serbian schools in the Ottoman Empire. In the later stages of his career, he served as vice-consul in Skopje (1893–1895), Thessaloniki (1895–1896), Bitola (1896–1899), and briefly again in Skopje (1903). He regarded the dissemination of the Serbian name and the establishment of Serbian schools in Old Serbia and Macedonia as the primary goal of his work. In addition to his diplomatic service, scholarly activity constituted an important part of his life. He authored numerous works dealing with ethnographic, philological, and geographical issues of Old Serbia and Macedonia, collected folk poetry from these regions, wrote studies in church history and travel literature, and translated one novel from Polish. He died on 25 February 1913 in the Monastery of St Roman near Aleksinac and was buried in the cemetery of his native village of Jasenje.

Зоран Стевановић

професор историје

ОШ „Љупче Николић”, Алексинац

zoratilelaaleksinac@gmail.com

Нинослав Станојловић

професор историје

ОШ „17. октобар”, Јагодина

stenakamen@gmail.com

(А)РАНЂЕЛ РАША МИЛОШЕВИЋ (1851–1937) ПРИЛОЗИ ЗА БИОГРАФИЈУ

Апстракт: (А)Ранђел Раша Милошевић био је истакнути политичар, један од оснивача Народне радикалне странке и члан њеног Главног одбора, министар народне привреде, директор Српског бродарског друштва, управник Државних монопола, писац и преводилац.

Рођен је 1851. године у Алексинцу, од оца Илије и мајке Румене. У родном месту учио је основну школу, да би по пресељењу породице у Београд наставио школовање у престоници Србије. По завршетку школовања, прво радно место у просвети било му је у Пироту, где је био суплент и заступник директора Трговачко-занатлијске школе, а потом је на истим пословима био ангажован у новооснованој Пиротској гимназији. Ту, у Пироту, започео је и политичку каријеру, када су га Пироћанци 1880. године изабрали за народног посланика за варош Пирот и председника пиротске општине. За народног посланика, овога пута у Пиротском округу, биран је и 1893. године.

У овом раду дају се нови и мање познати подаци о пореклу и потомцима Раше Милошевића, детињству у Алексинцу и делу живота проведеном у Пироту.

Кључне речи: Аранђел/Ранђел Раша Милошевић, Алексинац, порекло, школовање, живот и рад, потомци.

У књизи рођених цркве Свети Никола у Алексинцу, под редним бројем 100 за 1851. годину, уписан је Ранђел Милошевић, рођен 16. јула, од оца Аци Илије Милошевића и мајке Румене, житеља алексиначких. Крштење детета обавио је прота Живадин Милојковић, парох алексиначки, 25. јула, а кум детета био је Тодор Манојловић.¹

¹ Сви датуми у раду наведени су по јулијанском календару.

Раша се родио у делу Алексинца који је у 19. веку носио назив Пиротска мала. У њој се налази улица која је добила име по Раши Милошевићу, у којој је била његова родна кућа. У време када се Раша родио звала се Пиротска улица. Раша Милошевић је, уз генерала Михаила Рашића, једини Алексинчанин који је за живота добио своју улицу. Још од средине двадесетих година прошлог века ове две личности добиле су улице у делу вароши где су рођене, тј. Пиротској мали. Као и у другим градовима Србије, и у Алексинцу су разне власти често мењале називе улица, али са улицом Раше Милошевића то није био случај.

Порекло

Како је наведено, Раша је рођен у Алексинцу, од оца Хаџи Илије Милошевића и мајке Румене. Хаџи Илија је по занимању био налбантин (поткивач) који се у Алексинач доселио 1836. године из Београда. Рођен је око 1810. у Знепољској области, у селу Клисуре, близу Трна, града у данашњој Бугарској. После Великог рата ови крајеви припали су Србији па се данас ово село налази у општини Сурдулица, недалеко од граничног прелаза Стразимировци.

У истом селу рођен је и чувени Аранђел Станојевић Трнски, предводник народа у ослобођењу од турске власти крајем 1877. и почетком 1878. године, односно у време Другог српско-турског рата. Према писању Фотија Станојевића, најмлађег Аранђеловог сина, Аранђел Станојевић и Аранђел Раша Милошевић били су браћа. Наиме Фотије пише да му је Раша Милошевић стриц. Како су два Аранђела били браћа, рођена сигурно не, за сада није познато. Фотије наводи: „Октобра месеца 1878. године, Мустафа-агин конак у Пироту је покрштен, добивши на крштењу православно-српско име Аранђелов дом. У оно време, у њему су, неколико година, живели православци и то: Аранђел и Солунка, домаћини, њихова кћи Јевгенија, снаха Калијоп, синови: Јованча, Станоје, Глигорије и Фотије и потсвојкиња, Стана Бапска. Сем тих поменутих лица, у томе дому су живели и мој стриц Раша Милошевић и Панта Милановић, предавач пиротске гимназије, а Стеван Сремац, кад није био на предавањима у гимназији, он је све своје време проводио у нашем дому у друштву Рашином и Пантином и у посведневном разговору с мојим оцем Аранђелом. А сва тројица Раша, Панта и Сремац, сматрани су као

чланови наше породице. То беху дивни млади људи, сваки од њих са мање од тридесет година старости.”²

Из родног села Илију Милошевића пут води у Београд, где је служио као арџија (сеиз) у једном турском хану, а потом научио и поткивачки занат. Рашина мајка Румена ћерка је познатог Алексинчанина Стевана Стоилковића Брђака, чији су потомци носили презиме Брђаковић, а улица где је живео све до педестих година прошлог века звала се Брђакова, а тај назив враћен јој је почетком овог века. Стеван је био момак код устаничког војводе Хајдук Вељка Петровића, а после слома Првог српског устанка (1804–1813) доселио се у Алексинац, где је са супругом Вуканом изродио бројну децу, петорицу синова и три ћерке.³ Највероватније да је био пореклом из села Добри До, у Сићевачкој клисури.⁴

Хаџи Илија Милошевић и Румена, ћерка Стевана Стоилковића, венчани су 25. јануара 1842. године у алексиначкој цркви Свети Никола. Венчао их је Живадин Милојковић, парох алексиначки, а кум на венчању био је Таса Лазић, терзија.

Прво дете Илије и Румене била је ћерка Катарина, рођена 16. јуна 1843. године. Свештеник и кум били су исти као и на венчању. Потом им се 14. октобра 1845. године родио син Јован, кога је такође крстио свештеник Живадин, а кумовао је Таса Лазић. За Јованом је на свет дошла ћерка Магдалена, рођена 18. октобра 1848. године. Крстио ју је прота Живадин, а кум је био Тодор Манојловић. Ранђел Раша Милошевић, за кога су подаци напред наведени, рођен је као четврто дете. Пето дете, син Димитрије, родио се 15. октобра 1855. године. И њега је крстио прота Живадин Милојковић, док је кум био Атанаско Манојловић, син Тодора Манојловића.

У попису житеља и њихове имовине у вароши Алексинац из 1862. године под редним бројем 402 забележен је Хаџи Илија Милошевић, налбантин, стар 52 године. Од укућана су наведени синови: Јован (17), Ранђел (11) и Димитрије (7), као и кћери Ката (Катарина) од 18 и Магдалина од 14 година. Према попису, поседовао је 2 и 3/4 дана ораће земље

2 Ф. А. Станојевић, *Пирот и пиротске прилике*, прир. Б. Лилић, Пирот, 1996, 17.

3 Стеван Брђак и Вукана имали су синове: Анђелка, Милоша, Милоја, Димитрија и Илију, као и ћерке: Румену, Виду и Милану. *Попис мушких глава 1833. у Алексинцу и књиге цркве Св. Николе у Алексинцу*.

4 У црквеним књигама наводи се Стеванова братаница Јелена, коју је он чувао и удао 1843. године, рођена у селу Добри До, Среза нишког. Подаци потичу из књиге венчаних за 1843. и књиге умрлих за 1907. годину, Цркве Светог Николе у Алексинцу.

у вредности од 12 дуката, док је месечни приход од налбантског заната износио осам талира. На основу висине прихода сврстан је у II класу.

Наредни, 403. редни број односи се на Румену, жену Хаџи Илије Милошевића, стару 35 година. Уз њено име забележено је да поседује кућу од слабог материјала, процењену на 30 дуката, без сопственог месечног прихода. Према вредности имовине, сврстана је у I класу.⁵

Школовање

Раша је почео учити основну школу током августа 1858. године, пошто је навршио седму годину, а завршио је четврти разред основне школе 1862. године, за време бомбардовања Београда. Учитељи у основној школи били су му Ђорђе Марковић, у првом, Никола Милинковић, у другом и Јосиф Димитријевић, у трећем и четвртном разреду.⁶

Након бомбардовања Београда, Турци ерлије исељени су из тзв. турског краја београдске вароши. Њихово исељавање извршено је у складу са одредбама хатишерифа из 1830. и 1833. године, као и одлукама донетим на Канличкој конференцији, чиме је окончано њихово присуство у варошком делу града. У новонасталим околностима бројне занатлије из унутрашњости Србије доселиле су се у Београд и преузеле занате које су Турци напустили, настављајући њихову делатност и постепено се укључујући у привредни живот престонице. Тако је и отац Рашин месец дана после бомбардовања Београда напустио Алексинац и наставио занат у Београду. У очекивању да га отац позове у Београд, Раша се те године поново уписао у четврти разред, који је те године поново водио учитељ Јосиф Димитријевић, и тек је идуће 1863. године отишао у Београд, где се уписао у гимназију, која тек што је била смештена у Капетан Мишином здању. Током школовања у гимназији уживао је државну стипендију од три талира или 72 гроша. Спадао је у ред бољих ђака, а у вештинама – певању, и црквеном и нотном, и у гимнастици – био је најбољи ученик. После шест година учења у гимназији, ступио је на Технички факултет Велике школе, где се упознао најпре са идејама Светозара Марковића, кога је и лично упознао 1870. године на другој години студија.⁷

5 *Алексинац и околина*, прир. Б. Перуничкић, Београд, 1978, 1063.

6 М. Спирић, *Историја Алексинца и околине, од абдикације краља Милана Обреновића до краја првог светског рата, књига четврта*, Алексинац, 2012, 255–256.

7 Р. Милошевић, *Тимочка буна 1883*, Београд, 1923, 53.

Године 1871. дошло је до штрајка студената Правног факултета Велике школе у Београду. Друго намесништво (1868–1872), које је управљало земљом током малолетства кнеза Милана Обреновића (1868–1889), поставило је Захарију Угричића за професора кривичног права, не тражећи претходно мишљење Академског савета о предложеном кандидату. Студенти права, уз подршку слушаца осталих факултета, укључујући и Технички, одбили су да прихвате Угричића за професора и обуставили су похађање предавања. Неколико дана касније Ректорат је позвао све ђаке да се упишу, али се том позиву није одазвало око двадесетак слушаца, међу којима је био и Раша Милошевић.

Исте године Раша је отишао у Петроград ради усавршавања у области хемијске технологије, примењене хемије и фабрикације намирница, како за људску, тако и за сточну и ширу друштвену употребу, применом хемијских поступака. Године 1875. завршио је Хемијску технологију на Технолошкој школи у Петрограду, стекавши звање технолога првог реда. У јесен исте године, у време Херцеговачког и Босанског устанка, вратио се у Београд. По повратку у отаџбину настојао је да примени стечено хемијско-технолошко знање, али без успеха. У Србији тада готово да није било индустријских постројења, а малобројне постојеће фабрике већ су имале ангажоване стручњаке. Стога се издржавао као дописник појединих руских новина и давањем приватних часова руског језика.

У ослободилачким ратовима

На почетку Првог српско-турског рата 1876. Раша Милошевић се нашао као машиниста у војном млину, у Јовановцу (Нови Брачин), Среза алексиначко-ражањског. Ту су га посетили приликом одласка у Делиград, да се јаве генералу Черњајеву, Пера Тодоровић и Мита Стојановић.⁸

По завршетку овог рата ангажовао се као активиста руског Црвеног крста. Делио је храну, одећу и обућу многобројним избеглицама из Моравског среза које су биле смештене на Варваринском пољу.⁹

Уочи почетка Другог српско-турског рата (1877–1878) Раша је био машиниста у војном млину у Јагодини. Одатле је био премештен у Сокобању, одакле је протеран 3. децембра 1877. године као непоуздан.

8 Пера Тодоровић је био писар у штабу генерала Михаила Григоријевича Черњајева, док је Мита Стојановић био на фронту и погинуо је у борби на Горњем Адровцу 20. августа 1876. године. Р. Милошевић, *Тимочка буна*, 7–8.

9 Р. Милошевић, *Тимочка буна*, 4.

У Пироту

У јесен 1878. године у Пирот је отворена Трговачко-занатлијска школа. Оснивање установе објављено је службеним актом Министарства просвете и црквених дела: „Влада Његовог Височанства решила је да се у вароши Пироту отвори занатлијско-трговачка школа. Први разред почеће радити још ове школске године. Бр. 4688. Из Мин. просвете и црквених дела, у Београду, 30. септембра 1878.”¹⁰

По сопственој молби, Раша Милошевић постављен је за суплента новоосноване школе, а убрзо и за заступника њеног управника (директора). Дужност је преузео у школској 1878/1879. години, на основу указа који је 30. септембра 1878. издао кнез Милан Обреновић (акт бр. 4.755), на предлог министра просвете и црквених дела. У указу је стајало: „Његово Височанство, Књаз Милан М. Обреновић IV, на предлог министра просвете и црквених дела, благоволео је указом од 30. септембра ове године поставити:

Димитрија Алексијевића, за суплента нишке гимназије; Аранђела Милошевића и Светозара Марковића за супленте трговачко-занатлијске школе у Пироту.” Акт, који је потписао тадашњи министар просвете и црквених дела Алимпије Васиљевић, стигао је у Пирот 3. октобра 1878, а Раша га је лично примио 11. октобра исте године.¹¹

Наставнички састав школе у првој години рада био је скроман, али разноврстан. Аранђел (Раша) Милошевић, суплент и заступник управника, предавао је српски језик, зоологију и нотну певање. Светозар Ј. Марковић био је задужен за историју и земљопис, рачуницу, цртање и краснопис. За хришћанску науку, црквено и световно појање у почетку није било посебног наставника, али је те предмете накнадно преузео учитељ Петко Николић.¹²

У Пироту је Раша, како је већ наведено, становао у дому Аранђела Станојевића, свог блиског рођака. Фотије Станојевић, описујући дом свога оца, о томе пише: „Такав је био распоред просторија у партеру. А, на првом спрату, с десне стране хола је највећа соба у дому, до ње Глиго-

10 Српске новине, бр. 220, 4. октобар 1878.

11 Српске новине, бр. 221, 5. октобар 1878; И. Николић, Д. Раденковић, Н. Живковић, *Пиротска гимназија 1879–1979, поводом прославе стогодишњице*, Пирот, 1979, 24–25.

12 И. Николић, *Трговачко-занатлијска школа у Пироту (1878–1879), 120 година од трговачко-занатлијске до техничке школе у Пироту 1878–1998*, Пирот, 1998, 52.

ријева соба, а с леве стране хола је соба мог стрица Раше Милошевића. До Рашине собе је соба његовог колеге г. Панте Милановића, предавача пиротске гимназије. Затим је била соба у којој су становали мој брат Станоје, и Риста, мој брат од стрица, син Николе – Кола – Станојевића. Обојица су били ученици Рашини, Пантини и Сремчеви.”¹³

„Влада Његовог височанства књаза” је 11. октобра 1879. године донела одлуку да се дотадашња Трговачко-занатлијска школа у Пироту преобрати у дворазредну гимназијску реалку. Тиме је започет рад Пиротске гимназије, у којој је Раша Милошевић наставио службу као суплент и заступник директора, предајући рачун, минералогiju и грађанско певање.¹⁴

Као вршилац дужности директора, показивао је изузетну преданост организацији и развоју школе. Старао се о школској згради и залагао за подизање нове, тесно сарађивао са наставницима, радио на оснивању и унапређењу школске књижнице, обогаћивао минералошку збирку и водио бригу о редовним и ванредним ученицима. Поред наставничких обавеза, преводио је са руског језика уџбенике потребне за наставу. Према ученицима се односио благо и предусретљиво, а поједине је и лично припремао. Својим широким образовањем, културним утицајем и снажним јавним ангажманом, Раша Милошевић је за кратко време у Пироту оставио дубок траг као просветни, културни и политички делатник.¹⁵

На сопствену молбу разрешен је дужности указом који је 29. новембра 1880. потписао кнез Милан Обреновић како би се у потпуности посветио политичком раду, односно вршењу дужности народног посланика за варош Пирот. Истога дана обавестио је министра просвете и црквених дела о свом разрешењу, завршавајући допис речима: „Од данас, дакле, нисам више чиновник, него грађанин вароши Пирота.”¹⁶

Избори 1880. године

Народна скупштина, изабрана 29. октобра 1878, са изразитом либералном већином, иако је требало да траје за још један сазив, указом кнеза Милана од 24. октобра 1880. године била је распуштена. Нови избори заказани су за 30. новембар, с тим да се Скупштина састане 30.

13 Ф. А. Станојевић, *нав. дело*, 13.

14 *Календар са шематизмом Књажевства Србије за 1880*, Београд, 1880, 47.

15 И. Николић, Д. Раденковић, Н. Живковић, *нав. дело*, 26.

16 *Исто*.

децембра 1880. године у Београду. Двадесет и деветог октобра донета је амнестија за све политичке кривце, чиме је омогућено учешће на изборима свих политичких група.¹⁷

Избори за Народну скупштину спроведени су по Уставу из 1869. године. По њему, скупштину су чинили посланици изабрани из народа и посланици које је изабрао кнез. Сваки срез и свака окружна варош бирали су за себе народне посланике, и то на три хиљаде пореских глава по једног. Кнез је на свака три из народа изабрана посланика бирао још по једног свог. Избори су у окружним варошима вршени непосредно, а у селима посредно, преко повереника. Гласање је било јавно, пред бирачким одбором.

На изборима су се појавили либерални кандидати и кандидати дотадашње опозиције, коју су чинили конзервативци и радикали. Изборни резултат био је неповољан по либерале, опозиција је добила 127, а либерали само седам мандата. Скупштина се састала 30. децембра 1880. године и извршила верификацију посланичких мандата. Овај сазив Народне скупштине деловао је до 1883. године.

Пиротски округ чинила су четири среза: Нишавски, Височки, Белопаланачки и Лужнички. Нишавски срез бирао је два посланика, а остали по један, укупно пет. Варош Пирот бирао је једног посланика непосредним путем. Укупно, Округ пиротски бирао је шест народних посланика. Изабрани народни посланици на овим изборима за Пиротски округ били су: за варош Пирот – Раша Милошевић, суплент из Пирота; за Срез височки – Алекса Поповић, кмет из Росомача; за Срез нишавски – Недељко Ћирић из Балтабериловца и Мита Петровић из Церовика; за Срез белопаланачки – Јован Николић, тежак из Шпаја; и за Срез лужнички – Глигорије Поповић, свештеник из Стрелца.¹⁸

Новосадска *Застава* донела је број гласова који су освојили изабрани народни посланици. Тако је Раша Милошевић, суплент, добио 251, док је против било 39. У Срезу нишавском Недељко Ћирић добио је 49 гласова. Други изабрани посланик у овом срезу Мита Петровић добио је 120 гласова, док је против било 66. У Срезу височком Алекса Поповић, кмет, добио је 47 гласова, док је против гласало 31. Свештеник Глигорије Поповић у Срезу лужничком добио је 81, док је против било 11 гласова. У Белопаланачком срезу Јован Николић, тежак, добио је 64, док је против

17 Р. Милошевић, *Тимочка буна*, 13.

18 *Српске новине*, бр. 284, 20. децембар 1880.

било 37 гласова.¹⁹ Од шесторице изабраних посланика Пиротског округа, петорица су били радикали, док је само Алекса Поповић постао члан Српске напредне странке. Раши Милошевићу су телеграмом из Пирота стигле честитке за победу на изборима. На телеграму су потписани: Коца Стевановић, Петар Банковић, Миленко, Фејзула и Руфа.²⁰

У време конституисања Народне скупштине, из Пирота је стигла оптужба једног грађанина против Раше Милошевића. У њој се тврдило да он нема године за посланика, као и да није поднео оставку на државну службу. Одбор за верификацију мандата одбацио је ове оптужбе са образложењем да се прво не може утврдити, а друго, да је стигло обавештење да је 29. новембра министар просвете и црквених дела усвојио оставку Раше Милошевића на државну службу, па је тиме његов мандат потврђен.²¹

Раша Милошевиће је био један од оснивача Народне радикалне странке 1881. године. Постао је члан њеног Главног одбора на Годишњем збору, одржаном 26–28. јануара 1882. године, на коме је донет Програм и Статут странке.²²

Вођа пиротске делегације код краља Милана

Након проглашења Србије за краљевину, а кнеза Милана за краља 22. фебруара 1882. године, Општина Пирот донела је одлуку 12. марта те године да пошаље делегацију краљу Милану, која ће у име народа Општине и Округа пиротског пренети честитке владару. За предводника делегације изабран је председник општине Раша Милошевић, са још два члана одбора. Милошевић је покушао да одбије ову почаст, поготово што је она пала након оставке радикалских посланика у скупштини, али је као председник општине и народни посланик за варош Пирот то морао прихватити.²³

Краљ Милан је примио пиротску делегацију на челу са Рашом Милошевићем тек на интервенцију Милутина Гарашанина, тадашњег министра унутрашњих послова. О том непријатном сусрету са краљем Раша је записао:

19 *Застава*, бр. 191, 10. децембар 1880. године.

20 *Самоуправа*, бр. 1, 8. јануар 1881.

21 *Исто*.

22 Р. Милошевић, *Тимочка буна*, 52.

23 Р. Милошевић, *Тимочка буна*, 45.

„Ускоро после прогласа краљевине и изласка из Скупштине радикалних посланика, отпућујем у Пирот, чији сам посланик и председник општине био. Сутра дан по моме доласку, 12. марта у Пирот, општински одбор одлучи да као изасланик града Пирота у друштву са осталим изасланицима општине пиротске и округа отпућујем у Београд и поздравимо краља од стране целог округа. Отимао сам се да ме ова *почаст* мимоиђе, али је одбор остао при своме решењу. У депутацији из целог округа буду из града Пирота сем мене још и два Јеврејина: један радикал а други напредњак.

[...] После неколико тренутака изјављивања Пироћанима и грађанству из пиротског округа своје захвалности, он окрете сасвим други лист. Верујем да су патриотски изрази пиротског изасланика изрази захвалности мојих драгих Пироћана и осталог народа из пиротског округа, али не могу да верујем да су то осећаји и бив. посланика пиротског. Друкчије пиротски посланик и осећа, и мисли, и ради. Путујући пре неколико дана за Пирот, он је ударио најкраћим путем, Дунавом, прошао поред Оршаве и ту се састајао са Карађорђевићем; он где стигне ради и против мене и против моје династије. Он ради против своје отаџбине, он преговара с Бугарима да им преда Пирот и пиротски округ; он на мој позив неће де дође у мој дом да подели самном со и хлеб, и продужи на ту тему, и оде далеко.

Почео сам се бранити од ове беде и побијао клевете, којима су ме до сад нападали само моји политички противници. Рекох му, да сам мислио, да ће се са престанком либералног режима престати и пора ових интрига у политичкој борби, али сам се преварио. Из краљевих уста чујем да се и напредњачки режим служи либералним интригама, те се надам да ће и напредњаци проћи онако исто као што су прошли и либерали. Они употребљују либерални метод; користе се либералном заоставштином или и сами измишљају нове интриге, само да оклеветају своје политичке противнике. Молим Величанство да томе не верује, јер то није истина. У Оршави се нисам састајао ни с ким, па ни са Карађорђевићем; сведок ми је Аца Станојевић, који је са мном путовао. — Јамчи бозација за салефицију — упаде ми краљ у реч, нашта се насмеших и слеглох раменима. Другог сведока немам, јер остале људе, које сам у Оршави видео — не познајем.

Што се тиче предаје Пирота Бугарима — рекох му, даје то стара либерална дубара. Либерали никако не могу да појме односе, што постоје између мене и Пироћана. Они намерно греше кал представљају Пироћане

као непријатеље отаџбине. Либерали су били узели патент на национализам, и свакога који се бори против њих, сматрају и за непријатеља земље. Међу тим, либерални полициски чиновници тако су се ружно понашали према Пироћанима, да је мени врло мало требало радити па да задобијем љубав њихову, и да нађу у мени заштитника свога. Либерални чиновници нису могли појмити да се Пироћани буне против њихових чиновничких злоупотреба; да су нерасположени према њима а не према Србији. Либерални чиновници су сматрали Пироћане за Бугаре, и љубав Пироћана према мени објашњавали су тиме, као да ја повлађујем њиховим уображеним симпатијама према бугарској држави. Један либерални српски чиновник био је плаћени шпијун бугарске владе; он је бугарску владу извештавао да ја радим на томе да Цариброд и Знепоље присајединим Србији, а тај исти српски чиновник са службом на граници извештава српску владу да ја хоћу Пирот да предам Бугарима. – А ко је тај? Ја му именујем тога чиновника. Ја молим Величанство, да свима тим интригама не верује. Напредњаци су рано почели да се служе интригама либералним. Напредњаци не треба: да забораве да ја водим отворену борбу против њих, као што сам је водио и против либерала, јер су ови криви овој земљи за сва политичка зла. Ја протестујем против тога, што они моју борбу против њих истичу као издајство моје отаџбине. Молим Величанство да верује у моју лојалност. После мога одговора краљ ми је пружио руку и рекао да је веома задовољан мојим одговором; он ме је разоружао, додаде.”

Председник општине Пирот

Током 1881. године Раша Милошевић изабран је за председника општине у Пироту. Тачан датум избора није познат, али је извесно да је на тој дужности био пре 28. септембра 1881, када је против њега, као опозиционог народног посланика и председника општине, покренута организована хајка. Окружно начелство је 28. септембра 1881. затражило од Одбора Општине пиротске да позове на одговорност кмета Рашу Милошевића. Пошто је дисциплински поступак окончан само укором, окружни начелник тим исходом није био задовољан, те се 1. марта 1882. године обратио Министарству унутрашњих дела.

Притисак је настављен, те је 27. марта 1882. наређено да испита одговорност Раше Милошевића, у својству кмета, због ненаплаћеног данка (пореза) у Пироту. Саслушања су обављена 27. и 31. марта, али

је Раша ослобођен оптужби. Истог дана, 31. марта, окружни начелник Панта Дробњак затражио је од Милутина Гарашанина, министра унутрашњих дела, да се Раша разреши дужности кмета у Пироту. Министар је убрзо реаговао, па је 7. априла 1882. године Раша Милошевић разрешен дужности председника општине. Одлука је спроведена у дело два дана касније. О томе је Раша забележио: „ПИРОТ. Данас (9. ов. м.) ме је начелство пиротско, по одобрењу г. министра унутрашњих дела, преко заступника помоћника, Милана Васиљевића, разрешило од дужности председника општине због немарности и неуредног вршења дужности председника. Раша.”²⁴

Допунски избори од 15. маја 1882. године

Скупштина изабрана 1880. године имала је три заседања: прво редовно заседање за 1881. годину одржано од 30. децембра 1880. до 22. маја 1881. године; друго редовно заседање за 1882. годину одржано од 31. децембра 1881. до 22. јуна 1882. године, а потом су следила, једно за другим, треће редовно и једно ванредно заседање, од 25. новембра 1882. до 11. јануара 1883. године, када је скупштина распуштена.²⁵ У међувремену су два пута држани допунски избори за упражњена места радикалских посланика који су подносили оставке, покушавајући тиме да изазову превремене изборе у целој земљи.

Након што су посланици Народне радикалне странке, њих 51 и двојица либерала, односно цела опозиција, 5. марта 1882. године поднели оставке, краљ Милан расписао је 1. маја изборе за упражњена места. Оставке у скупштини донео је са Ранком Тајсићем и прочитао Раша Милошевић.²⁶ Избори су одржани 15. маја 1882. године за упражњена места ових посланика. Међу посланицима који су поднели оставке били су Раша Милошевић, Глигорије Поповић и Јован Николић. На овим изборима поново су изабрани Милошевић и Николић.²⁷ Свештеник Глигорије Поповић био је осуђен на седам месеци затвора у Пироту, па није могао бити кандидат. Као кандидат у Лужничком срезу био је Раша Милошевић, који је и победио, али је морао поднети оставку јер

24 Самоуправа, бр. 58, 10. април 1882.

25 Ч. Митриновић, М. Н. Брашић, *Југословенске народне скупштине и сабори*, Београд, 1937, 93–96.

26 Р. Милошевић, *Тимочка буна*, 44.

27 Српске новине, бр. 112, 25. мај 1882.

је за посланика изабран у Пироту. Тако је место народног посланика у Лужничком срезу после ових избора остало упражњено.

Гласило радикала *Самоуправа* у броју од 16. маја 1882. године јавља да је „Раша изабрат за посланика вароши Пирота са 436 гласова против 121. Весеље неописано. За паланачки срез изабрат Јован Николић.” Прилике у којима су у Пироту одржани допунски избори 15. маја 1882. године детаљно је описао анонимни дописник овог листа, из ове вароши, у чланку „Изборна борба у Пироту”, који је објављен 1. јуна те године. Ту се наводи:

„Сви смо с нестрпљењем ишчекивали дан избора, који је одређен пред сами сазив скупштине. Овако дути размак потребан је био напредњачкој влади да може пореметити све што је потребно за успешан избор. Избор би био успешан кад Раша не би био изабрат, с тога треба управити све напредњачке стреле против њега и његових пријатеља. Да би се ово постигло требало је истргнути из Рашихих руку сваку власт, узети општину у своје руке и тада се може радити по вољи, може се осујетити Рашин избор.

С тога чим се је Раша вратио из Београда, где је био одређен да поздравља краља, одма су га разрешили *због неуредног и немарљивог рада*. Ко познаје г. Рашу знаће да је ово једна обична фраза којом се власт служи кад хоће свога противника да с кметства збаци. Пироћани пак за кратко време Рашихе управе видели су грдну разлику између дотадање и Рашихе управе општином. Разлику су још боље уочили после Рашиног збацивања с кметства. Сваки жив у Пироту па и сам полицијски комесар, који је разрешио Рашу од дужности, знају да је ово само леп изговор да Раша не буде председник општине за време избора. И заиста ово је полицији било најснажније средство, којим је могла осујетити избор Рашин, јер је сва власт административна била у њеним рукама.

Но за полицију није довољно било што је Рашу с кметства збацила, него га је требало још и притворити. Полицији се чинило да је ово врло лако извршити, јер је Раша имао једно дело код суда, које се повлачи још од прошле године. Раша је као председник општине лишио слободе једног чиновника, и због овога је предат суду. Ово је била згодна прилика и да Раша буде осуђен на затвор и да полицији остану чисте руке. Раша је пак одуговлачио ову ствар на основу закона. И указ о изборима затече Рашино дело код касације с тога начелник шифрованом депешом замоли г. министра правде да подејствује код касације да одма сврши. И заиста

после три дана доноси пиротска пошта решење касације под 3. мајем, и одмах се одређује претрес за 14. мај. Раша пак подведе сведоке да је са једним судијом у непријатељству, и пошто се један већ сам изузео, то суд постаје неспособан да решава о Рашином делу. Ту сад настаје борба у самоме суду. Председник Јагодић хоће да се Раша наредбом одбије и изврши претрес 14. маја, г. Радисав Тодоровић пак захтева да се његови сведоци испитају.²⁸ Борба је била велика, у којој је г. Раша победио. Јест! али Раша се мора притворити, пошто-пото, он не сме бити слободан на дан избора, – с тога додатно стварај сплетке, налази сведоке да се Раша у притвор стави, кад се не може на дан претреса 14. маја затворити. У очи 14. маја полиција је испитивала неке сведоке до 11 сах. ноћи, опајало се да се нешто, кува, дроби, само се не зна ко ће кусати. Освану 14. мај, дан претреса, прочитају Рашин захтев о изузећу, нити хоће да испитује Рашине сведоке, којима је хтео доказати непријатељство, и Раши остаје да се жали касацији, те тако ће опет 15. маја бити слободан, и тако се руши сав план полиције о притвору.

Но тек што се изашло из суднице одмах се чу по вароши да ће Рашу притворити, јер су сведочили један брица и један истерани практикант да ће побећи у Бугарску, и ради сигурности приватног тужиоца биће Раша још после подне 14. маја притворен. Да би се ово решење суда који је постао веран аланат полиције, осујетило, Раша одма нађе до 11 јемаца, и после подне на позив суда оде заједно са јемцима. Саопште му акт о притвору али он у исто време подведе јемце. Док је иследник узимао реч од јамаца Раша је био код председника и тражио је да копира доставу. Председник дозволи му ово и продужи: Ама ви сте подвели јамце, но то према закону не може да буде. Мора прво да постане извршно једно решење па тек после да се донесе друго. – Раша му је од прилике одговорио ово:

Ја се не жалим против вашег решења о стављању у притвор, него одма подводим јамце. Ваше је решење постало извршно и сва је разлика у томе што се налазим у ходнику у место у апсани, ја се одавде удаљити не смем без вашег одобрења, а ако хоћете можете наредити да одем у апсану да се све сврши, али ми јамце на основу закона морате још данас примити. Нисам се никад г. надао да ће независни суд, за чију независност не могу никад да прежалим моје посланичко *за*, бити измеђар

28 Илија Јагодић, председник Окружног суда у Пироту; и Радисав Тодоровић, судија Окружног суда у Пироту.

полиције. Овде у Пироту створена је нека коалиција између полиције и суда, и оно што полиција не може сама да изврши то подмеће суду да се брука. Синоћ пошто ме нисте могли наредбом него решењем одбити да се моји сведоци не испитују, ви сте са г. Босићем отишли г. началнику и тамо сте се договарали на који начин да ме притворите, и одма увече позвати су у полицију два најпоқваренија човека да сведоче како ћу ја бајаги побећи у Бугарску.²⁹ Знам госп. Председниче да би се ви радовали да одем ма куд из земље, али знајте, моткама, да ме терате па ме из ове земље отерати нећете. И ви сами знате да се никуд маћи нећу, али сутра је 15. мај, па ме с тога хоћете да притворите. Можете ме господине и притворити, али знајте да од судске светиње нема ништа, ви сте тада из политичких разлога жртвовали и последњу сен судске независности. Ја ћу господине бити изабран па ме ви ослободили или не – све једно је. Г. Председник је одбијао од себе партичност, али му она вири кроз све његове поступке.

После овога састао се суд и претресао каквоћу Рашихних јамаца и сведока тужиочевих. Та два сведока су две протуве с којима Раша никад није долазио у додир, нарочито у последње време, кад се све окомилло против њега, док мећу тим јемци Рашини су први грађани. Хвала нека је г. Радисаву Тодоровићу, он се још умео уздићи на висину судске независности, и убедио силом својих разлога и самога г. председника да прими Рашине јамце. И суд пусти г. Рашу на јемство и тако и последњи хор –фишек напредњака не упали.

Овако поступање полиције са Рашом само је још више озлојећивало народ. Овоме је много припомогло кажњавање затвором и новчано и многих пријатеља Рашихних. Народ је услед свега овога с највећом огорченошћу очекивао 15. мај. И освану 15. мај. Чиновници са пандурима, јеврејима и турцима дошли још у 6 сахати, написали списак за бирачки одбор и већ гласали за њ. У бирачки одбор г. напредњаци са пандурима уврстили су: г. Панту Дробњака, г. Јована Босића, судију, г. Цеку Крстића и г. Мину Анђелковића. Кад се чу по вароши да они већ бирају бирачки одбор појури гомила народа у општину. Они који су имали млађег – оставили су дућане отворене, а они који не имаћу млађег – затворише дућане и ако је био пазарни дан, и пођоше у општину. За тили часак сакупи се у општини до 500 људи. Господа чиновници са пандурима,

29 Јован Босић, судија Окружног суда у Пироту.

турцима и Јеврејима заузела канцеларију, ходник и ћошку а грађанство напунило општинску авлију.

Раша чим је чуо да господа бирају бирачки одбор, одма оде у канцеларију и каже им да је противзаконо отворати уписанију за бирачки одбор пре осам сахати, и нагласи да ће се наћи људи који неће дозволити да се закон гази па изађе напоље и позове све грађане да не улазе у канцеларију. Било је тек 6 сах. и по. Народ је чекао да куцне 8 сах. Општинска авлија била је прекриљена људима, ниси имао где иглу да бациш, сваки је од грађана пливао од радости, вицевама није било краја. Народ се умори стојећи, и тада на једну реч Рашину: да седнемо – сви седоше, прекрстише ноге, однекуд донесоше неколико ока ракије, и тако седећи исчекиваше 8 сах. Равно у 8 сах. изађоше у авлију и сви чиновници са својим тевабијом и заступник председника отвори збор и предложи да у бирачки одбор уђу горе поменуте личности. *Нећемо*, захори се као из једног грла, *нећемо* понови се три пута, и тада Раша позва г. Добросава Стојановића, да он кандидира личности за бирачки одбор, и он предложи г. Рашу, г. Радисава Тодоровића, Ђорђа Митковића, трг. и Тодора Шпарту, кројача. Захори се четири пута хоћемо. Људи се издвојише и на страни последњих кандидата било је преко 400 а на страни чиновничких кандидата беше преко стотине. За сваког окатог беше јасно где је већина, али г. начелник беше слеп те не види где је већина, него захте у име власти да се потпишу који су за један а који за други одбор. Против овако незаконог поступка протестовано је, али народ не хте да слуша него одма изјави своју жељу да хоће свој избор и потписима да потврди, нарочито с тога што је мислио да је начелник овим путем смерао да заплаши бираче. Изнесоше два стола и отпоче се потписивање. Потписивање је на једном столу трајало више од сахата, а на другом свршило се кроз четврт сахата. Сваки се од народа отимао да се што пре потпише како не би са својим потписом изостао. На чиновничком столу Турци се по два пут потписивали па опет ништа. За време потписивања начелник и помоћник претили су да ће апсити, потпустили једног брицу, који је ваљда 10 пута изазивао народ на наред говорећи: онај који се потпише за Рашу – он је против краља, он је бунтовник. Народ је у тај мах био тако раздражен да би све чиновнике са њиховима претворио у прах, само да не би Раше, који је својом братском молбом утишао народ. Чак г. Јагодић председник, који такође беше на биралишту претио је Миши Мијајловићу да ће га затворити, услед чега овај у мало што му није откинуо шију као у врапца. Из моје се памети

никад неће избрисати оно одушевљење народа, оно паметно савлађивање своје јарости, хвала народу што се није спустио на ону низину, на којој се тога дана налазише прваци – чиновници. Кад се покупише спискови за бирачки одбор видело се да је за други бирачки одбор било четири пута више грађана него за први. Народни бирачки одбор отпоче свој посао. Навала је била нечувена. Сваки се отимао да што пре гласа да му не би глас пропао. Чим који гласа, оде у авлију, где је већина остала до 11 сах. ноћи. Тога је дана и киша била око подне, људи су седели и ручали у општинској авлији и макли се нису док не гласаше. Многи нису тога дана залагаја окусили. Гласање је ишло мирно, законито.

Противна странка пак поднесе бирачком одбору акт, којим се тражи од бирачког одбора дозвола, да г. начелник Дробњак и учитељ цртања Кларић присуствују при гласању. Одговорено им је да то право има сваки грађанин и нису морали тога ради да подносе писмени акт. И тако и г. Дробњак био је ту е да би својим присуством могао упливисати на бираче. Треба знати да је он многе грађане звао пред избор и говорио им да не бирају Рашу, и ови су му обећавали да га неће бирати а да ће бирати Мишу Стефановића, трговца, и надао се да грађани неће имати куражи да пред његовим очима опорекну изнуђено обећање. Међу тим грађани свесни свога права и ако су му обећали да неће гласати за Рашу бојећи се казни, ипак су дошли на биралиште и дали свој глас за онога, за кога су знали да ће штитити и њихова права и права и интересе целог народа.

Не могу а да не напоменем неке епизоде тога дана, који бацају особиту боју на сам избор. Могло се чути од многих како већ три дана тумарају виноградима само да нису пред очима власти а тога дана дошли су на биралиште. Други пак причају како су дуђане затворили, у години има педесет и неколико субота па могу једну жртвовати, јер ако не дођу да гласају отићиће им не само зарада од једне суботе него од многих. Другог опет пита начелник: а шта ти је то за појасом? – Купио сам грумицу соли на пијаци па дођох да гласам, како велим порез плаћам, па да ми не пропадне глас. – Један опет пошто је дао свој глас за Рашу, пита бирачки одбор може ли да гласа још за једну главу пореску? Бирачки одбор одговара му да то није могуће, јер сваки мора дати свој глас лично. Начелника жуља па би хтео дознати који ли је тај што га је опуномоћио да гласа. – Грађанин подноси пореску књижицу за доказ, и вели да га је упономоћила удовица Сева да гласа за г. Рашу, јер плаћа 35 динара

порезе. Општи смеј у бирачком одбору изазва једак осмејак на уснама Дробњаковим, који је остао до мркога мрака да присуствује при гласању.

Још изјутра се могло видети како ће избори испасти, и најпаметније би било да противници не дођу и не гласају и тако би се могли изговарати да нису ништа ни радили против избора Рашиног. Јест, али Дробњах хоће да покаже Мићи да је бар што год радио, а извео је на биралиште чиновнике и пандуре свију могућих надложателстава, Јевреје, Турке и до 20 грађана. Оваки бирачи обрукали су кандидата њиховог и он је за свагда изгубљен међу Пироћанима.

Изборна скупштина коначно је закључена у 10 и по сахата, са биралишта народ се упутио пијаци вичући: живео краљ, живела краљица, живео наследник, живео Раша. Кад је народ дошао спрам једне кафане где су седели чиновници, онда је поред усклика и плескањем протествовао против зулума чиновника. На пијаци је одиграно коло и после се народ на молбу Рашину разишао својим кућама, пошто га је најпре до куће допратило много народа. При разласку са пијаци изашли су били сви полицијски и срески пандури да ватају људе, али пошто су видели да их је много било то нису смели ни на кога напасти. Тек после једнога сахата хватали су и тукли људе. У овоме су се нарочито одликовали писар начелства Гавра Михајловић и Љуба Брадић, писар срески. Ово бележимо да се не заборави.

Другог дана Дуова Рашу је испратило мноштво народа, а Панта Дробњак продужио је апшење и затварање појединих грађана.

Желели би да Пироћани и при овом другом накнадном избору покажу своју непомућену свест, премда је притисак тако велики да ће тешко изаћи на биралиште и четвртина пређашњих гласача.

Вредно је напоменути како је и до највишег места дошла вест да је Раша при изборима зато победио што је поткупљивао новцем. Сваки који познаје Рашу, тај ће се грохотом насмејати овом ваљда последњем из последњих ћор-фишека наперених против Рашиног избора.”

Допунски избори од 31. маја 1882. године

Како су изабрани посланици Народне радикалне странке, њих 37 и двојица либерала, поново поднели оставке 25. маја 1882. године, не желећи да предају пуномоћја и уђу у Народну скупштину, Скупштина их је искључила следећег дана, па су избори поновљени 31. маја за 39 посланика, а на основу указа који је краљ Милан издао четири дана ра-

није. Међу 39 посланика који су одбили да уђу у скупштину био је и Раша Милошевић. Јован Николић, посланик за Белопаланачки срез, предао је пуномоћје и ушао у скупштину, али је до краја њеног рада деловао опозиционо.

На поновљеним изборима од 31. маја поново су изабрани исти народни посланици, али Народна скупштина је одбила да их прими, а за народне посланике је изабрала кандидате који су били иза њих по броју гласова. Међу њима било је и оних који су добили само по два гласа, па су такви посланици прозвани двогласци. Тако су се одвијали и избори у Пиротском округу. Раша Милошевић је добио преко 400 гласова, док је његов противкандидат Димитрије Миша Стевановић, трговац из Пирота, добио нешто више од 200 гласова. Ипак у Народну скупштину полицијске власти су послале Мишу Стевановића. Због нереда, избори у Лужничком срезу нису спроведени и посланик није изабран. Накнадни избори одржани су тек 10. децембра 1882. и на њима је поново победио свештеник Глигорије Поповић.

У Пиротском затвору

Са 31. мајем 1882. године Раша Милошевић је остао без мандата, а пре тога и без места председника општине, али његов огорчени политички противник Панта Дробњак и даље није био задовољан. Желео је да Рашу и његове сараднике кривично гони. Тако су 25. августа притворени Раша Милошевић, као бивши кмет, и Панајот Стојановић, бивши благајник пиротске општине, те још неколико радикала, бивших чланова пиротске општине, под оптужбом за финансијске проневере. Због недостатка доказа сви су били ослобођени 11. октобра.

У то време додатно су се погоршали односи између краља Милана и радикала, а пре свега између краља, са једне стране, а са друге Раше Милошевића и Пере Тодоровића. Илка Марковић, супруга стрељаног Јеврема Марковића, неуспешно је покушала 11. октобра 1882. године да изврши атентат на краља Милана Обреновића. Краљ је био уверен да иза Илке стоје радикали са којима се састајала, а најчешће са Рашом Милошевићем и Пером Тодоровићем. Милошевић је много касније, када Обреновићи више нису били на власти, признао да му се Илка два месеца пред атентат поверила и најавила да ће се осветити краљу.³⁰

30 Р. Милошевић, *Тимочка буна*, 58.

Избори 1883. године

На изборима који су одржани 7. септембра 1883. године Радикална странка је однела убедљиву победу у целој земљи. У Пиротском округу бирано је шест посланика, пет у срезовима и један за варош Пирот. Раша Милошевић се поново кандидовао за посланика вароши Пирот и однео је победу. Од шесторице изабраних посланика у Пиротском округу, њих петорица били су радикали. За посланике су изабрани: у Пироту Раша Милошевић, професор из Пирота; у Срезу белопаланачком Јован Николић, земљорадник из Шпаја; у Срезу лужничком Маринко Голубовић, трговац из Брестовдола; у Срезу височком Љубомир Сретеновић, трговац из Пирота; у Срезу нишавском Младен Панчић, земљорадник из Станичења, као и Станча Виденовић, земљорадник из Чиниглавца.³¹

Приликом конституисања скупштине, Раша Милошевић је изабран за секретара. Тада је дошло и до другог, веома непријатног сусрета краља Милана и Раше Милошевића. Раша је дошао са ужичким и пиротским посланицима. Краљ је распустио Народну скупштину 22. септембра 1883. године, не желећи да преда власт радикалима. Истог дана Главни одбор Радикалне странке и водећи посланици из свих округа, међу њима и Станко Петровић из Алексиначког округа, одржали су у кући Косте Таушановића тајну конференцију на којој су донели одлуку да 1. новембра прикупе потписе свих чланова за петицију о промени устава и предају је краљу Милану.³²

Тимочка буна

Јула 1883. донет је указ о прикупљању старих пушака, против чега се у *Самоуправи* својим чланцима изјашњавају Никола Пашић и Пера Тодоровић. Водећи људи у овом листу Радикалне странке били су Пера Тодоровић и Коста Таушановић. Њих ће заменити Стојан Протић и Коста Борисављевић. Како је, међутим, Стојан Протић убрзо отишао у Пожаревачки затвор на издржавање казне због писања у својству уредника, заменио га је Јаша Томић. Одузимање оружја од народа започето у јулу било је прекинуто због одржавања избора, али је након распуштања скупштине настављено 23. септембра. То је довело до избијања Тимочке

31 Р. М. Влајковић, *Скупштински избори у Пиротском округу 1878–1914*, Ниш, 1978, 44.

32 Р. Милошевић, *Тимочка буна*, 137.

буне. Када је избила буна у Тимочком крају, влада је предложила а краљ Милан потписао *Закон о Преком суду*, који је установљен 21. октобра.

У време избијања Тимочке буне, Раша Милошевић, Коста Таушановић и Пера Тодоровић налазили су се у Београду. Затечени догађајима, збуњени и неодлучни, определили су се да сачекају развој ситуације, али већ 25. октобра били су ухапшени. Хапшење је тог дана избегао једино Никола Пашић, који је чамцем прешао Саву и пребегао у Аустроугарску. Током јесени 1883. године, као члан Главног одбора Радикалне странке Раша је најпре био затворен у београдској тврђави. Потом је, заједно са осталим члановима Главног одбора, паробродом пребачен у Смедерево, одакле су возом наставили до Параћина, где су стигли 8. новембра 1883. године, на Аранђеловдан. Из Параћина је кочијама спроведен у Зајечар, где је изведен пред Преки суд.

Суд није имао правих доказа, али Раша Милошевић био је оптужен због писма коловођи Тимочке буне Аци Станојевићу, па се сматрало да је сигурно учествовао и у припреми побуне. Док је чекао суђење са друговима, у Зајечару је сазнао 20. новембра да му се родила ћерка, те је са друговима из Главног одбора одлучио да се зове Споменка.³³

Суђење члановима Главног одбора одржано је 28. новембра. Тада га је Преки суд, заједно са Пером Тодоровићем и одбеглим Николом Пашићем, осудио на смрт. На његову и молбу Пере Тодоровића, такође осуђеног на смрт, краљ Милан је донео одлуку о помиловању, те је смртна казна преиначена у десет година заточења.

У тамници

По изрицању пресуде упућени су 7. децембра у Пожаревац, где су стигли два дана касније. Ту су остали до 24. јануара 1884. године, када су пребачени у београдску тврђаву. Првог јануара 1886. био је ослобођен даљег издржавања казне. Ово ослобађање свих окривљених за учешће у Тимочној буни, који су били на издржавању казне, било је резултат сусрета и договора краља Милана и Пере Тодоровића у београдској тврђави 27. децембра 1885. године.

По изласку из тамнице, Раша Милошевић је затражио и добио пријем код краља Милана у марту 1886. године да би му захвалио, најпре

33 Исто, 183.

за помиловање од смртне казне, а потом и за ослобођење од даљег издржавања затворске казне.³⁴

У државној служби

Након што је ослобођен даљег издржавања затворске казне, Раша Милошевић је добио државну службу. За секретара Министарства финансија постављен је у време Треће владе Милутина Гарашанина (23. март 1886 – 1. јун 1887), у време када је министар финансија био Чедомиљ Мијатовић. На том положају налазимо га у септембру 1890. године.

Када је Никола Пашић постао председник владе и заступник министра финансија 23. фебруара 1891. године, унапређен је за начелника административног одељења Министарства финансија. После пада Пашићевог кабинета 22. августа 1892. године, премештен је на место члана Пореске управе, и у том звању је остао до фебруара 1893. године, када је отпуштен из државне службе.

Избори од 25. фебруара 1893. године

Када су расписани избори за Народну скупштину, Раша Милошевић је одлучио да се поново политички ангажује. Кандидовао се за народног посланика на листи Радикалне странке, и то међу старим пријатељима у пиротском крају.

Ове изборе водила је либерална влада Јована Авакумовића. Настојало се да се избори изврше према прописима новог законодавства, заснованог на Уставу из 1888. године. Предвиђали су избор народних посланика непосредним путем, тајним гласањем које се вршило путем убацивања куглица. Избори за народне посланике вршени су у оквиру округа и вароши. Сваки округ је требало да бира онолико посланика колико му је припадало по броју пореских глава. На сваких 4.500 пореских глава, долазио је један посланик. Ако вишак пореских глава у једноме округу прелази 3.000, бираће се још један посланик.

У број посланика које бира округ улазе и они посланици за које члан 99 Устава предвиђа да на свакој кандидатској листи изборног округа морају бити по два лица, која поред осталих уставних услова, општих за све посланике, испуњавају још и овај нарочити услов: „Да су свршили

34 Исто, 239.

који факултет у земљи или на страни, или коју вишу стручну школу, која стоји у реду факултета.”

Варош Београд бирала је четири посланика, вароши Ниш и Крагујевац по два, а Алексинац, Ваљево, Врање, Горњи Милановац, Зајечар, Јагодина, Књажевац, Крушевац, Лозница, Лесковац, Неготин, Параћин, Пирот, Пожаревац, Прокупље, Свилајинац, Смедерево, Ћуприја, Ужице, Чачак и Шабац по једног посланика.

Сама атмосфера за вођење избора у земљи није била најповољнија: најјача странка у земљи, радикална, удаљена са власти, сматрала је да је распуштена Скупштина била способна за рад и да је, ако је већ требало да се врше избори, имала да их спроведе она влада која је имала најјачи ослонац у народу. Местимично је било и тежих сукоба, на пример у Драгачеву, где је маса растурила бирачки одбор, а изборна акта су поцепана. Нереди је било и у селу Зеокама и у Горачићу, где је интервенисала и војска употребљавајући бојеве метке. Резултат те интервенције био је да је на биралишту остало 15 мртвих, а око 70 лица је ухапшено. У таквим околностима у већини вароши изабрани су кандидати Либералне странке. Требало је да се бира 136 народних посланика, а од тога је броја изабрано пуноважно њих 128 јер је избор у осам места био нерегуларан. Од тога броја, Либерална странка добила је 69 мандата, два мандата добила је Напредна странка, а остали су припали радикалима.

За ове изборе у Пиротском округу било је уписано 21.107 бирача, а гласало је њих 13.434. Определивали су се за једну од три листе:

1. Листа Панте Дробњака и Аранђела Маринковића, која је добила 447 гласова;
2. Листа Косте Младеновића и другова, која је добила 4.242 гласа;
3. Листа Јована Николића и другова, која је освојила 8.745 гласова. На овој листи као кандидат по члану 99 Устава био је и Раша Милошевић.

Према закону за посланике, у Пиротском округу били су изабрани:

Са општим условима:

1. Јован Николић, трговац из Шпаја;
2. Стеван Миљковић Паштркуља, трговац из Власотинца;
3. Коста Младеновић Гага, трговац из Топлог Дола.

Са посебним условима:

1. Раша Милошевић, бивши члан Пореске управе из Београда;
2. Панта Срећковић, професор Велике школе из Београда.³⁵

Истог дана биран је и посланик за варош Пирот. Такође су биле истакнуте три листе:

1. Листа Јосифа Ћирића Аризана, трговца из Пирота, која је добила 126 гласова;
2. Листа Панте Дробњака, бившег окружног начелника, која је добила три гласа;
3. Листа Војина Ћирковића, трговца из Пирота, која је добила 65 гласова.

За ове изборе у Пироту је било уписано 1.413 бирача, од којих је 313 подигло бирачке карте, док је на изборе изашло и гласало свега 194 бирача. Како је добио апсолутну већину изашлих бирача, Јосиф Ћирић Аризан изабран је за народног посланика.³⁶

На овим изборима у Пироту изабран је Раша Милошевић, бивши члан Пореске управе из Београда. Поред њега изабрана су још двојица радикала – Јован Николић и Стеван Миљковић Паштркуља, те тројица напредњака. Мандати који су додељени радикалима из Пирота поништени су у скупштини из формалних разлога. Наиме њихову су листу приликом проглашења потврдила двојица судија, док трећи није гласао, па је то био разлог да се њихови мандати пониште и дају либералима како би добили већину у Народној скупштини. То сазнајемо из *Српских новина* од 10. марта 1893. године.

Избори од 18. маја 1893. године

Првог априла 1893. године малолетни краљ Александар Обреновић, до чијег је пунолетства требало да прође још годину дана, збацио је Треће намесништво (1889–1893) и преузео власт, упутивши народу проглас у коме образлаже тај корак. Краљ Александар разрешио је дужности Владу Јована Авакумовића, а Народна скупштина, изабрана на изборима 25. фебруара 1893, била је такође распуштена, с мотивацијом да се није могла уставно конституисати. Састав нове владе краљ је поверио радикалима, па је 1. априла образован кабинет Лазара Докића. За министра

³⁵ *Српске новине*, бр. 53, 9. март 1893.

³⁶ *Исто*.

народне привреде постављен је Раша Милошевић.³⁷ У тој влади су били или умерени радикали или они који су, попут Раше, били довољно недисциплиновани. На годишњем скупу радикала, од свих чланова партије који су постали министри, једино је он задржао место у Главном одбору.

Краљевим указом, нови избори одређени су за 18. мај 1893, с тим да се Народна скупштина састане у ванредном сазиву 1. јуна 1893. године. На њима је бирано 136 посланика, а Народној радикалној странци припало је 126 мандата, Напредној десет, док Либерална странка није добила ниједан мандат. Либерална странка се уопште није појављивала на изборима; сматрала је да је краљево преузимање власти државни удар, да је у земљи завладало вануставно стање, те да због тога та странка „не може и неће да призна ни једном речи, ни једним делом својим”.³⁸

За ове изборе у Пиротском округу било је уписано 21.506 бирача, од којих је бирачке карте подигло њих 14.982, а на изборе је изашло и гласало 11.524 бирача. Биле су истакнуте две листе:

1. Листа Јована И. Николића, трговца из Шпаја, и Раше Милошевића, министра народне привреде, која је добила 10.816 гласова;
2. Листа Панте Дробњака, бившег окружног начелника, и Косте Ивковића, судије апелационог суда у пензији, која је добила 708 гласова.

Према закону за народне посланике изабрани су:

Са општим условима:

1. Јован И. Николић, трговац из Шпаја;
2. Станча Виденовић, земљорадник из Чиниглаваца;
3. Никола Поповић, трговац из Великог Боњинца.

Са посебним условима:

1. Раша Милошевић, министар народне привреде;
2. Ранко Петровић, управитељ и професор Учитељске школе у Нишу.³⁹

37 Опширније о томе: С. Рајић, *Александар Обреновић, владар на прелазу векова – сукобљени светови*, Београд, 2014, 71–88; Д. Радовић, *Јован Ристић (1829–1899) – биографија српског државника*, Нови Сад, 2023, 579–600.

38 С. Рајић, *нав. дело*, 88.

39 *Српске новине*, бр. 112, 25. мај 1893.

За избор народног посланика вароши Пирот било је уписано 1.298 бирача, од којих је карте за гласање подигло њих 577, док је на изборе изашао и гласао 461 бирач. Биле су истакнуте две листе:

1. Листа Војина Ђирковића, трговца из Пирота, која је добила 407 гласова;
2. Листа Панте Дробњака, бившег окружног начелника, која је добила 54 гласа.

Како је добио апсолутну већину бирача, за посланика је изабран Војин Ђирковић, трговац из Пирота.⁴⁰

У Пиротском округу на листи радикала поново се нашао Раша Милошевић, који се сада наводи као министар народне привреде. Свих шест кандидата Радикалне странке за народне посланике у Пиротском округу били су изабрани. Раша Милошевић и Ранко Петровић, управитељ и професор Учитељске школе у Нишу, били су изабрани по члану 100 Устава.

Ова скупштина имала је један ванредни и један редовни сазив. Ванредно је заседала од 1. јуна до 9. августа 1893, док је редовно заседање трајало од 1. новембра 1893. до 12. јануара 1894. године.

Краљ Александар је 9. маја 1894. извршио државни удар. Већ пре тога је, указом од 17. априла, поништио решење Народне скупштине о бившем краљу Милану и краљици Наталији, вративши им ранија права. Прокламацијом од 9. маја је обуставио Устав из 1888, са свим органским законима који су били с њим у вези, и на снагу је вратио Устав из 1869, са органским законодавством које је било везано за тај Устав. Народна скупштина, изабрана 18. маја 1893. за трогодишњи период од 1893–1895, била је самим тим распуштена.⁴¹

Раша Милошевић је поново био министар народне привреде и у Влади Саве Грујића, од 23. новембра 1893. до 12. јануара 1894. године. Након пада Грујићевог кабинета Милошевић више није био министар, те се тиме завршава његова политичка каријера. У наредном периоду неће се више кандидовати за народног посланика, а ни заузимати министарски положај у радикалским владама. Самим тим престало је његово политичко ангажовање у Пироту и Пиротском округу, који су били његова изборна база.

⁴⁰ Исто, бр. 111, 23. мај 1893.

⁴¹ Детаљније о томе: С. Рајић, *нав. дело*, 88–124.

Женидба и породичне прилике

Након што је смењен са места председника Пиротске општине, остао без посланичког мандата и одлежао краће време у пиротском затвору, Раша Милошевић је напустио Пирот и вратио се у Београд. Тада је одлучио да се ожени. За своју животну сапутницу изабрао је Драгињу Драгу Љочић, прву девојку из Србије која је завршила медицину.

У књизи венчаних Цркве Светих Архистратига Михајла и Гаврила (Саборна црква) у Београду, под редним бројем 1 за 1883. годину налазимо да су 9. јануара те године венчани: момак Аранђел Раша Милошевић, технолог, рођен 16. јула 1851. године у Алексинцу, од оца Хаџи Илије Милошевића, поткивача, и мајке Румене, обоје становници Београда, и девојка Драгиња, доктор са станом у Београду, рођена 28. фебруара 1855. године у Шапцу, од оца покојног Димитрија Љочића, трговца, и мајке покојне Марије, из Шапца. Обоје су ступили у први брак. Венчање је обавио Здравко Јовановић, парох београдски. Кум на венчању био је Никола Пашић, инжињер, становник београдски. Раша Милошевић у свом делу *Тимочка буна 1883* наводи да је, поред Пашића, кума на венчању била и докторка Марија Зиболд.

Прво Драгино и Рашино дете била је ћерка Споменка, рођена 20. новембра 1883. године у Београду, у време док јој је отац са осталим члановима Главног одбора Народне радикалне странке био пред Преким судом у Зајечару. Кума на крштењу била је докторка Марија Зиболд, а црквени обред обавио је Здравко Јовичић, парох београдски. Споменка Милошевић венчала се 1913. године у Саборној цркви у Београду са докторем Момчилом А. Нинчићем (Јагодина, 1876 – Лозана, Швајцарска, 1949), правником, народним послаником, министром и потоњим председником Скупштине Друштва народа. Споменка и Момчило Нинчић имали су двоје деце, сина Ђуру и ћерку Олгу. Споменка Нинчић преминула је 1965. године у Београду.

Ђура М. Нинчић (Ниш, 1915 – Женева, Швајцарска, 1979) био је дипломирани правник, дипломата и амбасадор СФРЈ, а у браку са Анђелијом имао је четворо деце – Мирослава, Феодора, Споменку (удату Шоћ) и Роксанду.

Олга М. Нинчић, удата Хумо (Београд, 1919 – Београд, 2013) била је доктор филолошких наука и професор Филолошког факултета у Београду, на Катедри за енглески језик. Од ране младости била је укључена у левичарски покрет, у време студирања удала се за Авда Хума (Мостар,

1914 – Опатија, 1983), тадашњег студента југословенске књижевности и водеће личности у студентском револуционарном покрету, а потоњег истакнутог друштвено-политичког радника у Босни и Херцеговини. На почетку Другог светског рата живела је у Сарајеву и Мостару, да би се 1943. године прикључила супругу у партизанима. Врло брзо је прешла у Врховни штаб НОВ и ПОЈ, где је била преводилац и лична секретарица Врховног команданта Јосипа Броза Тита. Олга и Авдо Хумо имали су кћер Азру (1942 – 1956) и сина Огњена.

Друго Драгино и Рашино дете била је ћерка Радмила, рођена 11. новембра 1886. године у Београду, крстила ју је кума Софија Јосифовић, девојка, житељ београдски, уз чинодејствовање Стефана М. Беле, парова београдског. Радмила је у родном граду завршила основну школу и гимназију, да би 1904. године уписала Медицински факултет у Цириху. Студије медицине завршила је са одличним успехом 1911. године, да би по повратку у Србију постала лекар Хирушког одељења Опште државне болнице у Београду, обављајући ову одговорну дужност и током балканских ратова 1912–1913. године. За време Првог светског рата радила је у војном санитету у Београду, а након повлачења преко Албаније видимо је као лекара на Солунском фронту. Ту упознаје књижевника и дипломату Бранка Ђ. Лазаревића (Видин, Бугарска, 1883 – Херцег Нови, 1968), са којим се венчава на Крфу 2. септембра 1918. године, уз присуство кума доктора Веселина Чајкановића, професора Универзитета у Београду, и осталих званица. Након постављења њеног супруга за високог дипломатског представника Краљевине СХС у САД-у, Радмила напушта лекарски позив, живећи наредних двадесетак година у Вашингтону (1919) и Чикагу (1920–1922), а потом и у Берлину (1922), Прагу (1922–1923, 1926–1929), Тирани (1925–1926), Варшави (1929–1935), Анкари (1935–1936), Бечу (1937–1938) и Бриселу (1938–1939).

Радмила и Бранко Ђ. Лазаревић имали су двојицу синова, ранопреминулог Ђорђа (Чикаго, САД, 1921 – Београд, 1945), студента права, и Ивана (Берлин, Немачка, 1922 – ?, 1945), студента технике, члана Демократске омладине и Равногорског покрета, који је погинуо у сукобу са партизанима. Докторка Радмила Милошевић-Лазаревић преминула је 1942. године од пнеумоније и сахрањена је поред својих родитеља.

Треће Драгињино и Аранђелово дете био је краткојеки син Миодраг, рођен 20. јуна 1891. године у Београду, а крстио га је 7. јула исте године у Вазнесењској цркви кум Никола Пашић, *председник министар-*

ства. Миодраг Милошевић преминуо је услед слабости 5. фебруара 1892. године.

Четврто дете Драге и Раше Милошевића била је ћерка Зорка, рођена 19. децембра 1892. године у Београду, а једанаест дана доцније крстио ју је у Вазнесењској цркви кум Димитрије Голубовић, *чиновник Задруге за међусобно помагање*. Свештеник је био Марко Петровић. Зорка Милошевић је била удата за Божидача Боку Д. Влајића (Београд, 1888 – Лондон, Енглеска, 1974), адвоката, политичара, публицисту; деце нису имали. Зорка Влајић преминула је у Београду 1949. године.

Пето Драгино и Рашино дете била је ћерка Олга, рођена 4. октобра 1896. године у Београду. Крстио ју је парох београдски Марко Петровић, а кршени кум је био Радомир, син Николе Пашића, *бившег посланика српског на Петроградском двору*. Олга Милошевић удала се за доктора Жана Пјера Шаморела (Лозана, Швајцарска, 1894 – Београд, 1928), правника по образовању и тадашњег београдског дописника париског листа *Тан*. Олга и Жан Шаморел живели су у кући Раше Милошевића, у улици Андре Николића бр. 25, и имали су двоје деце – ћерку Жаклин и сина Дејана.

Жаклин (Јованка) Шаморел Ампрамар (Београд, 1921 – Београд, 2004), учесница НОБ-а и чланица КПЈ, била је новинар и прва послератна уредница београдског листа *Борба* (1945–1947). Била је у браку са Радетом М. Лукићем (1914–1981), а за Дејана Шаморела (Београд, 1924 – Београд, 1986) нисмо утврдили занимање. Олга Шаморел, рођена Милошевић, након самоубиства супруга 1928. године била је у краткотрајном другом браку током 1938. године са Павлом Ј. Каровићем (1887–?), начелником одељења Министарства иностраних дела Краљевине Југославије. Преминула је у Београду 1974. године и сахрањена у гробници својих родитеља.⁴²

42 Историјски архив Београд (=ИАБ), Збирка Црквених матичних књига (=ЗЦМК), *Протокол крштених Саборне цркве*, 1883/132, 1886/311; 1892/414; 1896/412; *Протокол крштених Вазнесењске цркве*, 1891/210; Управа града Београд (=УГБ) (*Р. Милошевић, М. Нинчић, Б. Лазаревић, Д. Влајић, Ж. Шаморел*); С. Бокун-Ђинић, *Др Драга Љочић – неовдашњи живот*, Шабац, 1986, 15–16; В. С. Гавриловић, *Жене лекари у ратовима 1876–1945. на тлу Југославије*, Београд, 1976, 20, 27, 114; Б. Лазаревић, *Дипломатски списи*, Неготин, 2001, 9, 22, 29–30; Б. Милосављевић, *Београдски родослови*, Београд, 2020, 220; Препис са надгробног споменика на београдском Новом гробљу породице Милошевић-Љочић (п. 26, м. 21, р. 2); Б. Глигоријевић, *Божидар Бока Влајић*, Српски биографски речник 2, В–Г, гл. ур. Ч. Попов, Нови Сад, 2006, 255–256; Н. Лудошки, Д. Петровић, *Бранко Лазаревић*, Српски биографски речник, 5, Кв–Мао, гл. ур. Ч.

(A)RANDEL “RAŠA” MILOŠEVIĆ (1851–1931) SUPPLEMENTS TO THE BIOGRAPHY

Summary:

(A)Randel Raša Milošević was a distinguished political figure, one of the founders of the People's Radical Party and a member of its Main Committee, as well as a professor, Minister of National Economy, director of the Serbian Shipping Company, head of the State Monopolies, and a professional writer, publicist, and translator.

He spent his childhood in his native town, where he completed elementary education, after which his family relocated to Belgrade. There he attended secondary school and subsequently pursued higher education at the Faculty of Engineering of the Great School, later continuing at the Department of Chemical Technology of the Technological Institute in Saint Petersburg. Upon completing his studies, he began his professional career as a professor in Pirot, ultimately concluding it as head of the State Monopolies.

In his youth, Milošević was a close associate and follower of Svetozar Marković. By 1881, he had emerged as one of the founders of the People's Radical Party, and two years later was sentenced to death – later commuted to imprisonment – for his role in organizing the Timok Rebellion.

This study provides new and lesser-known information concerning the origins of Raša Milošević, his childhood in Aleksinac, family circumstances, as well as his years in Pirot and his political engagement.

Попов, Нови Сад, 2011, 479–480; С. Мићић, *Момчило А. Нинчић*, Српски биографски речник, 7, Мл–Пан, гл. ур. Б. Бешлин, Нови Сад, 2018, 513–515.

*Раша Милошевић (стоји) за време службовања у Пироту
(фотографија, Музеј Понишавља у Пироту)⁴³*

43 Фотографија потиче из збирке Музеја Понишавља у Пироту. Добијена је ангажовањем историчарке Миле Панајотовић, на чему јој аутори овог чланка најсрдачније захваљују.

Александар Никезић

виши кустос историчар

Центар за културу и уметност Алексинац

aleksanike@gmail.com

ПРИЛОЗИ ЗА БИОГРАФИЈУ ДОКТОРА ДОБРОСЛАВА КНЕЗМИЛОЈКОВИЋА*

Апстракт: Живот и рад др Доброслава Кнезмилојковића, једног од првих доктора хемије у Србији, познат је управо захваљујући биографији коју је саставила његова ћерка Добрила Главинић Кнезмилојковић. Каснији аутори су је прилагођавали, али ретко допуњавали и проверавали податке које је дала Добрила. Истраживањем породичног фонда Главинић у Историјском архиву Београда дошли смо до извесног броја докумената која се односе на др Кнезмилојковића и додатно осветљавају његов живот и каријеру. Посебно су занимљива она која се тичу његовог студентског живота у Бечу.

Кључне речи: др Доброслав Кнезмилојковић, хемичар, фармацеут, Студентско удружење Сахопиа, Први светски рат, Државна хемијска лабораторија.

О Доброславу Кнезмилојковићу прва је писала његова ћерка Добрила Главинић Кнезмилојковић, састављајући породични родослов. Очеву биографију је продала 1971. заједно са читавом породичном документацијом Историјском архиву Београда, на основу чега је формиран Фонд породице Главинић, један од највећих и највреднијих у овој установи. Добрила је већ 1947. године за потребе писања Споменнице 50 година Српског хемијског друштва уступила податке о своме оцу ауторима Споменнице. Тако се његова кратка биографија нашла поред биографија осталих оснивача Српског хемијског друштва. Много више података употребио је 1961. др Војислав Марјановић пишући о апотекарима докторима у Србији у 19. веку,¹ као и десет година касније у

* Аутор захваљује управи и особљу Историјског архива Београда и др Слободану Николићу са Института за судску медицину „Милован Миловановић” Медицинског факултета Универзитета у Београду за уступљени материјал, као и Јелени Јовановић Симић, вишем кустосу Музеја науке и технике у Београду, на помоћи.

1 В. Марјановић, *Апотекари у Србији доктори наука у XIX веку*, Архив за фармацију 5 (1961) 279–281.

монографији Фармација у Алексинцу у 19. веку.² На овом месту Марјановић изричито наводи да је податке добио од Добриле Главинић, кћери доктора Доброслава. Истражујући о животу и делу Добриле Главинић Кнезмилојковић у наведеном фонду ИАБ, наишли смо на поменути биографију Добрилиног оца, али и на још неколико докумената који додају нове нијансе на портрет доктора Кнезмилојковића. Овде смо пронашли и списак докумената који се тичу Доброслава, а које је Добрила предала, како пише, Институту за историју медицине на Медицинском факултету 19. марта 1957. Будући да овакав институт никада није постојао, остаје отворено питање којој су установи наведени предмети предати. У збирци Завичајног музеја Алексинац од 2015. године налази се архивски материјал Добриле Главинић Кнезмилојковић који је откупљен од приватног колекционара, а чине га фотографије, документа и предмети које није уступила ИАБ са већином осталих докумената, већ их је задржала. Од значаја је и Архив Института за судску медицину, у коме такође постоји скромна али значајна заоставштина доктора Кнезмилојковића.

Породица Кнезмилојковић била је једна од наутицајнијих у Алексинцу од ослобођења до Другог светског рата. Потичу из Дебра, а у алексиначко село Бован доселили су се, највероватније, средином 18. века. Родоначелник Милојко Ивковић рођен је око 1796.³ Његов отац Ивко био је учесник Првог српског устанка, након чијег слома се вратио у Бован и почео да тргује овцама. Тај посао је наставио Милојко, који је трговао по целој Србији, често прелазећи турску границу. Под окриљем трговине, из Турске је у Србију преносио оружје. Стекао је бројне познанике и пријатеље, међу којима Милету Радојковића и Јована Бошковића.⁴ У време побуне због отмице девојака у селу Мозгову, Милојко је активно учествовао предводећи становништво алексиначког краја. Након присаједињења Алексинца Србији, кнез Милош га је именовао за капетана алексиначког, односно за старешину алексиначке нахије крајем 1832. На списку кметова, капетана и свештених лица који су потписали заклетву кнезу Милошу у лето 1833. налази се и Милојко Ивковић, као капетан алексиначки.⁵ Иако је већ наредне године пао у Милошеву немилост и

2 В. Марјановић, *Фармација у Алексинцу у XIX веку*, Алексинац, 1971, 189–197.

3 *Тефтери пореза и арача за Алексиначки срез и Бугарморавску капетанију из Државног архива Србије*, прир. К. Милојковић, Алексинац, 2025, 118.

4 Јован Бошковић, рођен у алексиначком селу Рсовац око 1801, био је капетан сврђишки и бањски.

5 *Тефтери пореза и арача за Алексиначки срез и Бугарморавску капетанију* 12.

био смењен са места капетана, у народу је остао упамћен као кнез Милојко, како су га из поштовања и прозвали. Његов углед и утицај међу народом остали су непољуљани, а доказ је чињеница да је 28. марта 1856. сахрањен у порти алексиначке цркве, поред спољног зида олтара. Његови потомци убрзо су почели да се презивају Кнезмилојковић.⁶ Милојко је са супругом Ружом имао четири кћерке и петорицу синова. Четвртог сина Милисава оженио је Маријом, ћерком свог пријатеља и саборца Јована Бошковића.⁷ Милисав и Марија имали су шесторо деце, од којих је детињство преживело троје: кћери Милева и Марина и син Доброслав.

Доброслав Кнезмилојковић рођен је 2. септембра 1865. у Алексинцу, а крштен 8. септембра.⁸ Основну школу и два разреда гимназије завршио је у Алексинцу, а школовање је наставио у Нишу. Пред сам крај гимназијског школовања био је ухапшен као социјалиста, али је ипак успео да положи матуру. Јануара 1889. уписао је Филозофски факултет у Бечу, где је студирао медицину, а затим фармацију. Магистрирао је 1891.

*Доброслав Кнезмилојковић,
Завичајни музеј Алексинац, И-347*

- 6 Први писани помен овог презимена у облику *КМилојковић* налазимо већ 1861. у Протоколу крштених алексиначке цркве, где је под тим презименом уписан Милојков син Милисав.
- 7 Историјски архив Ниш (=ИАН), Протокол венчаних лица Цркве Светог Николе у Алексинцу (1849–1859), р.бр. 4/1855.
- 8 Занимљиво је да је Добрила погрешно навела датум рођења свога оца (8. септембар), па се та грешка пренела и у *Споменицу 50 година Српског хемијског друштва* (1947). Војислав Марјановић у делу *Фармација у Алексинцу у XIX веку* (1971) наводи 22. септембар.

По повратку у Србију 1892. вршио је дужност војног апотекара у слагалишту у Београдској тврђави. Тада је Србија имала још само двојицу свршених хемичара – др Фердинанда Шамса и др Марка Лека. Из Министарства унутрашњих дела, под чијом су ингеренцијом били хемичари, упућен је позив доктору Кнезмилојковићу да замени колегу Шамса на месту државног хемичара за судско-медицинску хемију. Доброслав је пристао, уз услов да му се одобри шест месеци плаћеног одсуства ради усавршавања у области судско-медицинске хемије. Уз извесно одлагање, договор је постигнут. Докторирао је 1893. одбранивши дисертацију *О кристалној води у солима метил-етил сирћетне киселине*. Године 1894. постављен је за секретара Министарства унутрашњих дела, а потом одлази у Беч да специјализира судско-медицинску хемију. Министар унутрашњих дела именовао га је 6. јула 1904. за члана уже комисије за израду нове фармакопеје – прописа за стандардизацију лекова. На месту државног хемичара остао је све до пензионисања 1925. Једна од редовних дужности државног хемичара била је инспекцијски надзор грађанских апотека по Србији, што је радио до 1914. Вршио је и анализу минералних вода по бањама Србије. Био је дугогодишњи члан испитне комисије за апотекаре (за тироцинијум) и хонорарни професор хемије у Војној академији.⁹ Остао је упамћен као педантан и цењен службеник.

Док је боравио у Бечу, био је члан управе српског академског друштва *Зора*, те члан студентског удружења *Saxonia*, где је добро савладао мачевање. Ово удружење, основано 1850, било је друго најстарије студентско удружење на немачком простору. У очевој биографији Добрила наводи да је Доброслав био 3. и 2. шаржиртер (*Chargierter*), затим фукс-мајор (*Fuchsmajor*) и алтер хер (*Alter Herr*) овог удружења. Шаржиртер је титула која би одговарала члану управе, а фукс-мајор је председавајући управе друштва. Обе титуле се односе на чланове који су још увек студенти, док је назив алтер хер адекватан свршеном студенту, односно, *alumni*. У сваком случају, ово значи да је Доброслав уживао велики углед међу колегама. Сачувана је његова фотографија на којој носи капу од лисичије коже, украшену лисичијим репом.¹⁰

9 Гласник Српског хемијског друштва, јубиларан број, (1947), 11.

10 Фотографија је објављена у Вечерњем листу, 19. октобра 1966. у чланку инг. Миливоја Радовића под називом *Мушкетери части – индекс, скрипта и сабље*.

Доброслав са мачем и капом са лисичијим репом

У својој необјављеној романсираној аутобиографији „Кобне беле руже”, Добрила даје више података о друштву Saxonia. У години која је претходила Првом светском рату, др Кнезмилојковић је Добрилу повео у Швајцарску, где је требало да настави школовање. Успут су се задржали у Бечу, где су обилазили знаменитости, а отац ју је одвео и у седиште удружења. Тамо је на зиду ходника видела фотографију свог оца из студентских дана. „На глави је имао чудну капу, а преко рамена му је висила широка трака, испод које је вирио мач са непробојним балчаком. Велике беле рукавице допирале су до лаката. У једној руци држао је уздигнуту заставу удружења Saxonia. Под његовим ногама лежала је

огромна дога.”¹¹ Доброслав је објаснио да је то слика из времена када је постао фукс-мајстор после једног двобоја, када је заменио члана који није имао храбрости да се појави пред противником. Успомена на тај двобој су и неколико ожиљака по лицу и глави, о којима Добрила до тада није смела ни да пита. Испричао је и како је постао члан удружења: један његов пријатељ, добар али сиромашан, разболео се од заразне болести, па му је Доброслав позајмио студентску књижицу како би могао бесплатно да се лечи. Апотекар који му је издао лекове сутрадан је пронео глас да је Доброслав заражен и да његове колегенице не би требало да се друже са њим. Када је за то сазнао, затражио је објашњење од апотекара, али га је овај упутио на Saxoniæ, чији је члан био, да тамо од секунданта тражи одговор. Но чланови удружења нису стали на страну апотекара и осудили су његов поступак. Како апотекар није хтео да демантује гласине о наводној заразној болести Доброслава, удружење га је лишило чланства, а Доброслава су позвали да присуствује њиховим састанцима. Када су упознали његов карактер, свечано су га примили у удружење. У церемонији иницијације, стотину мачева укрштено је изнад његове главе, уз поклик *Vivat, floreat, crescat Saxonia!*¹² Колико год били опрезни приликом указивања поверења романсираним биографијама, фотографија Доброслава Кнезмилојковића у униформи са обележјима фукс-мајора наводи нас да прихватимо Добрилино казивање.

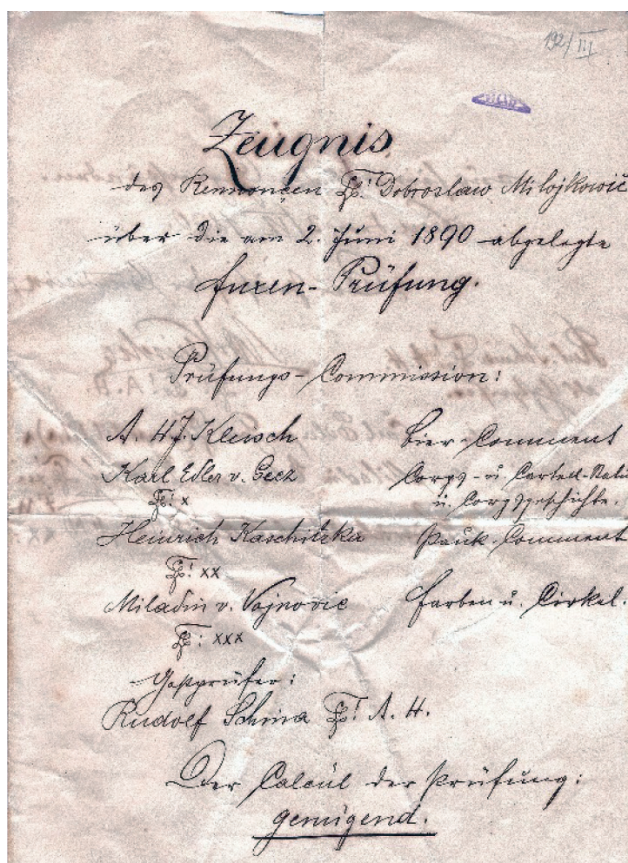
У прилог томе иде и занимљив документ који, без сумње, потврђује Доброслављево чланство у Saxoniји. Ради се о Сведочанству (*Zeugnis*), издатом Доброславу Милојковићу у Бечу 2. јуна 1890,¹³ а говори о положеном „бруцошком испиту” (*Fuchsen-Prufung*). Иако на документу изричито нема назива удружења Saxonia, видљив је *Zirkel*, односно монограм овог удружења. Скраћенице поред имена чланова испитне комисије, као FM и AH, указују на чинове *Fuchsmajor* и *Alter Herr*. Ознаке X, XX, и XXX означавале су старешинство или функцију председника, благајника и секретара.¹⁴ На документу је и потпис извесног Миладина Војновића, који има и племићку ознаку „*von*”, али о њему немамо других података.

11 Завичајни музеј Алексинац (=ЗМА), Збирка Добриле Главинић Кнезмилојковић (=ЗДГК), И-353, Д. Главинић Кнезмилојковић, *Кобне беле руже*, 33.

12 *Нека живи, цвета и расте Саксонија!* Ово је традиционални мото друштва.

13 Историјски архив Београда (=ИАБ), Породични фонд Главинић 1119 (=1119), К 59, 7.1

14 L. Knowles, *A Day with Corps-students in Germany*, London, 1913, 8.

Потврда Доброслава Кнезмилојковића о положеном бруцошком испиту
у друштву Saxonia, ИАБ, 1119, К59 7.1.

Доброслав је, дакле, током студија научио добро да мачује. Тим спортом наставио је да се бави и у Србији. Био је један од првих учитеља гимнастике и борења у Гимнастичком друштву „Душан Силни”.¹⁵ Ово друштво од 1897. почело је да спроводи полагање стручног испита за звање дипломираног учитеља гимнастике и борења, а др Кнезмилојковић био је један од чланова испитне комисије. Добрила каже да је био оснивач овог друштва у Алексинцу, Нишу, Пироту и Врању. Поред тога, био је и члан управе Кола јахача „Кнез Михаило” и Стрељачког клуба у

15 А. Гарденин, *Мачевање у Србији од 1808. до 1914. године*, Годишњак града Београда 36 (1989) 198.

оквиру „Душана Силног”.¹⁶ Био је члан многих патриотских удружења, у шта смо се уверили увидом у годишње извештаје или споменице. Са сигурношћу можемо да тврдимо да је новчаним прилозима помагао Српску књижевну задругу, Друштво Светог Саве и Удружење српских ђака „Зора”.

Приликом свечаног освећења заставе Гимнастичарског друштва „Душан Силни” у Београду 1897. (Доброслав је са мачем и у оделу), ИАБ, 1119, К59 7.1.

Сем мачевања, Доброслава су за Беч везивале и сентименталне успомене. У ИАБ сачувано је девет писама на немачком језику која су писана у Бечу од 1. априла 1892. до 26. фебруара 1894. Уз њих је и фотографија млађе женске особе. На полеђини фотографије пише: „Грофица М из Беча, 1895. Милисав Кнезмилојковић, трговац из Алексинца и командир српске војске, није дозволио да се његов син ожени грофицом из Беча. Др Доброслав Кнезмилојковић је хтео чак и да се запосли у Бечу на Универзитету ради његове велике љубави. Жао ми је што поред свог

16 У Соколском годишњаку Соколског друштва „Душан Силни” за 1911. Доброслав је уписан као добротвор друштва.

огромног посла нисам имала могућности да напишем роман – једну велику пожртвовану борбу ње и њега. Добрила.”¹⁷ За сада писма нису преведена са немачког због тешко читљивог курзивног рукописа, осим лако преводљивог почетка: *Liebster Dobroslav* (Најдражи Доброславе).

Животну сапутницу ипак је пронашао у Србији. Са Косаром Костић, ћерком београдског механције Михаила Костића Албанеза, венчао се 29. априла 1899. У венчаном листу је младожења, др Доброслав Кнезмилојковић, уписан као вршилац дужности државног хемичара, али и као секретар Министарства унутрашњих дела.¹⁸ Косара је била знатно млађа од њега, рођена 28. децембра 1879. као шесто дете Михаила и Живане Костић.¹⁹ Треба рећи да ју је крстио Коста А. Шуменковић, знаменити национални радник и трговац који је био и партнер Косарином оцу у кафецијском послу.²⁰ Шуменковић је био и венчани кум Косариних родитеља. Доброслав и Косара изродили су кћер Добрилу (р. 8. фебруара 1900.) и синове Милисаву (р. 20. марта 1901.) и Михаила (р. 21. септембра 1904.). Косара је рано умрла од туберкулозе, 27. маја 1906. О деци су се, поред оца који је често службено одсуствовао, највише старале Косарина мајка Живана и Доброслављева сестра Милева Несторовић.

Косара Костић Албанез,
супруга Доброслава Кнезмилојковића,
ЗМА, ЗДГК, И-197

17 ИАБ, 1119, К 59, 7.1.

18 ИАБ, 1882, Храм Светог Вазнесења Господњег у Београду, књига венчаних (1897–1900), уп. бр. 40/1899.

19 Исто, књига рођених (1876–1885), уп. бр. 244/1879.

20 А. Никезић, *Добрила Главинић Кнезмилојковић*, Алексинац, 2025, 15.

У време балканских ратова и током прве две године Првог светског рата био је на дужности управника артиљеријске радионице Дунавске дивизијске области у Београду. Након повлачења непријатељске војске из Србије 1914, у Мачви је остао велики број лешева у распадању, што је довело до масовних епидемија. Наметнуо се проблем дезинфекције терена. Др Кнезмилојковић је био ангажован на решавању овог проблема на терену, где је све поверене задатке одлично извршио и дезинфиковао многе отворене изворе и бунаре, оспособивши воду за пиће.²¹ Пред саму евакуацију 1915. постављен је за начелника војне станице у Алексинцу. У Архиви Института за судску медицину налази се документ који посредно указује да је др Кнезмилојковић већ 1915. био упућен у Грчку ради набавке лекова. Ради се о допису доктора В. Брунетија из 1925. којим обавештава Државну хемијску лабораторију да је међу својим стварима пронашао извесне лабораторијске посуде, које је понео из Пастеровог завода у Нишу када је са доктором Кнезмилојковићем упућен у Солун ради набавке лекова 1915.²² По доласку на Крф, службовао је при главном апотекарском санитетском слагалишту и био члан Комисије за набавку санитетског материјала. Из неколико сачуваних разгледница сазнајемо да је Доброслав одржавао везу са породицом у окупираној Србији преко Добриле, која је била на школовању у Швајцарској. Примала је очева писма у неутралној Швајцарској и потом писала теткама и браћи у Србију, баш као што је вести из Србије прослеђивала оцу. У једном писму је прекорева јер му не пише редовно: „Мила Добрила, већ месец дана како од тебе немам никаква гласа, иако сам ти наредио да ми сваке недеље пишеш, без обзира да ли си од мене добила писмо или не. Како шта добијеш, одмах ми јави. Мислим да си добила писмо од чика Свете с киме сам увек заједно. Овде је и кум Павле. Овде је лепо али је несносна врућина. Твој тата. Крф, 5-18 VIII 1916.”²³ У другом писму Доброслављева сестра Милева жали се Добрили да су изгубили контакт са Доброславом и тражи од Добриле да чешће пише. Августа 1917. налазио се у Ници, о чему такође сазнајемо из дописнице упућене Добрили. Не пише којим је послом тамо, али каже да је било планирано да иде и у Швајцарску,

21 В. Марјановић, *Фармација у Алексинцу у XIX веку*, 194.

22 Архив Института за судску медицину „Милован Миловановић” Медицинског факултета Универзитета у Београду (=АИСМ).

23 ЗМА, ЗДГК, И-13.

међутим то путовање је отказано.²⁴ Ако имамо у виду да је био распоређен у апотекарском-санитетском слагалишту, можемо да претпоставимо да је био на задатку набавке медицинског материјала за војску.

Доброслав у униформи током Првог светског рата, ЗМА, ЗДГК, И-194

Поменути чика Света је пуковник Светислав Кнезмилојковић, Доброслављев брат од стрица. Октобра 1917. Светислав се укрцао на брод *Citta di Bari*, који је пловио из италијанске луке Таранто, преко Галипоља и Крфа ка Патри. У близини острва Паксос торпедовала га је и потопила немачка подморница U-48, а Светислав је страдао са око 350 путника и чланова посаде. Добрила пише да је Доброслав требало

24 Исто, И-17.

да се укрца са братом на исти брод у Галипољу, где су њих двојица били на неком задатку. Приликом пасошке провере, Доброслав је затурио своја документа, па се није одмах укрцао. Када их је нашао, брод је већ испловио. Тако је случајно избегао скоро сигурну смрт. Вратио се у Србију током априла 1919, када је поново постављен за начелника војне станице у Алексинцу. Демобилисан је тек јуна 1920.

Када је Министарство народног здравља отворило конкурс за начелника апотекарског одељења, др Кнезмилојковић је поднео пријаву 13. децембра 1922. и написао: „У служби сам од 2. августа 1892, дакле имам 30 година службе, без ратних година. Осамнаест месеци провео сам као војни апотекар, преко 20 година у Државној хемијској лабораторији, а за време ратова на разним војним дужностима. Имам диплому доктора филозофије са главним предметом хемијом, са Универзитета у Бечу. Специјализовао сам се у испитивању криминала, судско-полицијских предмета, радећи на судско-медицинској хемији у Патолошком институту у Бечу код професора Лудвика²⁵, 6 месеци на Токсиколошком одељењу у Париској префектури код директора др Ожијеа,²⁶ 6 месеци на испитивању крвних мрља са микрофотографијом у Цајсовој фабрици у Јени, на одређивању и испитивању лекова, у Лабораторијуму апотекарског Гренијума у Бечу код директора Шахерла.²⁷ Имам и две године асистентско-апотекарске праксе. Као државни хемичар преко 20 година сам вршио ревизију свих апотека у предратној краљевини.”²⁸ У својству управника Државне хемијске лабораторије био је и председник комисије за полагање државног испита хемичара који су били са службом у Министарству народног здравља.²⁹ Пензионисан је 27. маја 1925.³⁰

Др Кнезмилојковић се сврстава у ред оснивача Српског хемијског друштва. Иако је архива овог друштва уништена у бомбардовању Београда 1941, у Гласнику Српског хемијског друштва из 1947. реконструисан је његов историјат поводом педесет година постојања. Срећом, сачуван је

25 Ернест Лудвиг (1842–1915), аустријски хемичар и професор примењене медицинске хемије, ментор Доброславу Кнезмилојковићу. Био је дугогодишњи руководилац Хемијског одељења Патолошког института.

26 Франсоа Фредерик Ожије (1853–1913), француски хемичар и токсиколог, директор лабораторије за токсикологију при полицијској префектури у Паризу.

27 Густава Шахерла (1853–1937), аустријски фармацеут и хемичар.

28 ИАБ, 1119, К 59, 7.1.

29 АИСМ.

30 Исто.

записник састанка Српског хемијског друштва од 15. новембра 1897. у коме су дата имена оснивача. Међу 11 присутних хемичара, Доброслав је уписан као четврти. Током каријере објавио је у Гласнику следеће радове и реферате:

- Реферат о воденом гасу (1898)
- О тровању сирћетном киселином (1898)
- О једној реткој појави тровања великог броја особа (1898)
- Приказ књиге *Traite de chimie toxicologique* од Ogier-a (1899)
- О једном средству за побацивање (1899)
- Анализе пасуља (1900. у коауторству са Александром Зегом)
- О орашку, *Trapa natans* L. (1900. са А. Зегом)
- О једном случају тровања сумпорном киселином (1901. са А. Зегом)
- Анализа кестења из Трнаве, (1902. са А. Зегом)
- Отрови код криминалних случајева (1905)
- Фалсификован маслинов сејтин (1907. са А. Зегом)

Претрагом библиотечких база података дошли смо до још неколико наслова:

- Крепка храна за децу и слабуњаве, Народно здравље, књ. 1, 1896.
- О тровању по Србији, Народно здравље, књ. 1, 1896.
- Како се отправљају органи за хемијско испитивање, Српски архив Н. С, књ. 2, 1896.
- О реформи апотекарства, Гласник Министарства народног здравља, 1920, посебан отисак.
- Уредба о лекарским коморама, Ванредно издање гласника Министарства народног здравља, 1923.

Након пензионисања 1925. повлачи се на своје имање у Алексинцу, где води активан друштвени и политички живот. На основу увида у записнике седница Одбора општине алексиначке, налазимо др Доброслава Кнезмилојковића, пензионера, међу члановима Одбора у 1930, 1932. и 1933. години.³¹ У то време општина је тражила начина да подигне

31 З. Стевановић, М. Петровић, С. Голубовић, *Локална самоуправа у Алексинцу и околини 1832–2018*, Алексинац, 2018, 133.

нову гимназијску зграду да би се превазишли проблеми са дотадашњом дотрајалом и неодговарајућом зградом, те да би се створили услови да гимназија прерасте из шесторазредне у осморазредну. Формиран је тзв. Ужи одбор 3. јуна 1932, који је до 5. јуна требало да изнесе мишљење о подизању нове зграде. Др Кнезмилојковић је био члан овог одбора и у његово име изнео је предлог о изградњи нове зграде гимназије, што су једногласно прихватили сви одборници.³² Стицајем околности, нова зграда је 1936. никла на плацу татарина Ристе Прендића.

Доброслав је био и кандидат на изборима за посланике Народне скупштине Краљевине Југославије 5. маја 1935, и то на листи Богољуба Јевтића.³³ Из те предизборне кампање у ИАБ сачуван је агитациони плакат др Доброслава Кнезмилојковића, „правог и истинитог Алексинчанина, а садањим занимањем земљорадника и сточара”.³⁴ Освојивши 799 гласова, био је други на листи Б. Јевтића за Алексиначки срез, па није добио посланички мандат.

Као пензионер, учествовао је у оснивању многих пољопривредних задруга и осталих удружења у Алексинцу и околини. Био је члан Српског пољопривредног друштва, а забележено је да је др Кнезмилојковић купио први трактор у Алексинцу 1922. године. Њиме је управљао Боривоје Великић.³⁵ Био је председник месног одбора Народне одбране у Алексинцу и као такав покушао је да организује прославу стодишњице ослобођења Алексинца 1933. О томе сведочи писмо упућено Тихомиру Р. Ђорђевићу 14. маја 1933. у коме га позива да тим поводом одржи пригодно предавање.³⁶ Из наредног писма упућеног Ђорђевићу 28. септембра 1933. сазнајемо да се у организацију прославе укључила општина алексиначка, али без одговарајућег буџета и плана. Револтиран тиме, Доброслав је напустио седницу којој су присуствовали општински делегати и представници разних удружења. „Старих Алексинчана нема више!”, тиме завршава писмо.³⁷

32 З. Стевановић, *Гимназија у Алексинцу од 1918. до 1941*, Алексинац, 2015, 243.

33 *Исто*, 168.

34 ИАБ, 1119, К 59, 7.1.

35 *Политика*, 22. јун 1973.

36 Народна библиотека Србије (=НБС), Одељење посебних фондова (=ОПФ), Заоставштина Тихомира Р. Ђорђевића (=ТЂ), Р6264/369/1

37 *Исто*, Р6264/369/2

Пријатељу,

[illegible][illegible]

Однако, как и в случае с другими странами, в Китае не было единого мнения по поводу того, что такое демократия. Если в западных странах демократия понималась как система, основанная на принципах свободы, равенства и справедливости, то в Китае демократия понималась как система, основанная на принципах справедливости, равенства и свободы.

Универзитет пријатељски доноси и мноштво писмених обавешtenja o tome. Uprkos prijedloga, kao i prije, uvažavajući potrebu za razvijanjem nauke, na taj način, na osnovu vlastitog iskustva, izabire se jedna od dvije mogućnosti: ili se izabere jedna od dvije mogućnosti, ili se izabere jedna od dvije mogućnosti.

[illegible][illegible]

Dr ДОБРОСАВ КНЕЗ-МИЛОЈКОВИЋ

продовжувати Азовським морем, з однієї сторони, а з іншої —

Library of Theological Studies, University of Toronto, Toronto, Ontario

Још једна његова иницијатива није наишла на подршку суграђана, у овом случају чланова Црквено-управног одбора Храма Светог Николе у Алексинцу. Као што смо већ поменули, кнез Милојко, родоначелник Кнезмилојковића, био је сахрањен у порти алексиначке цркве, испод мермерне плоче. Доброслав је 1933. упутио молбу Црквено-управном одбору ради добијања дозволе да свом претку уз гроб подигне надгробну плочу, али је одбијен одлуком одбора 22. октобра 1933.³⁸ Након тога је писао нову молбу 8. новембра 1933. и поткрепио ју је опширним описом

489

заслуга кнеза Милојка, надајући се да ће тиме убедити чланове одбора да промене одлуку. Одбор је на седници одржаној 19. фебруара 1934. већином гласова остао при својој ранијој одлуци, уз образложење да их описана биографија није уверила у заслуге покојног Милојка.³⁹ Разочаран, Доброслав је одговорио: „Са дубоким жаљењем примам саопштење одлуке Црквено-управног одбора, који је састављен већином од људи, недавних дошљака и оних, који ни историје својих предака не знају, а камо ли туђих, као и неких, који су заборавили опште и увек гледали само своје личне интересе [...] док су сви Кнез-Милојкови потомци, по мушкој и женској лози, учествовали у свим ратовима, од којих је један у последњем рату и погинуо, пуковник Светислав Кнезмилојковић. Зар није довољан и једини доказ, што је наш предак, као световно лице, једини грађанин алексиначки, сахрањен поред цркве!?”⁴⁰

Добрила наводи да се њен отац бавио и новинарством и да је писао песме. Заиста, неколико песама сачувано је у ИАБ, а једна у Завичајном музеју у Алексинцу. Ово показује колико је био свестран.

Умро је у нишкој болници 19. августа 1941. у 20 часова и 30 минута. У протоколу умрлих Храма Светог Николаја у Алексинцу за узрок смрти наводи се операција мокраћних вена. Сахрањен је у породичној гробници на алексиначком гробљу 20. августа 1941. У некрологу који је објављен у „Новом времену” 22. августа 1941. наведена је његова биографија и чињеница да је одликован Орденом Светог Саве и Орденом југословенске круне. На четрдесетодневни помен 24. септембра 1941. породица Кнезмилојковић из Београда уплатила је Црвеном крсту Србије хиљаду динара на име добровољног прилога за заробљене у Немачкој.⁴¹ На годишњем помену 13. августа 1942. говор је на гробу доктора Кнезмилојковића одржао Милан Николић,⁴² некадашњи председник алексиначке општине:

„Тужни и побожни хришћански скупе,

У осећају морално духовног дуга према врлом покојнику мојим прошлогодишњим одсуству ван Алексинца приликом смрти покојног Доброслава, праштам се сада при помену и сећању на њега: човека, дру-

39 Храм Светог Николе у Алексинцу, несрећена грађа, Препис записника са III седнице Црквено-управног одбора, 6/19. 2. 1934, 1

40 Исто, 3.

41 ИАБ, 1119, К 59, 7.1.

42 Милан Николић Ледер (1877–1951), председник алексиначке општине 1932–1936.

га, грађанина и пријатеља, нашег Алексинчанина. Наш добри покојни Алексинчанин, учен, васпитан и школован, на част породице, а користан друштву, роду и нацији те упућен из дома од родитеља он послужи и посвети се радом својим целог свог века породици, друштву, Алексинцу и као војник Србин мајци отаџбини својој. Он од мајке задојен па до смрти имађаше све особине и врлине те беше вазда и увек исправан човек друштвене заједнице а при том дељаше и стечено школско знање своје, још и енергијом својом чиновника бејаше и духа трговачкога користан друштву и Алексинцу своме, јер и ако чиновник и родитељ сво слободно време живота свога не употребљава ван, но у Алексинцу увек у раду своје науке и пољопривреде. Оно што народу наук и потреба бејаше он неуморним радом и тај работник беше.

Гле, као да га и као таквог и сада у мислима гледам и видим кроз Алексинач његов кога вољаше, где жури, ради, пита, даје и интересујући се увек за опште ствари и потребе Алексинца. Бејаше готово свуда и у свакој установи, организацији и Одборима за рад, па више пута и више година и одборник општине наше, коју част и ја осетих јер ми у две сесије мога председниковања и он пријатељ беше од одборника и мој добри искрени сарадник и саветник у раду за опште добро друштва и Алексинца што мене лично и част чињаше и рад олакшаваше.

Покојниче, прико Добросаве, добро познајући те као и душу твоју знам да си јако потрешен и жалостан замени овај живот и да жалиш, али као хришћанин и Божји човек жалиш али верујеш да је се Бог над тобом смиловао те те је у овим по нас жалосним и несрећним данима Српства нашег и нације наше позвао на оном другом свету где нема туге, бола и жалости, те те молим као и све другове и хероје наше и твоје да увек молите Бога за ослобођење наше. Теби мој прико Добросаве нека од мене моја хвала и слава ти, клањајући се твојим сенима, Бог душу да ти прости!”⁴³

43 ИАБ, 1119, К 59, 7.1.

A CONTRIBUTION TO THE BIOGRAPHY OF DOCTOR DOBROSLAV KNEZMILOJKOVIĆ

Summary:

Dobroslav Knezmiłojković (1865–1941) was born in Aleksinac into one of the town's most distinguished families. He received his early education in Aleksinac and Niš, and later graduated from the Faculty of Philosophy in Vienna, where he earned his doctorate in chemistry in 1893. During his studies, he was a member of the prestigious Saxonia student association.

After returning to Serbia, he worked as a state chemist, supervising and inspecting city pharmacies throughout the country. He was among the founders of the Serbian Chemical Society. For many years, he served as director of the State Chemical Laboratory and was a member of examination committees for professional certification.

He took part in the Balkan Wars and the First World War. As a skilled fencer, he was also active as an instructor in the “Dušan Silni” Gymnastics Society. In addition, he supported numerous patriotic and cultural-educational associations and played a significant role in founding agricultural cooperatives in Aleksinac and its surrounding area.

After his retirement, he continued to participate actively in the social and political life of his hometown.

МА Александар Динчић

историчар

Народни музеј Ниш

adincic21@gmail.com

НИКОДИЈЕ АРАНЂЕЛОВИЋ КОДЕ: УЧИТЕЉ, РАТНИК И СТРАДАЛНИК

Апстракт: На основу доступних архивских и мемоарских извора и литературе, обрађен је трновит животни пут Никодија Аранђеловића Кодета, занимљиве историјске личности, од његовог рођења и школовања, преко учешћа у Првом светском рату, деловања у међуратном периоду и Другом светском рату. Драгоцен извор о Никодију Аранђеловићу су, свакако, записи из његовог учитељског досијеа, који су и највише коришћени у овом раду. Подаци су комбиновани и са незаобилазним сећањима на Аранђеловића и скупа указују да се радило о угледној и поштованој личности, али чија се историјска улога још увек не може у потпуности сагледати.

Никодије Аранђеловић припада оној генерацији која је имала ту срећу да их први ратни вихор сачува, али и несрећу, да им други рат разори породицу, уништи личност и идентитет.

Кључне речи: Доњи Крупац, Алексинац, Солун, Добрујевац, Озрен, Коста Пећанац.

Детињство, школовање и почетак рата

Никодије Аранђеловић је рођен у Доњем Крупцу код Алексинца 15. фебруара 1898. године. Потиче из угледне патријархалне породице, од оца Костадина и мајке Стане, рођене Николић. Од троје деце, Никодије је био треће по старешинству. Одрастао је и васпитавао се у добростојећој породици, није оскудевао, те је имао могућности да се врло рано упозна са животним благодетима, баш као и његова браћа. Најстарији брат касније је био чиновник Генералне дирекције државне железнице Србије. У породици и широј фамилији је био познат као Коде.¹

¹ Државни архив Србије (=ДАС), Министарство просвете Краљевине Југославије (=МПС), Службенички лист за Никодија Аранђеловића (=СЛ. Н. Аранђеловић); подаци из Извода књиге рођених; подаци о ближим сродницима; подаци Милана

Основну школу је завршио у Алексинцу. Током школовања је волео да чита књиге, нарочито српске народне песме, па се у школи истицао као одличан ученик. Уз подршку своје мајке и уз препоруку учитеља, нижу гимназију је уписао у Алексинцу. У то време у Алексинцу је радила “Приватна гимназија“, која је 1910. године имала 70 ученика у првом разреду, 74 у другом разреду, 40 у трећем разреду и 36 ученика у четвртном разреду. Укупно 221 ученик, од чега је њих 62 завршило први разред.²

Током школовања гледао је да се што више осамостали од родитеља и да сам зарађује. Обезбеђивао је додатне приходе тако што је у једној породици обављао кућне послове.

Већ у гимназији у Аранђеловићу се пробудио осећај за лепо писање и правилно изражавање, док су професори успели да у њему развију смисао за лепо изражавање и осећај форме. Од трећег разреда гимназије, као одличног ђака, професори га препоручују да подучава децу којима је учење ишло лоше. Међутим, оваква препорука га, након завршена четири разреда гимназије, усмерава да школовање настави у Учитељској школи, јер је желео да постане учитељ.

За време гимназијског школовања дочекао је Први и Други балкански рат, док га је у првом разреду Учитељске школе затекао почетак Првог светског рата. Велики рат је прекинуо рад основних, средњих и учитељских школа, као и гимназија. Многи наставници су се убрзо нашли на разним бојиштима широм Србије.³

Ученици учитељских школа, који су на испиту зрелости у школској 1913/1914. години остали да понове испит из једне или две групе предмета, морали су да полажу испит између 8. и 13. августа 1915. године. Ученице Женске учитељске школе у Београду и Крагујевцу полагале су испите у Београдској женској учитељској школи у Нишу, док су ученици Мушке учитељске школе у Јагодини, Алексинцу и Неготину такав ис-

Цветковића из Ивердона (Швајцарска). У даљем тексту, све појединости које се односе на живот и деловање Никодија Аранђеловића, пре и за време Другог светског рата, писана су сведочанства Милана Цветковића.

2 *Просветни гласник*, бр. 8, август 1910, 708.

3 М. Миловановић, *Основно школство Ниша и околине у XIX и почетком XX века*, Ниш, 1995, 210; *Просветни гласник*, бр. 7–8, јули–август 1914, 9; Архив Југославије (=А), Министарство просвете Краљевине Југославије (=фонд 66), Ф 1.289, школски надзорник за град Ниш и срез Нишки – Министарству просвете, Ниш, 27. јул 1919.

пит полагали у Мушкој учитељској школи у Јагодини.⁴ Течај за ученике који нису завршили последњи разред у средњим и стучним школама требало је да се одржи од 14. септембра до децембра 1914. године, када је предвиђено и полагање испита зрелости. Важио је за све ученике гимназије и реалке у Нишу, Крушевцу и Зајечару, као и за ђаке учитељских школа у Јагодини и Алексинцу.⁵

Никодије Аранђеловић је почетком рата био у првом разреду Учитељске школе, али његово школовање није дуго потрајало. Као омладинац који се годинама напајао националним духом, родољубљем и патриотизмом, ставио се на располагање општинским властима приликом формирања резервних војних болница у алексиначкој вароши.

За време ратова против Турске и Бугарске Алексинац није имао рањеника, док се у њему током Другог балканског рата лечио мали број рањених и оболелих. Међутим, у новом рату је ова српска варошица имала чак четири резервне болнице, кроз које је прошло преко пет хиљада рањеника и болесника. Најпре је била отворена резервна болница у Учитељској школи, а касније, како се и број рањеника повећавао, отворене су и болнице у згради Гимназије, у основној школи код чесме „Смех и суза” и у основној школи поред цркве.⁶

Никодије Аранђеловић је вредно и марљиво радио у војним болницама и при Црвеном крсту, излажући се опасности да се зарази тифусом, који је у то време попримио епидемијске размере. Тада је живео код познате алексиначке породице Буцек, док је у болницама помагао доктору Јовану Данићу, чији је син Мита био ученик београдске гимназије и веома млад умро од тифуса, те докторки Десанки Стојиљковић, а највише добровољној болничарки Злати Михаиловић. Последњу је због пожртвованог рада лично одликовао регент Александар Карађорђевић. У Алексиначкој војној болници, поред осталих, лечио се и војвода Вук Поповић, који ће на Никодија нарочито оставити дубок траг. Могао је да од њега слуша и о славним четничким борбама у Македонији. То ће касније имати велики утицај на његово опредељење за четничку организацију.

4 Српске новине, бр. 170, 20. јун 1915, 1.

5 ДАС, Министарство просвете Краљевине Србије (=МПС), 1915, Ф V, Р 147.

6 Пијемонт, бр. 254, 10. октобар 1914, 2.

Учитељска школа није могла да настави рад с обзиром на то да је епидемија тифуса званично окончана 20. јула 1915. године.⁷

Није много прошло од лечења болних рана, а већ је на сцену ступило још непредвиђених околности.

Повлачење са српским гимназијалцима у Грчку

Након уласка Бугарске у рат на страни Централних сила, удруженог напада на Србију (где је само до 20. октобра 1915. године у немачко и аустроугарско заробљеништво доспело 55 српских официра и 11.937 подофицира, каплара, и редова), те након слома фронта према Бугарској, наређено је повлачење војске, политичара, страних држављана, ратних заробљеника, гимназијалаца (будућих лицејиста) и народа.⁸ Због тешког положаја на фронтовима крајем октобра 1915. године, српске власти су српским ученицима гимназија и средњих школа наредиле да се евакуишу у Грчку.⁹

Никодије Аранђеловић је крајем 1915. године кренуо као седамнаестогодишњак да брани Србију са савезницима. Пут је био далек, испуњен неизвесношћу, сталном борбом и немаштином. Уследили су глад, невреме, Албанска голгота, умирање, ново страдање. Пролазећи кроз Ниш, Прокупље, Куршумлију, Подујево, Приштину, Липљан, Суву Реку, Призрен, Љум Кулу, Дрим, Дебар, Охрид, Елбасан, Тирану, Драч, Валону, пут је даље водио у два правца: према Бизерти, где су транспортовани тешки рањеници и болесници, и према Солуну, где ће отићи Никодије Аранђеловић.

У Љум Кули је младе српске интелектуалце, међу којима се налазио и будући учитељ Никодије, посетио краљ Петар. Том приликом је одржао говор младим војницима и на крају додао: „Пут који стоји пред вама је тежак и неизвестан, али победа ће бити наша.”

Колона изнемоглих, изгладнелих, али храбрих српских младих војника кренула је према приморском граду Сан Ђовани ди Медуа. На-

7 ДАС, Министарства иностраних дела – Политичко одељење (=МИД, ПО), 1915, Д, VII, Ф XXI, 20-I, дос.

8 *Amtliche Kriegs-Depeschen nach Berichtendes Wolff'schen Telegr.-Bureaus, Band 3 (1. Februar 1916 bis 21. Juli 1916)*, Berlin, 1916, 994; Б. Храбак, *Повлачење српске војске и владе преко Косова и Метохије 1915–1918, према записницима српске владе*, Врањски гласник VIII (1972), 349.

9 Историјски архив Ниш (=ИАН), Varia (=V), Дневничке забелешке Милана Атанасијевића из Ниша, 1–2.

жалост, тамо још увек нису пристизале савезничке лађе. Затим су продужили према Валони, одакле је почетком јануара 1916. године кренуо транспорт за Бизерту или Солун. На растанку се чула песма „Тамо далеко, далеко”. Певајући је са осталим омладинцима, Никодије Аранђеловић је напустио албанско приморје.

Идеје о школовању већег броја српске деце јавиле су се још 1915. године, али тек по окупацији Србије, највише заслугом француског посланика Онореа и градоначелника Лиона Ериона.¹⁰

Били су то дечаци, гимназијалци и студенти, од шеснаест до двадесет година старости. У тим приликама и том времену није било једноставно распоредити српску децу по француским породицама, када се зна да су и њихова деца, вршњаци, били у рововима на Марни, Вердену и другим бојиштима. Ипак, српска влада је успела да вештом и убедљивом пропагандом убеди Французе да са одушевљењем прихвате у своје домове српску децу, да се брину о њима и да их школују. Многи су тамо остали по завршетку Првог светског рата да заврше факултете, што је за Србију значило много, јер није била безначајна ствар имати школоване људе.

Француска влада је отворила своје школске установе српској деци и омладини. У децембру 1915. године француски парламент је издвојио посебна средства и за ову сврху, а француска влада је преузела обавезу да део ђака школује о свом трошку. Осим француских стипендиста, било је, мада у мањем броју, деце чије су школовање финансирали родитељи. Процене о броју српских ђака и студената школованих током рата у овој земљи различити су. Поједини подаци говоре да је у јесен 1918. године било око три хиљаде студената.¹¹

У жељи да српска омладина ван отаџбине током Великог рата не изгуби много од школовања, и у Солуну ће бити отворена Српска гимназија. Њен директор је једно време био Радослав Лазаревић. Гимназија је организована на принципу течајева. Тако је други разред трајао од 12. јуна до 20. септембра, трећи разред од 5. априла до 20. септембра, четврти од 20. априла до 15. децембра.¹²

Нижа гимназија у Солуну, која је имала четири разреда, званично је отпочела са радом 4. новембра 1917. године. Пријаве за упис вршене су

10 Љ. Трговчевић, *Два документа о школовању српске омладине 1917. године*, Историјски гласник 3 (1969), 81.

11 Љ. Трговчевић, *нав. дело*, 81.

12 Р. Петковић, *Прва Нишка гимназија (1878–1968)*, Ниш, 1972, 118.

у близини француског музеја, где се налазила и зграда Српске основне школе у Солуну. Пре почетка рада гимназије, ученици су присуствовали свечаној литургији.¹³

Ученици су одмах по завршетку предавања добијали сведочанство о успеху у школи. Од 20. до 31. марта 1918. године полагали су испит зрелости, и то ученици матурантског курса у Зејтинлику код Солуна. То је била прва група матурантског курса на коме је било 63 ученика, од којих 37 кандидата гимназијског, а 26 учитељског течаја. Међу будућим учитељима био је и Никодије Аранђеловић.

Теме на писменим задацима за будуће студенте и учитеље биле су јако занимљиве. Једна је гласила: „Који позив мислите изабрати и зашто?” Испитни одбор је констатовао да су одговори на тему били солидни, јер је ратна опасност утицала да ученици врло трезвено, уз промишљање и зрело представе своја размишљања.¹⁴

Са циљем да се у сваком погледу помогне српској избегличкој деци, нарочито школској, на предлог делегата Министарства просвете у Солуну, 17. децембра 1917. године, на конференцији наставника српских школа, основана је у том граду и Српска школска матица. Задатак јој је био да српској школској омладини олакша школовање стварањем што повољнијих прилика и да утиче на морално, телесно и стручно васпитање школске омладине. Да би све то остварила, Матица је прикупљала средства за набавку учила, одевање и исхрану ученика од прилога добротвора-помагача, од предавања, концерата, представа и забава.¹⁵ У Матици су извесно време боравили и ученици учитељског течаја, па је тако и Никодије Аранђеловић могао да се упозна са овом српском школском институцијом у Грчкој.

Никодије Аранђеловић се у Српској гимназији истицао као добар и веома активан ученик, те убрзо постаје и добровољни члан помоћног одељења Српског пресбириа у Солуну. На том месту је у пуном облику запажен његов предани рад. Тако је свакодневно помагао приликом слања војних извештаја са бојишта и, истовремено, извештаја који су имали за циљ да врше пропаганду ратних циљева Србије. Захваљујући таквим извештајима и Аранђеловићевом несебичном раду, али и других

13 *Народ*, бр. 51, 28. септембар 1917, 2; бр. 96, 2. новембар 1917, 2.

14 Р. Петковић, *нав. дело*, 118.

15 *Исто*, 118–119.

младих српских интелектуалаца-добровољаца, читав свет је био упућен у успехе српске војске после борби на Кајмакчалану 1917. године.

Упркос добровољном раду у српској информативној служби, тражио је да као добровољац буде послат на одслужење ђачког војног рока у артиљерији, а потом и на фронт, баш као што су то чинили и неки други српски студенти. Ова његова молба није услишена, па је до краја рата остао у позадинској служби. У његовом предратном досијеу (Службеничком листу) о служби у рату је писало: добровољац-ордонанс, од јануара 1916. до 27. марта 1917. године.¹⁶

Учитељ у међуратном периоду

Никодије Аранђеловић је био срећан када се жив и здрав вратио у родни Доњи Крупац после дугог ратовања, било на бојном пољу или у позадини. Ово друго му је нарочито тешко падало, иако је 23. новембра 1921. године добио Албанску споменицу.¹⁷ Након завршетка рата, наставља школовање у Учитељској школи, положивши учитељски испит 14. маја 1922. године у Алексинцу.¹⁸

Тек су се 1923. године стекле прилике за његову другу велику љубав – војску. Служио је у артиљерији, у трећој батерији, Првог батаљона 14. пешадијског пука у Књажевцу, од 12. августа 1923. до 8. фебруара 1924. године.¹⁹

Никодије Аранђеловић је у међуратном периоду живео скромно. Био је задовољан тим скромним животом који је водио са својом женом Вукосавом, чији је брат такође био учитељ, и децом. Имао је петорицу синова – Драгослава, Драгомира, Богомира, Миодрага, Милорада – и ћерку Мирјану.²⁰

У међуратном периоду настојао је да утиче на токове друштвеног живота у алексиначком крају. Другим речима, није пропуштао да време пролази, а да он не буде укључен тамо где је било најпотребније. Стога је његова активност била јако важна за предратни културни, забавни, образовни и политички живот Алексинца и алексиначког краја.

16 ДАС, МПС, СЛ. Н. Аранђеловић, подаци о служби у рату.

17 Исто, подаци о одликовањима.

18 Исто, подаци о општој школској и нарочитој стручној спреми.

19 Исто, подаци о служби у кадру.

20 Исто, подаци о деци.

Његова активност ће започети одмах након завршетка Учитељске школе. Прво учитељско место одводи га далеко од родног краја, у село Козичино код Кичева, на подручју Македоније. Тамо се није дуго задржао, па је премештен у село Језеро код Сокобање, да би већ 31. марта 1924. био постављен за сталног учитеља у Витошеву код Ражња. У Светом Аранђелу код Попшице, у близини Сврљига, служио је дуже времена. У сврљишком крају се спријатељио са Благојем Поповићем, парохом пирковачким, који му је крстио сина Богомира и ћерку Мирјану (рођена у Нишу – прим. А. Д.), док му је кум, који му је крстио сву децу, био дугогодишњи пријатељ Тодор Стевановић, такође рођен у Доњем Крупцу. У Светом Аранђелу, поред школских обавеза, гледао је да не занемари и своју трећу љубав – узгајање пчела – што се може видети на једној од ретких предатних фотографија.²¹

За време службовања у Попшици унапређен је у четврту групу (10. август 1926), затим је преведен је у сталну службу, док је 1931. године постављен за управитеља исте школе.²² У периоду од 1935. године до почетка новог рата, радио је у школама на подручју алексиначког и бољевачког краја. Најпре је, по сопственој молби, премештен у Добрујевац, где је постављен за школског управитеља. Овде је служио од 10. октобра 1935. до 7. јула 1938. године. Затим следи премештај у бољевачки крај, што је заправо била нека врста политичког прогона.²³

Никодије Аранђеловић је у време расписивања избора за прву послератну Уставотворну скупштину подржавао листу Радикалне странке и њихово гласило *Време*. Као симпатизер Радикалне странке, био је спреман да помогне народу изабраног краја и решава њихове задатке. Већ 1929. године радикали полако губе превласт и почиње да делује снажна опозиција, па се, самим тим, повећава број присталица опозиционих странака. Нарочито се осећа народно незадовољство због наглог економског осиромашења. Дobar број сељака презадужио се код банака како би купили земљу или нешто уложили у своја домаћинства. Већ на изборима 1935. године опозиција је освојила знатно више места. За време избора 1938. године опозиција је додатно ојачала. Драгиша Цветковић у чита-

21 Исто, подаци о грађанској државној служби; З. Стевановић, *Историја Алексинца и околине од 1918. до 1941. године*, Алексинац, 2014, 128.

22 ДАС, МПС, СЛ. Н. Аранђеловић, подаци о грађанској државној служби.

23 Исто.

вом алексиначком крају тешко је могао да одржи збор на миру. Једном приликом су сељаци у Добрујевцу хтели да по сваку цену поскидају и поцепају плакате, па је и жандармерија морала да реагује.

Незадовољство према тадашњим политичким властима расло је у селу и у наредном периоду. Чак су и вође опозиције из Алексинца Миша Качаревић и Милун Токић утицали да незадовољство према режиму још више порасте. Док је Никодије Аранђеловић био учитељ у Добрујевцу, свакодневно су му долазили, не само радикалски бирачи, него и они из противничких партија, којима је такође помагао. То му је донекле подизало популарност у алексиначком крају, али истовремено стварало и непријатеље. Оптужен је да је вређао краља и монархију, па се чак повео и судски поступак због увреде круне. На том суђењу су се појавили и неки сведоци који су тобоже чули када је учитељ Никодије Аранђеловић вређао покојног краља.

Један Добрујевчанин држао је кафану у којој су се окупљали опозиционари, или барем они који су се тако декларисали. Када би био пазарни дан, сељаци из околине су код овог Добрујевчанина тражили савете о томе како да дођу до учитеља Кодета. У неким разговорима се спомињало да је учитељ Коде, наводно, новчано помагао противницима режимских партија, омогућавао им да путују у Београд, врше агитацију у Алексиначком Поморављу, затим је псовао Николу Пашића, краља Александра и читаву династију Карађорђевић. То је било пријављено властима и тако је учитељ Никодије Аранђеловић доспео на суд. Милан Цветковић се сећа да су га на суду бранила двојица адвоката из Републиканске странке. Пресудну реч на суду имао је Миле Јовић, сведок који је тврдио да учитељ није псовао краља и да су оптужбе биле лажне.

Никодије Аранђеловић је пуштен као невин, али пошто је читав случај доспео до суда, одлучено је да се премести у Оснић код Бољевца. У његовом Службеничком листу је записано: „Кажњен опоменом од школског надзорника, премештен по казни у друго место боравка, без права на накнаду.”²⁴ Нешто касније је тражио да му се одобри обнова дисциплинског поступка по предмету дисциплинске кривице, али то је било одбијено одлуком бр. 64.704 од 11. октобра 1938. године.²⁵

24 Исто, подаци о дисциплинским и другим казнама.

25 Исто.

У четничкој организацији војводе Косте Миловановића Пећанца

Још у време службовања у Добрујевцу (1935–1938), Никодије Аранђеловић био је један од оснивача Удружења четника у Алексинцу. У то време већ је дошло до разлаза у јединственој четничкој организацији, када је организација почела отворено да долази у сукоб са режимом. У Удружењу четника за слободу и част отаџбине долази у другој половини тридесетих година до значајних промена. У неким крајевима, нарочито на подручју Бановине Хрватске, власти су забраниле делатност четничких организација. Из Удружења четника се затим издваја Друштво старих четника, на чије чело долазе војводе Илија Трифуновић Бирчанин и војвода Душан Дуле Димитријевић; Удружење четника, од 1932. године на челу са Костом Миловановићем Пећанцем, остаје углавном везано за режим, а издвојени део противи се све извеснијем приближавању Југославије силама Осовине.²⁶ Удружење четника је штампало плакатирана саопштења са натписом: „Храбри војвода Илија Трифуновић Бирчанин, неустрашиви ратник, председник Народне одбране – ухапшен је и бачен у мрачне томруке београдске полиције.”²⁷

Коста Миловановић Пећанац, прослављени четнички војвода, формира велики број четничких удружења и пододбора широм Краљевине Југославије. На подручју Алексиначког Поморавља најпре је формиран пододбор Удружења четника Краљевине Југославије у Алексинцу, за чијег председника је изабран Никодије Аранђеловић. Недуго потом, у марту 1939. године, формирано је и Удружење четника у Житковцу. За председника је изабран Панта Миленковић, за потпредседника Радомир Јанковић, за секретара и благајника Адам Миленковић, за административног радника Станко Петровић и за председника надзорног одбора Момчило Дедић.²⁸

Највеће предратне манифестације Удружења четника Краљевине Југославије биле су, најпре, свечана прослава 35-годишњице четничке акције у Скопљу и откривање спомен-плоче погинулим војводама, чет-

26 J. Marjanović, *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca, knjiga 1 (Britanski štićenik)*, Beograd, 1979, 17.

27 АЈ, фонд Милана Стојадиновића (=фонд 37), ф. 22, док. бр. 171.

28 Југословенска стража, бр. 170/1, 26. март 1939, 3.

ницима и националним радницима на терену у Јужној Србији, а потом и обележавање 550-годишњице Косовске битке.²⁹

Склапање пакта тадашње југословенске владе са Немцима нико није радосно дочекао, па ни учитељ Никодије Аранђеловић, који је тада службовао у Вакупу код Алексинца. Предводио је чланове четничког удружења на демонстрацијама против потписивања Тројног пакта.

Ускоро је наступио нови рат у Алексиначком Поморављу. Разбијена југословенска војска кретала се друмовима, преко Делиграда, у правцу Ражња, Ђуниса, преко поља, њива, брежуљака, са свих страна. Било је вече 9. априла 1941. године. На главној раскрсници Делиграда окупило се много војске и народа. Било је ту разних војних јединица, војничких комора, са колима натовареним оружјем и муницијом. Овде су се налазиле и неке болничке и бициклистичке јединице. Делиград је био пун обезглављене војске. Према Делиграду се зачуо немачки тенк, а потом и први пуцњи. Намах се све разбежало са друмског раскршћа. Није било више ни војске ни сељака. Остављена коморцијска кола са оружјем закрчила су друм. Са војницима је тада био и Никодије Аранђеловић, чиме је окончано и његово учешће у Априлском рату.

Почетак окупације обележило је неколико догађаја. Прво, сазнање да су у Априлском рату заробљена и отерана у Немачку шесторица припадника југословенске војске из Вакупа: Стојан Стевановић, Драгутин Милосављевић, Добривоје Јанковић, Борисав Милановић, Светислав Илић и Новица Ицић. Затим и шесторица припадника југословенске војске из Добрујевца: Војислав Стојковић, Тодосије Милојевић, Драгутин Ивановић, Витомир Миленковић, Радомир Тодоровић и Радомир Николић. Коначно, још шесторица припадника југословенске војске из његовог родног Доњег Крупца: Миодраг Перић, Наум Живадиновић, Милун Миљковић, Христивој и Богомир Цветковић и Божидар Станковић. Све су то били су људи које је Никодије Аранђеловић познавао, док су неки од њих били и чланови четничког удружења, које је водио.

Поред одвођења ратних заробљеника, издаване су наредбе немачких војних власти за прикупљање војне спреме заостале из Априлског рата. Издаване су и објаве свим војним обвезницима о „пуштању на одсуство из немачког заробљеништва”.³⁰ Никодије Аранђеловић није спадао у категорију ратних заробљеника. Одмах након окупације Алексиначког

29 Исто, бр. 157, 6. мај 1938, 2; 18. јун 1939, 1.

30 ИАН, Т. Васић, *Хроника Алексинца*, Ниш, 1960, 30.

Поморавља, са неколицином својих сабораца одбегao је на Лесковичку падину, на планини Озрен, јер су Немци тражили и хапсили предратне припаднике четничких одбора и удружења.

Његова група није била неактивна у првим данима, недељама и месецима нове непријатељске окупације. Постојало је наређење да снаге које се нису предале наставе да пружају ограничени отпор, али на начин који неће нашкодити цивилном становнишву. Један од видова таквог деловања било је пресецање немачких каблова који су повезивали команде. Немци су дуж главног друма Алексинац–Ражањ имали телефонски кабл и постављене саобраћајне путоказне знаке. Телефонски каблови су били пресецани преко ноћи. Тако би у Рујишкој реци, усред дана или ноћи, одређени извршилац ногом закачио телефонски кабл са друма тако што би га обмотао око ноге и онда га одвукао преко јарка у жбун и секао. Делови тих каблова остали су сачувани код неких кућа. На сличан начин су уништавани и немачки саобраћајни путоказни знаци. Једне ноћи, крајем месеца маја, пуцало се и преко колоне немачких камиона који су ишли да прикупљају наоружање по селима. То су биле акције Аранђеловићеве герилске групе.

Никодије Аранђеловић је на Озрену сазнао да четнички војвода Коста Миловановић Пећанац организује одреде за борбу против окупатора. Већ у јуну, приликом одласка у Пећанчев штаб на Соколовици, постављен је за лесковичког четничког војводу. Истим декретом је Величко Благојевић из Поружнице, учесник Топличког устанка у сокобањском крају, постављен за озренског четничког војводу.³¹

У време Илије Ивановића, среског начелника у Алексинцу и предратног среског начелника у Ђевђелији, такође председника четничког одбора, али и великог Никодијевог пријатеља и побратима, Лесковички четнички одред, тада под командом Косте Пећанца, ставио се у службу оружаних снага Српске владе генерала Милана Недића. Након формирања Српске владе под немачком окупацијом, у Алексиначком Поморављу, у Делиграду, одржан је један од највећих зборова почетком октобра. На њему су говорили Илија Ивановић и Никодије Аранђеловић. Обојица су тада позивали сељаке да сачувају мир и да прогоне партизане. На крају збора је вршен упис у четничке редове.

31 Војни архив (=ВА), Недићева архива (=Нда), к. 21, Ф 3, док. бр. 23-2 (=рег. бр. 23/3-2).

Крајем октобра 1941. године, Илија Ивановић и Никодије Аранђеловић позивају на разговор поједине младиће, за које су знали да су у партизанским месним десетинама. Том приликом им је саопштено да могу да задрже оружје, али да не смеју тим оружјем да нападају владине снаге, већ да то учине када буде дошло време и када се буде подигао устанак против окупатора. Тада је Аранђеловић рекао да ће он подићи устанак у читавом Алексиначком Поморављу и да ће тај устанак бити много боље организован него устанак из 1917. године. Младићи су обећали да се неће борити против четника и жандармерије. Убрзо су из партизана у редове војводе Аранђеловића пристигли нови младићи, међу којима је био и Кодетов млади син Драгомир. Ово примирје није било дугог века јер су виши партизански и партијски руководиоци стајали на гледишту да са четничком организацијом Косте Пећанца нема преговора и разговора.

Нешто касније, Аранђеловић је учествовао са Добровољачким одредом у борби против озренских партизана 26. фебруара 1942. године код села Кравља, Веле Поља и Миљковца. Тада је заробљена Лела Поповић, жена партизанског руководиоца, те је предата преком ратном суду, који није имао милости за њу.³²

Одред војводе Никодија Аранђеловића је у почетку бројао 50 људи, да би почетком 1942. године нарастао на 64 борца.³³ Одред је само формално служио српским оружаним снагама, док је заправо био у организационој структури Југословенске војске у отаџбини (ЈВУО), или четничких снага генерала Драже Михаиловића, као легализовани или убачени одред.³⁴ Једина непријатност оваквог деловања, тј. подземног обавештајног рада и рата, била је предаја заробљеника партизана српским преким судовима, посредно и немачким властима, који су их одводили у логоре као таоце, за одмазде.

У редовима Југословенске војске у отаџбини

Легализовани четнички одред војводе Никодија Аранђеловића Кодета није дуго опстао. Бугарске окупационе власти су од самог почетка, с правом, сумњале да се под заставом четника Косте Пећанца заправо организују четници генерала Драже Михаиловића. Тако су Бугари, по-

32 *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа, том 1, књига 3 (Борбе у Србији 1942. год.),* Београд, 1953, бр. док. 130.

33 ВА, Нда, к. 33, рег. бр. 7/13-1; рег. бр. 34/11-3.

34 ВА, Четничка архива (=ЧА), к. 99, рег. бр. 8/1-1.

ред осталих одреда, разоружали и Лесковички четнички одред, док су војводу Аранђеловића и његове четнике предали Немцима у логору на Црвеном крсту у Нишу. Само захваљујући чињеници да су оптужбе стизале са бугарске стране, Немци су највећи број бораца послали на принудни рад, док су војводу Аранђеловића предали Гестапоу у Београду.³⁵ Упркос мучењу, нису могли да дођу до доказа о његовој повезаности са организацијом генерала Михаиловића, па су га пустили на слободу. Вратио се прилично нарушеног здравља. Ово се може видети у његовом Службеничком листу, где је забележен период боловања од 24. новембра 1942. до 2. јануара 1943. године.³⁶

Опоравак после немачког логора у Нишу и затвора Гестапоа у Београду потрајао је извесно време. Сачуван је документ који јасно указује да је само номинално био заменик команданта Алексиначке четничке бригаде Југословенске војске у отаџбини, тј. реорганизованих одреда војводе Косте Пећанца. У Службеничком листу може се видети да је био учитељ у родном Доњем Крупцу, а не мобилни командант и старешина, иако је четничка организација генерала Михаиловића практиковала да у фази организовања јединица за команданте поставља и људе који делују у позадини. Управо је такав био случај са Никодијем Аранђеловићем.

У логор је наредне године доведен и његов други син Драгомир, који је чувао одбегле совјетске војнике и припремао са њима неке акције. Немци су га интернирали на присилни рад у Француску, одакле је успео да побегне и да се прикључи француском покрету отпора.

Повратак учитељском послу праћен је и службеним дописом који је упутио Министарству просвете у влади Милана Недића:

„Ја Никодије К. Аранђеловић, прожет најискренијим побудама за што скорије оздрављење и обнову Србије, а убеђен да ће се томе циљу највише допринети савесним и преданом службом, као и одржавањем реда, мира и поретка у земљи, овим

Изјављујем

Да ћу сваку акцију, спровођену делом и речју, која иде за тим, да се уноси забуна и поремети ред и мир у земљи, сузбијати и против свију

35 А. Динчић, *Војни заробљеници Алексиначког Поморавља у Другом светском рату (1941-1945)*, Алексинац 190 година у слободи, од ослобођења 1833. до наших дана. Тематски зборник радова. ур. С. Божић, Алексинац, 2025, 408–409.

36 ДАС, МПС, СЛ. Н. Аранђеловић, подаци о одсуствима и боловању.

носилаца рушилачке акције најодлучније се борити, ма ко они били и ма из којих побуда исто то чинили.

Да ћу сваки рад и тенденције комунистичке и масонске онемогућавати, а неговати и у народ ширити само српска национална осећања и рад за што скорије оздрављење и обнову Србије у духу интенција, одлука и наређења Владе Народног спаса.

То је основа мога осећања о коју се никада нећу огрешити и на моју часну реч, у мојим личним и службеним односима, само ћу се те линије водити увек и најстрожије држати.”³⁷

Изјава је потписана 26. децембра 1942. године у Алексинцу, одмах након пуштања на слободу из немачког затвора. Међутим, очигледно је да је истрага против њега настављена, па повратак учитељском послу није био брз. Тек је 17. маја 1943. године постављен за учитеља у Доњем Крупцу.³⁸

Крајем 1943. године стигла је тешка, уједно и поражавајућа вест, да су четници у књажевачком крају убили војводу Илију Ивановића.³⁹ То сазнање је утицало на настанак извесног подозрења према четничкој организацији. Вероватно је то разлог што се Никодије Аранђеловић не налази у командној структури јединица Делиградског корпуса Југословенске војске у отаџбини већ само као учитељ у Доњем Крупцу. У то време је Алексиначка бригада преживљавала кризу због лоших поступака команданта, поручника Петра Петковића, против ког је срески командант Братислав Спасић написао опширан извештај Врховној команди.⁴⁰ У том извештају узео је у заштиту младу гимназијалку Надежду Станисављевић, чија је мајка Душанка била истакнути партијски радник у Алексинцу, али је преко Недићевих органа ухапшена и потом предата Немцима, што је Спасић осуђивао.

У Службеничком листу Никодија Аранђеловића постоје још нека боловања, и то током друге половине 1943. и 1944. године.⁴¹ Постоји могућност да су уписи заправо били фингирани како би се прикрила његова улога у четничкој организацији. Аранђеловић се на крају оку-

37 Исто, молба Министарству просвете и верских послова.

38 Исто, подаци о грађанској државној служби.

39 ВА, Нда, к. 1, рег. бр. 11/1-1. Војводу Илију Ивановића убили су људи са четничким ознакама, али постоји могућност да су то убиство извршили партизани који се нису уздржавали и од таквих подухвата. Његово убиство није до краја расветљено.

40 ИАН, микрофилм бр. 6, снимак 176–180.

41 ДАС, МПС, СЛ. Н. Аранђеловић, подаци о одсуствима и боловању.

пације повукао у Босну са припадницима Делиградског корпуса. Врло мали број сачуваних извештаја показује да су четници са територије Алексиначког Поморавља тада били у саставу Тимочке групе корпуса и да су деловали унутар бригада.⁴²

У Босни је изгубио двојицу синова, највероватније су умрли од тифуса. Док су му синови заувек остали у Босни, дотле се стари ратник успео пребацити у Србију. Након повратка, савезна Удба је једно време пратила његово кретање, а онда га је напосто изгубила из вида.⁴³

Никодије Аранђеловић је покушао да се на све могуће начине домогне Грчке и придружи националним борцима у борби против комунистичких снага. На том путу га заробљавају јединице КНОЈ-а Македоније и потом одводе у затвор Удбе.

У скопском затвору организовано је тајно суђење и погубљење. Сахрањен је тихо и скромно, као што је током дужег периода живота и живео. Изостале су било какве протоколарности, јер се гробови стрељаних противника комунистичке власти или народних непријатеља нису смели обележавати.

Државна комисија Федеративне Народне Републике Југославије уврстила га је у ред ратних злочинаца. Оптужбе за тако велику и деградирајућу одлуку су последица оптужбе да је убио Бранка Ђурића, учесника атентата над среским начелником Ошавковићем и да је наредио стрељање Христивоја Ристића из Веле Поља.⁴⁴ Нема доказа да је Никодије Аранђеловић убио омладинца Ђурића, јер је стрељање вршио алексиначки жандармеријски вод на Брђанци, и ту се четнички одреди нису мешали, док је позадина стрељања Ристића сасвим друге природе од оптужбе да је стрељан као партизански позадинац.

Закључак

За човечанство Други светски рат одавно је прошлост, само се у некадашњим републикама Југославије не препушта историји. У том рату било је и људи којима је то само био наставак претходног, нешто што је већ виђено. Управо је таква судбина задесила и Никодија Аранђеловића

42 ВА, ЧА, к. 10, рег. бр. 4/4-110.

43 ДАС, Безбедоносно информативна агенција (=БИА), Ф 173.

44 АЈ, Фонд Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (=фонд 110), Ф 3.167, инв. бр. 4.239, II док. 1.936, III док. 3.657, инв. бр. 7.314, 7.245.

Кодета, учесника Првог светског рата, Албанске голготе и Солунца, коме, ипак, није било суђено да ужива у новој ратној победи, као двадесет седам година раније.

Прича о Никодију Аранђеловићу и његовим синовима, који су на самом крају рата приморани да напусте Србију, више је епска него историјска, баш као и страдање једине војске на свету чији су гробови расути без икаквих обележја. Упркос незнатном броју сачуваних докумената, не може се реконструисати пут голготе Никодија, Драгослава и Богомира Аранђеловића. То су могли само преживели, али је тако нешто у време социјалистичке Југославије било незамисливо, док их данас више и нема.

Никодија Аранђеловића снашла је још једна ратна голгота, овога пута Босанска. Његов гроб, попут гробова његових сабораца који су остали да почивају у Босни, остао је без обележја. Ипак не у Босни, како се после рата дуго веровало и причало. Нова југословенска држава није га посматрала као учитеља, ратника и страдалника, већ га је прогласила за ратног злочинца, човека који није изабрао праву страну.

Трећи син Драгомир, историјским сплетом околности, вратио се са југословенском победничком страном. То, напоследку, представља неку врсту сатисфакције за породицу Аранђеловић. И поред тога, његови потомци и данас живе са жигом издајства својих предака према отаџбини.

NIKODIJE ARANDJELOVIĆ KODE: TEACHER, WARRIOR, AND SUFFERER

Summary:

Based on available archival and memoir sources, as well as relevant scholarly literature, this paper examines the complex life trajectory of Nikodije Arandjelović Kode—an intriguing historical figure—from his birth and education, through his participation in the Great War, to his activities during the interwar period and World War II.

A particularly valuable source for the study of Nikodije Arandjelović is the documentation from his teaching personnel file, which is used extensively in this research. These materials, combined with Arandjelović's personal recollections, suggest that he was a respected and esteemed individual, although his historical role still cannot be fully assessed.

Nikodije Arandjelović belonged to a generation that had the fortune of surviving the first wartime upheaval, but also the misfortune of experiencing a second one that destroyed their family and profoundly shattered their personality and identity.

Др Мирослав М. Поповић

виши научни сарадник

Универзитет у Београду

Филозофски факултет

Одељење за историју

miroslav.popovic@f.bg.ac.rs

ORCID: 0009-0001-5917-9186

ТИХОМИР Р. ЋОРЋЕВИЋ У АЛЕКСИНЦУ (ОД КРАЈА СЕДАМДЕСЕТИХ 19. ВЕКА ДО 1905): ПОЧЕЦИ ЈЕДНОГ ОД ПИОНИРА У ОБЛАСТИ КУЛТУРНЕ ИСТОРИЈЕ

Апстракт: У овом раду аутор настоји да, на основу постојеће литературе и објављених извора, реконструише делатност Тихомира Р. Ћорђевића (1868–1944) у Алексинцу. Посебна пажња посвећена је његовом раду као професора и интелектуалца, као и покретању и уређивању истакнутог часописа *Караџић*, у којем су своје прилоге објављивали угледни научници тога доба. Ћорђевић је у то време водио преписку са истакнутим интелектуалцима – Видом Вулетићем-Вукасовићем, својим братом Владимиром Р. Ћорђевићем, касније композитором, етномузикологом и мелографом, и осталима. Радови који су објављивани у часопису *Караџић*, укључујући и радове Тихомира Р. Ћорђевића, представљају зачетке бављења српском културном историјом и почетак Ћорђевићеве професионалне научне каријере.

Кључне речи: Тихомир Р. Ћорђевић, Алексинац, културна историја.

Период у којем је живео и радио Тихомир Р. Ћорђевић, крај 19. и прва половина 20. века, заправо је био доба када није било лако бавити се науком и научним радом пошто је Србија прошла кроз српско-турске ратове 1876–1878, Српско-бугарски рат 1885, смену династија 1903, два балканска и два светска рата. У кратким предасима између ратних сукоба Ћорђевић се посвећивао проучавању народа и народног живота, а читава његова породица, према речима Петра Влаховића, „као да је била предодређена да ствара и износи на светло дана богато културно наслеђе, пре свега српског, а упоредо са овим, и осталих балканских и других средњоевропских народа”. Влаховић истиче да је љубав према народном животу вукла корене из Ћорђевићевог детињства, а Вук Ка-

рацић је представљао за Ђорђевића велики узор, у смислу истраживања овог научног поља.¹

Тихомир Р. Ђорђевић је почео званичну радну каријеру у двадесетој години живота. Оставио је трага у различитим научним областима, био је етнолог и фолклориста, а са друге стране, социолог и историчар културе који је примењивао најновија искуства европске и светске науке. Проучавао је народни живот и обичаје српског народа, изучавао културна збивања у Србији у 19. веку, истицао се проучавањем народног живота, обичаја и стваралаштва Рома, а такође и прилозима из народног живота Турака, Муслимана, Албанаца, Черкеза и Јевреја. Као историчара културе одликовала га је савесност и прецизност, уједно је посматрао све појаве у општијем контексту, али и мукотрпно сакупљао чињенице и вршио анализе.²

Рођен је у Књажевцу 1868. године, а родитељи су му били Радосав и Јелисавета Ђорђевић. Своје образовање је почео у Тешици, наставио у Алексинцу, па у Нишу. На Историјско-филолошком одсеку Велике школе у Београду студирао је од 1887. до 1891. године, затим радио као писар у алексиначкој општини, па као професор ниже гимназије, Приватне гимназије и Учитељске школе у Алексинцу. Током 1902. провео је један семестар на Универзитету у Бечу, а потом у Минхену, где је одбранио докторску дисертацију. Године 1905. постаје професор Прве мушке гимназије, да би, по оснивању Етнолошког семинара на Филозофском факултету Универзитета у Београду, био ангажован као доцент.³

Породица Тихомировог оца Радосава Ђорђевића, православног свештеника, селила се често због његове службе. Тако је око 1870. године боравила у Брестовцу, крај Брестовачке бање. О овоме сведочи податак из чланка Тихомира Ђорђевића *Кроз наше Румуне: путописне белешке*, из 1906: „У Брестовцу је мој отац пре 30 и више година поповао пет година. Ту сам ја као дете напоређо са српским језиком у кући научио и влашки са децом на улици, и знао сам га као право Влашче.”⁴

1 П. Влаховић, „*Караџић*” Тихомира Ђорђевића у свом и нашем времену, Караџић 1 (2009), 8.

2 Н. Љубинковић, *Живот и дело Тихомира Р. Ђорђевића*, у: Т. Ђорђевић, *Наш народни живот* 4, Београд, 1984, 275.

3 Д. Поповић Николић, *Прилози биографији и библиографији Тихомира Ђорђевића*, *Philologia Mediana* 9 (2017), 626–628; Н. Љубинковић, *Живот и дело Тихомира Р. Ђорђевића*, 275–276.

4 Т. Р. Ђорђевић, *Кроз наше Румуне: путописне белешке*, Српски књижевни гласник 125/16–7 (1906), 527.

Након боравка у Крајини, живели су у селу Лужану крај Алексинца. Основно образовање Тихомир Ђорђевић је почео у Тешици, а наставио у Алексинцу, похађавши у вароши нижу гимназију. Деца Радосава Ђорђевића – попа Раје – била су Тихомир, Владимир, Драгиња и Борко.⁵ Владимир Ђорђевић је био фолклориста, композитор и мелограф, Бори-воје Борко умро је млад за време школовања, а ћерка Драгиња се удала за Станислава Јанковића, телеграфисту из Алексинца. Од ње су Радосав и Јелисавета Ђорђевић имали две унукe, Љубицу и Даницу Јанковић, истакнуте научнице на пољу етномузикологије и етнокореологије, а Љубица Јанковић је била и редовни члан Српске академије наука. Радосав Ђорђевић је умро у педесетој години живота, 1889. године. Родио се у Бањи Алексиначкој 1839, отац му се звао Симеон и био је дугогодишњи председник Бањске општине, а мајка Убавка. Његова породица била је од рода Кашмераца, досељеника из Новопазарског санџака или из Призрена. Завршио је основну школу у родном месту, па је послат на занат у Алексинац. У Шапцу је завршио четири разреда гимназије и окончао школовање на Богословији београдској. Прво је био практикант у Суду Округа алексиначког, па у Суду Округа књажевачког, да би се у Књажевцу оженио Јелисаветом, кћерком Стевана Јовановића, чиновника.⁶ По при-мању свештеничког чина, добио је парохију у Брестовцу у Црноречком округу, где је провео пет година, а затим је премештен у Лужане.⁷

Драгиња Јанковић у својим *Сећањима* забележила је следеће о детињству Тихомира Ђорђевића: „Тика (Тихомир) је био живо дете и врло добар ђак. Када је попа (тако смо звали оца који је био свештеник) добио премештај за Лужане код Алексинца, у селу није било основне

5 Д. Поповић Николић, *Прилози биографији и библиографији Тихомира Ђорђевића*, 627.

6 Јелисавета Ђорђевић, рођена Јовановић, пореклом је из Руме. Њен отац Стеван Јовановић рођен је у Руми. У Београд је пребегao како би избегао служење у аустроугарској војсци. Након преласка у Београд, добио је посао практиканта у Алексинцу, а касније је радио као судија Књажевцу. Оженио се Софијом, девојком из Сомбора, и у том браку су, поред Јелисавете, рођени Алекса Јовановић (касациони и апелациони судија; председник владе Србије 1900–1901. године) и Димитрије Јовановић (професор и директор гимназије у Крушевцу и Крагујевцу). Б. Дробњаковић, *Др Тихомир Р. Ђорђевић*, Гласник Етнографског института САНУ 1/1–2 (1952), 548; Д. Поповић Николић, *Прилози биографији и библиографији Тихомира Ђорђевића*, 626.

7 З. Стевановић, *Свештеник Радосав С. Ђорђевић, парох лужански, Среза моравског, Округа алексиначког*, Караџић 13 (2021), 86–88; Б. Дробњаковић, *Др Тихомир Р. Ђорђевић*, 547–548.

школе, школа је била у Тешици, и Тика је тамо учио. [...] За време првог турског рата (1876–877), као избеглице, променили смо четири места (Соко Бања, Јагодина, Домуз Поток – село код Багрдана и поново Соко Бања). За то време све нам је у Лужану попаљено. [...] Тика и Влајко су били у школи у Алексинцу. [...] Пошто су наши родитељи живели у Лужану, а били су сиромашни, јер их је рат сасвим упропастио, нису могли да плаћају за становање моје браће. Деца су се злопатила, јела проју, никад нешто љуцки скувано, никад чисто, и никад мира за учење јер у кући у којој су становали било је много деце, па вечита цика и граја.”⁸

Тихомир Ђорђевић је кренуо у пети разред гимназије у Нишу школске 1883/1884. године: „Тика је у Нишу становао код старемајке којој су носили у натури масти, пастрме, пасуља, сланине, живине, вина и пуно које чега [...]. У то време је Тика положио матуру и спремао се за Београд. Наш срез предложи Попи да школују Тику о среском трошку у Бечу за лекара. Попа то саопшти Тики, а он ни да чује: ‘Нисам ја, Попо, за лекара. Ја не могу ни пиле да закољем, не могу ни да крв да видим, а лекар треба за све да је способан. Ја ценим пожртвовани рад лекара, али ја лекар не могу да будем’. [...] И Тика са својом одлуком пође за Београд.”⁹ Студије на Историјско-филолошком одсеку Велике школе у Београду Тихомир Ђорђевић је окончао 1891. године.¹⁰ Како наводе Драга Јанковић и приређивачи њених сећања, Боровој Ђорђевић, Тихомиров брат, умро је 1890. године, а тада је Тихомир био писар у општини. Тихомир је постављен за суплента гимназије у Алексинцу почетком школске 1891/1892. године, а предавао је географију, историју Срба и немачки језик. На почетку школске 1893/1894. године постављен је за професора гимназије у Алексинцу и предавао је географију, историју и српски језик.¹¹

Према подацима које је сам навео у *Годишњаку Српске краљевске академије* (1920), Ђорђевић је „свршио основну школу и нижу гимназију у Алексинцу, вишу гимназију у Нишу и историјско-филолошки факултет Велике Школе у Београду (1891). Положио професорски испит (1892). Био уписан један семестар на Универзитету у Бечу (1902) и положио докторат у Минхену (1902). – Служио као предавач и професор ниже

8 Д. Јанковић, рођ. Ђорђевић, *Сећања на браћу Тихомира, Владимира и Борка*, прир. Н. Станојловић, В. Радисављевић, З. Стевановић, Караџић 7 (2015), 119–121.

9 *Исто*, 121–123.

10 Б. Дробњаковић, *Др Тихомир Р. Ђорђевић и његов рад (1868–1944)*, Гласник Етнографског музеја 16 (1953), 257.

11 Д. Јанковић, рођ. Ђорђевић, *Сећања на браћу Тихомира, Владимира и Борка*, 126–128.

гимназије, и за тим Учитељске Школе у Алексинцу (до 1905), као професор I београдске гимназије (до 1906), као доцент Универзитета у Београду (до 1919), и као ванредни професор (до 1921)”¹²

Године 1895. наилази се на следеће податке: „На позив општине села Суботинаца, близу Алексинца, да чувар Народног Музеја руководи откопавање неких гвоздених врата у тамошње старе куле, чувар Музеја, не очекујући каква успеха од тог рада и не хотећи зато на исти трошити свога времена, умолио је био господина Министра просвете за допуштење, да откопавањем управља г. Тих. Р. Ђорђевић, професор алексиначке гимназије, који иначе великог интереса показиваше око изучавања старина у нашој отаџбини. Гвоздена врата нису нађена, а исто тако ни остава, ни оружје, о коме се у околини причало да га у кули има.”¹³

Тихомир Ђорђевић је, према списку наставника из 1897. године, био професор опште историје у Алексиначкој учитељској школи. У тој школи је такође предавао општу и српску историју. У школској 1896/1897. години Ђорђевић је радио као наставник српске историје у трећем и четвртном разреду Приватне алексиначке ниже гимназије. Године 1899. Тихомир Ђорђевић је постављен за директора Алексиначке приватне гимназије, где је у истој години предавао француски језик у петом разреду. У наставном плану Алексиначке учитељске школе за 1898/1899. годину наводи се да је предавао општу историју и земљопис у првом и другом разреду, као и литерарне облике у другом разреду. У допису Учитељске школе у Алексинцу министру просвете и црквених дела из децембра 1898. године указује се да је Ђорђевић такође био одговоран за предмет лепог писања у другом разреду.¹⁴

Из извештаја за 1899/1900. годину, објављеног у августу 1900,¹⁵ види се да је Тихомир Ђорђевић наставио да предаје литерарне облике, општу историју и земљопис, те да је био у четвртој години рада у школи. Истовремено, наставио је да предаје и током следеће школске године. Према Распореду испита из 1904/1905. године, Ђорђевић је председавао на годишњем испиту из опште историје. Такође, 1905. године, био је директор и професор латинског језика у трећем разреду Алексиначке

12 Т. Р. Ђорђевић, *Тихомир Р. Ђорђевић: дописни члан*, Годишњак СКА 29 (1921) 193–194.

13 *Извештај о раду у Народном музеју године 1895*, Годишњак СКА 9 (1896), 83.

14 *Алексинац и околина*, прир. Б. Перуничкић, Београд, 1978, 1387–1388, 1402–1403, 1446, 1449, 1459–1461,

15 Датуми у раду су према новом календару.

приватне гимназије.¹⁶ Све у свему, Тихомир Ђорђевић је био истакнут наставник и директор у различитим образовним установама у Алексинцу, где је предавао низ предмета, укључујући историју, земљопис, француски језик, лепо писање и латински језик.

У школској 1897/1898. години, у октобру, наставници Алексиначке учитељске школе, укључујући и Тихомира Ђорђевића, организовали су излет са ученицима свих разреда до Горунове падине, иза села Лужана и Нозрине, где су обавили испитивање и ископавање праисторијских насеобина. У марту, вероватно 1902. године, наставници су са др Тихомиром Ђорђевићем водили ученике првог разреда до Свете Тројице како би им приказали мерење у пољу. Маја исте године, група наставника, међу којима је био и Ђорђевић, са ученицима је посетила Манастир Светог Стевана, а потом се попела на велики Лесковик. Циљ излета био је упознавање са флором и разгледање села Липовца и Манастира Светог Стевана. Јуна 1904. године, Тихомир Ђорђевић је са матурантима Учитељске школе у Алексинцу и јагодинске школе кренуо на месечни пут ради упознавања са српским земљама. Нова екскурзија уследила је у новембру 1905. године, када је Ђорђевић са својим колегама и ученицима четвртог разреда посетио Београд.

Тихомир Ђорђевић је активно учествовао у бројним образовним и културним активностима, помажући ученицима да прошире своје видике, како кроз екскурзије и практична искуства, тако и кроз образовне предавања и истраживања. Тако је марта 1898. одржао јавно предавање у Учитељској школи у Алексинцу под називом „Из најстарије српске прошлости”, доприносећи на тај начин образовању и културном животу локалне заједнице.¹⁷

У Гласнику часописа *Караџић*, у одељку који је био предвиђен за огласе, за новембар и децембар 1900. године штампано је обавештење да „од почетка ове школске године предаје, по одобрењу г. Министра просвете, у Учитељској Школи у Алексинцу, уредник овога листа [Тихомир

16 *Алексинац и околина*, 1472, 1497, 1598, 1601. О професорској каријери Тихомира Ђорђевића у Алексинцу укратко види и: Д. Поповић Николић, *Прилози биографији и библиографији Тихомира Ђорђевића*, 628.

17 Ј. С. Јовановић, *Споменица: педесетогодишњи преглед рада Прве Учитељске школе од 1871. до 1921. шк. године. Мушка учитељска школа у Алексинцу, Ниш, 1921.* 100–103, 115, 125.

Р. Ђорђевић – прим. М. М. Поповић] Етнографију Српских Земаља”.¹⁸ Министарство просвете и црквених послова расписало је конкурс током октобра 1901. године за питомца који би о државном трошку ишао у иностранство ради изучавања Етнографије и њених помоћних наука. Услов је био да је кандидат завршио Филозофски факултет Велике школе са врло добрим успехом, да није био старији од двадесет осам година и да се добро служи немачким или француским језиком.¹⁹

Изгледа да је усавршавање Тихомира Ђорђевића у иностранству било резултат пријаве на претходно наведени конкурс, те је постао питамац Министарства просвете и црквених дела. Како наводи Данијела Поповић Николић, Ђорђевић је „током 1902. године уписао је један семестар на Универзитету у Бечу и исте године одбранио је докторску дисертацију на Универзитету у Минхену (Philosophischen Facultät Section I der Ludwig – Maximilian – Universität München) под називом *Die Zigeuner in Serbien*. [...] Тезу је објавио 1903. (први део) и 1906. (други део) године у Будимпешти. Нешто раније, понудио је Српској краљевској академији рукопис за објављивање, али је одбијен.”²⁰ Такође је понудио Академији рад *Цигани, прилог потпуном проучавању народа Краљевине Србије* 1902. године, али без успеха. Ђорђевић је такође тражио финансијску помоћ од Академије као уредник и издавач „Листа за српски народни живот, обичаје и предање Караџић”, који је излазио, са прекидима, од 1899. до 1903. године,²¹ али ни тај захтев није био прихваћен.

Ђорђевић је слао Академији сепарате својих радова; уз њих је Академији уступио и препоручио радове двојице *Караџићевих* сарадника

18 *Караџић* 11/12 (1900), 238; Д. Врећић, *Др Тихомир Ђорђевић и његов часопис на преласку из XIX у XX век*, Нишки зборник 5 (1978), 167.

19 *Караџић* 11 (1901), 232. Види и: Д. Поповић Николић, *Прилози биографији и библиографији Тихомира Ђорђевића*, 628.

20 Д. Поповић Николић, *Прилози биографији и библиографији Тихомира Ђорђевића*, 629; О. Младеновић, *Око расправе Тихомира Ђорђевића „Српске народне игре”*, Гласник Етнографског института САНУ 26 (1977), 176.

21 О Ђорђевићевом раду на часопису *Караџић* види: Љ. С. Јанковић, *Тихомир Р. Ђорђевић као покретач, издавач и уредник „Караџића”*, Библиотекар 19/5–6 (1967), 223–236; иста, *Тихомир Р. Ђорђевић и значај његовог „Караџића”*, Народно стваралаштво, фолклор 6/28 (1968), 203–214; Д. Врећић, *Др Тихомир Ђорђевић и његов часопис на преласку из XIX у XX век*, 167–178; Д. Поповић, *Рад Тихомира Р. Ђорђевића на покретању часописа Караџић*, *Philologia Mediana* 2 (2010), 266–274; иста, *Часопис Караџић Тихомира Р. Ђорђевића: отварање видика и постављање темеља*, *Караџић: лист за српски народни живот, обичаје и предање*, прир. А. Никежић, Д. Поповић Николић, Алексинац, 2018, 1057–1094.

– Грђића и Мијатовића, на тему народних јела, пошто су били преобимни за објављивање у *Карацићу*. Рад о српским народним играма је, вероватно, изашао из Ђорђевићевог пера 1904. године. Етнографски одбор Српске краљевске академије је добио на оцену и рад Тихомира Ђорђевића *Српске народне игре*, који је требало да буде увод у рад Луке Грђића Бјелокосића *Српске народне игре*. Рад је добио сагласност Етнографског одбора, Ђорђевић га је редиговао и рукопис је послат на прегледање Милану Ђ. Милићевићу, као најбољем стручњаку за ту тематику. Милићевић је позитивно оценио радове, а значајнија примедба је упућена Ђорђевићу, јер је користио термин *игра*, а ова интервенција је била разумна са становишта науке. Оба рукописа су 1906. примљена за штампу, а Ђорђевић је требало да преузме редакцију Српског етнографског зборника који је био посвећен само играма, обавивши као уредник голем посао. *Српске народне игре* су као девета књига Српског етнографског зборника изашле из штампе у другој половини 1907. године, а значајан део публикације добила је Ђорђевићева расправа истог наслова.²²

Када је у питању преписка Тихомира Ђорђевића са братом Владимиром из времена Тихомировог живота и рада у Алексинцу, Данијела Поповић Николић анализирао је њихова писма: „У Тихомировим писмима, као и у писмима других чланова породице, нарочито у периоду до 1890. године, приметна је забринутост због Владимирових повремених проблема у школовању [...]. И сам Владимир током година често пише Тихомиру о свом школовању, нарочито тешкоћама на које наилази. Веома су исцрпне информације о бечком периоду школовања [...]. Са оваквим темама преплићу се и оне које посредно осветљавају поједине околности у функционисању ондашње просвете (премештања учитеља, одређивање радног стажа према статусу тзв. сталног учитеља и сл.). [...] Владимир Ђорђевић је наставио рад у српским школама [...]. Писмо које је упутио Тихомиру 21. јануара 1901. године 215/123 садржи попис његових радних места [...]. Владимир је повремено писао брату о обраћањима министарству, министру лично, Државном савету, среском начелству, и чинио је то разним поводима (најчешће жалећи се на неправду и молећи брата за помоћ). [...] Оно што се може регистровати као податак о његовом [Тихомировом] школовању доминантно потиче из корпуса Владимирових писама, нарочито онда када се осврће на поједине тренутке у Тихомировом животу и каријери, попут добијања посла у алексиначкој учитељској

22 О. Младеновић, *Око расправе Тихомира Ђорђевића „Српске народне игре“*, 176–178.

школи, одбрани доктората, избору у звање доцента на Универзитету у Београду итд. За историју фолклористике, етномузикологије, српске културе и уметности уопште, преписка између браће Ђорђевић нарочито је значајна између осталог и због тога што чува бројне податке којима се осветљава и допуњује оно што је о њиховом раду у овим областима већ познато. [...] Сliku о обављању једног од најзначајнијих послова у научном раду Тихомира Р. Ђорђевића, покретање и четворогодишње публикување *Караџића* (првог српског фолклористичког часописа) допуњују разноврсни подаци из преписке који показују и на који начин у томе учествује Владимир. [...] У писмима се браћа осврћу на различите поводе за сусретима са дугогодишњим пријатељима и сарадницима, међу којима су Фридрих Краус, Веселин Чајкановић, Павле Поповић, Михаило Гавриловић, Милан Ђурчин (215/4), Урош Џонић (215/ 207), Геца Кон, Јован Хаџи Васиљевић итд.”²³

Тихомир Ђорђевић је водио преписку и са бројним Дубровчанима. Док је уређивао *Караџић*, Ђорђевић је био у интензивној преписци са сарадницима – ауторима прилога. Један од њих је био и Србин католик из Дубровника и дописни члан Српске краљевске академије Вид Вулетић-Вукасовић, који је био познат по истраживању старина и сакупљању народних умотворина. Преписка Ђорђевића и В. В. Вукасовића почела је неколико година пре него што је *Караџић* покренут, а прво писмо је са датумом из 1896. године. Вукасовић је био одушевљен кад је *Караџић* угледао светлост дана, а Антун Радић, брат Стјепана Радића, написао је приказ часописа и није се сложио са Ђорђевићевим неприхватањем могућности да Загреб буде центар за истраживање народног живота. Наиме, Матица хрватска је објавила две књиге српских народних песама под хрватским именом, изазвавши незадовољство српске јавности. Брат Стјепана Радића покушао је да омаловажи подухват Тихомира Ђорђевића. В. Вукасовић је саветовао Ђорђевићу да не реагује на приказ Антуна Радића. У једном писму Ђорђевићу Вид Вулетић-Вукасовић износи да је судбину омаловажавања у Загребу доживео и познати аустријски етнограф и фолклориста Фридрих Краус, који је заволео и објављивао српске

23 Д. Поповић Николић, „Твој брат који те љуби” – преписка између Тихомира и Владимира Р. Ђорђевића, Алексинац и околина у прошлости, зборник радова са међународног научног скупа одржаног 3. септембра 2016. године у Алексинцу. 500 година од првог писаног помена 1516–2016, гл. и одг. ур. С. Рајић, Алексинац, 2016, 347–354.

песме. Вукасовић је у својим писмима Ђорђевићу износио податке о интересантним открићима да којих је наилазио у истраживањима. Као редовни сарадник *Караџића*, био је погођен вешћу о кризи часописа и његовом могућем гашењу. *Караџић* је још ту годину пребродио, а његово коначно обустављање 1904. ожалостило је Вукасовића.²⁴

Следећи редови представљају покушај да се, као завршни део чланка, трендови културне историје у Европи од краја 18. па до средине 20. века повежу, укратко и донекле, са ставовима о култури које је Тихомир Ђорђевић изнео у својим радовима у часопису *Караџић*, те да се тиме покаже почетак Ђорђевићеве оријентације као историчара културе још за време његовог живота и рада у Алексинцу.

Појам *култура* улази шире у употребу у 19. веку у Енглеској и Немачкој, када песник Метју Арнолд објављује дело *Култура и анархија* (1869), антрополог Едвард Тејлор *Примитивну културу* (1871), а борба Цркве и државе у Немачкој седамдесетих година 19. века постаје позната као „борба за културу”, те се период између 1800. и 1950. године може назвати добом „класичне” културне историје.²⁵ Прво озбиљно окретање културној историји и покушаји њеног обликовања одиграли су се у последњој трећини 18. века, а затим у периоду од краја 19. века до тридесетих година 20. века.²⁶ Током последње деценије 19. века почело је нагло јачање друштвених и културних наука, све до тридесетих година 20. столећа, што је условило напредак привредне и социјалне историје. Култура је била појам око којег се требало борити, јер су доминантне струје у историографији тог времена пружиле снажан отпор овим тенденцијама. Тада су деловали велики историчари културе, попут Курта Брајсига (1886–1940), Еберхарта Готхајна (1853–1923) и Курта Лампрехта (1856–1915), а за последњег је култура представљала свеукупност људског искуства и развоја, тј. културна историја изједначавана је са тоталном

24 С. Божић, *Тихомир Ђорђевић и Дубровник*, Алексинац: 190 година у слободи, од ослобођења 1833. до наших дана, тематски зборник радова, ур. С. Божић, Алексинац, 2025, 220–225.

25 Р. Берк, *Osnovi kulturne istorije*, Београд, 2010, 11.

26 О. Улбрихт, *Нова културна историја. Историјска антропологија*, Историја: лексикон појмова, прир. Р. ван Дилмен, Београд, 2010, 55–56.

историјом. Покретачке силе су за Лампрехта били економски односи и социјалнопсихолошки развој народне душе.²⁷

Немачки филозоф и песник кога називају „оцем културног национализма” Јохан Готфрид фон Хердер (1744–1803) је после 1760. увео појам „Volk” у средиште историје, представљајући га као „органску колективну целину која уједињује различите појединце путем заједничког језика, установа, уметности и књижевности”. Амерички историчар Ернст Брајзах (1923–2016) наводи Хердерова тумачења: „‘Volk’ има културну основу, за разлику од државе која је, заснована на принуди и моћи у прошлости често била уништитељ култура. [...] Не могу се ни целе културе нити културне особине преносити с једног народа на други. ‘Volk’ и његову културу на јединствен начин обликује њихов сопствени дух.”²⁸ Још један термин који је повезан са културном историјом, поред „духа народа”, јесте књижевност, која се односи на све писане споменике културних достигнућа човечанства.²⁹

Под утицајем ових идеја био је и Тихомир Р. Ђорђевић, зачетник српске културне историје. Ђорђевић је наручивао и добијао најновију светску литературу из етнологије и сродних научних дисциплина, знао је немачки, француски и енглески. Приликом боравка у Бечу и Минхену упознао је достигнућа, савремене правце и методе у етнологији, попут тезе *Völkergedanke* (Националистичка идеја), те дело А. Бастијана *Der Menschheitgedanke durch Raum und Zeit – Идеја човечанства кроз простор и време* (1901). Ђорђевић се спријатељио са професором Гинтером, а на његов метод оставиће трага Гинтерово дело *Ziele, Richtpunkte und Methoden der modernen Völkerkunde* (Циљеви, водећи принципи и методологија модерне етнологије). Важан за формирање Ђорђевићевих научних ставова и метода био је боравак у Енглеској, где се упознао са еволуционистичким правцем у етнологији, са ауторима Тејлором, Морганом, Мекленаном, а посебно Фрејзером. Драгослав Антонијевић запажа: „Својим широким концепцијама етнологије, повезане са целим скупом сродних наука – историјом, археологијом и антропологијом, Ђорђевић ће у својим радовима развијати пре свега еволуционистички правац, заједно са историјским сагледавањем појава, етнопсихолошким, социјално-антрополошким и социјално-психолошким. [...] Већ први

27 Исто, 57.

28 Е. Брајзах, *Историографија: стари век, средњи век, ново доба*, Београд, 2009, 303.

29 D. R. Kelley, *The Old Cultural History, History of the Human Sciences* 3 (1996), 102–103.

радови откривају чињеницу да су етнологија и фолклористика основне научне преокупације Т. Ђорђевића. За њима не заостаје ни културна историја са својим општим и посебним проблемима не само из националне, него и светске науке. Ту се нарочито истичу радови из духовног народног стваралаштва. Аутор полази од већ утврђених проблема, за које прикупља грађу на терену и користи расположиве писане изворе (архиве, литературу и остало) не би ли решио или макар наговестио решење проблема.³⁰

Добро позната едиција *Наш народни живот* у десет томова резултат је рада Тихомира Ђорђевића. У овој едицији заступљене су студије, расправе и чланци о етничкој, историјској и културној прошлости српског народа, уз осврт и на садашњост, тј. време када је Ђорђевић живео и радио. Тако налазимо теме о значају и смислу народних обичаја, нашим занатима, народној ношњи, оружју, уметности, народним пословицама, о браку и многим свадбеним обичајима, положају жена, животу Муслимана, Арбанаса, Рома и Турака на југословенским просторима.³¹ Преко шездесет прилога из Ђорђевићевог научног опуса односи се на историју културе, па се зато сматра и културологом, јер у његовим делима етнологија понекад прелази у културну историју, када се бавио темама из даље и ближе прошлости везане за материјални и духовни живот српског народа. У делу *Из Србије кнеза Милоша – културне прилике од 1815. до 1839. године* Ђорђевић је представио целокупну слику унутрашњег културног стања Србије кнеза Милоша, уз осврт на привреду, трговину, саобраћај, уметност и медицину.³²

Ђорђевић је у часопису *Караџић*, лично или преко сарадника, прикупљао грађу о народном животу, обичајима и предању. Како наводи Драгомир Врећић, „он је схватао да су то наизворнији материјали проишли из колективних осећања и схватања човека и награђени према његовим, људским потребама. Они су најмање под утицајем страних култура, па зато имају обележја самониклости и својеврсне лепоте, творачке снаге и стваралачког изражаја”.³³

30 Д. Антонијевић, *Тихомир Ђорђевић и његово научно дело*, Зборник за друштвене науке 53 (1969), 140–142.

31 *Исто*, 144.

32 *Исто*, 148.

33 Д. Врећић, *Др Тихомир Ђорђевић и његов часопис на преласку из XIX у XX век*, 177. Види и: Т. Ђорђевић, *Зашто се Караџић покреће*, *Караџић* 1 (1899), 1–4.

Када је у питању култура, Ђорђевић је изнео мишљење: „Једна је наша народна култура која је испољена у нашој народној литератури, народној историји, народној медицини, народном праву; народној филозофији, народним обичајима, народној музици и свему у чему се дух и индивидуалност народа испољава; а друга је култура туђа, страна, која наваљује на ову прву. [...] И неће проћи много времена, па ће чак и наша села и пастирске колибе отворити врата новим елементима који упрошћују сваку типичност и отклањају сваку оригиналну црту народну.”³⁴ Овакво Ђорђевићево поимање културе може се повезати са оним преовлађујућим у Европи крајем 18. и у првој половини 19. века. Такође, почетна визија друштва коју је имао одговара духовној клими у земљама региона почетком 20. века, па се слични погледи на друштво могу наћи и код Антуна Радића, Стојана Новаковића, Јована Цвијића, итд. Сличност са ставовима Антуна Радића је у Ђорђевићевом истицању сукоба култура као појаве која доводи до друштвених антагонизама, рецимо, између занатлија, трговаца и сељака, те између њих и госпoде. Ђорђевић, за разлику од Радића, сматра да се сукоб „народне” и „туђе” културе окончава поразом „народне”. Ђорђевић је, као што се види из претходно наведеног цитата, изнео став о два водећим концепцијама у етнологији свог времена, еволуционистичкој и културноисторијској. Уважавао је еволуционистичке принципе, а пошто је указивао на значај мешања и додира са другим од којих се преузимају неки елементи, види се да је на Ђорђевића утицала и културноисторијска оријентација.³⁵

Школовање, наставничка и научна каријера Тихомира Р. Ђорђевића у Алексинцу кључни су за његово формирање као научника, јавног и културног радника. Као стручњак који је познавао историју, археологију и више страних језика, свакако је допринео образовању алексиначких ђака, а јавним предавањима, покретањем часописа *Карацић*, учествовањем у научно-просветним екскурзијама, утицао је на културно формирање јавног мњења алексиначког краја и учинио да се овај град упише у листу српских научних центара. Утицај и квалитет радова и прилога у часопису

34 Т. Ђорђевић, *Српски фолклор*, Карацић 2–3 (1900), 27; Д. Врећих, *Др Тихомир Ђорђевић и његов часопис на преласку из XIX у XX век*, 178.

35 И. Ковачевић, *Историја српске етнологије 2: правци и одломци*, Београд, 2001, 142–144.

Караџић надалеко се осетио. Ђорђевић се у Алексинцу формирао као етнолог, предајући на самом крају 19. века Етнографију српских земља, а у исто време се профилисао и као историчар културе, изnoseћи своја културолошка теоријска тумачења у радовима у *Караџићу* на прелому векова. Живот и рад у Алексинцу били су прекретница која је утицала да Ђорђевић постане један од водећих научника и интелектуалаца у српским, југословенским и европским размерама.

TIHOMIR R. ĐORĐEVIĆ IN ALEKSINAC (LATE 1870S–1905): THE BEGINNINGS OF ONE OF THE FIRST SERBIAN CULTURAL HISTORIANS

Summary:

Tihomir R. Đorđević (1868–1944), who began his professional career at the age of twenty and left a lasting mark in various scholarly fields, was an ethnologist and folklorist, as well as a sociologist and cultural historian who applied the latest developments in European and global scholarship. He studied the folk life and customs of the Serbian people, as well as cultural developments in Serbia in the nineteenth century. He particularly distinguished himself through his research on the life, customs, and creativity of the Roma, as well as through his contributions to the study of the everyday life of Turks, Muslims, Albanians, Circassians, and Jews.

As a cultural historian, he was notable for his conscientiousness and precision, observing phenomena within a broader context while simultaneously collecting data meticulously and conducting detailed analyses. He was born in Knjaževac in 1868 to Radosav and Jelisaveta Đorđević. He began his education in Tešica, continued in Aleksinac, and then in Niš. From 1887 to 1891, he studied at the Department of History and Philology of the Belgrade Higher School. He subsequently worked as a municipal clerk and later as a teacher at the Aleksinac Lower Gymnasium, the Private Gymnasium, and the Teachers' School. In 1902, he spent one semester at the University of Vienna, and he later defended his doctoral dissertation at the University of Munich. In 1905, he became a professor at the First Men's Gymnasium, and, following the establishment of the Ethnological Seminary at the Faculty of Philosophy of the University of Belgrade, he was appointed assistant professor.

Đorđević's education, teaching, and scholarly work in Aleksinac were crucial for his development as a scientist and as a public and cultural figure. As a scholar well versed in history, archaeology, and several foreign languages, he made a significant contribution to the education of students in Aleksinac. Through public lectures, the founding of the journal *Karadžić*, and his participation in scholarly and educational excursions, he played an important role in shaping cultural life and public opinion in the Aleksinac region, helping to place the town among Serbian cultural and scholarly centers. The influence and quality of the works published in *Karadžić* were widely recognized. It was in Aleksinac that Đorđević fully developed as an ethnologist, teaching Ethnography

of Serbian Lands at the end of the nineteenth century, while also distinguishing himself as a cultural historian through theoretical contributions published in Karadžić around the turn of the century. His life and work in Aleksinac represented a turning point that led him to become one of the leading scholars and intellectuals on a Serbian, Yugoslav, and European scale.

Зоран Стевановић

професор историје

ОШ „Љупче Николић”, Алексинац

zoranilelaaleksinac@gmail.com

ПОСЛАНИЦИ ЗА ВАРОШ АЛЕКСИНАЦ У СКУПШТИНАМА КНЕЖЕВИНЕ И КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ (1870–1918)

Апстракт: Након ослобођења од Османског царства и прикључења Кнежевине Србији, варош Алексинац добила је статус окружне вароши и убрзо постала значајан административни и политички центар. У том својству била је изборна јединица за представнике у Народној скупштини Србије. У периоду 1870–1918. Алексинац је више пута имао свог народног посланика, у складу са променљивим уставним оквирима, изборним законима и статусом вароши. Устави из 1869, 1888, 1901. и 1903. године донели су значајне измене у изборном систему, начину избора и представљању грађана у парламенту. Циљ овог рада је да прикаже који су посланици изабрани у име вароши Алексинац, у којим сазивима Народне скупштине су учествовали и у каквим политичким околностима су избори спроведени. Истраживање се заснива на анализи уставних одредби, изборног законодавства и расположивих података о сазивима Народне скупштине. Посебна пажња посвећена је биографијама изабраних представника и њиховој страначкој припадности.

Кључне речи: Србија, Алексинац, устави, изборни закони, Народна скупштина, посланици.

Правна основа избора народних посланика

Правни основ избора народних посланика у Представничка тела Србије као законодавних органа у другој половини 19. и почетком 20. века били су устави Кнежевине и Краљевине Србије. У том периоду донета су четири устава – 1869, 1889, 1901. и 1903. године.

Устав Кнежевине Србије из 1869. године био је трећи устав ново-вековне Србије. Њиме је *de jure* укинут такозвани Турски устав из 1838.

године. Усвојила га је Велика народна скупштина 11. јула¹ 1869, а био је на снази у два наврата, 1869–1888. и 1894–1901. Мада Србија још није била суверена земља, доношењу овог устава се није успротивило ни Османско царство, номинални сизерен Србије, нити велике силе. Пошто га је у време малолетства кнеза Милана Обреновића донело Намесништво назива се и Намесничким уставом. Најважније одредбе Устава посвећене су положају и надлежностима Народне скупштине, која први пут у државноправној историји Србије постаје законодавни орган.

Устав Краљевине Србије из 1889. године био је четврти по реду устав Србије, на снази у периоду 1889–1894. Усвојила га је Велика народна скупштина на заседању 22. децембра 1888. по јулијанском, односно 3. јануара 1889. године по грегоријанском календару.

Устав Краљевине Србије из 1901. године, био је пети по реду устав Србије, на снази од 1901. до 1903. године. Познат је као Априлски или Октроисан устав. Основна новина у овом уставу је успостављање дводомног Народног представништва са Сенатом као горњим и Народном скупштином као доњим домом. После убиства краља Александра 1903. стављен је ван снаге усвајањем новог, либералнијег устава из 1903. године.

Устав Краљевине Србије из 1903. године донет је после Мајског преврата. Влада која је форморана након краљеубиства сазвала је за 2. јун 1903. заседање Народног представништва изабраног 1901. године.

Народно представништво које су чинили Народна скупштина и Сенат, донело је устав који је усвојен 5/18. јуна, а у *Српским новинама* објављен 7/20. јуна 1903. године. Био је то заправо Устав од 22. децембра / 3. јануара 1889, који је са мањим изменама враћен на снагу. Краљ Петар I Карађорђевић се приликом ступања на престо заклео на Устав, по коме је владао све до доношења устава Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1921. године (Видовданског устава).

Устав из 1869. године у поглављу *О Народног претставништву*, предвиђа следеће: „Народна је скупштина народно претставништво” (чл. 41). „Народна скупштина састоји се из посланика народом изабраних и посланика које Књаз бира. Скупштина је обична и велика” (чл. 42). „Избори су народних посланика непосредни и посредни преко повереника” (чл. 44). „Сваки срез и свака окружна варош бира за себе посланике и то на три хиљаде пореских глава по једног. Но и онај срез и окружна

1 Осим када није другачије назначено, сви датуми у раду дати су према јулијанском календару.

варош, што имају мање од три хиљаде пореских глава, бирају по једног посланика. Варош Београд бира два посланика. Књаз бира на свака три народом изабрана посланика по једног са своје стране, из реда људи који се одликују науком или искуством у народним пословима, но овај број не мора бити потпун” (чл. 45). „Сваки Србин који је пунолетан и плаћа грађански данак на имање, рад или приход, има право да бира посланике, или поверенике” (чл. 46). „Ко има право да бира, може бити изабран за повереника, али за посланика може бити изабран само онај ко има пуних тридесет година и плаћа државног данка најмање 6 талира годишње на имање, рад или приход, и има остала својства која прописује изборни закон” (чл. 47). „Чиновници и они који у ред чиновника спадају, као пензионери, они који примају какво издржавање из државне касе, или који улажу у фонд удовички, а исто тако и правозаступници, не могу бити за посланике народне изабрани; а они које Књаз бира могу се узети из свију редова грађанства. Но војници стајаће војске, ма кога чина, не могу ни бирати ни изабрани бити” (чл. 48.) „Сви посланици морају живети у Србији, но не морају живети у срезу или у вароши где су изабрани” (чл. 50). „Народни посланици нису претставници само оних који су их изабрали, него целог народа, и по томе њима се не може дати никакво обавезно настављење од бирача, већ они по свом увиђању и савести представљају и решавају народне потребе” (чл. 51).

На основу устава Народна скупштина је донела *Изборни закон скупштински* који је ступио на снагу 10. октобра 1870. године. Његове главне одредбе биле су ове: „Опште бирање народних и књажевих посланика бива сваке четврте године. Прво опште бирање и народних и књажевих посланика по овом закону за обичну скупштину биће у течају идуће 1871. године, и у напредак ће се према томе рачунати” (чл. 1). Сваки Србин, т. ј. сваки српски грађанин, био рођен или прирођен, који је навршио 21 годину који плаћа грађански данак на имање, рад или приход, може бити бирач посланика за народну скупштину” (чл. 17). У бирачки списак не могу бити унети, дакле нити се бирати: „скитнице Цигани”, они који служе код других под најам и плаћају бећарски данак, они који су осуђени због злочина или на губитак части, док им се не врате права, они који се налази у затвору или притвору, они који су судском пресудом осуђени јер су злоупотребом власти, претњом, поклоном или обећањем за себе или за другог радили да буде узабран за посланика или повереника, па и они којима се докаже да су свој глас продали. Право гласа

немају ни они којима је стедиште отворено, који су под старатељством и они којима устав забрањује бирање посланика (чл. 18). „Ко може бити бирач, тај може бити свуда изабрат за посланика, живео или не живео у оној вароши или срезу, само ако живи ма где у Србији без обзира где живи, само ако живи у Србији”. Поред бирачких услова, посланик мора имати навршених 30 година, плаћати најмање 6 талира данка годишње, као и да не буде део групе изузете чланом 48 Устава (чл. 22). „Посланик, који бу у више од једне окружне вароши или више од једног среза изабрат био, чим су му избори саопштени дужа је казати чијег се избора прима” (чл. 23). У окружним варошима избори су непосредни, а у селима посредни, преко повереника (чл. 24). У селима се на сваких 50 пореских глава бира по један повереник, по два повереника бирају општине које имају више од 50 пореских глава (чл. 52). Повереници се бирају простом већином гласова (чл. 53). Повереници гласају појединачно истовремено за све кандидате, уколико их буде више (чл. 57) — Ако ни један кандидат нема чисту већину према броју повереника који су гласали, онда се нов избори неће одлагати, него ће се одмах бирати између двојице који имају највећи број гласова (чл. 65). Ко од кандидата буде имао чисту, „савршену већину”, тј. више од половине укупног броја предатих гласова, постао је посланик, што је одбор имао обавезу да одмах јавно саопшти (чл. 37). у случају да ниједан од кандидата нема „савршену већину”, одбор ће објавити која два имају највише гласова. Одбор ће онда направити проглас који ће се објавити преко општине и у коме ће се назначити: колико је свега бирача у вароши; колико је било гласача; која је савршена већина гласача; место и дан када ће се састати нова изборна скупштина (чл. 38). Нови избори могу бити спроведени тек после три дана од првих, поступком истоветним првом и то за кандидате који су означени као они са највише гласова (чл. 39, 40. и 41). Посланик је постајао кандидат са простом већином гласова (чл. 46).²

Устав из 1889. у поглављу V, које говори о Народном представништву, наводи одредбе: „Народно је претставништво Народна Скупштина. Народна је Скупштина Обична и Велика” (чл. 76). „Народну скупштину састављају посланици које народ слободно бира по одредбама овога Устава” (чл. 77). „Избори су народних посланика непосредни. Гласање је тајно и врши се куглицама” (чл. 78). „Сваки округ бира онолико посланика колико долази на њега по броју пореских глава. На

2 Српске новине, бр. 128, 27. октобар 1870; исто, бр. 129, 29. октобар 1870.

сваких 4.500 пореских глава долази по један народни посланик. Ако вишак пореских глава у једноме округу прелази 3.000, бираће се у њему још један посланик. У овај број посланика које бира округ улазе и они посланици за које члан 100-ти овога Устава изискује нарочите услове” (чл. 79). „Варош Београд бира четири посланика, вароши: Ниш и Крагујевац по два, а вароши: Алексинац, Ваљево, Врање, Горњи Милановац, Зајечар, Јагодина, Књажевац, Крушевац, Лозница, Лесковац, Неготин, Параћин, Пирот, Пожаревац, Прокупље, Свилајинац, Смедерево, Ћуприја, Ужице, Чачак и Шабац, свака по једног посланика” (члан 81). „Сваки народни посланик претставља цео народ а не само оне који су га изабрали” (чл. 83). „Бирачи не могу давати нити народни посланици примати заповедна и обавезна упутства” (чл. 84). „Право бирачко има сваки рођени или приурођени Србин који, је навршио 21 годину и који плаћа држави најмање петнаест динара непосредне порезе годишње. Задругари, који су на вршили 21 годину, имају право бирања ма колику непосредну порезу плаћали. Сваки који хоће да употреби своје бирачко право, мора претходно узети бирачку карту. А бирачку је карту надлежна власт дужна издати свакоме ко докаже признаницом или протоколом у који се заводи плаћање порезе да је у прошлом или текућем полутођу платио порезу која даје право бирања” (чл. 85). „Сваки бирач има право да бира само на једноме месту, и то у ономе изборном округу у коме је као бирач уписан” (чл. 86). Официри, активни и у недејству и војници који слуће рок не могу гласати (чл. 87). „За посланика у Народној Скупштини може бити изабран само онај, који сем услова потребних за право бирања, испуњава још и ове услове: 1) да је Србин по рођењу, или да је, ако је приурођен, настањен пет година у Србији; 2) да ужива сва грађанска и политичка права; 3) да живи стално у Србији, изузимајући оне који се стално баве на страни по државноме послу; 4) да је навршио 30 година; 5) да плаћа држави најмање 30 динара непосредне порезе на годину” (чл. 96). „Полицијски чиновници не могу бити бирани за народне посланике” (чл. 97). Међу посланицима сваког округа морају бити по два лица који поред осталих уставних услова, општих за све посланике, испуњавају још и овај нарочити услов: Да су свршили који факултет у земљи или на страни, или коју вишу стручну школу која стоји у реду факултета. Али сматраће се да имају тај услов и ако нису свршили ни факултет нити стручну школу сви они а) који су били претседници или потпретседници Народне Скупштине; б) министри и дипломатски агенти

и они који су то били; в) председник, потпредседник и чланови Државног Савета, и они који су то били; г) генерали и пуковници у пензији. Ова два посланика бирају окрузи истог дана и истим начином као и остале посланике, али одвојено од њих” (чл. 100). За обичну Народну скупштину посланици изабрани општим избором бирају се на три године. За сваки трогодишњи скупштински мандат избори се врше на Крстовдан, 14/26 септембра (чл. 101). Скупштина се редовно сазива у престоницу, за 1. новембар сваке године (по јулијанском календару). Сваки редован сазив Народне скупштине траје најмање шест недеља (чл. 102). Краљ може сазвати скупштину и у ванредни сазив (чл. 103).

На основу устава, 25. марта / 6. априла 1890 године донет је *Закон о изборима народних посланика*, којим је поближе регулисан њихово бирање. „Бирачки одбор у варошима и у двама сеоским општинама, које бирају по једног посланика, састављају: један судија месног или најближег првостепеног суда одређен коцком од судија тога суда, председник општинског суда и по један представник свакога кандидата. Овај ће одбор, пошто буде избројао гласове, објавити одмах, према чл. 94. Устава резултат избора. Ако је који од кандидата добио апсолутну већину гласова одбор ће му одмах издати посланичко пуномоћство. Ако пак није добио такву већину, он ће, објављујући резултат избора, заказати у исто време нов избор за 20. септембар” (чл. 81). По завршетку изборног процеса: „Свакој ће се листи кандидатској дати онолико посланичких места, колико се пута количник садржи у гласовима које је она добила (чл. 87)”.³ Изборни количник добијао се када се број гласалих подели са бројем посланика који се бира у округу или окружној вароши која бира два или више посланика.

Устав из 1901. године у поглављу IV доноси одредбе о Народном представништву и наводи: „Законодавну власт врши Краљ са Народним Представништвом. Народно претставништво састављају Народна Скупштина и Сенат. Избори за Народну скупштину се врше на дан 21 Маја, а избори за Сенат на дан 8 Септембра. Нико не може бити члан и у Скупштини и у Сенату у исто време. Сваки члан Народног претставништва заступа цео народ” (чл. 43). Народну Скупштину састављају народни посланици, које народ слободно бира по одредбама овога Устава и изборног закона. Народних посланика има 130. Београд бира два посланика, а окружне вароши, као и општине такковска и добрињска,

3 Српске новине, бр. 72, 30. март 1890.

по једног. Остали број бирају окрузи по окружним листама према сразмери свога становништва. У свакој окружној листи мора бити један кандидат, који је свршио факултет у Србији или на страни. Законом се прописују ближе одредбе” (чл. 65). „Бирање је посланика непосредно, а гласање је тајно” (чл. 66). „Може бити изабран за посланика у Народној Скупштини а) који је рођени или прирођени српски грађанин; б) који ужива сва грађанска и политичка права; в) који је навршио 30 година; г) који стално живи у Србији; д) који зна читати и писати; е) који Држави плаћа годишње најмање 60 дин. непосредне порезе. Колико ко плаћа на годишњу порезе, доказује се пореским књижицама за последње три године. Али адвокати и сви они који су свршили факултет у Србији или на страни, могу бити бирани и ако плаћају 30 динара годишње непосредног пореза” (чл. 67). Не могу бити посланици у Народној Скупштини: а) који сами бирачког права немају или га вршити не могу; б) активни чиновници, сем чланова Касационог суда, Председника и чланова Главне контроле, Председника Апелационог Суда, Професора Велике и средњих школа, Управника Монопола, Библиотекара Народне Библиотеке, лекара, инжењера и оних чиновника на расположењу или у пенсији који су свршили факултет; в) Председници општина; г) Свештеници оба реда” (чл. 68). „Посланички мандат траје четири године. Посланички мандат губи онај посланик који за трајања мандата добије плаћену државну или од државе зависну службу, сталну или привремену, као и онај који за то време ако је чиновник буде унапређен. Који овим начином изгуби мандат може бити поново биран, ако то допушта његов нови положај” (чл. 69).

Након доношења Устава, донета су два закона о избору народних посланика. Први је донет 10/22. јуна 1901. године: *Привремени закон о изборима чланова Народног представништва*,⁴ и други: *Закон о изборима чланова Народног представништва*, 12/24. децембра 1901. године.⁵

Устав из 1903 године садржи, у највећем свом делу, одредбе устава из 1889. године. Разлике у одредбама које се односе на Народну скупштину су следеће:

Чл. 84. (некадашњи 85.) додато је да се у непосредне порезе за бирачко право рачуна и стални државни прирез, а изостављен је текст који говори о бирачким картама, које су укинуте. Из члана 91. (некадашњи 92.) избачена је одредба да у Главни бирачки одбор улази и по један члан

4 Исто, бр. 137, 10. јун 1901.

5 Исто, бр. 283, 21. децембар 1901.

сталног окружног одбора. Члан 92, некадашњи 93, доноси нову одредбу: „Ако једна кандидатска листа не добије ни количник, њени се гласови придају кандидатској листи са највећим бројем гласова”. У члан 98. (99.) унесена је одредба да председници општина, ако би били изабрани за народне посланике и приме мандат, губе дотадашњи положај. Члан 99. (100.) доноси следећу новину: „На свакој кандидатској листи изборног округа морају бити по два лица, која поред осталих уставних услова, општих за све посланике, испуњавају још и овај нарочити услов: Да су свршили који факултет у земљи или на страни, или коју вишу стручну школу, која стоји у реду факултета”. Чланом 100. (101.) уместо трогодишњег, уводи се четворогодишњи скупштински мандат. Чл. 101. (102.) предвиђа да се скупштина редовно састаје сваке године 1 октобра у престоници, а само у случају рата ван ње. Према члану 111, некадашњем 112, редован сазив Народне скупштине не може се закључити док скупштина не донесе буџет.

Главне одредбе *Закона о изборима народних посланика* из 1890. са изменама и допунама на основу устава из 1903 године, јесу ове: Народна скупштина се састаје редовно 1 октобра сваке године у престоници, а само у случају рата ван ње. Избори који се врше по одредбама овога закона вреде за четири године. Избори се наређују указом, који се обзнањује у службеним *Српским новинама* најдаље до 25 јуна, а истим указом наређује се и сазив Народне скупштине. Изборни окрузи се поклапају са административним. Сваки окрут бира број посланика сразмерно броју пореских глава. На сваких 4.500 пореских глава по један посланик, с тим да се у случају да остатак пореских глава у округу премашује 3.000 стиче право на избор још једног посланика. Број посланика округа утврђује пре сваких избора Државни одбор на основу пореских књига. Бирачки одбор сачињавају: председник Државног савета и Касационог суда, председник и оба потпредседника последњег сазива скупштине, или њихови заменици. (чланови 1–10). Бирачко право има сваки српски грађанин са навршеном 21 годином, који плаћа најмање 15 динара непосредног порезе годишње, рачунајући и стални државни прирез. Ко нема право да бира, не може бити ни биран. Пасивно бирачко право има сваки Србин по рођењу или „прирођењу”, који испуњава још и ове услове: да ужива сва грађанска и политичка права, да живи стално у Србији, што се не односи оне који због државне службе живе у иностранству; да је навршио 30 година и да плаћа најмање 30 динара непосредног годишњег

пореза. На свакој кандидатској листи морају бити још по два лица која су завршила факултет у земљи или иностранству, или пак стручну школу у рангу факултета. Чиновничке положаје заједно са посланичким мандатом нису губили: министри у служби или на расположењу, чланови Државног савета, дипломатски претставници на страни, председници виших и првостепених судова, професори Велике школе, стручних и средњих школа; инжињери и лекари у државној служби; пензионери и чиновници на расположењу. Чиновници који су изабрани за посланика нису могли бити пензионисани за време вршења мандата. Полицијски чиновници нису могли бити бирани за народне посланике, осим ако предходно нису дали оставку на државну службу, и то најмање месец дана пре кандидатуре. Уколико би народни посланици за време мандата примили државну службу, аутоматски су губили мандат. (чланови 11–19).⁶

У наредним поглављима биће представљени посланици вароши Алексинац по наведеним уставним периодима, са подацима о изборима, кандидатима и политичким околностима, као и њихове биографије.

Избори по одредбама устава из 1869. године

1. Народна скупштина у Крагујевцу од 14. септембра до 25. октобра 1870. године

Одредбама устава из 1869. године, скупштина је добила законодавну улогу. Да би се могли донети закони према новом уставу морала се сазвати скупштина да их донесе. Ради тога су заказани избори за ванредну законодавну скупштину, која је имала задатак да донесе нужне законе.

Указом од 7. августа 1870. заказани су избори, а сазив скупштине утврђен за 14. септембар исте године у Крагујевцу. Број бираних посланика износио је 97, али је Устав давао могућност кнезу да сам именује једну трећину од броја бираних посланика, са циљем да у Народној скупштини уђе и интелигенција.

Пошто је донела најнужније законе саобразне новом уставу законодавна скупштина из 1870. се разишла.⁷ Изабрани народни посланик за варош Алексинац био је Милосав Трифунац, трговац из Алексинца.⁸

6 Ч. Митриновић, М. Н. Брашић, *Југословенске скупштине и сабори*, Београд, 1937, 148–149.

7 *Исто*, 81–82.

8 *Српске новине*, бр. 108, 12. септембар 1870.

2. Народна скупштина у Крагујевцу за 1871, 1872. и 1873. годину

По одредби Устава, раописани су нови избори за редовну законодавну Народну скупштину, за период од 1871. до 1873. године. Избори су одржани 6. августа 1871. године, по новом изборном закону. Изабрано је 97 народних посланика, те је уз именованих 18, Народна скупштина укупно бројала 115 посланика. По извршеним изборима скупштина је сазвана у први редован сазив за 1871, на дан 5. септембра у Крагујевцу и заседала је до 24. октобра исте године.

Друго редовно заседање Наредне скупштине одржано је од 4. септембра до 25. октобра 1872. године, док је треће одржано од 15. новембра до 31. децембра 1873. године.

У једном ванредном заседању скупштина је радила од 2. до 27. јануара 1874. године.⁹

Изабрани народни посланик за варош Алексинац поново је био Милосав Трифунац, трговац из Алексинца.¹⁰

3. Народна скупштина у Београду за 1874, 1875. и 1876. годину

Избори за законодавну Народну скупштину, за 1874, 1875 и 1876. годину, одржани су 24. октобра 1874. године.

Ова скупштина имала је свој први сазив од 8. новембра 1874. до 13. марта 1875. године. То је било и једино њено заседање, пошто је указом кнеза Милана од 13. марта 1875. распуштена и наложено расписивање нових избора у року од четири месеца.¹¹

Изабрани народни посланик за варош Алексинац, по трећи пут, био је Милосав Трифунац, трговац из Алексинца.¹²

4. Народна скупштина у Крагујевцу за 1875, 1876. и 1877. годину

Указом кнеза Милана од 2. јула 1875. године било је одређено да се избори у целој земљи одрже 3. августа за законодавну скупштину, за

9 Ч. Митриновић, М. Н. Брашић, *нав. дело*, 85–87.

10 *Српске новине*, бр. 105, 4. септембар 1871.

11 Ч. Митриновић, М. Н. Брашић, *нав. дело*, 87–88.

12 *Српске новине*, бр. 246, 7. новембар 1874.

период 1875, 1876. и 1877. година. Краљевим указом од 4. јула, одређено је да се нова скупштина састане 15. августа, на Велику Госпојину, у Крагујевцу.

У свом првом редовном сазиву за 1875. годину скупштина је радила од 15. августа 1875. до 21. јануара 1876. године.

Изабрани народни посланик за варош Алексинац био је Васа Стошић, трговац из Алексинца.¹³

5. Велика народна скупштина од 14/26. до 16/28. фебруара 1877. године у Београду

Кнежевина Србија током 1876. ушла је у Први српско-турски рат. У војним операцијама Србија није имала успеха. Морало се помишљати на примирје, па и на мир, јер је исцрпљеност била велика. Кнез Милан је желео да се по том питању консултује Велика народна скупштина, чије се сазивање могло предузети на основу устава из 1869. године. Ради тога су, кнежевим указом од 1/13. фебруара 1877, одређени избори за Велику народну скупштину. Избори су требали бити одржани 8/20. фебруара, а 14/26. фебруара требала је да се састане новоизабрана Велика народна скупштина у Београду. Бирано је 420 народних посланика, а сам резултат избора није био толико карактеристичан за међустраничке односе и унутрашњу политику, колико је израз расположења после неуспешног рата. Народни посланици који су били изабрани, у претежнијој већини, изражавали су се отворено против рата. 14/26. фебруара одржан је у сали Народног позоришта први претходни састанак, ради прегледа пуномоћстава.¹⁴

Седнице у згради Народног позоришта биле су тајне. Кнез Милан је 16/28. фебруара ушао у салу и одмах усмено, веома динамично, изговорио беседу, наглашавајући услове под којима је мир са Османским царством могућ. Потом је оставио посланике да на тајној седници донесу одлуку. Посланици су гласали у корист мира. Чим су га о томе обавестили, кнез се вратио да закључи седнице. Чим је кнез завршио говор, прочитан је указ којим се скупштина распушта. Посланици су били затечени и постиђени јер су се осећали као да су најурени са скупа. Председник и потпредседник скупштине отишли су кнезу у двор да га моле да им дозволи да се посланици могу окупљати ради заједничког

13 Исто, бр. 174, 5. август 1875.

14 Ч. Митриновић, М. Н. Брашић, *нав. дело*, 90–91.

саветовања. На то им је кнез Милан одговорио да је он уставни владар и да је имао права да распусти скупштину, те да даље не може бити говора о томе.¹⁵

На Великој народној скупштини, чије заседање је почело 14/26. фебруара 1877, Алексинац је имао четири изабрана посланика – трговце Јована Младеновића, Јованчу Таушановића, Васу К. Стошића и Милосава Трифунца.¹⁶

Народна скупштина изабрана у августу 1875. године, после одржане Велике народне скупштине у фебруару 1877, имала је још два своја редовна заседања. Био је то редован сазив за 1876. годину који је заседао од 19. јуна до 24. јула 1877. године, и редовни сазив за 1877. одржан од 24. јуна до 25. јула 1878. године.¹⁷

6. Народна скупштина у Нишу за 1878, 1879. и 1880. годину

Први избори за Народну скупштину, после прогласа независности Србије, одржани су 29. октобра 1878. године. Право избора народних посланика дато је и житељима новоослобођеним крајевима. Бирано је у целој земљи 129 посланика. Кнез је имао право да наменује још 43 посланика, тако да је нова Народна скупштина, сазвана за 21. новембар 1878. у Нишу, имала укупно 172 посланика.

Ова Народна скупштина имала је два редовна и једно ванредно заседање. Прво редовно заседање за 1878. годину одржано је у Нишу од 21. новембра 1878. до 20. јануара 1879. године. Друго, за 1879. годину, такође је одржано у Нишу, од 1. новембра 1879. до 3. фебруара 1880. године.

Ванредни сазив ове скупштине одржан је у Крагујевцу од 11. до 25. маја 1880. године.¹⁸ Изабрани народни посланик за варош Алексинац био је Васа К. Стошић, трговац.¹⁹

15 С. Рајић, *Кнез Милан Обреновић (1854–1881), од бератлије до суверена*, I, Београд, 2024, 477.

16 Ч. Митриновић, М. Н. Брашић, *нав. дело*, 91–92.

17 *Исто*.

18 *Исто*, 92–93.

19 *Српске новине*, бр. 249, 10. новембар 1878.

7. Народна скупштина у Београду за 1881, 1882. и 1883. годину

Народна скупштина, изабрана 29. октобра 1878, са изразитом либералном већином, указом кнеза Милана од 24. октобра 1880. године била је распуштена. Нови избори заказани су за 30. новембар 1880. године, а одржавање скупштине предвиђено за 30. децембра 1880, односно по грегоријанском рачунању почетком 1881. године, у Београду.

На изборима су се појавили либерални кандидати и кандидати дотадашње опозиције, коју су чинили конзервативци и радикали. Изборни резултат био је неповољан по либерале. Опозиција је добила 127, а либерали само 7 мандата. Скупштина се састала почетком 1881. године и извршила верификацију посланичких мандата.

Овај сазив Народне скупштине трајао је до 1883. године.

Скупштински сазив изабран почетком 1881. имао је три заседања: прво редовно заседање за 1881. годину, одржано од 30. децембра 1880. до 22. маја 1881. године; друго, за 1882. годину, од 31. децембра 1881 (12. јануара 1882), до 22. јуна 1882. године а потом су следила једно за другим треће редовно и једно ванредно заседање, која су трајала од 25. новембра 1882. до 11. јануара 1883, када је скупштина распуштена.²⁰

Изабрани народни посланик на овим изборима за варош Алексинац био је трговац Васа К. Стошић, који је добио 126, док је против било 16 гласова.²¹

У овом сазиву Народне скупштине био је и један посланик из Округа алексиначког постављен од стране кнеза Милана. Био је то окружни лекар и управник алексиначке болнице др Ђорђе Димитријевић. Са њим ће од марта 1881. године у скупштини бити још један краљев посланик, Јован Несторовић, председник Суда Округа алексиначког, који је до тада био председник Суда Округа крајинског.

Након што су посланици Народне радикалне странке, њих 51 и 2 либерала, односно цела опозиција, 5. марта 1882. поднели оставке, владар је 1. маја расписао изборе за упражњена места. Избори су одржани 15. маја 1882. године за упражњена места ових посланика. Међу посланицима који су поднели оставке био је и Васа Стошић. На овим изборима у Алексинцу, он је добио 412 гласова, док је његов противкан-

20 Ч. Митриновић, М. Н. Брашић, *нав. дело*, 93–96.

21 *Самоуправа*, бр. 151, 15. децембар 1881.

дидат Наум Ц. Јанковић, напредњак, добио 41 глас. Како су посланици Народне радикалне странке поново дали оставке 25. маја 1882, Народна скупштина их је већ сутрадан искључила, па су избори поновљени последњег дана маја на основу указа који је краљ Милан издао четири дана раније. У Алексинцу је Васа Стошић добио 464, док је његов противкандидат Мита Аранђеловић добио 36 гласова.²² Влада је међутим одбацила гласове искључених народних посланика и уместо њих мандате доделила кандидатима који су били други по броју освојених гласова. Тако је за народног посланика вароши Алексинац проглашен Мита Аранђеловић.

Дакле, од маја 1882. уместо Васе Стошића, посланика Народне радикалне странке, који је поднео оставку, народни посланик за варош Алексинац био је Мита Аранђеловић, трговац из Алексинца²³.

На седници Народне скупштине од 5. децембра 1882. искључено је 9 народних посланика, а међу њима и Мита Аранђеловић. За посланике у вароши Алексинац избори су заказани за 10. децембар 1882. године.

На изборима у Алексинцу, који су одржани 10. децембра 1882. године, Васа Стошић освојио је 188 гласова, Мата Тривунац, напредњак, освојио је 51 глас, а Коста Матић, радикал, 17 гласова. Пошто је добио апсолутну већину за посланика је изабран Стошић.

8. Народна скупштина у Београду за 1883, 1884. и 1885. годину

Влада Милана Пироћанца предложила је краљу Милану да се изврше нови посланички избори за законодавну скупштину, надајући се да ће осигурати парламентарну већину, како би доцније, према уставним одредбама, могла да изврши изборе за Велику народну скупштину, која је једино била надлежна за питање измене Устава. Краљевим указом били

22 Исто, бр. 84, 3. јун 1882.

23 Мита Аранђеловић, трговац из Алексинца, посланик за варош Алексинац. Именован је за народног посланика после избора од 31. маја 1882. године, на којима је био другопласирани, иза Васе Стошића. Како Народна скупштина није признала посланике који су два пута подносили оставке то је Мита Аранђеловић постављен за посланика и на тој дужности је остао до 5. децембра 1882, када је искључен. На поновљеним изборима није се кандидовао. Био је и дугогодишњи члан Одбора општине алексиначке, од 1867. до 1880. године. У попису из 1884. године наводи се Мита Аранђеловић, трговац (53 г.), жена Смиљка (45 г.), синови: Михаило, трговац (19 г.), Живојин, ђак (11 г.), ћер Роксанда (15 г.), слуге: Владимир, шегрт (17 г.), Илија, шегрт (14 г.), Тодор, шегрт (16 г.) и Тодор, покућар (19 г.).

се одређени избори за 7. септембар 1883, а одржавање новоизабране скупштина у ванредном сазиву заказано је за 15. септембра.

Резултати избора били су као неповољни за владу Милана Пироћанца и напредњаке. Опозиција је на изборима добила 102 мандата, (радикали 72 и либерали 30), према 24 мандата колико су добили напредњаци. У осам срезова избори су протекли у неред у или уопште нису били ни одржани. Краљ је, на основу Устава, имао право да постави још 44 посланика. На предлог владе он је то и учинио, али ни тај број није био довољан да би јој осигурао потребну већину.

Ова скупштина заседала је само у једном ванредном сазиву, од 15. до 22 септембра 1883, када је због избијања Тимочке буне најпре одложена на неодређено време, а 30. децембра распуштена. Нови избори заказани су за 25. јануар 1884. године.

Изабрани народни посланик за варош Алексинац на изборима од 7. септембра 1883. био је Васа Стошић.²⁴

9. Народна скупштина у Нишу за 1883, 1884. и 1885. годину

После угушења Тимочке буне краљ Милан је расписао нове изборе. Пет дана пред изборе који су били одређени за 25. јануар 1884. укинута је ванредно стање у свим окрузима у којима је било проглашено за време трајања буне, међу којима је био и Алексиначки.

Избори су протекли у миру и Напредној странци дали готово све мандате, док су радикали и либерали добили само десет, јер на већини места на изборима нису ни постављали своје листе.

Пошто је краљ Милан именовао још једну трећину од укупног броја посланика, а на та места били су постављени искључиво чланови Напредне странке, скупштина се састала 6. маја 1884. у Нишу, у основној школи код Саборне цркве.

Први редовни сазив за 1883. годину скупштина је одржала од 6. маја до 16. јуна 1884. а други од 3. до 23. априла 1885. године. У ванредном сазиву за 1885. скупштина је заседала од 19. до 23. септембра 1885. године.²⁵

24 *Стенографске белешке Народне скупштине држане у 1883. години из посланика за периоду скупштинску 1883, 1884, и 1885., Београд, 1883, 21.*

25 Ч. Митриновић, М. Н. Брашић, *нав. дело*, 101–103.

Изабрани народни посланик на овим изборима за варош Алексинац био је Мата М. Трифунац, трговац из Алексинца.

10. Народна скупштина у Нишу за 1885, 1886. и 1887. годину

Избори, који су одржани 26. априла 1886. протекли су под врло тешким околностима.

Србија је изашла из рата са Бугарском који није био победоносан и који је земљу коштао жртава и новца. Финансијска снага земље била је исцрпљена. Нереди после рата нису престајали, праћени интензивирањем хајдучије која се није могла сузбити ни најоштријим мерама.

На изборе су напредњаци изашли самостално, а радикали и либерали удружено. Власт је пооштрила мере које су требале да јој осигурају успех, али су на изборима ипак већину освојили радикали и либерали, и то такву већину која је једва паралисана на тај начин што је једна трећина именованих посланика била искључиво из редова Напредне странке. Сем тога, избори су вршени тек пет дана после укидања ратног стања, уз строгу полицијску стегу, којој је мах дао сам председник владе и министар унутрашњих дела Милутин Гарашанин једним расписом у коме је наглашавао да ће „сваки изборни неуспех сматрати као неискреност и неспособност полицијских органа”. Приликом верификације мандата, 33 мандата опозиције била су оспорена, а понегде су вршени и накнадни избори.

Напредњачка влада Милутина Гарашанина пала је 1. јуна 1887. године. Истога дана образована је нова коалициона влада Народне радикалне и Либералне странке, којој је на челу био Јован Ристић, т. зв. „савезна влада”, чији је први потез био распуштање Народне купштине. Краљевим указом од 2. јуна, то је и остварено.

Ова скупштина имала је свој први ванредни сазив од 13. јуна до 30. јула 1886. године. Редовни сазив за 1885. заседао је од 15. до 25. јула 1886. године. Други редовни сазив, за 1886. годину, одржан је од 5. октобра до 2. новембра 1886. године. Указом од 2 јуна 1887. Народна скупштина изабрана за скупштински период 1885, 1886 и 1887, била је распуштена.²⁶

Изабрани народни посланик на овим изборима за варош Алексинац био је Љуба Марковић из Алексинца.²⁷

26 Ч. Митриновић, М. Н. Брашић, *нав. дело*, 103–104.

27 *Српске новине*, бр. 160, 18. јул 1886.

11. Народна скупштина у Београду за 1887, 1888. и 1889. годину

Краљевим указом од 13. августа 1887. заказани су нови избори за 17. септембар исте године, за следећи скупштински трогодишњи период. Требало је да се у целој земљи изабере 156 народних посланика, а на основу тог броја краљ је по Уставу могао да именује још 52 посланика, што значи да је скупштина требала да има 208 посланика.

Избори су дали сва посланичка места странкама коалиционе владе, које су иступали са засебним кандидатима, радикалима и либералима. Број радикала премашио је број либералних посланика за само неколико мандата, а сем тога у неколико изборних јединица морали су се вршити накнадни избори. Та разлика је ублажена касније, при именовању посланика који су постављени краљевим указом, па су том приликом либерали добили још 36, а радикали још 16 посланичких места. Верификација мандата извршена је после првог заседања скупштине од 15. Новембра.

Овај сазив Народне скупштине своје прво редовно заседање за 1887. одржао је од 15. новембра 1887. до 11. јануара 1888. године.

Седманаестог децембра 1887. коалициона влада на челу са Јованом Ристићем поднела је оставку, а два дана касније образовано је прва хомогена радикална влада, на челу са генералом Савом Грујићем. Указом од 11. јануара 1888. Народна скупштина била је распуштена, а нови избори расписани за 21. фебруар 1888, за претстојећи скупштински период.²⁸

Изабрани народни посланик на овим изборима за варош Алексинац био је Љуба Марковић, трговац из Алексинца.²⁹

12. Народна скупштина у Београду за 1887, 1888. и 1889. годину

На изборима који су одржани 21. фебруара 1888. Народна радикална странка добила је све посланичке мандате, тако да у Народној скупштини, која се састала 19. марта, није уопште било претставника

28 Ч. Митриновић, М. Н. Брашић, *нав. дело*, 104–105.

29 *Календар са Шематизмом Краљевине Србије за 1888. годину*, Београд, 1889, 24; *Српске новине*, бр. 262, 30. новембар 1887.

других странака. Посланици који су били именовани такође су припадали радикалној странци.

Овај сазив Народне скупштине своје прво редовно заседање за 1888. одржао је од 19. марта до 16. априла 1888. године.³⁰

Изабрани народни посланик на овим изборима за варош Алексинац био је Васа Стошић, тада кмет из Алексинца.³¹

13. Велика (Уставотворна) народна скупштина у Београду од 10. до 22. децембра 1888. године

Краљ Милан издао је 14. октобра 1888. прокламацију српском народу, којом га је позивао на слогу: „Нек у теби”, каже се у тој прокламацији, „умукну сви гласови раздора; нек једнодушно сви мисле на опште добро - а први пример за то треба да даде Краљ, и он је срећан што може да га даде”. Краљ је истакао да партијска борба може довести само до нових жалосних призора, каквих је било исувише. Нагласио је да искрена тежња партија за добром и напретком државе не може дати позитивне резултате док је на снази Устав из 1869. године. Стога су за 20. новембар заказани избори за Велику народну скупштину која је имала задатак да донесе нови Устав. Краљ је јемчио пуну слободу избора и позива све партије да се сложе на изради новог устава. Предвиђен је избор 628 народних посланика у целој земљи.

Према извештају верификационог одбора, 593 народна посланика имала су потпуно уредна пуномоћја, тако да се скупштина могла одмах конституисати и прећи на рад. Од изабраних народних посланика, преко пет стотина припадало је Народној радикалној странци. Либерална странка добила је преко стотину мандата, док Напредна странка није добила ниједан мандат.³²

Изабрани посланици Велике народне скупштине за варош Алексинац били су: председник општине из Алексинца Васа Стошић, суботички парох Аврам Миловановић, трговац Љуба Марковић и механџија из Алексинца, Коста Матић.

30 Ч. Митриновић, М. Н. Брашић, *нав. дело*, 105–106.

31 *Српске новине*, бр. 43, 25. фебруар 1888.

32 Ч. Митриновић, М. Н. Брашић, *нав. дело*, 113–114.

Избори по одредбама устава из 1888. године

1. Ванредна Народна скупштина у Београду од 1. октобра 1889. до 18. априла 1890. године

Доношење новог Устава дало је нов полет развоју политичких прилика у земљи. По његовом доношењу било је потребно да се донесу привремени закони о изборима народних посланика за ванредну Народну скупштину, којој ће се ставити у задатак да изради нове органске законе, саобразне новим уставним прописима и нови привремени закон о пословном реду скупштине који би важио само за предстојећу ванредну скупштину. Краљ Милан абдицирао је 22. фебруара 1889. уступајући место своје малолетном сину Александру. Малолетни наследник престола Александар био је проглашен за краља Србије, а користећи се одредбама Устава Краљ Милан је одредио да чланови Намесништва, за време краљева малолетства буду Јован Ристић, Коста С. Протић и генерал Јован Белимарковић. Намесништво је извршило промену владе. Образована је чисто радикалска влада са Савом Грујићем на челу. Припремивши нове привремене законе о избору народних посланика и закону о скупштинском пословнику, нова влада је одредила да се 14. септембра изврше избори за ванредну Народну скупштину, а да се по њима она састане у Београду 1. октобра 1889.

Избори од 14 септембра 1889. године извршени су по *Закону о привременом изборном реду*, који је по прелазним одредбама Устава предложио Уставотворни одбор, а усвојио Државни савет 8. априла 1889. године.³³ По овом закону Србија је била подељена на 15 изборних округа. Гласало се за листе на нивоу изборних округа на којима су бирали посланици са општим условима, белим, а за посланике са посебним условима црвеним куглицама.

Од 117 народних посланика, колико је према одредби Устава имало да се изабере, Народна радикална странка добила је око 100 мандата, док је остатак припао Либералној странци. Напредна странка није добила ниједан мандат.

На изборима за варош Алексинац биле су истакнуте три кандидатске листе:

1. Аврама Миловановића, свештеника из Алексинца,³⁴

33 *Српске новине*, бр. 94, 29. април 1889.

34 *Исто*, бр. 193, 1. септембар 1889.

2. Мите Ј. Стојановића, судије Окружног суда у Алексинцу,³⁵

3. Светозара Трифунца, коњичког капетана у оставци из Алексинца.³⁶

Пошто је добио апсолутну већину гласова бирача за народног посланика вароши Алексинац изабран је Аврам Миловановић, свештеник из Алексинца.³⁷

2. Народна скупштина у Београду за 1890, 1891. и 1892. годину

Народна скупштина изабрана на изборима од 14. септембра 1890. године прва је редовна скупштина, изабрана на основу одредаба устава из 1889. године. Као што је већ речено, по *Закону о избору народних посланика* од 25. марта 1890, сви изборни окрузи имали су се поклапати са административним.³⁸

На основу устава из 1889. године донет је 15/27. марта марта 1890. године *Закон о административној подели земље на округе и срезове*. По њему Србија је била подељена на 15 округа и 72 среза. Укидањем Алексиначког округа законом од 15/27. марта 1890. године Алексинац је престао бити седиште округа. Новим законом три среза укинутог округа, Алексиначки, Моравски и Ражањски, ушли су у састав Крушевачког округа, док је четврти, Бањски срез, припао Тимочком округу.

Крушевачки округ је према новом закону издељен на срезове Алексиначки, Моравски, Ражањски, Жупски, Расински и Трстенички са седиштима у Алексинцу, Прћиловици, Ражњу, Александровцу, Крушевцу и Трстенику.³⁹

На овим изборима и свим следећим који су спровођени у време важња устава из 1889. гласало се једном куглицом како би се бирачи онемогућили да гласају за посланике са општим и посебним условима са различитих листа.

Резултати избора дали су Народној радикалној странци преко 100, Либералној 14 мандата, а Напредној само један мандат, по остатку. Од напредњака изабран је само лидер странке Милутин Гарашанин.

35 *Српске новине*, бр. 194, 2. септембар 1889.

36 *Исто*, бр. 195, 3. септембар 1889.

37 *Исто*, бр. 205, 17. септембар 1889.

38 *Исто*, бр. 72, 30. март 1890.

39 *Исто*, бр. 67, 24. март 1890.

На изборима за народног посланика вароши Алексинац био је уписан 821 бирач, од којих су 243 подигли карте за гласање, а на изборе је изашао и гласао 191 бирач. Биле су истакнуте три листе:

1. Светозара М. Трифунца, добила је 46 гласова,
2. Петра Ђ. Јовановића, добила је 18 гласова,
3. Милуна Н. Миљковића, добила је 127 гласова.

За народног посланика вароши Алексинац изабран је апсолутном већином Милун Н. Миљковић, трговац и председник општине из Алексинца.⁴⁰

Ова скупштина имала је два редовна сазива, први сазив заседао је од 1. новембра 1890. до 31. марта 1891. године, док је у другом сазиву скупштина заседала од 28. децембра 1891. до 31. марта 1892. године.

3. Народна скупштина у Београду од 28. марта до 1. априла 1893. године

Изборе од 25. фебруара 1893. спровела је либерална влада Јована Авакумовића. Настојало се да се избори изврше према прописима новог законодавства, заснованог на уставу из 1889. године. Атмосфера уочи спровођења избора није била најповољнија. Најјача странка у земљи, радикална, удаљена са власти, сматрала је да је распуштена скупштина била способна за рад и да је, ако је већ требало да се врше избори, имала да их спроводи она влада која је имала најјачи ослонац у народу. Понегде је било и тежих сукоба, као у Драгачеву, где је маса растурила бирачки одбор и уништила изборне акте. Нереда је било и у селима Зеокама и у Горачићу, где је интервенисала и војска која је употребила бојеве метке, те је овај неред за резултат имао 15 и око 70 ухапшених.

У таквим приликама у већини вароши за посланике су изабрани кандидати Либералне странке. Требало је да се бира 136 народних посланика, а пуноважно је изабрано њих 128, јер су избори у 8 места били компромитовани. Од тога броја, Либерална странка добила је 69 мандата, 2 мандата добила је Напредна странка, а остатак је припао радикалима.

За избор народног посланика вароши Алексинац било је уписано 808 бирача, од којих је карте за гласање подигло њих 365, а на изборе је изашло и гласало 327 бирача. Биле су истакнуте четири листе:

40 Исто, бр. 204, 18. септембар 1890.

1. Косте С. Таушановића, министра народне привреде у оставци, добила је 203 гласа,

2. Миче Х. Пешића, трговца из Алексинца, добила је 71 глас,

3. Светозара Трифунца, из Алексинца, добила је 39 гласова,

4. Науна Ц. Јанковића, трговца из Алексинца, добила је 14 гласова.

Пошто је добио апсолутну већину гласова изашлих бирача за народног посланика вароши Алексинац изабран је Коста С. Таушановић, бивши министар народне привреде.⁴¹

У ноћи између 1. и 2. априла малолетни краљ Александар Обреновић, до чијег је пунолетства требало да прође још година дана, збацио је Намесништво и преузео власт, упутивши народу проглас у коме образлаже свој корак. Краљ Александар разрешио је дужности владу Јована Авакумовића, а Народна скупштина изабрана на изборима 25. фебруара 1893. била је распуштена, с мотивацијом да се није могла уставно конституисати. Нову владу краљ је поверио радикалима, па је образован кабинет Лазара Докића. Краљевим указом нови избори су одређени за 18. мај 1893, а ванредан сазив скупштине за коју су бирани посланици заказан је за 1. јун 1893. године.

4. Народна скупштина у Београду за 1893, 1894. и 1895. годину

На изборима од 18. маја 1893 године бирано је 136 народних посланика. Народној радикалној странци припало је 126, напредној 10 мандата, док либерали нису освојили ниједан мандат. Либерална странка уопште није изашла на изборе. Она је сматрала да је после преузимања власти од стране краља Александра државним ударом у земљи завладало вануставно стање, које она „не може и неће да призна ни једном речи, ни једним делом својим”.

За избор народног посланика вароши Алексинац било је уписано 814 бирача, од којих је карте за гласање подигло 450, а на изборе је изашло и гласало 356 бирача. Биле су истакнуте три кандидатске листе:

1. Милуна Н. Миљковића, трговца и председника општине, добила је 282 гласа,

2. Димитрија Гребенаревића, адвоката из Алексинца, добила је 35 гласова,

⁴¹ Исто, бр. 46, 28. фебруар 1893.

3. Науна Ц. Јанковића, трговца из Алексинца, добила је 39 гласова.

Пошто је добио апсолутну већину гласова изашлих бирача за посланика вароши Алексинац изабран је Милун Н. Миљковић, трговац и председник општине из Алексинца.⁴²

Ова скупштина имала је један ванредни и један редовни сазив. Ванредно је заседала од 1. јуна до 9. августа 1893, док је редовно заседање за 1893. годину одржано од 1. новембра 1893. до 12. јануара 1894. године.

Краљ Александар је 9. маја 1894. године извршио државни удар. Прокламацијом је тог дана ставио ван снаге устав из 1889, са свим органским законима који су били с њим у вези, и на снагу вратио устав из 1869, са органским законодавством које је било везано за њега. Народна скупштина изабрана 18. маја 1893, за трогодишњи период од 1893–1895, била је самим тим распуштена.

Избори по одредбама Устава из 1903. године

1. Народна скупштина у Београду за 1903, 1904, 1905. и 1906. годину

Први избори за народне посланике након враћања на снагу измењеног устава из 1889. доношења новог устава одржани су 8. септембра 1903. године. Бирано је 160 народних посланика.

На изборима за једног посланика за варош Алексинац било је уписано 838 бирача. Гласало је 510 њих. Од тог броја гласало је:

1. за Аврама Миловановића, проту из Алексинца 334,
2. Милутина Ђ. Пержуна, кројача из Алексинца 20,
3. Драгутина Ј. Младеновића, учитеља из Алексинца 39,
4. Наума Ц. Јанковића, трговца из Алексинца 100 и
5. Стојана М. Пешића, економа из Алексинца 17 бирача.⁴³

Пошто је добио апсолутну већину од броја изашлих бирача за народног посланика за варош Алексинац изабран је прота Аврам Миловановић.

После ових избора формирана је 21. септембра 1903. године влада Саве Грујића.

⁴² Исто, бр. 110, 21. мај 1893.

⁴³ Исто, бр. 204, 10. септембар 1903.

Скупштина је заседала у ванредном сазиву за 1903. годину од 16. до 30. септембра. Редовни сазив за 1903. годину имала је у периоду од 1. октобра 1903. до 23. марта 1904. године; за 1904. од 1. новембра 1904. до 3. марта 1905. године. Последње заседање ове скупштине било је ванредно, за 1905. годину, и трајало је од 8. до 17. маја. Тoga дана Народна скупштина била је распуштена, а нови избори су заказани за 10 јул.

2. Народна скупштина у Београду за 1905, 1906, 1907. и 1908. годину

На изборима који су одржани 10. јула 1905. било је истакнуто седам листа које су се бориле за 160 посланичких места.

За избор једног посланика за варош Алексинац било је истакнуто пет листа. У првом кругу ниједна од њих није добила апсолутну већину. Највише гласова добили су кандидат самосталних радикала, учитељ Благоје Илић, и кандидат „старих” радикала Тривун М. Стојановић, трговац из Алексинца.⁴⁴

На поновљеним изборима који су одржани 16. јула право гласа имало је 849 бирача од који је гласало 610 и то:

1. Кандидатска листа Благоја М. Илића, учитеља из Алексинца добила је 342 гласа,
2. Тривуна М. Стојановића, трговца из Алексинца 239,
3. Луке Павићевића, лакирерског раденика из Београда 24,
4. Науна Ц. Јанковића, трговца из Алексинца 5 гласова.
5. Листа Благоја П. Тривунца, предузимача из Алексинца није добила ниједан глас.

Према изборним резултатима за народног посланика за варош Алексинац изабран је учитељ из Алексинца Благоје М. Илић.⁴⁵

Нову владу образовао је 30. јула 1905. године Љубомир Стојановић.

Ова скупштина имала је два сазива, један ванредни и један редовни, оба за 1905. годину. У ванредном сазиву заседала је од 8. до 17. маја 1905. и у редовном од 1. октобра 1905. до 19. априла 1906. године.

Краљевим указом од 19. априла 1906. Народна скупштина била је распуштена. Истога дана расписани су нови избори који су спроведени 11. јуна 1906.

⁴⁴ Политика, бр. 586, 12. јул 1905.

⁴⁵ Српске новине, бр. 158, 19. јул 1905.

3. Народна скупштина у Београду за 1906, 1907, 1908. и 1909. годину

На изборима 11. јуна 1906. године, као и на претходним, бирано је 160 народних посланика.

На изборима за једног посланика за варош Алексинац било је уписано 904 бирача, од којих је гласало 655. Они су гласали за четири листе које су добиле следећи број гласова:

1. листа Косте Стојановића, министра народне привреде 267,
2. Благоја М. Илића, учитеља из Алексинца 220,
3. Наума Ц. Јанковића, трговца из Алексинца 134,
4. Ратка Жунића, учитеља из села Рутевца 34 гласа.⁴⁶

Како ни једна листа није добила апсолутну већину од броја изашлих бирача избори су поновљени 17. јуна 1906. године.

На поновљеним изборима право гласа имала су 903 бирача. Гласао је 671 бирач за исте четири листе. Котирале су се на следећи начин:

1. листа Косте Стојановића, министра народне привреде 390,
2. Благоја М. Илића, учитеља из Алексинца 271,
3. листа Наума Ц. Јанковића, трговца из Алексинца 7,
4. листа Ратка Жунића, учитеља из Рутевца 3.

На основу ових резултата за народног посланика за варош Алексинац проглашен је Коста Стојановић.⁴⁷

Ова скупштина имала је три сазива, један ванредни и два редовна. У ванредном сазиву за 1906. заседала је од 25. јуна до 22. јула. У редовном сазиву за 1906. годину заседала је од 1. октобра 1906. до 7. јула 1907. године. У редовни сазив за 1907. годину заседала је од 1. октобра 1907. до 25. марта 1908. године.

Народна скупштина изабрана на изборима 11. јуна 1906 распуштена је 25. марта 1908. године. Следећи избори били су заказани за 18. мај 1908. уз одређивање заседања ванредног сазива Народне скупштине за 5. јун 1908. године.

⁴⁶ Исто, бр. 133, 14. јун 1906.

⁴⁷ Исто, бр. 137, 20. јун 1906.

4. Народна скупштина у Београду за 1908, 1909, 1910. и 1911. годину

На изборе од 18. маја 1908. године изашло је 402.684 бирача који су изабрали 160 народних посланика. На изборима за народног посланика за варош Алексинац било је истакнуто пет листа, а бирачи су дали своје гласове:

1. за старе радикале 263,
2. за самосталце 204,
3. за напредњаке 27,
4. за социјалисте 11,
5. за народњаке (занатлијска листу) 10.⁴⁸

Како ни једна листа није добила апсолутну већину од броја изашлих бирача поновљени избори су заказани за 25. мај 1908. године.

На поновљеним изборима право гласа имало је 967 бирача. Изаšlo је 765 њих, и дало гласове:

1. за старе радикале 319,
2. за самосталце 404,
3. за напредњаке 27,
4. за социјалисте 5,
5. за народњаке 10.⁴⁹

На основу ових резултата за народног посланика вароши Алексинац проглашен је учитељ из Алексинца Благоје М. Илић са листе самосталних радикала.

После ових избора владу је 7. јула 1908. године формирао Петар Велимировић.

Ова Народна скупштина имала је укупно шест сазива, два ванредна и четири редовна. Први ванредни сазив за 1908. одржан је од 1. јуна до 7. августа, а други од 27. до 30. септембра 1908. године. Редовни сазив за 1908. годину одржан је од 1. октобра 1908. до 4. априла 1909. године. Редовни сазив за 1909. годину одржан је од 1. октобра 1909. до 12. јуна 1910. године. У редовни сазив за 1910. годину скупштина се састала 1. октобра 1910. године и заседала је до 19. маја 1911. године. Последњи редовни сазив био је за 1911. годину и одржан је од 1. октобра 1911. до 12. фебруара 1912. године.

⁴⁸ Исто, бр. 114, 20. мај 1908.

⁴⁹ Исто, бр. 119, 28 мај 1908.

Краљевим указом од 12. фебруара 1912, сазив за 1911. годину био је закључен, а Народна скупштина распуштена. Истим указом одређено је да се избори у целој земљи одрже 1. априла 1912, с тим да се новоизабрана Народна скупштина саставе у ванредни сазив за 1912. 19 априла. Изборе је имала да спроведе влада др Милована Миловановића.

5. Народна скупштина у Београду за 1912, 1913, 1914. и 1915. годину

На изборима који су одржани 1. априла 1912. странке су се бориле за 166 посланичких места.

На изборима за једног посланика за варош Алексинац право гласа имало је 887 бирача. У првом кругу ниједна листа није имала апсолутну већину. На поновљене изборе, који су одржани 8. априла, изашло је 785 бирача. Кандидати су се котирали на следећи начин:

1. листа Михаила-Мике Т. Трифунца, трговца из Алексинца добила је 396 гласова,

2. Благоја М. Илића, пензионера из Алексинца, три гласа,

3. Косте Т. Стојановића, министра на расположењу из Београда, 368 гласова и

4. Листа Настаса Стаменковића, терзије из Алексинца 18 гласова.

На основу изборних резултата за народног посланика проглашен је трговац из Алексинца Михаило Т. Трифунац.⁵⁰

Ова Народна скупштина заседала је у два ванредна и два редовна сазива. Ванредни сазиви за 1912. одржани су од 19. априла до 30. јуна и од 20. до 30. септембра. Редовни сазив за 1912. годину одржан је од 1. октобра 1912. до 16. јуна 1913. године. У редовном сазиву за 1913. скупштина је заседала од 1. октобра 1913. до 19. јуна 1914. године.

Прокламација краља Петра, објављена 11. јуна 1914. године, којом краљ, спречен болешћу да врши своју краљевску власт, одређује на основу 69. члана Устава да у његово име влада Наследник престола Александар. Престолонаследник је одмах преузео све владалачке дужности. Истог дана краљевим указом је распуштена скупштина, а влада расписала изборе за 1. август. Како се ситуација настала Сарајевским атентатом 15/28. јуна 1914. погоршавала, регент Александар је указом од 12. јула 1914. године продужио рад скупштине и сазвао је на ванредно заседање

⁵⁰ Исто, бр. 80, 10. април 1912.

у Нишу 14. јула 1914. године. Тако је Народна скупштина наставила рад све до јесени 1915. године када се велика већина народних посланика са војском и народом преко Албаније повукла на Крф.

Указом регента Александра од 16. јула 1916. године скупштина је наставила рад на Крфу, а прво заседање је одржано 28. августа 1916. године. На њему је било присутно 98 народних посланика, 27 од оних који су се нашли у избеглиштву нису дошли на заседање, а 39 их је остало у окупираној Србији.⁵¹

Са ослобођењем земље октобра 1918. године посланици се враћају у земљу и скупштина наставља рад у Београду

Српска народна скупштина састала се последњи пут 1/14. децембра 1918. године. На основу саопштења владе, изабрала је из својих редова 84 посланика за Привремено народно представништво Краљевства СХС. Србији су остављена још 24 посланичка места за области које су јој присаједињене 1913. године. Доневши одлуку да се посланички избори у тим областима хитно обаве, скупштина је 8/21. децембра 1918. окончала рад преневши званично своје функције на Привремено народно представништво Краљевства СХС.

Биографије посланика за варош Алексинац

1. Милосав Тривунац, трговац из Алексинца, Биран је у вароши Алексинац за посланика Светондрејске скупштине 1858, Малогоспојинске скупштине 1859, Великогоспојинске скупштине 1864, Велике народне скупштине 1868, редовне Народне скупштине 1870, 1871, 1874 и Велике народне скупштине 1877. године. За посланика у Срезу моравском биран је 1878. године.

Син је Стојана Тривунца, рођен у Суботинцу око 1812. године. По ослобођењу од Турака прелази из села у Алексинац и бави се трговином. Као посланик Светондрејске скупштине био је у делегацији која је кнезу Милошу у Букурешту саопштила вест о повратку на престо и организовао је његов дочек у Алексинцу 19. јануара 1859. године. У попису житеља и имовине вароши Алексинац из 1863. године уписан је под редним бројем 645. Према њему, трговац Милосав Трифунац имао је 39 година. Био је ожењен Савком и имао сина Младена, Поседовао је

51 Исто, бр. 52, 30. август 1916.

имање у вредности 594 дуката и месечни приход од трговачке радње 23 талира, те у обе категорије спадао у четврту класу.

У Првом српско-турском рату 1876. као резервни пешадијски поручник био је командант Делиградског батаљона I класе народне војске и исказао велику храброст. Истакао се са својим батаљоном првог дана рата на Мраморском брду, за шта је одликован медаљом за храброст. Одликован је и Орденом Таковског крста V степена 1876. године.

У попису из 1884. осим Милосава Трифунца, трговца од 66 година, у његовом домаћинству пописани су и супруга Савка, снаха Милева, унук Милош, ђак, унука Персида, прија Анка и слуга, покућар, Милован.

Милосав је умро у Алексинцу 4. септембра 1887. године, у 75 години живота. Од његових потомака најпознатија личност био је унук, др Милош Тривунац (1876 – 1944), професор Београдског универзитета и редовни члан Српске краљевске академије.

2. Васа К(нежевић) Стошић, трговац и председник Суда Општине алексиначке. У вароши Алексинац биран је за народног посланика на изборима за редовну скупштину 1867, Велику народну скупштину 1868, Велику уставотворну скупштину 1869, редовну скупштину 1875, Велику народну скупштину 1877, редовне сазиве Народне скупштине 1878, 1880, 1883 и 1888. године. Последње године биран је и за посланика Велике народне скупштине. Председник Суда Општине алексиначке био је 1867, 1868, 1869, 1878 и 1879. године.

Рођен је 12. априла 1838. године у Алексинцу, од оца Стоше Миљутиновића и мајке Иване. У попису из 1863. године наводи се: „498. Васа С. Кнежевић, бакалин (23 г.), мати Ивана, сестра Стевана. Имање у вредности 755 1/2 д. Месечни приход од бакалске радње 8 т. По имању спада у IV а по приходу у I класу”.

Венчао се 10. новембра 1868. године са Христином, ћерком Тодора Аранђеловића, јагодинског житеља.⁵²

У попису становништва вароши Алексинац из 1884. под редним бројем 232. уписан је Васа К. Стошић који тада има 46 година. Са њим је тада живео син Тодор и мати Ивана. Из овог пописа сазнајемо да му је

52 Христина Аранђеловић је рођена 12. јануара 1849. године у Јагодини, од оца Тодора, трговца и мајке Настасије, Тане. Унука је Аранђела Милосављевића, кнеза јагодинског и управника алексиначког карантина 1837–1839. Њена тетка, очева сестра Марија, била је удата за Настаса Шпаргаља, комисионара и угледног алексиначког трговца. Више пута је бирана за председницу Подружине Београдског женског друштва у Алексинцу.

супруга Христина преминула. Њихов син Тодор, био је судија Касационог суда и члан Државног савета.⁵³

На скупштини у Крагујевцу 1867. године, када је први пут био посланик, био је опуномоћник посланика Алексиначког округа. Тражио је отварање окружних болница у варошима где још нису отворене, те и у Алексинцу. Његов потпис налази се и на уставу из 1869. године. Као народни посланик Васа се у скупштини залагао за идеје Светозара Марковића. Био је члан клуба који су формирали Адам Богосављевић и Милија Миловановић. Тај клуб је седамдесетих година био претеча радикалског, од кога је доцније настала Народна радикална странка. Као члан скупштинског одбора потписао је 22. фебруара 1877. године захтев влади да се предузму мере за признање кнеза Милана за краља, а Србије за краљевину, након што ју је војска прогласила на Делиграду 4/16. септембра 1876. године. На вест о ослобођењу Ниша, 1/12. јануара 1878, у Алексинцу је уприличено незапамћено славље, које су грађани, на челу са председником општине и народним послаником Васом К. Стошићем, организовали испред Врховне команде у част врховног команданта и његове војске.⁵⁴ Васа Стошић је са својим Алексинчанима, народним посланицима, Костом Таушановићем и Рашом Милошевићем, био међу првим члановима клуба радикала и Народне радикалне странке.

За време док је био народни посланик залагао се за отварање III и IV разреда гимназије у Алексинцу. То је и остварено 1879. и 1881. године, залагањем свих посланика Алексиначког округа.⁵⁵ Са посланицима из Алексиначког округа, осим Станка Петровића, и посланика Књажевачког

53 Тодор Стошић је рођен 2. фебруара 1873. године у Алексинцу, од мајке Христине и оца Васе, трговца. После основне школе завршио је гимназију и Правни факултет. Био је дугогодишњи судија и председник Окружног суда у Алексинцу. Учесник је балканских и Првог светског рата. После Првог светског рата био је судија Касационог суда, а 1925. године изабран је за члана Државног савета. Преминуо је у Београду 1926. године. Био је ожењен Наталијом, ћерком Љубе Дидића, народног посланика из Сокобање. Њихова ћерка Полексија Стошић Димитријевић била је позната књижевница.

54 С. Рајић, *Кнез Милан Обреновић*, 525.

55 Изабрани народни посланици 29. октобра 1878. године за Округ алексиначки били су, за Варош Алексинац, Васа К. Стошић, трговац из Алексинца, за Срез бањски, Љуба Дидић, трговац из Бање, за Срез алексиначко-ражањски, Милан Брачинац, трговац из Ражња и за Срез бугар-моравски, Милосав Трифунац, трговац из Алексинца. Ту су била и два владина посланика из Алексинца, др Ђорђе Димитријевић, окружни физикус и управник болнице у Алексинцу, и Јован И. Несторовић, председник Окружног суда у Алексинцу.

округа, залагао се 1881. у расправи о траси железничке пруге од Београда до Ниша да она прође трасом од Ђуниса до Суповца десном страном Мораве, односно кроз Алексинац, у чему није успео.⁵⁶

Васа Стошић, дугогодишњи председник Општине алексиначке, умро је у 60. години 28. маја 1897. године у Алексинцу. Уписан је у Протоколу умрлих лица под бројем 72. за 1897. годину. Опело је извршио намесник алексиначки прота Тодор Павић у саслужењу са осталим алексиначким свештеницима. На дан његове сахране, 30. маја 1897, Алексинац је указао последњу почаст свом дугогодишњем народном посланику и председнику општине. Сахрањен је на свечан начин као до тада ни један алексиначки грађанин. Из почаст општина га је сахранила о свом трошку; црне заставе виле су се на општини, школи и другим установама са којима је сарађивао. Приликом спровода чаршија је била затворена. Надгробну реч држали су професор Ђ. Илић и прота Аврам Миловановић.⁵⁷

3. Јован Младеновић, трговац из Алексинца, посланик за варош Алексинац. Биран је за народног посланика Велике народне скупштине 1868. и 1877. године.

У периоду 1867–1880. године више пута је биран за члана Одбора Општине алексиначке. У попису из 1863. године наводи се да је Јован, трговац (25 г.), син Младена Ђурића, трговца. Са Младеном у домаћинству, поред Јована, тада живе: унук Никола, снаха Алексија, и сирочад Димитрије Стојановић и Катарина. Имање му је процењено на 1.021 дукат цесарски, а месечни приход од трговачке радње на 58 талира. По имању је спадао у пету, а по приходима у шесту класу.

Пописом из 1884. није обухваћен, као ни његова породица. Није познато где је тада живео. Умро је у Алексинцу 22. фебруара 1907. године у 72. години живота. Сахрањен је наредног дана на алексиначком гробљу, а опело је обавио свештеник Милан Алексић. Упис у књизи умрлих заведен је под редним бројем 34.

4. Јованча Таушановић, трговац и председник Суда Општине алексиначке, посланик за варош Алексинац. Биран је за народног посланика Велике народне скупштине 1877. године.

Пописом из 1863. обухваћен је Јованча Таушановић, терзија стар 29 година, његова супруга Роксанда, син Велимир, ташта Јована и

56 Српске новине, бр. 59, 15. март 1881.

57 Пашић. Илустровани радикални алманах, књига III, Београд, 1926, 20.

свастика Перса. Поседовао је имање у вредности 59 дуката цесарских и имао месечне приходе 17 талира од терзијске и ситничарске радње. По имању је спадао у I, а по приходима у III класу. Од 1875. године биран је за члана Одбора Општине алексиначке, а за председника Суда Општине алексиначке изабран је 1880. године.⁵⁸

Према попису из 1884. Јованча Таушановић трговац имао је 52 године, а његово домаћинство чинили су супруга Роксанда, синови Велимир, трговац и Алекса, ђак. Затим кћер Никосава, снаха Анка, ташта Јованка и слуге, Глигорије, калфа из Прћиловице, Ђорђе, шегрт из Лоћике и слуга покућар Крста из Куманова.

У књизи умрлих лица цркве Светог Николе у Алексинцу, под бројем бројем 24. за 1904, наводи се да је рођен у Алексинцу, да је у тренутку преминућа био стар 72 године и да је преминуо 8. фебруара 1904. од старачке изнемоглости.

5. Матеја Мата Трифунац, трговац из Алексинца биран је за народног посланика у вароши Алексинац 1884. године. У Срезу алексиначком биран је за народног посланика 1895, а за краљевог посланика постављен је 1897. године. Син је Милије и Стојане Трифунац, рођен у Суботинцу 1. августа 1847. године. Његов отац Милија биран је за народног посланика Среза алексиначко-ражањског 1858. и 1859. године. Унук је Ивана Трифунца из Суботинца, једног од предводника народног покрета алексиначког краја за присаједињење Кнежевини Србији 1832. године.

У попису из 1862. уписан је под редним бројем 595. у домаћинству оца Милије. Ту се наводи: Милија Трифунац, трговац, његова супруга Стојана, синови Матија, шегрт (14 г.) и Илија, те кћи Злата и синовица Наста. Имање му је процењено у вредности 761 дуката, а месечни приход од трговачке радње 25 талира. Према имовинском стању спадао је у IV класу и по имању и по приходима.

По попису из 1884. године Милија Трифунац, трговац, живи са синовима, трговцима Матом (36 г.) и Илијом, снахама Љубицом и Сандом, и унуцима, ђацима, Петром, Љубомиром и Драгомиром и унукама Јулком, Наталијом и Косаром, која за разлику од сестара није била ђак. У домаћинству су пописане и слуге, калфе Лазар, Божин и Коста, шегрт Драгутин и слуга покућар Милан.

58 3. Стевановић и др., *Локална самоуправа у Алексинцу и околини*, Алексинац, 2018, 73.

Одликован је Сребрном медаљом за заслуге у рату са Турцима 1876. године као коњаник народне војске. Одборник Општине алексиначке био је непрекидно од 1885. до 1895. године. Био је утемељивач Друштва Светог Саве у Алексинцу и члан управног одбора Алексиначке штедионице.

6. Љубомир Марковић, трговац из Алексинца, посланик за варош Алексинац, биран је за народног посланика на изборима 1886. и 1887. и Велике уставотворне скупштине 1888. године. У периоду од 1880. до 1898. више пута је биран за члана Одбора Општине алексиначке, а 1904. био је и њен председник.

По попису из 1863. Љубомир (19 г.), ожењен Цаном, живи у домаћинству оца Василија Марковића Гребенаровића, ситничара и шпекуланта, који је живео и са синовима Владимиром, Алексом, Милетом и кћерима Милицом и Миленом. Поседовао је имовину у вредности од 268 дуката цесарских и месечне приходе од ситничарске и шпекулантске радње од 35 талира. По имању спадао је у II, а по приходу у V класу.

По попису из 1884. се Љубомир наводи као трговац (41 г.). Живео је са женом Цаном, синовима Јованом, Ђаком, и Светомиром, ћеркама: Персом, ученицом, и Косаром. У домаћинству су пописане и слуге. Станко и Коста, калфе и шегрт Влада.

Био је један од водећих акционара Алексиначке штедионице основане 1887. године. Наводи се 1895. године као члан њеног управног одбора.

7. Аврам Миловановић, свештеник, парох суботиначки, а потом парох и намесник алексиначки, посланик за варош Алексинац. Биран је за народног посланика Велике уставотворне скупштине 1888, а Народне скупштине 1889. и 1903. године.

Рођен је у селу Нозрини, у Моравском срезу 1853. године. Завршио је основну школу, четири разреда гимназије и четири разреда Београдске богословије. Рукоположен за ђакона 11, а за свештеника 12. октобра 1874. године.

Од септембра 1873. до октобра 1874. године био је учитељ. По рукоположењу служио је као капелан протојереју алексиначком, своме оцу Марку Миловановићу. Због учешћа у Тимочкој буни осуђен је на 10 година робије од стране Преког суда у Зајечару. После две године и два месеца уследила је амнестија краља Милана, па је ослобођен. Октобра 1886. постављен је за пароха валакоњског у Срезу бољевачком, где је

био до октобра 1887. године. За време службовања у Срезу бољевачком као угледна личност биран је за народног посланика на изборима од 17. септембра 1887. године. Од октобра 1887. године био је парох суботиначки у Срезу алексиначком. У Суботинцу је остао до краја фебруара 1889, када је постављен за пароха друге алексиначке парохије. Био је члан Свештеничког удружења, члан и добротвор Српске књижевне задруге, члан и председник пододбора Друштва црвеног крста у Алексинцу, члан и председник Културног друштва за варош Алексинац, члан Друштва за помоћ пострадалим у рату Св. Ђорђе и члан Друштва за помоћ инвалидску. Одликован је од од нишког епископа Јеронима црвеним појасом, а протску камилавку, службу среског намесника и чин почасног протојереја добио је на предлогу нишког епископа Никанора. У протојерејски чин произведен 21. новембра 1902. од истог епископа. Од државних одликовања добио је Ордене Св. Саве V, IV и III реда. Наводи се као први на листи оснивача Алексиначке банке, основане 1908. године.

Био је и хонорарни наставник веронауке у приватној Алексиначкој гимназији.

О страдању проте Аврама Миловановића од Бугара у извештају Душана Милосављевића, начелника Среза алексиначког, писаног 10. децембра 1918. године у Алексинцу, наводи се да су свештеници алексиначки и учитељ бобовишки „по наредби мајора Георгиева, команданта места у Алексинцу и градоначелника из Ниша, на дан 13. новембра 1918. године, отерани под видом интернације за Ниш. Тамо су држани до 18. новембра 1915. године када су тога дана око 4 сата после подне потерани друмом пут Беле Паланке и код села Јелашнице убијени”.

Учитељ Тихомир Маринковић у делу у коме говори о паду Алексинца под бугарску власт наводи:

„Проту Аврама Бугари су отерали из Алексинца и мучки, код Јелашнице, на путу из Ниша за Белу Паланку, са још неким поповима убили.

Само још овај моменат.

Код бугарске власти стоје два млађа свештеника из околине Алексинца, а поред њих и прота Аврам и прота Милета, и очекују да буду интернирани, или у путу код Јелашнице побијени. „Ти си стар, ти остани!” вели Бугарин проти Авраму. „Па где иду ова два млађа свештеника, да идем и ја”. Бугарин се окреће проти Милети и каже: „И ви сте

стар, не морате ићи, можете остати”. „Па где иде мој старешина, прота Аврам, да идем и ја”.

„И сви су мучки побијени. Ето такви су били синови миле Србије.”⁵⁹

8. Коста Матић, механџија из Алексинца, посланик за варош Алексинац. Биран је за посланика Велике уставотворне скупштине 1888. године.

По подацима из 1863. године имао је 24 године и био механџија. У домаћинству су му пописани мати Анђа, браћа Никодије и Милутин и сестре Јованка и Христина. Имовина ну је пописана у вредности од 457 дуката цесарских, а месечни приходи од механске радње у износу од 25 талира. По имању је спадао у III, а по приходима у IV класу. Био је власник механе у Алексинцу и 1879. године. Његова жена Маргита (22 г.) поседовала је имовину у селу Добрујевцу у вредности од 47 дуката цесарских, док прихода није имала. По имању спадала је у прву класу.

По оснивању Народне радикалне стране био је члан њеног одбора у Алексинцу, за Срез алексиначки. Као такав учествовао је у организацији Тимочке буне и био један од најистакнутијих предводника побуњеника. Због тога је од Преког суда осуђен на смрт. Смртна казна му је одлуком краља Милана замењена робијом, коју је издржавао до амнестије коју је владар даровао јануара 1886. године. У попису из 1884. године наводи се да је Коста Матић, кафеџија (50 г.) на робији у Београду. У Алексинцу су му живели жена Маргита, синови Димитрије, и Јован и Милан ђаци, те и кћер Драгиња, ученица. Преминуо је 15. децембра 1905. године, као седамдесетогодишњак.

9. Милун Миљковић, трговац и председник Општине алексиначке, посланик за варош Алексинац. За народног посланика биран је 1890 и маја 1893. године.

Рођен је 1854. године у Крушевцу од оца Николе, механџије и мајке Стаменке, ћерке кнеза Милојка Ивковића. По смрти оца Милун са породицом долази у Алексинац, где уз помоћ ујака почиње да се бави трговином и стиче велики иметак и углед. Више пута биран је за председника Општине алексиначке.

59 Т. Маринковић, *Из мучних дана за ослобођење и уједињење Јужних Словена – бугарска недела у Алексинцу и његовој околини и један случај њихових недела из Лесковца*, Лесковац, 1932, 9.

Милун Миљковић био је председник општине и у време посете краља Александра Обреновића Алексинцу 28. августа 1893. године. Приликом те посете краљ Александар је и ноћио у његовој кући која се налази у данашњој Улици Дракчета Миловановића.

У ово време у Алексинцу је подигнута зграда болнице која је у њој почела са радом 1893. године. Подигнута је и зграда за основну школу у коју се 1896. године уселила Учитељска школа и у њој радила до 1963. године. Данас је у њој Општински суд.

У попису 1884. године наводи се под редним бројем 61. као Милун Н. Миљковић (31 г.), трговац. Са њиме је у домаћинству живела жена Ленка, син Милан и кћери, Ружица, ученица и Персида, Зорка и Љубица, као и мајка Стаменка. Као слуге и слушкиње у његовом домаћинству пописани су кочијаш Стеван Ђурић, куварица Илинка и слушкиња Софија Станојковић.

Милун Миљковић се наводи међу оснивачима Алексиначке задруге 1908. године у Алексинцу. Рат и окупацију провео је у Алексинцу, у коме је преминуо 10. јануара 1927. године.

10. Коста Таушановић, управник Задруге за међусобно помагање и штедњу из Београда, посланик за варош Алексинац. За народног посланика у вароши Алексинац биран је фебруара 1893. године. Пре тога, за посланика у Срезу алексиначком биран је 1883, 1886, 1887. и 1888. године. Потоње године биран је и за посланика Велике народне скупштине. За посланика (квалификованог) редовне Народне скупштине у Срезу алексиначком биран је 1890. и маја 1893. године. Пре свих набројаних избора био је кнежев посланик 1881. године.

Рођен је у Алексинцу 4. маја 1854. године од оца Стојана, терзије и мајке Стојанке. У попису из 1862. године наводи се: „18. Стојан Таушановић, терзија, жена Стојанка, синови: Миливој, Константин, Велимир, Милан, кћери: Александра, Наталија. Имање у вредности 622 д. Месечни приход од терзијског заната и ситничарске радње 25 т. По имању спада у IV а по приходу у IV класу”.

Коста је био ученик прве генерације Алексиначке гимназије по њеном отварању 1865. године. Ту је завршио два разреда, колико је она тада имала, а остале у Београду. Студирао је пољопривреду и ветерину у Табору, у Аустро-Угарској и у Хохенхајму у Немачкој. По завршетку школовања радио је као хонорарни предавач пољске економије у Богословији и пољске привреде у Учитељској школи у Београду.

Уз Николу Пашића један је од оснивача и првака Народне радикалне странке. Био је русофил и противник династије Обреновића. Осуђиван је због учешћа у Тимочкој буни 1883. године. Био је председник Уставотворне скупштине 1888. године и један је од учесника у писању и доношењу устава из 1889. године.

Био је министар унутрашњих дела од 23. фебруара 1889. до 16. марта 1890. године, у влади генерала Саве Грујића. Поново је био министар унутрашњих дела од 16. марта 1890. до 1. маја 1890. године, а потом министар народне привреде од 1. маја 1890. до 11. фебруара 1891. године, у новој влади генерала Саве Грујића. Министар народне привреде био је од 11. фебруара 1891. године до 22. октобра 1891. у влади Николе Пашића. Укупно на месту министра унутрашњих дела и министра народне привреде био од 23. фебруара 1889. године до 22. октобра 1891. године.

Уложио је доста труда на унапређењу привреде у Србији. Због Ивандањског атентата организованог на краља Милана Обреновића 1899. године у Београду осуђен је на 9. година робије, али је после смрти краља 1901. године ослобођен даљег издржавања казне.

Стајао је на челу неколико београдских банака, основао је прво осигуравајуће друштво у Србији, био је један од оснивача Српске банке ДД у Загребу.

Умро је у Ријеци 1902. године. Његов споменик, који су подигли београдски привредници, налази се на улазу у парк Калемегдан, у Београду.

11. Благоје М. Илић, учитељ из Алексинца, посланик за варош Алексинац. Биран је за народног посланика 1905. и 1908. године на листи Самосталне радикалне странке. На истој листи изабран је 1912. године за посланика у Срезу алексиначком.

Рођен је 25. марта 1871. године у Сокобањи, од оца Илије и мајке Милке. Презивао се Стојковић, али је касније узео презиме по оцу Илији, док је средње слово М извео од мајке Милке. Учитељску школу завршио је у Београду око 1890. године. Као учитељ радио је у родном крају, у околини Сокобање. Прво радно место било му је у селу Језеро, одакле је 1891. премештен у селу Врмцу, школске 1893/94. у Сокобањи а затим, до почетка школске 1895/96. у Белом Поточу.

У то време оженио се Јулијаном Балугџић, тада учитељицом у Краљевом Селу код Сокобање. Јулијана Балугџић била је ћерка Марије и Јована Балугџића. Рођена је у Београду 1872. године.

Прво радно место учитељице Јулијане Балутџићеве, које нам је познато, било је Ариље, где је радила до 16. марта 1890. године, када је по молби премештена у Пожегу за учитељицу мушке основне школе.

За учитељицу женске основне школе у Пироту, на Тија-Бари, премештена је по молби од 10. августа 1893. године. Ту је радила до краја школске 1894/95, када је премештена у Краљево Село код Сокобање. Од октобра исте године премештена је из Краљевог Села у Лалинац, у Сврљишком срезу, и тада се наводи као Јулијана Илићка, што значи да се пре поменутог месеца удала за Благоју Илића.

Од октобра Благоје и Јулијана Илић заједно су радили у селу Лалинцу.

У овом селу је Благоје био учитељ од 1895/96. до 1897. године. За време док је радио у Лалинцу био је председник Збора сврљишких учитеља.

Те године постављен је за учитеља Вежбаонице учитељске школе у Алексинцу. Наредне године постављен је за хонорарног учитеља ручног рада Алексиначке учитељске школе. Управитељ алексиначких основних школа био је од почетка школске 1898/99. па до краја школске 1904/05. године.

У периоду од 2. јула до 12. августа 1897. године завршио је у Београду учитељски курс за ручни рад у мушкој основној школи. Учитељ курсева био је Јован С. Јовановић, потоњи професор и управитељ Учитељске школе у Алексинцу.

У Учитељској школи радио је од 1898/99. до октобра 1905. године када је пензионисан, након што је изабран за народног посланика. У сазиву Народне скупштине учествовао је 1908–1912, а у јануару 1911. обављао је дужност скупштинског секретара.

Са српском војском прешао је преко Албаније и учествовао у раду Народне скупштине на Крфу. По ослобођењу није се бавио политичким радом и ако га је Љубомир Давидовић, оснивач Демократске странке позивао да се ангажује.

Благоје Илић је преминуо у Београду 6. октобра 1950. године, по грегоријанском календару, где је и сахрањен. Његова супруга Јулијана преминула је у Алексинцу 24. августом по истом рачунању, 1939. године и сахрањена је на алексиначком гробљу. Имали су троје деце: сина Лазара и ћерке Александру и Милку.

12. Коста Стојановић, професор из Београда. За народног посланика вароши Алексинац биран је 1906. године. У Срезу алексиначком биран је за народног посланика (квалификованог) 1901, 1903, 1908. и 1912. године. Био је научник из области математике, физике, механике, социологије, економије и претеча изучавања кибернетике у Србији.

Рођен је у Алексинцу 2. октобра 1867. године од мајке Стеване и оца Тривуна Трпковића, трговца. Презиме Стојановић, Коста је добио по деди Стојану, Тривуновом оцу. Основну школу и ниже разреде гимназије завршио је у Алексинцу, док је више разреде завршио у Нишу 1885. године, као један од најбољих ученика. Дипломирао је математичке науке на Филозофском факултету Велике школе у Београду, јуна 1889. године, као најбољи студент у генерацији. За даље студије, у првом тренутку није добио могућност, тако да је 1890. положио професорски испит и запослио се као професор математике у Нишкој гимназији, а од 1894. године и током наредних шест година радио је као професор у Другој београдској гимназији.

Захваљујући научним квалитетима, према броју и теоријској убедљивости научних радова, после 1903. постао је хонорарни наставник у Великој школи. По оснивању Београдског универзитета 1905, постао је ванредни професор математичке физике. Током свог универзитетског рада, за неколико година, написао је низ радова из механике, математике и физике.

Академску каријеру прекинуо је 17. априла 1906. године, када је изабран за министра народне привреде Краљевине Србије, на почетку Царинског рата Србије и Аустроугарске. Користећи своја познавања научних начела и примењујући их у политичкој пракси, чак и у условима санкција, успео је да рационализује пољопривреду, преобрази привреду, учетворостручи број предузећа, ухода нове трговачке путеве за Србију, управља извозним ценама, што је допринело да Аустроугарска 1908. године одустане од блокаде Србије, која је из Царинског рата изашла оснажена.

Због успеха током Царинског рата, од 30. августа 1912. до 18. августа 1913. године, Коста Стојановић је поново био министар народне привреде.

Први светски рат дочекао је у Београду, где је живео са породицом. У пролеће 1915. упутио се у Рим, са намером да употреби своје раније успостављене везе током Царинског рата, овога пута ради обе-

збеђивања Јадранске обале. На иницијативу владе, из Рима је фебруара 1916. прешао у Ницу, где је организовао Клуб народних посланика свих политичких странака, чији је постао председник, док је секретар био Бранислав Нушић. Учествовао је као члан Клуба независних радикала на Другом заседању Народне скупштине на Крфу крајем августа 1916.

После тога вратио се у Париз, где је, са мањим прекидима остао све до јануара 1920. године, односно завршетка Париске мировне конференције. Тамо је начинио један од првих прорачуна народног богатства Србије до 1914, које је припремао за мировне преговоре после рата.

Урадио је прорачун ратне штете и као члан финансијске и економске делегације Краљевине СХС учествовао је на Париској мировној конференцији 1919. године.

По формирању Краљевине СХС обављао је функцију министра пољопривреде, од 18. октобра 1919. до 19. фебруара 1920. године, у влади Љубомира Давидовића, због чега је често прекидао боравак у Паризу.⁶⁰ За време његовог мандата у својству министра пољопривреде у југословенској држави, као и у својству председника Српског пољопривредног друштва, био је један од иницијатора за оснивање Пољопривредног факултета 1919. године. Један је од потписника Рапалског споразума, у новембру 1920. године, којим је утврђена граница нове државе са Италијом.

Био је министар финансија у првој и другој влади Миленка Веснића од 17. маја 1920. до 18. августа 1920. и од 18. августа 1920. до 1. јануара 1921. За исту функцију је изабран поново и у првој послератној влади Николе Пашића 1. јануара, али је два дана касније, 3. јануара 1921. године умро, у 54-тој години.

У свом кратком животном веку осам пута је био министар у владама Краљевине Србије и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, а његови Алексинчани пет пута су га бирали за народног посланика у Народну скупштину Краљевине Србије.

13. Михаило Мика Трифунац, трговац из Алексинца. За посланика вароши Алексинац изабран је 1912. године. За посланика Среза алексиначког биран је 1898. и 1903. године (у скупштину која није конституисана услед Мајског преврата). Рођен је 1862. године у Алексинцу, од оца Трифуна, трговца и мајке Ђурђе. Отац Трифун био је посланик за варош Алексинац на Великој уставотворној скупштини 1869. године.

⁶⁰ Датуми у делу биографије која покрива време од 1919. дати су по грегоријанском календару, од тренутка када је почео да се употребљава у Краљевини СХС.

Трифун је био један од најбогатијих грађана Алексинца. У попису из 1863. године наводи се под редним бројем 11: „Трифун Трифунац, трговац, жена Ђурђа, синови: Димитрије, Михаил, кћери: Савка, Милева, брат Милоје, трговац и терзија, жена Петкана, Коста Кнежевић шегрт, сироче — Имање у вредности 3.338 д.. Месечни приход од трговине галантеријске и друге шпекулативне 78 т. По имању спада у VII а по приходу у VI класу”. Погинуо је бежећи од Турака 19. октобра 1876. године и сахрањен на гробљу у Ражњу.

У попису из 1884. године Михаило је уписан под редним бројем 807. у заједници са братом Димитријем-Митом, гостионичарем. И он је уписан као гостионичар, стар 24 године. Био је међу оснивачима Алексиначке штедионице и члан њеног Надзорног одбора. Први светски рат и окупацију провео је у Алексинцу. Због старости и болести није кренуо са српском војском преко Албаније. Умро је у Алексинцу 1921. године.

Закључак

По одредбама устава из 1869, 1888 и 1903. године, варош Алексинац имала је право на избор једног посланика у Народној скупштини. То право ускратило јој је враћање на снагу устава из 1869, у периоду 1894–1901, као и Октроисани устав из 1901. године.

По уставу из 1869. године, посланици у варошима бирани су непосредно, јавним гласањем пред Бирачким одбором. Алексинчани су по овом систему тринаест пута бирали свог представника у скупштинама Кнежевине и Краљевине Србије.

Алексинац је као окружна варош бирао једног посланика за обичну и четири за Велику народну скупштину. По одредбама Устава из 1869. бирачи у Србији су излазили тринаест пута на изборе до 1888. године, бирајући посланике за једанаест обичних и две Велике народне скупштине. Избори за обичне скупштине држани су: 1870, 1871, 1874, 1875, 1878, 1880, 1883, 1884, 1886, 1887. и 1888. године. Избори за Велику народну скупштину су организовани 1877. и 1888. године.

Устав из 1889. године предвиђао је да избори народних посланика буду непосредни. Гласање је било тајно и вршило се куглицама. Тајност је постигнута тако што је бирач стављао руку у гласачку кутију сваке партије посебно, а куглицу је остављао у једној од њих, по свом избору. Бирачи у Алексинцу су по овим одредбама свог посланика бирали четири пута.

По уставу из 1889. године избори за посланике Народне скупштине били су непосредни а гласање је обављано тајно и вршило се кутлицама на нивоу изборних округа и вароши. На изборе у Крушевачком изборном округу, у периоду од 1889. до 1893. године, бирачи су четири пута излазили на биралишта, односно до његовог укидања 1894. године.

Члан 81. Устава из 1903. године поново је дао право Алексинчанима да бирају свог посланика у Народној скупштини Краљевине Србије. По одредбама овог устава, пет пута су бирани народни посланици за варош Алексинац.

Укупно, по одредбама три устава, Алексинчани су 22 пута излазили на изборе и бирали своје посланике у скупштинама Кнежевине и Краљевине Србије. Бирано је 28 посланика, јер су за Велике народне скупштине бирана по четворица. Укупно је било бирано тринаест личности: Васа Стошић седам пут, Милосав Трифунац четири, Љубомир Марковић и Аврам Миловановић по три, Милун Миљковић и Благоје Илић по два пута, док су по једном бирани Јован Младеновић, Јованча Таушановић, Мата Трифунац, Коста Матић, Коста Таушановић, Коста Стојановић и Михаило Трифунац. Осморица њих били су трговци, док је по један посланик био свештеник, учитељ, професор, механџија и управник Задруге за узајамну помоћ и штедњу.

DEPUTIES FROM THE TOWN OF ALEKSINAC IN THE ASSEMBLIES OF THE PRINCIPALITY AND THE KINGDOM OF SERBIA (1870–1918)

Summary:

This paper analyses the political representation of the town of Aleksinac in the assemblies of the Principality and the Kingdom of Serbia, situating it within the broader processes of state-building and the development of parliamentary institutions in the second half of the nineteenth and the early twentieth centuries. By tracing the chronological succession of deputies, the study demonstrates that local political elites played a significant role in mediating between central authorities and local communities, thereby contributing to the consolidation of modern political structures.

The electoral history of Aleksinac reflects key transformations in Serbian political life, including the transition from publicly conducted elections under strong governmental influence to more institutionalised practices based on secrecy and party organisation. Particular attention is devoted to the long-term political prominence of Vasa K. Stošić, whose career illustrates the enduring influence of local leadership in a period increasingly shaped by ideological and partisan divisions.

Combining elements of prosopographical analysis with a microhistorical approach, the paper highlights the importance of local perspectives for understanding the functioning of parliamentary politics in Serbia. It argues that the study of smaller urban centres such as Aleksinac provides valuable insights into the dynamics of political modernisation, the formation of representative institutions, and the interaction between local and national political spheres.

Милосав Тривунац

Васа Стошић

Матеја-Мата Трифунац

Коста Таушановић

Благоје М. Илић

Коста Стојановић

Михаило Т. Трифунац

Др Мирослав Радивојевић

виши научни сарадник

Универзитет у Београду

Филозофски факултет

Одељење за историју

miroslav.radivojevic@f.bg.ac.rs

mirrad88@gmail.com

ORCID: 0000-0002-2218-7254

**ДНЕВНИЦИ ГЕНЕРАЛА ПАВКОВИЋА
ДО ПОЧЕТКА НАТО БОМБАРДОВАЊА КАО
ИСТОРИЈСКИ ИЗВОР***

Апстракт: У раду се анализирају дневници генерала Небојше Павковића из 1998. и 1999. године. Посматрају се два различита издања књига (из 2017. и 2018. године), настала на основу личних белешки тадашњег команданта Приштинског корпуса и Треће армије Војске Југославије, у укупно пет томова (један за 1998. и четири за наредну годину, од којих се на период до 24. марта односи први). Задатак аутора је да изврши процену о томе колико су дневнички Павковићеви записи до почетка НАТО бомбардовања корисни за историјску науку, одреди употребну вредност и тематску применљивост. Разматра се са којим изворима су дневници компаративно упоредиви, као и где се о догађајима које је генерал забележио може наћи додатни материјал.

Кључне речи: Косово и Метохија, Војска Југославије, Трећа армија, Приштински корпус, 1998, 1999, Ослободилачка војска Косова (ОВК), Организација за европску безбедност и сарадњу (ОЕБС), Верификациона мисија, мемоари.

Небојша Павковић је рођен у Сењском Руднику код Деспотовца, али је биографија будућег генерала значајно повезана са Алексинцем. Када је имао четири године, његова породица се преселила у тај град, у коме је Павковић провео детињство и део младости. Пре одласка на Војну академију Копнене војске у Београду, од 1961. до 1966. похађао је Учи-

* Реализацију овог истраживања финансијски је подржало Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије у склопу финансирања научноистраживачког рада на Универзитету у Београду – Филозофском факултету (број уговора 451-03-33/2026-03/200163).

тељску школу у Алексинцу. Павковић је ту одржао своју прву уметничку изложбу будући да се бавио сликарством; истицао се у више спортова, а научио је и да свира виолину и гитару. Постоји сумња да је Алексинац за време НАТО бомбардовања 1999. међу првима претрпео значајне цивилне жртве и материјална разарања управо због порекла тадашњег команданта Треће армије Војске Југославије, коме је и блиска родбина живела у граду.¹

* * *

Историјски извори за период савремене историје српског народа оскудевају. Појава и ширење технологије, посебно телефона, омогућила је да се разговори, размена мишљења и издавање наредби/инструкција на даљину у бројним случајевима врше без остављања писаних трагова. Шира примена рачунара и штампача, с друге стране, омогућава фалсификовање докумената. Поред наведеног, мора се узети у обзир да средства масовне комуникације, са (не)скривеним пропагандним задацима, често стварају искривљену слику догађаја. Све то будућим генерацијама научника отежава долазак до историјске истине. Дневничке забелешке и сећања истакнутих појединаца, директних учесника догађаја, због тога постају све значајнији. Наравно, извори мемоарског типа поседују одређене мане – под утицајем су субјективности и писани су са жељом аутора да повећа или умањи своју улогу, некога оцрни или себе оправда у појединим ситуацијама.

Циљ чланка јесте да утврди веродостојност, значај, сазнајну и употребну вредност за историографију дневничких забелешки генерала Небојше Павковића, за период до почетка НАТО бомбардовања. Ради бољег постизања постављених задатака, у чланку ће се применити груписање доприноса у тематске целине, те ће се образложити њихова важност

1 Н. Павковић, *Трећа армија седамдесет осам дана у загрљају „Милосрдног анђела”*. Ратни дневник команданта Треће армије Војске Југославије. Март 1999, Београд, 2018, 207; М. Радивојевић, *НАТО бомбардовање Алексинца – рушење и обнова*, Зборник радова са научног скупа одржаног 3. септембра 2021. у Алексинцу. Алексинац и Поморавље у прошлости, ур. С. Рајић, Алексинац, 2021, 340; <https://alpress.rs/pavkovic-skolski-dani-u-aleksincu-pavko-zapamcen-po-dobroti-alinepravdu-nije-trpeo/>; <https://www.novosti.rs/c/vesti/politika/1327981/nato-napravio-jedan-katastrofalni-promasaj-nebojsa-pavkovic-posle-mnogo-godina-progovorio-strasnom-zlocinu-agresora>; <https://www.politika.rs/scc/clanak/700571/vesti-dana-junacki-je-izdrzao-kaznu>; GENERAL PAVKOVIĆ : „NATO” JE ZNAO DA SAM IZ ALEKSINCA, <https://www.youtube.com/watch?v=haO3J1OJsbe> (приступљено: 19. јануара 2026).

за истраживање политичке и војне историје, повезане са догађајима на Косову и Метохији 1998. године. Због комплексности, записи из 1999. сагледавају се у хронолошкој равни, по месецима. На овом месту треба поменути да се не ради о обичним забелешкама. Већ на први поглед види се да је аутор у одређеном смислу „препричао” свој изворни дневник. Поједини закључци дати су из аспекта накнадног посматрања догађаја. Самим тим, записи Небојше Павковића представљају мешовит дневничко-мемоарски тип извора.

Постоји више издања књига Небојше Павковића. Издавач Info medija press је 2015. и 2017. године публиковао *Мирис барута и смрти на Косову и Метохији 1998. године* у једном, а 2017. књигу *Трећа армија седамдесет осам дана у загрљају „Милосрдног анђела”* у два тома. Медија центар „Одбрана” поновила је, уз одређене измене и допуне, другу књигу 2018. у четири дела, а треће издање *Мириса барута и смрти* објавила наредне године. Једна од главних разлика између два издавача јесте писмо. Док је Info medija press штампао латиницом, Медија центар „Одбрана” објавила је дневнике Павковића ћирилицом. Поред тога, код потоњих је приметан значајан лекторски допринос, те бољи квалитет папира и илустрација. Додатан квалитет им дају фотографије, како генерала Павковића, тако и опреме, јединица и војника Треће армије. Како би се обичан читалац лакше снашао у тексту, Медија центар „Одбрана” определила се на много мање скраћеница војних појмова у односу на Info medija press. Главни фокус је такође, на датумима дневничких записа, а не на тематским целинама. Разлика постоји и у приложеним документима. Док су они у првом издању у склопу илустрација уз текст, Медија центар „Одбрана” определила се да их уврсти као прилоге, на крају четвртог тома. У раду се анализирају дневничке забелешке из 1998. и први том дневника из наредне године, формално за март, који у ствари почиње од 1. јануара. Ради бољег упоређивања, аутор је за писање чланка користио два различита издања.

* * *

Прва књига објављених дневника *Мирис барута и смрти на Косову и Метохији 1998. године*,² симболично, хронолошки и догађајно

2 N. Pavković, *Miris baruta i smrti na Kosovu i Metohiji 1998. godine. Najvažniji događaji iz dnevnika komandanta Prištinskog korpusa general-potpukovnika Nebojše Pavkovića*, Beograd, 2017.

почиње доласком Павковића на место начелника Одељења за оперативне послове и обуку Приштинског корпуса Треће армије Војске Југославије у октобру 1994. године. То није била превише популарна позиција, али је она, у случају тадашњег пуковника, предодредила ток његове каријере, омогућила му је напредовање на основу заслуга у одбрани земље, те касније и долазак на сам врх хијерархије Војске Југославије – на позицију начелника Генералштаба.

Почетак дневника користан је за истраживаче Павковићевог порекла будући да аутор даје податке о старинама своје породице. Одмах потом прелази од општег историјског контекста ка ситуацијама у непосредној околини, за време његовог службовања. Из личног искуства, указује на мане и грешке цивилних и војних органа власти Југославије, са посебним акцентом на обезбеђење границе, те истиче да нису довољно озбиљно схватили стање на Косову и Метохији. Пресудни моменти за његову улогу кључног сведока догађаја били су унапређење у чин генерал-мајора током јуна 1996. године; постављење на место начелника штаба годину дана касније; те команданта Приштинског корпуса у јануару 1998. Долазак на позицију главне војне фигуре на простору Косова и Метохије, управо, мотивисао је Павковићеву одлуку да записи о важним догађајима и личностима у личном дневнику постану детаљнији.³ Новоименовани командант Приштинског корпуса готово је одмах забележио важне податке: од задатака и одговорности своје јединице, преко њеног формацијског састава у миру и рату, до појединости о потчињеним деловима војске.

Забелешке о сукобима и операцијама јединица Министарства унутрашњих послова (МУП) и Војске Југославије (ВЈ) против албанских терористичких група Ослободилачке војске Косова (ОВК) представљају важан изворни допринос *Мириса барута и смрти*. Бомбардовање Северноатлантског савеза (НАТО) 1999. и синхронизовани покушај копненог упада на Савезну Републику Југославију (СРЈ) засенили су дешавања из претходне године. Током 1998. на подручју Косова и Метохије, међутим, МУП и ВЈ сусрели су се са оружаном побуном и водили су сложен сукоб, из кога су изашли као победници. Павковић је готово свакодневно и врло детаљно у дневник уносио податке о локацијама, нападнутим јединицама, току борбе, а рањене и погинуле полицајце и војнике наводио поименце – као и киднаповане или убијене цивиле, те заробљене терористе. На

3 Isto, 32.

више места постоји и збирна статистика за одређене временске периоде. Врло је могуће да је приликом бележења користио оперативне дневнике Приштинског корпуса и извештаје потчињених јединица, што му је омогућило да дође до проверених и тачних информација. Поред евиденције о борбама, Павковић је и лично учествовао у бројним догађајима. После полицијске акције против клана Јашари, међу првима је посетио подручје између Доњег и Горњег Преказа. Утиске са лица места и разговоре са полицијским генералом Обрадом Стевановићем пренео је у дневник.⁴ Ту је и сусрет у Бањској који се догодио на позив шефа Државне безбедности Јовице Станишића, када је Павковић упознао његовог заменика Френкија Симатовића и команданта Јединице за специјалне операције (ЈСО) Милорада Улемека Легију.⁵

Више од две трећине књиге *Мирис барута и смрти* посвећене су догађајима од друге половине априла до краја септембра 1998. године. Ради се о периоду борбене активности Приштинског корпуса. Први напади ОВК на ВЈ, по Павковићевом сведочењу, изазвали су неверицу у највишим војним круговима.⁶ Од тада, сукоби и недозвољени покушаји преласка државне међе ређају се као на траци, а детаље о њима командант преноси у своје записе. Нарочито су важне за ток збивања биле одлуке о проширењу граничног појаса на пет километра и прва активна дејства војске у мају месецу. Из Приштине и са истуреног командног места у Ђаковици, где је често проводио време, писац се врло често упућивао и на лица места, за време спровођења акција. Између осталог, присуствовао је деблокирању карауле „Морина” (23. маја); сведочио сукобу код Радоњићког језера (7/8. јуна) и Белаћевца (24. и 28. јуна); операцијама Малишево (крајем јула), Глођане (9–10. августа), Клечка (25. августа), Крамовик (3–5. септембра), Ратиш (8. септембра). Међу првима је видео ужасне сцене терористичких злочина у Клечки и крај Радоњићког језера. Добре и корисне податке Павковић даје и за блокаде села Јуник и Јасић (јул–август); удар на терористичка упоришта у Смоници (2. августа), Липовици (23. и 24. августа), Бајгори (15. септембра) и планини Чичавици (22–23. септембра).⁷

4 *Isto*, 37–41.

5 *Isto*, 53–55, 184, 475, 591.

6 *Isto*, 50–51.

7 *Isto*, 90–93, 131–132, 179–180, 187–189, 259–279, 301–306, 330–338, 355–357, 372–388, 421–423, 431–435, 447–452.

Преостале операције у 1998. години, Космач и Језерце, како сазнајемо из Павковићевог дневника, представљале су трку са временом. Савет безбедности је 23. септембра донео Резолуцију 1199 о прекомерној употреби силе на Косову и Метохији. Постало је потребно потпуно поразити терористе док не почну међународни притисак и интервенције. Када су амбасадори земаља Контакт групе предали демарш Милошевићу 28. септембра, борбе су биле већ завршене, а циљ постигнут. Командант Приштинског корпуса се, након тога, бавио припремама за одбијање „све извеснијег” ваздушног напада НАТО-а, о чему се разговарало и на седници Врховног савета одбране 4. октобра. „Црне слутње” појачавале су изјаве „специјалних” изасланика и дипломата западних земаља. Милошевић је 13. октобра пристао на долазак Верификационе мисије ОЕБС-а и прихватио да НАТО из ваздуха надгледа спровођење мира, чиме је привремено одложена опасност од ваздушних удара.⁸

Из дневника дознајемо да су током 1998. војна и цивилна обавештајна служба имале поуздане податке о оперативним зонама, командантима, снагама и кретањима јединица ОВК.⁹ Постојала су и сазнања о финансирању терористичке организације, куповини и начину преноса оружја и муниције; било је познато да су се појавили муџахедини на Космету; знало се да су албанске куће палили припадници ОВК из пропагандних разлога; забележени су покушаји инсценирања избегличке кризе, од којих је најшири одјек је добило груписање становништва код Истинића током прве половине септембра... У спровођењу антидржавних активности против СРЈ, шиптарским сепаратистима је помагала Албанија и поједине западне земље. Није пропуштено да се спомене и анализира улога НАТО снага из суседства, посебно у шверцу оружја и шпијунирању за потребе терориста. Поред свега, ту је била и сарадња Организације за европску безбедност и сарадњу (ОЕБС) са ОВК.¹⁰ Корисно је и сведочење о намери америчког дипломате Кристофера Хила да „спасе” терористичку „престоницу” Малишево и договори статус кво, што је предухитрила успешна и брза акција војске и полиције током последњих дана јула.¹¹ Павковић све наведене активности до танчина објашњава у тексту, чиме историчарима нуди доста корисних информација, и то из обавештајних

8 *Isto*, 462–479, 495–499.

9 *Isto*, 96–99.

10 *Isto*, 129–130, 133, 140, 150–158, 163–164, 192–193, 224–225, 363–370, 435–446.

11 *Isto*, 274–275.

извора који су тешко доступни и за раније периоде, а у временској дистанци мањој од тридесет година представљају право богатство.

Под велом државне тајне сигурно би дуго остали и поједини догађаји, попут погибије тројице и тешког рањавања двојице војних лица од импровизоване мине коју су поставили припадници ЈСО-а код ђаковичког села Смоница.¹² Вероватно постоји намера албанске стране да се прећути договор Павковића са становницима Батуше код Ђаковице о непримању терориста и повратку избеглица, тј. обезбеђивању безбедности од стране југословенских органа заузврат.¹³ Западу пак није пријатно обелодањивање сазнања о спречавању покушаја НАТО специјалаца да заузму напуштени репетитор Бело брдо код Качаника почетком марта 1999. године.¹⁴

Значајну сазнајну вредност имају Павковићеве забелешке са седница Високог савета одбране, потом команде Приштинског корпуса, са састанака међуресорних покрајинских, републичких и савезних штабова. Где су постојали, у књизи се дају фототипске копије записника. У случајевима када нису вођене посебне белешке, дневник је често једини извор о договорима, дискусијама и одлукама. Некада су на седницама учествовали и председник Србије Милан Милутиновић, црногорски представници Мило Ђукановић и Момир Булатовић, те шеф савезне државе Слободан Милошевић.¹⁵ Аутор је у дневник, као копију или у оквиру текста, унео наређења, извештаје и рапорте команданту Треће армије Душану Самарџићу, као и њихову преписку. У књизи наилазимо и на договоре, информације о стању на терену и заповести потчињенима. Павковић, поред наведеног, преноси ток посета високих политичких и војних представника Србије и СРЈ: о чему се разговарало, шта су званичници видели на терену и чули од војника, какве су утиске понели.

Корисно је и Павковићево изношење мишљења и процена различитих ситуација. У дневнику се, паралелно са током догађаја на терену, представља унутрашња и спољнополитичка ситуација СРЈ, изјаве страних државника, домаћих званичника и одлуке власти. Аутор сматра да је држава неадекватно реаговала на почетак оружане акције албан-

12 *Isto*, 101–105.

13 *Isto*, 123–125.

14 *Исти*, *Трећа армија*, март, 156–160.

15 *Isti*, *Miris baruta i smrti*, 82–85, 107–115, 226–237, 247–249, 287–300, 309–317, 397–421, 479–490.

ских терориста у другој половини 1997. године. Нечињењем је дозвољено преливање проблема на међународну сцену. По аутору, две изјаве специјалног америчког изасланика председника Сједињених Америчких Држава (САД) за Балкан Роберта Гелбарта о ОВК као терористичкој организацији и потреби аутономије у склопу СРЈ, почетком 1998. изазвале су супротан ефекат – оружану побуну Албанаца. Команда Треће армије и Генералштаб су врло споро доносили одлуке о офанзивним дејствима, што је погодовало ширењу терористичке мреже и увећању територије под њиховог контролом. Још једну озбиљну препреку правовременом решавању кризе чинило је ривалство и анимозитет полицијског и војног врха, чиме је била отежана могућност координације јединица МУП-а и ВЈ на терену.¹⁶

Павковићево перо нарочито је оштро према тадашњем начелнику Момчилу Перишићу и шефу Управе безбедности Генералштаба Александру Димитријевићу. Премда није децидирано навео у књизи, из контекста и других извора може се закључити да је реч о сукобу две струје по питању начина решавања проблема на простору Косова и Метохије. Перишић је заговарао нормативно-правно уређење ангажовања ВЈ, док се Павковић залагао за извршавање задатака сходно стању на терену. У дневницима командант Приштинског корпуса отворено оптужује двојицу генерала за задржавање и пролонгирање одлучног одговора на појаву тероризма, нетрпељивост према челним људима полиције и лични анимозитет према њему, коме су „радили о глави”.

Аутор оштро критикује њихову улогу и наводи примере: потцењивање заслуга и оптуживање МУП-а за ескалацију тероризма; спомиње опструкцију одлука да се ангажују јединице војске, сходно плановима договореним на највишем нивоу; неадекватних алтернативних мера дефанзивног карактера, без гоњења нападача; „прања” руку од акција јединица ВЈ на Косову и Метохији, поготово пред страним војним и дипломатским представницима; попуштања Перишића главнокомандујућем НАТО-а за Европу Весли Кларку, током преговора о условима рада Верификационе комисије ОЕБС-а. Читалац добија и објашњење за такво држање Перишића и Димитријевића. Аутор је пред крај прве књиге дневника приложио и фототипску копију једног документа – Платформе, доказа о контактима Перишића и Димитријевића са америчком војно-

16 *Isto*, 86–87, 134–139.

обавештајном службом (ДИА).¹⁷ Насупрот њима, Павковић изразито позитивну оцену „генерала свих генерала” дао је Љубиши Величковићу, команданту Ратног ваздухопловства и противваздушне одбране. Потоњи је одбио да потпише неповољан анекс споразума о ваздушном надгледању имплементације мира, иако су из Генералштаба то урадили 15. октобра. За разлику од бројних људи из војног врха, Величковић се током 1998. на терену упознао са стварним стањем на Косову и Метохији.¹⁸

Изворно занимљиве и потенцијално корисне за историографију јесу анегдоте и ситуације у којима се тадашњи командант Приштинског корпуса лично нашао. Атмосфера и утисци, током проласка службеним возилом несигурним путевима Метохије и Косова, додатно снаже драмски набој дневника. Понекад се приликом таквих путовања генерал Павковић суочавао са озбиљним опасностима, попут пучњава на возило којим је путовао, у селу Лапушнику код Глоговца 8. маја. Слично је било и петнаест дана након деблокаде карауле Морина, када се на потезу између села Поповца и Смонице нашао у унакрсној ватри. Неопрезност пилота хеликоптера 15. августа умало га није коштала живота.¹⁹ Интересантна је и Павковићева идеја да терористе умара ноћним испаливањем светлосних и бојевих мина, што је урадио како би спречио њихово узнемиравање југословенских војника почетком јула. Акција је донекле била успешна, али је узнемирила иностране представнике, албанску војску и трупе НАТО-а, те је ускоро стигло наређење из Београда о забрани отварања ватре, осим ако је одговор на напад.²⁰

У књизи су на појединим местима врло интимне мисли и емоције команданта Приштинског корпуса. Околност да су му руке везане, због наређења надређених, у тренуцима када су му војници гинули, стварала је код Павковића „осећај немоћи” и страховање од нових жртава.²¹ Злочини терориста у привремено заузетом Ораховцу средином јула, изазвали су „тежину у души”. Насупрот томе, десила се једна занимљива емотивна сцена током операције ослобађања. Генерал се наљутио на команданта 549. моторизоване бригаде Божидара Делића, који је „по старом обичају” искључио радио-уређај у време операције. Од „озбиљног разговора” или

17 *Isto*, 107, 117–120, 122, 127, 141–150, 175–177, 185–186, 226, 229, 237–258, 300, 325–330, 345–352, 359, 490–494, 501–514, 550, 562–565, 579–590.

18 *Isto*, 195–200, 504.

19 *Isto*, 65–67, 92–93, 342.

20 *Isto*, 203–207.

21 *Isto*, 175–177.

дисциплинског поступка Делића је спасао начелник штаба Приштинског корпуса, пуковник Владимир Лазаревић. Преко полицијске везе успео је да са њим оствари контакт и упозорио га је да укључи комуникације. Управо је унапређење Лазаревића у чин генерал-мајора један од примера у којима се види Павковићева срећа и задовољство.²²

* * *

Долазак Верификационе мисије ОЕБС-а Павковићу се готово одмах учинио као превара и клопка, будући да су објекат контроле биле само безбедносне и војне снаге СРЈ, али не и ОВК. Терористи су тиме добили одличну прилику да реорганизују своје снаге и постепено поврате изгубљене позиције. Сервилност начелника Генералштаба Перишића према НАТО-у, пристанак на повлачење јединица, и преко договора, уз давање дозвола за „контролу” положаја и распореда трупа, додатно су, према Павковићу, усложњавали ситуацију. У забелешкама је на бројним местима дао податке о „добронамерности” чланова Верификационе мисије, шпијунирању, прећутној или стварној помоћи терористима. Врхунац „простачког манира” њиховог шефа Вилијама Вокера представља његово писмо Милошевићу од 22. децембра. У њему он доводи у питање извршење свог задатка, правдајући се „непослушношћу” југословенских власти, наводним притисцима, као и чињеницом да му је онемогућена набавка хеликоптера и наоружања за личну заштиту чланова мисије. Година, као и објављени дневнички записи из 1998, завршавају се именовањем Павковића за команданта Треће армије и надом аутора да ће бити боља од претходне, за коју је закључио како је боље да се не понови.²³

* * *

Слично као претходне, Павковић је дневничке записе за 1999. отворио анализом његове нове (шире) зоне одговорности – Треће армије ВЈ. Потом наставља са целовитом сликом збивања, од дипломатске и политичке ситуације, преко обавештајних, до оперативних података. Од првих дана те године, како се закључује у записима, почела је појачана активност терориста. По устаљеном принципу, детаљно се пише о нападима, злочинима и поименце наводе жртве. Павковић износи значајне податке о обавештајним активностима Верификационе мисије ОЕБС-а,

22 *Isto*, 214–224, 430.

23 *Isto*, 499–591; *Исти, Трећа армија*, март, 28–29.

њиховом достављању наводне „хуманитарне” помоћи, као и отвореној пристрасности према ОВК. Истовремено, наводе се и ситуације у којима су имали позитивну улогу – при посредовању за пуштање осам војних лица које је заробио ОВК у селу Бајгора, током прве половине јануара. По аутору, ОЕБС је припремао терен за улазак НАТО трупа из Македоније, што је значајан податак за историографију. Војни врх СРЈ нарочито се спремао за такав исход после полицијске операције у селу Рачак.²⁴

Важно место у дневничким записима команданта Треће армије заузима „акција која је преко ноћи променила ток догађаја”. Поред одбијања навода о учешћу ВЈ у нападу на Рачак, уз доказе, Павковић разматра догађај са више аспеката. За отварање могућности режирања наводног масакра криви Посебну јединицу полиције. По њему, она је морала да обезбеди место сукоба, чиме би спречила сваку манипулацију. Због сумње да Рачак представља повод за насилно довођење мултинационалне бригаде НАТО-а из Македоније, уз изговор да је особље ОЕБС-а угрожено, аутор сведочи да је директно учествовао у разradi заповести по Директиви „Гром-3”, у циљу отклањања тог сценарија. У геополитичкој анализи ситуације, циљеви Северноатлантског пакта за акцију и војно присуство на Косову и Метохији виде се у контексту стратешког приближавања границама Русије.²⁵

Политички развој ситуације мотивисао је Павковића да током фебруара ради на плановима одбране од ваздушног и/или копненог удара, те уништења терористичких банди. На овом месту преносе се изузетно корисне белешке о разговорима са начелником Генералштаба Драгољубом Ојданићем, са састанака војног врха, међуресорних штабова и реферисања код председника Милошевића. Детаљно записивање догађаја, из дана у дан, допуњено је прегледом спољнополитичких околности, а посебна пажња посвећена је преговорима у Рамбујеу. Како аутор наводи, након размишљања и процене, 17. фебруара донео је одлуку о подизању борбене готовости на виши ниво и дисперзију ратних материјалних средстава. Од тада, у строгој тајности, почело је довођење нових јединица у рејоне близу Косова и Метохије. Након одбијања југословенске делегације да потпише „договор” у Рамбујеу, Павковић преноси да је нестало сумње да се НАТО спрема за напад, али није код њега и потчињених команданата било ни трунке малодушности. Дневник открива до сада слабо познате

24 Исти, *Трећа армија*, март, 17–52.

25 Исто, 52–92.

детаље о сузбијању офанзиве ОВК крајем фебруара. Њихов циљ био је отварање стратешког коридора ка Македонији ради лакшег продора НАТО снага, али је тај покушај правовремено осујећен.²⁶

Изворну вредност забелешкама из марта 1999. дају описи терористичких акција, инцидената и борбених дејстава. У њима се наводе и прецизни подаци о бројности НАТО снага у односу на Трећу армију ВЈ, о чему је Павковић известио начелника Генералштаба Ојданића непосредно пред почетак агресије. Ту се преноси и одлука о интензивном раду на изградњи макета и мамаца за бомбардере, што се за време агресије показало као одличан потез. Прави куриозитет представљају подаци о промени држања појединих чланова ОЕБС-а. Британски пуковник Ричард Чаглински дао је југословенској страни информације о стању у терористичкој организацији, плановима ОВК за спровођење провокација и бомбашке нападе у градовима. А, генерал Карол Древенкијевич, Вокеров помоћник, сменио је команданта верификационог центра у Вучитрну због садејства у снабдевању ОВК. Из Генералштаба у Београду, како видимо, стизала су наређења за побољшање сарадње са Мисијом, док су обавештајним каналима почели да долазе поверљиви документи ОЕБС-а о терористима.²⁷

Значајан је и податак да су информације о припреми агресије из Македоније приморале Павковића, чак и пре друге рунде разговора у Паризу, да већ 11. марта нареди припрему мобилизације јединица ангажованих за затварање кључних праваца могућег непријатељског упада. Из Генералштаба су два дана касније наредили да 15. марта почне потпуна и делимична мобилизацијом Треће армије, као и да јој се потчине остале јединице, одређене за дејство на Косову и Метохији. Биле су то, дакле, правовремене, али одлуке супротне Споразуму о верификацији. Интензивно праћење спољнополитичких догађаја аутор допуњује детаљима разговора генерала Кларка са Ојданићем, у контексту отворених претњи.²⁸

Позната је чињеница да Милошевић није имао навику да оставља писане трагове о свом раду. Стога, изненадни позив и сусрет са Павковићем 16. марта, пренесени у књигу, имају висок изворни значај. Генерал је председника затекао у тешким мислима после реферисања министра иностраних послова Живадина Јовановића, те су га информације о стању

26 Исто, 93–154.

27 Исто, 155–184, 187, 209.

28 Исто, 184–198.

и плановима војске за одбрану умирили. Нарочито је на Милошевића добар утисак оставило уверавање да Трећа армија држи све терористичка упоришта у блокади, спремна да у случају бомбардовања „стегне обруч” и да их разбије.²⁹

Из детаљних исписа у Павковићевом дневнику, непосредно пре агресије НАТО-а, произилази да је ВЈ на време предузела све припреме за одбрану. Неуспешан завршетак преговора у Паризу активирао је њихово оперативно извршење. На другој страни, терористи су готово одмах додатно појачали активност, уз незаобилазну инсценацију „хуманитарне катастрофе”. У белешкама су се нашли извештаји о одласку чланова Верификационе мисије, формирању цивилне заштите, терористичким акцијама и злочинима, уз процену опште ситуације. У том тренутку, како се види, поново је настала трка са временом – циљ је био потпуно уништење снага ОВК пре почетка ваздушних удара. У драматичним приликама, разједан унутрашњим немирима, Павковић пише како је 23. марта донео одлуку „која је спасила многе животе”. Премештањем истурених командних места Треће армије, бомбардованих већ у првој ноћи агресије, онемогућен је озбиљни губитак официрског кадра на челу јединице. Почетак бомбардовања дочекан је, како се из дневника види, чистом ситуацијом, пошто су војне снаге уништиле терористе у граничном појасу, а увелико су, и то успешно, спроводиле акције у осталим деловима Косова и Метохије. Делује необично, али се чини веродостојним, будући да се десило пред сведоцима, тврдња да је Павковића на лични број, непосредно пред прве ударе, два пута звао „званични представник НАТО-а” и указао да му се пружа могућност да „спаси своју војску и народ”. Генерал је бомбардовање дочекао у Команди Приштинског корпуса, у друштву високих официра и новинара РТС-а.

* * *

Иако војни архиви обично прописују дистанцу од пола века пре отварања грађе, истраживачима је већ сада доступан значајан број извора за проверу веродостојности Павковићевих записа. Ради се о документима који су коришћени на Међународном кривичном суду за бившу Југославију у Хагу. Павковићеве белешке о догађајима могу се проверити и допунити на основу грађе и сведочења са суђења: Слободану Милошевићу; Милану Милутиновићу, Николи Шаиновићу, Драгољубу Ојданићу,

29 Исто, 198–205.

Небојши Павковићу, Владимиру Лазаревићу и Сретену Лукићу; Јовици Станишићу и Френкију Симатовићу; Момчилу Перишићу; Властимиру Ђорђевићу; Рамушу Харадинају (и осталима); те Фатмиру Љимају (и осталима).³⁰ Корисни су и материјали са поступака пред Специјалним судом и специјализованим тужилаштвом за Косово у Хагу, од којих је најважнији процес против Хашима Тачија, Кадрија Весељија, Реџепа Сељимија и Јакупа Краснићија. Додатна предност је да су они доступни и на српском језику.³¹

Од наративних извора, комплементарних са дневничко-мемоарским Павковићевим књигама, у првом реду јесу успомене високих војних лица, учесника догађаја. Прва од њих обухвата сећање ратних команданата јединица Приштинског корпуса на 1998. и 1999. годину, у едицији „Ратник” Медија центра „Одбрана”.³² Од челних људи потчињених јединица, о операцијама на Косову и Метохији, конкретно о 549. моторизованој бригади, писао је и беседио генерал Стојан Коњиковац.³³ За будуће истраживаче, који би намеравали да провере или допуне Павковићеве записе, корисне су и успомене генерала Милоша Ђошана, команданта 52. артиљеријско-ракетне бригаде ПВО Приштинског корпуса током 1998. и 1999. године, као и команданта 53. граничног батаљона Душка Шљиванчанина.³⁴ Драгоцена су и сведочанства и књиге новинара РТС-а Милована Дрецуна, због контаката са догађајима и самим Павковићем.³⁵ Наравно, генералове дневнике треба допунити и његовим осталим сведочењима, те гостовањима у медијима,³⁶ као и наводима савременика о

30 <https://ucr.irmct.org/>; <https://www.icty.org/en>.

31 <https://www.scp-ks.org/sr>.

32 *Приштински корпус. Сведочења ратних команданата 1998–1999*, прир. Д. Марковић, Београд, 2018.

33 С. Коњиковац, *Призренска бригада 1998–1999. Сећање на херојску 549. моторизовану бригаду*, Београд, 2022; <https://www.slovoljubve.com/cir/Newsview.asp?ID=44254>; <https://www.slovoljubve.com/cir/Newsview.asp?ID=44270>.

34 М. Ђошан, *Генералов косметски пут*, Београд, 2004; исти, *Од агресије до Трибунала*, Београд, 2010; <https://www.slovoljubve.com/cir/Newsview.asp?ID=43608>; <https://www.slovoljubve.com/cir/Newsview.asp?ID=43609>; <https://www.slovoljubve.com/cir/Newsview.asp?ID=44132>; <https://www.slovoljubve.com/cir/Newsview.asp?ID=44133> (приступљено: 1. фебруара 2025).

35 М. Дреџун, *Други косовски бој*, Београд, 2005; исти, *Косметска легенда*, Београд, 2005.

36 *Генерал Небојша Павковић. Сведочења из Финске*, прир. Д. Марковић, Р. Мутавџић, Београд, 2019; <https://www.youtube.com/watch?v=dTVFjLg2Zj4>; <https://informer.rs/tv/live-tv/1012697/nebojsa-pavkovic-intervju>; GENERAL PAVKOVIĆ IZ FINSKOG

његовој стручности, честитости, посвећености и заслугама за одбрану отаџбине.³⁷

* * *

Књиге које су настале на основу дневничких записа генерала Небојше Павковића до почетка НАТО бомбардовања представљају занимљиво и узбудљиво штиво. Њихова изворна употребна вредност и значај за историографију је висока. Свакодневне белешке о обавештајним анализама, оружаним сукобима и догађајима, именима страдалих и повремено збирно груписање података, омогућавају историчару долазак до бројних корисних информација, од којих би неке још деценијама или заувек остале непознате. Дневници су сведочанство, како о борби против Ослободилачке војске Косова, тако и о учесницима са обе стране, а умногоме и о улози међународног фактора. У њима је Павковић обухватио војне и политичке актере збивања, те разговоре, договоре и наређења за решавање проблема на територији покрајине.

Сегменти у којима треба показати одређен опрез јесу Павковићев однос према појединим личностима, са којима је очигледно био у спору, али и немогућност да са своје позиције детаљно обради све догађаје из једног бурног и сложеног периода, на пространим зонама одговорности. Зато је потребно упоређивање и допуна другим изворима. Ауторов однос према генералима Момчилу Перишићу, Александру Димитријевићу, донекле и Драгољубу Ојданићу, подлежу таквој анализи. Поједине Павковићеве наводе умногоме потврђују каснији догађаји, попут правоснажне осуде Момчила Перишића за шпијунажу и одавање државних тајни (2021–2022), као и специфично држање генерала Димитријевића пред Хашким трибуналом. Поред изворне грађе са процеса пред Међународним судом за бившу Југославију и Специјалним судом и специјализованим тужилаштвом за Косово, ради компарације и надоградње, историчарима су доступни мемоари и сећања осталих учесника догађаја.

То не умањује чињеницу да дневнички записи Небојше Павковића – једног од најзначајнијих војсковођа савремене српске историје, и управо због тога – представљају капитално и незаобилазно дело за сваког

ZATVORA: BIO SAM „TRN U OKU” ZAPADU, <https://www.youtube.com/watch?v=U6ep53RRpa0> (приступљено: 1. фебруара 2025).

37 <https://www.geopolitika.ru/sr/article/general-miroslav-talijan-umetnost-ratovanja-velikog-vojskovodje-nebojshe-pavkovitssha> (приступљено: 1. фебруара 2025).

историчара, заинтересованог за теме повезане са догађајима на Косову и Метохији, током 1998. и 1999. године.

THE DIARIES OF GENERAL PAVKOVIĆ UP TO THE OUTBREAK OF THE NATO BOMBING AS A HISTORICAL SOURCE

Summary:

The books based on the diary entries of General Nebojša Pavković constitute engaging and compelling reading. Their original source value, practical usability, and significance for historiography are considerable. Daily notes on intelligence assessments, armed clashes and events, the names of those killed, and the occasional aggregated presentation of data enable historians to access a wealth of valuable information, some of which would otherwise remain unknown for decades, or even permanently. The diaries serve as testimony both to the struggle against the Kosovo Liberation Army (KLA) and to the participants on both sides, as well as, to a large extent, to the role of the international factor. Pavković addresses not only military but also political actors, recording conversations, agreements, and orders aimed at resolving problems within the territory of the province.

Certain segments, however, require a degree of caution, particularly Pavković's attitude towards specific individuals with whom he was evidently in conflict, as well as the inherent limitation of being unable, from his position, to provide a detailed account of all events during a turbulent and complex period across extensive zones of responsibility. For this reason, comparison with and supplementation from other sources are necessary. Pavković's views on Generals Momčilo Perišić, Aleksandar Dimitrijević, and, to a lesser extent, Dragoljub Ojdanić are subject to such analysis. Some of Pavković's claims are, nevertheless, corroborated by subsequent events, such as the final conviction of Perišić for espionage and the disclosure of state secrets in 2021 and 2022, as well as Dimitrijević's conduct in relation to, and before, the Hague Tribunal. In addition to primary materials from proceedings before the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia and the Kosovo Specialist Chambers and Specialist Prosecutor's Office, historians may also draw on memoirs and recollections of other participants for purposes of comparison and further contextualisation.

This does not diminish the fact that the diary records of Nebojša Pavković, one of the most significant military commanders in modern Serbian history, and all the more so for that reason, represent a seminal and indispensable work for any historian interested in topics related to the events in Kosovo and Metohija during 1998 and 1999.

Четврти део

КУЛТУРА СЕЋАЊА, НАСЛЕЂЕ И ИДЕНТИТЕТ

Др Алексеј Тимофејев

научни саветник, ванредни професор
Институт за новију историју Србије, Београд
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за историју
atimofej@f.bg.ac.rs
ORCID: 0000-0003-4568-8104

СУДБИНА ПОТОМАКА МИХАИЛА ЧЕРЊАЈЕВА И УСПОМЕНЕ НА РУСКЕ ДОБРОВОЉЦЕ СРПСКО-ТУРСКОГ РАТА 1876.У XX ВЕКУ У СРБИЈИ

Апстракт: У фокусу истраживања је судбина потомака генерала Михаила Черњајева, вође руских добровољаца у српско-турском рату 1876. године, и начин на који је сећање на руске добровољце обликовано у Србији у првој половини XX века. Породица Черњајев је и након генералове смрти неговала култ сећања на његов подвиг и активно пружала подршку Србији током балканских и Првог светског рата. Упркос вишегодишњим молбама упућеним српским властима, финансијска помоћ за спасавање породице стигла је са закашњењем, кад прелазак границе више није био могућ. Већина чланова породице остала је у Лењинграду, где су две кћери преминуле од глади током блокаде, док је трећа доживела прогонство у Сибир, где је такође преминула. Антонина је живот завршила у Финској, док је Надежда, последњи потомак, добила војничка одликовања за санитетски рад у Првом и Другом светском рату. Пажња посвећена догађајима током рата Србије за независност 1876, као и према самом стицању независности 1878, у Краљевини Југославији није била значајна, и у већој мери је зависила од иницијативе појединаца у унутрашњости.

Кључне речи: Михаил Черњајев, руски добровољци, српско-турски рат 1876, руска емиграција, Краљевина СХС, политика сећања.

Када је у лето 1875. у Херцеговини избио устанак православног српског становништва против турских власти, *Русский мир*, под уредништвом пензионисаног руског генерала М. Г. Черњајева, био је први лист у главном граду Русије који је посебну пажњу посветио овом до-

гађају.¹ Од јесени 1875. руски добровољачки покрет је почео да добија на замаху. Водећу улогу у организовању овог покрета, осим славног генерала, имали су И. С. Аксаков и М. Г. Рајевски.² Словенску борбу против османског утњетавања су на страницама дневне штампе, у дневницима и у јавним полемикама подржавали најбољи умови Русије: композитор П. И. Чајковски, који је у септембру 1876. написао *Руско-српски марш*, хемичар Д. И. Мендељејев, хирург Н. И. Пирогов, писци И. С. Тургеев и Ф. М. Достојевски, који је писао о добровољцима у *Пишчевом дневнику*.³ Черњајев је пристао да ступи у српску службу 12. маја 1876. без формалне цареве дозволе.⁴ Већ 18. (30) јуна 1876. кнез Милан Обреновић је објавио рат османској Порти.⁵ Почетком лета 1876. Србија је имала регуларну војску од пет хиљада људи, а у тај број улазило је и свега 360 официра. Мобилизационим планом је предвиђено распуштање регуларне војске и стварање народне војске од 123 хиљаде војника. Осим тога, уочи избијања рата и у његовим првим данима, у српску службу ступило је 718 руских официра.⁶ До краја јула 1876. у Србију су стигле вође војног добровољства – пензионисани професионални официри – међу којима су, поред 48-годишњег Черњајева, били 34-годишњи Н. А. Кирејев (погинуо 18. јула 1876) и 36-годишњи Н. Н. Рајевски (погинуо 20. августа 1876).⁷ Словенски комитети су послали укупно 4.303 лица из Русије у Србију, али ова цифра не укључује неколико стотина оних који су сами стигли без регистравања у Словенском комитету при одласку

1 D. MacKenzie, *The Lion of Tashkent. The Career of General M. G. Cherniaev*, Athens, 1974, 119.

2 С. А. Никитин, *Славянские комитеты в России в 1858–1876 годах*, Москва, 1960, 260–343.

3 П. И. Чайковский, *Письма к родным*, т. 1, 1850–1879, Москва, 1940, 276; Ф. М. Достоевский, *Дневник писателя*, Т. 1., 1876, Москва, 2011; И. А. Козиков, М. В. Ломоносов, Д. И. Менделеев, В. И. Вернадский о России, Москва, 2011, 229–275; И. С. Тургенев *Полное собрание сочинений*, т. 11, Москва, 1966, 349.

4 Ю. С. Карцов, *За кулисами дипломатии*, Русская старина (апрель 1908), 69–76; С. П. Зыков, *К статье Карцова За кулисами дипломатии*, Русская старина (июль. 1909), 81–99; Отдел письменных источников Государственного исторического музея (=ОПИ ГИМ), ф. 208, д. 2, л. 1–2, Постављање за генерала М. Г. Черњајева, 12. маја 1876.

5 *Српске новине*, бр. 135, 20. јун / 2. јул 1876.

6 Д. Денда, *Сербская армия. 1804–1918*, Москва–Санкт-Петербург, 2021, 56–57.

7 А. Л. Шемякин, *Смерть графа Вронского*, Санкт-Петербург, 2007, 81–84.

из Русије. На пример, у овај број нису урачунати Н. Н. Рајевски, Н. А. Кирејев и уметник В. Д. Поленов, одликован српском Сребрном медаљом за храброст.⁸ Овај број не укључује ни добровољце медицинаре које су из Русије послали Црвени крст и остале организације и појединци. Према подацима III одељења, руске политичке полиције, о одласку из Петрограда у Србију санитетског одреда и добровољаца закључно са крајем августа 1876, Руско друштво Црвеног крста послало је у Србију 95 лекара, 111 болничара, 60 милосрдних сестара и до 128 тона болничке опреме.⁹ Черњајев је у јавном извештају о утрошеним средствима написао да је током целог боравка у Србији од Московског словенског комитета примио двеста хиљада рубаља у металним кованицама (260 кг у златницима), а већи део је потрошио на новчане награде и опремање добровољаца и указивање помоћи Русима и Србима. (официрима из штаба по петнаест дуката месечно, оберофицирима седам дуката, војницима до дукат, остало је потрошено на куповину 5.300 капута у Аустрији, 114 коња у Румунији и за трошкове рањених, погинулих и добровољаца који су се враћали, као и за посебне исплате избеглицама из Бугарске и Старе Србије, те за помоћ породицама погинулих српских официра и војника). Овај извештај је занимљив по томе што се Черњајев присетио да је на крају борбених дејстава под његовом командом остало 2.446 добровољаца: 640 официра и 1.806 подофицира и војника са искуством у војној служби. У истом извештају је објаснио да је извештан број добровољаца био изван његове команде у Ибарској и Дринској војсци.¹⁰ У јесен 1876. на челу Ибарске војске такође је стајао руски генерал – С. К. Новоселов.¹¹ Да бисмо разумели значење ових бројки, подсећамо се да је према Војним шематизмима Кнежевине Србије 1876. године редовна српска војска шест месеци пре рата имала само 317 официра, од којих је пет било пуковника, 12 потпуковника и 20 мајора. Од тога су само 24

8 Н. Г. Струнина-Бородин, *О поездке русского художника В. Д. Поленова на Балканы в 1876 г.*, Славянский мир: общность и многообразие, отв. ред. Е. С. Узенёва, О. В. Хаванова, Москва, 2018, 67–71.

9 *Освобождение Болгарии от турецкого ига*, Т. 1, ред. С. А. Никитин и др., Москва, 1961, 373.

10 Письмо М. Г. Черняева, *Современные известия*, 22 декабря, 1877.

11 *Освобождение Болгарии от турецкого ига*, Т. 1, 427–428.

официра била са штабном струком.¹² Укупни број руских добровољаца свих врста и професија је процењиван на највише шест хиљада људи.¹³

Дана 20. октобра (1. новембра) 1876. ступило је на снагу примирје. У новембру 1876. генерал А. Г. Никитин послат је да га замени у Србији, по царском наређењу, те је преузео евакуацију преосталих руских добровољаца. Већина преживелих руских добровољаца је евакуисана из Србије на рачун Словенског комитета пре почетка 1877. године. Они који су хтели да оду, напустили су земљу пре 19. јануара 1877, а добровољци који су остали под оружјем у саставу добровољачке руско-бугарске бригаде повучени су у Румунију 16. фебруара 1877.¹⁴

Сећање на тешке дане војне сарадње било је помућено међусобним пребацивањима и оговарањима руских добровољаца и српских официра, што штампа либерално-комерцијалног смера у Русији (која је и без тога била критична према добровољачком покрету), није пропустила да искористи (*Биржевые ведомости* и *Голос / Новаја газета*). По повратку у Русију, Черњајев је умало изазвао на двобој једно такво пискарало које је намерно ширило клевете о добровољцима и њиховом вођи.¹⁵ Међутим, његови саборци у Русији и Србији сећали су се генерала по добру. Друштво „бивших руских добровољаца из остатака борбених одреда светог рата 1876. године за ослобођење Србије” окупљало се на свечаним парастосима у Русији све до почетка Првог светског рата.¹⁶ Године 1913. Одбор за помоћ Србима М. Г. Черњајев, формиран у Санкт Петербургу, прикупио је 52.827 рубаља (око 45 кг у златницима) и проследио тај износ у Београд за помоћ рањеницима и сирочади, те у остале добротворне сврхе у Србији.¹⁷ Сећање на подвиг и жртву добровољаца допринело је широкој подршци Србији у руском друштву у лето 1914,

12 Д. Денда, *Сербская армия*, 52–53.

13 М. Н. Покровский, *Дипломатия и войны царской России в XIX столетии. Сборник статей*, Москва, 1923, 260.

14 Л. В. Кузьмичева, *Русские добровольцы в сербо-турецкой войне 1876 г.*, Россия и восточный кризис 70-х годов XIX в., ред. И. А. Федосов, Москва, 1981, 95.

15 ОПИ ГИМ, ф. 208, д. 36, л. 49–50, Письмо М. Г. Черняева А. А. Краевскому, 25 марта 1878. г.

16 ОПИ ГИМ, ф. 208, д. 98 л. 24, Бывшие русские добровольцы, 19 октября 1908 г.

17 В. Б. Бертенсон, *За тридцать лет. За 30 лет. (Листки из воспоминаний)*, Санкт-Петербург, 1914, 78.

што је нагнало царску владу на предузимање одлучних мера и ступање у Први светски рат.

Први светски рат, који се по Русију завршио националном катастрофом у облику револуције, грађанског рата и успона екстремне левице, утицао је на то да талас руских избеглица почне да пристиже и у Србију, која је у том тренутку била утопљена у Краљевину СХС.

У Србији су склониште потражили рођаци истакнутих учесника добровољачког покрета 1876. Помоћ и склониште у Србији тражила је и породица М. Г. Черњајева. Генерал (1828–1898) је у време револуције већ преминуо, а 1911. му је погинуо и једини син, официр. Остали су само супруга Антонина Александровна Вулферт (1842–1919) и четири кћери. Само једна од њих – Вера (1873–1942) била је удата, али се развела и остала сама са сином Михилом. Старија сестра Антонина (1869–1955) и две близнакиње Надежда (1874–1962) и Татјана (1874–1922) живе су са мајком. Већ давно било је продато имање Тубишки на западу Русије, а цела породица се преселила прво у Петербург, где их је затекла револуција. Од тог тренутка до самог краја породица је живела у изнајмљеном стану на адреси Кирочнаја (Салтыкова-Щедрина) 48/13, стан 5, где су последњи чланови породице дочекали крај Другог светског рата. Додуше, пре револуције су изнајмљивали два суседна стана, а након ње сачували су само велику собу, у којој су чували своје и ствари свог покојног оца.

Породица преминулог генерала је сачувала симпатије према Србији. Током балканских ратова Савет Славенског добротворног друштва из Санкт Петербурга је одржао своју седницу посвећену Балкану већ 28. августа 1912, након чега је руководство организације почело да се консултује са члановима Руског друштва Црвеног крста. При Друштву је отворено Дамско одељење, које се углавном бавило прикупљањем и отпремањем поклона у виду ствари, као и израдом рубља и завојног материјала за болнице. На његовом челу била је Вера Михајиловна, једна од кћери генерала Черњајева. У фебруару 1913. године упутила је митрополиту Димитрију 700 рубаља „од руских жена, које саосећају са својом браћом на Балкану”. Већ 25. септембра 1912. године Савет Славенског добротворног друштва одобрио је предлог петербуршког новинара и драмског писца И.М. Булацела, некадашњег добровољца у српском рату 1876. године, о опремању пољске болнице (лазарета) генерал-лајтнанта Черњајева за потребе српске војске. Савет је подржао ову иницијативу,

те је при организацији створен привремени Комитет за опремање и отпремање у Србију санитетског одреда М. Г. Черњајев, познатији као Черњајевски комитет. Његова почасна председница постала је Антонина Александровна Черњајева, генералова удовица. Прилоге су примали не само у просторијама Славенског добротворног друштва и редакцији листа *Ново време*, већ и у кући удовице М. Г. Черњајева. Између осталих као прилог удовица Черњајева дала је још хиљаду рубаља, а генералов унук Миша петнаест. Комитет Черњајев је деловао од 10. октобра 1912. до 13. децембра 1913. године и био је успешан у скупљању прилога.¹⁸ Током Првог светског рата подршка породице Черњајев Србији такође није изостајала.¹⁹

Након револуције је породица Черњајев, која се и пре тога налазила у тешким финансијским околностима, дошла на руб егзистенције. Од глади у тешким данима 1919. услед бољшевичког терора и уништавања привреде Петроград је преживео невиђено страдање, које се може упоредити само са трагедијом блокаде 1942 године. У граду који није знао за ограничења у снабдевању храном, где су жене штрајковале због несташница јефтинег црног хлеба (док је било довољно белог), бољшевици су довели до катастрофалне ситуације: Постојала је само следована, веома оскудна исхрана намењена онима који су били лојални новом режиму. Улицама су лутале банде криминалаца, а власт се држала на таласима терора. Људи су гинули и умирали, снажни су бежали из главног града Русије, чије се становништво само за годину дана револуционе страховладе смањило на 40%.²⁰ Удовица покојног генерала Антонина Александровна Черњајева умрла је од глади и изнемоглости у Петрограду 30. јула 1919. у седамдесет и седмој години живота и сахрањена је на гробљу Алек-

18 Г. И. Шевцова, *Деятельность Санкт-Петербургского Славянского благотворительного общества по оказанию помощи Сербии во время Балканских войн*, Модернизация vs. война. Человек на Балканах накануне и во время Балканских войн (1912–1913), отв. ред. Н. П. Гришина, А. Л. Шемякин, Москва, 2012, 293–306.

19 Христианович Вера (рожд. Черняева). *Письмо дочери генерала Черняева болгарскому посланнику, Новое время*, № 14.206, 27 сентября (10 октября) 1915, 4–5.

20 *Санкт-Петербург. 1703–2003: Юбилейный статистический ежегодник*, ред. И. И. Елисеева, Е. И. Грибова, Санкт-Петербург, 2003, 16–17.

сандро-Невске лавре.²¹ Њен гроб је срушен када су бољшевичке власти направиле тријажу гробних места крајем двадесетих година.

Четири ћерке су остале саме. Старија Антонина одлучила је да побегне из земље у Финску (граница је у то време била скоро у предграђу Петрограда), да истражи пут и да спаси своје сестре и сестрића. Била је сигурна да ће наћи помоћи у Србији, о којој је толико причао њен покојни отац. Антонина је посветила свој живот чувању успомена на оца, написала неколико дела о њему сама или под псеудонимом А. Михајлов.²²

Старија ћерка генерала Черњајева се по доласку у Териоки (викенд насеље у предграђу Петрограда које је на две деценије након револуције окупирао Финска, сада Зеленогорск у Русији) обратила краљевој сестри кнегињи Јелени Романов Карађорђевић. Побегла је из Совјетске Русије у зиму 1921/1922. дуж обале по леду Финског залива, на исти начин као и Ана Александровна Тањева Вирубова (1884–1964), дворска дама и блиска особа царице Александре Фјодоровне. Тражила је помоћ од Београда за спасавање преосталих чланова породице генерала М. Черњајева. Не можемо да утврдимо када је било послато прво иницијално писмо. На њено писмо у априлу 1922. године, уз помињање већ давно пристиглог писма Антонине Черњајев, одговарао је Сергеј Смирнов, секретар и бивши главни архитекта кнежевског брачног пара, који је помагао у решењу бројних питања руских емиграната на двору. Саопштио је том приликом да је на молбу кнегиње Јелене добио пристанак премијера Н. Пашића да се Антонини Черњајевој дозволи улазак у Краљевину СХС, уз привремену потврду, док је права улазна виза могла да се узме само у Берлину, у краљевском посланству. О новцу није било речи. Антонина је

21 „Возвращённые имена. Книги памяти России“, <https://vizz.nlr.ru/blockade/show/1146802>; Центральный государственный архив Санкт-Петербурга (=ЦГА СПб), Ф. Р-6143. Оп. 1. Д. 2183. Л. 71; Д. 2204. Л. 72. Л. 72об. Книга регистрации записи о смерти 1-й Городской район №15441 - №21583.

22 А. М. Черняева, *Михаил Григорьевич Черняев*, Санкт-Петербург, 1906; А. М. Черняева, *Страница из семейной летописи Черняевых*, Русский архив 8 (1909), 687–694; А. М. Черняева, *Государь император Александр III и М. Г. Черняев*, Исторический вестник 10 (1909), 152–157; А. М. Черняева, *Правда о начете на М. Г. Черняева (Из прошедших судеб Туркестана)*, Русский архив (3) 1911, 443–462; А. М. Черняева, М. Г. Черняев в Кишиневе, Исторический вестник 6 (1913), 910–917; А. М. Черняева, *Один из стаи славных (П. Г. Кузьминский)*, Исторический вестник 4 (1914), 222–224.

писала свим познатим и мање познатим људима: премијеру Н. Пашићу, руском посланику у Србији Штрاندману, представнику руске емиграције С. Н. Палеологу, познаницима у редовима руске војне емиграције у Краљевини СХС (генералу А. П. Букановском, генералу М. И. Штегелману и осталима). Тражила је новац да плати извлачење преко границе чланова породице генерала М. Черњајева. Цела породица прикупљала је новац за њено бекство и сада је покушавала да пронађе новац за куповину слободе своје три сестре и сестрића у износу од дванаест хиљада динара (девет хиљада за прелазак границе и три хиљаде за путовање у Краљевину СХС). У јуну 1922. добила је саопштење С. Н. Смирнова да је новац наводно послат (према информацији коју је добио од секретара руске државне комисије Орешкова). Чини се да, без обзира на сва обећања, Краљевина СХС није журила да пружи тражени новац. Затим је до 18. јула (следећег писма С. Н. Смирнова, који се вратио са једног од својих службених путовања од месец дана) Антонина Черњајева стигла да пошаље још два писма и телеграм, у којима је молила да се пожури са уплатом. Новац није стигао све до фебруара 1923, када је написала писмо у коме је још осетнија паника коју је осећала, а није био послат ни након додатног обећања Државне комисије за избеглице, о чему ју је обавештавао С. Н. Смирнов у писму од 10. маја 1923. Новац опет није био послат без обзира на сва обећања све до 21. јула 1923. Послати новац више није могао да реши проблем јер су се Антонини дугови нагомили, а прелазак границе без совјетске визе био је скоро немогућ. Најзад, у октобру 1923. у свом последњем писму С. Н. Смирнов је препоручио да се добијени новац потроши на плаћање дугова (за годину и по дана живота у градићу Териоки) и за пут у Краљевину, где би могла да се договорио о прикупљању новца. Антонина је стрепела да након изласка из Финске више неће имати прилику да се у њу врати, чиме би изгубила могућност да уговори пребацивање својих сестара и сестрића на сигурну територију.²³

Није била једина која је тражила новац у том периоду. За финансијску помоћ крајем 1923. молила је и Софија Грек, удовица генерала-лајтнанта Виктора Константиновича Грека (1849–1914), која се након доласка у Краљевину СХС настанила у Дубровнику. Донела је потврду од митрополита Антонија (Храповицког) о томе да је њен муж у чину

23 Народна библиотека Србије (=НБС), Одељење посебних фондова (=ОПФ), Р-699, II/1/82, 1–10.

поручника дошао као добровољац у одред генерала М. Г. Черњајева. Са молбом се обратила лично краљу Александру. Није наводила износ, већ је саопштила да је усамљена, да се издржава „шивењем и часовима” и тражила је „помоћ и милост” на основу ратног пута свог покојног супруга и, пре свега тога, зато што је њен „муж учествовао као добровољац у походу генерала Черњајева 1876. и у руско-турском рату 1877–1878.” Одговор никада није стигао, те је њена молба од 24. јануара 1924. године, без икаквог решења, била коначно одложена „ад акта”.²⁴ Није одустала и обратила се генералу Стевану Хацићу (1868–1931), првом ађутанту краља Александра, који јој је препоручио да се директно обрати управнику Краљевог двора пуковнику Велимиру Ћ. Димитијевићу, којем је упутила молбу од 28. маја 1924. Прецизирала је у молби да је тражила запослење „како би под старост, а до повратка у Русију била осигурана станом, храном и малом пензијом, апеловала је на заслуге њеног мужа који се борио као добровољац за српско ослобођење 1876, 1877. и 1878. године”. Молба о запослењу у сврху пензионисања није добила одговора. Ипак, Управа двора одлучила је да проследи молбу Државној комисији Краљевине СХС за руске избеглице, сматрајући да би она могла „по могућству из својих средстава изаћи у сусрет молитељки”, односно исплатити јој једнократну помоћ. Ова институција није нашла новац за ту сврху и обратила се директно Председништву Министарског савета 1. октобра 1924. по њеном питању, што није могло уродити плодом.²⁵ Пошто више није могао да ради, а живео је од редовне државне месечне помоћи у износу од стотину динара и повремених нередовних давања сиромашним избеглицама од 150 до 250 динара, пуковник Александар Константинович Дроздовски, који је имао 73 године и живео усамљено у Нишкој Бањи, такође се обратио краљу за издавање помоћи 18. септембра 1930. Тврдио је да је имао неколико рођака погинулих у редовима добровољаца 1876. и пријавио се за руско-турски рат 1878, у коме није стигао да учествује због потписивања Санстефанског мира. На директну наредбу краља Александра добио је 7. априла 1931. две хиљаде динара из краљевих личних средстава као једнократну помоћ.²⁶ Удовица генерал-мајора руске императорске војске Анатолија Александровича Мак-

24 Архив Југославије (=АЈ), Ф-74, к. 20, ј.х. 35, 301–303.

25 АЈ, Ф-74, к. 276, ј.х. 410, 7–15.

26 АЈ, Ф-74, к. 490, ј.х. 704, 63–66.

симовича (1849–1919), војног инжењера-фортификатора који је умро од глади у Петрограду, Раиса Максимовић (стара 76 година), са станом у Београду, такође је тражила финансијску помоћ на двору 14. децембра 1934. Мотивисала је своју молбу тиме што је њен супруг био добровољац у српско-турском рату 1876. и учесник руско-турског рата 1877–1878. Пошто није примала никакву помоћ од 1929. до 1935, након одређеног времена (13. јуна 1935.) била је донесена одлука да се молителки дају две хиљаде динара, које су исплаћене 8. августа 1935.²⁷

Полазећи од ових примера, можемо закључити да је новац који је тражила Антонина Черњајева за спасавање породице Михаила Черњајева из бољшевичке Русије представљао озбиљну суму (много већу од износа које су добили остали молиоци). С друге стране, мора се признати да је одуговлачење са одговором од скоро две године било претерано (обично се чекало пола године). Тај износ није био уплаћен на време, а кад је стигао, више није могао да се искористи у првобитно намењену сврху.

Не можемо тачно одредити кад је Антонина Черњајева напустила Финску и кренула за Београд. Дописивање руских емиграната са родбином у земљи је било могуће све до 1927/1928.²⁸

У Србији је обележавање 50-годишњице рата 1876. и 50-годишњице стицања државне независности било врло скромно. На четвртој страни *Времена*, поред чланка о „Крвавом разбојништву у Гајдобу” и романа у наставцима *Љубав која пустоши*, била је објављена најава прославе 3. јуна 1926. поводом педесетогодишњице рата за ослобођење и независност 1876. године. Прославу је организовао Одбор бораца тог рата и требало је да се одржи у Београду, Зајечару, Књажевцу, Делиграду, Ужицу и Шапцу, с тим да је идеја о прослави била формирана дословно неколико дана пре обележавања, па је у тексту од 30. јуна локално становништво замољено да формира локалне одборе за обележавање јубилеја. Сличан допис је Министарство војно упутило и дотичним дивизијским командама. У Београду је био планиран свечани молебан у Саборној цркви (у 10 сати). Црквеној служби је присуствовао краљев изасланик, а након тога је у Официрском дому одржан ручак за учеснике борбе о трошку ветерана (у 13 сати). Прославу је крунисало предавање у новој згради Универзитета о значају рата 1876. које су држали В. Ђоровић и неки ру-

27 АЈ, Ф-74, к. 490, ј.х. 704, 112–114.

28 А.Тимофејев, *Нестајање руске емиграције у Југославији 1941–1954*, Београд, 2022.

ски књижевник (у 17 сати).²⁹ Текстови о току рата изашли су у неколико дневних српских новина у Београду и Новом Саду.³⁰ Значај рата описало је неколико чланака.³¹ Организатори и новинари се чак нису слагали око тога којг би датума требало да се обележава почетак рата.³²

Помен су у унутрашњости стигли да приреде само у Делиграду. Свечаности је присуствовао генерал (краљев изасланик), велики жупан нишке области, председник нишке општине, командант Друге армијске области, командант коњичке дивизије, председник алексиначке области, официри нишког гарнизона и одред војске: чета пешадије и вод артиљерије, који су поздравили погинуле јунаке уз неколико плотуна, топова и пушака. Било је и руских учесника: генерал А. Корнилов, Василиј Гочковски и докторка Зиболд, прва добровољна лекарка у Србији. Чинодејствовали су епископ нишки Доситеј, старешина манастира Свети Роман и још четворица свештеника. Певао је хор Алексиначке учитељске школе и љубљанско друштво Триглав. Овде је, за разлику од Београда, прослава стварно добила обележје општенародног догађаја. Пристигли су учесници из Београда: изасланици Београдске општине, женског савеза, женског друштва, Кола српских сестара, Црвеног крста, Удружења резервних официра, Удружења ратних инвалида, Народне одбране и Триглава. Било је много људи из околине, а углавном из срезова Ражањског и Алексиначког. Свечаност је посетило не само неколико хиљада мештана, већ и осморица ветерана који су учествовали у борбама 1876. На крају је гостима приређена народна закуска, што је дало догађају карактер опште „даће”. Стари ратници причали су о „1876. и баћушки Черњајеву”.³³ Међутим, мада је име М. Г. Черњајева одјекивало током целе свечаности, а новине чак објавиле и његову историјску

29 *Прослава 50-годишњице рата за ослобођење и независност у 1876. г*, Време, бр. 1.624, 30. јун 1926, 4; *Програм прославе педесетогодишњице рата 1876.*, Време, бр. 1.625, 1. јула 1926, 4.

30 *На данашњи дан, пре 50 година, објављен је рат Турској*, Време, бр. 1.625, 1. јул 1926, 1.

31 *Прокламација којој је краљ Милан Обреновић, на данашњи дан, објавио рат Турској. Пре педесет година*, Време, бр. 1.625, 1. јула 1926, 3; *Србија и њен рат са Турцима 1876. 1876–1926*. Време, бр. 1.628, 4. јула 1926, 3.

32 *Застава*, бр. 147, 3. јул 1926, 1.

33 *Програм прославе педесетогодишњице рата 1876.*, Време, бр. 1.625, 1. јул 1926, 4; *Помен на Делиграду борцима палим 1876. Педесетогодишњица Првог рата са Турцима*.

фотографију, Антонина Черњајева није поменута као учесница, иако је са великом извесношћу била међу присутнима. Није се појавила у српској јавности ни током свечаности 1928, када је „без икакве помпе и нарочите свечаности прослављен један од најзначајнијих дана наше политичке историје: педесетогодишњица прогласа Независности Србије”. Обележавање није имало централизован карактер и приређивале су га различите локалне друштвене организације (у Новом Саду, Нишу и Крагујевцу), а чак није ни одржавано истог дана.³⁴ Илустративно је да је у једном броју дневних новина *Време* била истакнута на првој страни великим уредничким чланком вест о десетогодишњици постојања Чехословачке, а тек на једанаестој страни педесетогодишњица обнављања независности Србије. Овај последњи догађај (тада непостојеће српске државе) био је започет реченицом „Без икакве помпе и нарочите свечаности прославиће се данас у Крагујевцу један од најзначајнијих датума наше политичке историје: педесетогодишњица прогласа Независности Србије”.³⁵ Ни овог пута, без обзира на учешће руских емиграната у овим догађајима, нигде није поменута Антонина Черњајев, што нас наводи на претпоставку да није била у земљи у ово време. Минијатурне улице добиле су име Генерал Черњајев у неколико српских места у истом периоду – поводом пет деценија од догађаја – у Београду (Савски венац), у Нишу (Медијана), у Алексинцу и у Великом Шиљеговцу. Занимљиво је да су биле толико мале да су сачувале своја имена све до данас, без обзира на талас укидања и преименовања руских назива улица (1941, 1944, 1948, 1996, 2001).

У фонду Управа града Београда, Историјског архива Београда, односно, картотеици житеља са пријавама боравка страних држављана у Београду, проналазимо картон Антонина Черњајев, у коме пише да се 26.

Јуче је на свечан начин одата пошта јунацима, који су започели дело ослобођења, Време, бр. 1.626, 2. јул 1926, 1.

34 *Руска матица у Новом Саду. Свечана прослава 50-годишњице од дана завршетка руско-турског рата 1877–1878, Застава, бр. 55, 9. март 1928, 3; Педесетогодишњица руско-турског рата 1878–1928. у Новом Саду, Нови Сад, бр. 11, 17. март 1928, 4; 16. пешадиски пук „Цар Николаја II” прославио је своју славу у Нишу на дан 3. јула 1928. године као успомену на дан прогласа независности Кнежевине Србије 20. јуна (3. јула) 1878, Службени војни лист, бр. 30, 5. јул 1928, 1252.*

35 *Прослава педесетогодишњице прогласа независности Србије у Крагујевцу, Време, 8/246, 28. октобар 1928, 1–11.*

фебруара 1932. уселила у изнајмљени стан на Земунском кеју, нбројевима а 41–48. Врло је вероватно да је ово био датум њеног доласка у земљу, јер је вила Кобилин, у којој је становала у Териокама, била продата почетком тридесетих година.³⁶

Директно сведочанство о њеном боравку у земљи проналазимо у Архиву САНУ, у фонду Стевана Бошковића (1868–1957), познатог српског топографа и картографа, који је руководио радом Војно-географског института Краљевине Југославије. После почетка војног школовања у Србији, студирао је седам година у Русији, у Војној топографској школи, Николајевској генералштапској академији и Главној астрономској опсерваторији Пулково. Бошковић је носио у свом срцу љубав према Русији, помагао је руским емигрантима у међуратном периоду и зато није ни чудо што је имао добре односе са ћерком руског генерала. Уочи Другог светског рата Антонина Черњајева оставила му је рукопис на српском језику – наставак рада на биографији вође руских добровољаца, који је објавила под псеудонимом А. Михајлов у предратној Русији. Текст је откуцан на писаћој машини, уз видљиве рукописне интервенције стилске и правописне природе, док језик документа одише бројним русизмима (можемо претпоставити да се радило о преводу са руског оригинала). Члан Српске академије генерал Бошковић предао је рукопис 1947. Архиву САНУ, где се чува под бројем 10101.³⁷

Након избијања Другог светског рата и уласка Земуна у састав НДХ, Антонина Черњајева напушта свој дом на Земунском кеју. Већ 15. јула 1941. године прелази у окупирани Београд, пријављујући боравак на адреси Војводе Миленка бр. 22. Одатле је отишла 8. маја 1943. за Немачку, мада то није био крајњи циљ њеног путовања. Како се касније испоставило, желела је да се врати у Финску и поново покуша да ступи у контакт са својим најближима, о чијој судбини није ништа знала већ две деценије. У Финској је остала све до краја живота. Живела је још десетак година,

36 АЈ, Ф-74, к. 21, ј.х. 37, 191–192; НБС, Ф. Р-699, II/1/82, 1–10; „Исторические фото / Терийоки и ближайшие окрестности / Дачи Терийоки / Кескикюля (центральный район) / Вилла Кобылиной/Дьяконова, 2-я Пляжевая ул. 23.” <https://terijoki.spb.ru/%2F/photos/index.php?/category/1886>

37 *Антонина Михајловна Черњајева: Биографија М. Г. Черњајева и српско-турски рат 1876. године*, прир. А. Јовановић, *Руски добровольци у Србији 1876: тематски зборник радова*, гл. и одг. ур. А. Тимофејев, Београд–Москва, 2022, 239–376.

и то само триста километара од рођене сестре, али није могла да је види. Преминула је у потпуној самоћи 14. августа 1955. године у Хелсинкију, а сахрањена је на Иљинском православном гробљу. Заоставштина Антонине Черњајеве после њене смрти нашла се у Амстердаму у Међународном институту за друштвену историју (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (Amsterdam), Michail Grigor'evič Černjaev Papers).³⁸ На основу њених докумената, видимо да је доказала право на боравак у Финској на основу порекла своје мајке. Таст генерала М. Г. Черњајева потицао је из породице балтичких Немаца, али током живота је био везан за Финску. Као начелник поштанске администрације Финске покренуо је штампање прве финске поштанске марке. Захваљујући свом пореклу и везама, М. А. Черњајева је била у прилици да се дописује са водећим личностима Финске из редова шведско-немачког племства – попут барона Манерхајма (Mannerheim) и породице Рамсеј (Ramsay). Била је у преписци и са маршалом К. Г. Манерхејмом, коме је образлагала своје порекло по женској линији.³⁹ Одлазећи у Финску током Другог светског рата, није ни слутила да иде у земљу која је, поред Немачке, сносила кривицу за блокаду Лењинграда, и на тај начин за смрт њене сестре Вере и за погибију сестрића Михаила, последњег мушког потомка генерала М. Г. Рајевског, ватрогасца на железници. За то време, њихова сестра Надежда водила је јуначку борбу за преживљавање унутар опкољеног града.⁴⁰ Антонина је покушавала да се повеже и са финским црвеним крстом, преко којег је добила потврду о смрти своје сестре, али сви покушаји да обезбеди дозволу за излазак сестара у иностранство нису успели.⁴¹

Нажалост, закаснила је две деценије. Није стигла помоћи сестрама док је могла, одмах по свом доласку у Финску. Прозор на граници се брзо затворио. Сестра Татјана, која је радила као медицинска сестра током читавог Првог светског рата на ратишту, била је ухашена због антисовјетске делатности у поступку против „петроградских свеште-

38 Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis – Amsterdam (IISG – A), Michail Grigor'evič Černjaev Papers (MGČP), p. 1–36.

39 IISG – A, MGČP, p. 21, 23, 24.

40 Н. И. Барышников, *Блокада Ленинграда и Финляндия*, Санкт-Петербург–Хельсинки, 2002; Н. И. Барышников, *Маннергейм без ретуши 1940–1944.*, Санкт-Петербург–Хельсинки, 2004.

41 IISG – A, MGČP, p.13.

ника Љубимова Д. Г. Афанасјева В. П. и др.“ 15. септембра 1922. док је пружала медицинску помоћ пацијенту у породици свештеника којег су дошли да хапсе службеници НКВД-а. Кад се испоставило да није крива, добила је вансудском одлуком комисије НКВД-а три године прогонства у Сибир, у Тјумењском крају. Њена сестра близанакиња, будући да су биле нераздвојне, кренула је такође у прогонство, где је Татјана ускоро преминула од тифуса⁴².

Вера Михајловна је изгубила око (док је секла дрва) у најтежим данима које је преживљавао Петроград, када је морала да се прилагоди обичном физичком раду. Водила је тежак живот и радила је као медицинска сестра. Успела је да доживи блокаду Лењинграда, да сахрани свог сина Михаила Алексејевича Христијановича (1897–1942), ватрогасца на Окобарској железници који је погинуо на радном месту, у фебруару 1942, након чега је и сама преминула од глади у марту 1942.⁴³ Њена сестра Надежда је, као и Татјана, радила као медицинска сестра-волонтер (без накнаде) у руско-јапанском рату 1905, у Првом светском рату (у Санитетском возу велике књегине Викторије Фјодоровне), па је наставила тај посао и у миру. Била је достојна свог оца, те је током Првог светског рата добила Георгијевску медаљу за храброст са позивом на члан статута: „болничар или носилац, који се налази током битке у борбеној линији, и под јаком убојитом ватром показује необичну пожртвованост и пружа помоћ рањенима, или у околностима изузетних тешкоћа извуче рањеног или убијеног са бојног поља”.⁴⁴ Оплакујући сестру Татјану, желела је да се замонаши, али су Дивејевски манастир, где је кренула, Совјети затворили. Наставила је да ради као медицинска сестра у Петрограду. Није имала деце, па је помагала онима који су их имали будући да је имала урођени педагошки таленат. У основи њене методе лежало је спартанско васпитање, које је сама стекла. Своје питомце је учила самосталности, вредном раду и вештини да се кроз живот ослањају само на себе. У младости је Надежда Михајловна показивала велике музичке способности. Учила је у Москви код чувеног руског пијанисте С. Н. Зверева и добро

42 БД „Новомученики и исповедники Русской Православной Церкви XX века” <https://martyrs.pstbi.ru/>

43 *Блокада, 1941–1944. Ленинград*, Т. 33, X–Ш (Хохряков–Шарапова), ред. А. Н. Ржаненков и др. Санкт-Петербург, 2006.

44 АЈ, Ф-74, к. 21, j.х. 37, с. 192.

је памтила Сергеја Рахмањина, који је такође био његов ученик. По старој навици из Првог светског рата, носила је дугу, уназад забачену црну мараму до краја живота. Комшије су памтиле њену високу и витку појаву с развејаном црном марамом и лаганим, брзим ходањем. Била је врло поносна и држала се стално усправно (њени питомци су причали да „тетка Нада чак и пред Богом не може врат савити”).

Радила је као медицинска сестра у Одсеку за мајку и дете у Градској поликлиници. Била је верница Саборне цркве Свете Тројице и духовна ћерка протојереја Фјодора Андрејева. Након смрти свештеника и хапшења његове супруге, постала је васпитачица њихових шестогодишњих ћерки Марије и Ане.⁴⁵ Док су ћерке породице Черњајева умирале од глади у Лењинграду, покушавале су да помену совјетским властима свог оца. Надежда Черњајева писала је 1942. фактичком лидеру РСФСР Андреју Жданову (Председник Врховног савета РСФСР) и поменула је такав гест председника градске управе (Лењинградског градског извршног комитета): „Многоуважени друже, Андреј Александровичу, поново се Вама обраћам. У марту је преминула моја сестра од прекомерног исцрпљена, од глади. Месец дана пре њене смрти, преминуо је и унук Черњајев, њен једини син, из истог разлога. Мене чека иста судбина. Од Вашег јануарског паковања оснажили смо се, охрабрили и надали смо се да ћемо следећег месеца добити исто такво, али, ето, помоћ се показала као једнократна, а не месечна, што је било недовољно за опоравак снага. Захваљујем другу Попкову, по чијој сам наредби недавно добила неке намирнице: сушени кромпира 1 кг, ражено брашно 3 кг, хељду 10 паковања и путер 300 гр, али то није довољно за опоравак снага. Потребне су, као што и сами разумете, масти, шећер, месо и житарице, кафа, чај, какао и концентрисано млеко да буду моћни помагачи у овом случају. А чоколада је већ прескупа за мене. Друг Попков, чини ми се, није упознат са радом мог оца. Поново се обраћам Вама. Не појављујем се као просјакиња, већ указујем на постојање последњих преосталих чланова породице ‘борца за угњетавање, вољеног лидера народних снага’, у уверењу да их представници народа неће оставити без помоћи, да ће бити срамота за домовину да допусти да од глади изумру ћерке М. Г.

45 М. Ф. Андреева, А. Ф. Можайская, *Младшая дочь генерала М. Г. Черняева*, Невский архив: Историко-краеведческий сборник. Вып. V, сост. В. В. Антонов, А. В. Кобак, Санкт-Петербург, 2001, 394–417.

Черњајева. Не плашим се толико смрти, колико муке од исцрпљености и глади, чији сам била сведок уз кревет једине мени блиске особе. И ето, поново се обраћам Вама, друже, не одбијте да наредите да ми се шаље месечно горепоменуто паковање; од тога зависи живот и смрт. Смрт куца на моја врата, помозите да је савладам, што је могуће само дуготрајном подршком. Убедљиво молим да ме обавестите о мојој судбини, која је сада у Вашим рукама и зависи од месечног слања намирница током наставка тешке ситуације у Лењинграду. Извините на узнемиравању. Понављам: смрт куца на моја врата.”⁴⁶

Надежда није само молила за помоћ, већ је и вредно радила током блокаде, па је придружила својој награди из Првог светског рата медаљу из Другог – „За одбрану Лењинграда”. Награду је добила одлуком Извршног комитета Лењинградског градског савета од 3. јуна 1943, дакле за време блокаде, уз скоро исту формулацију као и за време Првог светског рата: „За време ваздушног бомбардовања и артиљеријског гранатирања успешно пружа помоћ рањеницима, достављеним у санитетски пункт, па даје добре резултате медицинског рада.”⁴⁷ Поживела је дуго и преминула је у септембру 1962, чиме се угасила њена породица. После Другог светског рата поклонила је све предмете, писане и материјалне, из заоставштине свог оца Државном историјском музеју, сачувавши га на тај начин од заборава. Грађа је доступна руским историчарима, истражује се⁴⁸ и неколико пута је учествовала на изложбама које су биле организоване поводом ратова 1876–1877–1878. г.⁴⁹

46 Письмо Н. М. Черняевой, проживающей ул. Салтыкова-Щедрина, уг. Потемкинской, д. 48/13, кв. 5, А. А. Жданову от 22 марта 1942 г., В тисках голода, состав. Н. Ломагин, Санкт-Петербург, 2014, 336–337.

47 ЦГА СПб, Ф. Р-7384, Оп. 38, д. 1.

48 Л. В. Кузьмичева, *Русские добровольцы*, 77–98; А. Л. Шемякин, *Смерть графа Вронского*, Москва, 2002; Л. В. Кузьмичева, *Над Сербией смилуйся ты, боже!*, *Очерки истории русско-сербских отношений накануне и в годы Великого восточного кризиса. 1875–1878 гг.*, Београд, 2022.

49 Изложбе: *Балканский триумф. Страницы героической истории Русско-турецкой войны 1877–1878*, Государственный исторический музей, Москва, 2012; *За други своя. К 140-летию войны за освобождение Болгарии. 1877–1878*, Государственный исторический музей, Москва, 2017; *Повратак генерала – 145. годишњица доласка руских добровољаца у Србију*, Београд, Историјски музеј Србије – Государственный исторический музей, 2021.

Прилог

Писмо Антонине Черњајев краљу Александру Карађорђевићу са молбом о спасењу породице генерала Михаила Черњајева.

Превод са руског⁵⁰

Ваше Краљевско Величанство, Господару Свемилостиви,

Осећај заиста безизлазне туге и досад нечувена трагедија руског живота намеће мени, најстаријој ћерки М. Г. Черњајева, да прибегнем Вашем Краљевском Величанству.

Скоро пола века протекло је откако је мој отац, без дозволе, под страхом од хапшења, прешао границу Русије и стао у одбрану словенске идеје. Да би избегао опасност да буде затражен од руске владе, прихватио је српско држављанство и хиљаду пута је излагао живот свој смртној опасности за време херојске самозаштите Србије, приморавши руску владу да се умеша у општесловенско дело.

Као награду за своје подвиге добио је од Србије Таковски крст и упркос томе што је често био у нужди, никада није узнемиравао младу Краљевину. Руска влада му, међутим, током једне године није дозвољавала улазак у Русију, а при сусрету у Кишињеву Александар II га је строго дочекао речима: „Замало да ме ниси посвађао са мојим пријатељом, аустријским царом”, и од тада је највиша немилост била на њему до краја ове владавине.

Године 1897, мало пре своје смрти, забринут због судбине вољене породице, обратио се Његовом Царском Височанству Николају II са молбом да умири залазак његових дана обезбеђивањем његове жене и четири ћерке, и та молба поштованог хероја је уважена.

Верујући у загробни свет и Божију истину његовим устима и његовим сећањем, молим Ваше Величанство да пружите његовој заиста несрећној породици хитну помоћ.

Над Русијом виси олуја све јачег нереда, током којег смо изгубили нашу стару мајку и јединог брата, и до сада смо носили неподношљиви терет борбе за опстанак. У том периоду снашла нас је још једна велика туга: моја сестра Вера Христијановна изгубила је једно око, са претњом да ће, у одсуству лекова и услед хроничне глади, изгубити и друго.

50 АЈ, Ф-74, к. 21, ј.х. 37, с. 191–192.

Усред овог мора туге и недаћа, Југославија нам се почела приказивати као земља обећана, где смо се у спомен на нашег оца надали да ћемо наћи склониште и срдечно учешће, и могућност да, у мери наших снага, радимо за нашу нову отаџбину. Ту наду су у нама одржавали сви који нас познају.

Са циљем да отворим пут мојим сестрама и нећаку, у фебруару сам, ноћу, прешла Фински залив под страхом стрељања или ужасне бољшевичке тамнице. Тада сам се обратила господину Пашићу, као саборцу мог оца, описавши све наше недаће и сиромаштво, и први пут, први пут после ослободилачког рата 1875. године, замолила за помоћ у износу од 20 хиљада франака за ослобађање, уз помоћ проводника, мојих сестара и за пут до Србије. Одговор на то није стигао.

Са осећајем збуњености и смртне бриге за сестре, сачекавши пет месеци, обратила сам се њему други пут, молећи за избављење из најтежег заробљеништва, из совјетског заробљеништва, четири хришћанске душе, три ћерке и јединог унука Черњајева. Указујући на пораст терора и притиска у Русији, истицала сам да време не чека и молила за одговор. Одговор ни други пут није стигао.

Сада су се страховања обистинила! Моја несрећна сестра Татјана, са slabим плућима и организмом исцрпљеним четворогодишњом глађу, ухваћена је у стану једног поштованог свештеника, коме је ишла да лечи стару мајку, смештена је у тамницу, а затим је, без икакве оптужбе, заједно са два свештеника послата на трогодишње протеривање у далеки Тјумењ. Послата је у трогодишње изгнанство у касну јесен, у прљавом и разбијеном затворском вагону, са 18 криминалаца. Случајно сазнавши да је воде на железничку станицу, несрећне сестре кренуле су да се од ње опросте. Наша сестра Надежда, близанац протеране, која се од ње никада није разликовала, са истим херојским и светим самоодрицањем са којим се наш отац некада бацио у одбрану и спасавање Србије, њених огњишта, жена и ћерки, иде и путује са сестром. Путује да подели у прогнанству њене патње и муке, које су без средстава заиста небројене, у условима садашњег руског живота, Ваше Величанство, моје сестре нису само ћерке Черњајева, већ и лично достојне дубоког саучешћа.

Године 1905. бесплатно су, као сестре милосрђа, радиле на ублажавању патњи болесника у болници, а током последњег рата су, у возу велике кнегиње Викторије Фјодоровне, користећи њену непромењену

наклоност, неговале рањене под непријатељском ватром, за шта су добиле све награде, укључујући и Георгијевске медаље.

Србија је по традицији увек била драга нашим срцима и зато смо, за време Другог српско-турског рата, све намеравале да се учланимо у летећи одред који носи име нашег оца, и само недовољно средстава која смо за то сакупили, око 100 хиљада франака, које смо послале у Србију, навела нас је да одбацимо своју намеру.

За две године наступа 50-годишњица ослободилачког рата. Зар ће се, истовремено са клицима радосница срећних грађана Југославије, ка Творцу уздизати јауци породице њеног покојног хероја која пропада?

Младост и срећа, попут сунца, треба да зраче великодушношћу и саосећањем. „Срце цареву у руци је Божијој”, каже се код нас; молим Творца да усмери срце владара Србије на ублажавање наше велике туге, молим Бога да он Свеблаг сачува младог Краља њеног за дуге дане, и ако Свемоћна Десница Свевишњег спасе и изведе нашу породицу из ужаса совјетског заробљеништва и доведе до Србије, онда ћу једино наше богатство, драгоцену икону Божије Мајке, која алегоријски приказује славну епопеју ослободилачког рата, дарована свом главнокомандујућем од стране српских добровољаца, молити Ваше Величанство да примите као загробни благослов нашег оца за помоћ и избављење његове породице, да би тај Свети Лик Мајке Божије увек чувао срећу и благостање младог краљевског пара и њиховог народа.

18. X 1922.

Вашег Краљевског Величанства најоданија
и најпокорнија слуга и ћерка верноподаног,
Антонина Черњајева.
Finland, Terijoki, villa Kobiline.

[Руски оригинал]

Ваше Королевское Величество, Государь Всемиловейший,

Чувство поистине безысходного горя и неслыханная доселе трагедия русской жизни побуждает меня, старшую доч М.Г.Черняева прибегнуть к Вашему Королевскому Величеству.

Почти полвека прошло с тех пор, как отец мой без разрешения, под страхом ареста переехал границу России и встал на защиту славян-

ской идеи. Дабы избежать опасности быть вытребованным русским правительством, он принял сербское подданство и тысячу раз подвергал жизнь свою смертельной опасности во время геройской самозащиты Сербии, понудил русское правительство вступить в общеславянское дело.

В награду за свои подвиги он получил от Сербии орден Такова и несмотря на то, что часто нуждался, никогда не беспокоил молодое Королевство. Русское же правительство в течении года не разрешало ему въезда в Россию, а при свидании в Кишиневе Александра II сурово встретил его словами: «ты чуть не поссорил меня с моим другом австрийским императором» и затем высочайшая немилость тяготела над ним до конца этого царствования.

В 1897ю незадолго до своей кончины, озабоченный судьбою любимой семьи, он обратился к Государю Императору Николаю II с просьбой успокоить закат его дней обеспечением его жены и четырёх дочерей, и эта просьба маститого героя конечно была уважена.

Веруя в потусторонний мир и правду Божию его устами и его памятью, молю Ваше Величество, оказать его поистине несчастной семье скорую помощь.

Над Россией висит гроза все усиливающихся без революции, в течении которых мы потеряли старушку мать и единственного брата и до сих пор несли непосильное бремя борьбы за существование. За это время нас постигло ещё великое горе: сестра моя Вера Христиановна потеряла зрение одного глаза с угрозой при отсутствии лекарств и хронической голодовки лишиться и второго.

Среди этого моря горя и бед, Югославия стала нам представляться как обетованная земля, где в память отца нашего мы понадеялись обрести приют и сердечное участие и возможность по мере сил работать на наше новое отечество и эту надежду поддерживали в нас, все нас знающие.

С целью проложить путь моим сестрам и племяннику, я в феврале, ночью переехала Финский залив под страхом расстрела или ужасной большевистской тюрьмы. Тогда же я обратилась к госп. Пашичу, как к сподвижнику отца моего, описав все наши бедствия и нищету и впервые, впервые после освободительной войны 1875 г. прося помощи в размере 20 тысяч франков для освобождения при помощи проводников сестёр моих и для проезда до Сербии. Ответа на это не последовало.

Прождав с чувством недоумения и смертельной тревоги за сестёр пять месяцев, я обратилась к нему вторично, умоляя о вызволении из тяжчайшей неволи, из советского плена четырёх христианских душ, трёх дочерей и единственного внука Черняева. При возрастании террора и гнёта в России я указывала, что время не ждёт и умоляла об ответе. Ответа вторично не последовало.

Теперь опасения и страхи оправдались! Несчастливая сестра моя, Татьяна со слабыми легкими, с организмом истощённым четырёхлетней голодовкой была схвачена на квартире одного уважаемого священника, к которому ходила для ухода за его большой матерью, посажена в тюрьму и затем без всякого обвинения совместно с двумя священниками отправлена на трёхлетнюю ссылку в позднюю осень в грязном и разбитом арестантском вагоне с 18 уголовными преступниками в далекий Тюмень. Случайно узнав, что её ведут на вокзал, несчастные сестры побрели с ней проститься. Сестра наша Надежда, близнец сосланной, никогда с нею не различавшаяся, с тем самым геройским и святым самоотвержением, с которым отец наш когда-то бросился на защиту и спасение Сербии, ея очагов, жён и дочерей, едет вместе за сестрой разделив в изгнании её страдания и муки, которые без средств поистине неисчислимы, в условиях настоящей русской жизни Ваше Величество, сестры мои не только как дочери Черняева, но и лично достойны глубокого участия.

В 1905. г. оне безвозмездно в качестве сестёр милосердия работали для облегчения страждущим в больнице, а за последнюю войну, в поездке Великой княгини Виктории Федоровны, пользуясь её неизменной благосклонностью, ухаживали за ранеными под огнём неприятеля, за что получили все награды до Георгиевских медалей включительно.

Сербия по традиции, всегда была дорога сердцам нашим и потому, за второй сербско-турецкой войны мы все намеревались вступить в летучий отряд имени отца нашего и только недостаточность собранных нами для этого средств, около 100 тысяч франков, посланных нами в Сербию, побудило нас отказаться от нашего намерения.

Через да года наступить 50-летняя годовщина освободительной войны. Неужели же одновременно с кликами ликования счастливых граждан Югославии будут возноситься к Творцу стенания погибающей семьи её почившего героя?

Молодость и счастье подобно солнцу должны излучать великодушные и сострадание. Сердце царево в руке Божией, говорится у нас,

молю Создателя да направит Он сердце Властителя Сербии, на облегчение великой скорби нашей, молю Бога, да сохранит Всеблагой молодого Короля ее в долготу дней и если Всеблагая Десница Всевышнего спасёт и выведет семью нашу из ужасов советского плена и доведёт до Сербии, то единственное наше достояние, драгоценную икону Божией Матери, аллегорически изображающую славную эпопею освободительной войны, поднесённую своему главнокомандующему сербскими добровольцами, буду просить Ваше Величество, принять как загробное благословение отца нашего за помощь и избавление его семьи, дабы сей Святой Лик Матери Божией всегда охранял счастье и благоденствие молодой королевской Четы и её народа.

18.X.1922.

Вашего Королевского Величества всепреданнейшая
и всепокорная слуга и дочь верноподданного

Антонина Черняева
Finland, Terijoki, villa Kobiline.

THE FATE OF MIKHAIL CHERNIAEV'S DESCENDANTS AND THE REMEMBRANCE OF RUSSIAN VOLUNTEERS IN THE SERBIAN-OTTOMAN WAR OF 1876 IN TWENTIETH-CENTURY SERBIA

Summary:

This paper examines the fate of the descendants of General Mikhail Cherniaev, the leader of Russian volunteers in the Serbian-Ottoman War of 1876, and the ways in which the memory of Russian volunteers was shaped in Serbia during the first half of the twentieth century .

After the general's death, the Cherniaev family continued to cultivate the memory of his achievements and actively supported Serbia during the Balkan Wars and the First World War. Despite repeated appeals addressed to the Serbian authorities, financial assistance intended to facilitate the rescue of the family arrived too late, at a moment when crossing the border was no longer possible. Most members of the family remained in Leningrad, where two daughters died of starvation during the siege, while a third perished in exile in Siberia. Antonina spent the rest of her life in Finland, whereas Nadezhda, the last surviving descendant, received military decorations for her medical service during both world wars.

The paper also addresses the broader context of commemorative practices related to the Serbian struggle for independence in 1876 and the achievement of independence in 1878. In the Kingdom of Yugoslavia, attention to these events remained limited and largely depended on individual initiatives, particularly at the local level.

By combining a microhistorical perspective on the судьба of one family with an analysis of collective memory, the study highlights the complex relationship between personal experience, transnational connections, and the politics of remembrance in twentieth-century Serbia.

Др Данијел Радовић

виши научни сарадник

Универзитет у Београду

Филозофски факултет

Одељење за историју

danijel.radovic89@gmail.com

ORCID: 0000-0001-8588-0964

**ЈУЖНА СРБИЈА ИЛИ СЕВЕРНА/ЗАПАДНА
БУГАРСКА – ЈУЖНО ПОМОРАВЉЕ У ДЕЛИМА
ФЕЛИКСА КАНИЦА***

Апстракт: Феликс Каниц је био један од најпознатијих страних путописаца који су обилазили Балканско полуострво током 19. века. Србима и Бугарима посветио је своја најзначајнија дела. Управо из тог разлога важно је сагледати где је Каниц сместио једну од граница раздвајања двају народа, тачније шта је за њега била „јужна Србија”, а шта „северна Бугарска”, како је назвао свој први путопис приликом пропутовања кроз Јужно Поморавље. Сагледали смо у којој мери се његова перцепција простора, који је 1878. припао Кнежевини Србији и који је Каниц примарно дефинисао као „Бугарска”, изменио у његовим последњим делима и како у Каницовим очима изгледа етнографска слика тог поднебља.

Кључне речи: Феликс Филип Каниц, Алексинац, Ниш, Јужна Морава, путописи, Срби, Бугари.

Феликс Филип Каниц рођен је 2. августа 1829.¹ у Обуди, која је у временом постала саставни део мађарске престонице Будимпеште. Рођен је у јеврејско-мађарској породици досељеника у Угарску у 18. веку. Након детињства проведеног у добростојећој фабрикантској породици у Обуди и школовања у Пешти, упутио се у престоницу Хабзбуршке монархије. У Бечу је завршио студије уметности. Тих година много се више зани-

* Реализацију овог истраживања финансијски је подржало Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије у склопу финансирања научноистраживачког рада на Универзитету у Београду – Филозофском факултету (број уговора 451-03-33/2026-03/200163).

1 Сви датуми у тексту су по грегоријанском календару.

мао музиком и сликарством, а та интересовања и вештине уочљиви су и у његовим потоњим књижевним делима. Након студија, код Каница се развила посебна страст ка путовањима. Прво је средином педесетих година 19. века обишао пределе које данас називамо средњом и западном Европом, да би потом пажњу усмерио ка Балкану, који је постао његова лична и професионална пасија.²

Према сведочењу Тодора Стефановића Виловског, поглед ка Балкану су му 1859. године усмерили француски путописац Ами Буе, али и Вук Стефановић Караџић, са којим је имао прилику да се упозна у престоници Хабзбуршке монархије.³ Веома брзо се обратио молбом Министарству просвете Кнежевине Србије. Потписао се као „молер” односно илустратор *Илустрованих лајпцишких новина (Leipziger Illustrierte Zeitung)* и замолио је српске власти за дозволу да слободно путује по Србији у сврху истраживања. Министарство му је одобрило да „снима и молује знатније манастире, развалине старе и пределе итд., у намери да све то после у збирке изда на свет које ће наше отачество изближе упознати са изображеним народима”. Добио је више него што је тражио – Министарство је препоручило свим државним и општинским чиновницима да му буду на услузи.⁴

Од тог тренутка почиње Каницово непрекидно интересовање за простор југоисточне Европе, територију коју је доцније описао као „један од најблагословенијих предела наше планете”.⁵ Премда Каниц није био ни први нити последњи путописац који је током шездесетих, седамдесетих и осамдесетих година 19. века крстарио просторствима Балканског полуострва, захваљујући многобројним радовима, описима и скицама наметнуо се као највећи ауторитет међу свим колегама путописцима. Геза Фехер, мађарски етнолог и једини Каницов биограф, можда га је и оправдано у називу своје књиге из 1932. године назвао

2 К. Орел, *Породица Каниц у Обуди 1829–1848: покушај контекстуализације*, Слике са Балкана Феликса Каница, ур. Ђ. Костић, Београд, 2011, 23–34.

3 Г. Ковијанић, Вук, *Караџић, званична Србија и Феликс Каниц (1829–1904)*, Ковчежић. Прилози и грађа о Доситеју и Вуку XI (1973), 166–168; Т. Стефановић Виловски, *Моје успомене (1867–1881)*, Београд, 1988, 85–86.

4 Цит. према: Ђ. S. Kostić, *Dunavski limes Feliksa Kanica*, Београд, 2011, 3.

5 Ф. Каниц, *Путовање по јужној Србији и северној Бугарској 1864. године*, Београд, 2023, 11.

„Колумбом Балкана”.⁶ И сам Каниц се тако осећао. Како пише, неки предели су публици изван граница тадашњег Османског царства били далеки и непознати, баш као и „области на изворима Нила”, иако су им били у непосредној близини.⁷

Иако то није био по вокацији, Каниц се кроз своја путовања и књижевна дела профилисао и као етнолог, археолог, географ, илустратор, историчар. Његова дела данас нам пружају значајан извор за разумевање менталитета српског народа и његових обичаја. Археолог Ђорђе Костић, који је важио за једног од најбољих познавалаца дела Феликса Каница, са правом је констатовао да је он путовао „широм отворених очију” и да је бележио на својим путовањима све што је било важно.

Феликс Каниц је готово пуних пет деценија посветио проучавању Кнежевине и Краљевине Србије и оставио иза себе мноштво радова о њеној историји, археологији, етнографији, географији. Његова прва дела била су посвећена римском и византијском споменичком наслеђу на простору тадашње Кнежевине Србије.⁸ Године 1868. у Бечу је објављен његов краћи путопис „Путовање по јужној Србији и севереној Бугарској 1864. године”. Две године раније резултате свог истраживања презентовао је пред Царском академијом у Бечу. Прву фазу проучавања Кнежевине Србије Каниц је крунисао историјско-етнографском студијом, такође објављеној 1868. године под називом „Србија”. То дело му је, након додатних путовања, истраживања и сазнања, послужило као основа за писање тротомне студије о Србији са оригиналним називом „Краљевина Србија и српски народ од римског доба до данашњих дана”.⁹ Први том је објављен пред крај ауторовог живота, 1904. године, док су простала два објављена постхумно – 1909. и 1914. године.

Упркос дуготрајном интересовању за Србе и Србију, важно је нагласити да Каницово животно дело ипак представља „Дунавска Бугарска и Балкан”, такође тротомно дело, изашло у периоду од 1875. до

6 G. Fehér, *Kanitz Fülöp Félix "A balkán Kolumbusa": élete és munkássága: 1829–1904*, Budapest, 1932.

7 Ф. Каниц, *Путовање по јужној Србији и северној Бугарској 1864. године*, 12.

8 F. Kanitz, *Die römischen Funde in Serbien*, Wien, 1861; Isti, *Serbiens byzantinische Monumente*. Wien, 1862.

9 Дело у оригиналу носи назив „Краљевина Србија и српски народ од римског доба до данашњице”. Преводиоци прва два тома на српски језик донели су одлуку да прва два тома преведу као „Србија, земља и становништво од римског доба до краја XIX века”.

1879. године.¹⁰ Сходно томе, није се интересовао само за Србе, већ и за добар део Балканског полуострва. Симпатије према Бугарима науштрб Срба јасне су док читамо његове редове, што је приметио и поменути Геза Фехер.¹¹ Бутари су били Каницов „омиљени” балкански народ, како нам преноси Марија Тодорова, док нова истраживања Габора Деметера показују да је Каницова „бугарофилија” била новчано подржана из тајних фондова угарске владе.¹² На челу Оријенталног института у Бечу, Феликс Каниц је седамдесетих и осамдесетих година имао важну улогу у школовању бугарских ђака у Бечу. Због тога је колоквијално називан „бугарским конзулом” у престоници Двојне монархије.¹³

Каниц је за реализацију својих путовања свакако уживао финансијску потпору аустријске и угарске владе, иако су оне временом постале конкурентске мреже приликом слања научних експедиција на Балкан.¹⁴ Катрин Орел је приметила да, за разлику од осталих угарских Јевреја, Каниц није постао горљиви мађарски националиста, већ је остао привржен Бечу. Можда то најбоље објашњава анимозитет који је према Каницу гајио Бенјамин Калај, који је седам година боравио у Београду као аустроугарски конзул (1868–1875).¹⁵

Потпору и разумевање налазио је и код српских власти. Истицао је захвалност Јовану Гавриловићу, председнику Српског ученог друштва, који је у периоду 1868–1872. био један од намесника малолетном српском кнезу Милану Обреновићу. У Београду се шездесетих година сматрало да Каниц својим делима доприноси популаризацији Србије, па отуда и не чуди наредба да среске и општинске власти буду путописцу у свему

10 Р. Љушић, *Каниц, Феликс*, Енциклопедија српског народа, гл. и одг. ур. Р. Љушић, Београд, 2008, 480.

11 С. Бошков, Б. Стојковски, *Србија у очима Феликса Каница из пера једног мађарског научника*, Феликс Каниц на централном Балкану – 150 година истраживања у Нишу. Зборник радова са научног скупа одржаног 30–31. маја 2014, ур. И. Љубомировић, Ниш, 2015, 241–242.

12 М. Todorova, *Imaginarni Balkan*, Beograd, 2006, 161; G. Demeter, *Scholars or/and Adveturers? Hungarian explorers in the Balkans and their Role in influencing Austria-Hungary's policy towards Serbia (1870–1904)* https://www.youtube.com/watch?v=B0_tj3HILy0&t=20s (приступљено 26. 9. 2025).

13 Р. И. Прешленова, *Феликс Филип Каниц и школовање младих Бугара у Бечу*, Слике са Балкана Феликса Каница, 216.

14 G. Demeter, *нав. дело* (приступљено 26. 9. 2025).

15 К. Орел, *нав. дело*, 29–31; *Дневник Бењамина Калаја, аустроугарског конзула у Београду (1868–1875)*, прир. А. Раденић, Београд, 2002, 199.

на услузи. Сматрало се да је на извешан начин настављач идеја Леополда фон Ранкеа и да ће његова дела допринети стварању позитивније слике Србије у иностранству. Захваљујући свом раду Каниц је постао дописни члан Српске краљевске Академије (1892) и носилац високих државних признања – Ордена Таковског крста и Ордена Светог Саве. Иако је српска интелектуална елита на прелазу 19. у 20. век почела гледати на Каница и резултате његових истраживања потцењивачки и сумњичаво, увек је у Србији могао да нађе људе који су били спремни да му помогну у његовом раду. Тако је Богољуб Јовановић, шеф статистичког одељења Министарства финансија, имао велику улогу у Каницовим последњим делима.¹⁶

Каница нису само лична знатижеља и научни мотиви водили путевима Балкана. Присуство научног карактера његових радова не имплицира да његово деловање није имало и друге аспекте, превасходно политичке. Не треба губити из вида да је Каниц био службеник једне велике силе, Аустрије (од 1867. године Аустро-Угарске), која је била заинтересована за простор јужно од својих граница, у то време још увек номинално у Османском царству. Уосталом, и први Каницови радови о античком наслеђу, и уопште његово интересовање за археологију, настају кроз визуру аустријског и ширег немачког неформалног империјализма.¹⁷ Интересовање за Дунавски *лимес* – границу некадашњег Римског, потом и Византијског царства, као и прво путовање и опис предела око Ниша и Јужне Мораве, где је требало да се сагради железничка пруга, такође нису случајност. Била су то важна стратешка чворишта. У поменутом говору пред Царском академијом Каниц је 1866. јасно подвукао политичке мотиве свог путовања. Истакао је да Аустрија каска у истраживањима простора који лежи под њеним јужним границама и да су тадашњу европску Турску већ увелико обилазили путописци, „Руси, Енглези и Французи”. Инсистирао је да је прека потреба Хабзбуршке монархије да што боље „осветли положај народа сродних аустријским групама народа које се на нашим границама већ дуго боре за политичку самосталност”. Скидање „географског и етнографског мрака” представљао је један од начина да Хабзбуршка монархија пронађе „тржиште у држави без индустрије, богатој природним ресурсима, испред саме капије Аустрије, која

16 Опширније: Д. Радовић, *О трећем тому 'Краљевине Србије и српског народа' Феликса Каница из 1914. године*, Феликс Каниц на централном Балкану, 213–223.

17 Т. Б. Цвјетићанин, *Каницова истраживања римског археолошког наслеђа у Србији*, Феликс Каниц на централном Балкану, 11–12.

је већ својим географским положајем предодређена да нам [*Хабзбуршкој монархији* – прим. Д. Р.] надокнади толико недостајуће колоније”.¹⁸ Политички мотиви нису могли бити изречени јасније.

Нису Каниц нити политичка позадина његових путовања чинили преседан. Свака велика сила у 19. веку и у добу новог империјализма настојала је да упозна своје непосредно суседство што боље и да стекне јаснију представу о њему. Каниц је заинтересованој публици настојао да остави што вернију слику о народу, земљи, етногеографским карактеристикама. И пред тога, његови утисци нису били ослобођени убичајених стереотипа о Оријенту, насупрот кога се налазио „цивилизовани” Запад.¹⁹ Сам Каниц је једном записао да је, док се укрцавао на пароброд који га је са путовања враћао кући, имао осећај да се враћа у „цивилизовани свет”.²⁰ Конфидентска залеђина Каницових путовања не искључује његов научни допринос и не поништавају његово дело, али му додају нову димензију. То упућује истраживача на додатни опрез приликом читања његових дела јер су примарно била намењена интелектуалним круговима и креаторима политичких корака у Бечу и Пешти. Несумњиво је морао стајати у тесним односима са Литерарним бироом Министарства спољних послова, који је путем многобројних секција руководио пропагандним активностима у земљи и иностранству. Политичка позадина Каницових путовања сасвих сигурно изискује додатна истраживања, у циљу доношења што правилније оцене мотива његовог деловања на простору Балканског полуострва.

Након првог путовања Србијом и делом европске Турске 1859–1860. Феликс Каниц је 1864. поново посетио простор Јужног Поморавља. Резултате својих истраживања представио је две године касније пред Царском академијом у Бечу, а путопис је објављен 1868. и насловљен „Путовање по јужној Србији и северној Бугарској 1864. године”. Крајем педесетих и почетком шездесетих година 19. века постојали су јасни планови о изградњи пруге и железничког повезивања Османског царства и Хабзбуршке монархије. Каниц је веома добро уочио неминовност

18 Ф. Каниц, *Путовање по јужној Србији и северној Бугарској 1864*, 11–12.

19 Т. Б. Цвјетићанин, *нав. дело*, 12.

20 Цит. према: Ђ. Костић, *Феликс Каниц (1829–1904)*, Срби и Немци: антологија текстова културно-политичких веза два народа, Панчево, ур. М. Софронијевић, 2015, 323.

да једно од чворишта планираних железничких линија буде град Ниш. „Политички и војно од изузетног значаја овом делу Турске се нуди веома обећавајућа будућност пошто ће као заједничко чвориште железничких линија Београд–Солун и Београд–Константинопољ бити највероватније, још под Римом и Византијом, изузетно значајни град Ниш. Зато сам у лето 1864. изабрао овај, и данас тако важан град, као полазиште свог путовања за истраживање области које леже у срцу Балкана”, навео је у свом путопису.²¹ Како је време показало, изградња пруге била је од изузетног стратешког значаја за Хабзбуршку монархију, а претпоставке о значају почеле су се остваривати већ након Берлинског конгреса 1878. године. Поред тога, ни обилазак Видина и његове околине, које је истом приликом предузео, нису били пука случајност. Видин је такође био од важног стратешког значаја, као један од најзначајнијих градова на доњем току Дунава. Треба нагласити да Каниц није био први који је обишао Јужно Поморавље због испитивања терена за изградњу пруге. Године 1858. то је учинио Јохан Георг фон Хан у пратњи српског официра Франишека Заха.²²

Предела које је Каниц тада описао, изузев Видина, припали су одлукама Берлинског конгреса 1878. Србији, и били су насељени српским становништвом. Међутим, у овом раду важно је сагледати шта Каниц у свом путописном делу крсти „јужном Србијом”, а шта „северном Бугарском”. „Преко благих огранака брегова са којих се спуштало више потока, од којих је најпознатија Тополница, ми смо из Алексинца стигли на бугарско-турску границу. Левом обалом бугарске Мораве пратио нас је кршевити Јастребац, чија леђа овде образују српско-бугарску границу.”²³ За Каница је, дакле, „јужна Србија” све што се те 1864. налазило у границама тадашње кнежевине Србије, а „северна Бугарска” све што се налазило изван тих оквира. „Северном Бугарском” не сматра се само Видин (који је одлукама Берлинског конгреса и разграничењем припао Кнежевини Бугарској), већ и Ниш, Пирот, Бела Паланка. „Јужном Србијом” у поменутом путопису сматра само Алексинац, са непосредном околином.

21 Ф. Каниц, *Путовање по јужној Србији и северној Бугарској* 1864, 13.

22 J. G. v. Hann, *Reise von Belgrad nach Salonik nebst vier Abhandlungen zur alten Geschichte des Morawagebietes*, Wien, 1868.

23 Ф. Каниц, *Путовање по јужној Србији и северној Бугарској* 1864, 15.

У српској научној литератури четрдесетих и педесетих година 19. века није било неубичајено да се простор Јужне Мораве ван граница Србије назива „Бугарском”, па и да се сама Јужна Морава назива „Бугар” или „Бугарском Моравом”, што је термин који и Каниц користи. Тих година појам „Бугарска”, у изворима проистеклим од највиших српских државних органа, био је уобичајен када је требало означити цео ејалет Ниш и део ејалета Скопље, тачније Скопски санџак. Извори показују да су, за разлику од највиших државних органа, окружни чиновници јужних и југоисточних пограничних округа Кнежевине Србије етнички одређивали становништво Нишког санџака као Србе.²⁴ Већ педесетих година 19. столећа термин Бугарска је у српској литератури постепено уступио место термину Стара Србија. Према новијим наводима историчара Жарка Илића, који се подробније бавио поменутим простором, становништво Јужног Поморавља је добрим делом, поред локалног, имало и дуални идентитет, те су се термини Србин и Бугарин у неким случајевима појављивали и као синоними. Појавом Бугарске егзархије 1870. године и поделом на егзархисте и патријаршисте²⁵ настале су и драстичније разлике у схватањима колективних и етничких идентитета.²⁶ Формирање Бугарске егзархије повлачило је са собом стварање Бугар-милета, поред постојећег Урум милета. Тиме Срби нису ни препознати као посебна народност у оквирима Османског царства.²⁷

24 Именовање тог простора Бугарском почело је од Нишке буне 1841. године. Требало је направити разлику између мирне и лојалне Кнежевине Србије и немирне и побуњене провинције „Бугарске”. М. Јагодић, *Србија и Стара Србија (1839–1868). Наслеђе на југу*, Београд, 2016, 37, 42–45. О административној подели на простору Јужног Поморавља ван граница Кнежевине Србије до 1878. види: А. М. Савић, *Од ејалета и вилајета до нахије – административна подела јужних српских крајева (1834–1879)*, Новоослобођени крајеви Србије 1833–1878–1913, тематски зборник радова, ур. С. Рајић, У. Шешум, А. М. Савић, Београд, 2025, 32–48.

25 Опширније: Ј. Н. Радосављевић, *Кнежевина Србија и Бугарска егзархија 1870–1878*, необјављена докторска дисертација, Универзитет у Београду – Филозофски факултет, Београд, 2020, 276–284.

26 Ž. Ilić, *South Pomoravlje in the Mid-Nineteenth Century: Geographic Perception and Collective Identity*, Историја, култура идентитет. Историја, историја уметности, филозофија свеска 1, ур. И. Ђурић и др., Косовска Митровица, 2025, 130–131.

27 Становништво Османског царства се званично није делило на националности, него по вери, тачније милетима. Православни хришћани у европском делу Османског царства су од 1870. године сврставани у Бугар-милет (верници Бугарске егзархије) и Урум милет (верници Цариградске патријаршије). Како Срби нису имали своју националну цркву у Османском царству, ван граница Србије, нису имали ни свој

Иако Бугарска још увек није постојала као држава у тренутку првог Каницовог путовања, његов термин „Бугарска” није само строго географско одређење, већ сугерише да је реч о пределима на које Бугари полажу историјско право. Поред тога, треба рећи да Каниц у „северној Бугарској” нигде не употребљава атрибут „српски” и да га често замењује одредницом „хришћански”. Тако је, примера ради, Пирот „Бугарско-хришћанска општина”, а атрибут српски се не везује ни за Ћеле-кулу, која је такође везана за „хришћанско становништво”, иако се спомиње војвода Стеван Синђелић.²⁸ Занимљив је и његов избор епитета када описује „бугарску зиму” на простору тадашњег Нишког санџака.²⁹

Код Каница се ништа што је могло да се веже за српско културно-историјско наслеђе или демографију не распростире ван југоисточних граница тадашње Кнежевине Србије, а ипак не може да се у његовом путопису не примети констатација да је око Гамзиграда „настала са временом одлична ораница који обрађују вредни Бугари, некадашњи наследници византијске господе у овим областима, као и садашњи српски грађани”.³⁰ Поред тога, иза Зајечара спаја се Мали Тимок „са бугарским братом ‘великим Тимоком’”. Каниц је на самом крају свог путописа изнео закључак да је становништва које насељава Браничевску и Тимочку област „бугаро-словенског” порекла, позивајући се првенствено на радове Павла Јозефа Шафарика и Франца Миклошића.³¹

Ставови Феликса Каница нису се много променили ни у његовом наредном делу. Током године 1870. поново је обишао северни део Нишког санџака. Од 1871. до 1874. пропутовао је и изучавао простор између Старе планине, Дунава и Црног мора – тачније поднебље које је обухватало Дунавски вилајет (формиран 1864. године). Та путовања и истраживања послужила су му за писање тротомне књиге „Дунавска Бугарска и Балкан”, чији је први том објављен 1875. године, а целокупно дело доживело је недуго након објављивања неколико реиздања и превода.³² Каниц је „Бугарском” путовао по установљењу Бугарске егзархије,

милет. М. Јагодић, *Нуфуско питање: проблем званичног признања српске нације у Турској 1894–1910*, Историјски часопис LVII (2008), 343.

28 Ф. Каниц, *Путовање по јужној Србији и северној Бугарској 1864*, 25, 61.

29 *Исто*, 23.

30 *Исто*, 80.

31 *Исто*, 84–85.

32 Први том је већ 1876. преведен на руски језик. Ф. Каниц, *Дунайская Болгарія и Балканскій Полуостровъ. Историческія, Географическія и Етнографическія путевыя*

а своја истраживања представио је аустроугарској и европској публици непосредно пред избијање Велике источне кризе. Стога је интересовање за поменути простор било циљано.³³ Истраживање је обављено и презентовано јавности када је Источно питање поново отворено, а судбина предела које је описивао постала је у потоњим годинима предмет политике и интереса великих сила приликом потписивања Санстефанског мировног уговора и током конгреса у Берлину 1878. године, када је скројена нова политичка мапа Балканског полуострва и европске Турске.

Већ први том „Дунавске Бугарске и Балкана” одговарао је на питања која су тема и овог рада. Каниц је свој путопис кроз Бугарску, након тематских уводних поглавља, отпочео Јужним Поморављем. Као и у претходној књизи, није описао јужни део Нишког санџака (Лесковац и Врање), већ само северни – Ниш и Пирот, те њихову непосредну околину. Одатле је кренуо северно ка Видину и Лому, уз описе пограничних предела између Србије и, тада још увек, Османског царства, који су 1878. званично постали граница између Србије и Кнежевине Бугарске. Једно поглавље у другом тому посветио је Пироту.³⁴ За разлику од претходног дела из 1868. године, које је готово у потпуности укључено у нову књигу, Каниц је простор тадашњег Нишког санџака назвао „западном”, а не „северном Бугарском”.³⁵

Сама чињеница да је простор Нишког санџака уврстио у књигу „Дунавска Бугарска и Балкан” јасно говори о Каницовом ставу коме је у потенцијалним територијалним расподелама то поднебље требало да припадне. Пише да му је један од мотива за нова путовања био да истражи разлике међу Србима и Бугарима.³⁶ То се није односило на пределе које је описивао у књизи, већ уопштено. То је још једна потврда да је предео Јужног Поморавља и етнографски уврстио у бугарску сферу.

наблюдения 1860–1875, С.-Петербург, 1876.

33 У оквиру фонда министарства спољних послова Аустро-Угарске чува се један Каницов меморандум из фебруара 1871. о стварању Бугарске егзархије и политици великих сила, несумњиво настао на иницијативу Беча. F. Kanitz, *Die griechisch-bulgarische Kirchenfrage und ihre religiös-politische Bedeutung für die Pforte, Rom, Frankreich, England, Russland und speciell für Oesterreich-Ungarn* – Haus-, Hof-, und Staatsarchiv, Politisches Archiv XII (Türkei), Kt. 99. 73–102.

34 F. Kanitz, *Donau-Bulgarien und der Balkan. Historisch-Geographisch-Ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1860-1875, II Band*, Leipzig, 1877, 341–378.

35 F. Kanitz, *Donau-Bulgarien und der Balkan. Historisch-Geographisch-Ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1860-1875, I Band*, Leipzig, 1875, XVI, XVII.

36 *Ibidem*, 24.

Каниц је поновио оцене из књиге „Путовање по јужној Србији и северној Бугарској”. Бугарска Морава је и даље присутна, Пирот је остао мешовито „хришћанско-бугарско” место, док је „тло” код Ниша искључиво „бугарско”.³⁷ Изнео је констатацију о лакој асимилацији Бугара на основу тезе изнете у претходном делу о бугарском пореклу доброг дела становништва источне Србије. Читајући Каницова прва дела, стиче се утисак да у Јужном Поморављу (изузимајући Алексинац) нема ничега српског, било да је реч о етничком идентитету, културно-историјским споменицима, па чак и природним појавама, попут „зима”, те географских и рељефних тачака, планина и река, уз које је такође стајао атрибут „бугарске”. То није у потпуности одговарало историјској истини и стању на терену.³⁸ Једино што по њему јесте било српско, била је „жива агитација” по дијагонали „од Црног Дрима до Тимока”, са непосредним циљем да се Србија прошири „на рачун Бугара”.³⁹

Оно о чему се победничка Русија договорила са Турском, прво примирјем у Једрену 31. јануара 1878, потом и приликом потписивања мира у Сан Стефану, у доброј мери се поклапало са Каницовим виђењем етничке границе између Срба и Бугара. Иако је српска војска у Другом српско-турском рату ослободила Ниш, Куршумлију, Прокупље, Лесковац, Врање, Гњилане, Пирот и Трн, те од локалног хришћанског становништва дочекана као ослободилачка, Петроград је био намеран да тај простор и ратне тековине Србије, укључујући и Ниш, препусти новоствореној бугарској држави. Миром у Сан Стефану 3. марта 1878. пројектована је такозвана „Велика” или „Санстефанска” Бугарска, која се простирала од Охрида до Црног мора и Дунава, те до Егејског мора. Диктатом Русије у Сан Стефану Србија је добила Ниш, Лесковац, Куршумлију и Прокупље, али не и Врање, Пирот и Трн.⁴⁰ Незадовољство осталих великих сила, које су у Санстефанској Бугарској виделе премоћ Русије на Балкану, резултирало је одржавањем конгреса у Берлину који је имао за циљ ревизију поменутног мирног уговора. Одлукама конгреса, Србији су поред државне независности и територијалног проширења на Ниш,

37 *Ibidem*, 148, 156, 177, 178.

38 Уп. М. Јагодић, *Србија и Стара Србија*, 43–52.

39 F. Kanitz, *Donau-Bulgarien und der Balkan I*, 41.

40 *Србија 1878. Документи*, прир. М. Војводић и др., Београд, 1978, 103–118.

Лесковац, Куршумлију и Прокупље, што јој је признато у Сан Стефану, припали још Врање и Пирот, али не и Трн. Тако је Србија територијално увећана за 10.972 км². Са друге стране, границе које је Бугарска добила у Сан Стефану повучене су знатно на исток. Подељена је планином Балкан на Кнежевину Бугарску и Источну Румелију, која је постала аутономна област у оквиру Османског царства.⁴¹ До њиховог уједињења дошло је 1885. године.

Сходно епилогу Велике источне кризе, Феликс Каниц се на својим следећим пропутавањима 1887–1889. године сусрео са новим границама Србије и новом политичком картом Јужног Поморавља. Та путовања послужила су му, као додатна истраживања, за писање тротомног издања о Србији. О Јужном Поморављу писао је у другој књизи „Србија – земља и становништво”. Описи предела, становништва, обичаја, политичке ситуације су значајни јер је као путописац могао да сагледа развој тог простора у неколико деценија. Каниц је крајем осамдесетих година могао да сведочи о убрзаном индустријском развоју Јужног Поморавља, у чему је велику заслугу имала изградња железнице. Линија Београд–Ниш завршена је 1884, а четири године касније саграђена је и на релацији Ниш–Врање, чиме је успостављена веза са Солуном, те Ниш–Пирот, чиме је настала веза са бугарском границом и пругом која је водила до Цариграда. Железница је посебно утицала на развој Ниша, Лесковца и Врања. Насупрот томе, пруга је због природе терена дошла на четири километара од Алексинца, па варош није уживала у предностима које је железница доносила, те је констатовао пад значаја Алексинца. Та варош након 1878. више није била гранично место, карантин, и престала је да буде важан пункт за телеграфски и робни саобраћај. Поприлично је пострадао и током српско-турских ратова, али је Каниц сведочио постепеном опоравку ове вароши.⁴²

За разлику од Алексинца, Каниц је написао: „Једва сам могао да препознам стари Ниш.”⁴³ Град на Нишави обишао је поново после двадесет година и био је у прилици да спозна његов брзи развој и модернизацију, посебно захваљујући саобраћају и регулационом плану који је

41 Исто, 556–577; Д. Радовић, *Борба Србије за нове јужне границе (1877–1879)*, Новоослобођени крајеви Србије 1833–1878–1913, 72–73.

42 Ф. Каниц, *Србија, земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, друга књига, Београд, 1985, 126.

43 Исто, 155.

донет. Сличан утисак стекао је и о Лесковцу, где је потврдио да је српска управа допринела бољој регулацији вароши, улепшавању тргова и улица, као и да је највећи напредак Србија у Јужном Поморављу постигла на плану здравствене заштите и образовања, у односу на стање у коме су се тим предели налазили под османском влашћу.⁴⁴ Врањанце је такође затекао задовољне српском управом: „Са својих 10.800 душа Врање мења лик, као и остали турски градови које је Србија добила Берлинским мировним уговором, само што је тај процес овде нешто спорији него у Нишу и Лесковцу.”⁴⁵ Каниц је закључио да је припајање ових предела Србији позитивно утицало на њихов развој, те је посредно похвалио политику Србије.

У чему се описи Јужног Поморавља разликују у последњем Каницовом делу, у односу на претходна? Првенствено, тај простор је почео називати „јужном Србијом”, што је он и *de iure* и *de facto* постао након 1878. Приметно је и да је Бугар Морава у његовим описима постала Јужна Морава, а у односу на претходна дела ишчезли су и поједини присвојни придеви који су одређене појаве и догађаје приписивале бугарском националном и културно-историјском корусу, иако су поједини и даље опстали. Већ је наведена Ћеле-кула као референтан пример, па као илустрација одређене промене може да послужи опис у другом тому: „На југу, у тада слабо обрађеној равници, указала се силуета суморне Ћеле-куле, језивог споменика поред кога ниједан Србин у турско време није могао проћи без дубоког узбуђења, и који се чува само ради тога да подсећа будућа поколења на трновит пут којим су њихови стари ишли и на мучеништво ослободилаца отаџбине.”⁴⁶ Таквих описа није било у „Путовању јужном Србијом и северном Бугарском”, те у „Дунавској Бугарској и Балкану”.

То што је Каниц уважаио ново политичко стање и што је у последњој књизи постао нешто реалистичнији и правичнији, не подразумева да је из корена променио своје виђење. Приликом почетка поглавља о Нишу, записао је: „Већ одавно сам имао у плану један оријентациони излет на бугарску територију [подв. Д. Р.] да бих се упознао са супротностима између младосрпске и старотурске владавине и тако дошао до објективнијег мерила за доношење суда о њима.”⁴⁷ Нагласио је да је од

44 Исто, 160, 241–242.

45 Исто, 255.

46 Исто, 348.

47 Исто, 133.

ХП века тај простор „јабука раздора” између Срба и Бугара, па је оценио да је то време када се Ниш културно налазио у „српско-бугарској епохи”.⁴⁸ Разлику, у односу на претходна дела, не чини изузимање бугарског, већ уважавање каквог-таквог српског културно-историјског наслеђа на простору Јужног Поморавља.

Када је реч о етничком пореклу становништва, Каниц није у значајној мери променио своје виђење: „Пре неколико година добио сам писмо од једног младог Пироћанца који је био на школовању у Цириху, у коме ми саопштава да се налази у мучној дилеми у погледу свог националног осећања и да би желео да сазна да ли Пироћанци припадају српској или бугарској нацији? Мада ово тешко етнографско питање данас више није политички важно, ја ћу се на њега још вратити.”⁴⁹

Одговор на ову дилему извесног младог Пироћанца и „тешко етнографско питање” дат је тек у трећем тому његове књиге о Србији, која је изашла постхумно 1914. године.⁵⁰ Према његовом схватању с краја 19. века, Краљевина Србија је имала три етничке зоне: „1. територијално највећу, готово чисто српску централну и западну област између Саве, Дрине и Велике Мораве; 2. источну коју су настањивали Румуни, Срби и *посрбљени Бугари* [подв. Д. Р.] и 3. југозападну, у којој су живели староседеоци и Срби и Арнаути који су се доселили из Босне и Црне Горе.”⁵¹ „Посрбљени Бугари”, по Каницовом разумевању, насељавали су предео не само већег дела Јужног Поморавља, већ и источне Србије. Истакао је да „ниједна националност не прелази тако лако у српску као бугарска”, што је по њему објашњиво језичким и верским сродством двају народа.⁵² Међутим, на простору Јужног Поморавља разлике је тражио управо у језику, позивајући се на Шафарика, Миклошића, Вука Стефановића Караџића и остале слависте.⁵³ Другу тачку раздвајања тражио је

48 Исто, 138, 203.

49 Исто, 218.

50 И други том Каницове *Србије*, где је описивао јужну Србију, објављен је 1909, пет година након његове смрти.

51 F. Kanitz, *Das Königreich Serbien und das Serbenvolk von der Römerzeit bis zur Gegenwart. Bd. 3, Staat und Gesellschaft*, Leipzig, 1914, 39.

52 *Ibidem*, 96.

53 Неспорно је да су Шафарик и добар део слависта, на које се Каниц позива, приликом раздвајања српског и бугарског језика у посебне, Јужно Поморавље убрајали у простор где се говори бугарским језиком и тако га непосредно сврстали у бугарски етнички простор. Иако се Каниц позива на њега, Вук Стефановић Караџић није делио то мишљење. Извори показују да је Шафарик поделио своја тумачења са

у физичким карактеристика: „Већ у самом типу и грађи тела, у облику лобање и држању, искусни и пажљиви посматрач може да уочи значајне разлике. Лобања је у односу на висину профила шира него код несумњиво ‘чистокрвних’ Срба, скелет је збијенији и кошчатији, кретање мирније и лишено еластичности која је карактеристична за Србе од Јадрана до Шумадије.” Поједине разлике је тражио и у обичајима, иако је закључио да становници Јужног Поморавља „као и Срби, славе славу, дан заштитника породице, празник кога нема код чистих Бугара”.⁵⁴

Каниц је своје тротомно издање „Краљевине Србије” писао деведесетих година 19. века и првих година 20. века, у време када се Србија и Бугарска јављају као конкуренти на Балканском полуострву. Главна тачка њиховог спора постало је питање Старе Србије и Македоније, те су о етничком пореклу и припадности тамошњег становништва вођене расправе српских и бугарских научника. Каниц, који је готово цео тај простор признавао Бугарима, закључио је: „Сматрам да тај сукоб није академски проблем, већ питање моћи, па би га тако требало и решавати. Тешко је предвидети ко ће га и када решити.”⁵⁵

Као што је већ наглашено, историјски извори показују да су у првој половини и средином 19. века на простору Јужног Поморавља у појединим ситуацијама термини Србин и Бугарин коришћени као синоними. По свој прилици, све до појаве Бугарске егзархије, тамошње становништво имало је мешовите идентитете: етнички – српски или бугарски; месни – бугарски или старосрбијански. Спора једино није било око верског, који је био хришћански и православан.⁵⁶ Одлукама Берлинског конгреса и разграничењем између Србије и Османског царства на јужним границама Србије 1878–1879.⁵⁷ повучена је и коначна граница српског и бугарског народа на простору Јужног Поморавља, где је становништво које је остало у Кнежевини Србији развило сталан

Караџићем 1827. године и да је добио одговор: „Немојте ви Србе да Бугарите. Не само да Љесковчани и Приштинци нису Бугари, него и сами Видинци, Ђипровчани и Пироћани по језику су ближи Србима него Бугарима, мада ниједан језик чисто не говоре.” Шафариков наставак рада показује да није усвојио тумачење Вука Стефановића Караџића. Ж. Илић, *Шафарикова концепција српског етничког простора*, необјављени рад у рукопису.

54 F. Kanitz, *Das Königreich Serbien*, 97, 98.

55 *Ibidem*, 98.

56 М. Јагодић, *Србија и Стара Србија*, 46, 52.

57 О разграничењу на српско-бугарској граници опширније: М. Самарџић, *Европа и обележавање граница Србије 1878–1879*, Нови Сад, 2006, 89–132.

осећај припадности српском народу, за разлику од становништва које се нашло изван њених источних граница, које је развило снажну бугарску националну свест.⁵⁸

Несумњиво је да је Каниц гајио веће симпатије према бугарском него према српском народу, и као што су то већ други истраживачи приметили (Фехер, Деметер), у том правцу постоји доста субјективности у његовим делима. То показује и пример Јужног Поморавља, предела који је највише пропутовао и описивао, како у књигама о Србији, тако и о Бугарској. Каниц у својим оценама није био изузетак, већ је упућивао на ставове које су већ изнели неки његови претходници путописци, попут Амија Буеа и Јозефа Хана, који су такође леву обалу Јужне Мораве убрајали у бугарски етнички простор. Позивао се и на научне ауторитете и нагласио да су са тим тврдњама „до 1878. године били сагласни чак и београдски научници, па и сама српска власт”.⁵⁹ Каниц је имао на кога да се позове, а како је и сам важио за једног од најистакнутих путописаца, и његовим тврдњама дат је велики значај и наишле су на погодно тло. И поред тог „тешког етнографског питања”, како га је окarakterисао, Каницова истраживања и дела представљају значајан извор, и за оно време пружају значајан допринос разумевању обичаја, културе, историје, археологије, антопологије Јужног Поморавља, виђеног очима аустроугарског путописца.

58 О схватању етнографских односа на простору Јужног Поморавља у литератури и картографији 19. века опширније: Ж. Илић, *Историјска картографија Србије и Старе Србије у другој половини 19. и почетком 20. века*, необјављена докторска дисертација, Универзитет у Београду – Филозофски факултет, Београд, 2023, 391–396, 401–402, 404–406, 412–415, 436–439; Isti, *South Pomoravlje in the Mid-Nineteenth Century*, 123–126.

59 F. Kanitz, *Das Königreich Serbien*, 97.

SOUTHERN SERBIA OR NORTHERN/WESTERN BULGARIA – SOUTH POMORAVLJE IN FELIX KANITZ’S WORKS

Summary:

Felix Kanitz was one of the most famous foreign travel writers who journeyed the Balkan Peninsula during the 19th century, and earned him the nickname “the Columbus of the Balkans.” He devoted his most significant works to the Serbs and the Bulgarians. For that very reason, it is important to examine where Kanitz placed one of the dividing ethnical and geographical boundaries between these two people—more precisely, in this paper I am discussing what he has considered “southern Serbia” and what “northern Bulgaria,” as he titled his first travelogue when he visited the region of the Southern Morava Valley. In this paper I have examined his perception of the territory which was 1878 annexed to the Principality of Serbia. The territory Kanitz had firstly defined as “Bulgaria,” changed in his later works, and by that I am researching changes of his impression the ethnographic picture of the region. In his first books, Kanitz entitled the region of South Pomoravlje (the part outside the borders of Serbia before 1878) *Bulgaria* and considered it as an exclusively Bulgarian ethnic and cultural-historical region. Only in his last works the ethnic and historical picture was developed somewhat more balanced, although he still considered that he was facing a “difficult ethnographic question.” His sympathies for the Bulgarians at the expense of the Serbs are visible in all his works, a fact noted by his biographer, Géza Fehér. The Bulgarians were Kanitz’s “favourite” Balkan people, as Maria Todorova informs us. This is also shown by the example of South Morava, a region he travelled the most and described many times than any other. In this paper I entangled Felix Kanitz’s early and ending conclusions regarding South Pomoravlje aiming to deliver more balanced interpretation of his prejudice and political enrolment.

Ђорђе Стошић

историчар

Завод за заштиту споменика културе Ниш

djordje.stosic@zzsknis.rs

МА Никола Миловановић

историчар

Завод за заштиту споменика културе Ниш

nikola.milovanovic@zzsknis.rs

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ГРАДИТЕЉСКОГ НАСЛЕЂА АЛЕКСИНЦА НА ПРИМЕРУ УЛИЦЕ 13. ОКТОБАР

Апстракт: Рад се бави анализом градитељског наслеђа Улице 13. октобара у Алексинцу, заснованом на резултатима валоризације и теренских истраживања које је 2022. године спровео Завод за заштиту споменика културе Ниш. Током истраживања евидентиран је значајан број стамбених објеката, за које се претпоставља да поседују споменичка својства и који, у складу са *Законом о културном наслеђу*, уживају статус претходне заштите. Посебна пажња посвећена је кући Тихомира Петровића (бр. 1), кући Живојина Стефановића (бр. 4), кући Тоше Поповића (бр. 5), кући Милуна Тривунца (бр. 7), кући генерала Михаила Рашића (бр. 14) и кући Косте Стојановића (бр. 39). Циљ рада је да укаже на вредности градитељског наслеђа Алексинца и на потребу за наставком проучавања и заштитом. Очувањем основног, наслеђеног просторног обрасца Улице 13. октобар, односно старе матрице историјске улице, чува се и њен архитектонско-амбијентални и културни пејзаж: нишки венци, континуитет линије кровова, правилан ритам отвора и мирна фасадна композиција. Ови елементи улици дају препознатљив карактер и спречавају да амбијент постане случајан збир појединачних неконтролисаних интервенција. Зато се у раду не сагледавају само појединачни објекти, већ и целовит, читљив образац улице и начина становања. Стога је очување старе матрице културе становања уједно и очување историјског памћења, урбаног реда и духа места, као основе за пажљиву обнову и развој који не брише, већ потврђује локални карактер.

Кључне речи: Алексинац, културно наслеђе, Улица 13. октобар, градитељско наслеђе.

Увод

Култура становања представља начин на који се живот организује у простору: како се сусрећемо са другима, како прихватамо заједничка правила и где чувамо „свој мали свет“. У том смислу, Норберг-Шулц становање разлаже на колективно, јавно и приватно, указујући да се ова три нивоа материјализују кроз насеље и улицу, јавне институције и кућу као приватно уточиште.¹ У таквом оквиру, кућа и улица постају културни документ – начин живота који је уграђен у простор да би свакодневница функционисала: распоред просторија, праг и улаз, однос према дворишту и улици. „Ситнице“, попут места за рад, складиштење, окупљање или одмор, такође непосредно одражавају вредности, навике и друштвене односе једне заједнице.²

Улица 13. октобар у Алексинцу – основни просторни образац уличног фронта
(цртеж генерисан вештачком интелигенцијом)

- 1 C. Norberg-Schulz, *The Concept of Dwelling: On the Way to Figurative Architecture*, Milan – New York, 1985.
- 2 Захваљујемо Александру Никезићу који нам је срдечно помагао током теренског истраживања 2022. године.

Улица делује као тиха варошка саобраћајница, са благим успоном и профилом који природно успорава кретање и задржава поглед на низу ниских кућа.³ Истовремено је и урбана и складна: куће држе регулациону линију, низ остаје кохерентан и читљив, а амбијент углавном не нарушавају велики габарити. Ритам фасада и кровова, одмерено обликовање детаља, као и прозрочне ограде са баштама у позадини, одржавају утисак континуитета и стамене целовитости, који је од суштинског значаја за амбијенталну целину улице. Све то заједно формира карактер мирне варошке улице која је сачувала обележја историјске целине из првих деценија 20. века.

У градском ткиву Алексинца Улица 13. октобар има посебан значај јер представља живи континуитет урбаног развоја вароши. Према доступним подацима, спада међу најстарије улице у граду, формирана је у периоду након ослобођења од османске власти. Иако њен првобитни назив није поуздано утврђен, у периоду између два светска рата носила је назив Улица генерала Рашића, по генералу Михаилу Рашићу, који је у њој живео. Поред изражених градитељских вредности, улица поседује и изузетну историјску и културну вредност будући да је била место живота и деловања више истакнутих личности, међу којима се издвајају генерал Михаило Рашић, политичар и математичар Коста Стојановић и психолог Борисав Стефановић.

1. Кућа Тихомира Петровића – Улица 13. октобар бр. 1

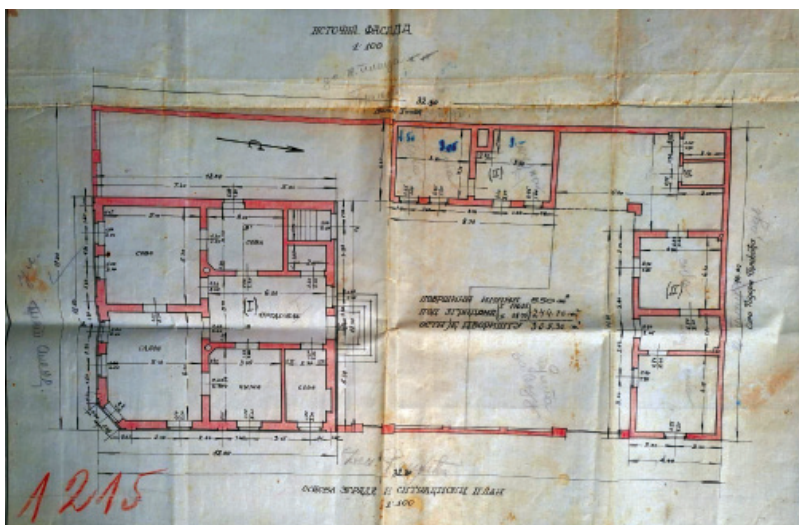
Објекат представља приземну угаону варошку кућу на почетку улице, формирану на регулационој линији, са израженим неокласицистичким мотивима. Једноставна, компактна маса наглашена је јасно артикулисаним фасадним зонама: соклом, главним зидним платном и завршним кровним венцем са декоративним фризом. Уличне фасаде организоване су ритмичним понављањем прозорских отвора, при чему су отвори наглашени профилисаним оквирима и натпрозорницима у виду троугластих тимпанона ослоњених на конзоле, што доприноси репрезентативности и мери композиције. Кућа је физички одвојена од улице оградом на бетонским стубовима са декоративним завршецима

3 Куће су организоване у континуирани улични низ, односно артикулисан улични фронт, са благим варијацијама у положају и обликовању, што доприноси читљивости и амбијенталној вредности улице.

Кућа у Улици 13. октобар бр. 1
(фотографија: генерисана вештачком интелигенцијом)

и жичаном испуном, са пешачком капијом у оси прилаза. Дворишни улаз указује на економско-корисничку функцију ове стране куће и њену свакодневну комуникацију са двориштем.

Пројекат куће у Улици 13. октобар бр. 1
(уступио власник Александар Павковић)

Садашњи власник куће је Александар Павковић, машински инжењер у пензији. Дуги низ година радио је у Рударско-топионичарском басену Бор на месту техничког руководиоца. Његов отац Петар Павковић купио је објекат током педесетих година 20. века од породице Петровић, односно од наследника Тике Петровића. Петар Павковић је по занимању био сарач и имао је радњу у Улици Књаза Милоша,⁴ главној у граду. У расположивој документацији постоји и пројекат на ком је као власник куће уписана госпођа Милка В. Петровић. Међутим, на самом пројекту није наведена година израде, а потпис одговорног инжењера је нечитак, због чега тренутно није могуће поуздано утврдити време настанка документа нити прецизно идентификовати аутора.

2. Кућа Живојина Стефановића – Улица 13. октобар бр. 4

*Кућа у Улици 13. октобар бр. 4
(фотографија: Н. Миловановић)*

Кућа је приземни, улични објекат постављен директно на регулационој линији, без предњег дворишта, што је типично за варошке

4 Усмено казивање Александра Павковића, власника објекта у Улици 13. октобар, бр. 1, јула 2022. године.

уличне низове, са фасадом као главним репрезентом. Улична фасада је мирна и правилно обликована. Високи правоугаони прозори са дрвеном столаријом груписани су у поља раздвојена плитким пиластрима, док је горња зона наглашена профилисаним венцем. Доња зона је решена као изражен сокл са мањим проветравајућим отворима. Двориште је организовано бочно у односу на кућу, са улазом одмах уз уличну фасаду: приступа се кроз капију и ниску ограду на бетонским стубовима, са металном испуном геометријског мотива. Овакво решење прави јасну границу између јавног уличног простора и приватне парцеле, али и омогућава непосредну свакодневну комуникацију са двориштем.

Кућа је некада била у власништву Живојина Стефановића, у Алексинцу познатог под надимком „Живче кафеџија”. Његова супруга је била цинцарског порекла, а у браку су имали четворо деце. Живојин Стефановић је био власник кафане „Балкан”, док је његов отац Петар пре њега обављао исту делатност. Ова позната кафана налазила се у Улици Књаза Милоша, на месту где је данас стамбена зграда са кућним бројевима 60, 62 и 64.⁵

За ову кућу везује се још једна значајна личност из историје града – Живојинов брат Борисав Стефановић (1891–1971), истакнути психолог. Борисав Стефановић похађао је и завршио гимназију у Алексинцу, потом је дипломирао на Филозофском факултету у Београду, на Одсеку за филозофију, под менторством Бране Петровића. Учествовао је у Првом светском рату као један од „1300 каплара”, а по завршетку рата дипломирао је 1919. године.⁶ Постдипломске студије психологије завршио је у Лондону, на Краљевском универзитету (*King's College London*), са радом на тему „Експерименталне студије о менталним процесима при суђењу” (1926).⁷ Био је професор и декан Филозофског факултета у Београду, а уједно и једини психолог који је постао члан Српске академије наука и уметности (САНУ). У међуратном периоду на београдском универзитету је држао течаје: Увод у експерименталну психологију и Мерење индивидуалних способности код деце и људи. Тридесетих година водио је

5 Усмено казивање Мирјане Михајловић, професорке српског језика у пензији, из Алексинца, јула 2022. године.

6 А. Никезић, *Борислав Стевановић (Алексинац, 30. јануар 1891 – Београд, 23. новембар 1971)*, Караџић 10 (2018), 106.

7 *Споменица посвећена преминулом академику Бориславу Стевановићу*, ур. Д. Недељковић, Београд, 1973, 16.

предмете: Педагошка психологија, Психологија детета, карактер и његово образовање, Савремене психолошке школе и њихов значај за педагогију и друге.⁸ Добитник је Седмојулске награде за животно дело (1964) и Ордена рада са црвеном заставом (1964). Објавио је више научних радова.⁹

3. Кућа Тоше Поповића – Улица 13. октобар бр. 5

Кућа у Улици 13. октобар бр. 5
(фотографија: Н. Миловановић)

Кућа формира јасну линију улице, док се приватни простор организује са стране и у унутрашњости парцеле, чиме се однос јавног и приватног простора јасно чита и доприноси амбијенталној вредности уличног потеза. Објекат има издужену уличну фасаду и кров блажег нагиба, покривен је црепом, са наглашеном стрехом. Фасада је малтери-

8 Исто, 14–15.

9 Квалитативна анализа појма интелигенције (1927), Квантитативна анализа појма интелигенције (1927), Развиће дејче интелигенције и Београдска ревизија Бине-Симонове скале (1934), Мерење интелигенције (1937), Социјално-културна средина и умна обдареност као фактори у одређивању доба умне зрелости (1940), Интелигенција и успех у раду деце истих родитеља (1940), Експериментисање у области васпитања (1958), Педагошка психологија и други.

сана и бојена у топлом тону, а композиционо је смирена и правилна: три прозорске осе раздвојене су плитком фасадном имитацијом пиластара, док су прозори обликовани једноставним профилисаним оквирима и наглашеним потпрозорним пољима са декоративним лучним мотивом.

Кућа датира из средине 19. века и првобитно је имала изглед традиционалне куће са доксом. Током двадесетих или тридесетих година 20. века објекат је добио данашњи изглед: извршена је реконструкција и доградња, чиме је повећан габарит и у значајној мери измењена архитектонска физиономија куће. У међуратном периоду као власница се помиње Олга Поповић, адвокат, кћерка адвоката Тоше Поповића. Према породичном сећању, у подруму куће налазила се њена позната адвокатска канцеларија.¹⁰

Садашњи власник куће је Мирјана Михајловић, професор српског језика у пензији. Њена породица се из Алексиначких Рудника доселила 1947. године, када је њен отац Радомир Стојиљковић купио кућу од поменутог адвоката. Радомир је, поред Мирјане, имао још кћерку Радмилу и сина Момчила. По занимању је био угоститељски радник у кантини Алексиначког рудника. Рат је провео у заробљеништву, а по завршетку рата нове власти су процениле да кућа располаже „вишком простора”, те је породици додељена и породица подстанара. Власницима су остале две собе, док је кухиња била заједничка. За кућу са доксом, која је на овом месту првобитно постојала, везује се и локално предање да је у њој живео лик из приповетке „Ивкова слава” – чувени придошлица који код Ивка долази на славу непозван. Према сећањима, улаз у стару кућу са доксом био је некада са уличне стране.¹¹

У кући се чува и стара слика на којој је приказана Пивара Ђорђа Вајферта у Београду. Слика је првобитно била изложена у кантини Алексиначког рудника, одакле ју је у дом Стојиљковића пренео Мирјанин отац. Посебно је занимљив рам слике: након убиства краља Александра Карађорђевића рам је обојен у црно, у знак жалости, и у таквом облику је остао до данас.¹²

10 Усмено казивање Мирјане Михајловић, професорке српског језика у пензији, власника куће у Улици 13. октобар бр. 5, јула 2022. године.

11 *Исто*.

12 Усмено казивање Миланчета Младеновића, власника куће у Ул. 13. октобар бр. 7, јула 2022. године; План куће Милана Тривунца из 1930. године (уступио Миланче Младеновић).

4. Кућа Милуна Тривунца – Улица 13. октобар бр. 7

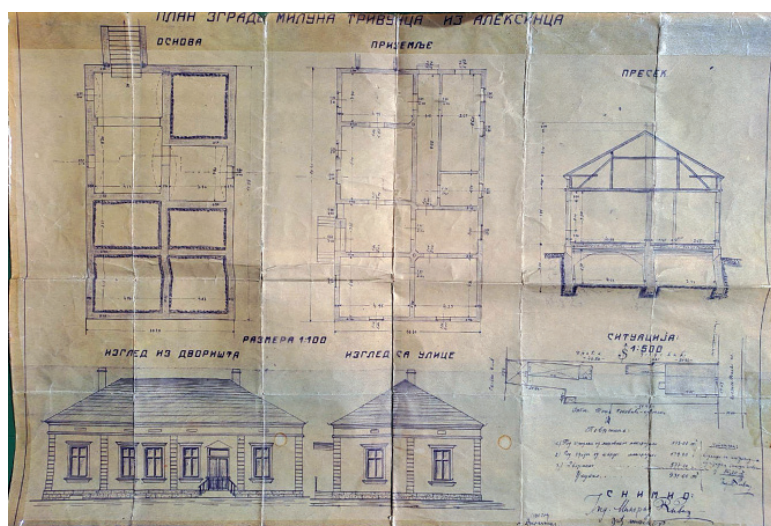
Кућа у Улици 13. октобар бр. 7
(фотографија: Н. Миловановић)

Приземна варошка кућа постављена је директно на регулационој линији, тако да улична фасада формира јасан и непрекинут фронт улице. Однос са улицом овде је изразито „урбани” – објекат је постављен непосредно уз тротоар, и својим волуменом и линијом фасаде јасно дефинише улични простор. Улаз у парцелу и кућу решен је са бочне стране, преко капије која уводи у дворишни пролаз/прилаз уз кућу. На тај начин се главна комуникација не одвија директно са улице, већ кроз контролисани прелаз из јавног простора у полуприватни дворишни амбијент.

Кућа Милуна Тривунца подигнута је 1930. године, према пројекту инжењера Милорада Р. Дивца. Милун Тривунац био је предузимач, а са супругом Јеленом имао је двоје деце: сина Блашка и кћерку Надицу. Блашко је радио у ЈАТ-у и одселио се из Алексинца, док је Надица остала да живи у кући до смрти и није се удавала. Кућу је Надица продала током деведесетих година 20. века садашњем власнику Миланчету Младеновићу. Данас се у објекту налази дечја играоница „Џунгла”.¹³

13 Усмено казивање Миланчета Младеновића, власника куће у Ул. 13. октобар бр. 7, јула 2022. године.

Фасада објекта је у лошем стању, а забележен је и невешт покушај санације: власник је настојао да очува пиластре употребом стиропора уместо изворног материјала, што је умањило аутентичност и ликовни квалитет фасадне пластике. Изворни облик куће и првобитна архитектонска концепција јасно су читљиви на оригиналном пројекту, који представља поуздану основу за правилно разумевање и евентуалну обнову декоративних елемената.

Пројекат куће Милутна Тривунца из 1930. године
(извор: Миланче Младеновић)

5. Кућа генерала Михаила Рашића – Улица 13. октобар бр. 14

Кућа је приземни објекат једноставне издужене масе, са фасадом малтерисаном и бојеном светлим тоном. Кров је вишеводан, са покривачем од ћерамиде, стреха је наглашена и уоквирена олуцима. Улична фасада има једноставан, смирен ритам са три прозорска отвора: прозори су правоугаони, са старијом дрвеном столаријом подељеном на више поља, без изражене декоративне пластике. Улаз је са стране, преко мале капије, и води на трем испод крова, где су улазна врата у увученом делу куће. Двориште је одвојено ниском оградом и капијом од улице. У позадини се налази други приземни објекат, повучен у унутрашњост парцеле,

*Кућа у Улици 13. октобар бр. 14
(фотографија: Н. Миловановић)*

што указује на формирање дворишног амбијента и јасну поделу између јавног простора улице и приватног простора парцеле.

Михаило Рашић је рођен 13. јула 1858. године, од оца Петра и мајке Катарине. Отац му је био чиновник у алексиначкој општини. Основну школу и два разреда гимназије завршио је у Алексинцу, а Реалну гимназију у Београду. Артиљеријску школу, претечу Војну академије, уписао је 1874. године као питомац XI класе, а завршио ју је 1880. године.¹⁴ По успеху је био осми у рангу, испред Степе Степановића и Живојина Мишића. Школовање су прекидали ратови за ослобођење и независност (1876–1878).¹⁵

Учествовао је у Првом и Другом српско-турском рату (1876–1878), након чега је добио чин потпоручника. По завршетку ратова вратио се у Академију како би окончао школовање. Недуто потом избио је и српско-бугарски рат (1885–1886), у ком је такође учествовао. Чин пуков-

14 М. Милићевић, Љ. Поповић, *Генерали војске Кнежевине и Краљевине Србије*, Београд, 2003, 207.

15 Аноним, *Јуче је умро генерал Михаило Рашић – Сахрана ће бити данас у 2 сата*, Политика. бр. 8.540, 18. фебруар, 1932, 6.

ника добио је 1901. године, али је због оптужби за малверзације приликом набавке нових топова за војску био превремено пензионисан.¹⁶

То није означило крај његове војничке каријере. Почетком 20. века, у време балканских ратова и Првог светског рата, поново је ангажован у служби.¹⁷ У Првом балканском рату постављен је за команданта Дунавске дивизије II позива, а у Кумановској бици је маневрисањем својим одредом допринео одлучној победи над турском војском. Због заслуга је враћен у службу, унапређен у чин генерала и одликован Орденом Карађорђевог звезда. У Првом светском рату учествовао је у Церској бици, а 1916. године постављен је на дужност шефа Српске војне мисије у Француској.¹⁸ Током 1918. године био је министар војске у две владе Николе Пашића, као и први министар војске и морнарице Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца.¹⁹

6. Кућа Косте Стојановића – Улица 13. октобар бр. 16

*Кућа у Улици 13. октобар бр. 16
(фотографија: Н. Миловановић)*

16 Исто.

17 М. Милићевић, Љ. Поповић, *нав. дело*, 210.

18 Исто.

19 Аноним, *Јуче је умро генерал Михаило Рашић*, 6.

У ликовном изразу ове куће препознаје се и романтичарски тон варошког градитељства, и то не кроз раскошну декорацију, већ посредством мотива, попут аркадног трема, наглашене атике и лучних завршетака отвора, који фасади дају питому, грађанску репрезентативност. У контексту културе становања, овај склоп – улични фронт, наглашени улаз са тремом као „тампон зона” као јасно дефинисан праг – показује формирану границу дома као интимног простора. Регулација и однос према улици прате типичан варошки модел: објекат је постављен тако да формира јасну линију улице и јавни фронт, док је испред улазног дела парцеле изведена ниска ограда са капијом, која уводи минималну дистанцу и контролу приступа.

Кућа је припадала Кости Стојановићу (1867–1921). Отац му се звао Тривун Трпковић, мајка Стевана, а презиме Стојановић добио је по деди Стојану (Тривуновом оцу). Стојановић је био научник широког профила, оставио је трага у областима физике, математике, економије и механике. Основну школу и гимназију завршио је у Алексинцу. Студије математике окончао је на Филозофском факултету Велике школе у Београду, као један од најистакнутијих студената своје генерације.²⁰ Након дипломирања, Коста Стојановић се запослио као професор у Нишкој гимназији, а од 1894. године био је професор у Другој београдској гимназији, након чега је отишао у Лајпциг на докторске студије.²¹

У Лајпцигу се није задржао дуго, разболео се и вратио у Србију, где је недуго потом изабран за народног посланика Нишког округа. Године 1906. постављен је за министра народне привреде Краљевине Србије, и на овој дужности остао је током Царинског рата (1906–1911), који је Аустроугарска повела против Србије. У том периоду дао је значајан допринос проналажењу нових трговинских праваца и алтернативних канала за извоз српске робе.²²

На његову иницијативу усвојен је *Закон о оснивању трговинских агентура*, чиме је повећано присуство Србије на страним тржиштима и отворене нове могућности за пласман домаће робе. Захваљујући одлучном деловању и чврстом државном ставу у том сукобу, Србија је успела да превазиђе блокаду, а Аустроугарска је на крају одустала од мера економског притиска.

20 В. Драгосављевић, *Коста Стојановић (1867–1921): између науке и политике*, Алексинац 190 година у слободи, од ослобођења 1833. до наших дана, зборник радова, ур. С. Божић, Алексинац 2025, 295.

21 *Исто*, 296.

22 *Исто*.

Током балканских ратова поново је обављао дужност министра народне привреде, али су се већ тада испојила неслагања са Николом Пашићем и Радикалном странком. За време Првог светског рата, у Ници је основао „Клуб народних посланика свих политичких странака”, залажући се за јасно формулисан југословенски став Владе, који је сматрао кључним правцем националне политике. Након рата објавио је мемоаре *Слом и васкрс Србије*, који представљају значајно сведочанство о политичким и друштвеним околностима епохе.²³

У Краљевству Срба, Хрвата и Словенаца био је министар пољопривреде у периоду 1919–1920. године. Паралелно са државничким радом, деловао је и у научној и културној сфери: сарађивао је са стручним и књижевним часописима, као што су *Српски књижевни гласник* и *Глас Српске академије наука*, а био је и професор Велике школе у Београду, касније Београдског универзитета. Преминуо је 1921. године од болести која је довела до запаљења бубрега.²⁴

7. Кућа Ленке Жарковић у Улици 13. октобар бр. 39

Кућа у Улици 13. октобар бр. 39
(фотографија: Н. Миловановић)

23 Исто.

24 Аноним, *Коста Стојановић – Министар финансија и народни посланик*, Политика бр. 4.563, 3. јануар 1921, 1; Аноним, *Погреб Косте Стојановића*, Политика бр. 4.565, 5. јануар 1921, 3.

Кућа је у међуратном периоду била власништво Жарковић Божи-
дара Ленке, рођене Лазаревић. Кућа је приземни, утаони објекат грађан-
ског типа, постављен непосредно уз улицу и у складу са регулационом
линијом, на истакнутој позицији у горњем делу улице. Због утаоног
положаја и места које „затвара” визуру правца, објекат делује као про-
сторни репер и једна од кућа која визуелно обележава овај сегмент улице.

Кућа оставља масиван, готово „монументалан” утисак за овакву
типологију. Фасадна обрада је сведена, али репрезентативна: угао је на-
глашен рустификацијом/квадерисањем, док профилисани кровни венац
заокружује композицију и додатно истиче хоризонтале. Прозорски от-
вори су високог правоугаоног формата, постављени у правилном ритму,
што доприноси уредном и читљивом ликовном изразу.

Закључак

Улични низ приземних кућа са двориштима, оградама и баштама
чува образац становања и свакодневног живота из периода модерни-
зације Алексинца (крај 19. и прве деценије 20. века). Његова вредност
није у „једној најлепшој кући”, већ у ритму целине: уједначеној висини
објеката, линији кровова, ширини улице, типологији дворишних ограда,
дрворедима и воћкама у баштама, као и у мирним, пастелним тоновима
фасада. Управо тај збир елемената гради препознатљив карактер улице,
који се, упркос појединачним прекидима изазваним агресивним ново-
градњама, високим спратницама и непримереним материјалима, није у
потпуности изгубио.

Улица 13. октобар представља „срце варошког Алексинца” – про-
стор у којем се најјасније огледају историја, мера и дух места. Представља
ретко очуван пример варошке културе становања и урбане матрице, у
којој се односи колективног, јавног и приватног препознају кроз орга-
низацију парцела, положај кућа и однос према улици и дворишту. Зато је
очување ове целине не само стручни интерес, већ и обавеза у процесима
планирања, пројектовања и свих интервенција у простору. Заштита није
усмерена само на појединачне објекте, већ на амбијент као целину и на
начин живота уграђен у њега, што је од суштинског значаја. Улица 13.
октобар је добар пример савремених тенденција у заштити културног
наслеђа, које се све више померају са изолованих споменика или поје-
динаћних кућа на очување градитељских целина, карактера простора и
нематеријалних слојева свакодневице који обликују идентитет места.

CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE BUILDING HERITAGE OF ALEKSINAC: THE EXAMPLE OF 13 OKTOBAR STREET

Summary:

The street row of single-storey houses with courtyards, fences, and gardens preserves the pattern of housing and everyday life from the period of modernization of Aleksinac (the late 19th century and the first decade of the 20th century). Its value does not lie in any “one of the most beautiful houses”, but in the rhythm of the whole: the uniform height of the buildings, the roofline, the width of the street, the typology of courtyard fences, the rows of trees and fruit trees in the gardens, as well as the calm, pastel tones of the façades. It is precisely this set of elements that creates the recognizable character of the street which, despite individual disruptions caused by aggressive new construction, high-rise buildings, and inappropriate materials, has not been completely lost.

13 Oktobar Street represents the “heart of urban Aleksinac” – a space in which the history, scale, and spirit of the place are most clearly reflected. It is a rarely preserved example of urban housing culture and an urban matrix in which the relationships between the collective, public, and private are evident through the organization of plots, the positioning of houses, and their relationship to the street and the courtyard. Therefore, the preservation of this entity is not only a professional concern but also an obligation within planning, design, and all forms of spatial intervention. Protection should not be focused solely on individual buildings, but on the environment as a whole and on the way of life embedded within it, which is of essential importance. In this sense, 13 Oktobar Street is a strong example of contemporary tendencies in cultural heritage protection, which increasingly shift the focus from isolated monuments or individual houses toward the preservation of architectural ensembles, the character of space, and the intangible layers of everyday life that shape the identity of a place.

Др Теодора Брадић Јовановић

Доцент

Универзитета Метрополитан

Факултет дигиталних уметности

teodora.bradic@metropolitan.ac.rs

Јеромонах Игњатије Ђорђевић

Настојатељ манастира Светог Николе – Просек

ignjatije.djordjevic84@gmail.com

ХРАМ ПРЕОБРАЖЕЊА ГОСПОДЊЕГ У СОКОБАЊИ

Апстракт: Храм Преображења Господњег у Сокобањи, задужбина митрополита српског Михаила Јовановића, подигнут је по пројекту архитеката Душана Живановића и Светозара Ивачковића, и освећен 1892. године. Иконе за иконостас и живопис храма осликао је Милисав Марковић, један од најангажованијих уметника Краљевине Србије током друге половине XIX века, посебно на простору Тимочке епархије. Црква је својевремено била опремљена свим неопходним богослужбеним сасудима, предметима, књигама и покретним иконама, махом руског порекла. Посебну драгоценост храмовне ризнице представља јеванђеље које је кнез Милош Обреновић даровао 1836. године.

Кључне речи: Храм Преображења Господњег, Сокобања, митрополит Михаило Јовановић, Милисав Марковић, иконостас, живопис, ризница.

Увод

Митрополит српски Михаило Јовановић (световно Милоје) заслужан је за подизање Храма Преображења Господњег у Сокобањи, која је његово родно место. На митрополитском трону српских поглавара налазио се у периоду од 1859. до 1881. и од 1889. до 1898. године. Завршио је Богословију у Београду, Кијевску семинарију, а потом и Духовну академију у Кијеву. Након повратка са школовања из Русије постао је професор Богословије у Београду. Године 1854. рукоположен је и произведен у чин архимандрита манастира Студенице, а током исте године хиротонисан за епископа шабачког. За архиепископа београдског и ми-

трополита Србије изабран је 1859. године.¹ Током друге половине XIX века имао је велику улогу у српско-руским односима, водећи преписке са званичним и незваничним руским представницима.² Истицао се као словенофил, русофил и либерал, те је као опонент власти краља Милана Обреновића и његове окренутости Аустроуграској, морао да напусти митрополитски трон 1881. године. Повод за митрополитову смену био је *Закон о црквеним властима*, донет без сагласности црквене јерархије.³ Оваква смена црквеног врха била је у великој мери политичке природе и односила се на аустро-руски ривалитет у Кнежевини Србији.⁴ Највећи део времена, током периода емиграције, митрополит Михаило је провео у Кијеву и Москви. Из Русије се вратио 1889. године, након ступања краља Александра Обреновића на престо, односно Трећег намесништва.⁵

По повратку из емиграције, митрополит Михаило је у свом родном месту Сокобањи подигао храм посвећен Преображењу Господњем, са карактеристичним одликама српско-византијског стила. Његова изградња трајала је осам година, а завршен је и освећен на дан Васкрса 1892. године.⁶ Свечаном чину освећења присуствовали су бројни грађани, који су финансијски помогли изградњу.⁷ Црква је подигнута поред старије, која је саграђена 1835. године, у доба кнеза Милоша. Првобитна црква била је изграђена од камена порушене џамије у Сврљигу, која је такође

1 Основне студије о митрополиту Михаилу Јовановићу: И. Пальмовъ, *Памяти высокопреосвященнаго Михаила Архиепископа Булградскаго и Митрополита Сербскаго*, С. Петербург, 1898; Т. Титов, *Михаилъ Митрополитъ Сербскій (1826–1898)*, Кијев, 1898; Ђ. Слијепчевић, *Михаило архиепископ београдски и митрополит Србије*, Минхен, 1980; исти, *Историја српске православне цркве*. Књ. 2. *Од почетка 19. века до краја Другог светског рата*, Минхен, 1996, 353–424; С. Вуковић, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд, 1996, 328–330.

2 Ј. Блажић Пејић, *Московски словенски комитет и српско питање (1858–1875)*, необјављена докторска дисертација, Универзитет у Београду – Филозофски факултет, Београд, 2021, 49.

3 У. Рајчевић, *Због чега је и како митрополит Михаило удаљен са трона Српске цркве*, *Живот и дело митрополита Михаила (1826–1898)*, ур. Д. Стефановић, Београд, 2008, 65–80.

4 С. Рајић, *Више од два века српско-руских дипломатских односа*, *Српске студије* 9 (2018), 25.

5 С. Рајић, *Држава и црква у Краљевини Србији за време последњег Обреновића*, *Зборник радова 1700. година Миланског едикта*, ур. Д. Николић, А. Ђорђевић, М. Тодоровић, Ниш, 2013, 783.

6 Р. Милошевић, *Црквено задужбинарство код Срба*, Смедерево, 2005, 452.

7 Љ. Н. Николић, С. Станковић, *Сокобања 1837–2007*, Сокобања, 2007, 90.

обновљена од камена Сврљишке тврђаве. Због лоше изведене статике на цркви или неадекватно припремљеног тла, њени конструктивни елементи су већ 1855. године попустили, па је због тога обновљена, али и срушена већ 1908. године, након подизања нове.⁸ Нова црква има основу развијеног крста, са калканима на pročељима кракова, осмостраним кубетом и фасадом изведеном хоризонталним редовима опеке и камена једнаке дебљине. Првобитно је добила отворени трем са три аркаде (тривелон на два стуба), који је потом затворен, чиме је формирана припрата.⁹ Западно pročеље храма краси окулус са розетом изведеном у пластици са представом Преображења Христовог у врху централне аркаде.¹⁰

Храм је изграђен по плану водећих архитеката српско-византијског стила Душана Живановића и Светозара Ивачковића.¹¹ Њихово школовање на бечкој академији важно је за прихватање стила Теофила фон Ханзена у Србији. Ханзеново интересовање за византијску уметност и њену примену представља његов израз историцистичких залажења у романичку, готичку и оријенталну традицију.¹² Један од „византијских” елемената који су Живановић и Ивачковић применили на сокобањском храму јесте полихромија фасаде, изведена у наизменичним редовима помпејско-црвене боје и окера, које су често користили на својим делима.¹³ Овако обрађена, првобитна фасада остала је сачувана само на старим фотографијама, пошто је након обнове црква омалтерисана и окречена у бело, чиме је њен првобитни изглед потпуно измењен. Важно је истаћи да је храм тенденциозно посвећен Преображењу, које се празнује 19. августа, јер је митрополит Михаило рођен на тај дан.¹⁴ Осим цркве, митрополит је 1894. године у спомен на своје родитеље Марију и Милована подигао и основну школу, која је и данас активна. Такође је основао и Друштво за уређење и улепшавање Сокобање.¹⁵ Митрополитове мотиве за поди-

8 *Споменица Тимочке епархије 1834–1934*, Сремски Карловци, 1934, 151.

9 *Исто*, 278.

10 *Исто*.

11 А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури (1850–1918)*, Београд, 2007, 81.

12 Исти, *Света Софија у Цариграду као узор српских архитеката новијег доба*, Зограф: часопис за средњовековну уметност 43 (2019), 217.

13 М. Јовановић, *Теофил Ханзен „Ханзенатика” и Ханзенови српски ученици*, Зборник Матице српске за ликовне уметности 39 (1985), 245.

14 Љ. Н. Николић, С. Станковић, *Сокобања*, 90.

15 *Исто*, 91–92. Више о изградњи школе видети: Државни архив Србије (=ДАС), Збирка поклона и откупа (=ПО), кутија (=к.) 32, број (=бр.) 158.

зање цркве и школе треба тражити у његовој жељи да Сокобања добије репрезентативне грађевине, које су неопходне мештанима за образовање, културни и духовни живот. Наиме, вековима су приложнички и кти-торски чин имали велики значај, јер су истицали положај у заједници и углед појединца.¹⁶ Митрополит Михаило је за изградњу храма користио и материјалну помоћ из Русије.¹⁷

Сликајство храма

Осликавање зидних површина и иконостаса сокобањске цркве извео је сликар Милисав Марковић, што се може закључити и на основу сликарског манира, цртежа и колорита ових остварења и упоредном анализом са његовим осталим делима. Милисав Марковић је рођен 1863. године у Књажевцу, а сликарство је учио код Николе Марковића,¹⁸ док је на простору Тимочке епархије у доба буђења национално-политичке свести постао један од најангажованијих уметника.¹⁹ Важно је истаћи да је осликао преко тридесет два иконостаса, што га чини једним и од најактивнијих сликара током друге половине XIX века.²⁰ Често је радио са Николом Марковићем и Стеваном Тодоровићем, а неретко је понављао иконграфске предлошке, као у случају зидног сликарства у манастиру Буково.²¹ Заједно са Тодоровићем осликао је иконостас и зидове Храма

16 Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку: систем европске и српске визуелне културе у служби нације*, Београд, 2006, 21.

17 Р. Милошевић, *Црквено задужбинарство*, 425.

18 Више о Милисаву Марковићу видети: *Споменица Тимочке епархије 1834–1934*, 39, 136, 220, 230, 329; П. Васић, *Прилози зан живот и рад војвођанских уметника*, Зборник Матице српске, серија друштвених наука (1951) 114; У. Рајчевић, *Сликарска породица Марковића из Књажевца*, Зборник Народног музеја у Београду. Историја уметности 13/2 (1987), 151–179; Н. Макуљевић, *Реформа црквене уметности у Југоисточној Србији после 1878. године*, Лесковачки зборник XXXVII (1997), 52; *Енциклопедија православља*, књ. 1, Београд, 2002, 411, 492–493, *Енциклопедија православља*, књ. 3, Београд, 2002, 1490, 1499; *Сакрална топографија Неготинске крајине*, прир. Н. Макуљевић, Неготин, 2012, 27, 32, 50, 87, 117, 118, 119, 120, 158, 167, 18, 169, 201, 215, 216, 218, 233, 234, 236, 274, 311, 313; *Обреновићи у музејским и другим збиркама Србије и Европе III*, ур. Александар, Марушић, Ана, Боловић, Горњи Милановац, 2015, 231, 233 238; С. Јевтић, Н. Тошић Малешевић, Љ. Младеновић, *Врмца 2*, Београд, 2020, 28.

19 Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији (1882–1914)*, Београд, 2007, 78.

20 Видети више: У. Рајчевић, *Сликарска породица Марковић*, 151–180.

21 Н. Макуљевић, *Црквена уметност*, 151.

Свете Тројице у Неготину.²² Како није поседовао формално академско образовање, његов рад се стилски разликује од дела поменутих уметника.²³ Марковић је самостално осликао иконостас Вазнесења Господњег у Јасеници,²⁴ иконостас Цркве Светог арханђела Михаила у Михајловцу,²⁵ зидно сликарство и иконостас Цркве Светог Николе у Уровици, као и многа друга остварења.²⁶

Архивска грађа везана за израду живописа и иконостаса сокобањске цркве није сачувана, те се не може поуздано утврдити у којој мери је митрополит Михаило био директно ангажован за доношење одлука око украшавања њеног ентеријера. Међутим, писмо препоруке за иконостас Саборне цркве у Пожаревцу, које је митрополит Михаило упутио протопрезвитеру пожаревачком Кости Јоакимовићу још 1868. године хвалећи сликарство Милисава Марковића, јасно указује да је био задовољан његовим радом. Наиме, захваљујући митрополиту, општинска и црквена управа Сокобање склопиле су уговор са уметником за израду иконостаса и живописа.²⁷ Сликашки израз Милисава Марковића одговарао је митрополиту јер је стилски био веома близак српским иконописцима, школованим на руским академијама. Митрополит је подржавао школовање српских уметника у Русији, што је утицало на њихов повољан пријем након повратка у Србију.²⁸ На Марковићево сликарство велики

22 И. Борозан, *Црква Свете Тројице у Неготину*, Сакрална топографија Неготинске Крајине, 157.

23 У. Рајчевић, *Сликарска породица Марковић*, 152–153.

24 В. Недељковић, *Црква Вазнесења Господњег у Јасеници*, Сакрална топографија Неготинске Крајине, 86.

25 И. Ћировић, *Црква Светог Арханђела Михаила у Михајловцу*, Сакрална топографија Неготинске Крајине, 116.

26 Ј. Пјевац, *Црква Светог Николе у Уровици*, Сакрална топографија Неготинске Крајине, 2012, 273.

27 М. Лазић, *Иконостас Саборне цркве у Пожаревцу, рад сликарске радионице Милије и Николе Марковића*, *Саопштења* 42 (2010), 191.

28 Више о школовању српских уметника у Русији видети: У. Рајчевић, *Митрополит Михаило и школовање српских сликара у Русији*, *Зборник за ликовне уметности* 19 (1983), 263–274; исти, *Како су се школовали српски уметници у Русији с краја 19. века*, *Свеске друштва историчара уметности Србије* 14 (1983), 87–101; Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији*, 159–181; М. Савић, *Школовање српских ђака у Русији и митрополит Михаило*, *Живот и дело митрополита Михаила* (1826–1898), 263–269; Љ. М. Марјановић, *Благоје Р. Кулић као питомца митрополита Михаила*, *Живот и дело митрополита Михаила* (1826–1898), 279–292; Т. Брадић, *Митрополит Михаило Јовановић и трансфер сакралне уметности у Кнежевину/*

утицај имао је рад Лазара Крцалића, једног од најангажованијих уметника школованих у Русији.²⁹

Зидно сликарство Храма Преображења Господњег у Сокобањи следи ондашњу праксу осликовања цркава у Краљевини Србији. Програм чине сцене из хришћанске историје, као и појединачне фигуре светитеља. Композиције су одабране и распоређене у горњим зонама, у складу са редукованим програмом и националним одликама,³⁰ док доњи делови наоса нису осликани.

У источној олтарској конхи приказана је представа *Христова молитва у Гетсиманији*. На северном зиду олтарског простора осликани су *Сретење Христово* и *Аврамова жртва*, док су на јужном *Пророк Илија спушта са неба огањ на жртвеник* и *Силазак Светог Духа на апостоле*. На североисточном делу поткуполног простора осликана је *Христова беседа на гори*, на југоистоку *Успење Пресвете Богородице*, на југозападу сцена *Христос спасава Петра из мора*, док је на северозападу *Христов Пут у Емаус*. Изнад прозора су насликани медаљони са приказима *Светог Симеона Мироточивог* (север) и *Светог Саве* (југ). У куполи је осликан *Пантократор као Цар славе на престолу*. Осмострани тамбур украшен је фигурама осморице апостола. Од југозапада ка северу приказани су *Вартоломеј*, *Филип*, *Тома*, *Петар*, *Павле*, *Симон*, *Андреј* и *Јаков*. На пандантифима су четворица јеванђелиста са својим класичним атрибутима. На северозападном пандантифу приказан је *Матеј*, на југозападу *Марко*, на југоистоку *Лука* и на североистоку *Јован*. На галерији, у западном делу храма, налазе се две сцене. На северу је *Васкрсење Јаирове кћери*, док је на југу *Прича о милостивом Самарјанину*. Живопис не покрива све зидне површине храма, већ само делове. Истовремено стварање оба ансамбла објашњава зашто се велики празници са иконостаса не понављају на зидовима, где преовладавају приче из јеванђеља. Важно је напоменути да се сцена Жртва Аврамова из олтарског простора иконографски подудара са иконом Милисава Марковића са иконостаса Храма Рођења

Краљевину Србију (1859–1898), необјављена докторска дисертација, Универзитет у Београду – Филозофски факултет, Београд, 2024, 97–113.

29 Више о стваралаштву Лазара Крцалића видети: Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији*, 178–179; Т. Брадић, *Митрополит Михаило Јовановић*, 102–106.

30 А. Костић, *Зидно сликарство цркве Светог Ђорђа у Књажевцу*, 190 година цркве Светог великомученика Георгија у Књажевцу. Зборник радова са научног скупа, ур. М. Милошевић Мицић, В. Стојадиновић, Књажевац, 2025, 66.

Пресвете Богородице у Зајечару, што указује да је уметник користио исти иконографски предлог.

Програм живописа не одступа од токова сакралне уметности у Краљевини Србији током XIX века. У сокобањској цркви је истакнут национални програм приказом светитеља из српске историје, односно Светог Симеона и Светог Саве, што је у складу са праксом представљања националних светитеља. Оваква пракса посебно је била заступљена на простору Тимочке епархије због бугарских и влашких утицаја, који су били препознати као угрожавајући фактори по српски национални идентитет.³¹ Осим иконографских представа, на вернике су утицале и проповеди на богослужењима, те су слике и речи заједно служиле одржавању националне свести.³² Познато је да је по захтеву наручиоца Милисав Марковић често у свој сликарски програм уносио националне елементе. Због веома лошег стања живписа, због наслага чађи и осталих материја, осим наглашеног цртежа, колорит и други ликовни елементи нису видљиви, те је немогуће извести ликовну анализу. На позадини представе Христа Пантократора присутна је позлата, коју је у свом раду често користио Стева Тодоровић, што је Милисав Марковић прихватио и примењивао у својим делима. Употреба златне позадине указује на прожимање бројних идејних и ликовних пракси у оквиру еклектицизма.³³

Иконостасна преграда храма

Као што је већ истакнуто, иконостас Храма Преображења Господњег извео је Милисав Марковић и припада типу високих олтарских преграда, што је у складу са преградама које су присутне на простору Карловачке митрополије од XVIII века. У симболичком смислу иконостас представља прочеће небеског Јерусалима.³⁴ Иконостас сокобањске цркве чине дуборезани конструктивни елементи, украшени различитим геометријским и флоралним мотивима, у неокласицистичком прочишћеном и сведеном духу, комбиновањем беле, црвене и боје злата. Царске двери концептуално по свим елементима одговарају иконостасу, са дуборезаним декорацијама на парапетима и стпенастом хоризонталном траком у

31 Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији*, 75.

32 А. Костић, *Црквена уметност у Кнежевини Србији (1830–1882)*, Београд, 2022, 69.

33 И. Борозан, *Црква Свете Тројице у Неготину*, 169.

34 Више о иконостасу у новом веку и његовој симболици видети: М. Тимотијевић, *Црква Светог Георгија у Темишвару*, Нови Сад, 1996, 97–104.

виду венца и позлаћеним крстом на врху. Неокласицистички елементи у храмовима Кнежевине и Краљевине Србије били су присутни током читавог XIX века.³⁵

Иконостас је формулисан у три зоне и састоји се од царских двери и престоних икона у првој зони, Великих празника у другој зони, те иконостасног крста у трећој. Чини га укупно петнаест икона, рађених техником уље на платну, од којих су поједине каширане за дрвену подлогу. Иконе нису сигниране.

На царским дверима је уобичајена композиција Благовести Пресветој Богородици. На северном крилу представљен је Арханђел Гаврило у гесту обраћања. Приказан је као младић дуге косе, са златним ореолом и крилима, док лебди на облаку. Пресвета Богородица је приказана на јужном крилу двери, у молитвеном ставу, испред стола на коме се налази књига. Изнад ње је зрак светлости и Свети Дух у виду голуба. Одевена је у црвену хаљину и бели мафорион. На уобичајеном месту, јужно од царских двери постављена је престопа икона Исуса Христа, који је приказан у стојећем ставу. Одевен је у црвени хитон и плави химатион. У левој руци држи затворено јеванђеље, док десном руком благосиља. Овакав иконографски предлог поновљен је 1907. године на царским дверима храма у Поповићу.³⁶ Северно од царских двери је икона Пресвете Богородице. Приказана је у стојећем ставу, док у рукама држи малог Исуса Христа, чије су руке раширене. Богородица је одевена у плаву доњу хаљину и црвени мафорион, са златном круном на глави и ореолом. На северним дверима је патронска икона храма – Преображење Господње. Икона је због механичких оштећења у веома лошем стању. У горњој зони композиције приказан је Исус Христос у мандорли, док га уобичајено фланкирају старозаветни пророци Мојсије и Илија. У доњој зони су представљени апостоли Јован, Петар и Јаков, који посматрају чин преображења. Јужне двери носе икону са представом Светог Јована Крститеља. Светитељ је насликан у пејзажу, поред реке. Одевен је у браон мелот од камиље длаке, са огртачем зелене боје. У левој руци држи крстообразни штап са обмотаним свитком у виду траке, док му је десна рука подигнута. У другој зони иконостаса, изнад царских двери, насликана је Тајна вечера. У средишњем делу композиције је Исус Христос, окружен апостолима, левом руком показује ка себи, док

35 Н. Макуљевић, *Црква Светог Архангела Гаврила у Великом Градишту*, Велико Градиште, 2006, 184–185.

36 Н. Ђокић, *Црква у Поповићу*, Каленић 5 (2020), 30.

су пред њим на столу вино и хлеб. У десном углу сцене доминира фигура апостола Јуде у тамној одећи и са врећом новца у руци. Северно од Тајне вечере насликана је композиција Крштење Христово. Христос стоји у Јордану, са прекрштеним рукама на грудима, одевен у белу перизому. Свети Јован Крститељ носи смеђу доњу хаљину и зелени огртач. У левој руци држи крстообразни штап, док му је десна испружена изнад Христове главе. У левом углу композиције представљена су двојица анђела који држе бело платно. Композиција је употпуњена представом Светог Духа у виду голуба. Сцена Рођења Христовог налази се на почетку северног реда. У централном делу композиције приказан је новорођени младенац Христос у јаслама, кога платном обавија Пресвета Богородица. Њему се клањају анђео и Праведни Јосиф, приказани у проскинези. У јужном делу друге зоне иконостаса налазе се још две иконе. Композиција Васкрсење приказује Христоса док стоји на каменој плочи отвореног гроба, одевен у бели хитон и химатион. Десном руком благосиља, док у левој држи црвени барјак са белим крстом. У првом плану композиције истакнути су анђео и уплашени војници. Вазнесење Христово приказано је композицијом сведеног садржаја, са Христом који се узноси на небо изнад Пресвете Богородице, двојице анђела и тројице апостола. У трећој зони иконостаса налази се иконостасни крст са Распећем Христовим, кога фланкирају стојеће фигуре Пресвете Богородице и Светог Јована Богослова. У дну распећа изображена је икона Нерукотворени лик Исуса Христа на белом платну.

Милисав Марковић није унео новине у формулисању иконостасне преграде цркве у Сокобањи, већ га је извео у складу са општим токовима сакралне уметности XIX века. Иконостас је сведен на избор најзначајнијих светитеља и догађаје из циклуса Великих празника. У првој зони се истичу престоње иконе, као носиоци основне и најзначајније литургијске функције.³⁷ Представа Мандилиона повезује идеју о инкарнацији Логоса са тематиком страдања и искупљења.³⁸ Распеће на врху иконостаса повезује се са жртвеним карактером литургије и подсећа на искупитељско страдање Исуса Христа.³⁹ На основу наведеног може се закључити да иконографски програм одговара литургијској практичној и симболичкој сврси. Ликовна поетика Милисава Марковића у поменутом сликарству у складу је са академским моделом сакралне уметности,

37 А. Костић, *Црквена уметност у Кнежевини Србији*, 326.

38 М. Тимотијевић, *нав. дело*, 110.

39 А. Костић, *Црквени комплекс у Лозовику*, Београд–Смедерево, 2017, 78.

који је био подржаван од стране државе и цркве, те доминантан током друге половине XIX века.⁴⁰ Ово сликарство одликује прецизан цртеж и интензиван колорит, заснован на контрастима. Избор Милисав Марковића за украшавање сокобањског храма указује на углед који је имао код митрополита Михаила. Поред тога, имао је и велику подршку тимочког епископа Мелентија, као и свештенства широм Тимочке епархије.⁴¹ Иако је иконостас сажет због малих димензија предолтарског простора, у основној замисли ослања се на концепт неокласицистичких олтарских иконостасних преграда, који је био подржаван одлукама државних власти и црквене јерархије у мањим срединама током XIX столећа.⁴²

Архијерејски и владарски тронов

Архијерејски и владарски тронов постављени су у јужном делу наоса. Сведене су декорације, са позлаћеним флоралним елементима. Владарски трон се на врху завршава круном. Пракса присуства владарских тронов у ентеријеру храма развијена је у Кнежевини Србији. Трон је представљао место владара приликом богослужења.⁴³ Присутством владара на богослужењу трон је постајао носилац дуалне владарске слике, која се сједињавала путем теорије репрезентације у један презентни сликовни медијум.⁴⁴ На владарском трону се налази икона Свети цар Лазар, одевен је у манијак, лорос и перибрахоне, са златном круном на глави. У десној руци држи жезал са крстом на врху земног шара, а у левој сферу. На архијерејском трону налази се икона Светог Саве. Светитељ је приказан у архијерејској одежди окер и плаве боје. Десном руком благосиља, а у левој држи архијерејски жезал. Иконе су изведене техником уље на платну, кашираном на дасци.

Ризница Храма

Један од најстаријих предмета који се чувају у ризници храма јесте оковано јеванђеље, штампано у Москви, које је кнез Милош Обреновић

40 Иста, *Црквена уметност у Кнежевини Србији*, 424–425.

41 Иста, *Зидно сликарство цркве Светог Ђорђа у Књажевицу*, 75.

42 М. Лазић, *Иконостас Саборне цркве у Пожаревцу*, 205.

43 Н. Макуљевић, *Прилог познавању сликаних програма владарских тронов у Србији (1804–1914)*, Саопштења XXVII–XXVIII (1994–1995) 229.

44 И. Борозан, *Слика и моћ: представа владара у српској визуелној култури 19. и почетком 20. века*, небојављена докторска дисертација, Универзитет у Београду – Филозофски факултет, Београд, 2014, 317.

поклонио храму 1837. године.⁴⁵ Након подизања и освећења нове цркве, митрополит Михаило ју је снабдео неопходним богослужбеним сасудима: путиром, диском, кашичицом, петохлебницом и агиазмом, чије је порекло из Русије.⁴⁶ Митрополит је храму поклонио и руске иконе, које се данас не налазе у ризници.⁴⁷ Руски гроф Теодор Николајевич Котов је захваљујући митрополиту у потпуности опремио храм свим неопходним боголужбеним предметима, од којих се већина данас такође не налази у храму. Гроф Котов је послао велики број кандила, крстова, чирака, јеванђеље, дарохранилицу, кадионицу, копље, плаштаницу, два барјака, три одежде и прекривач за часну трпезу, као и полијелеј са тридесет свећа.⁴⁸ У ризници храма данас се чува оштећено јеванђеље, са родословом породице приложника, затим дарохранилица, путир и дискос. У ризници се издвајају ручни метални крст са текстом молитве „Крсту твоме”, као и лимени крст са представом *Свевидећег ока* са Христовим монограмом и натписом „Око Божије Све Види”.⁴⁹ Такође је сачувано још једно руско јеванђеље, штампано у Кијево-печерској лаври крајем XIX века, за које се верује да је такође поклон управо митрополита Михаила.⁵⁰ У ризници су и предмети из каснијег периода, попут престоног крста, који је дар епископа нишког Доментијана с почетка XX века.⁵¹

Ризница сокобањског храма поседује веома репрезентативне литургијске предмете, махом руског порекла. Њихов број је некада био већи јер многи богослужбени предмети нису сачувани, попут поменутих руских икона.

45 В. Даутовић, *Уметност и литургијски ритуал: богослужбени предмети у српској визуелној култури 19. века*, необјављена докторска дисертација, Универзитет у Београду – Филозофски факултет, Београд, 2020, 226.

46 Љ. Н. Николић, С. Станковић, *Сокобања*, 276.

47 М. Ракоција, *Манастири и цркве јужне и источне Србије*, Ниш, 2013, 204.

48 *Весник српске цркве – лист свештеничког удружења*, свеска VII, јул 1892, 739–740.

49 В. Даутовић, *Уметност и литургијски ритуал*, 581–582.

50 Т. Брадић, *Митрополит Михаило Јовановић и Јужна Србија*, Ниш и Византија XXII, ур. М. Ракоција, Ниш, 2023, 385.

51 В. Даутовић, *Уметност и литургијски ритуал*, 344–345.

CHURCH OF THE TRANSFIGURATION OF THE LORD IN SOKOBANJA

Summary:

The paper deals with the study of the Church of the Transfiguration of the Lord in Sokobanja. It was built according to the design of leading architects of the Serbian-Byzantine style, Dušan Živanović and Svetozar Ivačković. The construction of the church lasted eight years and is the endowment of Metropolitan Mihailo Jovanović, who, in order to highlight himself as a founder and express his private piety, built the church in the place of his birth. The icons for the iconostasis, as well as the frescoes of the church, were painted by Milisav Marković, one of the most engaged artists in the Kingdom of Serbia in the second half of the 19th century, especially in the area of the Timok Diocese. The artist painted over eighty iconostases, and his work was well appreciated by the high church hierarchy. Milisav Marković didn't introduce any innovations in the formulation of the iconostasis in Sokobanja, but rather adapted the program to the clients. The iconographic program is reduced, but it fulfills liturgical and symbolic elements.

The church was equipped with all the necessary liturgical objects. After the consecration in 1892, Metropolitan Mihailo donated silver liturgical objects to the church necessary for performing the liturgy. The treasury is particularly notable for the Gospel, which Prince Miloš Obrenović donated to the church in 1836.

Црква Преображења Господњег у Сокобањи

Успење Пресвете Богородице (зидно сликарство)

Иконостас са иконама Милисави Марковића

Благовести Пресвetoй Богородици (царские двери)

Исус Христос (престона икона)

МА Алекса Ђорђевић

историчар

Алексинач

aleksa97djordjevic@gmail.com

ЗАНИМАЊА И ПРИВРЕДНА АКТИВНОСТ СТАНОВНИШТВА ВАРОШИ АЛЕКСИНАЦ ПРЕМА ПОПISУ ИЗ 1884. ГОДИНЕ

Апстракт: Ослањајући се на податке из пописа становништва спроведеног 1884. године, овај рад има за циљ да пружи увид у привредну структуру Алексинач у другој половини 19. века. Кроз анализу занимања носилаца домаћинства, као основног показатеља економских односа тог времена, настоји се оживети период транзиције аграрног друштва ка новим индустријским обрасцима. Пописи становништва немају само тренутни статистички значај, већ пружају и корисне податке истраживачима и омогућавају детаљнија проучавања демографских и привредних процеса. Сва доступна занимања носилаца домаћинства издвојена су и класификована. Добијени резултати су потом процентуално изражени и анализирани. У оквиру доступних података уочава се појава одређених занимања која дотад нису заступљена у локалној средини, а чије присуство сугерише на увоз занатских пракси и економских утицаја из иностраног света друге половине 19. века. Поред тога, уочава се тенденција смањења интересовања за одређена оријентална занимања која су раније била чешћа међу становништвом. Пратећи привредну динамику, рад указује на механизме тржишне политике који су се крајем века почели обликовати и испољавати на локалном нивоу. Рад је писан на основу објављеног изворног материјала и доступне релевантне литературе о овој теми.

Кључне речи: попис становништва, варош, 1884, трговина, занатство, 19. век, занимања, привредне промене.

Попис становништва из 1884. године спроведен је како би се тачно утврдио број људи и имовине на територији Краљевине Србије, са пратећим занимањима становника и списком непокретних имања матичних општина. Доношењем Закона о попису људства и имовине 14. јуна 1884. године активности на реализацији пописа су јасно дефинисане, министру финансија је наложено да се стара о извршењу пописа и дато му је право да, ради бољег учинка, формира посебне комисије по општинама које ће бити задужене за спровођење пописа на својој тери-

торији.¹ Завршетак пописа није био познат јуна месеца 1884. године. Када министру финансија буду предати извештаји свих задужених општинских комисија, сматраће се да је попис људства и имовине завршен. У општини Алексинац попис људства завршен је 3. децембра 1884. године. Захваљујући недавно публикованом препису, читамо да је „*пописано две хиљаде седам стотина тридесет мушких; две хиљаде три стотине педесет и шест женских*” лица и да према попису људства у самој вароши има 1.164 носилаца домаћинства, што мушких што женских.² Главни циљ пописа није лежао у подробијем утврђивању демографских података, већ у пружању валидних информација о пореским главама. Белешке о занимањима носилаца домаћинства државни органи користили су као допуну имовном стању и биле су подређене утврђивању одговарајуће пореске обавезе становништва. Узгредно унети подаци о занимањима имали су историјски значај за лица која су их потраживала. Нама ће послужити за утврђивање привредне динамике у Алексинцу током осамдесетих година 19. века.

Друга половина 19. века представља једну од кључних фаза у процесу српског државног и друштвеног формирања. У том временском оквиру Србија пролази пут од вазалне кнежевине, формално везане за Османско царство, до међународно признате и суверене краљевине. Ратни сукоби, уклањање османске војне присутности, уставне промене и јачање унутрашњих институција створили су политички оквир за изградњу модерне државе, али нису истовремено довели до радикалног преображаја друштвене и привредне структуре. Релативна изолованост Србије од доминантних европских привредних и институционалних токова условила је продужено деловање наслеђа османског привредног система, што можда одлучујуће делује на ток обликовања динамике њеног економског развоја.³ Имајући све ово у виду, анализа привредних односа на локалном нивоу сусреће се са многим проблемима. Питању самодовољности османског привредног система, под чијим се утицајем Краљевина Србија развијала у другој половини 19. века, придружују се већ унапредовали европски процеси индустријализације и модернизације, са којима се сусретала на својим северним границама.⁴ Нашавши се на размеђи економских светова, она се адаптирала новонасталој клими,

1 Закон о попису људства и имовине, Београд, 1884, 1–11.

2 М. Алић, *Варош Алексинац, попис становништва 1884. године и породичне везе са пописом 1863. године*, прир. А. Никезић, Алексинац, 2024, 82.

3 Н. Вучо, *Привредна историја Србије до Првог светског рата*, Београд, 1955, 170.

4 М-Ж. Чалић, *Социјална историја Србије 1815-1941: успорени напредак у индустријализацији*, Београд, 2004, 113–117.

што се може видети у истовременој присутности и традиционалних, оријенталних занимања, али и оних модернијих, подстакнутих валом индустријске револуције.

Полазећи од свега наведеног, у раду се даје приказ главних привредних делатности алексиначког становништва на основу појединачних занимања житеља вароши, према доступном препису пописа из 1884. године. Посебна пажња се придаје упоређивању учесталости бављења појединим занимањима, будући да се тиме омогућава сагледавање степена њихове повезаности са ондашњим привредним токовима и економским променама. Промене које су уследиле брже и боље су прихватане међу варошким становништвом него по селима, што само по себи указује на отворенију природу српских вароши у односу на затворенија сеоска насеља.⁵ Томе је, свакако, допринело и питање ослобођених области, припојених Србији након Берлинског конгреса, а чије је укључивање покренуло низ миграторних кретања из турских крајева Старе Србије.⁶ Упркос постојању чак 21 насеља са звањем вароши, те 49 насеља са звањем варошице током 1884. године, за српско друштво се може рећи да се теже ослобађало османског културног наслеђа.⁷ Задржавајући доминантно пољопривредни карактер, Србија се налазила у осетном заостатку у односу на европске земље, у којима су, услед све израженијег индустријског узлета и технолошког напретка, већ биле присутне снажне тенденције ка трансформацији производних односа.⁸ Све то се одражавало на унутрашње устројство државе, али и појединачних насеља, што се, свакако, може уочити приликом бољег увида у пописни материјал.

Остављајући по страни демографске одлике алексиначког становништва, посебно интересантна је слика алексиначке вароши, сагледане кроз призму занимања њених чланова. Приказ је усмерен на занимања носилаца домаћинства, без детаљнијег разматрања професионалне структуре осталих сродника, при чему се само констатује постојање како континуитета, тако и преоријентације занимања у оквиру породица. С обзиром на велики број забележених занимања, укључујући и појаву нових професија карактеристичних за млађу генерацију, уочене разли-

5 Н. Вучо, *нав. дело*, 192.

6 Ч. Попов, *Привреда, друштво, политика*, Историја српског народа, шести том, прва књига. Од Берлинског конгреса до уједињења 1878–1918, ур. А. Митровић, Београд, 1994, 8.

7 *Државопис Србије*, св. XVI, Београд, 1889.

8 Ч. Попов, *Грађанска Европа (1770–1914). Друштвена и политичка историја Европе (1871–1914)*, Београд, 2010, 14–17.

ке између чланова истог домаћинства представљају очекивану појаву у условима привредних промена крајем 19. века.

Табела 1. Удео заступљености привредних делатности груписаних по категоријама у животу становника алексиначке вароши

категорија	укупно лица	%
Пољопривреда и сточарство	278	23,88%
Занати	224	19,24%
Трговина, посредовање, предузетништво	132	11,34%
Без занимања	122	10,48%
Угоститељство	100	8,59%
Државна управа, јавне службе, безбедност	82	7,04%
Занатска производња робе за ширу употребу	67	5,76%
Људска снага	57	4,90%
Саобраћај и занати повезани са њим	41	3,52%
Грађевинарство и занати повезани са њим	24	2,06%
Пружаоци услуга	21	1,80%
Образовање, култура, писменост	9	0,77%
Црква и верске службе	7	0,60%

Анализа података добијених у другој фази истраживања

Да би се прегледно и јасно приказало стање и континуитет привредних промена у алексиначкој вароши 1884. године, спроведено је истраживање на основу података доступних у препису пописа. Истраживање је подразумевало систематску евиденцију занимања алексиначких становника. У првој фази забележен је укупан број лица која су се бавила појединим занимањима, након чега су она сврстана у категорије према доминантним привредним областима и друштвеним функцијама које обављају. Затим је математичким поступком утврђиван удео сваке категорије у односу на укупан број пописаних, а потом је извршено

процентуално рачунање заступљености појединачних занимања унутар сваке категорије. Овим приступом омогућен је прецизан увид у структуру занимања, идентификација доминантних привредних и друштвених функција, као и праћење појаве нових делатности у алексиначкој вароши. Списак категорија према којима је извршено разврставање приказан је у табели, као и резултати прве фазе истраживања. (Табела 1) Посебан проблем приликом разврставања представљао је велики број удоваца и удовица, малолетне деце носилаца домаћинства, пензионера и лица са сопственим приходима, који нису могла да се сврстају ни у једну од побројаних категорија. Сва та лица су, ради боље прегледности, разврстана у посебну категорију насловљену „Без занимања”. У наставку излагања биће изложен преостали део истраживачког поступка.

На основу података у табели јасно се ишчитава да пољопривреда са сточарством и даље има доминантну улогу у привреди краја, са уделом од 23,88%, затим следе занати (19,24%) и трговина са предузетништвом (11,34%). Насупрот томе, најмањи број житеља бавио се делатностима из области образовања, културе и писмености (0,77%) и верском службом (0,60%). Остале категорије, као што су угоститељство (8,59%), државна управа и јавне службе (7,04%), занатска производња робе за ширу употребу (5,76%) и искоришћеност људске снаге у привредним делатностима (4,90%), показују средњи ниво заступљености. Интересантан је податак да се образовању и ширењу писмености у алексиначкој вароши придавао мали значај. Из преписа пописа сазнајемо да „хиљаду тристо шездесет и шест мушких пишу; пет стотина и девет женских пишу”.⁹ Ако узмемо у обзир укупан број пописаних лица, није занемарљив број писмених, изузимајући жене, код којих је само трећина умела да пише. Овакво стање може се тумачити као последица дуготрајног утицаја оријенталних и патријархалних културних образаца. Према Мари-Жанин Чалић, узроке споре модернизације и индустријализације у Србији 19. века треба тражити у колективној својини и очувању задружног типа породичног уређења, као стожера отпора друштвеним реформама.¹⁰ Анализом структуре типичне задружне породице у алексиначком крају, уочава се да је

9 М. Алић, *нав. дело*, 82.

10 М-Ж. Чалић, *нав. дело*, 36–38.

очинска власт била изузетно наглашена.¹¹ Доступна литература о овој теми указује да је отац породице, у оквиру доминантних друштвених и економских односа тог периода, располагао потпуним правом над покретном и непокретном имовином, па чак и над животима чланова задруге. У светлу оваквих друштвених оквира, са становишта просечног пољопривредног домаћинства, ангажовање у занимањима која нису обезбеђивала непосредан новчани приход, а истовремено одвраћала ресурсе и радну снагу од примарне пољопривредне делатности, сматрано је економски нерационалним. Овакви услови делимично објашњавају зашто је број делатника у сфери културе на територији алексиначке вароши остао скроман. (Табела 2)

Табела 2. Структура сфера образовања, културе и писмености

ОБРАЗОВАЊЕ, КУЛТУРА, ПИСМЕНОСТ (0,77% од укупног броја пописаних носилаца домаћинства)			
категорија	занимање	укупно лица	%
<i>Просвета</i>	учитељ	6	66,66%
	професор	1	11,11%
<i>Делатности везане за ширење писмености</i>	књижар	1	11,11%
<i>Уметност, иконопис и визуелна култура</i>	живописац	1	11,11%
УКУПНО:		9	100%

11 Д. Антонијевић, *Алексиначко Поморавље*, Алексиначко Поморавље, Бања, Голак. Насеља, порекло становништва, обичаји, прир. Б. Челиковић, Београд, 1971, 113.

**Табела 3. Структура сфере државне управе, јавних служби
и поља безбедности**

ДРЖАВНА УПРАВА, ЈАВНЕ СЛУЖБЕ, БЕЗБЕДНОСТ (7,04% од укупног броја пописаних носилаца домаћинства)			
<i>категирија</i>	<i>занимање</i>	<i>укупно лица</i>	<i>%</i>
Управа и админи- страција	чиновник	31	37,80%
	званичник	11	13,41%
	(по)служитељ	7	8,54%
	писар	3	3,66%
	службеник	1	1,22%
	окоужни начелник	1	1,22%
	помоћник начелника	1	1,22%
	разносач писама	1	1,22%
	пискарач	1	1,22%
Фискалне и кон- тролне службе	контумарски грмари	1	1,22%
	ђумругџија	1	1,22%
	арендатор моста	1	1,22%
	надзорник	1	1,22%
Јавне и комуналне службе	калауз	1	1,22%
	курир	1	1,22%
	шумар	1	1,22%
	економ	1	1,22%
Безбедност и јав- ни ред	пандур	11	13,41%
Јавно здравље	лекар	2	2,44%
	апотекар	1	1,22%
	болничар	1	1,22%
Право	адвокат	2	13,41%
УКУПНО:		82	100%

Када се фокус усмери на токове у државном апарату, ситуација се видљиво мења. Нешто већи удео пописаног становништва (7,04%) опредељивао се за државну службу, при чему је већи удео у оквиру ове категорије чинио чиновнички кадар (37,8%). Заједно са званичницима и службеницима, они су чинили основни стуб градске управе, уживајући висок статус у варошком друштву 1884. године. Претежно концентрирана у урбаним центрима, политичка и управна власт значајно је јачала економску и статусну позицију градова.¹² Урбани простор обликују превасходно јавна здања, док се истовремено уочава постепени пораст животног стандарда становништва и формирање слоја грађанства као носиоца економске стабилности вароши.

Чиновници и званичници, као и општински службеници, заузимали су централно место у градској заједници, а својим друштвеним положајем, угледом и јавним деловањем представљају темељне ослоне варошког поретка и привредне моћи. Позиција чиновника у друштву постепено се обликовала на основу већ устаљених структура младог и недовољно издиференцираног капиталистичког система.¹³ Препознајући потребу за ефикаснијом организацијом и писменим кадром, они су се профилисали као носиоци друштвеног напретка и модернизације. Период о коме говоримо обележен је доминантним положајем чиновничке и индустријске интелигенције, која је тек била у успону, и доносио је прве, још слабашне наговештаје промена које је индустријска буржоазија постепено уводила.

Може се поставити питање у којој мери је индустријска елита у настајању супротстављала свој утицај и интерес већ установљеном положају чиновништва. Градски слојеви – посебно чиновници, занатлије, трговци и новоуспостављена буржоазија – постепено обликују динамику, у којој лични углед, образовање и приступ административним ресурсима постају кључни фактори социјалне покретљивости. Иако постепено, овај процес указује на прве импулсе модернизације урбаних средина и трансформацију традиционалних облика друштвеног поретка, при чему се економска, административна и културна моћ све више преплићу.

12 М. Тимотијевић, *У свит новог доба*, Историја приватног живота у Срба од средњег века до савременог доба, ур. З. Хамовић, Београд, 2011, 202–207.

13 Ч. Попов, *Привреда и друштво. Друштвена мисао*, Историја српског народа, пети том, прва књига. Од Првог устанка до Берлинског конгреса (1804–1878), ур. В. Стојанчевић, Београд, 1994, 308.

Јаком чиновничком апарату у новим условима, на основу представљених података, придружују се и разгранате јавне службе, које, иако у мањој мери присутне у варошкој средини, одражавају потребу становништва за државном, правном и здравственом заштитом. Постепени раст ових структура допринео је стварању значајног раскорака између економски снажног центра, у коме доминирају градски патрицији, и сиромашне периферије, на чијим маргинама се почињу уочавати први знаци друштвеног раслојавања.¹⁴

У посматраном периоду чиновништво је и даље играло значајну улогу у животу алексиначке вароши. Посебно је значајно што велики број актуелних чиновника, према попису из 1884. године, потиче из других крајева, а не из саме вароши. На дуже стазе, ова демографска структура могла је довести до напетости између новопридошлог и аутохтоног становништва, те потенцијално угрозити друштвену стабилност заједнице. Пописна грађа не пружа довољно података који би омогућили детаљније праћење ових процеса, али упућује на значај чиновничког кадра у обликовању социјалне и економске динамике вароши.

За разлику од бројних осталих области и правилности, о којима је на основу пописне грађе могуће изводити шире закључке, анализа занимања у сфери верских делатности пружа ограничен аналитички домет. Поуздано се може закључити да је заступљеност верских служби у односу на остала занимања у посматраном периоду била маргинална. Истовремено, уочава се постојање јасно институционално и хијерархијски уређене црквене организације, у оквиру које више од половине пописаних лица из ове категорије чине свештеници. (Табела 4)

Поређењем ових података са резултатима из осталих табела, могуће је уочити и појаву појединих занатских занимања повезаних са црквеним потребама, као што је, рецимо, производња свећа за верску потребе (воскари...). Осим ових посредних показатеља, пописна анализа не омогућава доношење додатних закључака о структури и друштвеној улози ове категорије становништва.

На основу података доступних у овом приказу, као и релевантне литературе, може се закључити да висок удео аграрног становништва представља поуздан показатељ слабог утицаја индустријализације на локалном нивоу. И у случајевима где су уочљиви њени први облици, реч је превасходно о еснафски организованим занатима, који се могу

14 М. Тимотијевић, *нав. дело*, 205–206.

посматрати као претеча каснијих индустријализованих производних комплекса. Да се, упркос постепеном јачању индустријске и занатске производње, удео пољопривредног становништва није нагло смањивао, потврђују и доступни статистички подаци.

Табела 4. Структура верских служби

ЦРКВА И ВЕРСКЕ СЛУЖБЕ (0,60% од укупног броја пописаних носилаца домаћинства)			
категорија	занимање	укупно лица	%
<i>Свештенство</i>	свештеник	4	57,14%
	прота	1	14,29%
<i>Црквењаци и помоћно особље</i>	црквењак	1	14,29%
	фамулус	1	14,29%
УКУПНО:		7	100%

Табела 5. Структура пољопривреде

ПОЉОПРИВРЕДА И СТОЧАРСТВО (23,88% од укупног броја пописаних носилаца домаћинства)			
категорија	занимање	укупно лица	%
<i>Земљорадња</i>	земљеделац	266	95,68%
	баштован	8	2,88%
	тежак	1	0,36%
<i>Сточарство</i>	овчар	2	0,72%
	чобан	1	0,36%
УКУПНО:		278	100%

Табела 6. Структура угоститељства

УГОСТИТЕЉСТВО (8,59% од укупног броја пописаних носилаца домаћинства)			
категорија	занимање	укупно лица	%
<i>Припрема хране</i>	касапин	22	22%
	пекар	17	17%
	ашчија	6	6%
	ћебап/ћебабџија	2	2%
	лебар	1	1%
	кабап	1	1%
	кувар	1	1%
	пивар	1	1%
<i>Угоститељство и пружање услуга хране и пића</i>	кафеџија	35	35%
	кафанџија	1	1%
	келнер	7	7%
	механџија	5	5%
	гостионичар	1	1%
УКУПНО:		100	100%

Према подацима из 1900. године, чак 84,2% становништва било је ангажовано у пољопривреди, док је у индустрији радило 6,7%, у трговини 4,4%, а у јавним службама 4,7% становништва.¹⁵ Суочена са растућом конкуренцијом занатске производње, као и са недовољно развијеним тржиштем за пласман сопствених производа, пољопривреда је доприносила постепеном економском слабљењу и социјалној деградацији сељаштва.¹⁶ И поред свега, такви процеси нису довели до напуштања пољопривредне делатности.

15 Р. Љушић, *Историја српске државности*, књига 2. Србија и Црна Гора – нововековне српске државе, Нови Сад, 2001, 42.

16 М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, књ. 2, Београд, 1989, 59–83.

Крајем 19. века уочавају се извесне промене у афинитетима становништва према појединим пољопривредним гранама. Анализом података приказаних у табели уочава се да се у посматраном периоду удео сточарства у привредној структури алексиначког становништва осетно смањивао у корист земљорадње. (Табела 5) Од сточарских грана, у изузетно малом проценту било је заступљено овчарство, док је више од 95% пољопривредног становништва било ангажовано у земљорадњи. Имајући у виду чињеницу да сточарска производња бележи постепени пад у корист земљорадње, намеће се потреба да се објасни истовремени пораст заступљености касапина у алексиначкој вароши. Ова појава указује на сложеније односе између структуре пољопривредне производње, тржишне потражње и урбаних потреба становништва.¹⁷

Иако се све израженија оријентација ка тржишним механизмима могла наслутити, она се 1884. године још увек није у значајној мери испољавала на српском селу. Земљорадња је и даље била претежно екстензивно усмерена и бележила је скромне приносе, док се период интензивнијег искоришћавања земљишта и акумулације тржишних вишкова, који би превазилазили уске оквири локалног тржишта, тек назирао. Проблем смањења сточног фонда у овом периоду није био ограничен искључиво на локални ниво, већ је регресиван тренд сточарства био присутан и у осталим областима Краљевине.

Полазећи од анализе односа између пољопривредне производње и почетака индустријализације, Мари-Жани Чалић истиче да српско село није имало економски и друштвени капацитет да понесе терет реформских захвата. У том контексту, она указује да процеси одлива становништва са села, као и постепено јачање најамног рада, представљају значајне, али недовољно истражене елементе, које је неопходно темељније укључити у анализу привредних токова Србије 19. века.¹⁸

С друге стране, са укупним уделом од 8,59%, угоститељство заузима значајно место у привредној структури алексиначке вароши. (Табела 6) Организовано превасходно око припреме и послуживања хране и пића, угоститељске радње настојале су да одговоре на шире потребе урбаног становништва. За разлику од производних делатности, услужни сектор био је усмерен на препознавање и задовољавање непосредних потреба

17 Ч. Попов, *Привреда, друштво и политика*, 9.

18 М-Ж. Чалић, *нав. дело*, 38–42.

шире заједнице, што га чини важним показатељем степена друштвене и економске трансформације вароши.

У средини која је постепено тежила напуштању доминантно аграрне привреде и окретању ка индустријским и тржишним токовима, појава пословних људи, трговаца, предузимача и шпекуланата представљала је видљив искорак ка савременим економским моделима и ширем европском контексту.

У том смислу, релативно висок проценат кафеџија може се тумачити као одраз промене вредносних оријентација у транзиционом друштву, све отворенијем према усвајању европских привредних и културних образаца.

Кафане и остали угоститељски објекти нису имали искључиво економску функцију. Постепено су се трансформисали у важна места друштвене интеракције, размене информација, склапања пословних договора, као и формирања јавног мњења и политичке свести.¹⁹ На тај начин, кафана није изоловани привредни субјект, усмерен искључиво на стицање профита, већ постаје јавни простор у коме се преплићу различити друштвени слојеви, културни утицаји и облици социјалне комуникације.²⁰

За локално становништво, посебно у сусрету са новим и страним утицајима, угоститељски објекти представљали су један од ретких простора отворености и социјалне покретљивости, место где је било могуће успоставити шире друштвене контакте.

Што се тиче других података, повећана заступљеност касапина и пекара додатно указује на степен прилагођавања угоститељског сектора основним потребама урбаног становништва, као и на постојање стабилне и континуиране тржишне потражње за прехрамбеним производима. Већ у анализи угоститељства могла се уочити изражена повезаност трговачког и угоститељског сектора.

19 В. Јовановић, *Алкохол – задовољство, навика или порок*, Приватни живот код Срба у деветнаестом веку. Од краја осамнаестог века до почетка Првог светског рата, прир. А. Столић, Београд, 2006, 272–274.

20 М. Тимотијевић, *нав. дело*, 371.

Табела 7. Структура трговине и предузетништва

ТРГОВИНА, ПОСРЕДОВАЊЕ И ПРЕДУЗЕТНИШТВО (11,34% од укупног броја пописаних носилаца домаћинства)			
категорија	занимање	укупно лица	%
<i>Основна трговина и малопродаја</i>	трговац	70	53,03%
	бакалин	27	20,45%
	пиљар	18	13,64%
	дућанџија	2	1,52%
	ситничар	1	0,76%
<i>Посредовање</i>	шпекулант	10	7,58%
	предав	1	0,76%
<i>Предузимачи</i>	предузимач	3	2,27%
УКУПНО:		132	100%

Табела 8. Структура пружаоца услуга

ПРУЖАОЦИ УСЛУГА (1,80% од укупног броја пописаних носилаца домаћинства)			
категорија	занимање	укупно лица	%
<i>Пружаоци услуга</i>	бербер	11	52,38%
	свирач	6	28,57%
	воденичар	3	14,29%
	промотач	1	4,76%
УКУПНО:		21	100%

Значај угоститељских објеката, као места интензивних пословних контаката, сведочи о формирању и постепеном јачању трговачке буржоазије у оквиру варошке средине. Са уделом који прелази половину

укупне заступљености у овој категорији (53,03%), трговци представљају један од најдинамичнијих чинилаца привредног и друштвеног живота, уносећи нове елементе у традиционалне патријархалне оквири вароши.

Кроз своје активности у унутрашњем и спољашњем промету, трговци нису доприносили искључиво снабдевању вароши прехранбеним и луксузним производима широке потрошње, већ су посредно утицали и на ширење нових идеја, навика и образаца понашања. На тај начин, они се профилишу као један од носилаца модернизацијских процеса, који постепено подривају аутархичне и патријархалне моделе привређивања наслеђене из османског периода.²¹

Додатно, подаци из табеле, који указују на учесталу заступљеност бакалина и пиљара у непосредној вези са већим уделом трговаца, упућују на закључак да убрзани развој трговачког сегмента варошке привреде може, на дуже стазе, имати неповољне последице по позицију и конкурентност домаће пољопривредне производње. (Табела 7) Појава шпекуланата и предузетника додатно указује на настанак нових облика пословног понашања и постепено формирање модерних економских односа у алексиначкој вароши, те укључивање варошке средине у шире тржишне и индустријске токове, карактеристичне за савремене европске друштвене и привредне системе с краја 19. века.

Знатно мањи број занимања, према аналитичким критеријумима овог рада, сврстан је у категорију пружалаца услуга локалном становништву. (Табела 8) Спроведена анализа показује да унутар ове групе доминирају бербери, чија је делатност била усмерена на личну негу и одржавање основних хигијенских навика. Њихова квантитативна заступљеност од једанаест лица на нивоу читаве вароши не указује само на величину насеља и обим посла који је било потребно обавити, већ и на постепено ширење спектра свакодневних потреба варошког становништва. Концепти умерености, уредности и „лепог држања” почињу да се уочавају не само у манирима, већ и у спољашњем изгледу.²² Посебну пажњу привлачи присуство свирача у пописној грађи, мада су бројчано слабо заступљени. Њихова појава отвара простор за претпоставке о постојању различитих облика друштвеног и културног живота у вароши, било у оквиру кафанских окупљања, било током јавних активности. Због

21 Н. Вучо, *нав. дело*, 241.

22 Љ. Гавриловић, *Одевање између јавног и приватног*, Приватни живот код Срба у деветнаестом веку, 422–423.

ограничености пописне грађе, овакве претпоставке остају на нивоу индиција и захтевају проверу посредством других врста извора. У оквиру исте категорије, мада у знатно мањем броју, сврстани су и воденичари, чија је делатност била усмерена на млевење жита за потребе локалног становништва. Њихово присуство указује на континуитет традиционалних облика услужне привреде, која је и даље имала значајну улогу у задовољавању основних егзистенцијалних потреба вароши.

Устројство занатске организације и организованост производње почивали су на строгим правилима еснафске организације. Еснафски систем, опстао још из османског периода, првобитно је имао за циљ окупљање занатлија унутар одређених еснафа и заштиту њихове производње од стране конкуренције, нарочито индустријске робе.²³ Тема регулисања еснафског система била је предмет више расправа током 19. века. Чак је и кнез Милош покретао питање уређења еснафа, први пут 1836. године, али неуспешно, а затим и неколико година касније.²⁴

Да би се систематски решавало еснафско питање, 1847. године донета је посебна уредба која се тицала начина организације еснафских удружења. Њоме је омогућено подстицање њихових активности, као и умрежавање ради међусобне заштите од стране конкуренције. Уредбом су прецизно дефинисана правила, одређујући који занати могу, а који не могу бити чланови еснафа. Од заната који су се могли организовати у еснафе издвајају се следећи: „Кројачки, терзиски, сукнарски или абациски, кожухарски, ћурчиски, папуџиски, чизмарски, опанчарски, хлебарски, свећарски, сапунџиски или мумџиски, леџедарски, ковачки браварски, котларски, лимарски или тенећески, столарски или дограмаџиски, коларски, табачки, лончарски, бојаџиски, пушкарски или туфегџиски, берберски, зидарски и дунђерски.”²⁵ Међутим, чак ни политика власти усмерена на заштиту занатлија није могла да се супротстави неухватљивој стихији времена и новим европским економским токовима. Током друге половине 19. века постепено долази до појаве нових заната и производних образаца. Држава се све више окреће ка тржишном механизму, а продирање тржишно дефинисане конкуренције доводило је до опасности да се смање или нестану традиционалне еснафске организације. (Табела 10)

23 Н. Вучо, *нав. дело*, 195.

24 *Исто*, 195.

25 *Исто*, 166.

Табела 9. Занати

ЗАНАТИ (19,24% од укупног броја пописаних носилаца домаћинства)			
категорија	занимање	укупно лица	%
<i>Метал, оруђе, ковачки занати</i>	ковач	41	18,30%
	налбантин	8	3,57%
	поткивач	7	3,13%
	стругар	3	1,34%
	кантарџија	3	1,34%
	пушкар	2	0,89%
	ножар	2	0,89%
	метлар	1	0,45%
	лимар	1	0,45%
	шосер	1	0,45%
УКУПНО:		69	
<i>Дрвни занати</i>	столар	15	6,70%
	качар	9	4,02%
	колар	8	3,57%
	тишлер	2	0,89%
	стројач	1	0,45%
УКУПНО:		35	
<i>Одећа, текстил, обућа</i>	терзија	66	29,46%
	обућар	25	11,16%
	абација	7	3,13%
	кројач	5	2,23%
	крпач	4	1,79%
	ћурчија	3	1,34%
	јоргандија	2	0,89%
	асурџија	2	0,89%
	опанчар	2	0,89%
	папуџија	2	0,89%
	перак	1	0,45%
	ткач	1	0,45%
УКУПНО:		120	
УКУПНО:		224	100%

Табела 10. Процентуални однос старих и нових занимања, приказаних у попису из 1884. године

СТАРИ (ОРИЈЕНТАЛНИ) ЗАНАТИ	72,46%
НОВИ ЗАНАТИ ЕВРОПСКОГ ПОРЕКЛА	27,54%

Као што се може уочити на основу пописа из 1884. године, на простору Краљевине Србије и даље је доминирала група такозваних оријенталних занимања, са уделом од 72,46%. Поставља се питање да ли је овако висока заступљеност последица тога што су застарели и оријентални називи и даље били дубоко укорењени у свести људи, па су их они, приликом ручног састављања пописних материјала, нехотице пренели, или је ова цифра одраз реалног стања у привредном животу.

И поред развоја нових економских токова у том периоду, српски занатлија, привикнут на сигурност еснафског устројства и традиционалних друштвених структура, уживао је предности које су надмашивале могућности тржишних закона тог времена. Постојаност прихода, заштита од неизвесности тржишне конкуренције и предвидљивост радног процеса подстицали су га да одржава старе обрасце деловања.²⁶ Промене су ипак биле неизбежне. Постепено, нова правила и економски механизми трансформисаће поједина стара занимања.

Да бисмо систематски приступили проучавању свих заната забележених у попису људства, овај рад се ослања на методолошки оквир који подразумева класификацију појединачних занимања. Занати су сврстани у неколико целина, а критеријуми за груписање били су: материјал који се користио у примарној обради, начин обраде и примењене технике, уз посебан акценат на исходе занатског рада. Ишчитавањем резултата из табеле, уочава се да су најбројнији ковачки и налбантиски/поткивачки занати. Нажалост, на основу пописа не можемо доћи до података о томе какав је био тренутни степен индустријализације, али на основу директних показатеља може се претпоставити да у неким мањим групама заната ипак постоји употреба модернијих техника и напреднијих обрађивачких метода. У оквиру дрвних заната, столари предњаче са уделом од

26 Н. Вучо, *нав. дело*, 203–204.

6,70%, а као специјалисти у финој обради дрвета били су произвођачи намештаја, транспортних средстава и других предмета који су снажно утицали на опрему варошког домаћинства. Трећу по бројности групу у овој категорији чине занати специјализовани за фино обраду текстила, коже и других материјала, међу којима су најзаступљеније терзије и обућари, док су кројачи и ћурчије били у мањем броју. Њихов рад све више је обликовао свакодневни живот становника, омогућавајући прилагођавање локалне моде савременим европским стандардима. Постепено је долазило до трансформације ових заната ка индустријском начину производње, нарочито када су се створили вишкови потрошне робе и јавила потреба за њиховим систематским пласирањем.

Посебној групи заната припадала су занимања која су производила робу широке потрошње, доступну на панађурима или у локалним дућанима. (Табела 11) У ову категорију спадају дунђери специјализовани за производњу буради (26,87%), као и дуваницје (19,40%), који су се бавили узгојем, прерадом и продајом дувана. Учесталост ових занимања указује на привредне приоритете алексиначке вароши, док јавни живот у кафанама и употреба алкохола осликавају културне и социјалне навике становништва. С друге стране, производња буради, казана и металног посуђа такође је била значајна. Поред тога, поједини производи служили су као симболи елеганције и престижа, често скупе робе за стандарде тог времена. Само индустријализацијом и масовном производњом ови производи постају приступачни ширем слоју становништва, показујући трансформацију тржишне доступности и промену друштвених навика.

Са свега 3,52% у укупном привредном учинку, занимања повезана са саобраћајем и сродним занатима заузимају релативно скроман удео. Саобраћај се и даље углавном обављао уз помоћ коња и запрежних возила. (Табела 12) Градња железнице на релацији Београд–Ниш започета је 1881. године, а свечано отварање одиграло се тек 20. августа 1884. године, у време спровођења пописа.²⁷ Овим догађајем започет је нови период, обележен све јачом индустријализацијом и постепеним ослобађањем економског и саобраћајног система од традиционалних ограничења. У пописној грађи забележено је и присуство заната повезаних са грађевин-

27 М. Спирић, *Историја Алексинца и околине од краја Првог српско-турског рата 1876–1877. године до краја владавине краља Милана Обреновића 1889. године и развој привреде и здравства у Алексинцу и околини у 19. веку. Књига трећа*, Алексинац, 2006, 491–492.

нарством, при чему примат и даље заузимају традиционалне делатности. Истовремено, појава бојација, молера и фарбара указује на постепени пораст животног стандарда варошана (Табела 13), а присуство инжењера међу грађевинским радницима осликава почетке модернизације и увођење нових техничких стандарда. Овим истраживањем установљено је да је само 4,90% пописаних носилаца домаћинства било ангажовано као радна снага, што указује на ограниченост економске активности у друштву осме деценије 19. века унутар алексиначке вароши. (Табела 14) Лица која се нису могла класификовати ни у једну од категорија сврстана су у Табелу 15. Преглед привредних делатности даје интересантне податке, који показују да Алексинац 1884. године није био учмала средина, већ простор обележен извесним друштвено-економским динамизмом свога доба.

Табела 11. Занатска производња робе за ширу употребу

ЗАНАТСКА ПРОИЗВОДЊА РОБЕ ЗА ШИРУ УПОТРЕБУ (5,76% од укупног броја пописаних носилаца домаћинства)			
категорија	занимање	укупно лица	%
<i>Роба за ширу употребу</i>	дунђер	18	26,87%
	дуванџија	13	19,40%
	ужар	11	16,42%
	пинтер	5	7,46%
	сапунџија	4	5,97%
	лончар	4	5,97%
	казанџија	3	4,48%
	мумџија	3	4,48%
	рогожара	2	2,99%
	ћумурџија	1	1,49%
	сајџија	1	1,49%
	воскар	1	1,49%
	пудар	1	1,49%
УКУПНО:		67	100%

Табела 12. Саобраћај и занати са њим повезани

САОБРАЋАЈ И ЗАНАТИ ПОВЕЗАНИ СА ЊИМ (3,52% од укупног броја пописаних носилаца домаћинства)			
категорија	занимања	укупно лица	%
<i>Саобраћај и занати повезани са њим</i>	кочијаш	21	51,22%
	рабаџија	11	26,83%
	суруџија	3	7,32%
	самарџија	3	7,32%
	амџија	1	2,44%
	сарач	1	2,44%
	арџија	1	2,44%
УКУПНО:		41	100%

Табела 13. Грађевинарство и занати са њим повезани

ГРАЂЕВИНАРСТВО И ЗАНАТИ СА ЊИМ ПОВЕЗАНИ (2,06% од укупног броја пописаних носилаца домаћинства)			
категорија	занимање	укупно лица	%
<i>Грађевинарство и занати са њим повезани</i>	мутавџија	8	33,33%
	бојџија	8	33,33%
	инжињер	2	8,33%
	бунарџија	2	8,33%
	молер	2	8,33%
	фарбар	1	4,17%
	циглар	1	4,17%
УКУПНО:		24	100%

Табела 14. Структура људске снаге

ЉУДСКА СНАГА (4,90% од укупног броја пописаних носилаца домаћинства)			
категорија	занимање	укупно лица	%
<i>Људска снага</i>	надничари	49	85,96%
	слуге	5	8,77%
	калфе	2	3,51%
	слушкиње	1	1,75%
УКУПНО:		57	100%

Табела 15. Лица која према попису немају дефинисано занимање

ЛИЦА КОЈА ПРЕМА ПОПИСУ НЕМАЈУ ДЕФИНИСАНО ЗАНИМАЊЕ (10,48% од укупног броја пописаних носилаца домаћинства)			
категорија	занимање	укупно лица	%
<i>Без занимања (људи са сопственим приходом, удовци, удовице)</i>	без занимања	111	90,98%
<i>Пензионери</i>	пензионери	4	3,28%
<i>Ђаци</i>	ђак	4	3,28%
<i>Просјаци</i>	просјак	1	0,82%
<i>Остала лица</i>	2 лица заведена у попису недостају у препису		
УКУПНО:		122	100%

OCCUPATIONS AND ECONOMIC ACTIVITY OF THE POPULATION OF THE TOWN OF ALEKSINAC ACCORDING TO THE 1884 CENSUS

Summary:

From the perspective of social and economic transformation, this paper examines the gradual integration of the town of Aleksinac into the broader market and industrial currents of the nineteenth century. Although agriculture remained the foundation of the local economy, the emergence of new occupations and service activities points to the ongoing processes of urbanization and modernization.

The population census of 1884 provides valuable insight into the economic structure of Aleksinac in the second half of the nineteenth century. Based on data on the occupations of household heads, it is possible to trace economic relations, the transition from a traditional agrarian economy toward more industrial and market-oriented forms, and the emergence of new craft and service activities indicative of contact with European and modern economic trends. Although primarily intended for fiscal purposes, the census material enables the reconstruction of socio-economic changes and demographic structures in the town.

The analysis shows that agriculture remained the dominant activity, accounting for 23.88%, with crop farming significantly more prevalent than livestock breeding. Crafts, trade, and entrepreneurship constituted the second most important categories, while services, public administration, and hospitality were moderately represented. Activities in the fields of education, culture, and religious life were only marginally present, which may be interpreted as reflecting the persistence of traditional, patriarchal cultural patterns, as well as the population's economic orientation toward activities that ensured immediate income.

Urban social strata—particularly clerks, officials, merchants, and artisans—played a key role in the town's socio-economic structure. The administrative cadre contributed to institutional stability and the promotion of modernization, while merchants and entrepreneurs introduced new economic and cultural patterns. Hospitality establishments functioned as important public spaces for social interaction and commercial exchange, and the close connection between the commercial and hospitality sectors points to the early emergence of bourgeois economic relations within the local community.

Мр Небојша Ђокић

Српски научни центар, Београд

ndjokic05@gmail.com

АНАХОРЕТИ, МЕКА МОЋ И МОЈСИЊСКА СВЕТА ГОРА

Апстракт: Овај рад истражује феномен „Мојсињске Свете горе” кроз призму византијске војно-стратегијске мисли и концепта „меке моћи”. Насупрот традиционалном историографском ставу да је овај исихастички центар настао искључиво као производ повлачења монаха у „пустињу” крајем XIV века, аутор указује на знатно старији континуитет овог простора. Анализом положаја кључних утврђења (Сталаћ, Бован, Трубареве) и постојања старијих археолошких слојева (X–XII век), рад поставља тезу да је концентрација анахорета на стратешки виталној „Капији Поморавља” служила као свесна пројекција царског утицаја. У раду се даље разматра византијска доктрина „праведног рата” и употреба мисионарства као инструмента хибридног ратовања током епохе Комнена. Посебан фокус стављен је на деловање Теофилакта Охридског и његов концепт прилагођавања хришћанства „варварима” као вид културне и политичке асимилације у пограничним областима.

Кључне речи: Мојсињска Света гора, Византија, исихазам, мека моћ, анахорети, војна стратегија, мисионарство, Теофилакт Охридски.

Тема Мојсињска Света гора је веома интересантна, не само за шири круг читалаца, већ и за стручне кругове. Аутор ових редова је написао две краће монографије¹ и 8 радова² на ову тему, од којих су обе

- 1 О. Думић, Н. Ђокић, М. Стевић, *Планина недосађаних снова, Свети Нестор код Витковца*, Крушевац, 2006; исти, *Тиховање Романа Синаита или Манастир Свети Роман*, Крушевац, 2006.
- 2 Н. Ђокић, Д. Боторић, *Цркве и црквишта Мојсињских планина (археолошко-архитектонско рекогносцирање)*, Српско археолошко друштво – XIX скупштина и годишњи скуп, ур. М. Миленковић, М. Ђорђевић, Сремска Митровица, 1997, 70–71; Н. Ђокић, *Св. Нестор у Витковцу*, Расински анали 1 (2003), 87–112; Н. Ђокић, О. Думић, *Манастир Мрзеница*, Гласник – Службени лист Српске православне цркве 10 (2004), 269–270; Љ. Поповић, Н. Ђокић, М. Стевић, *Прилози познавању историје манастира Наупаре до Првог светског рата*, Расински анали 3 (2005), 29–41; О. Думић, Н. Ђокић, М. Стевић, *Тиховање Романа Синаита*; Н. Ђокић, *Прилог познавању историје две средњовековне цркве посвећене Светом Николи у Својнову и Браљини*, Капија Поморавља. Тематски зборник, ур. В. Стојанчевић, С. Мишић, А.

монографије и три рада цитирани више од десет пута, а укупна цитираност је негде између 80 и 100 пута. Дакле, интересовање постоји, а више историчара и историчара уметности је тражило од мене да напишем монографију којом бих обрадио све манастире, цркве, манастиришта и црквишта Мојсињске Свете горе пошто сам једини детаљно теренски истражио тај простор. Премда је прошло већ 37 година од започињања истраживања, планирам тек сад да напишем ту монографију. Зашто је било потребно толико времена?

Кренимо редом.

Још давне 1989. године на једном од оснивачких састанака Друштва пријатеља манастира Светих Архангела код Призрена данас покојни професор Војкан Јовановић предложио ми је да истражим Мојсињске планине и напишем детаљни рад на ту тему. Већ крајем те године почео сам да обилазим Мојсињске планине.³ Нажалост, почео је рат и имао сам преча посла. Тек 1997. године тадашњи начелник у Војноисторијском институту Слободан Бранковић повезао ме је са колегиницом Данијелом Боторић из Новог Сада која је на Архитектонском факултету у Београду добила задужење да обради цркве на Мојсињским планинама као тему дипломског рада. Током следећих годину дана нас двоје смо детаљно истражили све манастире, цркве, манастиришта и црквишта на Мојсињским и Послонским планинама. Пошто се колегиница Боторић ускоро придржила тиму Марка Поповића, резултате ових а и каснијих истраживања Мојсињске Свете горе током више од 25 година сам публиковао сам или у сарадњи са Оливером Думић и покојним Миломиром Стевићем. Међутим, као што сам навео на почетку, и поред десетак

Булатовић, Варварин-Крушевац, 2011, 329–344; О. Думић, Н. Ђокић, *Из историје Алексинца и околине у XVI веку*, Алексинац и околина у прошлости. Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 3. септембра 2016. године у Алексинцу. 500 година од првог писаног помена 1516–2016, ур. С. Рајић, Алексинац, 2016, 65–106; Н. Ђокић, М. Стевић, *Поседи манастира Дренче у околини Крушевца*, Загрлата у историји српског народа, ур. И. Бецић, Љ. Васиљевић, Велики Шиљеговац–Крушевац, 2017, 37–50; Н. Ђокић, А. Костић Ђекић, *Црква Светог Архангела Гаврила у Великом Шиљеговцу до Првог светског рата*, Капија Поморавља у духовној историји српског народа, ур. С. Рајић, Крушевац–Својново, 2017, 59–70; Н. Ђокић, *Цркве и манастири Мојсињских планина у писаним изворима до ослобођења од Турака*, Расински анали 16 (2018), 37–64.

3 И данас се сећам тог првог обиласка цркве Свети Нестор код Витковца и великог утврђења изнад цркве.

налова на ову тему, нисам приступао изради монографије јер се неке ствари никако нису уклапале.

При спомињању Мојсињске Свете горе, прва асоцијација су монаси исихасти. Међутим, осим манастиришта Јаковић, сви остали храмови су или старији од краја XIV века (рецимо Црква Свете Тројице у Граду Сталаћу и Свети Јован Главосек у Стеванцу) или бар имају старију фазу (Свети Роман, Свети Нестор или данас срушена Црква Свете Богородице на Ђуниском гробљу припадају периоду од X до XII века, а прве две и позноантичком).

Када говоримо о исихастима, обично се подразумева да су се они склањали у „пустиње“, што даље од насеља. Овде је око 1400. године, поред познатих тврђава у Сталаћу и Бовну, у непосредној близини постојало и утврђење у Трубареву. Штавише, око 1100. године су, поред споменутих, постојале и врло јаке тврђаве на Укоси (између Сталаћа и Стеванца) и изнад цркве Свети Нестор у Витковцу. И што је најбитније, Сталаћ и непосредна околина се у војно-стратегијској географији сматра Капијом Поморавља. Врло је необично да се исихастички центар налази у непосредној близини једне од најзначајнијих стратегијских тачака Србије.⁴ О анахоретима се у нашој науци мисли само као о претечама исихаста. У нашим стручним круговима занемарује се једна врло битна улога коју су имали анахорети у византијском царству. То је „пројекција меке моћи царства“.

Појам рата у Византији

Рат између друштвених заједница увек произилази из неког политичког стања и изазива га само политички мотив. Рат је, дакле, политички акт, односно продужење политике другим средствима. Политичка намера је сврха, а рат је средство – а средство без сврхе не може

4 Н. Ђокић, М. Стевић, *Краћи прилози историји града Сталаћа*, Расински анали 3 (2005), 44–62; Н. Ђокић, Д. Рашковић, *Град Сталаћ капија Поморавља*, Весник Војног музеја 34 (2007), 11–28; Н. Ђокић, *Прилог проучавању фортификацијских система Моравске Србије*, Моравска Србија: историја – култура – уметност. Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 29. септембра у Крушевцу и 30. септембра 2007. године у манастиру Наупаре, ур. С. Мишић, Крушевац, 2007, 265–291; Н. Ђокић, *Трг у Загрлати (Ћунис)*, Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља – према писаним изворима, ур. С. Мишић, Београд, 2010, 297–298; исти, *Сталаћ, исто*, 284–288; С. Мишић, Н. Ђокић, *Капија Поморавља у историјској и војној стратегијској географији*, Капија Поморавља, 109–152.

се никада замислити. Рат у свим околностима не треба да замишљамо као независну појаву, већ као политички инструмент. Само са овом представом је могуће да не паднемо у противуречност са целокупном војном историјом, већ да је схватимо.

Све ово нам показује колико различити могу бити ратови по природи својих узрока и односа из којих произилазе. Рат у сваком конкретном случају мења своју природу и с обзиром на тежње које у њему владају, представља чудновато тројство, састављено из првобитне силовитости свога елемента, мржње и непријатељства, које треба сматрати природним нагонима, затим из игре вероватноће и случајности, која га чини слободном делатношћу духа и коначно из подређене природе политичког инструмента, због чега припада разуму. Најбитнији чинилац у рату су међународни односи.⁵ Они су ти који, по правилу, одређују циљ и карактер рата, а најчешће и његов исход. Због тога, незмисливо је проучавање ратова без проучавања међународних односа. Другим речима, као што је рат и сувише озбиљна ствар да би се препустио само војницима, тако се ни војна историја не може оставити само војним историчарима. Наравно, не треба отићи ни у другу крајност и доћи у ситуацију коју је најбоље исказао један од највећих историчара свих времена сер Чарлс Оман (Sir Charles Oman) у делу „О писању историје“:⁶

„Као и средњовековни манастирски хроничари тако и модерни историчари често не знају више о томе шта значи рат сем то да проузрокује разне страхоте и да га прате жалосни губици живота. И једни и други тежили су да прикрију своје лично незнање или антипатију према војним стварима умањујући њихову важност и значај у историји.“⁷

Акт расуђивања који врши историчар јесте у томе да рат који проучава правилно схвати у овом погледу, да га не сматра или не опише као нешто што он по природи односа не може да буде. Војна историја као забележено искуство, ако се исцрпно проучи, показује све разнолике чиниоце који чине рат, не заборављајући ниједан. Војна историја може се поделити на ратну историју и историју ратне вештине. Прва детаљно износи сваки рат, са циљем који се желео постићи сваким маневром и борбом. Поред ратних дејстава, даје и преглед политичких збивања везаних уз рат. Историја ратне вештине испитује развитак те вештине у разним епохама,

5 Најбитнији чинилац у рату су међународни односи.

6 С. Оман, *On the Writing of History*, New York, 1935, 159.

7 Исто.

а у односу на политичко и друштвено уређење зараћених држава, водећи рачуна и о стратегији, тактици, опреми и наоружању зараћених страна, њиховом економском потенцијалу, моралу итд. Њен циљ је да омогући да се дође до општих начела која важе у рату (на пример начело груписања снага, начела изненађења, начела јединства дејства итд.).⁸

Ово што смо изнели је савремено схватање рата, засновано на начелима класика као што су Клаузевиц, Жомини и други. Да видимо шта су о рату мислили Византинци.⁹ Након што је Вукан опустошио крај око Скопља, Полог и Врање, Алексеј је решио да га казни. Стога се одмах наоружа и „крену равно према Далмацији журећи да поново обнови порушене тврђаве и врати их у пређашње стање и да изврши одмазду за оно што је он (Вукан) из обести био учинио”.¹⁰

Међутим, цар је успут имао тешкоћа са Нићифором Диогеном, који је хтео да га убије и преузме власт. Упрок томе, Алексије није клонуо: „Х τοιαῦτα μὲν οὖν τὰ ἐκ τοῦ Διογένους συμπεσόντα τῷ αὐτοκράτορι...”¹¹

Обратимо пажњу на реченицу: „αὐτοκράτωρ ἀκηδιῶν οἷον καὶ ἀποστρεφόμενος τὴν ἐμφύλιον μάχην (κἂν γὰρ Δαλμάται ἦσαν, ἀλλ’ ὅμως Χριστιανοί)” (Аутократор благонаклоно прими варварина јер се осећао потиштен и желео да избегне грађански рат; јер, мада то бејаху Далмати, ипак бејаху хришћани.) Да погледамо како је Б. Крекић протумачио ове Аanine речи: „Ова Анина реченица интересантна је, како за познавање

8 Л. Л. Бајков, *Војна историја*, Београд, 1911, 16–17; А. А. Свечин, *Еволуција ратне вештине*, Београд, 1956, 27–29.

9 Ово је савремено схватање рата, засновано на начелима класика.

10 *Византијски извори за историју народа Југославије*, том III, ур. Г. Острогорски, Београд, 1966, 388.

11 „Х τοιαῦτα μὲν οὖν τὰ ἐκ τοῦ Διογένους συμπεσόντα τῷ αὐτοκράτορι, παραδόξως τῆς ἀμάχου τοῦ Ὑψίστου χειρὸς ῥυσαμένης τοῦτον ἐξ ὑπογούου κινδύνου· αὐτὸς δὲ πρὸς οὐδὲν τῶν συμπιπτόντων ἐμαλακίζετο, ἀλλὰ καὶ ὥς κατευθῆναι Δαλματίας ἤλανε. μεμαθηκῶς δὲ ὁ Βολκάνος τὴν εἰς τὸ Λιπένιον τοῦ αὐτοκράτορος ἔλευσιν καὶ ἐπικαταλαβόντα τοῦτον θεασάμενος καὶ πρὸς τὰς ῥωμαϊκὰς παρατάξεις καὶ τὸν συνασπισμὸν ἐκείνων καὶ τὴν στρατηγικὴν πανοπλίαν μὴδ’ ἀντωπῆσαι δυνάμενος ἀποστείλας παραχρῆμα τὰ περὶ εἰρήνης ἡρώτα ὑπισχνούμενος ἅμα καὶ αὐτοὺς τοὺς προὔποσχεθέντας ὁμήρους ἀποστεῖλαι καὶ μηδὲν τι δεινὸν τοῦ λοιποῦ διαπράξασθαι. δέχεται τοίνυν τὸν βάρβαρον ἀσμένως ὁ αὐτοκράτωρ ἀκηδιῶν οἷον καὶ ἀποστρεφόμενος τὴν ἐμφύλιον μάχην (κἂν γὰρ Δαλμάται ἦσαν, ἀλλ’ ὅμως Χριστιανοί)· ἐκεῖνος δ’ εὐθὺς τεθαρρηκῶς προσελήλυθει συνεπαγόμενος τοὺς τε συγγενεῖς καὶ ἐκκρίτους τῶν ζουπάνων καὶ προθύμως ὁμήρους τοὺς αὐτοῦ ἀνεψιαδεῖς τῷ αὐτοκράτορι παραδέδωκε, τὸν τε Οὐρρεσιν καλούμενον καὶ Στέφανον τὸν Βολκάνον καὶ ἑτέρους τὸν εἴκοσιν ἀριθμὸν ἀποπληροῦντας· οὐ γὰρ ἐνὸν ἦν αὐτῷ ἄλλως πῶς τοῦ λοιποῦ διατεθῆσθαι.” A. Comnenae, *Alexias*, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 40/1, ed. D. Reinsch, Berlin, 2001, IX, 10, 279–280.

њеног личног схватања ствари, тако и менталитета времена у којем је живела и писала...”¹²

У време када је Б. Крекић писао ове редове, изучавање војне историје Византије је било у повоју. Последњих тридесетак година је објављен не само огроман број радова на ову тему, него и већи број монографија, укључујући и оне у којима је обрађивана стратегија византијске империје.¹³ Интересантно је да је значајна пажња посвећена византијској армији XI века.¹⁴

У свим овим радовима је разматран и однос византијске цркве према рату, као и коришћење цркве у византијској стратегији. Нема потребе да све то овде понављамо па ћемо се осврнути само на коришћење цркве у византијској стратегији на Балкану у периоду од X до XII века. Споменимо и то да је тренутно највеће спорење у византологији, кад је реч о употреби цркве у византијској стратегији, да ли је постојао свети рат у Византији или не. Још увек не постоји консензус по овом питању. Византинци су користили цркву за оно што је данас познато као хибридни рат.¹⁵

12 Византијски извори за историју народа Југославије III, 388–389.

13 Видети: S. Blöndal, B. Benediktz, *The Varangians of Byzantium*, Cambridge, 1978; W. Kaegi, *Some Thoughts on Byzantine Military Strategy*, Brookline, 1983; M. Bartusis, *The Late Byzantine Army*, Philadelphia, 1992; W. Treadgold, *Byzantium and Its Army*, Redwood City, 1998; J. Haldon, *Warfare, State and Society in the Byzantine World*, London, 1999; B. В. Кучма, *Военная организация Византийской империи*, Алетея, 2001; J. Birkenmeier, *The Development of the Komnenian Army*, Leiden, Boston, Köln, 2002; J. Haldon, *Byzantium at War 600–1453*, Oxford, 2002; E. McGeer, *Sowing the Dragon's Teeth. Byzantine Warfare in the Tenth Century* Washington, 2008; R. Scott, *Byzantine Chronicles and the Sixth Century*, Farnham, 2008; E. Luttwak, *The Grand Strategy of the Byzantine Empire*, Cambridge, 2011; M. Decker, *The Byzantine Art of War*, Yardley, 2013; А. В. Банников и М. А. Морозов, *Византийская армия*, Санкт-Петербург, 2013; А. С. Мохов, *Византийская армия в середине VIII - середине XI в. Развитие военно-административных структур*, Екатеринбург, 2013; A. Madgearu, *Byzantine Military Organization on the Danube, 10th-12th Centuries*, Brill, 2013; Y. Stouraitis, *A Companion to the Byzantine Culture of War*, ca. 300–1204, Brill, 2018.

14 А. С. Мохов, *К вопросу о византийской военной доктрине у XI в., Античная древность и средние века* 30 (1999), 158–168; исти, *Военная политика императора Византии, Античная древность и средние века* 34 (2003), 275–296; D. Hupchick, *The Bulgarian-Byzantine Wars for Early Medieval Balkan Hegemony*, Cham, 2017; *The Emperor in the Byzantine World. Papers from the Forty-Seventh Spring Symposium of Byzantine Studies*, ed. S. Tougher, New York–London, 2019.

15 A. Laiou, *On Just War in Byzantium*, To Hellenikon, Hellenic Antiquity and Byzantium. Studies in Honor of Speros Vryonis Jr. Studies in Honor of Speros Vryonis, Jr, ed. J. Langdon, New Rochelle, 1993, 153–174; T. Kolbaba, *Fighting for Christianity: Holy War*

Праведни рат

Офанзивна војна политика византијске владајуће елите од краја X до половине XI века, а у мањем обиму и током XII века, показала је да би религија могла имати подједнако важну улогу у легитимисању експанзивног рата чак и у одсуству доктрине генеричког „светог рата”, какви су били дихад или крсташки ратови.¹⁶

Овај дискурс о праведном рату обезбедио је византијским царевима неограничени потенцијал да оправдају офанзивно ратовање. Рецимо, ограничено војно напредовање против муслимана у време владавине Лава VI правдају аксиомом да ромејски цар није захтевао назад оно што није његово, већ оно што је раније било под римским гвозденим штапом.¹⁷ Током бугарског рата у првој половини X века, византијска владајућа елита је заузимање територије под бугарском владавином правдала чињеницом да су то раније били римски поседи.¹⁸

Једино документовано одступање од овог доминантног идеолошког модела је посведочено у доба цара Никифора II Фоке (963–969). Фока се обратио Цркви и затражио да се сви погинули војници прогласе мученицима.¹⁹ Овакав приступ је дефинисао све непријатеље царства као неправедне агресоре и као безбожнике.²⁰

Византијска реакција према овом новом феномену је индикативна за различит развој хришћанско-римске ратне етике на истоку и западу у постримском свету.²¹ Став византијских аутора према прва три велика крсташка рата је претежно негативна. Ово важи и за Никету Хонијата, који изражава најпозитивнији однос према циљевима крсташа.²² На то указује неспремност царске власти да својим снагама подржи крсташе.²³

in the Byzantine Empire, *Byzantion* 68 (1998), 194–221; G. Dennis, *Byzantine Views of Free Will and War*, *Journal of Oriental and African Studies* 36 (2001), 31–39.

16 I. Stouraitis, *Civil War in the Christian Empire*, *Byzantina Symmeikta* 19 (2009), 201–208.

17 Arethas, *Arethae archiepiscopi Caesariensis Scripta minora*, ed. L. G. Westerink, V. II, Leipzig, 1972, 14–16, 33, 62.

18 T. Daphnopatès, *Théodore Daphnopatès, Correspondance*, ed. J. Darrouzès, L. G. Westerink, Paris, 1978, 5, 121–124.

19 Y. Stouraitis, *A Companion*, 82–83.

20 F. R. Trombley, *The Moral Imperative of Holy War*, *The Crusades and their Sources*, ed. J. France, W. Zajac, London, 1998, 118–133.

21 J. Shepard, *Byzantium and the First Crusade*, *Studies in Church History* 34 (1997), 107–129.

22 A. Comnenae, *Alexias*, X 5, 10; X 6, 7; X 9, 1; Y. Stouraitis, *A Companion*, 84.

23 J. Shepard, *The Byzantine Commonwealth*, *The Cambridge History of the Byzantine Empire*, Cambridge, 1988, 227–241; R.-J. Lilie, *Byzantium and the Crusader States 1096–*

У том светлу, обрасци оправдања мале реконквисте у време Комнена није одступало од норми римске „реконквисте”. Ана Комнена сведочи о схватању које је озаконило војну активност Алексија I против Турака Селџука када нас извештава о царевом захтеву да се Турци повуку са свих римских територија.²⁴ Приврженост традиционалним нормама етике римског рата показује њена изјава по којој би Алексије I вратио римску власт над целим бившим *Orbis Romanus*, ако би услови били повољнији.²⁵ Никита Хонијат и Јован Кинам оправдали су поновно освајање територија у Малој Азији од стране Јована II Комнина, уз аргумент да су то бивши римски поседи, чак и када је царева војна активност била усмерена против аутохтоног хришћанског становништва које није било вољно да се потчини његовој владавини.²⁶ Последњи аспект такође указује на неслагање ставова у погледу ратовања између владарске елите Цариграда и поново потчињаваног хришћанског становништва. То становништво се није а priori поистовећивало са империјалним идеалима ослобођења тј. поновног освајања, попут ставова које је дворски песник Теодор Продромос износио у својим песмама да оправда офанзивну делатност Јована II. Његове песме су истицале константинопољске римске прерогативе који су оправдавали намеру Византије да обнови своју власт над градовима и њиховим становништвом ратовањем у савезу са Богом на бојном пољу.²⁷

Овај римски приступ у оправдавању рата против Турака боље су документовани у проповеди коју је написао Еутимиос Малакес 1176. године поводом прославе обнове тврђава Дорилаион и Сублаион у Малој Азији од стране Манојла I (1143–1180). Дворски панегирист је тврдио да је цар рекао својим војницима да су „бранили побожност и борили се у име Бога. Нису освајали варварске градове нити тежили за оним што није њихово. Нису учинили неправду, већ су се борили за оно што је њихово”. Праведни узрок овог рата још једном је дефинисан појмом поновног преузимања територије која је некада била под римском царском влашћу. Повод за сукоб није била верска разлика, већ инвазија и окупација некадашње царске територије, што је служило као главно оправдање за рат

1204, Oxford–New York, 1993, 6–24; I. Stouraitis, *Just War and Holy War in the Middle Byzantine Period*, Byzantion 81 (2011), 26–42; Y. Stouraitis, *A Companion*, 84–85.

24 A. Comnenae, *Alexias*, X 10, 5; X 11, 2; X 11, 5.

25 A. Comnenae, *Alexias*, VI 11, 3.

26 Y. Stouraitis, *A Companion*, 85.

27 W. Hörandner, *Theodoros Prodromos: Historische Gedichte*, Vienna, 1974, 92–108.

против Турака. Још једном религиозни дискурс није био примаран при доношењу одлуке о рату, али је донекле оправдавао политичке разлоге који су наметнули одређена ограничења у вођењу византијских ратова.²⁸ Иако се чинило да је Манојло I покушао да имитира крсташке мотиве желећи себи титулу мученика и борца Христовог ако погине на бојном пољу, према истом панегиристи, и циљеви и оправдање његове ратне политике били су јасно изведени из традиционалних норми византијски *ius ad bellum*, попут оних код његових претходника.²⁹ Ништа не указује на то да су се ставови људи – јер су они првенствено конфигурисани кроз идеолошке поруке Цркве – у вези односа између рата и мучеништва значајније променили током XII века. То постаје евидентно у коментарима канониста из XII века – Јована Зонаре, Теодора Балсамона и Алексија Аристена — на канон Светог Василија, у којима се они осврћу на захтев цара Нићифора II Фоке упућен Цркви. Зонара и Балсамон су канон Светог Василија о трогодишњем одлучењу војника од причешћа оценили као непрактичан, истичући да би његова строга примена онемогућила војску у трајној мисији одбране граница и хришћанског становништва. И поред тога, ниједан од њих тројице није одбацио идеолошку ваљаност канона који су били аргументи за одбацивање Фокиног појма смрти војника у бици као чин који води опростењу и мучеништву.³⁰

Мисионарство као елемент византијске стратегије

Неспорно је да су готово сви Византинци били искрени хришћани, али се истовремено уочава и константна инструментализација религије као средства за ширење утицаја царства на стране владаре и народе. За побожне Ромеје у томе није било никаквог цинизма или контрадикције, чак ни када су се дешавали чудни преокрети, када су се заробљени турски номади и варвари из степе покрштавали. Мада им то покрштавање духовно није помогло, прелазак на византијску религију материјално је помагало царству, које је било једини бранитељ Истинске православне цркве, једине капије ка вечном животу. Јачање царства значило је и напредовање хришћанског спасења. Са својим величанственим црквама, литургијом, хорovima, развијеном доктрином и високо образованим

28 Y. Stouraitis, *A Companion*, 86.

29 E. Chrysos, *The Empire in the Eleventh Century*, The Byzantine World, ed. P. Stephenson, London, 2012, 81–86; I. Stouraitis, *Just War and Holy War*, 42–47.

30 I. Stouraitis, *Just War and Holy War*, 48–54; Y. Stouraitis, *A Companion*, 86.

свештеницима за то време, византијска црква је привукла читаве народе, које је успешно преобратила без икакве примене силе. Премда су се неки енергично борили против Царства, други су пристајали на сарадњу, па чак и на савез након преобраћења и ако не би ништа уступили цару као световном поглавару Цркве. Ауторитет цариградских патријараха био је увек велики иако су били именовани царским указима. И у мрачним годинама пред пад 1453. године, Руси су спремно прихватили упутства значајних патријараха, попут Филотеја (1364–1376).

Једанаести век, за разлику од осталих векова, оставио нам је доста церемонијалних царских портрета. Једна од ових слика је од посебног интереса за нашу тему. Рељеф од слоноваче приказује Духове (Силазак Светог Духа на апостоле): апостоли, како то обично бива на иконама ове врсте, седе за столом у облику потковице, али занимљива карактеристика овог примерка је да усред ове „потковице” василеус стоји у свечаном оделу и разговара са неколико људи у егзотичним хаљинама и са и турбанима. Очигледно су варвари и сви гестикулирају. Овај рељеф симболизује идеју да је цар главни мисионар, а његово „равноапостолство” изражено је чињеницом да је он, попут апостола, добио дар „говорења страних језика”, али не у есхатолошком, већ у најдословнијем смислу, те тим и способност убеђивања пагана у предности хришћанства.³¹

Ово увођење мисионарских симбола, наравно, ни у ком случају не представља промену империјалног појма „варварства”. Узмимо за пример чињеницу да су Бугари одавно прешли у византијско православље а ипак су доживљавани као недостојни да се о њима говори као о људима,³² а поред тога, што је много занимљивије, нису доживљавани као сасвим крштени. У хвалоспеву Јовану Мавроподу, славни ретор и историчар Михаил Псел хвали његовог деду: „Њему су била поверана апостолска дела. Са великим надама послат је из главног града ка тим Скитима који су се раније звали номади, а касније су их звали Бугари. И није изневерио наде оних који су га послали, до те мере да их је чак и надмашио, потпуно преобразивши сав народ за Бога, ништа горе од [Томе] Дидима, [који је покрстио] сву Индију.” (Превод по: Иванов С. А. 2003: 226. Превод на бугарски, Грџки извори Т. 11. 1965: 117, није

31 R. Staats, *The Emperor as Missionary*, *Byzantine Studies* 39 (1997), 14–17.

32 И. Помяловский, *Житие св. Георгия Амастридского*, Санкт-Петербург, 1895, 109–111.

тачан.)³³ Овде је реч о Лаву Пафлагонском, πρῶτος ἐκ Ρωμαίων, тј. првом грчком архиепископу Бугарске који је заузео престо 1037. године. Псел није могао да не зна да су Бугари крштени век и по пре него што је Лав тамо стигао. Након овог не чуди да у својој причи о Русима Псел није давао ни најмањи наговештај да су они хришћански народ.³⁴ Али, како ћемо даље показати, нису се сви византијски интелектуалци на покрштавање варвара гледали са презрењем.

У XI веку Византија није живела са суседима паганима, осим номадских народа Мале Азије и црноморских степа. Ово је условило карактер грчких мисија. Грчка црква почиње да се окреће углавном номадима и да постиже лаке победе. Тако је вођа Печенега Тирач поражен од Византинаца почетком зиме 1048. године „заједно, са отприлике сто четрдесет људи, доведен ка цару који га је примио са љубављу. Пошто га је покрстио указао му је велике почести и задржао га у луксузу”.³⁵ Обично је до мисионарства долазило тако што су византијски свештеници на захтев варварских вођа долазили директно код њих. У лето те исте 1048. године вођа другог племена Печенега „Кеген, када је стигао у престоницу, ступио у преговоре са императором који га је примио пријатељски и гостољубиво. Обећао је да ће се покрстити као и да ће убедити и своје сапутнике да ураде то исто. Након тога произведен је у достојанство патрикија, такође, добивши три тврђаве на Истру као и много стадија земље. Истовремено, почели су да га сматрају пријатељем и сарадником Ромеја. Након тога, он је, као што је обећао, примио свето крштење, као и они који су с њим били, то је обаљено тако што је послат неки побожни монах Еуфемије, који је саградио божанствену купељ близу Истра и све обдарио светим крштењем”.³⁶

Из навода Михаила Псела може се закључити да је био скептичан, како према хришћанству већ покрштених варвара, тако и на могућност покрштавања још некрштених номада. С друге стране, Јован Мавропод, пријатељ са којим се често дописивао, гајио је велики ентузијазам кад је реч о покрштавању номада. На Светог Димитрија 1048. године он је

33 С. А. Иванов, *Византийское миссионерство*, Москва, 2003, 226. Упоредити са: *Извори за българската история. Том 25: Гръцки извори за българската история, част 11*, прир. М. Войнов, Лю. Йончев, София, 1965, 117.

34 М. Psellos, *Chronographie*, ed. É. Renauld, T. VI, Paris, 1926, 90–91; В. Тъпкова-Заимова, *Долни Дунав – гранична зона на византийския Запад*, София, 2000, 43.

35 J. Scylitzas, *Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum*, up. J. Thurn, Berlin, 1975, 459.

36 *Исто*, 456–458.

у присуству цара изговорио панегирик, који заслужује да буде детаљно цитиран:

„Нека плачу исток и запад, север и југ. Сви крајеви света постали су свесни величине Бога и сви народи проглашавају необориву и непобедиву моћ Силног. [Истовремено] неки од народа већ су погнули главу под јарам благочестивог и човекољубивог царства, други су на путу, трећи чекају... Варвари [печенџи] су често предузимали пљачкашке упаде ка Западу [Царству], али се то завршило ничим другим него закључивањем споразума о потчињавању и обећањем службе. [То се догодило] након што су упознали јачег и чврсто уверили у то, што је супродстављање његовој власти и царству у ствари супродстављање самом Богу. Због тога су од тада ноге еванђелиста пожуриле. (Ис. 52. 7) Питам се који су то чудни људи, одакле су, којим чудним језиком се служе? И ко је, на тако невероватан начин, укротио њихов дивљи облик, зверске душе и чудне навике? И ко им је, потпуно их преуредивши, дао људски облик? Ко је привео Богу људе који Га нису познавали? Ко је довео бивше непријатеље Бога и цара у цркву и град? Дозволите ми да у овом говору кажем неколико речи о самим [варварима]: они су племе, лишено вере, племе, као што сви знате, бескрупулозно и без закона; скити по пореклу, баве се сточарством, чудни по нарави, гнусни и прљави по начину живљења.

Неко би могао рећи, они нису ни заслужили ништа друго јер нису познавали ни писмо, ни законе, ни религију. Нису имали државе а нису били ни повезани јединством мисли... У ранијим временима, они су много пута нанели штетуашој држави, прелазећи Истр, на чијој су другој страни боравили. На крају крајева ти људи, више звери него људи, нису знали што наша држава није више није људска, већ је [примљена] од Бога, божанска, и као таква не може да претрпи зло. није могао да поднесе зло. Видовитост цара брзо је прекидала и заустављала њихове походе, који су се завршавали или никаквом или врло малом штетом, будући да је [наша држава] имала небеску помоћ.”³⁷ Даље говорник описује последњи поход „Скита” преко залеђеног Дунава, припрему цара да се сукоби са њима, ужас РOMEЈА при погледу на величину непријатељске војске и њихову наду у Божју помоћ. „Војска је”, наставља Јован, „кренула према непријатељу и уз Божју помоћ кренула у битку. Све је било у игри. Крст Христов је однео победу [...] Догодио се велики пораз варвара [...] Као да их је погодио ураган, одмах су клонули духом и бацивши

37 М. Psellos, *Chronographie*, VI, 90–91.

оружје, испружили их молећи за милост [нашу] државу варварским, неразумљивим гласовима. Али појавила се [варварима] тако брзо и открила им се [у толикој мери] изнад сваког очекивања да сада стоје с нама на изненађење свих који гледају, као да су се претворили из дивљих звери у кротке људе, доведени од своје некадашње ружноће и необичности до садашње љубазности и срдачности. Међутим, најлепше и највеће чуђење изазива то да су се од злих и неверних [претворили] у побожне и верне, чим су били достојни крштења. То се догодило како захваљујући љубави према Богу [наше] државе тако и због љубави Бога према човечанству. Сам [цар] их је обележио светлошћу милости, а од светог Духа они су примили овај [нови] изглед и преображај. Тако Бог зна како да уреди људско спасење, тако владар [зна како], победивши непријатеље, да их [заштити], спаси их против њихове воље и доведе до славе оне који не знају [о томе], учећи их да спознају Бога уз помоћ дарова и почаста. И сада је зло племе постало свето племе, нови Божји народ је произашао из оног који је дуго био зао. Поново је актуелан позив незнабожцима, вера је поново добила чудесно повећање, а Јеванђеље је успело да се прошири до краја света. Тако цар приводи безбожнике свом Богу, тако Бог потчињава цару непријатеље и увек отклања било какав напад на њега [...] О најправославнији од императора [...] пастиру избраног народа Израелског, који водиш свој народ као пастир овце [...] погледајте како сви они добровољно трче, што брже могу, до Светог Сиона, ка вери, тој мајци градова, ка твоме новом Јерусалиму, коме се као оснивачи јављају Бог и ти [...] Данас он прима твоје поданике [...] десетине хиљада беже из свих крајева земље, као по сигналу [...] у опште прибежиште све васељене. Оно прима у себе градове и државе, безбројна племена и народе. Све њих је неизрецива промисао предала у твоје руке иста она која је потчинила теби и народ твој, народ заиста „изванредан”, умноживши га много, попут звезда на небу и песка на морској обали.”³⁸ Мавропод је био један од ретких који је веровао да би Печенези могли, упркос својој варварској природи, потпуно да се препороде под утицајем крштења. Преовладавала су супротна мишљења. Тако је већ спомињани Псел у свом панагерику, истом приликом и на прилично суздржан начин, упоредио Печенеге са старозаветним племеном Гаванита (II Цар. 21), које је постало

38 J. Euchaitensis, *Johanness Mauropus: Poemata*, ed. P. de Lagarde, Göttingen, 1881, 143–144.

део Израела захваљујући обмани. Међутим, он и даље не може а да не велича крштење незнабожаца.³⁹ Преовладала су супротна мишљења.⁴⁰

Може се тврдити да су цареви, а посебно Алексеј Комнин, уложили велике напоре да преобрате све нехришћанске групе становништва које су се налазиле на византијској територији, а овај задатак су сматрали испуњењем верске дужности. Анине речи да ће њен отац проширити хришћанство по некршћеном свету изузетно су важне – никада раније нисмо наишли на такве изјаве! За разлику од црквених отаца, који су сматрали свет или већ крштен или ускоро крштен, Алексеј реално процењује и величину некршћеног света и сложеност задатка који је пред њим. Али главна ствар је да за њега овај задатак није апстрактан, већ конкретан. „Свет” за њега није само Царство, као за његове претходнике, већ прави, огроман и углавном Римљанима туђ свет. Принцеза није приписивала оцу планове које није стварно планирао – о томе сведочи чињеница да је Алексеј успоставио посебан мисионарски положај „учитеља незнабожаца”. Са друге стране, ипак морамо признати да немамо ниједан доказ да је он или било ко други у то време слао мисионарске мисије изван граница Царства.

Посебну страницу у историји византијског мисионарског концепта написао је Теофилакт, архиепископ Бутарске (коју су освојили Грци) који је прву половину свог живота провео на цариградском двору, а другу (до своје смрти у првој четвртина XII века) у провинцијском словенском Охриду. Његов пример јасно показује контрадикторну природу односа између ромејског архијереја и његовог, премда и даље варварског, али ипак хришћанског стада. У бројним писмима из и у његовим песмама разбацани су многи одломци, који омогућавају истраживачима да тумаче његов став на различите начине. С једне стране, „природа Бугара је дојиља сваког зла”, а Бугари, са Теофилактовог становишта, слушају њега, свог духовног пастира, попут магарца који свира на лири. Али као охридски архиепископ, исти Теофилакт чини много да заштити своју паству од тираније царских службеника. Док убеђује подређене грчке епископе да не оставе своје стадо без покровитеља, он ипак у једној од својих песама пише да је „стигао до бугарског Кидара, одбачен из заједнице са Богом. Ту сам узгајивач чичка. Авај, авај, [постао сам] коров

39 Исто, 145–146.

40 M. Pselli, *Orationes panegyricae* IV, ed. G. T. Dennis, Stuttgart, 1994, 177–187.

проклете земље”.⁴¹ Али перо Теофилакта такође припада Опширном животу Клемента Охридског, дугогодишњег претходника Теофилакта у седишту бугарског архиепископа, - животу у коме се словенски светац слави са највећим ентузијазмом похвала. Панегирик варварској светости изгледа толико чудно у односу на псовке намењене варварима да су неки истраживачи покушали да докажу да иста особа није могла да напише писма и житије. Данас је ауторство Теофилакта чврсто доказано, те у оригиналност списка нема сумње. То значи да парадокс не треба решавати преко спољних утицаја, већ тумачењем ауторове личности. Теофилактотв контрадикторни став према Бугарима добро прати Д. Оболенски, али ми желимо да се усредсредимо на то како архиепископ охридски доживљава мисионарску активност. Став изражен у Житију Климента (кога сматра узорним мисионаром), може се формулисати на следећи начин: варвари се морају прилагодити хришћанству такви какви јесу, а хришћанство се мора поједноставити ради њиховог разумевања. Хвали словенске прве учитеље Ђирила и Методија за то што су створили „азбуку која је одговарала грубости бугарског језика”.⁴² Теофилакт се диви флексибилности у приступу варварима и свом јунаку Клименту: „Познавајући грубост људи и њихову невероватну тупост у погледу савладавања Светог писма и [видећи] да чак и већина свештеника не зна грчки, на којем су само знали да по нешто прочитају, и да су због тога попут стоке, [Климент] [...] је смислио следећу варку: за све празнике је састављао проповеди једноставне, јасне, које не садрже ништа дубоко или смислено, али такве да би биле разумљиве чак и најглупљим Бугарима. Уз помоћ ових [списа] васпитавао је душе најједноставнијих Бугара, хранећи млеком оне који не могу да једу чвршћу храну [1 Кор. 3. 2], и појавио се као нови Павле за Бугаре – ове нове Коринћане.” Климент је, према Теофилакту, „на све могуће начине покушавао да превазиђе равнодушност Бугара према божанским делима, покушао је да их прикупи, привлачећи их лепотом [црквених] грађевина, и уопште да ублажи дивљаштво и безобразлук њиховог срца, њихову бешћутност у познању Бога. Није изненађујуће што је

41 Т. Achridensis, *Lettres*, ed. P. Gautier, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 16/2, Thessaloniki, 1986, 245–251, 299, 321, 451, 481; *Извори за българската история. Т. 30, Гръцки извори за българската истори, част 9*, прир. И. Илиев, София, 1994, 231.

42 А. Милев, *Гръцките жития на Климент Охридски*, София, 1966, 80.9 – 10; Д. Оболенский, *Византийское содружество наций. Шесть византийских портретов*, Москва, 1998, 426–460.

покушао да промени мисли људи на кроткије и хуманије”. На који начин је Климент постигао свој циљ? Теофилакт каже да су у Бугарској расла само „дивља” стабла која нису доносила „културне” плодове – Климент је, међутим, „донео све врсте гајених стабала из грчке земље и калемљењем је оплеменио дивљину како би, мислим, подигао на овај начин и људске душе”. Пред нама је не само конкретна прича о специфичној мисионарској Климентовој активности, већ и парабола: Византијска култура се не може наметнути варварима, она се мора пажљиво накалемити на њихову. Јасно је да Теофилакт не говори о Ђирилу и Методију, а још мање о Клименту (који је био Словен и стога једва да је доживео емоције које му је хагиограф приписао) – он излаже свој концепт мисионарења у варварској земљи, концепт рођен из његових размишљања о сопственој пастирској делатности: уосталом, он себе назива „учитељем Бугара”.⁴³

Такав флексибилан приступ христијанизацији варвара никако не умањује империјалистичко Теофилактово осећање. У том смислу, његово друго велико хагиографско дело „Житије 15 Тиверијевскопољских мученика” веома је карактеристично. Овај текст је имао за циљ да „учини хришћанство старијим” на територији поверене архиепископије, да ода почаст тим мученицима, и римским и варварским, који су га одавно прославили. Односно, по својој концепцији панегирик има „међународни” карактер, његов аутор се радује што је „варварско племе постало народ Божји” – па ипак ни на тренутак не заборавља на примат царског над хришћанским. Када се обавезао да опише крштење Бугарске, овај историјски догађај је представио само као додатак њеном мировном споразуму са империјом: „[Принц Борис] је одмах ступио у преговоре са василеусом Ромеја [...] како би закључили споразум о миру и наставили да воде миран и без потреса живот, миран и неприметан, у потпуној побожности и скромности. Али шта ако успоставимо истински братски однос, живимо једни с другима у истомишљеништву и љубави? И предложио је [Борис] сигурну гаранцију: сам је тражио прихватање божанског крштења и слање свештеника к њему, који би им објаснили све о хришћанству. Ромеји су радо прихватили ову молбу, коју никада нису очекивали од Бугара, и брзо су све испунили.”⁴⁴ Напоменимо да Теофилакт уопште не настоји да Грцима припише иницијативу за покрштавање Бугарске – одајући

43 А. Милев, *Гръцките жития*, 132.1 – 13, 134.5 – 10.

44 *Theophylacti Bulgariae archiepiscopi Historia martyrii XV martyrum*, *Patrologia Graeca*, Vol. 126, col. 200, Paris, 1864.

признање Климентовим катехетским напорима и очигледно се поносећи сопственим успесима на пољу просвећивања Бугара, архиепископ очигледно не настоји да мисионарски жар сматра храброшћу; иницијатива самих варвара чинила му се пожељнијом.⁴⁵

У личности Теофилакта Охридског комбиноване су све одлике византијског приступа варварском хришћанству: овај грчки ерудит и сноб се осећа као прави просветитељ, али се, с друге стране, понаша као прави Византинац, он не учи језик пастве, није прожет њеном културом; он се поноси ширењем хришћанског домена на варварска подручја, али не види никакву вредност у тој мисији. Савременој „национално” оријентисаној свести тешко је прихватити такву подвојеност, али у оквирима православног универзализма то није толико парадоксално. На крају крајева, Ромеји не само да су у свој пантеон словенских светаца укључили Ивана Рилског, Стефана Немању, Антонија Печерског, Теодосија Тарновског, Бориса и Глеба, него су написали и много житија варвара на грчком. Истина, није их много преживело: само житија Наума Охридског и Ромила Видинског.

Дакле, са становишта Византинаца, варвари су могли бити свеци, али је ипак грчко православље било више од варварског. Бугаре су и даље сматрали непотпуним хришћанима. У такозваном „Дуканжевом списку” поглавара Бугарске цркве о четрнаестом архиепископу Бугарском, наследнику Теофилакта, Леву Мунгу, каже се: „Лев Мунг, будући да је [по пореклу] од Јевреја, од свог преци су били почаствовани даром да буду учитељи пагана.”⁴⁶ (Тъпкова – Заимова В. 2000: 47, 226) Овде се Лев упоређује са апостолом Павлом: обојица су били Јевреји и прешли у хришћанство. Трећи елемент њиховог поређења не може а да не изненади: на крају, Павле је упутио праве незнабошце.

Анахорети

У Византијском царству од 10. до 12. века анахорет (или отшелник) заузимао је највишу степеницу у духовној јерархији. За разлику од западне традиције, која је често физички припајала анахоретске ћелије градским парохијским црквама, византијско анахоретство често је било

45 Када је Климент дошао у Бугарску, она је формално већ била хришћанска држава. Још пре званичног државног прихватања хришћанства, највећи део становништва Бугарске је исповедао хришћанство.

46 В. Тъпкова-Заимова, *Дуканжов списък, Старобългарстика* 24 (2000), № 3.

везано за систем лавре – групу појединачних ћелија или пећина око централне цркве или манастира.

Овај период обележила је напетост између модела организованог монаштва „Свете Горе” (Атоса) и радикалнијег, изолованог „пустињског” модела.

До 11. века, многи анахорети живели су у келијама (малим ћелијама). Иако су већину времена проводили у самоћи и тиховању (*исихији*), често су се недељом окупљали са осталим пустињацима на Светој литургији.

Један од најистакнутијих примера је Неофит Кипарски, који је 1159. године исклесао сопствену испосницу Енклеистру у стени. Његов живот илуструје прелаз од обичног пустињака на „харизматични ауторитет”, који је на крају морао да управља малом заједницом следбеника привучених његовом светошћу.⁴⁷

Оснивањем Велике лавре у 10. веку (963. године н. е.) Атанасије Атонски покушао је да успостави равнотежу између заједничког живота (*киновије*) и усамљеничког живота. До 11. и 12. века „прави” анахорети често су се повлачили у „унутрашњу пустињу” планине како би избегли све већи административни домет великих манастира.⁴⁸

У Византији је анахорет сматран „живом иконом”. Цареви и високи званичници често су тражили њихове савете, верујући да им изолација даје паресију (смелост/слободу говора) пред Богом и државом.⁴⁹

Улога византијских анахорета (отшелника) у периоду од 10. до 12. века превазилазила је оквире пуне самоће. Иако су номинално били повучени из света, они су често постајали кључни чиниоци у државним пословима, преузимали су улоге дипломата, политичких саветника и моралних арбитара који су легитимисали или оспоравали царску власт.

Духовни саветници и царски легитимитет

Византијски цареви, нарочито из династија Македонаца и Комнина, дубоко су веровали у концепт *паресије* (грч. *παρρησία*) – смелости

47 A. C. Hero, *Life of St. Theoklitos of Lesbos, Holy Women of Byzantium: Ten Saints' Lives in English Translation*, ed. A. M. Talbot, Washington, 1996, 114.

48 R. Morris, *Monks and Laymen in Byzantium 843–1118*, Cambridge, 1995, 42.

49 D. Krueger, *Liturgical Subjectivity: Religious Experience and Ritual Self-Fashioning in Byzantium*, Philadelphia, 2014, 158; A. M. Talbot, *Monasticism*, The Oxford Handbook of Byzantine Studies, ed. E. Jeffreys, J. Haldon, R. Cormack, Oxford, 2008, 619.

или слободе говора коју су анахорети поседовали пред Богом.⁵⁰ Цар Константин IX Мономах (11. век) одржавао је блиску везу са светим Лазаром са горе Галесион. Лазаров статус анахорета и стубита давао му је ауторитет да саветује цара о државним питањима, укључујући и војне походе. Лазар је користио свој статус стубита/анахорета да директно утиче на царску политику према манастирима.⁵¹

Дипломатске мисије и посредовање

У време када су формални дипломатски канали били непоуздани, анахорети су често служили као емисари. Њихова перципирана светост чинила их је „неутралним” преговарачима. У 10. веку свети Атанасије Атонски, иако оснивач Велике лавре, задржао је анахоретски статус који му је омогућавао директан приступ цару Нићифору II Фоки, делујући као спона између удаљених провинција и централне власти у Константинопољу.⁵²

Улога у сузбијању политичких немира

Анахорети су користили своју изолацију као облик „моралног капитала” којим су могли да умире народне побуне. Њихов глас се сматрао гласом Божјим, те је њихова подршка одређеном цару могла да одлучи о исходу грађанског рата. У 12. веку, анахоретски центри, попут Енклеистре Неофита Кипарског, постали су уточишта за локално становништво током превирања изазваних крсташким походима и државним порезима, где је Неофит директно критиковао пореску политику државе, присиљавајући администрацију на уступке. Неофит Кипарски није био само пустињак, већ је у свом делу *О несрећама Кипра* (*De Calamitatibus Cypri*) оштро критиковао државне службенике и пореске изнуђиваче, чиме је постао глас политичког отпора против локалних тирана (Исака Комнина).⁵³

50 A. M. Talbot, *The Byzantine Holy Man*, The Byzantine Holy Man, ed. J. Howard-Johnston, P. A. Hayward, Liverpool, 1996, 15. (Дискусија о концепту *паресије* као политичком инструменту).

51 R. Greenfield, *The Life of Lazaros of Mt. Galesion. An Eleventh-Century Pillar Saint*, Washington, 2000, 115–118 (овде се описују директни контакти са изасланицима Константина IX).

52 A. M. Talbot, *The Byzantine Holy Man*, 18.

53 C. Galatariotou, *The Making of a Saint: The Life, Times and Sanctification of Neophytos the Recluse*, Cambridge, 2004, 205 (овде ауторка анализира Неофитов политички говор и критику државе).

Анахорети као чувари граница и дипломатски симболи

Држава је често користила насељавање анахорета на стратешким местима (попут острва Патмос или Свете горе, али и у унутрашњости Балканског полуострва) како би учврстила византијски идентитет у граничним областима. Додељивање државних средстава (*solemnia*) анахоретима било је уобичајено средство којим је царска администрација куповала духовну подршку и стабилност унутар цркве. Појам солемнија (*solemnion*, множина *solemnia*) представља један од кључних финансијских инструмената којима је византијска држава, нарочито од 10. до 12. века, регулисала свој однос са монаштвом и истакнутим анахоретима. То је била фиксна и редовна годишња субвенција (врста државне пензије или граната) коју је цар додељивао појединцима или манастирима. Солемнија није била само милостиња, већ званична обавеза државне благајне. Ови приходи су често долазили директно из царске ризнице (*sakellion*) или су били преусмерени из специфичних пореских прихода одређеног округа. За анахорете, солемнија је значила материјалну сигурност која им је омогућавала да се потпуно посвете молитви, без потребе за физичким радом или тражењем прилога од локалног становништва.⁵⁴¹

У зависности од епохе и богатства државе, солемнија се исплаћивала у:

Злату (*nomismata*): Фиксна сума која се исплаћивала једном годишње.

Натури: Испоруке жита, вина или уља из државних складишта.

Пореским олакшицама: Држава би често анахорету или његовом малом имању доделила „имунитет“, дозвољавајући му да задржи порез који би иначе ишао држави.⁵⁵

Додељивање солемнија био је начин на који су цареви „куповали“ молитвено заступништво. Верујући да опстанак Царства зависи

54 R. Morris, *Monks and Laymen in Byzantium*, 143. (Ауторка овде детаљно објашњава систем царских дарова – *solemnia* – појединачним испосницима и како су *solemnia* постале стандардни део монашких прихода преко државних регистара). A. M. Talbot, *Monasticism*, 617 (Талбот објашњава прелаз са индивидуалних анахоретских солемнија на велике манастирске грантове).

55 M. Bartusis, *Land and Privilege in Byzantium: The Institution of Pronoia*, Cambridge, 2012, 30 (Бартусис прецизира да се термин *solemnion* често односио на додељени приход од пореза који је држава уступала појединцу).

од Божје милости, солемнија је за државу била инвестиција у духовну заштиту. У 11. веку, за време владавине Алексија I Комнина, ова пракса је постала средство за стабилизацију граница – додељивањем солемнија анахоретима у пограничним областима (нпр. на истоку, према Турцима, или на Балкану), држава је одржавала византијско присуство кроз монашке ћелије.⁵⁶

Улога византијских анахорета као „чуvara граница” током 10, 11. и 12. века представља јединствен спој духовне мисије и државне стратегије. У византијској политичкој мисли, граница није била само војна линија, већ и духовни бедем, а анахорет је био „стражар” који својом молитвом и присуством призива божанску заштиту над Царством.

Држава је често подстицала насељевање пустињака у граничним или скоро освојеним областима како би се учврстио византијски идентитет.

Анахорет често није остајао сам. Његова светост би привукла ученике, чиме би настајало насеље (келије или лавра). То је трансформисало пусте граничне територије у култивисане и лојалне заједнице.

Током 10. века, оснивање Велике лавре (963. г.) и развој анахоретизма на Атосу служили су као симбол поновног хришћанског овладавања Егејом након потискивања арапских пирата.⁵⁷

Цар Алексије I Комнин је 1088. године доделио пусто острво Патмос монаху Христодулу. Овај чин је имао за циљ стварање духовног утврђења на поморској граници која је била изложена нападима Селџука.⁵⁸

Због свог положаја на периферији, анахорети су често били први који су долазили у контакт са непријатељем или локалним побуњеницима.

Житија бележе да су пустињаци у пограничним планинама Тауроса (између Византије и Арапског калифата) понекад упозоравали локалне стратеге на покрете непријатељске војске.⁵⁹

Анахорети су имали кључну улогу у дубљој християнизацији и асимилацији словенских или печенешких племена која су се насеља-

56 R. Morris, *Monks and Laymen*, 144 (детаљан опис како су солемније биле уписане у државни буџет и како су исплаћиване чак и у временима фискалне кризе).

57 Исто, 45 (овде се дискутује о државној подршци Атосу као делу шире стратегије одбране).

58 P. Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143–1180*, Cambridge, 2002, 89 (Магдалино анализира како су Комнини користили манастирске поседе за јачање територијалног интегритета).

59 A. M. Talbot, *The Byzantine Holy Man*, 17.

вала на територији Царства. Њихов строг начин живота изазивао је страхопоштовање код племенских вођа, што је држава користила за пацификацију граница.⁶⁰

Присуство анахорета у близини војних утврђења (*castra*) на Балкану током 10, 11. и 12. века представља специфичан феномен „симбиозе мача и крста”. У пограничним областима, као што су Подунавље, Моравска долина и македонске планине, анахоретске келије су често ницале у непосредној близини византијских војних испостава.

Византијска војна доктрина тог времена сматрала је да успех војске зависи од божанске наклоности. Анахорети који су живели близу утврђења (нпр. у пећинским параклисима изнад тврђава) служили су као духовни штит. Војници су често посећивали пустињаке ради благослова пре војних операција, док су анахорети добијали заштиту и део војних залиха.⁶¹

Смештени на тешко приступачним висинама изнад стратешких путева и тврђава, анахорети су имали савршен преглед терена. У случају упада Печенег, Бугара и касније Срба, тишина пустињака била би прекинута да би се упозорила најближа војна посада. На Балкану је овај модел био нарочито изражен дуж Војног пута (*Via Militaris*).⁶²

Након поновног освајања Балкана под Василијем II Бугароубицом, држава је уз обнављање тврђава подстицала и долазак пустињака у њихову околину. Анахорети су деловали као мисионари међу локалним становништвом, које је често било неповерљиво према званичној државној хијерархији из Константинопоља.⁶³

У близини утврђења на Дунаву постојали су пећински монашки центри и они су контролисали стратешке прелазе и служили као молитвена подршка речној флотили.

60 A. Kaldellis, *The Byzantine Republic: People and Power in New Rome*, Cambridge, 2015, 172 (Калделис наглашава моралну моћ коју су пустињаци имали над негрчким становништвом на границама).

61 R. Morris, *Monks and Laymen*, 152 (дискусија о сарадњи војних стратега и локалних светих људи).

62 P. Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier: A Political Study of the Northern Balkans 900–1204*, Cambridge, 2004, 118 (Стивенсон детаљно описује погранични живот и улогу манастирских келија у мрежи утврђења).

63 M. C. Bartusis, *The Late Byzantine Army: Arms and Society, 1204–1453*, Philadelphia, 1997, 324 (иако се бави каснијим периодом, Бартјузис објашњава дугу традицију војног ктиторства у пограничним зонама).

Иако су Осоговске планине и Рила касније постали велики манастири (нпр. Свети Јован Рилски), најпре су били анахоретске насеобине, а у 10. и 11. веку и кључне тачке византијског присуства у дубини територије коју је држава покушавала да интегрише.⁶⁴

Пример да су анахорети живели у стенама изнад самог војног утврђења представља тврђава Прилеп и планина Златоврх, који су формирали јединствен одбрамбени и духовни комплекс.

Сталах са Мојсињским планинама, кањон реке Пчиње и околина Куманова представљају најбоље примере византијског и раносрпског концепта „Свете пустиње” која је стратешки позиционирана уз кључне војне саобраћајнице. У периоду од 10. до 12. века ова подручја су била пограничне зоне Византије у којима су анахорети вршили улогу духовне и физичке страже.

У 11. и 12. веку, долина Пчиње била је кључна област у којој су се преплитали интереси и сукоби Византије, Бугарске и Србије. Личност светог Прохора Пчињског (11. век) директно је везана за византијску државну моћ. Према житију, Прохор је предсказао успон Романа Диогена на престо. Када је Роман постао цар (1068–1071), подигао је храм у част свог духовног учитеља на Пчињи.⁶⁵ Манастир и околне анахоретске келије били су стратешки подигнути дуж пута који је повезивао Скопље са нишком облашћу, чинећи ову долину важним духовним и административним чвориштем. Царска задужбина на овом месту служила је као моћно средство византијске „меке моћи” у пограничној зони.⁶⁶

Кумановски крај је у 11. и 12. веку био кључна тачка одбране Скопља од упада са севера. На том простору је постојала мрежа келија. Посебно су значајни локалитети око села Орах и манастира Карпино. Анахорети су овде заузимали тешко приступачне врхове (попут неолитских опсерваторија, као што је Кокино), користећи их као места за молитву, али и као тачке са којих се могла надгледати Кумановска

64 F. Curta, *Southeastern Europe in the Middle Ages, 500–1250*, Cambridge, 2006, 246 (Курта анализира улогу монаштва у ширењу византијског државног утицаја на Балкану).

65 A. M. Talbot, *The Byzantine Holy Man*, 19 (описује политички значај пророчанства Прохора Пчињског за Романа IV Диогена.) Детаљно о најранијој историји манастира видети у: М. Марковић, Н. Ђокић, *Прилог историји манастира Свети Прохор Пчињски поводом 950 година од његовог оснивања*, Гласник СПЦ 7 (2021), 286–299.

66 F. Curta, *Southeastern Europe*, 282 (дискусија о византијском ктиторству на Балкану као државном инструменту).

долина.⁶⁷⁴ Пустињаци су били повезани са византијским гарнизонима у оближњим утврђењима (нпр. Жеглигово), пружајући им саветодавне и молитвене услуге у замену за храну и заштиту.

Као што смо већ навели, Сталаћ са околином представља Капију Поморавља и тиме једну од најзначајних стратегијских тачака на Балкана, а посебно на територији данашње Србије. Не само да контролише главне комуникације дуж све три Мораве, он је био на византијско-српској граници јер је жупа Загрлата, којој су припадали Сталаћ и Мојсињске планине, припадала Византији све до Стефана Немање, а суседна жупа Расина је била „отачаство” Немањино. Само на Мојсињским планинама су у периоду од око 1020. до 1180. године биле три тврђаве – у Сталаћу, Укоси и Трубареву. У близини су се налазиле тврђаве изнад цркве Свети Нестор у Витковцу, као и тврђаве у Бовну и Плочнику. И тврђава Бедем у Маскару је готово извесно била у функцији у овом периоду (вероватно и у време Првог бугарског царства).⁶⁸

Анахорети су живели на падинама Мојсињских (и Послонских) планина око тврђаве Сталаћ, која је контролисала улаз у Сталаћку клисуру. Њихово присуство је пружало легитимитет византијској власти над овом стратегијском тачком. Мрежа келија и црквишта служила је и као систем осматрачница који је допуњавао војну тврђаву.⁶⁹

Код црквених храмова Мојсињске Свете горе постоји устаљено предубеђење да се везујују за исихасте (XIV–XV век, Григорије Синаит и његови следбеници) је потпуно оправдана. У српској и балканској историографији често се рани комплекси пројектују у касније фазе, па се игнорише могућност да је Мојсињска Света гора (како се народно назива комплекс на Мојсињским и Послонским планинама изнад Сталаћа) плански формирана као мрежа анахоретских/скитских насеобина у византијском периоду 1018–1180. (од анексије Самуиловог царства до Немањиног освајања жупе Загрлата).⁷⁰

67 Морс објашњава како су периферне келије на Балкану интегрисане у економски и одбрамбени систем. R. Morris, *Monks and Laymen*, 158.

68 На локалитету је нађен материјал који може да се повеже са период Првог бугарског царства. О овоме и значају Сталаћа и Капије Поморавља детаљно видети у: С. Мишић, Н. Ђокић, *Капија Поморавља*, 109–152.

69 P. Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier*, 164 (аутор анализира систем „монашких тврђава” дуж Мораве).

70 Н. Ђокић, *Цркве и манастири Мојсињских планина у писаним изворима до ослобођења од Турака*, Расински анали 16 (2018), 37–64; види и: Н. Ђокић, *Град Сталаћ*,

После 1018. Византија је контролисала Заграту (укључујући Сталаћ и околину) као гранични појас према словенским/српским жупама (Расина), које су већ биле у српској сфери или полунезависне. Ово је период интензивне византијске реокупације и реконструкције инфраструктуре на Балкану: обнове утврђења (Укоса, Кућиште, Бедем, Браник и др. у близини Сталаћа), контроле Моравског правца и спречавања нових устанака.⁷¹ У таквим граничним зонама Византија ретко држи велике гарнизоне (скупо и нестабилно), већ користи монаштво као јефтинији и дугорочнији инструмент: анахоретски/скитски живот → локални култови → манастири → културна асимилација Словена у православни византијски оквир.⁷²

Раније фазе (XI–XII век) у овим регионима су типично **анахоретске/скитске**; мали сабори/скитови око ауторитетног старца; фокус на самоћи, молитви и локалном привлачењу народа. Исихастички елементи (ментална молитва, Исусова молитва у систематском облику, колективни хесихазам) долазе касније (после тридесетих година XIV века, преко Свете горе и Романа Синаита). У Мојсињу бројна црквишта и манастиришта указују управо на рану анахоретску мрежу, а не на велике киновийске манастире.⁷³ То се уклапа са примерима као што су Прохор Пчињски, Јоаким Осоговски, Гаврило Лесновски — сви су **анахорети** у граничним зонама после 1018, а њихови култови су касније „преузети” и проширени у исихастичком периоду.

Сталаћ као Капија Поморавља је једна од најзначајнијих стратегијских тачака на Балкану. Манастиришта и црквишта на падинама изнад утврђења (Укоса, Кућиште итд.) представљају класичан образац: духовни форпост на висини, видљив из долине, али у самоћи; монаси као „неутрални” посредници са локалним Словенима; симбол византијске

Крушевац и околина у историји српског народа, Крушевац и околина у историји српског народа, ур. М. Исић, Крушевац, 2019, 103–110.

71 Љ. Васиљевић, *Археолошка истраживања спроведена од стране Народног музеја Крушевац у оквиру пројекта мултидисциплинарних истраживања Мојсињско-Послонског комплекса*, Српска академска мисао 1 (2016), 7–18.

72 J. V. A. Fine Jr., *The Early Medieval Balkans: A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*, Ann Arbor, 1983, 198–205 (о византијској употреби монаштва у граничним зонама); уп. D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe, 500–1453*, New York, 1971, 248–252.

73 Н. Ђокић, *Цркве и манастири Мојсињских планина*, 37–64; види и археолошке налазе у Љ. Васиљевић, *Археолошка истраживања*, 7–18 (површински материјал и фазе из X–XI века на више локалитета).

присутности без сталне војске.⁷⁴ Слично као Осогово/Лесново (близу утврђених тачака) или Рилски манастир (касније утврђен). После ~1180. (Немањино припајање Загрлате) овај комплекс се вероватно интегрише у српску духовну традицију, а касније (XIV век) добија и исихастичке слојеве.

Мојсињска Света гора је рани скитски анахоретски комплекс или мрежа анахоретских насеобина у византијском периоду 1018–1180. То омогућава да се нагласи плански карактер (као део византијске меке моћи на граници), без мешања са каснијим исихастичким таласом. Ово је свежа перспектива која заслужује наставак истраживања.⁷⁵

74 Н. Ђокић, *Град Сталаћ*, 103–110 („Капија Поморавља“ у контексту византијске и српске контроле).

75 Љ. Васиљевић, *Археолошка истраживања*, 7–18 (резултати пројекта 2009–2015, укључујући Укосу, Кућиште, Бедем и Браник са материјалом из раног средњег века).

ANACHORITES, SOFT POWER, AND THE MOJSINJE HOLY MOUNTAIN

Summary:

The research presented in this paper focuses on the Mojsinje Holy Mountain, a unique sacral landscape located at a crucial geostrategic junction in Serbia. While popular and scholarly discourse often limits the origin of this monastic complex to the late 14th-century hesychastic movement, the author's long-term field research indicates that many of the sites (such as St. Roman and St. Nestor) possess significantly older foundations dating back to the Byzantine period (10th–12th centuries).

The central thesis suggests a paradox: why would a center for hesychastic “quietude” and anachoretic withdrawal be situated in the immediate vicinity of major military strongholds and the vital “Gate of Pomoravlje”? The answer, according to the author, lies in the Byzantine understanding of the relationship between church and state. In Byzantium, religion was frequently employed as a sophisticated instrument of “soft power” and “hybrid warfare.”

The paper delves into the Byzantine ethics of war, contrasting the traditional Roman concept of *reconquista* (reclaiming former imperial territories) with the ideological use of the Church to pacify and assimilate “barbarian” populations (such as the Pechenegs and Bulgarians). Through an analysis of the writings of Michael Psellos, John Mauropous, and especially Theophylact of Ohrid, the author demonstrates how missionary activity and the establishment of monastic cells served as a frontier mechanism for stabilizing imperial borders.

Ultimately, the Mojsinje Holy Mountain is reinterpreted not just as a refuge for monks, but as a strategic spiritual bastion that functioned as a “soft power” projection of the Empire in a zone of high military importance.

последњи пут опомену, да се у средину своје парохије населе, па ако после петнајест дана, од дана опомене, не би се опет склонили, да се њихове парохије према закону о чиновницима огласе за упражњене од дотичног архијереја.

Седнице овогодишњег Сабора, закључене су 20-ог пр. мес.

Прокопије Д. Економовић свештеник, капелан лесковачки, умро је 26-ог Јуна о. г.

Г Л А С Н И К

Архијерејски Сабор у својим седницама од о. г. решио је да се „Црквеном Гласнику“ даје годишње на име помоћи по 500 динара, с тим, да нишки епископ има право контролисати права и садржину листа, да одговара интересима цркве; ако лист не би томе одговарао, онда је епископ овлашћен да ту помоћ употреби на оснивање другог листа.

Комисије. Архијерејски Сабор изабрао је две комисије и то: једну за преуређење конзисторија и састављање правила за свештенике и дисциплину, у којој је председник епископ жички г. Никанор, а чланови г.г. др. Никола Кретић саветник и Јеврем Бојовић професор богословије; и другу за преустројство београдске богословије, у којој је председник епископ нишки г. Димитрије, а чланови г.г. Јаков Павловић протојереј и ректор богословије и Јанићије Поновић професор богословије.

Црква на Шуматовцу. На Шуматовцу, том по Србе веома знаменитом месту гди је у половини августа 1876-те г. била она страховита борба са Турцима, која је неувелом славом увенчала храбру српску војску, био је, у спомен тога, подигнут један велики крст, и то на брежуљку северно од главног шанца где је био бојни окршај, и са кога је поглед на долину, пун романтичне дражи. Но као да је Провиђењу било угодно да ово место још већма прослави: у долини, која је на догледу с брежуљка, показале су се зидине једне древне мале цркве. Сељак Петко из Вакупа који је први пронашао ово црквиште, није жалио труда, већ је опкопао и очистио ово место, где се је народ од 11 година на овамо скупљао, палио вештанице и чинио прилоге, верујући да је и ова црква спасоносно дејствовала на љути пораз нашега некрштеног непријатеља.

Но није застало само на овом: околни народ желео је да се ова црквица, у којој су многи болесници оздрављења добијали, обнови. Видећи расположење народа, Васа С. Јанковић ковач из Алексинца узео је руковођење ове ствари, и уз припомоћ грађана вароши Алексинца и околних села, — црква је обновљена и тиме не само подигнут један споменик више, већ и створена могућност да се на лицу места, уз топлу хвалу за даровану победу, могу припосити Творцу молитве за покој душа оних храбрих српских синова

који „за крст часни и слободу златну,“ јуначки падоше у славноме боју на Шуматовцу.

По казивању проналазача Петка, храм је ове цркве Света Тројица. То му је, вели, на сну јављено.

Јерменском патријарху Вехабедијану, уважио је султан оставку.

† **Радојица Жујовић** протојереј окр. ваљевског, после кратког боловања умро је у Ваљеву 15-ог јуна о. г. у 50-ој години живота. Тело покојника пренешено је 16-ог истог месеца на Уб, и сарањено у породичној гробници. Прота Радојица био је честит служилац божјег олтара, а велико поштовање које је уживао код околине, најбоље се огледало у многобројним пријатељима и штоваоцима како оних који су тело његово из Ваљева испратили, тако и оних који су га на Убу, где је он био намесник, дочекали и допратили до вечне куће. Жалећи овај губитак у нашој цркви, придружујемо се штоваоцима пок. проте Радојице и велимо: лака му земља и вечна памет!

† **Јеврем Миленковић**, преседник општине варошице Алексинац. Баће, умро је 19-ог пр. мес. у 45-ој години свога живота оставив по себи жену и четворо деце. Покојник је био добре душе и добра срца, а за служење отаџбини, за јавни живот, спремао се је на нашој Вел. Школи, свршивши правни факултет. Зла судбина, која га је чисто због његове доброте и поверљивости, гонила, није га оставила све до смрти његове, али му је ову опет због његове доброте, колико толико олакшавала околина, указујући му сваком приликом своју љубав и уважање. Нотирамо његову смрт, уверени да ће сваки, који је Јеврема познавао, рећи заједно с нама: лака му била земља и Бог да га прости!

† **Прокопије Д. Економовић** свешт. капелан свога старог и немоћног оца Димитрија Николића економа, пароха лесков. преминуо је 26-ог пр. м. у 52-ој години свога живота, оставивши по себи сунругу са петеро деце у посве бедном стању. Опелујући 15 година парохију од 400 кућа, он је једва стигао да издржава свога оца, себе и породицу, а и то је издржање било чемерно, јер црube, које је направио себи по ослобођењу, било му је једно једино, с њим је и у гроб отишао, па ипак, ма да не беше ни раскошан ни порочан човек, није ни толико после себе оставио, да му деца и жена имају чим да купе воштанацу да му на гробу припале. Бедност ове породице најбољи је доказ онима, који вичу да су свештеници и одвише награђени, и најјаснија илустрација материјалног стања оних свештеника, који једино од парохијског прихода живе. Покојни јереј Прокопије био је добар свештеник и друг. Нека му је међу нама дуг спомен и нека му је лака црна земља у коју је легао.

Изгинуле аџије. „Шабачки Гласник“ јавља: Из азијске Турске јавља се грозан случај, да је прошлог месеца погинуло 1300 мухамеданских аџија, који су пошли били на аџилук (хабу). На путу у Меку затече их страшна олуја са тучом у којој сви платини главом.

Штампарија Димитрија Адамовића у Лесковцу

Освећење шуматовачке Цркве Свете Тројице 1888.

Црква Свете Тројице на Шуматовцу (данашњи изглед)

ЦЕНТАР ЗА СРПСКЕ СТУДИЈЕ
ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА УНИВЕРЗИТЕТА У БЕОГРАДУ

РУСКИ НАУЧНИ ИНСТИТУТ

За издавача
проф. др Сузана Рајић
проф. др Ирина Анастасијевић

Лектура
Јелена Игњатовић Живић

Припрема за штампу
Ђорђе Секерезовић

Штампа
Бирограф, Београд

Тираж
1500

Београд, 2026.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

94(497.11 Алексинац)"18/20"(082)
316.75(497.11)"18/20"(082)

АЛЕКСИНАЦ 1876–2026. : људи – прошлост – сећање : 150 година од ратова за ослобођење и независност : тематски зборник радова / [уредници Алексеј Ј. Тимофејев, Урош С. Шешум, Александар М. Савић]. - Београд : Центар за српске студије Филозофског факултета универзитета : Руски научни институт, 2026 (Београд : Бирограф). - 717 стр. : илустр. ; 24 cm
Радови на срп. и рус. језику. - Тираж 150. - Стр. 9-13: Предговор / [Уредништво]. - Стр. 14-15: Пролог / Уредништво. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Summaries.

ISBN 978-86-81328-35-4 (РНИ)

а) Култура сећања -- Алексинац -- 19в-21в -- Зборници б) Алексинац -- Историја -- 19в-21в -- Зборници

COBISS.SR-ID 192049929